

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΕΙΡΗΝΗ ΚΑΡΑΒΟΛΟΥ

**ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΣΤΗ ΧΙΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ
ΤΟ 1822. Η ΤΥΧΗ ΤΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ ΚΑΙ Η ΕΙΚΟΝΑ ΤΩΝ
ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΩΣ “ΑΛΛΩΝ” ΣΤΙΣ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΤΗΣ
ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΚΑΙ ΣΕ ΑΛΛΕΣ ΠΗΓΕΣ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ ΜΑΡΤΙΟΣ 2019

Ορισμός Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής: Γ.Σ. 363/30-10-2013

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής

Επιβλέπων:

Νικολάου Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μέλη:

Κόμης Κωνσταντίνος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αναστασόπουλος Νίκος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ορισμός Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής: Γ.Σ. 416/20-02-2019

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Νικολάου Γεώργιος, Αναπληρωτής Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Κόμης Κωνσταντίνος, Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Αναστασόπουλος Νίκος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Μανδουλάρα Άννα, Επίκουρη καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Φλιτούρης Λάμπρος, Επίκουρος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ευθυμίου Μαρία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας του ΕΚΠΑ

Αθανάσιος Χρήστου, Αναπληρωτής Καθηγητής στο Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Διαχείρισης Πολιτισμικών Αγαθών του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Ν.5343/32 αρθρ. 202 παρ. 2)».

Στη μητέρα μου

Scribo ad narrandum, non ad probandum

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της καταστροφής της Χίου και κυρίως της αιχμαλωσίας των κατοίκων της αποτελούσε για εμένα πάντοτε ένα ζήτημα προς διερεύνηση, το οποίο μου δημιουργούσε πολλά ερωτήματα και ερέθιζε το επιστημονικό μου ενδιαφέρον. Ως Χία, είχα την τύχη, από την παιδική μου ακόμη ηλικία, να ακούω αφηγήσεις των δικών μου ανθρώπων και ιδιαίτερα του παππού μου για την τουρκοκρατία και τη συμβίωση των Χίων με τους Οθωμανούς Τούρκους. Καθώς ο ίδιος είχε γεννηθεί το 1904 και η Χίος απελευθερώθηκε το 1912, είχε πολύ πρόσφατες μνήμες και μάλιστα εξαιρετικά ζωντανές, τις οποίες μου αφηγούταν με τρόπο γλαφυρό ακόμη και στις παραμικρές τους λεπτομέρειες. Μου περιέγραφε τον τρόπο συλλογής των φόρων, τη σχέση του πατέρα του, Παντολέοντος Στακιά και άλλων προυχόντων με τους Τούρκους, αλλά και με τους συντοπίτες του, Ορθόδοξους και Λατίνους, μεταφέροντάς μου το κλίμα της εποχής.

Το ενδιαφέρον μου λοιπόν για τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, πρέπει να το αποδώσω αρχικά στον παππού μου, ο οποίος μου μετέφερε τις μνήμες του με ένα τρόπο αβίαστο και αυθεντικό, χωρίς ίχνος μίσους για τους Τούρκους, αλλά με φανερή πικρία και θλίψη όταν το θέμα της συζήτησης έφθανε στην καταστροφή του νησιού το 1822 και στους αιχμαλώτους. Τότε, η μνήμη του αναπάντεχα γινόταν ασθετική, τη θέση της έπαιρνε η λήθη, ενώ κάποιο άλλο εξωγενές ερέθισμα τραβούσε πάντοτε την προσοχή του και μας ανάγκαζε να διακόψουμε την όμορφη κουβέντα μας, που τότε την αντιλαμβανόμουν περισσότερο ως παραμύθι παρά ως πραγματικότητα.

Αργότερα κατάλαβα τον λόγο που τον έκανε να αποχωρεί βιαστικά και να διακόπτει την αφήγηση. Ο ίδιος, κάτοικος του Κάμπου της Χίου, μου μετέδωσε, εν αγνοία του, εκτός από την αγάπη του για τον τόπο του, κυρίως την ανάγκη να διεισδύσω στα άδυτα της ψυχής του και να διερευνήσω τα άρρητα, έως ότου γίνουν ρητά, προσπαθώντας να δώσω απαντήσεις· αυτές που εκείνος δε μπόρεσε ή δε θέλησε να μου δώσει. Αυτό όμως που σίγουρα κατάφερε ήταν να με κάνει να συνειδητοποιήσω, από πολύ μικρή ηλικία, ότι η περίοδος της οθωμανικής κυριαρχίας είναι μία περίοδος που δεν ανήκει στο απώτατο ιστορικό παρελθόν, όπως έδιναν την εντύπωση τα σχολικά βιβλία της ιστορίας, αλλά απέχει μόνο μερικές γενεές από τη δική μου και επίσης ότι οι απλοί άνθρωποι, Έλληνες και Τούρκοι, κατά τη διάρκειά της, όταν εξέλειπε ο θρησκευτικός φανατισμός ή άλλες αιτίες που πυροδοτούσαν το

μίσος, ζούσαν ήρεμα και ειρηνικά, χωρίς ωστόσο ποτέ να έχει συντελεστεί ώσμωση, τουλάχιστον στην περίπτωση της Χίου. Τώρα μένει σε μένα το 'καθήκον', γιατί έτσι κάπως το αντιλαμβάνομαι, να προσπαθήσω, στο μέτρο του δυνατού, να καταστήσω ρητά τα απρόρρητα.

Το πολύτιμο και αθησαύριστο αρχαιακό υλικό που αφορά τη σφαγή της Χίου και τις αιχμαλωσίες, το οποίο φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη «Κοραής» της Χίου, απετέλεσε έναν επιπλέον λόγο που με παρακίνησε να επιχειρήσω αυτή την έρευνα. Κατά την αρχική ακόμη ενασχόλησή μου εντόπισα αρχαιακές πηγές, οθωμανικούς κώδικες, σπάνια χειρόγραφα, βιβλία τοπικής ιστορίας από Χίους ιστοριοδίφες, μονογραφίες και συλλογικές μελέτες (ελληνικές και ξένες) που μου κίνησαν το ενδιαφέρον, στοιχεία τα οποία προσπάθησα να εντάξω στην έρευνά μου και να αξιοποιήσω δεόντως. Η ποικιλομορφία, η σπανιότητα και κυρίως η μη επαρκής, έως τώρα, αξιοποίηση του τεράστιου πλούτου της Βιβλιοθήκης, δε θα μπορούσαν να με αφήσουν αδιάφορη. Επιπλέον, είχα την ευκαιρία και την τύχη να εργασθώ στο χώρο αυτό και να βρίσκομαι καθημερινά στα βιβλιοστάσια, φυλλομετρώντας τις σπανιότερες εκδόσεις του Κοραή και άλλων σημαντικών δωρητών. Το όλο περιβάλλον συνέβαλε λοιπόν θετικά και μου κέντρισε το επιστημονικό ενδιαφέρον για να αναλάβω αυτό το δύσκολο και απαιτητικό έργο.

Η παρούσα μελέτη, η οποία έχει ως σημείο αναφοράς τη Χίο, έχει διττό περιεχόμενο. Πραγματεύεται αφενός την εικόνα του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου» και τη συμβίωσή του με τους Έλληνες της Χίου πριν το 1822, μέσα από γραπτές πηγές του 19^{ου} κυρίως αιώνα, δηλαδή μέσα από τεκμήρια της ιστορίας και της μνήμης και αφετέρου το γεγονός της σφαγής και της αιχμαλωσίας, έτσι όπως αποτυπώνεται κυρίως στις μαρτυρίες των Χίων αιχμαλώτων μετά την καταστροφή του νησιού. Η απεικόνιση του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου», «αλλόθρησκου», «αλλοεθνούς», «διαφορετικού» και ενίοτε «εχθρού», σε επίπεδο εθνικό, θρησκευτικό, αξιακό, διαμορφώνεται στη συνείδηση του Χίου υπόδουλου και φθάνει ως εμάς μέσα από τις ιστορικές πηγές, τις καταγεγραμμένες μαρτυρίες και τα χιώτικα δημοτικά τραγούδια στα οποία γίνεται μία σύντομη αναφορά.

Ενώ το θέμα της συνύπαρξης χριστιανών και μουσουλμάνων στη Χίο μέχρι το 1822 είναι ένα πεδίο σχετικά εύκολα προσεγγίσιμο, καθώς υπάρχουν αρκετές πηγές (περιηγητικά κείμενα, κώδικες, χειρόγραφα, έγγραφα της Δημογεροντίας του νησιού, μελέτες κλπ.), το ζήτημα των Χίων αιχμαλώτων του 1822 είναι, εν πολλοίς,

ανεξερεύνητο και έχει πολλά ‘σκοτεινά σημεία’ που χρήζουν διερεύνησης. Ως Χιάλοιπόν, με κατέτρωγε πάντα η σκέψη για την τύχη των χιλιάδων αμάχων που σύρθηκαν στη σκλαβιά, αυτών που επέστρεψαν, αλλά και αυτών που χάθηκαν για πάντα. Ίσως με παρακινούσε μία εσωτερική παρόρμηση και μία υποσυνείδητη ανάγκη να ανακαλύψω το παρελθόν των προγόνων μου και να εξακριβώσω, εάν υπήρξαν άνθρωποι από τη γενιά μου οι οποίοι βίωσαν –εκτός από τη σφαγή– και την οδυνηρή εμπειρία της αιχμαλωσίας.

Η έλλειψη ολοκληρωμένης μελέτης, μονογραφίας ή διατριβής που να ασχολείται αποκλειστικά με αυτό το θέμα, απετέλεσε ένα επιπρόσθετο λόγο για προσωπική ενασχόληση. Στην πορεία διαπίστωσα ότι και η βιβλιογραφία, η σχετική με τα γεγονότα της καταστροφής της Χίου, δεν είναι τόσο πλούσια όσο θα περίμενε κανείς. Επιπλέον, υπάρχει μεγάλο κενό σε οθωμανικές πηγές και όσες υπάρχουν δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς. Το κενό αυτό δε μπόρεσα δυστυχώς να το καλύψω με το συγκεκριμένο πόνημα, λόγω δυσκολιών που αντιμετώπισα σχετικά με την μελέτη αυτών των αρχείων, αλλά και λόγω άγνοιας οθωμανικών από την πλευρά μου. Δυσκολίες ανεξάρτητες από τη θέλησή μου δεν μου επέτρεψαν επίσης την προσωπική έρευνα που είχα προγραμματίσει στις Πατριαρχικές Βιβλιοθήκες του Φαναρίου και της Αλεξάνδρειας. Ωστόσο, μία παλαιότερη παράλληλη αναζήτηση στη βιβλιοθήκη Αλεξανδρείας για άλλο ερευνητικό σκοπό, δεν έφερε αποτέλεσμα, καθώς δε μπόρεσα να εντοπίσω στοιχεία για Χίους αιχμαλώτους.

Θα πρέπει ωστόσο να τονίσω ότι το ζήτημα της αιχμαλωσίας απετέλεσε για εμένα προσωπικά, εκτός των άλλων, και μία σημαντικότερη πρόκληση, από επιστημονική άποψη αυτή τη φορά, όχι μόνο ιστορική, αλλά και κοινωνιολογική, θρησκευολογική, φιλοσοφική, κυρίως όμως εσωτερική, καθώς ένα τέτοιο θέμα φέρνει τον ερευνητή αντιμέτωπο με τα συναισθήματά του και ιδιαίτερα με τη συνείδησή του, σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να το διαχειριστεί. Μία πρόσφατη σχετικά καταγεγραμμένη πραγματικότητα που ξετυλίγεται, όχι μόνο μέσα από τα βιβλία της ιστορίας, αλλά και από το στόμα του ίδιου του λαού, στην τραγικότερη μάλιστα στιγμή της ιστορίας του, κάνει τον μελετητή να ισορροπεί επικίνδυνα ανάμεσα σε αυτό που νιώθει ως άνθρωπος και σε αυτό που καλείται να πραγματώσει ως επιστήμονας.

Μέσω των πηγών, προσπάθησα να απαντήσω στο ερώτημα πόσοι τελικά σκοτώθηκαν κατά την καταστροφή της Χίου, πόσοι αιχμαλωτίστηκαν και πόσοι

κατάφεραν να διασωθούν. Στόχος μου, μεταξύ άλλων, ήταν να καταγράψω τα ιστορικά γεγονότα μέσα από τη ‘ζωντανή’ αφήγηση. Θέλησα να παρουσιάσω τα τραγικά συμβάντα της σφαγής και της αιχμαλωσίας, πρωτίστως, μέσα από τις αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων, οι οποίες ήρθαν στο φως μερικά χρόνια μετά από την εποχή που συντελέστηκαν τα γεγονότα, από το στόμα των ίδιων των πρωταγωνιστών, οι οποίοι την εποχή της σφαγής ήταν παιδιά στην εφηβική ή μετεφηβική ηλικία ή από τους απογόνους τους. Η αυθόρμητη αφήγηση που είναι απαλλαγμένη από κοινωνικούς μηχανισμούς και στρατηγικές αποσιώπησης, διαχείρισης ή παραποίησης των γεγονότων του παρελθόντος, με όσες παραλείψεις ή ανακρίβειες και αν περιέχει, αποτελεί μοναδική πηγή γνώσης που εμπλουτίζει και αναδεικνύει την ιστορική καταγραφή.

Μέσα από τις ζωντανές και απόλυτα ρεαλιστικές αφηγήσεις τους, οι αυτόπτες μάρτυρες μάς μεταφέρουν τις στιγμές της φρίκης, του δραματικού αποχωρισμού από τα προσφιλή τους πρόσωπα, της καταδίωξης, του θανάτου και, σε κάποιες περιπτώσεις, της λύτρωσης. Περιγράφουν επίσης την αιχμαλωσία τους έτσι όπως ακριβώς την βίωσαν. Θεωρώ ότι, στην προσπάθειά μου να μεταφέρω τη βιωμένη εμπειρία των ανθρώπων αυτών, απέφυγα τις υπερβολές και την εξαγωγή συμπερασμάτων συναισθηματικά φορτισμένων. Εκεί όπου το έκρινα απαραίτητο, προχώρησα σε έναν σύντομο σχολιασμό των αφηγήσεων των αιχμαλώτων, ενώ φρόντισα να διασταυρώσω, όσο ήταν δυνατόν, τις διάφορες μαρτυρίες.

Πέρα όμως από τις όποιες δυσκολίες, μεγάλη είναι η ικανοποίηση που αισθάνθηκα ως ερευνήτρια από τον εντοπισμό και την παράθεση των αφηγήσεων, από τη συναγωγή των προφορικών παραδόσεων και εμπειριών, οι οποίες δίνουν μία άλλη διάσταση στην ιστορική καταγραφή, καθώς ξεπερνούν την προσωπική υπόθεση και ανάγονται σε μέσο όρο. Η συναισθηματική εμπλοκή των αυτοπτών μαρτύρων, δε θεωρώ ότι μειώνει την αξία της ιστορικής μαρτυρίας. Αντιθέτως, πιστεύω ότι την ενδυναμώνει καθιστώντας την σημαντικό εργαλείο, άξιο επιστημονικής καταγραφής και διερεύνησης. Είναι εντυπωσιακή η ομοιότητα των περιγραφών ακόμη και στις πιο ασήμαντες λεπτομέρειές τους, έτσι όπως καταγράφονται σε όλες σχεδόν τις αφηγήσεις, πράγμα που καταδεικνύει του λόγου το αληθές και αφήνει ελάχιστα περιθώρια αμφισβήτησης ακόμη και στον πιο δύσπιστο ιστορικό.

Πρέπει να τονίσω ότι στην παρούσα εργασία οι έννοιες της *μνήμης* και της *λήθης*, απετέλεσαν τους ακρογωνιαίους λίθους της έρευνας, καθώς και οι δύο

αφορούν διαδικασίες εκλεκτικής λειτουργίας της αντίληψης, που σημαίνει ότι επιλέγουμε τι θα καταγραφεί στη μνήμη και τι θα καταδικαστεί στη λήθη και στη σωπή. Η επιλεκτικότητα καθορίζει τόσο τη μία όσο και την άλλη. Η αντίληψη της μνήμης ως δυναμικής διεργασίας σε συνεχή εξέλιξη, ως σύνθεσης και δημιουργίας, με σκοπό την ανάπλαση και την ‘κατασκευή’ του παρελθόντος, καθιστά ιδιαίτερα δύσκολο και επικίνδυνο τον ρόλο του ιστορικού, καθώς, μέσω της μνήμης, μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά τα γεγονότα του παρελθόντος. Η διαχείριση της μνήμης και της λήθης από τον ιστορικό έχει, επομένως, βαρύνουσα σημασία, καθώς και οι δύο αυτές δυναμικές λειτουργούν διττά, οδηγώντας είτε στην ηθική λήθη, με την έννοια της συγγνώμης και της άφεσης, είτε στην αντιμετώπιση του εθνικού «Άλλου», του Τούρκου στην προκειμένη περίπτωση, ως ες αεί «εχθρού», που απειλεί την εθνική μας υπόσταση.

Ολοκληρώνοντας το πόνημα, το οποίο ομολογουμένως σε μεγάλο μέρος του καταγράφει και διερευνά ακραίες καταστάσεις όπως σφαγές, βία, αιχμαλωσίες, σωματικούς και ψυχολογικούς βιασμούς και παρουσιάζει τον ευτελισμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και την εκμηδένιση της Ανθρώπινης υπόστασης, αναλογιζόμενοι διαρκώς: Είναι άραγε τελικά εφικτή η ειρηνική συνύπαρξη των δύο λαών, Ελλήνων και Τούρκων, ή αποτελεί μία προσδοκία, μία ιδέα, ένα ανεκπλήρωτο διακαή πόθο ορισμένων, οι οποίοι θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν αισιόδοξοι, αν όχι αιθεροβάμονες και αφελείς;

Αν και στο ερώτημα αυτό επιφυλάσσομαι να απαντήσω κατά την εξαγωγή των συμπερασμάτων, θέλησα στο σημείο αυτό να αναφέρω τα λόγια του Μαρωνίτη συγγραφέα Αμίν Αλ Ρεϊχανί (1876-1940), ο οποίος, σε μεταγενέστερη εποχή, σε μία προσωπική επιστολή προς τον φίλο του ποιητή Μπαχάρα αλ Κούρι, εκφράζει την άποψή του για την ειρηνική συμβίωση μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων, δίνοντας ως μοναδική οδό την *αποδοχή*: «Δεν έχω αμφιβολία ότι ο μουσουλμάνος που αγαπά μία χριστιανή και θα την παντρευόταν ή ο χριστιανός που αγαπά μία μουσουλμάνη και θα την παντρευόταν είναι τόσο εξυψωμένος ως προς την ηθική του, το πνεύμα του και τη διαγωγή του, που μπορεί και να παραβλέψει ορισμένες από τις παραδόσεις της φυλής και του λαού του {...}. Η κοινωνική και θρησκευτική ανοχή που θα δημιουργηθεί μέσα σε ένα σπίτι που αποτελείται από τα δύο αυτά στοιχεία, είναι η μόνη γατρεία σε όλα τα θρησκευτικά και κοινωνικά μας προβλήματα ή μάλλον είναι το ελιξίριο της νέας μας ζωής».

Η αποδοχή του 'Άλλου' χρειάζεται χρόνο, ωριμότητα, αλλά πάνω από όλα θέληση για υπέρβαση. Όταν ασκηθούμε στη μελέτη της Ιστορίας χωρίς προκαταλήψεις και φόβο, με τρόπο αυστηρά επιστημονικό, διερευνώντας και διασταυρώνοντας τις πηγές, εμβαθύνοντας και ερμηνεύοντας τα ρητά και τα άρρητα, όταν γίνουμε βαθείς γνώστες της ιστορικής πραγματικότητας, τότε μόνο θα μπορέσουμε να επιδείξουμε μεγαλοθυμία, να οδηγηθούμε στη συγγνώμη για τα δικά μας ατοπήματα και στη συγχώρεση για τα ατοπήματα των «Άλλων», μετουσιώνοντας την εικόνα του εχθρού σε εικόνα φίλου και συνανθρώπου, απαλλαγμένοι από ενοχές και προκαταλήψεις· και τότε είναι βέβαιο ότι ο Καιρός θα συγκατατεθεί...

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Φθάνοντας στο τέλος της έρευνας θεωρώ υποχρέωσή μου να ευχαριστήσω από καρδιάς τους καθηγητές, συνεργάτες και φίλους μου, οι οποίοι συνεισέφεραν, ο καθένας με τον τρόπο του, στην ολοκλήρωση του συγκεκριμένου πονήματος.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον επιβλέποντα καθηγητή μου κύριο Γιώργο Νικολάου για την καθοδήγησή του και την αγαστή συνεργασία που είχαμε καθ' όλη τη διάρκεια της προσπάθειάς μου, καθώς και στους συνεπιβλέποντες καθηγητές, κυρίου Κώστα Κόμη και Νικόλαο Αναστασόπουλο, αλλά και στα μέλη της επταμελούς επιτροπής, κυρία Άννα Μανδουλάρα, κυρία Μαρία Ευθυμίου, κύριο Αθανάσιο Χρήστου και κύριο Λάμπρο Φλιτούρη. Επίσης, ευχαριστώ θερμά τον αείμνηστο καθηγητή Ιστορίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, Στέριο Φασουλάκη ο οποίος, κατά τα διαστήματα της παραμονής του στη Χίο, παρακολουθούσε με ενδιαφέρον την έρευνά μου και με συμβούλευε, καθώς και τον Σύμβουλο των Χίων Φιλολόγων, διδάκτορα Φιλολογίας και υπεύθυνο της έκδοσης του περιοδικού *Φιλολογική Χίος*, κύριο Κωνσταντίνο Φραγκομίχαλο, ο οποίος μου δώρισε τα βιβλία του και με μεγάλη προθυμία απάντησε στις απορίες μου, τις σχετικές με την έρευνα, καθώς έχει ασχοληθεί με το θέμα των θυμάτων της καταστροφής της Χίου.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ την εξαιρετική και πολυγραφότατη διδάκτορα ιστορίας, κυρία Αθηνά Ζαχαρού - Λουτράρη για την ηθική συμπαράσταση και την εμπύχωση στις δυσκολίες που αντιμετώπισα, αλλά και για την πολύτιμη βοήθειά της στη συλλογή αρχειακού και ψηφιακού υλικού. Ο χάρτης του Κανελλάκη με το σχεδιάγραμμα της πόλης της Χίου, που παραθέτω στο παρόν πόνημα, μου παραχωρήθηκε από την πρόσφατα δημοσιευμένη εργασία της. Στο δημοσιογράφο και συγγραφέα κύριο Χρήστο Χριστοδούλου, διευθυντή του δορυφορικού προγράμματος της ΕΡΤ, ο οποίος είχε την ευγενή καλοσύνη να μου παραχωρήσει φωτογραφικό υλικό σε ψηφιακή μορφή από το προσωπικό του αρχείο για τον Ιμπραήμ Εντ(χ)έμ Πασά, για τον οποίο ο ίδιος διεξήγαγε μία πολύ ενδιαφέρουσα έρευνα, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ. Την ευγενική του χειρονομία εκτιμώ ιδιαίτερος. Ευχαριστώ επίσης θερμά τον ομότιμο καθηγητή ιστορίας κύριο Χρήστο Λούκο, ο οποίος με διευκόλυνε πολύ κατά την έρευνά μου στο Δημοτικό Αρχείο της Ερμούπολης, του οποίου έχει αναλάβει την εποπτεία και ταξινόμηση. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλω στον βιβλιοφύλακα του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, Αρχιμανδρίτη κύριο

Αγαθάγγελο Σίσκο, ο οποίος ανταποκρίθηκε άμεσα στο αίτημά μου για έρευνα στα Αρχεία της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης και μου έδωσε σημαντικές πληροφορίες για τις σπάνιες συλλογές και τα χειρόγραφα που φυλάσσονται στο χώρο της Βιβλιοθήκης.

Στη διευθύντρια της Δημόσιας Κεντρικής Ιστορικής Βιβλιοθήκης της Χίου «Κοραΐς» κυρία Άννα Χαζίρη, στον τέως Διευθυντή κύριο Αναστάσιο Σαρρή, καθώς και στον τέως πρόεδρο της Βιβλιοθήκης, κύριο Χρίστο Μπελλέ, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ για τη διευκόλυνση της έρευνας και την παραχώρηση χειρογράφων, κωδίκων και εγγράφων, τα οποία χρησιμοποίησα στην εργασία μου, καθώς και για την άδεια φωτογράφησης πινάκων της Βιβλιοθήκης και χρήσης ψηφιακού υλικού. Ευχαριστώ επίσης το προσωπικό της Βιβλιοθήκης, φίλους και πρώην συναδέλφους, καθώς είχα την τύχη να εργασθώ και εγώ στον χώρο αυτό, για την υποστηριξή τους και για την προθυμία με την οποία ανταποκρίνονταν πάντοτε στις απαιτήσεις του πονήματος.

Επίσης, ευχαριστώ θερμά την αναπληρώτρια προϊσταμένη των ΓΑΚ της Χίου, κυρία Ροδούλα Θεού, η οποία με προθυμία μου παραχώρησε το αρχαικό υλικό που χρησιμοποίησα στην έρευνα. Ευχαριστώ επίσης τους φίλους ιστορικούς-ερευνητές κύριο Ανδρέα Κούκο, ιδρυτή και πρόεδρο της Εταιρείας Μελέτης Έργου Ιωάννη Καποδίστρια και κύριο Νικόλαο Τόμπρο, οι οποίοι υποστήριξαν θερμά την προσπάθειά μου, καθώς και την φίλη κυρία Λία Καραβα - Φόρου για τις σημαντικές πληροφορίες που μου έδωσε για εξισλαμισμένο συγγενή της, του οποίου το πορτρέτο μου επέτρεψε να φωτογραφίσω και να παρουσιάσω. Η ιστορικός Εύη Ψαρρού μου έδωσε χρήσιμες πληροφορίες και υλικό από την έρευνά της για το θεσμό της Δημογεροντίας στη Χίο μετά το 1822 και γι' αυτό την ευχαριστώ πολύ. Τον φίλο και συνεργάτη κύριο Κωνσταντίνο Χαλκιά ευχαριστώ ιδιαίτερος για τη βοήθειά του και κυρίως διότι μετέφρασε, για τις ανάγκες του πονήματος, μέρος του βιβλίου της Filiz Yasar από τα τουρκικά στα ελληνικά.

Ένα τεράστιο ευχαριστώ θα ήταν λίγο προς τον φίλο καθηγητή ιστορίας στο Πανεπιστήμιο 'Νεάπολις' της Κύπρου και πρεσβευτή της Κύπρου, επί σειρά ετών, στην Ελλάδα και το εξωτερικό, κύριο Γεώργιο Γεωργή, ο οποίος είχε την ευγενή καλοσύνη να μου παραχωρήσει για μελέτη μέρος του προσωπικού του αρχείου για τους Έλληνες αιχμαλώτους του 1821 και παρακολούθησε με μεγάλο ενδιαφέρον την προσπάθειά μου, ανταποκρινόμενος άμεσα σε κάθε μου ερευνητική ανάγκη.

Ευχαριστώ επίσης θερμά τον φίλο αναπληρωτή καθηγητή στη Σχολή Ξένων Γλωσσών και Μετάφρασης του Τμήματος Νέων Ελληνικών και Ιταλικών Σπουδών του Πανεπιστήμιου Al-Azhar και Μορφωτικό Ακόλουθο της Αιγυπτιακής Πρεσβείας στην Ελλάδα κατά τα έτη 2007-2011, κύριο Tarek Radouan, ο οποίος προσφέρθηκε να με βοηθήσει στην αναζήτηση πληροφοριών για Έλληνες αιχμαλώτους σε αιγυπτιακά Αρχεία. Σημαντική υπήρξε και η βοήθεια της αγαπητής μου φίλης, Επίκουρης καθηγήτριας Αραβικής Λογοτεχνίας και Πολιτισμού στο Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών κυρίας Ελένης Κονδύλη - Μπασούκου, η οποία έλυσε πολλές απορίες μου σχετικά με το Ισλάμ.

Ιδιαίτερα ευχαριστώ τον φίλο και συνάδελφο κύριο Θεοδωρή Οτζάκογλου, ο οποίος με βοήθησε στη διαχείριση του ψηφιακού υλικού και στην τελική μορφοποίηση του πονήματος. Μέσα από την καρδιά μου ευχαριστώ τους αγαπητούς μου φίλους Σταμάτη Κάμπουρα, του οποίου η αγωνία για την ολοκλήρωση της έρευνας συχνά ξεπερνούσε τη δική μου και Αλέξη Καμπούρη, ο οποίος, με μεγάλη προθυμία, μου χάρισε ορισμένα από τα πολύτιμα για την έρευνά μου βιβλία του. Από καρδιάς ευχαριστώ επίσης τον αγαπημένο φίλο και συνοδοιπόρο Γιώργο Μαυρογιάννη και την κυρία Μαρία Μονιώδη, οι οποίοι, από την πρώτη στιγμή, στήριξαν με θέρμη την προσπάθειά μου, αλλά και στην Ειρηνούλα που δεν πρόλαβε να δει την ολοκλήρωση της έρευνας.

Ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω κυρίως στους δικούς μου ανθρώπους, οι οποίοι παρακολούθησαν από κοντά την όλη προσπάθεια. Οι αγαπημένοι μου ‘θετοί γονείς’, Παναγιώτης Καρματζός και Μάγδα Λαγονίκα ήταν κοντά μου από την αρχή αυτού του επίπονου εγχειρήματος και τους ευχαριστώ πολύ για την αγάπη και την ηθική τους συμπαράσταση. Ευγνωμοσύνη οφείλω στη μητέρα μου, της οποίας η συναισθηματική υποστήριξη έπαιξε καταλυτικό ρόλο, ιδιαίτερα στις στιγμές της κούρασης και της απογοήτευσης –που δεν ήταν λίγες– αλλά και στους φίλους μου και ιδιαίτερα στον Έβαν που έζησε από κοντά την αγωνία της έρευνας και της συγγραφής.

Όλοι αυτοί οι άνθρωποι και πολλοί ακόμη συνεισέφεραν ηθικά και πνευματικά στην πραγμάτωση του παρόντος πονήματος και ένα μερίδιο από την ικανοποίηση που αισθάνομαι κατά την εκπλήρωση του στόχου μου τους ανήκει.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

	σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3-8
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	9-11
ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ	12-14
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	15

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ι. ΟΙ ΠΗΓΕΣ	16-29
ιι. Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ	29-40

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ – ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΣΤΗ ΧΙΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1822

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ

I. Εθνική ταυτότητα και ο εθνικά «Άλλος».....	41-46
II. Ταυτότητα – Ετερότητα - Κοινωνική μνήμη και λήθη	47-50
III. Επιλεκτική - ‘θεσμοθετημένη’ λήθη	50-52
IV. «Εμείς» και οι «Άλλοι».....	52-54
1. Οι Έλληνες: «Εμείς».....	54-60
2. Οι Οθωμανοί Τούρκοι ως «Άλλοι»	61-69
V. Η παράσταση του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου» μέσα από τα δημοτικά τραγούδια της Χίου	70-104
Ο χάρτης της πόλης της Χίου του Κωνσταντίνου Κανελλάκη.....	105

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗ ΧΙΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1822

I. Η κοινωνία της Χίου στις αρχές του 19 ^{ου} αιώνα - Σύντομη ιστορική αναδρομή	106-107
1. Η πόλη της Χίου.....	107-109

2. Ο πληθυσμός	110-112
II. Η εικόνα των Χίων και της συμβίωσης Ελλήνων και Οθωμανών πριν από το 1822 μέσα από περιηγητικά κείμενα και άλλες δευτερογενείς πηγές	112-121
III. Η εικόνα του Οθωμανού Τούρκου πριν από την καταστροφή μέσα από τις αρχαιακές πηγές	121-134
IV. Η εικόνα της Χιώτισσας στην κοινωνία του 19 ^{ου} αιώνα, πριν το 1822.....	134-136
V. Τα προνόμια και ο θεσμός της Δημογεροντίας στη Χίο πριν από την καταστροφή ως βασικός παράγοντας συμβίωσης Ελλήνων και Τούρκων και διαμόρφωσης της εικόνας του Οθωμανού ως «Άλλου».	
1. Σύντομη ιστορική ανασκόπηση των προνομιακών ορισμών. Το δίκαιον του αμάν	136-140
2. Τα προνόμια της Χίου	140-146
3. Το διοικητικό σύστημα της Χίου και η συμβολή του στην αρμονική συνύπαρξη Χριστιανών και Μουσουλμάνων	146-164

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ – ΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΚΑΙ Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ 1822 ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

I. Τα γεγονότα πριν από την καταστροφή	165-172
II. Η καταστροφή της Χίου: ένα αναπάντεχο γεγονός;	172-204
III. Ο απολογισμός της καταστροφής και ο αντίκτυπος στο εξωτερικό.....	204-222

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ – ΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΕΣ

I. Η έννοια της δουλείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία - Η περίπτωση της Χίου	223-244
II. Η τύχη των Χίων αιχμαλώτων. α. Η αναζήτηση και η εξαγορά τους μέσα από μαρτυρίες και ιστορικές πηγές και η διαμόρφωση της εικόνας του Οθωμανού Τούρκου ως "Άλλου", όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις τους	244-267

β. Οι Χίοι αιχμάλωτοι στα σκλαβοπάζαρα της Πόλης και της Σμύρνης – Τρόποι αναζήτησης και εντοπισμός τους	268-300
γ. Η επανένταξη των απελευθερωθέντων αιχμαλώτων στο περιβάλλον του νησιού	300-309
δ. Ο απόηχος της αιχμαλωσίας των Χίων στη Δ. Ευρώπη, η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και ο ρόλος των Μ. Δυνάμεων στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων	310-317
ε. Η τύχη των αιχμαλώτων και οι διπλωματικές ενέργειες του Ιω. Καποδίστρια και των ξένων επιτετραμμένων για τη διευθέτηση του ζητήματος	317-347
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	348-361
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	362-389
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	390-446
ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ.....	447-481
ΕΙΚΟΝΕΣ	482-493

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΥΕ:	Αρχεία Υπουργείου των Εξωτερικών
ΓΓΕ:	Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος
ΕΚ:	Εφημερίδα της Κυβερνήσεως
ΕΦ:	Εκκλησιαστικός Φάρος (Αλεξάνδρεια)
ΔΙΕΕΕ:	Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΔΚΕΙΝΕ:	Δελτίο του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Νεωτέρου Ελληνισμού
ΕΙΕ:	Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
ΗΧ:	Ηπειρωτικά Χρονικά
ΚΕΙΝΕ:	Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού (Ακαδημία Αθηνών)
ΙΑΧ:	Ιστορικό Αρχείο Χίου
ΠΕ/ΕΙΕ:	Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών/ Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Αθήνα)
ΙΕΕ:	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτική Αθηνών)
ΜΙΕΤ:	Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
ΜΧ:	Μικρασιατικά Χρονικά (Αθήνα)
ΝΕ:	Νέα Εστία (Αθήνα)
Ρ.Ρ.Ο/ F.O.:	Public Record Office/Foreign Office
SO:	Spectateur Oriental
Υπ. Εξ.:	Υπουργείο των Εξωτερικών
ΦΧ:	Φιλολογική Χίος (Χίος)
ΧΑ:	Χιακά Ανάλεκτα
ΧΕ:	Χιακή Επιθεώρησις (Αθήνα)
ΧΕΧ:	Χιακά Εκκλησιαστικά Χρονικά (Χίος)
ΧΜ:	Χιακόν Μουσείον
ΧΧ:	Χιακά Χρονικά (Αθήνα)
ΧΝ:	Χιακά Νέα (Χίος)
Χφ.:	χειρόγραφο
χ. τ.:	χωρίς τόπο έκδοσης
χ. χ.:	χωρίς χρονολογία έκδοσης
Φ.:	Φάκελλος
φ.:	φύλλο

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΟΙ ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

I. ΟΙ ΠΗΓΕΣ

α΄

*Χλωρά, μοσχοβολούντα
νησία τοῦ Αἰγαίου πελάγους,
ὄπου ἡ χαρὰ κ' ἡ εἰρήνη
εὐτυχισμένα χῶματα
πάντα ἑκατοίκουν.*

β΄

*Τί τὰ θαυμάσια ἐγένηκαν
κοράσιά σας ὅπ' εἶχαν
ψυχὴν ᾗσάν φλόγα, χεῖλη
ᾗσάν δροσισμένα ρόδα,
λαιμὸν ᾗσάν γάλα;*

Ανδρέας Κάλβος, «Ηφαιστεια – Λύρα, Ωδή 3^η»

Η ιστορία, ως επιστήμη, είναι κατεξοχήν η ιστορία των ανθρώπων και δευτερευόντως των γεγονότων.¹ Ο Marc Bloch, θέλοντας να τονίσει τον ανθρώπινο χαρακτήρα της, την ορίζει ως «η επιστήμη των ανθρώπων μέσα στο χρόνο» και αναλύει την έννοιά της.² Ο Roland Gérard Barthes αναφέρει σχετικά: «Έχει ειπωθεί πως σκοπός του ιστορικού είναι να αφηγείται, όχι να αποδεικνύει· δεν ξέρω, αλλά είμαι σίγουρος πως στην ιστορία ο καλύτερος τρόπος απόδειξης, ο πιο ικανός να συγκινήσει και να πείσει όλα τα πνεύματα, αυτός που επιτρέπει τη λιγότερη δυσπιστία και αφήνει τη λιγότερη αμφιβολία, είναι η πλήρης αφήγηση {...}. Εκείνο που τοποθετεί την αφήγηση στη βάση της λογικής τής ιστορικής εργασίας είναι απλώς η ανάγκη να εκθέτει κανείς στην ιστορία το “πώς” πριν να αναζητήσει το “γιατί”».³ Ακολουθώντας αυτή τη λογική, επιλέξαμε να δώσουμε στην έρευνά μας μία άλλη διάσταση, συνθέτοντας και εκθέτοντας τα ιστορικά γεγονότα, κυρίως μέσα από προσωπικές αφηγήσεις, καταγεγραμμένες από τους ίδιους τους αυτόπτες μάρτυρες, σε συνδυασμό με πλήθος γραπτών πηγών που συλλέξαμε.

¹ Ο μεγάλος Γάλλος ιστορικός Jacques Le Goff αναλύει τον όρο ιστορία ως εξής: «Η ιστορική επιστήμη ορίζει τον εαυτό της σε σχέση προς μία πραγματικότητα, η οποία ούτε κατασκευάζεται ούτε παρατηρείται όπως στα μαθηματικά, στις επιστήμες της φύσης και της ζωής, αλλά για την οποία «ερευνούμε», «μαρτυρούμε». Αυτή είναι και η σημασία του ελληνικού όρου «ιστορία» και της ινδοευρωπαϊκής ρίζας *wid –weid-* (*voir* = βλέπω εξ' ου και γνωρίζω *savoir*). Η ιστορία άρχισε λοιπόν με το να είναι αφήγηση, μία αφήγηση από εκείνον που μπορεί να πει: “Είδα, άκουσα να λένε”»- Jacques Le Goff, *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 1998, σ. 16.

² Marc Bloch, *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, Παρίσι 1974, σ. 32-33.

³ Παρατίθεται από τον Le Goff, *ό. π.*, σ. 167.

Ενδελεχής και επίπονη ήταν η προσπάθειά μας για τη συγκέντρωση των πηγών που αφορούν την εικόνα του Οθωμανού ως «Άλλου», κατά τη συμβίωση με τους Έλληνες της Χίου, πριν από την καταστροφή, αλλά και κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας που ακολούθησε. Βασική δεξαμενή άντλησης πηγών απετέλεσε, όπως ήδη αναφέραμε, η Βιβλιοθήκη της Χίου «Κοραής», όπου φυλάσσεται πλούσιο και επιστημονικά αναξιοποίητο αρχαιακό υλικό (χειρόγραφα, οθωμανικοί κώδικες, δημογεροντιακή αλληλογραφία, διπλωματικά έγγραφα κλπ.), που αφορά κυρίως τη συμβίωση Χίων και Οθωμανών στο νησί πριν και μετά το 1822, τη σφαγή της Χίου και σε μικρότερο βαθμό τις αιχμαλωσίες. Ο Στέφανος Καββάδας, ο οποίος είχε μελετήσει το υλικό της Βιβλιοθήκης και είχε δημοσιεύσει περιλήψεις κωδίκων και νοταρικών εγγράφων της περιόδου της τουρκοκρατίας, τονίζει την ιστορική τους αξία σημειώνοντας ότι: «Από αυτά ο προσεκτικός ερευνητής θα δύναται να αντλήσει πληροφορία δια την ειδικήν τοπικήν ιστορίαν εξ αυθεντικών πηγών με αδιαμφισβήτητον κύρος αληθείας επί της οποίας και μόνον βασίζεται η πραγματική ιστορία».⁴

Κατά τη διερεύνηση των Αρχείων της Βιβλιοθήκης εντοπίσαμε έγγραφα, κώδικες και ανέκδοτα χειρόγραφα, ατομικές και συλλογικές μελέτες που αφορούν τη σφαγή και την αιχμαλωσία των Χίων. Ενδεικτικά αναφέρουμε το *Χιακόν Αρχείον*, που επιμελήθηκε ο Ιωάννης Βλαχογιάννης, τα *Χιακά Χρονικά* του Κωνσταντίνου Άμαντου, τα *Χιακά* του Αλέξανδρου Βλαστού, τα *Χιακά Ανάλεκτα* του Κωνσταντίνου Κανελλάκη κ. ά. Σημαντικότερες καταγραφές για τις σφαγές και την αιχμαλωσία υπάρχουν επίσης στην *Ιστορία της Χίου* του Γεωργίου Ζολώτα, σε εφημερίδες και έντυπα της εποχής που εκδίδονταν στη Χίο, τη Σμύρνη, την Κωνσταντινούπολη και αλλού. Εξαιρετικά ενδιαφέροντα είναι και τα αποκόμματα του ξένου τύπου του 1822 που συνέλεξε, έδωσε σε τεκμήριο ο Χίος Φίλιππος Αργέντης με τίτλο *The Massacres of Chios as reported in the contemporary British Press: 11 May 1822 – 14 September 1822* και στη συνέχεια αναδημοσίευσε.

⁴ Στέφανος Καββάδας (επιμ.), *Αρμολούσικα: Από χειρογράφους κώδικας*, εκ του τυπογραφείου 'Το Ελληνικό Βιβλίο', Αθήνα 1976, σ. 7. Ο ίδιος σημειώνει σχετικά με την αξία των χειρογράφων: «Τα δημοσιευόμενα έγγραφα είχαν συνταχθή κατά τον καιρόν των γεγονότων και διασφαλίζονται υπό των ιδίων των συμβαλλομένων εκ περιφρουρήσεως των συμφερόντων. Δεν αναφέρονται μόνον εις ιδιωτικές υποθέσεις, αλλ' επεκτείνονται περισσότερο εις ποικίλα ζητήματα δημοσίου (κοινοτικού) δικαίου, σχέσεων αρχόντων και αρχομένων, αποφάσεων Κοινοτικών Αρχόντων. Τα κοινοτικά έγγραφα των νοτάρων ή της Διοικήσεως και εν πολλοίς της ιδιωτικής αλληλογραφίας κατά το κύρος των αλληλογραφούντων, αποτελούν την αληθεστέραν πηγήν και έχουν μεγίστην ιστορικήν αξίαν»· στο ίδιο, σ. 8· Βλ. επίσης, Κώστας Κόμης, *Κοινωνικές Δομές και Συλλογικές Συμπεριφορές. Όροι και Όρια Ερμηνείας των Ιστορικών Πηγών*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2015.

Εκτός από τις δημοσιεύσεις του ξένου τύπου, εφημερίδων και περιοδικών, μελετήσαμε επίσης εκθέσεις προξένων και περιηγητών, οι οποίες αναφέρονται στη συμβίωση Χίων και Οθωμανών πριν το 1822, στην περίοδο της καταστροφής, αλλά και στα χρόνια που ακολούθησαν. Πολύ σημαντικές είναι οι αναφορές του Céleste David, του Γάλλου αναπληρωτή προξένου στη Χίο από τον Οκτώβριο του 1822 έως τον Μάρτιο του 1825, προς τον Γάλλο Υπουργό των Εξωτερικών. Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσιάζει και ένας άγνωστος τουρκικός κώδικας για την καταστροφή της Χίου, που μετέφρασε ο Αναστάσιος Ιορδάνογλου, τον οποίο προσπαθήσαμε να αξιοποιήσουμε κατά το δυνατόν. Μελετήσαμε επίσης μέρος της αλληλογραφίας των Χίων δημογερόντων με τους αντιπροσώπους του Κοινού της Χίου στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και με εκπροσώπους των χιακών παροικιών του εξωτερικού.

Επιπλέον, εντοπίσαμε και αξιοποιήσαμε χειρόγραφα με ιδιόγραφες σημειώσεις του Κοραή από την αλληλογραφία του με Ευρωπαίους ηγέτες, με τον Αμερικανό πρόεδρο Jefferson, με πρωταγωνιστές της ελληνικής Επανάστασης, με απλούς αγωνιστές, αλλά και με σημαντικούς επιχειρηματίες της εποχής, όπως ο Βαρβάκης, ο οποίος βοήθησε στην απολύτρωση πολλών Χίων αιχμαλώτων. Ιδιαίτερα σημαντική, μεταξύ άλλων, υπήρξε η πληροφορία της ιστορικού Εύης Ψαρρού, η οποία, κατά την έρευνά της στη Βιβλιοθήκη Χίου για τον θεσμό της Δημογεροντίας μετά την καταστροφή,⁵ εκφράζει την πεποίθηση ότι στους δημογεροντιακούς κώδικες και στην αλληλογραφία μετά το 1822 δεν υπάρχει ούτε μία αναφορά σε αιχμαλώτους.⁶ Το ίδιο διαπιστώσαμε και εμείς κατά την δική μας έρευνα.

Το ενδιαφέρον μας κέντρισε επίσης ένα ανέκδοτο στα ελληνικά έργα για το διοικητικό σύστημα της Χίου και τις σφαγές του 1822 με τίτλο «Η νήσος Χίος υπό οθωμανική κυριαρχία» και συγγραφέα τον Terdjuman Effendi (Étienne A. Vlasto) με εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια του Γιάννη Χ. Μουρατίδη. Το κείμενο αυτό αποτελεί κεφάλαιο του βιβλίου του Terdjuman Effendi *Ελληνες και Τούρκοι*, Μασσαλία 1899. Ο σχολιαστής με εξαιρετική επιμέλεια και μετά από αντιπαραβολή

⁵ Εύη Ψαρρού, «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822 και ο Ιωάννης Ψυχάρης», *Μνημοσύνη*, 16 (2003-2005), σ. 62-82.

⁶ Θεωρούμε ότι αυτό δεν είναι τόσο παράδοξο, όσο ίσως φαίνεται, καθώς οι Χίοι μετά την καταστροφή του νησιού και τις μαζικές αιχμαλωσίες που ακολούθησαν, θέλησαν να «τοποθετήσουν» τα γεγονότα στο χώρο της λήθης, ώστε να μπορέσουν να ανακάμψουν ψυχικά και συνεχίσουν τη ζωή τους και την αναγκαστική συμβίωση με τους Οθωμανούς Τούρκους. Επιπλέον, ως Οθωμανοί υπήκοοι, δε θα είχαν τη δυνατότητα να κάνουν αναφορές στο γεγονός δημόσια, από τη στιγμή που η Πύλη, σίγουρα, δεν επικροτούσε κάτι τέτοιο.

πολλών πηγών λύνει το μυστήριο της ταυτότητας του Terdjuman (διερμηνέας - διανοούμενος) Effendi (gentleman), τον οποίο τελικά ταυτοποιεί με τον Στέφανο (Étienne) Βλαστό. Ο Στ. Βλαστός, γνήσιο τέκνο του χιακού παροικιακού ελληνισμού, γεννήθηκε το 1831 στην Οδησό, έζησε στη Μασσαλία από το 1875 και απεβίωσε στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου το 1905.⁷ Ο ίδιος, μέσα από τη δική του οπτική, δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες και ερμηνεύει τα γεγονότα.

Θα ήταν επιστημονικό ατόπημα, εάν στο πόνημα που επιχειρήσαμε να φέρουμε εις πέρας δεν παρουσιάζαμε και την άποψη της οθωμανικής πλευράς. Κατά τη διάρκεια όμως της έρευνας διαπιστώσαμε ότι είναι ελάχιστες οι οθωμανικές και οι τουρκικές πηγές που αναφέρονται στη σφαγή της Χίου και στις αιχμαλωσίες· ίσως λόγω της ιδιαιτερότητας του θέματος. Ωστόσο, το πλήθος των οθωμανικών εγγράφων, κωδίκων και χειρογράφων που βρίσκονται ανεκμετάλλευτα στα συρτάρια της Βιβλιοθήκης «Κοραής», θα μπορούσαν, ενδεχομένως, να ρίξουν φως σε σκοτεινές πτυχές του θέματος, όπως και άλλα έγγραφα που βρίσκονται στα οθωμανικά Αρχεία της Κωνσταντινούπολης.

Στον περιορισμένο αριθμό των οθωμανικών πηγών κυρίαρχη θέση κατέχει το βιβλίο του Βαχίτ πασά, *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ πασά*, έργο του ίδιου, ο οποίος διετέλεσε τοποτηρητής του νησιού από το 1820 και πρωταγωνιστής των γεγονότων. Ο Βαχίτ αφηγήθηκε τα συμβάντα δίνοντας την

⁷ Η οικογένειά του Στέφανου Βλαστού ανήκε στη χιακή αριστοκρατία του παροικιακού ελληνισμού και ήταν εγγεγραμμένη στο Libro d' oro de la noblesse de Chio. Ο πατέρας του Αντώνιος Α. Βλαστός (1804-1865) ήταν γιος του Αλέξανδρου Βλαστού και της Αγγελούς Δρομοκαΐτη. Την εποχή της σφαγής ο Αντώνιος Βλαστός ήταν 18 ετών. Ο πρόγονός του, Λουκάς Βλαστός, ήταν ένας από τους ομήρους που θανατώθηκαν από τους Τούρκους, ενώ η υπόλοιπη οικογένεια διασώθηκε, αλλά διασκορπίστηκε στην Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία και Αίγυπτο. Πολλά στοιχεία για την ιδιαίτερη μόρφωση του Étienne (Στεφάνου) Βλαστού, ο οποίος υπήρξε λόγιος, ιστορικός, μεταφραστής, ανώτατο εμπορικό στέλεχος της Εταιρείας των αδελφών Ράλλη και κατείχε, ενδεχομένως, θέση μεταφραστή στην Υψηλή Πύλη, μας δίνει ο σχολιαστής. Πάνω απ' όλα όμως ο Βλαστός υπήρξε πολιτικός φιλόσοφος και στοχαστής. Η αριστοκρατική του καταγωγή, η εξαιρετική του μόρφωση, η ευρωπαϊκή του κουλτούρα, αλλά και η χρονική εγγύτητα με τα γεγονότα της καταστροφής της Χίου, δημιουργούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στον μελετητή για την ερμηνεία που δίνει ο Βλαστός στα ζητήματα που τον απασχολούν. Στην τριμηνιαία *Επιθεώρηση Διπλωματικής Ιστορίας* της γαλλικής *Société d' Histoire Diplomatique*, διασώζεται η βιβλιοκρισία του Adolphe d' Anril που αφορά το έργο *Έλληνες και Τούρκοι* του Terdjuman Effendi: «{...} είναι μία σειρά αυτοτελών μελετών οι οποίες συνδέονται μεταξύ τους πάντοτε με βάση τις σχέσεις του ελληνικού στοιχείου με τους μουσουλμάνους κατακτητές» Γιάννης Μουρατίδης (εισαγωγή, μτφρ., σχόλια), *Terdjuman Effendi (Étienne A. Vlasto), Η νήσος Χίος υπό οθωμανική κυριαρχία. Ανέκδοτο στα ελληνικά κείμενο για το διοικητικό σύστημα της Χίου επί Τουρκοκρατίας και τη Σφαγή του 1822*, εκδ. Τυπογραφία, Χίος 2017, σ. 25, 36, 47, 53. Για την ταυτότητα και το έργο του Terdjuman Effendi, βλ. στο ίδιο, σ. 7-113.

άποψη της οθωμανικής πλευράς. Η σκληρή του στάση και ο ρόλος του στα γεγονότα του 1822 έχουν καταγραφεί στις δέλτους της ιστορίας. Χρειάζεται ωστόσο να διερευνηθεί, εάν και κατά πόσον, εκτός από τις απόψεις που εκφράζει ο ίδιος ο Βαχίτ, υπάρχουν και αντίθετες ή πιο μετριοπαθείς θέσεις εκπεφρασμένες από εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας σχετικά με τα συμβάντα του 1822, καθώς επίσης και το κατά πόσον ο Βαχίτ εξετέλεσε πιστά τις οδηγίες του Σουλτάνου ή αν και ο ίδιος ευθύνεται για τις ακρότητες αυτενεργώντας και σε ποιο βαθμό.

Μεταξύ των οθωμανικών εγγράφων σημαντική θέση κατέχουν επίσης αυτά του οθωμανικού Ιεροδικείου της Χίου, μεταφρασμένα και δημοσιευμένα από τον Χρίστο Β. Μαυρόπουλο, διερμηνέα του Πρωτοδικείου της Χίου. Τα έγγραφα αυτά αναφέρονται στη Χίο (αχτιναμέδες, δικαστικά έγγραφα, στρατιωτικά, σωματεμπορικά, κ.λ.π.) και είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικά για ζητήματα που αφορούν κυρίως τη συμβίωση χριστιανών και μουσουλμάνων και το διοικητικό σύστημα του νησιού. Πρέπει να σημειωθεί ότι μεγάλο μέρος των οθωμανικών εγγράφων της Χίου καταστράφηκε το 1912 με την απελευθέρωση. Η ιστορικός από την Τουρκία Filiz Yasar, στη μονογραφία της *Yunan Bağımsızlık savaşı'nda sakız adası*⁸ αναφέρεται στα γεγονότα του 1822 αποτελώντας σχεδόν την εξαίρεση, καθώς, ελάχιστοι είναι οι ιστορικοί της 'άλλης' πλευράς που ασχολήθηκαν με αυτό το ζήτημα.

Θεωρούμε ωστόσο πολύ πιθανό να υπήρχε σχετικό αρχειακό υλικό και στο ελληνικό Προξενείο της Σμύρνης και να καταστράφηκε κατά τα γεγονότα του 1922. Η αναζήτησή μας εκεί απέβη άκαρπη. Δυστυχώς, όπως προαναφέραμε, η άγνοια οθωμανικών δε μας επέτρεψε τη μελέτη των οθωμανικών Αρχείων της Κωνσταντινούπολης, ενώ, κατά την επικοινωνία μας με τα Πατριαρχία Κωνσταντινουπόλεως και Αλεξανδρείας, η απάντηση στο ερώτημα, εάν υπάρχει αξιοποιήσιμο υλικό σχετικό με την καταστροφή της Χίου και τις αιχμαλωσίες, δεν ήταν καθόλου ενθαρρυντική. Από μία πρώτη, όχι ενδελεχή ομολογουμένως αναζήτηση στο Πατριαρχείο Αλεξανδρείας, αρκετά χρόνια πριν, στα πλαίσια μίας άλλης έρευνας, διαπιστώσαμε ότι δεν έχει διασωθεί υλικό σχετικό με Έλληνες αιχμαλώτους, παρότι η Αίγυπτος υπήρξε ένα από τα βασικότερα 'κέντρα υποδοχής' Ελλήνων αιχμαλώτων του Αγώνα της ανεξαρτησίας και το ίδιο το Πατριαρχείο είχε ενεργή ανάμιξη στον εντοπισμό και την απολύτρωσή τους.

⁸ Filiz Yasar, *Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası*, Phoenix Yayınevi, Άγκυρα, 2006.

Εκτός από τα αρχεία της Χίου ερευνήσαμε τα προξενικά Αρχεία της Γαλλίας (Archives du Ministère des Affaires Etrangères), στα οποία όμως δεν εντοπίστηκε καμία σημαντική πληροφορία για το ζήτημα που μας απασχολεί. Όμως, στο πλούσιο *Χιακό Αρχείο* του Ιω. Βλαχογιάννη διασώζονται πολλές μαρτυρίες από τον Γάλλο υποπρόξενο του νησιού και από τον γαλλικό τύπο για τα γεγονότα της καταστροφής.

Αντίθετα, εντοπίσαμε πολύ σημαντικό υλικό στο ιστορικό Αρχείο του ελληνικού Υπουργείου των Εξωτερικών, στον θεματικό φάκελο 60/1, που αφορά τους Έλληνες αιχμαλώτους του Αγώνα και περιλαμβάνει κυρίως την αλληλογραφία των συγγενών των αιχμαλώτων με τον Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια αρχικά, με την Αντιβασιλεία και την οθωνική Κυβέρνηση στη συνέχεια, αλλά και την αλληλογραφία των ελληνικών Κυβερνήσεων με ξένους επιτετραμμένους. Επίσης, σημαντικές πληροφορίες γι' αυτό το ζήτημα αντλήσαμε από τις *Επιτομές των εγγράφων* του Βρετανικού Υπουργείου Εξωτερικών, που εκδόθηκαν με επιμέλεια των ιστορικών Εμμ. Πρεβελάκη και Φ. Γλύτση από το Κέντρο Ερεύνης της Ιστορίας του Νεώτερου Ελληνισμού (ΚΕΙΝΕ), τις οποίες μελετήσαμε επιμελώς.

Κατά τη συλλογή των πηγών των σχετικών με την αιχμαλωσία των Χίων επικεντρωθήκαμε κυρίως σε απομνημονευτικά κείμενα που γράφθηκαν για τα γεγονότα του 1822, τα οποία, στην πλειονότητά τους, είναι μικρά σε έκταση. Η πρωτογενής βιβλιογραφία είναι δυστυχώς φτωχή σε σχέση με την τραγικότητα και την απήχηση που είχαν τα γεγονότα του 1822 στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Ο Στερ. Φασουλάκης ερμηνεύει αυτό το γεγονός ορθά και ρεαλιστικά. Θεωρεί ότι οι σφαγές και οι εξανδραποδισμοί ήταν τόσο μαζικοί και γενικευμένοι, ώστε δε θα περίμενε κανείς «να σωθούν απομνημονεύματα από πεθαμένους ή εξισλαμισμένους αιχμαλώτους που σύρθηκαν χωρίς ελπίδα στα βάθη της Ανατολής».⁹

Αυτοί δε που επέζησαν είχαν τόσες φροντίδες και προβλήματα (προσφυγιά, απολύτρωση συγγενών, πόλεμος, πείνα, επιδημίες κ.λ.π.), ώστε δεν τους δόθηκε η ευκαιρία να ασχοληθούν με την καταγραφή των όσων υπέφεραν. Επίσης, το αίσθημα της μειονεξίας, το οποίο οπωσδήποτε είχαν δοκιμάσει ως αιχμάλωτοι και κυρίως ως εξισλαμισμένοι, αλλά και η ενθύμηση των φοβερών παθημάτων τους, καθόλου δε θα ενεθάρρυνε τους επιζήσαντες στο να εξιστορήσουν όσα είχαν υποστεί.¹⁰ Επιπλέον, η

⁹ Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Η Ιστορία του παππού 1822*, εισαγωγή-ευρετήριο Στέρ. Φασουλάκης, εκδ. Φιλοπρόοδος Όμιλος Κάμπου (Χίος), Αθήνα 1983², σ. γ (εισαγωγή).

¹⁰ Η Πηνελόπη Δέλτα επιβεβαιώνει του λόγου το αληθές: «Ο παππούς μου (αιχμάλωτος ο ίδιος) δεν αγαπούσε να μιλά για την εποχή αυτή την τραγική του Ελληνισμού. Τα παιδιά του δεν έμαθαν τίποτα

ανθρώπινη ψυχολογία επιβάλλει να διατηρούνται στη μνήμη όσα ευχαριστούν τον άνθρωπο και τονώνουν την αυτοπεποίθησή του και όχι αυτά που τον ταπεινώνουν, τα οποία συνήθως αφήνονται στη λήθη του χρόνου. Ωστόσο, έχουν διασωθεί κάποιες αφηγήσεις αιχμαλώτων, οι οποίες καταγράφηκαν κυρίως από τους απογόνους τους και κάποιες από τους ίδιους, όταν βρέθηκαν πλέον σε ασφαλές περιβάλλον.

Από το ξεκίνημα της έρευνας, ένα ζήτημα που μας προβλημάτισε έντονα ήταν το αν και κατά πόσον οι αφηγήσεις μπορούν να αποτελέσουν μέρος της προφορικής ιστορίας, η οποία στην ουσία προτάσσει ‘μία τεχνική’ επεξεργασίας των δεδομένων που μπορούν να οικειοποιηθούν πολλές και διαφορετικές επιστήμες.¹¹ Η απάντηση είναι αρνητική καθώς, σύμφωνα με τους ειδικούς, για να εκληφθεί μία μαρτυρία ως τμήμα της προφορικής ιστορίας, βασική προϋπόθεση είναι ο ερευνητής να έρθει σε επαφή με τον αφηγητή και να καταγράψει ο ίδιος, χειρόγραφα ή με τη βοήθεια τεχνικών μέσων, χωρίς προσωπική παρέμβαση-καθοδήγηση, τα όσα αυτός καταμαρτυρεί. Στην έρευνα που επιχειρούμε να φέρουμε εις πέρας αυτό δεν ήταν δυνατόν λόγω της χρονικής απόστασης που μεσολαβεί από τα γεγονότα. Οι μαρτυρίες που μας ενδιαφέρουν και για τις οποίες γίνεται λόγος είναι καταγεγραμμένες από τρίτους και αποτελούν μία πολύτιμη, αλλά διαμεσολαβημένη πηγή πληροφόρησης.

Καθώς η έρευνα βασίζεται σε μεγάλο ποσοστό σε προσωπικές μαρτυρίες, μας απασχόλησε επίσης, από την αρχή ακόμη της ενασχόλησής μας, το ερώτημα εάν και μέχρι ποιου σημείου, οι αφηγήσεις, 195 χρόνια μετά τα γεγονότα, συνιστούν ιστορικό τεκμήριο και πώς αυτές μπορούν να αξιοποιηθούν, καθώς ελλοχεύει πάντα ο κίνδυνος κατασκευής ή αλλοίωσης της αλήθειας. Οι ιστορικοί και οι κοινωνιολόγοι δίνουν σ’ αυτό το ερώτημα σαφέστατη απάντηση, καθώς συμφωνούν στο ότι η καταγραφή των αναμνήσεων, ακόμη κι αν εμπεριέχει υπερβολές, ασάφειες ή

από την ιστορία του, παρά όσα ήξερε και τους διηγήθηκε η νόνα μου. Ο πατέρας μου ήξερε λίγα πράγματα, σχεδόν τίποτα. Όσα σώζονται από τα οικογενειακά αυτά δράματα, τα ξέρουμε από τις θείες μου, τη Μερόπη, που ήξερε λίγα και γνώρισε τη θεία της που γύρισε από τη Μικρασία, και ιδίως από τη Μαριέτα, τη μεγαλύτερη αδελφή του πατέρα μου, που είχε μαζέψει και φύλαγε μέσα της όλες τις λεπτομέρειες της οικογενειακής ιστορίας και τους θρύλους. Ρώτησα κάποτε: ‘-Πώς δεν τον ρωτούσατε για την Επανάσταση;’ Μου αποκρίθηκε: ‘-Δεν ήθελε ο πατέρας να μιλά γι’ αυτά. Ήταν σα να τον αγρίευε που τα θυμούνταν μόνο {...}’» Πηνελόπη Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Π. Α. Ζάννας (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 2000, σ. 233 -234.

¹¹ «Εάν συνειδητοποιηθούν πλήρως οι δυνατότητες που παρέχει η προφορική ιστορία, αυτό θα οδηγήσει σε μια βαθύτερη αλλαγή του τρόπου γραφής και μάθησης της ιστορίας, στα ερωτήματα που θέτει, στον τρόπο που κρίνει, στην υφή της»· Paul Thompson, *Φωνές από το παρελθόν – Προφορική ιστορία*, μτφρ. Ρίκι Β. Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος, Κων/να Μπάδα – Ρίκι Β. Μπούσχοτεν (επιμ.), εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2008, σ. 117-118.

ανακρίβειες, αποτελεί μία από τις πλουσιότερες πηγές πληροφόρησης για το πρόσφατο ή το σχετικά πρόσφατο παρελθόν.

Ο Paul Thomson, Καθηγητής Κοινωνικής Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο του Essex και ιδρυτής της Συλλογής Εθνικής Αφήγησης Ζωής στο Εθνικό Αρχείο Ήχου της Βρετανικής Βιβλιοθήκης τονίζει ότι: «Η ιστορία αποκτά νέα διάσταση από τη στιγμή που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως πρωτογενής πηγή τα βιώματα κάθε λογής ανθρώπων».¹² Επιστημονικά θεμελιώνεται το 'αξίωμα' ότι 'το τεκμήριο είναι μνημείο'¹³ και οι αφηγήσεις, ως τεκμήρια, αποτελούν μνημεία που χρήζουν ιδιαίτερης επιστημονικής αντιμετώπισης.

Όποια αλλοίωση και αν έχει υποστεί μία αφήγηση, δεν παύει να αποτελεί σημαντικό τεκμήριο, αν αξιοποιηθεί με τον επιστημονικά ενδεδειγμένο τρόπο. Ο Thomson τονίζει την αξία των αφηγήσεων του παρελθόντος¹⁴ και υποδεικνύει επιστημονικούς τρόπους ανάδειξης και επεξεργασίας τους.¹⁵ Το σημαντικό με τις προσωπικές αφηγήσεις είναι ότι, όχι μόνο συνιστούν μία πολύ ενδιαφέρουσα πηγή πληροφόρησης για το παρελθόν, αλλά ταυτόχρονα εμπεριέχουν την ερμηνεία που δίνουν οι άνθρωποι για την ιστορία. Έτσι, το υλικό που παρέχουν, φανερώνει στον ερευνητή διάφορες βιωμένες όψεις της καθημερινής ζωής και φέρνει στην επιφάνεια πλήθος διαφορετικών πολιτισμικών αξιών, συμπεριφορών και κοινωνικών αντιδράσεων που φωτίζουν ορατές και μη ορατές πλευρές της δράσης ενός ατόμου ή ενός συνόλου. Ωστόσο, όταν το βάθος χρόνου στο οποίο αναφέρονται είναι μεγάλο,

¹² Στο ίδιο, σ. 34. «Η υποκειμενική διάσταση δεν επιτρέπει την άμεση ανακατασκευή του παρελθόντος (αν και χρησιμοποιείται και ως πηγή για την ανασύσταση του παρελθόντος), παρά συνδέει το παρελθόν με το παρόν με μια σχέση φορτισμένη με συμβολική σημασία. Οι αφηγήσεις υπό αυτήν την έννοια αποτελούν εκφάνσεις πολιτισμικής ταυτότητας κατά τις οποίες η μνήμη διαρκώς προσαρμόζει κληρονομημένες παραδόσεις στις εκάστοτε συνθήκες του παρόντος»· στο ίδιο, σ. 9.

¹³ Le Goff, *ό. π.*, σ. 16-17.

¹⁴ Ο Thompson επισημαίνει ότι η ιστορική αξία του ανακαλούμενου παρελθόντος είναι τρισδιάστατη: πρώτον, διότι παρέχει σημαντικές και –μερικές φορές– μοναδικές πληροφορίες για το παρελθόν· δεύτερον, διότι μπορεί να είναι φορέας τόσο της ατομικής όσο και της συλλογικής συνείδησης, που αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι του παρελθόντος, κυρίως όμως, διότι το ζωντανό ανθρώπινο υλικό των προφορικών πηγών τους δίνει μία τρίτη μοναδική αξία, τον αναστοχασμό, γιατί η αναστοχαστική ανασκόπηση του παρελθόντος δεν είναι αναγκαστικά μειονέκτημα. Αντιθέτως, είναι ακριβώς αυτή η ιστορική προοπτική που μας επιτρέπει να αξιολογήσουμε τη μακροπρόθεσμη σημασία στην ιστορία· Thompson, *ό. π.*, σ. 215-216.

¹⁵ «Αν η μελέτη της μνήμης 'μάς διδάσκει ότι όλες οι ιστορικές πηγές διαπνέονται από υποκειμενικότητα από τη γένεσή τους', η ζωντανή παρουσία αυτών των υποκειμενικών φωνών από το παρελθόν μάς επιβάλλει και συγκεκριμένους περιορισμούς στις ερμηνείες μας. Μας επιτρέπει και, πραγματικά μας υποχρεώνει, να τις διασταυρώσουμε με τη γνώμη αυτών που πάντοτε, με ουσιαστικούς τρόπους, θα γνωρίζουν περισσότερα από εμάς»· στο ίδιο, σ. 216.

οι προσωπικές μαρτυρίες πρέπει οπωσδήποτε να διασταυρώνονται και με άλλες έγκυρες γραπτές ιστορικές πηγές.

Κατά την επεξεργασία των πηγών δεν ήταν δυνατόν να μην εστιάσουμε την προσοχή μας στο γεγονός ότι οι αφηγήσεις και τα δημοτικά τραγούδια, ως φορείς της μνήμης και του λόγου, της πιο ελεύθερης δηλαδή έκφρασης της ανθρώπινης σκέψης, παρουσιάζουν σημαντική λογοτεχνική αξία, καθώς εκφράζουν τον πηγαίο αυθορμητισμό και τα συναισθήματα του λαού, με έναν συγκλονιστικά απλό και συμπτυκνωμένο λόγο. Η ‘λογοτεχνική’ χροιά των αφηγήσεων ερέθισε το ενδιαφέρον μας, καθώς, όπως πολύ εύστοχα επισημαίνει ο Le Goff, «ιστορία και λογοτεχνία δεν πρέπει να θεωρούνται ως ένα ‘αντιθετικό ζεύγος’, αφού συχνά αλληλοεμπεριέχονται και αλληλοσυμπληρώνονται».¹⁶

Υπό αυτό το πρίσμα, οι προσωπικές μαρτυρίες, τις οποίες μελετήσαμε με πολλή προσοχή και ιδιαίτερο ενδιαφέρον μάς δημιούργησαν τον προβληματισμό, εάν θα έπρεπε να προσπεράσουμε τη ‘λογοτεχνική’ αξία, ορισμένων τουλάχιστον από αυτές και να επικεντρωθούμε αποκλειστικά στην ιστορική τους αξιοποίηση, ή εάν θα έπρεπε να αναδείξουμε, έστω εν μέρει, την ‘λογοτεχνική’ τους διάσταση. Το ίδιο ερώτημα μάς απασχόλησε και κατά την ανάγνωση της αλληλογραφίας των συγγενών των αιχμαλώτων με τον Καποδίστρια και με στελέχη της Κυβέρνησής του και αργότερα με τον Όθωνα, αλληλογραφία που αντλήσαμε από το ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Πολλές από τις επιστολές αυτές, με τις οποίες οι ενδιαφερόμενοι εκθέτουν τα παθήματά τους και ζητούν οικονομική βοήθεια από τον Κυβερνήτη και από τον Βασιλιά, προκειμένου να αναζητήσουν τους οικείους τους, έχουν, εκτός από αδιαμφισβήτητη ιστορική αξία, καθώς περιγράφουν λεπτομερώς τα γεγονότα της σφαγής και της αιχμαλωσίας και ένα ιδιαίτερα ενδιαφέρον ‘ύφος’, προσδίδοντας έτσι στο ιστορικό συμβάν μία ανθρώπινη-υποκειμενική διάσταση.

Κατά τη μελέτη των δημοτικών τραγουδιών της Χίου που σταχυολογήσαμε στην προσπάθειά μας να σχηματίσουμε την εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως «Άλλων» μέσα από τη ματιά του καθημερινού ανθρώπου, αναρωτηθήκαμε επίσης εάν θα έπρεπε να προχωρήσουμε σε μία σύντομη έστω λογοτεχνική προσέγγιση. Χωρίς να παραβλέψουμε την σημαντικότερη λογοτεχνική αξία των δημοτικών τραγουδιών, θεωρήσαμε ορθό να εστιάσουμε αποκλειστικά στο θέμα της έρευνάς μας, δηλαδή

¹⁶ Ο Le Goff τονίζει επίσης ότι ο ‘μοναδικός’ χαρακτήρας των ιστορικών συμβάντων καθώς και η ανάγκη του ιστορικού να αναμειγνύει διήγηση και εξήγηση κατέστησαν την ιστορία ένα λογοτεχνικό είδος, μία τέχνη, που είναι ταυτόχρονα και επιστήμη· Le Goff, *ό. π.*, σ. 19.

στην εικόνα του «Άλλου» στο καθαρά ιστορικό της πλαίσιο, προσδοκώντας μία άλλη ευκαιρία που θα μας δώσει τη δυνατότητα να ασχοληθούμε με τη λαογραφική, κοινωνική, λογοτεχνική τους διάσταση, που –αν και εξαιρετικής σημασίας– δε μπορεί να αξιοποιηθεί σε μία αμιγώς ιστορική μελέτη. Αν και περιοριστήκαμε λοιπόν στο αυστηρά ιστορικό πλαίσιο, θεωρούμε σημαντική την επισήμανση ότι, Ιστορία και Λογοτεχνία δεν αλληλοαναιρούνται, αλλά αλληλοϋποστηρίζονται υποβοηθώντας η μία το ρόλο της άλλης.

Για να επανέλθουμε στο θέμα των πηγών, ο Φασουλάκης, αναφερόμενος στα απομνημονεύματα των Χίων από την καταστροφή και την αιχμαλωσία, επιχειρεί μία πολύ εύστοχη σύγκριση με τα απομνημονευτικά κείμενα της Επανάστασης που γράφτηκαν σε άλλα μέρη της Ελλάδος παρατηρώντας ότι, εκεί δημιουργήθηκε μία «άμιλλα ή και ένας ανταγωνισμός» ανάμεσα στους πρωταγωνιστές για το ποιος θα έλεγε και θα προέβαλλε την αλήθεια, φυσικά, όπως ο καθένας την αντιλαμβανόταν.

Στην περίπτωση της Χίου όμως δεν έγινε πραγματικά ποτέ η αρχή, για να επακολουθήσουν ανασκευές, διορθώσεις ή συμπληρώσεις. Αυτό είχε ως συνέπεια η πρωτογενής ιστοριογραφία να είναι αναγκαστικά φτωχή.¹⁷ Ωστόσο, αν και οι μαρτυρίες για τη σφαγή και την αιχμαλωσία των Χίων δεν έχουν την έκταση και τη συστηματικότητα που έχουν οι μαρτυρίες για γεγονότα από άλλες περιοχές ή φάσεις της Επανάστασης, έχουν το σημαντικό πλεονέκτημα ότι δεν προορίζονταν για δημοσίευση και συνεπώς δεν εξυπηρετούσαν σκοπιμότητες, παρά μόνο τη μετάδοση πληροφοριών στους απογόνους του στενού οικογενειακού περιβάλλοντος.¹⁸ Επομένως, οι πηγές αυτές είναι, όσο το επέτρεψαν οι συνθήκες, αυθεντικές και αληθείς.

Του λόγου το αληθές επιβεβαιώνει ο απόγονος του Αντωνίου Βαλτικού, αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων του 1822. Όπως ο ίδιος γράφει: «Τα περιστατικά που θα διηγηθώ, και που μου εξιστόρησε ο πατέρας μου, συνέβηκαν στην οικογένειά μου, στη Χίο, κατά τα δραματικά γεγονότα των σφαγών του 1822. Τώρα που πλησιάζω το τέρμα της ζωής μου θέλω να τα καταγράψω για να διατηρηθούν και στη μνήμη των παιδιών μου και των εγγονών μου, στη μάταιη κάποτε προσπάθεια του

¹⁷ Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *ό. π.*, σ. γ (εισαγωγή).

¹⁸ Στέριος Φασουλάκης, «Οδυνηρός περίπατος στις πηγές για τις σφαγές», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, αριθ. φ. 131 (25 Απριλίου 2002), σ. 46-49.

ανθρώπου να διασώσει το παρελθόν από τον μεγάλο νόμο της λήθης». ¹⁹ Άλλοι πρώην αιχμάλωτοι, όπως ο παππούς της Πηνελόπης Δέλτα, Κωνσταντίνος Χωρέμης, αρνιόταν επίμονα μέχρι το τέλος της ζωής του να διηγηθεί ακόμη και στα παιδιά του τις περιπέτειες τις αιχμαλωσίας του.

Στην ομάδα των πρωτογενών πηγών, των σύγχρονων με την εποχή κατά την οποία διαδραματίστηκαν τα γεγονότα (εννοούμε κυρίως τα απομνημονεύματα, όπως αυτά του Βαχίτ πασά και του Μάμουκα), τα τελευταία 30 χρόνια δημοσιεύτηκαν και άλλες μαρτυρίες, όπως του Ιω. Κοτσιφάκη, 11 ετών το 1822, του Λουκά Ζίφου, 22 ετών τότε, η αφήγηση του οποίου αποτέλεσε το προζύμι του μεταγενέστερου Λουκή Λάρα του Δ. Βικέλα, του Λεωνή Ι. Καλβοκορέση, του Γεωργίου Κ. Καλβοκορέση, του Χριστόφορου Καστάνη κ. ά., στις οποίες θα αναφερθούμε εκτενώς στη συνέχεια. Επιπλέον, ο Φασουλάκης δημοσιεύει το έργο του Κωνσταντίνου Κανελλάκη *Βιογραφικόν Ενθύμιον*, το οποίο συνέταξε ο εμπειρικός Χίος λαογράφος και ιστοριοδίφης το 1897 και αναφέρεται στον Κων/νο Σταμ. Χωρέμη, παππού της Πηνελόπης Δέλτα. Στο Β' κεφάλαιο του συγκεκριμένου έργου περιγράφονται οι περιπέτειες του Χωρέμη κατά το 1822 και η φυγή του στη Μύκονο. ²⁰

Σχετικά με το θέμα της αναζήτησης των αιχμαλώτων, η έρευνα στα ευρωπαϊκά Αρχεία είναι ελλιπής, ενώ ελλείψεις παρουσιάζει και η έρευνα στα ελληνικά Αρχεία. Οι περισσότερες μελέτες βασίζονται στα Απομνημονεύματα των αγωνιστών του '21 ή των Φιλελλήνων, καθώς και σε Αρχεία του Foreign Office ή άλλων ξένων διπλωματικών αποστολών. Ελάχιστες είναι οι ελληνικές πηγές που έχουν εκδοθεί, όπως οι δύο πρώτοι τόμοι των *Αρχείων της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, το *Αθηναϊκό Αρχείο* του Ιωάννη Βλαχογιάννη, οι δύο τόμοι του *Ιστορικού Αρχείου του Διονυσίου Ρόμα* από τον Δημ. Καμπούρογλου, οι τέσσερις τόμοι των *Αρχείων των Λαζάρου και Γεωργίου Κουντουριώτη* που εκδόθηκαν από τον Αντώνιο Λιγνό, οι τόμοι 7-15 του *Αρχείου της Κοινότητας Ύδρας* που εκδόθηκαν επίσης από τον Λιγνό, καθώς και οι 11 τόμοι *Των κατά την Αναγέννησιν της Ελλάδος* του Ανδρέα Μάμουκα.

¹⁹ Νικόλαος Βαλτικός, *Τα δράματα και τα θάματα του 1822 και του 1881 στη Χίο: (οικογενειακές αναμνήσεις)*, (επιμ. Μαρία Κυρτζάκη), χ. τ., χ. χ., σ. 9-10.

²⁰ Το χειρόγραφο βρίσκεται στα χέρια του Ιωάννη Χωρέμη. Αν και δεν έχει ιδιαίτερη ιστορική αξία, η πρωτοτυπία του οφείλεται στο ότι δεν είναι γραμμένο σε χαρτί, αλλά σε 12 λεπτά φύλλα ξύλου με δύο επίσης ξύλινα εξώφυλλα και κλείνει με μεταλλικό κλείστρο. Το κείμενο είναι γραμμένο με κόκκινο μελάνι και χωρίζεται σε τρία κεφάλαια. Ο Φασουλάκης δίνει πληροφορίες για το έργο του Κανελλάκη και το περιεχόμενο των κεφαλαίων. Θα μας απασχολήσει το δεύτερο κεφάλαιο, που αφορά τις περιπέτειες του Κ. Σ. Χωρέμη κατά το 1822· Φασουλάκης, «Ένα άγνωστο έργο του Κ. Ν. Κανελλάκη για τον Κ. Σ. Χωρέμη», *ΧΧ*, τ. ΙΒ' / τχ. ΧΙΙ (1980), σ. 52-53, υποσημ. 1-4.

Τέλος, σημαντικές πληροφορίες αντλούμε από τη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος» (*ΓΕΕ*), τις γαλλόφωνες εφημερίδες «*Courrier de Smyrne*», «*Spectateur Oriental*» κ. ά.

Ο Απόστολος Βακαλόπουλος έχει προσφέρει πολλά στη διερεύνηση του θέματος των αιχμαλώτων με την παλαιά αλλά πάντα σημαντική μελέτη του για τους αιχμαλώτους των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821. Αξιόλογες είναι επίσης οι μελέτες της Ελένης Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, η οποία εξετάζει τις διπλωματικές διαστάσεις του ζητήματος και του Μανόλη Πεπονάκη για τους Κρήτες και Ψαριανούς αιχμαλώτους. Με τους Πελοποννήσιους αιχμάλωτους του Αγώνα ασχολήθηκε ο Γιώργος Νικολάου, αντλώντας τεκμηριωτικό υλικό από τα Αρχεία του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας και της Γαλλίας.²¹

Για τους Έλληνες αιχμαλώτους που μεταφέρθηκαν στην Αίγυπτο, πολύ σημαντική είναι η μελέτη του Αθανάσιου Πολίτη, η οποία αντλεί πληροφορίες από το Αρχείο του ελληνικού Προξενείου του Καΐρου, αλλά και του του René Cattau, ο οποίος συλλέγει το υλικό του, για την περίοδο διακυβέρνησης του Mohamed Ali, από τα ρωσικά προξενικά Αρχεία δίνοντας ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τους Έλληνες αιχμαλώτους.²² Ο Θεόδωρος Μοσχονάς, σταχυολογώντας επιστολές από την αλληλογραφία των προξένων της Γαλλίας στην Αίγυπτο που δημοσιεύτηκαν στο ογκώδες έργο του Douin, μεταφράζει μεγάλο μέρος τους και τις αναδημοσιεύει χωρίς σχολιασμό.²³

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ανεκμετάλλευτα ακόμη από την έρευνα ρωσικά Αρχεία της Κωνσταντινούπολης, καθώς Έλληνες αιχμάλωτοι

²¹ Απόστολος Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941· Ελένη Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, «Δουλεία και διπλωματία: η σύμβαση της Αλεξάνδρειας (9 Αυγούστου 1828)», *ΔΚΕΙΝΕ*, τ. Β' (2000), σ. 45-67· Μανόλης Πεπονάκης, «Κρήτες αιχμαλώτοι της επανάστασης του 1821», *Κρητική Εστία*, τ. 8 (Χανιά 2000-2001), σ. 159-205· Γιώργος Νικολάου, «Η αποχώρηση του αιγυπτιακού στρατού και άμαχων Τούρκων από τα μεσσηνιακά κάστρα. – Η μεταφορά των τελευταίων αιχμαλώτων στην Αίγυπτο (Σεπτέμβριος – αρχές Οκτωβρίου 1828)» και «Πελοποννήσιοι αιχμάλωτοι του Αγώνα της ανεξαρτησίας: οι προσπάθειες για την απελευθέρωσή τους (μαρτυρίες από τα Αρχεία του ελληνικού υπουργείου Εξωτερικών)» του ίδιου, στο *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου, από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του Νεοελληνικού κράτους*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009, μελέτες υπ' αριθμ. XVI, XVIII· βλ. επίσης, Georgios Nikolaou, *Islamisations et christianisations dans le Péloponnèse (1715-ca. 1832)*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Université des Sciences Umains de Strasbourg / U.F.R. des Sciences Historiques, τ. II, Στρασβούργο 1997.

²² Αθανάσιος Πολίτης, *Ο Ελληνισμός και η Νεώτερα Αίγυπτος*, τ. Α', εκδ. Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1928· René Cattau, *Le Règne de Mohamed Aly d' après les archives russes en Égypte*, τ. 1 (Rapports consulaires de 1819 à 1833), Société Royale de Géographie d' Égypte, Publications spéciales sous les auspices de sa Majesté Fouad 1er, Καΐρο 1931.

²³ Θεόδωρος Μοσχονάς, «Πληροφορίες περί των εν Αιγύπτω Ελλήνων δούλων της Ελληνικής Επανάστασεως», *ΕΦ*, τχ. 46 (1947)· Georges Douin, *L'Égypte de 1828 à 1830. Correspondence des consuls de France en Égypte*, Stampato nell' Istituto Poligrafico dello Stato per la Reale Società di Geografia d'Egitto, Ρώμη 1935.

μεταφέρθηκαν στη νότια Ρωσία, κυρίως από Τσερκέζους. Η διπλωματική αλληλογραφία και οι σημειώσεις των ναυάρχων των Μεγ. Δυνάμεων²⁴ μέσα από ξένες δημοσιεύσεις, καθώς και τα Αρχεία των Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως και Αλεξανδρείας δεν έχουν αξιοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό. Πολύ σημαντική έρευνα που αφορά κυρίως τον τρόπο διαβίωσης των σκλάβων και τη σημασία της δουλείας στην Ανατολή διεξήγαγε ο Toledano, το έργο του οποίου λάβαμε σοβαρά υπόψη μας στην παρούσα μελέτη.

Συνέπεια της αιχμαλωσίας ήταν σε πολλές περιπτώσεις και οι οικειοθελείς ή υποχρεωτικοί εξισλαμισμοί²⁵ που πραγματοποιήθηκαν κατά τη διάρκειά της. Αναφορά σε εξισλαμισθέντες Χίους γίνεται σε αρκετά σημεία του πονήματος με όσα στοιχεία καταφέραμε να συγκεντρώσουμε από τις πηγές. Όπως διαπιστώσαμε, στους κώδικες των χωριών καταγράφονται ονόματα εξισλαμισμένων Χίων και πριν από το 1822. Τοπικοί μελετητές συγκέντρωσαν στοιχεία, κυρίως από τα χωριά του νησιού, και δημοσίευσαν καταλόγους με ονόματα εξισλαμισμένων Χίων, τους οποίους αξιοποιήσαμε στη μελέτη μας. Άγνωστες παραμένουν ωστόσο, εν πολλοίς, οι συνθήκες διαβίωσης των εξισλαμισθέντων αιχμαλώτων, καθώς και εκείνων που απελευθερώθηκαν και επανεντάχθηκαν στο χριστιανικό περιβάλλον του νησιού.

Από την έρευνα που πραγματοποιήσαμε σε διάφορες πηγές καταγράψαμε περιπτώσεις εξισλαμισθέντων Χίων που αιχμαλωτίστηκαν κατά τη διάρκεια της σφαγής και αναρριχήθηκαν σε ανώτατα αξιώματα της Υψηλής Πύλης ή κατέλαβαν υψηλές θέσεις σε άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ενδεικτικά αναφέρουμε το παράδειγμα του Mustafa Khaznadar και του αδελφού του Ahmed Khaznadar (Γιώργης και Γιάννης Στραβελάκης) από τα Καρδάμυλα της Χίου, οι

²⁴ (Lady) Barbara Jane Bouchier, *Memoire of the life of Admiral Sir Edward Codrington with selections from his public and private correspondance*, τ. 1-2, εκδ. Longmans, Green & Co, Λονδίνο 1873· Mohammed Sabry, *L'Empire Égyptien sous Mohamed - Ali et la Question d' Orient (1811-1849): Égypte - Arabie - Soudan - Morée - Crète - Syrie - Palestine: Histoire diplomatique d' après des sources privées et des documents inédits recueillis aux archives du Caire, de Paris, de Londres et de Vienne*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Παρίσι 1930.

²⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το πρόβλημα της ταυτότητας των εξισλαμισθέντων, όπως το βίωσαν σε προσωπικό επίπεδο, αλλά και από την άποψη της κοινωνικής αποδοχής, τόσο από το παλαιό και όσο από το νέο τους περιβάλλον. Ο Edhem Eldem, τρισέγγονος του μεγάλου Βεζίρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας Imbrahim Edhem Pasha αναφέρει για τον πρόγονό του: «Αυτό το σύγχρονο προϊόν της παράδοσης ενσαρκώνει μία ανησυχητική ταυτότητα. {...}. Από την τουρκική οπτική, είναι ένας άνδρας αμφίβολης προέλευσης, λόγος ακριβώς για τον οποίο ο γιος του θα αποπειραθεί να ξαναγράψει την ιστορία του για να ικανοποιήσει τις απαιτήσεις ενός νέου ιδεολογικού πλαισίου. Από την ελληνική, είναι χαμένος από τη στιγμή που περνά σε μια νέα ταυτότητα και «προδίδει» έτσι την τελεολογική κατασκευή του σχηματισμού του ελληνικού έθνους». Ιωάννης Κολάκης, «Ιμπραήμ Εντέμ Πασάς 1819 – 1893, Μύθος και Ιστορία - Από τα Αρχεία και την Προφορική Παράδοση της Χίου», εφ. *Η Γνώμη της Χίου*, αριθ. φ. 888 (14 Απριλίου 2011), σ. 4.

οποίοι ύστερα από την αιχμαλωσία τους το 1822, σε μικρή ηλικία, αγοράστηκαν από τον Μπέη της Τύνιδας και αξιοποιήθηκαν ως ανώτατοι αξιωματούχοι της Ηγεμονίας. Άλλη περίπτωση εξισλαμισθέντος αποτελεί ο Ιμπραχίμ Εντ(χ)έμ πασάς (Ibrahim Edhem Pasha), Μεγάλος Βεζίρης της Πύλης από το 1877 έως το 1878.

II. Η ΔΟΜΗ ΤΗΣ ΜΕΛΕΤΗΣ

Αφού συνοψίσαμε τις ερευνητικές μας ανησυχίες, τους στόχους και τις πηγές της μελέτης μας, θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε στη δομή της. Η μελέτη χωρίζεται σε δύο θεματικές ενότητες, εκ των οποίων η κάθε μία περιλαμβάνει δύο κεφάλαια. Η πρώτη ενότητα αφορά στο θέμα της ταυτότητας Ελλήνων και Τούρκων και στη συμβίωσή τους στη Χίο πριν την καταστροφή του 1822, ενώ η δεύτερη στα γεγονότα της σφαγής και στις αιχμαλωσίες που ακολούθησαν.

Στο πρώτο κεφάλαιο μάς απασχολεί το θέμα της ταυτότητας και του αυτοπροσδιορισμού Ελλήνων και Τούρκων της Χίου, διότι θεωρούμε ότι η εξέταση αυτού του ζητήματος αποτελεί βασική προϋπόθεση για να κατανοήσουμε όλα όσα παρουσιάζουμε στα επόμενα κεφάλαια της διατριβής μας. Κρίναμε επομένως απαραίτητο να προσδιορίσουμε την έννοια του «Άλλου» σε σχέση με το «Εμείς», να μελετήσουμε σε βάθος τις έννοιες «Ταυτότητα – Ετερότητα» (εθνική ταυτότητα – εθνικός «Άλλος»), καθώς επίσης και τις έννοιες «Μνήμη και Λήθη», οι οποίες καθορίζουν την ταυτότητα και συνδέονται με τη διαχείριση της βιωμένης εμπειρίας που εκφράζουν οι μαρτυρίες.

Επιπλέον, εξετάζουμε τη σχέση της Μνήμης με την Ιστορία,²⁶ οι οποίες αποτελούν δύο διαφορετικούς δρόμους προσέγγισης του ιστορικού γεγονότος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Jacques Le Goff, που θέτει ως πρωταρχικό μέλημα της ιστορίας την αφήγηση και όχι την ανάγκη απόδειξης, πράγμα που ισχυροποιεί την αξία της προφορικής μαρτυρίας: «Εκεί όπου έχει περάσει ο άνθρωπος, εκεί όπου έχει αφήσει κάποιο αποτύπωμα της ζωής και της διάνοιας του, εκεί βρίσκεται η ιστορία», αναφέρει χαρακτηριστικά.²⁷ Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης και η διαφορετική κατανόηση και ερμηνεία του κοινού ιστορικού

²⁶ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Νίκου Καζαντζάκη για την Ιστορία, σε σχέση με τη μνήμη. «Η εξιστόρηση είναι το ασυγκίνητο ανακάλυμα από τη σκιώδη ύπαρξη των αναμνήσεων στη στέρεη μορφή του λόγου»· Νίκος Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, Μοριάς*, εκδ. Ελένη Καζαντζάκη, Αθήνα 1965, σ. 278.

²⁷ Le Goff, *ό. π.*, σ. 245.

παρελθόντος της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας από Έλληνες και Οθωμανούς, καθώς και η διαφορετική προσέγγιση της Επανάστασης του 1821.²⁸

Μελετώντας τις μαρτυρίες των αιχμαλώτων καθώς και άλλες ιστορικές πηγές, παρατηρήσαμε ότι η *ετερότητα* αποτελούσε τη βασικότερη αιτία αρνητικής συμπεριφοράς απέναντι στον «Άλλο», θέτοντας απαγορεύσεις και εμπόδια στην επικοινωνία και τη συμβίωση των δύο λαών, σε επίπεδο θρησκευτικό, κοινωνικό, πολιτικό, φιλικό, ερωτικό κ.λ.π. Πρέπει να επισημάνουμε ότι για τον Έλληνα και τον Τούρκο της εποχής στην οποία αναφερόμαστε η ταυτότητα προσδιοριζόταν, κυρίως, από το θρήσκευμα και δευτερευόντως από την εθνότητα. Τα δύο αυτά λοιπόν στοιχεία είναι εκείνα που ορίζουν, κατεξοχήν, την *ετερότητα* και τοποθετούν τον Τούρκο στη θέση του «Άλλου».

Οι αυστηροί κανόνες του εθιμικού δικαίου, όπως εφαρμόστηκαν στη Χίο, υπεδείκνυαν ένα συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφοράς προς τον αλλοεθνή ή και ετερόδοξο, στην περίπτωση των Τούρκων, «Άλλο» και απαγόρευαν τις υπερβάσεις των ορίων που έθετε η κάθε εθνοθρησκευτική κοινότητα. Τα δημοτικά τραγούδια που σταχυολογήσαμε αποτυπώνουν με τον πιο εύγλωττο τρόπο αυτή την πραγματικότητα, αλλά εστιάζουν κυρίως στις ανατροπές που αναμφισβήτητα λάμβαναν χώρα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ερμηνεία που απέδιδε ο λαός στο ρήμα *τουρκεύω* το οποίο χρησιμοποιείται κατά κόρον στις ελληνικές πηγές, στα δημοτικά τραγούδια, αλλά και στις αφηγήσεις των Χίων αιχμαλώτων του 1822.

Στο δεύτερο κεφάλαιο μελετάμε το πολύ σημαντικό κατά τη γνώμη μας ζήτημα της συμβίωσης Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο πριν από την καταστροφή, κυρίως μέσα από περιηγητικά κείμενα και άλλες πηγές, καθώς και από τους προνομιακούς ορισμούς που παραχωρήθηκαν στους Χίους μετά την κατάκτηση του νησιού από τους Οθωμανούς το 1566. Χάρη στα προνόμια αναπτύχθηκε ένα ευεργετικό για τους Χίους καθεστώς αυτοδιοίκησης, του οποίου το βασικό γνώρισμα ήταν η σχετική αυτονομία που ευνόησε τη συμβίωση Ελλήνων και Τούρκων μέχρι το 1822. Μελετάμε επίσης τη μουσουλμανική νομοθεσία που αφορά τους μη

²⁸ Ο Ηρακλής Μήλλας παρατηρεί ότι: «Με τον όρο 'ιστορία' χαρακτηρίζεται ο τρόπος που το παρελθόν υιοθετείται και προσαρμόζεται για να ανταποκριθεί στις εθνικές ανάγκες. Αυτή η ιστορία δεν ξεκινά από το παρελθόν για να φθάσει στις μέρες μας, αλλά από το σήμερα και πάει πίσω, ερμηνεύοντας παλιά γεγονότα με επιλεκτικό τρόπο, με παραλήψεις, με παραποιήσεις, με υπερβολές και αποσιωπήσεις. {...}. Δε συμφωνώ με μία ερμηνεία της ιστορίας όπου τα στοιχεία είναι έγκυρα μόνο όταν συνοδεύονται με μία εθνική ταυτότητα». Ηρακλής Μήλλας, *Τι πρέπει τι δεν πρέπει, οδηγός συμπεριφοράς για καλύτερες ελληνοτουρκικές σχέσεις*, εκδ. Παπαζήσης, Αθήνα 2002, σ. 59, 67.

μουσουλμάνους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε να κατανοήσουμε καλύτερα το ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαδραματίστηκαν τα γεγονότα.

Η δεύτερη ενότητα περιλαμβάνει, όπως προαναφέραμε, δύο κεφάλαια, το τρίτο και το τέταρτο. Στο τρίτο κεφάλαιο ερευνούμε τα τραγικά γεγονότα της καταστροφής της Χίου και τη σφαγή που συντελέστηκε το 1822, αντλώντας τεκμηριωτικό υλικό από ιστορικές πηγές και μαρτυρίες των ανθρώπων που τη βίωσαν. Έτσι, η εικόνα του *Οθωμανού* ή του *Τούρκου*, εθνοτικές ονομασίες που χρησιμοποιούμε στη μελέτη μας εναλλακτικά ως ταυτόσημες, εμπλουτίζεται από τις μαρτυρίες των ανθρώπων οι οποίοι έζησαν την τραγική εμπειρία της σφαγής και της αιχμαλωσίας.

Μας απασχόλησε έντονα το ερώτημα πόσοι σφαγιάστηκαν, πόσοι διέφυγαν και πόσοι τελικά κατάφεραν να σωθούν. Ωστόσο, δεν επιχειρήσαμε να σχηματίσουμε την εικόνα του Οθωμανού ως «Άλλου» μέσα από τις μαρτυρίες της σφαγής, θεωρώντας ότι μία τέτοια απόπειρα δε θα ήταν επιστημονικά ορθή, καθώς θα απέδιδε την πραγματικότητα μίας ακραίας κατάστασης, η οποία δεν είναι αντιπροσωπευτική της συμβίωσης Ελλήνων και Τούρκων στη Χίο ως το 1822. Δεν υπάρχει όμως καμία αμφιβολία ότι κατά την περίοδο των σφαγών ο Τούρκος αντιπροσωπεύει για τους Χίους τον πιο τρομακτικό και απωθητικό «Άλλο». Δεν επεκταθήκαμε στα γεγονότα που έλαβαν χώρα στη Χίο το 1827, στη δεύτερη προσπάθεια απελευθέρωσης του νησιού από το Φαβιέρο, με την υποκίνηση των Χίων που βρίσκονταν εγκατεστημένοι στην Ερμούπολη της Σύρου, αφενός, διότι οι σφαγές και οι αιχμαλωσίες που πραγματοποιήθηκαν τότε είχαν μικρότερη έκταση και αφετέρου, διότι γι' αυτές τις αιχμαλωσίες δε διαθέτουμε επαρκείς πηγές.

Το τέταρτο κεφάλαιο το αφιερώνουμε αποκλειστικά στους αιχμαλώτους, παρουσιάζοντας τη ζωντανή εικόνα της αιχμαλωσίας, κυρίως μέσα από μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων και από άλλες σύγχρονες με τα γεγονότα πηγές. Ακολουθήσαμε την προδιαγεγραμμένη πορεία: *σύλληψη - αιχμαλωσία, πώληση, διαβίωση στο “ξένο” περιβάλλον, εντοπισμός, απολύτρωση και σε ορισμένες περιπτώσεις, όπου τα στοιχεία το επέτρεψαν, επανένταξη*. Ιδιαίτερη έμφαση δώσαμε στη σημειολογία του όρου “αιχμάλωτος”, όπως τον αντιλαμβάνονταν τότε σε Ανατολή και Δύση, δεδομένου ότι, κατά την περίοδο την οποία μελετάμε, δε μπορούμε να κάνουμε λόγο για *Ανθρώπινα Δικαιώματα*, τα οποία θα διασφάλιζαν, σύμφωνα με τις αρχές που διέπουν σήμερα τον λεγόμενο πολιτισμένο κόσμο, την καλή μεταχείριση των αιχμαλώτων.

Είναι γεγονός ότι στις υπό οθωμανική κυριαρχία περιοχές των Βαλκανίων και της Εγγύς Ανατολής, όπου κατά τον 19^ο αιώνα επικρατούσε το ισλαμικό δίκαιο,²⁹ η έννοια του αιχμάλωτου πολέμου δεν είχε την ίδια δικαιοακή, πολιτική, κοινωνική και ηθική βαρύτητα, όπως στη Δύση, σε θεωρητικό τουλάχιστον επίπεδο. Ο αιχμάλωτος πολέμου δεν περιερχόταν στη δικαιοδοσία και μέριμνα του Κράτους, αλλά αποτελούσε κτήμα του στρατιώτη ή αξιωματικού που τον συνελάμβανε. Το δικαίωμα λοιπόν της ιδιοκτησίας νομιμοποιούσε όλες τις χρήσεις που απέρρεαν από αυτό το γεγονός.³⁰ Κατά συνέπεια, η αγορά δούλων από πολεμικές επιχειρήσεις εθεωρείτο νόμιμη και ο εξαναγκασμός των κατόχων τους σε απελευθέρωση αδιανόητος.

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης η αιχμαλωσία δεν αποτελούσε μία απλή διαδικασία ανταλλαγής, όπως στη σύγχρονη εποχή, αλλά μία άτυπη διαδικασία, στην οποία συνυπήρχαν η ανταλλαγή, η απελευθέρωση, η εξαγορά και η δραπετεύση.³¹ Στη Χίο, αμέσως μετά τη σφαγή, κινητοποιήθηκε ένα ολόκληρο δίκτυο αποτελούμενο από συγγενείς αιχμαλώτων, Χίους των παροικιών και λογίους, εμπόρους, Χίους δημογέροντες,³² ανθρώπους του Πατριαρχείου και φιλέλληνες, που,

²⁹ Σύμφωνα με μία βασική αρχή του Ισλάμ, η οποία ίσχυε και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, ο κόσμος διαιρείται σε δύο μέρη: στον κόσμο/ή επικράτεια του Ισλάμ (*dār al Islam*) και στον κόσμο/ή επικράτεια του πολέμου ή των «απίστων» (*dār al harb*). Η δεύτερη κατηγορία, περιελάμβανε τους *zimmi/dhimmi* (τζιμμήδες), δηλαδή τους προστατευόμενους λαούς της Βίβλου, Χριστιανούς και Εβραίους (αργότερα και τους Ζωροάστρες), και τους πολυθεϊστές. Στους τζιμμήδες επιφυλασσόταν καλύτερη μοίρα, προστασία και αρκετά δικαιώματα. Οι «λαοί της Βίβλου» μπορούσαν να ζήσουν ειρηνικά υπό ορισμένες προϋποθέσεις, που συμπυκνώνονται στην έννοια 'συμβόλαιο της dhimma' (προστασίας). Σε κάθε περίπτωση όμως, οι μη μουσουλμάνοι θεωρούνταν στο ισλαμικό και οθωμανικό, εν συνεχεία, δίκαιο ως κατώτερα όντα· βλ., επιλεκτικά: Απόστολος Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1976, σ. 14-15· Antoine Fattal, *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Βηρυτός 1958, σ. 71 κ. εξ· Joseph Schacht, *Introduction au droit musulman*, traduit d'anglais, Maisonneuve & Larose, Παρίσι 1983, *passim*· Robert Mantran (επιμ.), *Histoire de l'Empire ottoman*, éd. Fayard, Παρίσι 1989, σ. 212, 298-300, 355 κ. ά. Κατά τον Κ. Φωτιάδη, «Αυτός ο αυστηρός διαχωρισμός είχε όχι μόνο σημασία για την εξωτερική πολιτική, αλλά έπαιζε και στην εσωτερική πολιτική, στη σχέση προς τους μη Μωαμεθανούς υπηκόους, έναν σημαντικό ρόλο. Το Ισλάμ δηλ. δεν αρκούσαν απλώς στην πολιτική υποταγή των κατακτημένων χωρών, αλλά απαιτούσε και την θρησκευτική ενσωμάτωσή τους»· βλ. Κων/νος Φωτιάδης, *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008, σ. 158.

³⁰ Βλ. Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Δουλεία και διπλωματία», *ό. π.*, σ. 46.

³¹ Στο ίδιο, σ. 47.

³² Θα πρέπει να διευκρινίσουμε ότι η Δημογεροντία από το 1822 έως και το 1832 περίπου, δεν λειτουργούσε ως συλλογικό θεσμικό όργανο, κάτι που αποδεικνύεται και από την έλλειψη επίσημης αλληλογραφίας. Η Ψαρρού αναφέρει ότι το 1824 ο Γιουσούφ πασάς διόρισε 4 δημογέροντες, με περιορισμένες αρμοδιότητες, οι οποίοι είχαν στη δικαιοδοσία τους την πόλη της Χίου και 43 χωριά, πλην των Μαστιχοχωρίων. Όμως η δύναμη, η εξουσία και οι αρμοδιότητές τους ήταν περιορισμένες. Από το 1832 αρχίζουν οι δημογέροντες να αναλαμβάνουν, σταδιακά, τις αρμοδιότητες που είχαν και πριν από το 1822· Ψαρρού, «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822», *ό. π.*, σ. 67-68.

από την πρώτη στιγμή, επιδόθηκαν στην προσπάθεια για εντοπισμό και απολύτρωση των αιχμαλώτων.

Στην περίπτωση των Χίων αιχμαλώτων δε μπορούμε να μιλάμε για μαζικές απελευθερώσεις, όπως συνέβη με τους Μεσολογγίτες και τους Πελοποννησίους αιχμαλώτους του Ιμπραήμ πασά, αλλά για απελευθερώσεις που οφείλονται σε ιδιωτική, πρωτίστως, πρωτοβουλία. Οι συνθήκες διαβίωσης των αιχμαλώτων και οι ενέργειες απελευθέρωσής τους έχουν ιδιαίτερο ιστορικό, αλλά και ανθρωπολογικό ενδιαφέρον, καθώς αποκαλύπτουν, αφενός το επίπεδο της κοινωνικής ευαισθησίας απέναντι στους αιχμαλώτους και αφετέρου, διότι μας βοηθούν να κατανοήσουμε τις εξελίξεις που σημειώθηκαν στην πολιτική και κοινωνική αντιμετώπιση αυτού του ζητήματος σε βάθος χρόνου.

Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η εικόνα που είχαν διαμορφώσει οι Χίοι για τον Οθωμανό ως “Άλλο” κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας τους, όπως καταγράφεται κυρίως από τους απογόνους τους, λίγα χρόνια αργότερα, αλλά και από τους ίδιους τους αιχμαλώτους στις αφηγήσεις τους, με μοναδικό σκοπό να γνωστοποιηθούν οι οικογενειακές ιστορίες στους επιγόνους τους και όχι να δημοσιευθούν. Η παράσταση του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου» κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας των Χίων, διαμορφώνεται κυρίως από τις αφηγήσεις γυναικών και ανήλικων παιδιών, καθώς η πλειοψηφία των ανδρών είχε σφαγιασθεί.

Πολύ λίγοι είναι οι Χίοι που είχαν κατορθώσει να διαφύγουν εγκαίρως, ενώ στο νησί διασώθηκαν ελάχιστοι ηλικιωμένοι και κυρίως γυναίκες. Από την έρευνα που έχει έως τώρα διεξαχθεί, έχει διαπιστωθεί ότι στην περίπτωση της Χίου οι χριστιανοί αιχμάλωτοι που πουλήθηκαν ως δούλοι ήταν, ως προς τη σύνθεση φύλου και ηλικίας, κυρίως -όχι όμως αποκλειστικά- γυναίκες και παιδιά που χρησιμοποιήθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους σε οικιακές εργασίες και σε χαρέμια. Σε πολύ μικρότερο ποσοστό οι αιχμάλωτοι ήταν άνδρες, οι οποίοι στην πλειονότητά τους εργάστηκαν στα κάτεργα.³³

Τα δύο μέρη της συγκεκριμένης έρευνας έχουν ως συνδετικό κρίκο, ως κοινή συνισταμένη, την παρουσία του ατόμου, ως δρώντος υποκειμένου στο ιστορικό γίνεσθαι, αλλά και ως ‘αντικειμένου’ πάνω στο οποίο ασκείται βία, φυσική, ψυχολογική, θρησκευτική, από τον «Άλλο», του οποίου η εικόνα έχει έντονες διακυμάνσεις και διαφορετικές αποχρώσεις σε αυτήν την τραγική ιστορική περίοδο.

³³ Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Δουλεία και διπλωματία», ό. π., σ. 46.

Θύτες και θύματα αποτελούν τους πρωταγωνιστές μιας πραγματικότητας που έχει αποτυπωθεί, όχι μόνο στη μη καταγεγραμμένη μνήμη, αλλά και στις μαρτυρίες των αυτοπτών μαρτύρων, οι οποίοι δίνουν την πιο αδιάψευστη εικόνα του Οθωμανού «Άλλου». Στο παρόν πόνημα επιχειρούμε να αναδείξουμε όλες τις πλευρές της ιδιότυπης σχέσης Έλληνα-Τούρκου του 19^{ου} αιώνα στη Χίο και να προβάλουμε στο προσκήνιο την υπέρβαση, εάν και όπου αυτή λάμβανε χώρα, με αντικειμενικότητα, και κυρίως, απαλλαγμένοι, κατά το δυνατόν, από συναισθηματισμό και κάθε είδους προκατάληψη.

Ιδιαίτερα μας απασχόλησε η διαβίωση των Χίων αιχμαλώτων στο ‘ξένο’ μουσουλμανικό περιβάλλον και η προσπάθεια εξισλαμισμού που πολύ συχνά αυτή συνεπαγόταν. Επιχειρήσαμε, μέσα από τις αφηγήσεις τους να διεισδύσουμε στη σχέση των σκλάβων με τους κυρίους τους, να εξετάσουμε, εάν υπήρχαν έστω και ελάχιστες περιπτώσεις κατά τις οποίες αναπτύσσονταν αισθήματα συμπάθειας, ακόμη και έρωτα ή αγάπης μεταξύ τους, ή εάν η ‘σχέση’ κυρίου-αιχμαλώτου απαγόρευε, εκ προοιμίου, την ανάπτυξη θετικών αισθημάτων. Καταγράψαμε τους τρόπους που εφεύρισκαν οι αιχμάλωτοι προκειμένου να απελευθερωθούν και διερευνήσαμε, εάν, εκτός από τη σκληρή και απάνθρωπη όψη της δουλείας, υπήρχε και μία άλλη πιο ανθρώπινη, που έκανε τη ζωή των σκλάβων υποφερτή. Τέλος, στο βαθμό που τα στοιχεία της έρευνάς μας το επέτρεψαν, μελετήσαμε την τύχη των αιχμαλώτων μετά των επαναπατρισμό τους και το πώς τους αποδέχθηκε το χριστιανικό περιβάλλον του νησιού.

Όπως εύκολα αντιλαμβάνεται κάποιος, η διαμόρφωση της εικόνας του Οθωμανού «Άλλου» από το στόμα των ‘πρωταγωνιστών’ είναι ιδιαίτερα σημαντική και ίσως αποτελεί την πιο αληθινή από όλες, καθώς ο αιχμάλωτος ζει μέσα στο μουσουλμανικό περιβάλλον και αποτελεί κτήμα του κυρίου του, από τη διάθεση του οποίου εξαρτάται απόλυτα η επιβίωσή του. Σε αυτό το πλαίσιο, όπου οι κοινωνικές συμβάσεις ατονούν και ο κάθε αφέντης λειτουργεί ανάλογα με τις προσωπικές του πεποιθήσεις, καθώς ελέγχεται μόνο από τη συνείδησή του, οι ανθρώπινες σχέσεις που διαμορφώνονται εξεικονίζουν την ωμή πραγματικότητα, έτσι όπως καταγράφεται εκ των έσω και η οποία δεν επιδέχεται την παραμικρή αμφισβήτηση, όχι τόσο γιατί ανταποκρίνεται απόλυτα στην ιστορική αλήθεια, αλλά κυρίως, γιατί έτσι βιώθηκε από τους πρωταγωνιστές της ιστορίας.

Καθώς λοιπόν η έρευνα βασίζεται, σε μεγάλο ποσοστό, σε προσωπικές μαρτυρίες, ελλοχεύουν οι κίνδυνοι της κατασκευής, διαστρέβλωσης ή αλλοίωσης της αλήθειας, κίνδυνοι, που στις προσωπικές αφηγήσεις αυξάνουν αισθητά. Ο Le Goff υπογραμμίζει τη μη-αθωότητα και την υποκειμενικότητα διαχείρισης του τεκμηρίου λέγοντας μεταξύ άλλων: «Το τεκμήριο δε συνιστά ένα ακατέργαστο υλικό αντικείμενο και αθώο, αλλά εκφράζει την εξουσία της κοινωνίας του παρελθόντος πάνω στη μνήμη και στο μέλλον. Η συνειδητοποίηση της κατασκευής του ιστορικού γεγονότος, της μη-αθωότητας του τεκμηρίου (ιστορικού ή μη), έριξε με ωμό τρόπο φως στις μεθόδους διαχείρισης που εκδηλώνονται σε όλα τα επίπεδα της κατασκευής της ιστορικής γνώσης».³⁴ Ωστόσο, ο ορίζοντας της αντικειμενικότητας στον οποίο οφείλει να κινείται ο ιστορικός, δεν πρέπει να αποκρύπτει το γεγονός ότι η ιστορία είναι πάνω από όλα κοινωνική επιστήμη.

Για να περιορίσουμε λοιπόν κατά το δυνατόν και όχι να αποκλείσουμε - πράγμα επιστημονικά αδύνατον- τα 'λάθη' και επιπλέον, για να αναδείξουμε την αξία της 'προφορικής' μαρτυρίας ως ιστορικού τεκμηρίου, οφείλαμε να ακολουθήσουμε συγκεκριμένη μεθοδολογία διαχείρισης: *διερεύνηση – αντιπαραβολή – αξιολόγηση*. Διαβάζοντας την αφήγηση, ως σύνολο και όχι αποσπασματικά, επιχειρήσαμε να εξακριβώσουμε τη συνοχή της, εντοπίζοντας τις στερεότυπες γενικεύσεις που χρησιμοποιεί ο αφηγητής, ο οποίος συνήθως, ακουσίως, έχει την τάση να μυθοποιεί. Παράλληλα, συνεκτιμήσαμε την αποσιώπηση πληροφοριών, τους αναχρονισμούς, τις ασυνέπειες και τις αντιφάσεις, εάν και όπου υπήρχαν, στο μέτρο των δυνατοτήτων μας. Για την αξιολόγηση λάβαμε υπόψη μας την απόσταση από τα γεγονότα, καθώς και την ψυχολογική κατάσταση του αφηγητή, όπου αυτό ήταν δυνατόν, το αν υπήρξε ο ίδιος αυτόπτης μάρτυρας ή εάν άκουσε την αφήγηση από κάποιον πρόγονο ή συγγενή του, στοιχεία που δικαιολογούν ακούσιες παραλήψεις ή ανακρίβειες.

Ακολουθώντας προσπαθήσαμε να διασταυρώσουμε τις αφηγήσεις μεταξύ τους εντοπίζοντας κοινά σημεία και διαφορές,³⁵ αλλά και να τις συγκρίνουμε με άλλες γραπτές πηγές της εποχής και τελικά καταλήξαμε στα συμπεράσματά μας που απορρέουν από τη συνεκτίμηση των δεδομένων. Τέλος, επιχειρήσαμε να εντάξουμε

³⁴ Le Goff, *ό. π.*, σ. 18.

³⁵ «Αν κάπου τα γραπτά και τα προφορικά τεκμήρια δε συμφωνούν μεταξύ τους, αυτό δεν σημαίνει απαραίτητα ότι μία αφήγηση είναι πιο αξιόπιστη από κάποια άλλη. Η απόκλιση μπορεί να εμφανίζει δύο εξίσου έγκυρες αφηγήσεις από διαφορετικές οπτικές γωνίες, που όταν συνδυαστούν παρέχουν καίριες ενδείξεις που οδηγούν στη σωστή ερμηνεία» Thompson, *ό. π.*, σ. 330.

τις μαρτυρίες στο ευρύτερο κοινωνικό πλαίσιο, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις ιστορικές, κοινωνικές και πολιτικές παραμέτρους, τις θρησκευτικές πεποιθήσεις και το αξιακό-ηθικό υπόβαθρο της κοινωνίας κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο. Σε όλη αυτή την προσπάθεια επισημάναμε το ενδιαφέρον που παρουσιάζει η ερμηνεία των σιωπών, καθώς και η αποσιώπηση στοιχείων. Συχνά στην ιστορία, οι σιωπές³⁶ αποδεικνύονται πιο εύγλωτες από τα ίδια τα γεγονότα και η ερμηνεία τους φέρνει στο φως πολύ σημαντικά στοιχεία.

Αν και, όπως επισημάναμε ήδη, οι συγκεκριμένες αφηγήσεις-μαρτυρίες δε μπορούν να θεωρηθούν τμήμα της προφορικής ιστορίας ή στην πλειοψηφία τους πρωτογενείς ιστορικές πηγές, αλλά διαμεσολαβημένη πηγή πληροφόρησης, θα τους αποδώσουμε την αξία που τους αναλογεί, καθώς η αφήγηση μπορεί να αποτελέσει μία πολύτιμη, σπάνια και συχνά ακατέργαστη και ανατρεπτική πηγή γνώσης. Όσο και αν φαίνεται παράδοξο, ακόμη και σήμερα, 195 χρόνια μετά την καταστροφή της Χίου, οι απόγονοι των θυμάτων διηγούνται ιστορίες των προγόνων τους.

Δυστυχώς όμως, το θέμα της αιχμαλωσίας και του εξισλαμισμού αποτελεί ακόμη 'ταμπού' για πολλούς απογόνους αιχμαλώτων, πράγμα που μας στέρησε τη δυνατότητα να καταγράψουμε προφορικές μαρτυρίες, οι οποίες, αν και απέχουν χρονικά πολύ από τα γεγονότα, αναμφισβήτητα θα είχαν την αξία τους.³⁷ Αποδέκτες και κοινωνοί μιας πραγματικότητας που παραμένει ζωντανή στη Χίο του σήμερα, θεωρήσαμε ορθό να αφήσουμε τη μνήμη και τη λήθη να επιτελέσουν το έργο τους,³⁸

³⁶ «Μπορούμε να καταλάβουμε περισσότερα από τις σιωπές. Για άλλη μια φορά περισσότερο χρήσιμη αποδεικνύεται μία ικανότητα να εντοπίζουμε τι θα μπορούσε να έχει παραλειφθεί. Το σημαντικό που έχουμε να μάθουμε είναι να προσέχουμε αυτό που δεν λέγεται και να εξετάσουμε τα νοήματα των σιωπών. Και τα απλούστερα νοήματα είναι πολύ πιθανό να είναι και τα πιο πειστικά» στο *ίδιο*, σ. 224.

³⁷ Αξίζει να σημειωθεί και είναι πραγματικά εντυπωσιακό το ότι, ακόμη και σήμερα στη Χίο, πολλοί απόγονοι ατόμων που βίωσαν την καταστροφή του 1822, την αιχμαλωσία και τον εξισλαμισμό, αρνούνται πεισματικά να μιλήσουν γι' αυτό το γεγονός. Στη Χίο του 21^{ου} αιώνα το ζήτημα αυτό εξακολουθεί να είναι 'ταμπού'. Αν και ονόματα πολλών εξισλαμισθέντων είναι καταγεγραμμένα και δημοσιευμένα από ντόπιους μελετητές, οι απόγονοί τους αρνούνται να μιλήσουν γι' αυτό, καθώς θεωρούν ότι μία τέτοια ενέργεια θα αμαύρωνε το όνομα της οικογένειας και θα υπονόμει το μέλλον των παιδιών τους. Είχαμε τουλάχιστον τρεις τέτοιες εμπειρίες στην προσπάθειά μας να καταγράψουμε μαρτυρίες σχετικές με αιχμαλωσίες. Για λόγους δεοντολογίας δε μπορούμε να αναφέρουμε τα ονόματα των συγκεκριμένων ατόμων, που ήταν όλοι υπερήλικες.

³⁸ «Σκοπός της μνήμης είναι να κυριαρχήσει στην απουσία και είναι αυτός ο αγώνας ενάντια στην απουσία που χαρακτηρίζει τη μνήμη. {...}. Η δύναμη της λήθης δε σημαίνει αδυναμία της μνήμης. Η καλή μνήμη έγκειται στην καλή διαχείριση της λήθης {...}. Η λήθη δεν είναι αντίθετη στη μνήμη, είναι η προϋπόθεσή της» Άννα Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2010, σ. 41, 73.

καθώς, όχι μόνο δεν υπονομεύουν η μία το έργο της άλλης, αλλά συλλειτουργούν και αλληλοσυμπληρώνονται.³⁹

Στο τέλος της έρευνάς μας δίνουμε μία ευσύνοπτη εικόνα των ενεργειών του πρώτου Κυβερνήτη του νεοελληνικού κράτους Ιωάννη Καποδίστρια και των ξένων διπλωματών για την εξαγορά των αιχμαλώτων, καθώς και των διεργασιών που έλαβαν χώρα κατά την πρώτη οθωνική περίοδο (1833-1843) για ανταλλαγή και απολύτρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων του Αγώνα της ανεξαρτησίας. Στο τέλος του πονήματος εκθέτουμε τα συμπεράσματα της έρευνάς μας, πιστεύοντας ότι μπορέσαμε να ρίξουμε λίγο φως στο ομολογουμένως τεράστιο ζήτημα που επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε.

Στο Παράρτημα υπ' αριθμ. 1 παραθέτουμε μαρτυρίες Χίων που βίωσαν την αιχμαλωσία. Η παράθεση μικρών αυτούσιων αποσπασμάτων από την εμπειρία της αιχμαλωσίας θεωρήσαμε ότι είναι απαραίτητη, διότι παρουσιάζει ζωντανή την εικόνα των συμβάντων. Ακόμη και αν αυτά περιέχουν υπερβολές, ασάφειες ή ανακρίβειες, αποτυπώνουν την πραγματικότητα έτσι όπως την βίωσαν οι 'πρωταγωνιστές'. Πρόθεσή μας δεν είναι να προκαλέσουμε το κοινό αίσθημα, ούτε να τροφοδοτήσουμε ή να αναβιώσουμε μίσση και έχθρες του παρελθόντος, αλλά να παρουσιάσουμε την ιστορία με τη φωνή του χιακού λαού, έτσι όπως τη βίωσε, μέσα από την αφοπλιστική απλότητα και αλήθεια της προσωπικής μαρτυρίας.

Στο Παράρτημα υπ' αριθμ. 2 παραθέτουμε πίνακα με Χίους αιχμαλώτους που εντοπίσαμε, ύστερα από συστηματική και χρονοβόρα έρευνα και αποδελτίωση της αλληλογραφίας των συγγενών των αιχμαλώτων με τον Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια και τους επιτελείς του και με τον Όθωνα αργότερα, για τον εντοπισμό, εξαγορά και απελευθέρωση των οικείων τους. Τις επιστολές αντλήσαμε από το ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών. Στον θεματικό φάκελο 60/1 έχουν καταχωρισθεί όλα τα στοιχεία που αφορούν τους Έλληνες αιχμαλώτους του Αγώνα της ανεξαρτησίας και οι προσπάθειες για την απελευθέρωσή τους.

³⁹ Η μνήμη και η λήθη αποτελούν κομβικά σημεία σε κάθε αφήγηση. «Η μνήμη είναι κοινωνικό γεγονός και η μελέτη της δεν πρέπει να περιορίζεται σε ατομική προσέγγιση, εφόσον οι ενθυμήσεις και οι λησμονιές συνυπάρχουν στις κοινωνικές δραστηριότητες και οργανώνονται κοινωνικά. Η μνήμη είναι ένας χώρος αποθήκευσης εικόνων. Είναι μια κοινωνική κατασκευή, ένα οικοδόμημα που εσωκλείει μύθους, φαντασίες, υποθέσεις, επαγωγικά συμπεράσματα και ένα μέρος της 'πραγματικότητας' που επηρεάζεται από τα κοινωνικά πλαίσια και τις κυρίαρχες ιδέες της εποχής. Είναι η 'ανοικοδόμηση' του παρόντος υπό την επήρεια του παρελθόντος» στο *ίδιο*, σ. 36, 37, 40.

Σ' αυτόν τον πίνακα συμπεριλάβαμε κάθε είδους πληροφορία που αφορά τους αιχμαλώτους: το φύλο, την ηλικία, τον ιδιαίτερο τόπο καταγωγής τους (από την πόλη της Χίου ή από τα χωριά του νησιού), τον τόπο στον οποίο βρέθηκαν κατά την αιχμαλωσία τους, τα στοιχεία του κυρίου τους, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι συγγενείς συγκέντρωσαν τις παραπάνω πληροφορίες. Σημειώνουμε, επίσης -όπου αυτό αναφέρεται- εάν είχαν ασπασθεί το ισλάμ (δηλαδή εάν είχαν *τουρκέψει*), τις περιπέτειες της αιχμαλωσίας τους (αν είχαν αλλάξει αφεντικά), τη συμπεριφορά των κατόχων τους και το ποσό που αυτοί ζητούσαν για να τους απελευθερώσουν.

Στο Παράρτημα υπ' αριθμ. 3 παραθέτουμε ονόματα εξισλαμισθέντων Χίων, που αντλήσαμε από Έγγραφα της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής», ενώ το Παράρτημα υπ' αριθμ. 4 περιλαμβάνει στοιχεία της έρευνας της Τουρκάλας ιστορικού Filiz Yasar, που αφορούν εγγραφές σκλάβων και αγαθών τα οποία βρέθηκαν στην κατοχή λαφυραγωγούντων Οθωμανών κατά τη διάρκεια της καταστροφής της Χίου το έτος 1822. Ακολουθούν τα Παραρτήματα Χειρογράφων υπ' αριθμ. 5 και Εικόνων υπ' αριθμ. 6.

Δε θα μπορούσαμε να ολοκληρώσουμε την εισαγωγή χωρίς να αναφέρουμε ότι μας απασχόλησε έντονα το ερώτημα, εάν η σφαγή της Χίου μπορεί να χαρακτηριστεί ως *γενοκτονία*, δεδομένου ότι σε πολλές μελέτες, ιστορικές και μη, αναφέρεται ως τέτοια.⁴⁰ Στην προσπάθειά μας να είμαστε κατά το δυνατόν επιστημονικά ορθοί και αντικειμενικοί καταλήξαμε στο εξής συμπέρασμα: Η σφαγή της Χίου δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως γενοκτονία. Έχει ωστόσο κάποια χαρακτηριστικά, εάν λάβουμε υπόψη μας, αφενός την πρόθεση της Υψηλής Πύλης να αφανίσει τους Χίους που υπήρξαν «αγνώμονες», κατά την κρίση της, καθώς αντέδρασαν με «αχαριστία» στην ευνοϊκή και προνομιακή μεταχείριση του Σουλτάνου και αφετέρου την αντίδραση της εκτελεστικής εξουσίας, του τοποτηρητή της Χίου Βαχίτ πασά, ο οποίος εκτέλεσε, κυνικά και εκδικητικά, με υπερβάλλοντα ζήλο, τις άνωθεν προερχόμενες εντολές.

Το εάν υπήρχε δυσκολία στην επικοινωνία της τοπικής οθωμανικής Αρχής με την Πύλη, το εάν καθυστέρησαν κάποιες εντολές που αναφέρονταν σε ευνοϊκότερη

⁴⁰ Ενδεικτικά αναφέρουμε: Κωνσταντίνος Φραγκομύχιαλος, «Η σφαγή της Χίου – Σφαγές και θύματα, Η Γενοκτονία», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, αριθ. φ. 131 (25 Απρ. 2002), σ. 16-27· Παναγιώτης Καραφωτιάς, «Η σφαγή της Χίου – Έγκλημα Γενοκτονίας», στο *ίδιο*, σ. 44-45· Φασουλάκης, «Οδυνηρός περίπατος στις πηγές για τις σφαγές», στο *ίδιο*, σ. 46-49· Πολυχρόνης Επενεκίδης, *Γράμματα προς τη Βιέννη 1825-1843, Από την αλληλογραφία του πρώτου πρεσβευτή στην Αθήνα Άντον φον Όστεν*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα, 2007, σ. 101-102.

μεταχείριση των αιχμαλώτων και επίσης, εάν σε κάποιες περιπτώσεις ο Βαχίτ πασάς αυτενέργησε ξεπερνώντας τα όρια της δικαιοδοσίας του και υποπίπτοντας στο αδίκημα της κατάχρησης εξουσίας, είναι ζητήματα υπό εξέταση.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι μεγάλοι αριθμοί των σφαγέντων, των αιχμαλώτων και των αγνοουμένων είναι αδιάψευστοι μάρτυρες των γεγονότων. Όμως, ο όρος *γενοκτονία* είναι ευρύτερος εννοιολογικά και πολύ μεταγενέστερος και ως εκ τούτου θα ήταν σχήμα προθύστερο να χρησιμοποιηθεί για την περίπτωση της Χίου.⁴¹ Η οθωμανική διοίκηση με τη σφαγή επεχείρησε αφενός να τιμωρήσει τους Χίους για την απείθαρχη στάση τους και αφετέρου να παραδειγματίσει τις άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ώστε να μην επαναλάβουν ανάλογο εγχείρημα. Εξάλλου, ο ίδιος ο Βαχίτ πασάς στην απολογία του μιλάει για παραδειγματισμό και άδικη τιμωρία των Χίων.⁴² Η στάση αυτή, όποια επιχειρήματα και αν επικαλείται ο θύτης, προσβάλλει την έννοια του Ανθρώπου και αποτελεί πλήγμα κατά της Ανθρωπότητας.

Ας αναλογιστούμε πόσο διαφορετική θα ήταν η ιστορική πορεία του κόσμου και πόσο λιγότερο αιματηρή και τραγική η μοίρα των ανθρώπων, εάν οι λαοί, παρά τις διαφωνίες και τις διαμάχες τους, τις οποίες συχνά επιτείνει η διαφορετικότητα, έδειχναν σεβασμό στην υπέρτατη αξία της Ανθρώπινης ύπαρξης και στα Δικαιώματα που απορρέουν από αυτήν. Ακόμη και σήμερα, ύστερα από πολλούς αγώνες, αιματηρούς και ειρηνικούς, που τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη

⁴¹ Η γενοκτονία (genocide) εισήχθη στη διεθνή ορολογία στο τέλος του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου για να δηλώσει τα εγκλήματα των ναζιστών στην Ευρώπη. Δηλώνει δε την προσπάθεια εξόντωσης (με κάθε τρόπο) μιας φυλής ή μέρους της. Ο όρος καθιερώθηκε λίγο πριν από τη Δίκη της Νυρεμβέργης και απετέλεσε ομόφωνη Σύμβαση του ΟΗΕ το 1948 «για την Πρόληψη και Καταστολή του Εγκλήματος της Γενοκτονίας», ενώ από το 1951 τέθηκε σε ισχύ στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου. Σύμφωνα με τη σχετική Σύμβαση, γενοκτονία είναι: «η εσκεμμένη προσπάθεια καταστροφής εν όλω ή εν μέρει, μιας εθνικής, εθνοτικής, φυλετικής ή θρησκευτικής ομάδας», με έναν από τους παρακάτω τρόπους: α) τον φόνο μελών της ομάδας, β) την πρόκληση σοβαρής σωματικής ή διανοητικής βλάβης σε μέλη της ομάδας, γ) τη σκόπιμη επιβολή στην ομάδα συνθηκών ζωής υπολογισμένων έτσι ώστε να επιφέρουν τη φυσική τους καταστροφή, εν όλω ή εν μέρει, δ) την επιβολή μέτρων που αποσκοπούν στην αποτροπή γεννήσεων στο εσωτερικό της ομάδας και ε) την υποχρεωτική μεταφορά των παιδιών της ομάδας σε κάποια άλλη». Συμπερασματικά, ο όρος «γενοκτονία» αποτελεί νομικό όρο του διεθνούς δικαίου και όχι λέξη της καθομιλουμένης για να χαρακτηρίσει μια συγκεκριμένη βίαιη πράξη. Η «εθνοκάθαρση», το «έγκλημα πολέμου», η «καταστροφή» ή η «μαζική σφαγή» μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «γενοκτονία» μόνο εάν εκπληρούν τα κριτήρια που ορίστηκαν με τη Σύμβαση του 1948· βλ. <http://www.greek-genocide.net/>, (ανακτήθηκε στις 25. 2. 2016).

⁴² «Κι εγώ, που είδα με τα μάτια μου αυτές τις σκηνές, ομολογώ ότι οι Χριστιανοί κάτοικοι του νησιού είχαν μικρή ανάμειξη σ' αυτή την απονενομημένη ενέργεια της αποστασίας» {...}. «Το παράδειγμα τούτο συνέτισε πολλούς τόπους και πολλά νησιά»· Νικόλαος Μίτσης (επιμ.), *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά, «Μεταφρασθέντα υπό Δ.Ε.Δ.[ανιήλογλου]*», εκδ. Άλφαρι, Χίος 2007, σ. 86, 97.

θεωρούνται κατοχυρωμένα, σε διάφορα μέρη του κόσμου συντελούνται τα πιο φρικτά εγκλήματα και αναβιώνει η φρίκη της σκλαβιάς και της κακοποίησης αμάχων, κυρίως παιδιών και γυναικών, καθώς η ιστορία επαναλαμβάνεται...

*«Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα. Είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση και οφείλουν να συμπεριφέρονται μεταξύ τους με πνεύμα αδελφοσύνης».*⁴³

⁴³ Άρθρο 1^ο της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ· Σάββας Αγουρίδης, *Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στο Δυτικό Κόσμο, Ιστορική και Κοινωνική Ανασκόπηση – Θεολογία – Φιλοσοφία*, εκδ. Φιλίστωρ, Αθήνα 1998, σ. 165.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ – ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΙ
ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΣΤΗ ΧΙΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1822

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ
ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΕΤΕΡΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΜΝΗΜΗ

*Το γένος βουλιαγμένο μες στον αιώνα
να λυτρωθεί μονάχο του μπορεί
μα να ζυπνήσει πρέπει η πλέρια Μνήμη
βαθειά του, αδάμαστη και τρομερή.*

(Από τα Χωρικά της Σίβυλλας: Ο «Ορθιος σκοπός») του Αγγελου Σικελιανού

I. Εθνική ταυτότητα και ο εθνικά «Άλλος»

Στο εισαγωγικό αυτό κεφάλαιο δεν επιχειρούμε να εξετάσουμε το πολύ σημαντικό ιστοριογραφικό ζήτημα που αφορά τους συλλογικούς προσδιορισμούς, το οποίο ανέκυψε ήδη από τον 19^ο αιώνα, στο πλαίσιο της αναδειξης των εθνικών ιστοριογραφιών και απετέλεσε αντικείμενο ενδιαφέροντος, αλλά και διχογνωμιών επιστημόνων από πολλούς και διαφορετικούς κλάδους, δημιουργώντας μεθόδους ανάγνωσης των πηγών που ήλθαν να ταράξουν τις βεβαιότητες παρελθουσών τάσεων και οδήγησαν σε πλουραλισμό προσεγγίσεων.⁴⁴ Επίσης, δεν προσπαθούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα, πότε και πώς αρχίζουν οι Έλληνες ή οι Τούρκοι, να αναφερθούμε δηλαδή στο ζήτημα της εθνογένεσης Ελλήνων και Τούρκων, θέματα τα οποία απαιτούν συστηματική μελέτη σε βάθος χρόνου και διείσδυση σε πεδία έρευνας που δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας μελέτης. Προσπαθήσαμε απλά να δώσουμε την εικόνα του Έλληνα και του Οθωμανού Τούρκου πριν από την Επανάσταση του 1821 και οπωσδήποτε πριν από την διαμόρφωση εθνικών κρατών, κάτι που αλλάζει πολύ την εικόνα του αυτοπροδιορισμού και ετεροπροδιορισμού των δύο λαών.

⁴⁴ Σχετικά με την ταυτότητα των Ελλήνων βλ. Όλγα Κατσαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμής, Γραικός, Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες*, Ιστορήματα 7/ Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, εκδ. Ευρασία, Αθήνα 2018.

Πριν επιχειρήσουμε να διεισδύσουμε στο κύριο θέμα αυτού του κεφαλαίου, που είναι η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως «Άλλων»⁴⁵ μέσα από τη συμβίωση με τους χριστιανούς της Χίου, θεωρούμε απαραίτητο να ασχοληθούμε με την ανάλυση των όρων *ταυτότητα* και *ετερότητα* και στη συνέχεια να εξετάσουμε πώς αυτές νοηματοδοτούνται για Έλληνες και Τούρκους κατά τη διάρκεια της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας. Και οι δύο αυτές έννοιες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με την εικόνα που έχει ο κάθε λαός για τον εαυτό του, τον βαθμό αυτοσυνειδησίας και αυτοπροσδιορισμού του και συνεπώς διαμορφώνουν αναπότρεπτα την εικόνα που έχει ο ένας για τον άλλο. Άρρηκτα συνδεδεμένη με την ταυτότητα–ετερότητα είναι και η μνήμη,⁴⁶ ως βασικό συστατικό των δύο αυτών εννοιών, καθώς πάνω στη μνήμη οικοδομείται και διαμορφώνεται η ταυτότητα, τόσο σε προσωπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Θεωρήσαμε, συνεπώς, απαραίτητο οι έννοιες ταυτότητα–ετερότητα και μνήμη να αποτελέσουν την αφετηρία της συγκεκριμένης έρευνας.

«Μνήμη» και «ταυτότητα» είναι δύο άρρηκτα συνδεδεμένες έννοιες, αφού η ταυτότητα του ατόμου καθορίζεται από μνήμες και ό,τι το άτομο θυμάται, είναι αυτό που προσδιορίζει την ταυτότητά του. Ο Candau αναφέρει σχετικά: «Δεν μπορεί να υπάρξει ταυτότητα χωρίς μνήμη, εφόσον μόνο αυτή η ιδιότητα επιτρέπει τη συνείδηση του εαυτού μέσα στο χρόνο {...}. Χωρίς μνήμη το άτομο ζει μόνο μία στιγμή και χάνει τις εννοιολογικές και γνωστικές του ικανότητες. Η ταυτότητα καθορίζει το περιεχόμενο της μνήμης, το οποίο με τη σειρά του ορίζει την ταυτότητα».⁴⁷

Το «ανήκειν» σε ένα έθνος⁴⁸ είναι αυτονόητο και επιβεβλημένο, ενώ το αντίθετο αδιανόητο. Το έθνος είμαστε «Εμείς», οι παραδόσεις, οι μύθοι, οι κοινωνικές μνήμες, τα οράματά μας, οι εθνικές νίκες και ήττες μας, που απεικονίζουν

⁴⁵ Διευκρινίζουμε ότι στο συγκεκριμένο πόνημα οι όροι «Άλλος» και «ξένος» χρησιμοποιούνται ως συνώνυμοι· επιπλέον, με τον όρο Τούρκος εννοούμε τον Οθωμανό Τούρκο.

⁴⁶ Μνήμη = θυμάμαι = θέλω να θυμάμαι· βλ. Άννα Μαντόγλου, *Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, εκδ. Πεδίο, Αθήνα 2010, σ. 19-20. Κατά τον Ζακ Λε Γκοφ η μνήμη αποτελεί την πρώτη ύλη της ιστορίας. Πνευματική, προφορική ή γραπτή είναι το ενυδρείο από το οποίο αντλούν οι ιστορικοί· Le Goff, *ό. π.*, σ. 10.

⁴⁷ Jauel Candau, *Anthropologie de la mémoire*, εκδ. Presses Universitaires de France (P.U.F), Παρίσι 1996, σ. 34· βλ., επίσης, Μαντόγλου, *ό. π.*, σ. 193.

⁴⁸ Στο σημείο αυτό πρέπει να διακρίνουμε την έννοια του *έθνους* από εκείνη της *εθνότητας*. Το έθνος γεννιέται όταν καθίσταται νομιμοποιητικός παράγων του κοσμικού κράτους και το περιεχόμενό του είναι κυρίως πολιτικό. Η εθνότητα έχει πολιτισμικό χαρακτήρα, αλλά είναι δυνατόν να αναβαθμιστεί πολιτικά σε έθνος, αν το κράτος την προαγάγει σε σύμβολο της νομιμότητάς του· Θάνος Βερέμης (εισαγ. – επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφρ. Γιάννης Στεφανίδης, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003³, σ.13.

μία ομοιογενή και μοναδική κοινότητα με αδιάκοπη πορεία στο χρόνο.⁴⁹ Ο χώρος, η ιστορία και η ενδοομαδική ομοιογένεια συνθέτουν το περιεχόμενο της έννοιας της πατρίδας. Η «εθνική ταυτότητα» φαίνεται ότι αποτελεί μία επιτακτική κοινωνική ανάγκη στο πλαίσιο της εθνικής ομάδας στην οποία ανήκει το άτομο, η οποία ενδυναμώνεται, καθώς υπερτονίζονται τα κοινά ενδοεθνικά χαρακτηριστικά, ενώ αποσιωπώνται οι όποιες διαφορές. Η εθνική ταυτότητα είναι «υπερκείμενη» και «ηγεμονική», αφού απορροφά τις ιδιαιτερότητες των ατόμων, συσπειρώνοντας τα μέλη της εθνικής ομάδας και παροτρύνοντάς τα συχνά σε πράξεις αυτοθυσίας.⁵⁰ Για τον Γάλλο κοινωνιολόγο Halbwachs το έθνος με τις κοινές ιστορικές μνήμες είναι η πιο ολοκληρωμένη μορφή ομάδας και η εθνική μνήμη, η πιο ολοκληρωμένη μορφή μνήμης.⁵¹

Τα μέλη μίας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας επικεντρώνονται επιλεκτικά σε ορισμένα γεγονότα, ενώ παράλληλα, περιθωριοποιούν ή αποσιωπούν άλλα, μέσω *στρατηγικών-τεχνικών μνήμης και λήθης*,⁵² προκειμένου να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους. Στη μνήμη παραμένουν οι ένδοξες στιγμές της ιστορίας, που σφυρηλατούν και ενδυναμώνουν το εθνικό φρόνημα, ενώ στη λήθη τοποθετείται το παρελθόν, που δε μπορεί να αναπαραχθεί. Πρόκειται για μία αλληλοδιαδοχή μνήμης και λήθης, για μία επιλεκτική διαμόρφωση της παράδοσης, ενός παρελθόντος «προεπιλεγμένου» ως ένα βαθμό, από τους θεσμούς, το εκπαιδευτικό σύστημα, τις πολιτικές, κοινωνικές και οικονομικές σκοπιμότητες, προκειμένου να συγκροτηθούν οι συλλογικές και ατομικές ταυτότητες της ίδιας ομάδας.⁵³ Συνεπώς, παρεμβαίνουμε

⁴⁹ Michael Billig, «Nationalism as an international ideology: Imaging the nation, others and the world of nations» στο *Changing European identities: Social Psychological Analyses and Social Change*, Οξφόρδη 1996, σ. 186.

⁵⁰ Μαντόγλου, *ό. π.*, σ. 204.

⁵¹ Στο *ίδιο*, σ. 201. Ο Maurice Halbwachs στη μελέτη του *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλυτά (επιμ. Αργυρώ Μαντόγλου), εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2013, εξετάζει τις ατομικές, συλλογικές, κοινωνικές και ιστορικές διεργασίες, καθώς και τα χωροχρονικά πλαίσια μέσα στα οποία συντελείται η κατασκευή της μνήμης.

⁵² Η λέξη αλήθεια προέρχεται από το στερητικό «α» και τη «λήθη» και προσδιορίζει γεγονότα ή πράγματα που δεν είναι δυνατόν να αποκρυβούν. Α-λήθεια = άρση της λήθης και αποκατάσταση της μνήμης. Α-ληθής σημαίνει φανερός, ελέγξιμος, αψευδής. Αντιθέτως, λήθη σημαίνει λησμονιά. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, εκδ. Κέντρο Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 2010, σ. 95.

⁵³ «Θεσμική» ή «Θεσμοθετημένη» είναι η «μνήμη» που θεσπίζεται και διαδίδεται από τους εκπροσώπους της εξουσίας και εκφράζεται μέσα από τα νομοθετικά κείμενα, τα σχολικά εγχειρίδια, τις επίσημες ομιλίες, αλλά και τις μνημονικές πρακτικές (γιορτές μνήμης, παρελάσεις, κατασκευή μνημείων, ίδρυση μουσείων, κ. ά.). Αυτή η θεσμοθετημένη καταγραφή του παρελθόντος πρέπει να γίνει ευρέως αποδεκτή. Αντίθετα, η κοινωνική μνήμη αφορά τη βιωμένη εμπειρία και δεν έχει πρόσβαση στα κέντρα λήψης αποφάσεων. Μαντόγλου, *ό. π.*, σ. 70, 226. Η Μαντόγλου μελετά,

στο παρελθόν μας, το τροποποιούμε μετασχηματίζοντας ή διαγράφοντας τις οδυνηρές μας εμπειρίες. Όπως επιβάλλεται η μνήμη, έτσι ακριβώς επιβάλλεται και η λήθη, αποσκοπώντας ενίοτε στη διατήρηση της ταυτότητας, ατομικής, κοινωνικής, εθνικής, και ενίοτε στην αλλαγή ή και στη διαγραφή της.

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η έννοια της ταυτότητας, του αυτοπροσδιορισμού, σε εθνικό επίπεδο, έχει καθορίσει συχνά τη μοίρα των ανθρώπων. Δε θα πρέπει να παραγνωρίσουμε τον καθοριστικό παράγοντα της πολιτισμικής και γλωσσικής συνέχειας που αποτελούν τα κατεξοχήν χαρακτηριστικά της ταυτότητας ενός λαού, πολύ περισσότερο από τη φυλετική η οποία, ιστορικά τουλάχιστον, δε μπορεί να εξακριβωθεί. Αυτά τα στοιχεία αποτελούν τη βάση του αυτοπροσδιορισμού όλων των λαών και, φυσικά, και των Ελλήνων. Συνεπώς, στοιχεία του έθνους προϋπάρχουν της στιγμής που το κράτος αποκτά ταυτότητα και εθνική συνείδηση.

Πολύ σημαντικό ρόλο παίζουν, επίσης, οι λαϊκές παραδόσεις, οι θρύλοι, οι λαϊκοί μύθοι κλπ. Ο ιστορικός Απόστολος Βακαλόπουλος τονίζει τη σπουδαιότητά που είχαν για τους Έλληνες κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, επισημαίνοντας ότι: «Όλα τα ιστορικά δημιουργήματα της πίστης και της φαντασίας του ελληνικού λαού, τα τόσο βαθιά ριζωμένα στην ψυχή του, διαμόρφωναν την ιστορική του μνήμη και τον έκαναν να θεωρεί τη σκλαβιά σαν πρόσκαιρη, τον παρηγορούσαν και τον προετοίμαζαν για την αλλαγή».⁵⁴

Η άρνηση αποδοχής της εθνικής ταυτότητας του «Άλλου» σχετίζεται άμεσα με πράξεις που έχουν στοιχίσει στην ανθρωπότητα δεκάδες θύματα. Τα άτομα –όπως και οι λαοί– έχουν την ανάγκη να αισθάνονται ασφάλεια. Η ετερότητα εκλαμβάνεται συχνά ως απειλή, η οποία μπορεί δυνητικά να κλονίσει την εθνική συνοχή και να αμφισβητήσει ακόμη και την εθνική κυριαρχία. Αν ένα έθνος δε διασφαλίσει την ταυτότητά του, δε μπορεί να συμφιλιωθεί με το περιβάλλον του. Είναι, επομένως, σημαντικό να διερευνήσουμε πώς η μνήμη συνδέεται με την εθνική ταυτότητα και τον εθνικά «Άλλο» και πώς αυτά αλληλοεμπλέκονται και τελικά διαμορφώνουν τον τρόπο σκέψης και συμπεριφοράς των ατόμων, αλλά και των λαών.

Όταν συντελείται ένα ιστορικό γεγονός εθνικής ήττας-καταστροφής, όπως για παράδειγμα η Άλωση της Κωνσταντινούπολης (1453) ή η καταστροφή Μικρασιατικού Ελληνισμού (1922), το οποίο συνοδεύεται από απώλεια εδαφών και

επίσης, τις αυτοβιογραφικές ρητές και άρρητες αναμνήσεις, κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στους αιχμαλώτους· στο ίδιο, σ. 250-253, 256-258, 297 κ. εξ.

⁵⁴ Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Ε', Θεσσαλονίκη, 1980, σ. 33.

ανθρωπίνων ζώων, επαναπροσδιορισμό συνόρων, στοιχεία δηλαδή που πλήττουν καίρια το αίσθημα της εθνικής υπερηφάνειας, η εθνική ομάδα πλέκει έναν εθνικό μύθο⁵⁵ ενάντια στον εθνικά «Άλλο», η εικόνα του οποίου επενδύεται με έντονα αρνητικά συναισθήματα (αποστροφή, μίσος κλπ.). Είναι δε αυτονόητο ότι η κακή διαχείριση της συλλογικής μνήμης μπορεί να οδηγήσει στην επανεμφάνιση της σύγκρουσης και σε έναν νέο κύκλο εκδίκησης.⁵⁶

Κατά συνέπεια, η συλλογική-εθνική μνήμη για τον εθνικό «εχθρό», επικεντρώνεται σε έναν ιστορικό κατακτητή. Το προαναφερθέν ιστορικό γεγονός της Άλωσης –όπως και πολλά άλλα στη ελληνική ιστορία των νεότερων χρόνων– αποτελούν στοιχεία μνήμης, με κύριο χαρακτηριστικό τη συγκρουσιακή σχέση Ελλάδας - Τουρκίας. Αυτοί οι συμβολικοί «τόποι μνήμης» συσχετίζονται με τον εθνικά «Άλλο», τον «εχθρό». Οι πρακτικές κοινής μνημόνευσης, τελετές, επετειακοί εορτασμοί, ανέγερση μνημείων, κ. ά., βοηθούν στη διαμόρφωση και στη διαφύλαξη της εθνικής ταυτότητας, καθώς η ιστορική μνήμη ανατροφοδοτείται από γεγονότα που επαναλαμβάνονται.

Συνεπώς, η εθνική ταυτότητα οικοδομείται σε σχέση με άλλες εθνικές ταυτότητες, προβάλλοντας το ένδοξο παρελθόν, το οποίο ενώνει και διασφαλίζει την εθνική συνοχή, υποτιμώντας ή αποσιωπώντας τις ενδοεθνικές συγκρούσεις.⁵⁷ Η νοσταλγία για το ωραίο ή καλύτερα για το ωραιοποιημένο και ένδοξο παρελθόν και η μεγάλη χρονική απόσταση που μας χωρίζει από αυτό, οδηγούν συχνά στην εξιδανίκευσή του παρελθόντος. Η εξιδανίκευση αυτή ενδυναμώνει τον δεσμό με τους προγόνους, τονώνει την εθνική υπερηφάνεια και ισχυροποιεί την ταυτότητα, δικαιολογώντας απόλυτα τη ρήση του Καζαντζάκη για την ελληνική ταυτότητα: «Ελλάδα είναι η συνομιλία με τους νεκρούς της».⁵⁸

⁵⁵ Οι μύθοι και τα δημοτικά τραγούδια ενσαρκώνουν με τον πιο ευφάνταστο τρόπο τέτοιες λαοφιλείς και διαχρονικές επινοήσεις εθνικών μύθων, όπως είναι το *Έπος του Διγενή Ακρίτα*, ο μύθος του *Μαρμαρωμένου Βασιλιά*, της *γοργόνας*, *αδελφής του Μεγαλέξανδρου*, που κρατάει άσβεστη στη συνείδηση του Έλληνα ναυτικού και όχι μόνο, την ες αεί παρουσία του μεγάλου Έλληνα στρατηλάτη. Ο Απ. Βακαλόπουλος υπογραμμίζει ότι οι δοξασίες ως αστείρευτες πηγές ελπίδων για τον ελληνικό λαό είχαν τεράστια ιστορική δύναμη. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π., σ. 32-33.

⁵⁶ Μαντόγλου, ό. π., σ. 203.

⁵⁷ Ο Απ. Βακαλόπουλος επισημαίνει ότι, ακόμη και όταν το βυζαντινό κράτος αρχίζει να καταρρέει, και τότε πάλι οι αναμνήσεις του ένδοξου παρελθόντος θα είναι για τους Έλληνες 'οι σπίθες που θα τους καίουν'. Το ίδιο συμβαίνει και κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας έως τα χρόνια της Επανάστασης του 1821. "Στοχασθήτε τίνων απόγονοι είσθε!" φωνάζει στους Έλληνες ο Αθανάσιος Ψαλίδας» Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2001, σ. 81.

⁵⁸ Καζαντζάκης, *Ταξιδεύοντας*, ό. π., σ. 278.

Είναι φανερό ότι όσοι γράφουν την ιστορία και ‘μεταβιβάζουν’ το παρελθόν στις επόμενες γενιές, ενδιαφέρονται περισσότερο για την κατασκευή συγκεκριμένης μνήμης, παρά για την απόδοση της πραγματικής ιστορίας. Ο Umberto Eco γράφει χαρακτηριστικά: «Τα γεγονότα λήθης μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο συζήτησης στο εσωτερικό ενός έθνους, ενώ το συναινετικό ένδοξο παρελθόν μνήμης προβάλλεται στον εθνικό «Άλλο», συσπειρώνοντας τα μέλη της ενδοομάδας».⁵⁹ Αναφερόμαστε, λοιπόν, σε ένα «προκατασκευασμένο», μέχρι ένα σημείο, παρελθόν, σε μία «πολιτική μνήμη», που συντίθεται από κενά, απουσίες και λήθη και που υπόκειται σε εσωτερικές και εξωτερικές επιρροές με στόχο μία δυναμική και ενοποιητική εθνική ταυτότητα, η οποία θα διακρίνεται από τις άλλες εθνικές ταυτότητες.⁶⁰

Η σύνδεση με το ηρωικό παρελθόν και η ιδέα της φυλετικής ‘καθαρότητας’ είναι στοιχεία που τονώνουν την εθνική υπερηφάνεια και διαφοροποιούν «Εμάς» από τους «Άλλους».⁶¹ Ο Απ. Βακαλόπουλος παραθέτει την άποψη του Gobineau για τους Έλληνες, ο οποίος αναφέρεται στην αδιαμφισβήτητη σχέση των Νεοελλήνων με τους αρχαίους προγόνους τους υπό τη μορφή της φυλετικής συνέχειας, μία αντίληψη που εκφράστηκε κυρίως από τους φιλελεύθερους φιλέλληνες ιστοριογράφους, στο πλαίσιο της δυτικής λογισύνης, ως μία πρώτη απόπειρα σύνθεσης του ελληνικού εθνικού αφηγήματος.⁶²

⁵⁹ Umberto Eco, «Préalable, in Academie Universelle des Cultures», in: *Pourquoi se souvenir?*, Colloque, Grasset, Παρίσι 1999, σ. 237-240.

⁶⁰ Μαντόγλου, *ό. π.*, σ. 287.

⁶¹ Ο Κοραΐς προβάλλει ως πρώτιστη ανάγκη για τη συνοχή του έθνους τη διατήρηση της ελληνικότητας. Σε επιστολή του από το Παρίσι (18 Αυγ. 1827) προς τους εν Λονδίνο, Βιέννη, Τεργέστη, Μασσαλία και Λιβόρνω φιλοπάτριδας Χίους αναφέρει χαρακτηριστικά: “Δεν είναι κανείς από σας, όστις απελιθώθη τόσον, ώστε να μη βασανίζεται νύκτα και ημέραν η ψυχή του, συλλογιζόμενος ότι δεν έχει πατρίδα, αλλά γεννά και θρέφει από της παρούσης ώρας όχι πλέον Χίους, όχι πλέον Έλληνας, αλλ’ Ιταλούς, Γάλλους, Γερμανούς, Άγγλους και τοιούτους ξένων εθνών πολίτας”. βλ. Λουκία Δρούλια, «Προς την ανάκτηση της Χίου, Ανέκδοτα κείμενα του Κοραΐ και άλλων», *Ελληνικά* 17 (Θεσσαλονίκη 1960), σ. 310.

⁶² Ο Gobineau εκτιμά ότι κατά τη διάρκεια των αλλοεθνικών διεισδύσεων ο βασικός αρχαιοελληνικός πυρήνας δεν απορροφήθηκε από τα ξένα στοιχεία, αλλά αντιθέτως τα απορρόφησε ο ίδιος και έτσι αποδείχθηκε ένα αμάλγαμα πολυσύνθετο, ανθεκτικό και ευέλικτο· Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, *ό. π.*, σ 73· Ο Κουμπουρλής θεωρεί ως κοινό τόπο μεταξύ των μελετητών της περιόδου του Διαφωτισμού, σε ιστοριογραφικό τουλάχιστον επίπεδο, την αντίληψη περί καταγωγής των νεότερων Ελλήνων από τους αρχαίους προγόνους, όχι αποκλειστικά σε δυτικοευρωπαϊκά πνευματικά περιβάλλοντα. Ως πρωτεργάτη αυτής της αντίληψης αναφέρει τον Choiseul-Gouffier και συμπληρώνει ότι οι φιλελεύθεροι φιλέλληνες ιστοριογράφοι, όπως οι James Emerson και George Finley είναι αυτοί που σφυρηλάτησαν μία πρώτη εκδοχή του ελληνικού εθνικού αφηγήματος· Γιάννης Κουμπουρλής, «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός*, *ό. π.*, σ. 615, 619.

II. Ταυτότητα – Ετερότητα - Κοινωνική μνήμη και λήθη

Θεωρήσαμε σημαντικό, λόγω της ενασχόλησής μας με αιχμαλώτους, οι οποίοι έχουν αναμφισβήτητα βιώσει τραγικές στιγμές, να αναφερθούμε στις έννοιες *κοινωνική μνήμη* και *κοινωνική λήθη*, διότι είναι αυτές που με τους ψυχικούς-υποσυνείδητους μηχανισμούς τους δίνουν τη ‘λύση’ στη διαχείριση της τραυματικής εμπειρίας, αποφορτίζουν από το βάρος του φόβου και οδηγούν στη λύτρωση, ατομικά και συλλογικά. Η σχέση που έχει η «μνήμη» με τη «λήθη» είναι ίδια με τη σχέση της ζωής με το θάνατο. Η μνήμη δηλώνει τη διατήρηση στη ζωή και η αμνησία, την απώλεια.⁶³ «Μνήμη» και «λήθη», λοιπόν, «μνημοσύνη» και «λησμοσύνη» είναι δύο συνδεδεμένα και ταυτόχρονα αντιθετικά σχήματα τα οποία, σε εθνικό επίπεδο, αλληλοεμπλέκονται και συλλειτουργούν, έχοντας ως κοινό στόχο την ενδυνάμωση της ταυτότητας.

Η «μνήμη» φέρνει το παρελθόν στο παρόν με ενεργό τρόπο. Οι διηγήσεις των παλαιότερων, οι προσωπικές μαρτυρίες και τα βιώματα αναπλάθουν το παρελθόν, με τρόπο μοναδικό, αν και όχι πάντα αξιόπιστο και αληθινό. Η «μνήμη»⁶⁴ έχει κοινωνικό χαρακτήρα, εφόσον κάνει διάλογο με το παρελθόν, το οποίο δεν είναι πλέον στατικό, αλλά αποτελεί και πεδίο δράσης των υποκειμένων. Οι μνήμες επομένως κατασκευάζονται και συνοικοδομούνται μέσω των αλληλεπιδράσεων, της επαφής με τους «Άλλους», καθώς δεν υπάρχει αργέγονη μνήμη.⁶⁵

Η λήθη ορίζεται ως η άλλη όψη της μνήμης, ως ελάττωμα της μνήμης ή ως η σκοτεινή πλευρά της και έχει δύο όψεις. Μία ευεργετική «φάρμακο» και μία κακή «φαρμάκι».⁶⁶ Με τη θετική της διάσταση είναι ένας τρόπος διαφυγής, μία διέξοδος από μία δραματική μνήμη, ένας τρόπος απόδρασης από τρομακτικές αναμνήσεις: «λησμοσύνη κακών». Σε αυτή την περίπτωση λειτουργεί ευεργετικά, ως φάρμακο

⁶³ Μαντόγλου, *ό. π.*, σ. 13.

⁶⁴ «Μνήμη σημαίνει ταυτόχρονα και το μέσον για το «ενθυμείσθαι», αλλά και την πνευματική αναπαράσταση ή το ίχνος της ενθύμησης, ενώ και οι δύο αυτές διαστάσεις της έννοιας εκφράζονται μέσα από ποικίλες πολιτισμικές μορφές». Ευριδίκη Αντζουλάτου-Ρετσίλα, *Μνήμης τεκμήρια*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2004, σ. 37. Ο Π. Κανελλόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Οι χρόνοι, λέγει ο Αυγουστίνος, είναι τρεις, το παρόν του παρελθόντος, το παρόν του παρόντος, το παρόν του μέλλοντος... Το παρόν του παρελθόντος είναι η μνήμη (memoria), το παρόν του παρόντος η (άμεσος) αντίληψη (contuitus), το παρόν του μέλλοντος η προσδοκία (expectatio). Το πνεύμα προσδοκά και αντιλαμβάνεται και ενθυμείται». Παναγιώτης Κανελλόπουλος, *Οι νέοι παράγοντες της ιστορίας και το μέλλον του ανθρώπου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1960, σ. 3-4.

⁶⁵ Μαντόγλου, *ό. π.*, σ. 37.

⁶⁶ Με την αρνητική της διάσταση, η λήθη μετέρχεται κάποιων μέσων, χρήση οίνου ή διαφόρων ουσιών, που οδηγούν τους ανθρώπους στη μέθη, για να ξεχάσουν, προκαλώντας την εκμηδένιση που επιφέρει ο ύπνος: *στο ίδιο*, σ. 15, 16.

στον πόνο, μετουσιώνοντας τα δυσάρεστα γεγονότα σε λήθη και ανοίγοντας τον δρόμο για την ευτυχία. Με την αρνητική της διάσταση, η λήθη, σε εθνικό επίπεδο, είναι μία μορφή κοινωνικής αμνησίας, στερείται ηθικού περιεχομένου, εφόσον στην ουσία σημαίνει αδιαφορία για το παρελθόν και έλλειψη σεβασμού προς τους προγόνους. Η λήθη όμως, ως «κοινωνική διαδικασία αμνησίας» λειτουργεί εξαγνιστικά και λυτρωτικά

Η ηθική χρήση της λήθης παίζει το ρόλο της αποκατάστασης των σχέσεων και της εξέλιξης της κοινωνίας. Η λήθη, όταν δεν ταυτίζεται με την ηθική και δεν συνεπικουρείται από τη δικαιοσύνη, μπορεί να αποβεί “εγκληματική” για την ιστορία των ατόμων ή των λαών, των κοινωνιών και των πολιτισμών.⁶⁷ Επομένως, τόσο η μνήμη όσο και η λήθη αποτελούν «κοινωνικές δυναμικές», ενεργές καταστάσεις, εφόσον τα άτομα θυμούνται ή λησμονούν πάντα στο πλαίσιο μιας ομάδας και οικοδομούν το παρελθόν τους μέσω κοινωνικών αλληλεπιδράσεων. Η μνήμη της ομάδας πραγματώνεται και εκδηλώνεται στις ατομικές μνήμες.

Είναι σαφές ότι δεν έχουμε το δικαίωμα να ξεχάσουμε τις τραγωδίες και τα δράματα του λαού μας· οι αιχμάλωτοι σίγουρα δεν είχαν ξεχάσει τις τραγικές εμπειρίες τους. Η ενεργός κοινωνική μνήμη έχει ως χρέος την αντίσταση (ατομική ή κοινωνική), καθώς ο αφανισμός των ανθρώπων ξεκινά με την απομείωση της κοινωνικής σκέψης και της κριτικής αντίληψης, με στόχο το λήθαργο της μνήμης μέσα από το «λόγο» της λήθης.⁶⁸ Επομένως, η «κοινωνική μνήμη» είναι το παρόν του παρελθόντος, του οποίου τα άτομα και οι κοινωνίες διατηρούν ζωντανή την ενθύμηση.⁶⁹ Κατά συνέπεια, μπορούμε να ορίσουμε την κοινωνική μνήμη ως τη μεταβίβαση, από γενιά σε γενιά, των γεγονότων του παρελθόντος, που επιφέρουν ανατρεπτικές αλλαγές στο άτομο ή στην κοινωνία. Η κοινωνική μνήμη συχνά δεν αποτελεί μόνο πηγή αποτύπωσης της αλήθειας, αλλά και μέσο χειραγώγησης και

⁶⁷ Ενδεικτικό παράδειγμα «εγκληματικής» λήθης είναι τα όσα διηγείται ο τοποτηρητής της Χίου, Βαχίτ πασάς, για τα γεγονότα του 1822: «Για να μη σκεπαστούν λοιπόν από τη λήθη τα πικρά αποτελέσματα της απονενομημένης και άκαιρης αποστασίας, τα οποία διαρκούν ακόμη, επιχείρησα να αφηγηθώ, με τα μελανότερα χρώματα, κάποιες σκηνές από αυτά τα περιστατικά, για να τα γνωρίσουν και τα αδέρφια μας οι Οθωμανοί. Και, εκτός τούτων, για να αφήσω ενθύμιο στους μεταγενέστερους για το πώς πρέπει να υπακούουν στους αφέντες τους και για παραδειγματισμό των περιοχών που επαναστατούν ενάντια στην εξουσία του ηγεμόνα τους»· Νικόλαος Μίτσης (επιμ.), *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά*, εκδ. Αλφαπ, Χίος 2007, σ. 37.

⁶⁸ Στο ίδιο, σ. 18.

⁶⁹ Paul Ricoeur, «La marque du passé», *Revue de Metaphysique et de Morale* 1 (1998), σ. 7-15· βλ. επίσης, Μαντόγλου, ό. π. σ. 24.

παράλληλα συνιστά μία πιο πλατιά, πιο ευρεία σύλληψη, που εμπλέκει ατομική-συλλογική μνήμη και παράδοση.⁷⁰

Στο σημείο αυτό θα ήταν ενδιαφέρον να επισημάνουμε το ρόλο της μνήμης στη διαχείριση και αξιοποίηση του ιστορικού παρελθόντος. *Μνήμη και Ιστορία* αποτελούν δύο διαφορετικούς δρόμους για την προσπέλαση του παρελθόντος.⁷¹ Η μνήμη τείνει να μυθοποιεί το παρελθόν, αναζητεί κυρίως τις ωραίες στιγμές και αποσκοπεί στην έκκληση του συναισθήματος, ενώ συχνά μπορεί να θεωρηθεί αυθαίρετη, επιλεκτική, αναξιόπιστη και υποκειμενική. Αντίθετα, η ιστορία κρατά αποστάσεις, προχωρεί στην τεκμηρίωση των γεγονότων, τα οποία αντιμετωπίζει με κριτική ματιά, ενώ αντιτίθεται στην προσωρινότητα και στη φαντασία της μνήμης. Αυτό επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι υπάρχουν τόσες μνήμες όσες και ομάδες. Ωστόσο, η αλληλεξάρτηση ενισχύεται μέσα από την ανάδειξη των ιστορικών αφηγήσεων, πράγμα που θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε στην παρούσα εργασία. Η ιστορία αποτελεί ένα είδος αφήγησης, η δε μνήμη εκτιμάται για την αυθεντικότητά της. Έτσι, ιστορία και μνήμη αλληλοεμπλέκονται και τα όριά τους αρχίζουν να γίνονται ρευστά.⁷²

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η έννοια του παλίμψηστου της Ιστορίας, όπως τη συλλαμβάνει και την αναλύει ο Καζαντζάκης, ο οποίος διερευνά το πώς ερμηνεύονται οι εναλλαγές των επιστρώσεων της Ιστορίας και το πώς δημιουργούνται νέες μορφές βίωσης του ιστορικού χρόνου από τα άτομα.⁷³ Η ιστορία των λαών είναι μία διαδρομή όπου, δυστυχώς, κυριαρχούν τα πολεμικά γεγονότα. Η

⁷⁰ Μαντόγλου, *ό. π.*, σ. 45.

⁷¹ Ο Clémence αναφέρει σχετικά: «Η ιστορική μνήμη αφορά την οικοδόμηση του παρελθόντος από τους ειδικούς (ιστορικούς) και μεταλλάσσεται σε συλλογική μνήμη, όπως η επιστήμη μεταλλάσσεται σε κοινή γνώμη». Αντιπαραβάλλει δε την ιστορική με τη συλλογική μνήμη τονίζοντας ότι η ιστορική μνήμη στηρίζεται στη συστηματική ανάλυση των εγγεγραμμένων στο περιβάλλον αποτυπωμάτων από τους νεκρούς, ενώ η συλλογική προχωρεί σε μία συνεχή κίνηση ζωντανών ανταλλαγών μεταξύ γενεών. Ωστόσο, η μία διεισδύει στην άλλη και τη συμπληρώνει· Alain Clemence, *La mémoire collective, identités et représentations sociales*, Presses Universitaires de Rennes, Pev 2002, σ. 61-62.

⁷² Μαντόγλου, *ό. π.*, σ. 61.

⁷³ Πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι σκέψεις του Καζαντζάκη για το παλίμψηστο της ελληνικής Ιστορίας, που δεν συντίθεται απλώς από απανωτές γραφές που υπάρχουν και νοηματοδοτούνται σε ένα επίπεδο απλής διδασχής και αθροιστικής ακολουθίας, αλλά σημαίνει έναν διάλογο ποικιλίας φωνών, που επιδέχονται πολλαπλές επαναγραφές· βλ. Ιωάννα Σηλιοπούλου, «Ο Καζαντζάκης, η Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο και το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας του Νεοέλληνα μέσα από το έργο του Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς», στο: Δ. Γ. Μαγριπλής (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα: Εμείς και οι Άλλοι*, εκδ. Επιστημονική σειρά: Θεός - Άνθρωπος - Κοινωνία - 4, Αθήνα 2011, σ. 182. Θεωρώντας την ελληνική ιστορία ως ένα παλίμψηστο, ο Καζαντζάκης επαναπροσδιορίζει τη σχέση του αυτοκαλούμενου Έλληνα με τις μεγάλες σταθερές που ρυθμίζουν την παρουσία του, τον τόπο και τον χρόνο· στο *ίδιο*, σ. 182-183.

διαμάχη με τον «Άλλο», ιδιαίτερα όταν διακυβεύονται αξίες, όπως πατρίδα, ελευθερία, θρησκεία, ανθρώπινα δικαιώματα κλπ. δημιουργεί έντονο συναισθηματικό φορτίο που δύσκολα οι λαοί μπορούν να διαχειριστούν. Το ρόλο του ‘διαμεσολαβητή’ αναλαμβάνει τότε η θεσμοθετημένη λήθη. Η *επιλεκτική-θεσμοθετημένη λήθη* δίνει λύση, θεσμικά πλέον, στη διαχείριση του θυμού, της οργής, αλλά και του φόβου απέναντι στον «Άλλο», τον «ξένο» και κυρίως τον «εχθρό». Για το λόγο αυτό θεωρήσαμε σκόπιμο να κάνουμε μία σύντομη αναφορά ερμηνεύοντας τις νοηματοδοτήσεις του όρου.

III. Επιλεκτική - ‘θεσμοθετημένη’ λήθη

Η επίσημη καταγραφή του παρελθόντος από τους εκπροσώπους της εξουσίας, από τους θεσμούς, τα νομοθετικά κείμενα, το εκπαιδευτικό σύστημα κλπ, είναι αυτή που ονομάζουμε θεσμοθετημένη ή θεσμική κοινωνική μνήμη. Ωστόσο, η ανθρώπινη μνήμη έχει την τάση να ξεχνά τις πληροφορίες που δεν της είναι αναγκαίες, διαφορετικά θα ήταν πλήρης. Ό,τι απομένει, είναι προϊόν μείωσης ή διαγραφής, εξαιτίας της λήθης. Οι κανόνες που διέπουν την κοινωνική λήθη είναι η διασφάλιση της εσωτερικής συνοχής της μνήμης, η οποία όμως υποτάσσεται στο εκάστοτε ιδεολογικό, θεσμικό και πολιτισμικό πλαίσιο.

Αυτό που καθορίζει την επιλογή των γεγονότων του παρελθόντος, είναι πάντα η σημασία που τους αποδίδει η ομάδα και οι συνέπειες που αυτά έχουν επιφέρει. Οι ειδικοί συμφωνούν στο ότι η λήθη δεν οφείλεται στο χρόνο που περνά, αλλά σε αυτά που έχουν συμβεί μέσα στο χρόνο. Αν εξαιρέσουμε τις περιπτώσεις παθολογίας της μνήμης (αμνησία, άνοια, γηρατειά κλπ.) μπορούμε να πούμε ότι η αντίθεση μνήμης-λήθης είναι πλασματική. Η λήθη αποτελεί μία άλλη μορφή μνήμης.⁷⁴

Τα άτομα, εκούσια ή ακούσια, επιλέγουν να θυμούνται από το παρελθόν τους ό,τι έχει νόημα για τα ίδια και για την κοινωνία στην οποία ανήκουν. Επομένως, η επιλεκτικότητα της μνήμης εμπεριέχει την έννοια της λήθης, η οποία αντιμετωπίζεται ως συστατικό στοιχείο της μνήμης. Οι άνθρωποι διατηρούν στη μνήμη τους και θυμούνται κυρίως τα θετικά προσωπικά βιώματα. Οι ευχάριστες, λοιπόν, αναμνήσεις διατηρούνται, ενώ οι οδυνηρές απωθούνται ή αποσιωπώνται, ώστε να διατηρηθεί η θετική εικόνα του εαυτού. Υπό την έννοια αυτή, σε ένα άλλο πλέον επίπεδο, Έλληνες και Τούρκοι ερμηνεύουν την ιστορία τους μέσα από διαφορετικές οπτικές, που τις

⁷⁴ Μαντόγλου, ό. π., σ. 73-75.

επιβάλλουν, κυρίως, λόγοι πολιτικοί, αλλά και ψυχολογικοί-συναισθηματικοί ‘κανόνες’, οι οποίοι συχνά στερούνται επιστημονικής εγκυρότητας.⁷⁵ Η ‘στρατηγική’ αυτή, σε εθνικό επίπεδο, ενισχύει την αυτοπεποίθηση των λαών, αλλά στερείται αυτογνωσίας και χαράζει μία πορεία συχνά επικίνδυνη, καθώς οι λαοί δε μαθαίνουν από τα λάθη του παρελθόντος, που εύσχημα δικαιολογούνται ή αποσιωπώνται.

Ο Ricoeur υποστηρίζει ότι η λήθη είναι μία διπλή πρόκληση για τη μνήμη και την ιστορία. Η μνήμη οφείλει να αντισταθεί στον πειρασμό της λήθης των αναξιοπρεπών περιόδων του παρελθόντος, καθώς, λήθη σημαίνει απόδραση από τις πολύ βαριές αναμνήσεις.⁷⁶ Ο ίδιος, μεταξύ του χρέους της μνήμης και του χρέους της λήθης, προτείνει «το χρέος της μνήμης ως διεργασία πένθους». Συγκεκριμένα παρατηρεί ότι: «Η λήθη προφύλαξης επιτρέπει τη διατήρηση ενός μη προσβάσιμου παρελθόντος». Προτείνει, λοιπόν, τη λήθη που ονομάζουμε «συγγνώμη», χωρίς τούτο να σημαίνει διαγραφή. Πρόκειται για λήθη προφύλαξης και αυτοσυντήρησης, η οποία, όμως, σε αυτή την περίπτωση, εξομοιώνεται με τη ‘σοφία’, καθώς μετουσιώνει το θυμό, την οργή και την εκδίκηση σε αποδοχή, λυτρωτική δημιουργικότητα και συναισθηματική γαλήνη.

Δε μπορούμε να ζούμε διατηρώντας εμμονικά στη μνήμη μας τα φαντάσματα του παρελθόντος, για τα όσα έχουμε υποστεί ως λαός. Πρέπει να αφήσουμε τους νεκρούς να αναπαυθούν και να προχωρήσουμε στο μέλλον. Μία «συγγνώμη» για λάθη του παρελθόντος ίσως να μην είναι αρκετή, είναι όμως η βάση για πραγματική επικοινωνία, συναδέλφωση και αλληλεγγύη μεταξύ των λαών. Η «ηθική λήθη» ίσως είναι ο καλύτερος τρόπος για να συνεχίσουν οι λαοί να πορεύονται και να γράφουν

⁷⁵ Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η προσπάθεια του Ηρακλή Μήλλα να καταδείξει ότι Έλληνες και Τούρκοι ερμηνεύουν την ιστορία και χρησιμοποιούν τους ιστορικούς και γεωγραφικούς όρους (εθνικές ονομασίες, τοπωνύμια κλπ.) σύμφωνα με την δική τους ‘ιστορική’ οπτική. «Για τους Τούρκους οι λέξεις Έλληνας και Ρωμίος δεν είναι συνώνυμες και δεν υποκαθιστούν η μία την άλλη, κάτι που για τους Έλληνες είναι αυτονόητο {...}. Πολλά ονόματα εκλαμβάνονται ως αναθέματα και ως προκλήσεις. Οι Τούρκοι αισθάνονται αποστροφή για τον όρο ‘τουρκοκρατία’ και απεχθάνονται το όνομα ‘Κωνσταντινούπολη’, το οποίο αντίθετα είναι προσφιλέστατο στους Έλληνες. Για τον λόγο αυτό χρησιμοποιούν την ονομασία Istanbul, η οποία όμως έχει και αυτή ελληνική προέλευση (εις την Πόλιν) {...}. Οι Τούρκοι λένε Hellen (αντί Yunan για τους Έλληνες) και οι Έλληνες χρησιμοποιούν το ‘Οθωμανός’ αντί του ‘Τούρκος’, όταν θέλουν να φανούν πιο φιλικοί {...}. Οι Τούρκοι δυσμενούνται στο άκουσμα της τοπωνυμίας ‘Μικρά Ασία’ (Asia Minor) και προτιμούν το ‘Ανατολία’ (Anadolu), το οποίο ηχεί πιο τουρκικό, ενώ είναι και αυτή λέξη ελληνική. Οι Έλληνες πάλι χρησιμοποιούν αποκλειστικά τον όρο Μικρά Ασία, που ξυπνά μέσα τους τις μνήμες των χαμένων πατρίδων» και καταλήγει λέγοντας, με μία ελαφρά αίσθηση χιούμορ ότι: “είναι σχεδόν αδύνατος ο απόλυτος εξαγνισμός του ‘άλλου’», αναφέροντας ως παράδειγμα τα ονόματα δύο πρωθυπουργών, του Έλληνα Καραμανλή (Karaman) και του Τούρκου Μεντερές (Μεάνδρος)· Ηρακλής Μήλλας, *Τι πρέπει τι δεν πρέπει, ό. π.*, σ. 31, 34, 37, 60· Βλ. επίσης, Πηνελόπη Στάθη, «Η αντιμετώπιση του οθωμανικού παρελθόντος στην τουρκική ιστοριογραφία», *ΔΚΕΙΝΕ* 2 (2000), σ. 287-299.

⁷⁶ Ricoeur, *ό. π.*, σ. 14-15.

ιστορία, χωρίς να συγκαλύπτουν το παρελθόν, αλλά διδασκόμενοι από αυτό, να δημιουργήσουν ένα πιο ευόιο μέλλον για επόμενες γενιές.

IV. «Εμείς» και οι «Άλλοι»

Έχοντας αναλύσει τους όρους *ταυτότητα–ετερότητα* και διερευνήσει, κατά το δυνατόν, πώς οι έννοιες αυτές εμπλέκονται με τη μνήμη και διαμορφώνουν την εικόνα που έχουμε για τον εαυτό μας και για τον «Άλλο», πρέπει να προσδιορίσουμε τι ακριβώς εννοούμε λέγοντας, «Άλλος»,⁷⁷ ποια είναι τα χαρακτηριστικά του, τα πιστεύω του, οι παραδόσεις του και γενικά η κουλτούρα του, που αντιτίθενται στον δικό μας πολιτισμό, στη δική μας ταυτότητα και ενδεχομένως την απειλούν, σε σημείο τέτοιο, ώστε να τον περιθωριοποιούμε, κρατώντας άλλοτε μία στάση αμυντική και άλλοτε, εάν οι συγκυρίες (χρονικές - ιστορικές - κοινωνικές) το επιτρέπουν ή το “επιβάλλουν”, μία στάση επιθετική, με σκοπό την εξόντωσή του.

Λέγοντας, στην παρούσα μελέτη, «Εμείς» αναφερόμαστε στον Έλληνα της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας, ο οποίος —όποια ονομασία⁷⁸ και αν του αποδίδεται (τιμητική «*Έλληνας*» ή ταπεινωτική «*ραγιάς*») — φέρει ακέραιο το βάρος της ιστορίας και της παράδοσης της φυλής του. Με τον όρο «Άλλος» εννοούμε αυτόν που είναι διαφορετικός —σε σχέση με εμάς— ως άτομο, ως κοινωνική ομάδα ή ως έθνος. Το μέτρο σύγκρισης είναι πάντοτε ο εαυτός μας, με τα χαρακτηριστικά που διαθέτει, θετικά ή αρνητικά. Όποιος διαφέρει από αυτό το μοντέλο–πρότυπο, αυτόματα χαρακτηρίζεται ως «Άλλος». Συνεπώς, είναι τεράστιο το εύρος των ατόμων, των κοινωνιών, των λαών που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν «Άλλοι» ως προς εμάς.

⁷⁷ Ο Marc Augé αναφέρει σχετικά με την ετερότητα ότι: «Tout individu est en relation avec diverses collectivités, par références auxquelles se définit son identité de classe au sens logique du terme – son appartenance à une fratrie, un segment de lignage, une nation, etc. Mais tout individu singulier se définit aussi par ses relations symboliques et instituées «normales» avec un certain nombre d'autres individus, que ceux-ci appartiennent ou non aux mêmes collectivités que lui. Il y a de l'alterité, de la relation, du sens à l'intérieur d'une même lignée{...} d'une même nation» Marc Augé, *Les sens des autres – Actualité de l'Anthropologie*, εκδ. Fayard, Παρίσι 1994, σ. 50· βλ. επίσης, Marcel Mauss, *Sociologie et Anthropologie*, précédée de l'«Introduction à l'oeuvre de Marcel Mauss», par Claude Lévi-Strauss, P. U. F, Παρίσι 1996³. Claude Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale*, éd. Plon, Παρίσι 1958.

⁷⁸ Η ονοματοδοσία σχετίζεται άμεσα, με τους προγόνους μας. Το όνομα που μεταβιβάζεται, συνδέει τα άτομα και τα έθνη με το παρελθόν τους, με τη γενεαλογική και οικογενειακή μνήμη και ταυτότητα. «Ονοματοδοσία», «μνήμη» και «ταυτότητα» συνδέονται άρρηκτα και εκφράζουν την επιθυμία συνέχειας στη γενεαλογική αλυσίδα.

Κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, στον ελλαδικό χώρο, ο κατεξοχήν «Άλλος» είναι ο Οθωμανός Τούρκος. Τα ιστορικά συμβάντα, οι εθνοτικές και θρησκευτικές διαφορές και οι διαφορετικές πολιτισμικές καταβολές δημιουργούν στον υπόδουλο Έλληνα μία αρνητική κατά κανόνα εικόνα για τον Οθωμανό Τούρκο, αυτή του «απωθητικού», «τυραννικού» και «βάρβαρου» «Άλλου» από τον οποίο προσπαθεί να απαλλαγεί. Η εικόνα όμως αυτή έχει και διαφορετικές αποχρώσεις, που ‘απαλύνουν’ την αρχική παράσταση και, σε ορισμένες περιπτώσεις, προσλαμβάνεται θετικά.

Θα πρέπει να τονίσουμε ότι, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, για τον υπόδουλο Έλληνα, αλλά και για τον Οθωμανό Τούρκο η ταυτότητα προσδιορίζεται τόσο από την εθνότητα όσο και από το θρήσκευμα. Οι δύο αυτές ιδιότητες δεν είναι πάντοτε ισοβαρείς, αλλά συχνά, η μία είναι υπερκείμενη της άλλης και σε ορισμένες περιπτώσεις η μία επικαλύπτει την άλλη. Οι εξισλαμισμοί, για παράδειγμα, αποδεικνύουν ότι οι ιδιότητες αυτές (ταυτότητα-θρήσκευμα) είναι «ρευστές», υπό την έννοια ότι, πολλές οι φορές το δρον υποκείμενο προβάλλει ως πρωταρχική αξία την επιβίωση του ίδιου και της οικογένειάς του και δευτερευόντως την εθνότητα ή το θρήσκευμα.

Σ’ αυτό το δίπολο Έλληνας–ραγιάς – Οθωμανός Τούρκος-κυριάρχος, προστίθεται, αναπόφευκτα, ένα άλλο ευρύτερο αντιθετικό δίπολο, που ενσωματώνει το αρχικό και τροφοδοτεί τις διαφορές: αυτό της Ανατολής – Δύσης. Όπως χαρακτηριστικά λέει ο Ε. Σαΐντ, ο οποίος στο έργο του *Οριενταλισμός* παρουσιάζει μία άλλη οπτική για τον κόσμο της Ανατολής, θεωρώντας ότι οι αντιλήψεις που είχαν διαμορφωθεί γι’ αυτόν από Δυτικούς ταξιδιώτες και άλλους ήταν στερετυπικές και αρνητικά φορτισμένες: «είναι απολύτως φυσικό για το ανθρώπινο πνεύμα να αντιστέκεται στις επιθέσεις της αδάμαστης ετερότητας: γι’ αυτό και οι κουλτούρες έτειναν πάντα να επιβάλλουν μεταμορφώσεις σε άλλες κουλτούρες, προσλαμβάνοντάς τις, όχι όπως ήταν, αλλά προς χάριν του αποδέκτη, όπως όφειλαν να είναι».⁷⁹

⁷⁹ Edward Said, *Οριενταλισμός: Η πιο προκλητική σύγχρονη πολιτισμική μελέτη. Μια έντονη πολεμική της αντιμετώπισης που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1996, σ. 87. Στις πολύ σημαντικές απόψεις που εξέφρασε ο Ε. Said ασκήθηκε κριτική από διαφόρους. Η εντονότερη κριτική προήλθε κυρίως από Αμερικάνους ιστορικούς, όπως ο Bernard Lewis [«Orientalism an exchange», *New York Review of Books* 29 (1982), σ. 49-56], ο οποίος επισημαίνει ότι ο Said στηρίζεται μόνο σε περιηγητικά κείμενα και αγνοεί άλλες πηγές, όπως τα πολιτικά κείμενα. Η Σκοπετέα αναφέρει σχετικά: «Είναι η βασική αδυναμία του βιβλίου του Said,

Κατά συνέπεια, εφόσον το «Εμείς» είναι, εκ προοιμίου, καθορισμένο και ο «Άλλος», στην έρευνά μας, είναι ο Οθωμανός Τούρκος, θεωρούμε ότι πρέπει να διερευνήσουμε τη σχέση των δύο μέσα στο ευρύτερο κοινωνικό, πολιτισμικό, θρησκευτικό περιβάλλον στο οποίο ανήκουν· στην Ανατολή ή στη Δύση, που αποτελούν φορείς του πολιτισμού τους. Μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο Ανατολής – Δύσης,⁸⁰ θεωρουμένων όχι ως γεωγραφικών σημείων, αλλά ως εννοιών, με το συμβολισμό και τη σημειολογία από τα οποία εμφορούνται, κρίνουμε σκόπιμο να καταδείξουμε τη διαφορετικότητα μεταξύ «Ημών» και των «Άλλων», σε όλες της τις εκφάνσεις, ξεκινώντας από μία πολύ σύντομη αναδρομή στην ιστορική πορεία των δύο λαών, Ελλήνων και Οθωμανών Τούρκων. Πιστεύουμε δε ότι αυτή η σύντομη ιστορική αναδρομή θα αναδείξει τις ιδιαιτερότητές των δύο λαών και θα διευκολύνει την κατανόηση της δημιουργίας και συντήρησης επί αιώνες του τόσο ισχυρού αντιθετικού διπόλου Έλληνας – Τούρκος.

1. Οι Έλληνες: «Εμείς»

*«Εσμέν γαρ ουν ων ηγείσθε και βασιλεύετε, Έλληνες
το γένος, ως η τε φωνή και η πάτριος παιδεία μαρτυρεί».*

Γεώργιος Γεμιστός Πλήθων

Η περίπτωση του αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων είναι ιδιαίτερα περίπλοκη και ενδιαφέρουσα. Οι τρεις σημαντικοί σταθμοί στην ιστορία τους, η *Ελληνική Αρχαιότητα*, το *Βυζάντιο* και η *Τουρκοκρατία*, που εμφανίζονται τόσο διαφορετικοί και συχνά αλληλοσυγκρουόμενοι, διαμορφώνουν την ταυτότητα του Έλληνα και ασκούν στη συνείδηση και στην ψυχосύνθεσή του φαινομενικά αντίρροπες δυνάμεις, που δοκιμάζουν την εσωτερική του συνοχή και συγκρότηση, δημιουργούν ερωτήματα

όπου θεωρείται δεδομένη η από αρχαιοτάτων χρόνων αντιπαράθεση μιας ‘κακής Δύσης’ με μια ανυπεράσπιστη Ανατολή {...}». Και συνεχίζει: «Είναι προβληματικό να προβάλλει κανείς προς τα πίσω, σ’ ολόκληρη την ιστορία των σχέσεων Ανατολής και Δύσης, κατηγορίες που οριστικά αποκρυσταλλώνονται μόλις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα» Σκοπετέα, *ό. π.*, σ. 95-96, υποσημ. 10.

⁸⁰ Στο δοκίμιό του για τον Οριενταλισμό ο Σαΐντ αναφέρεται συχνά στην διάκριση μεταξύ Ανατολής-Δύσης, την οποία θεωρεί ως μία κατασκευασμένη “δυναδική τυπολογία”, των ανεπτυγμένων και καθυστερημένων (ή υποτελών) φυλών, πολιτισμών και κοινωνιών. Ο ίδιος μιλά για μία ‘κληρονομημένη’ φαντασιακή και γεωγραφική διάκριση ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, που έχει γίνει κοινό βίωμα για πολλούς αιώνες: «Η οικουμενική πρακτική να ορίζει κανείς μέσα στο μυαλό του έναν οικείο χώρο που είναι ‘δικός μας’ και έναν ανοίκειο τόπο πέραν του ‘δικού μας’ που είναι ‘δικός τους’, είναι ένας τρόπος να οικοδομούνται γεωγραφικές διακρίσεις, οι οποίες μπορεί να είναι και εντελώς αυθαίρετες. Η φανταστική γεωγραφία του είδους ‘χώρα μας – χώρα των βαρβάρων’ δεν απαιτεί οι βάρβαροι να γνωρίζουν αυτή τη διάκριση» Said, *ό. π.*, σ. 249, 243, 72.

και διαμορφώνουν μία συχνά δυσανάγνωστη προσωπικότητα για τους ξένους κυρίως μελετητές.

Οι τρεις αυτές περιόδοι της ιστορίας του έχουν ιδιαίτερο πνευματικό και πολιτισμικό περιεχόμενο και διαμορφώνουν την ψυχολογία του Έλληνα, όχι μόνο της περιόδου της οθωμανικής κυριαρχίας, αλλά και της σύγχρονης εποχής. Μόνο ‘αποδομώντας’ αυτές τις ταυτότητες, που διαμορφώνονται κατά τη μακραίωνη ιστορική του διαδρομή και ανασυνθέτοντάς τις, μπορούμε να αντιληφθούμε πώς συγκροτείται η προσωπικότητά του.⁸¹ Η ιστορική διαδρομή των Ελλήνων αποδεικνύει ότι ο πυρήνας της γλώσσας, της παράδοσης και της ελληνικής ψυχής παραμένει, εν πολλοίς, αναλλοίωτος στο χρόνο.

Ξεκινώντας την πορεία του από τη λάμψη της κλασικής αρχαιότητας, ο Έλληνας μεταβαίνει στο Βυζάντιο, αποτελώντας τον πυρήνα μιας πολυπολιτισμικής θεοκρατικής Αυτοκρατορίας, για να καταλήξει υπόδουλος Οθωμανός υπήκοος, μιας Αυτοκρατορίας η οποία –αν και κληρονομεί αρκετά από τα χαρακτηριστικά του Βυζαντίου– τον απαξιώνει ηθικά και τον εκμηδενίζει. Ο Έλληνας, ο Ρωμικός, ο Γραικός, ο ραγιάς χάνει την αυτοεκτίμησή του και, επιπλέον, ταπεινώνεται στα μάτια της Δύσης,⁸² με την οποία οι σχέσεις περνούν από το στάδιο του μίσους (Βυζάντιο), σε μία προσπάθεια προσέγγισης, κατά την ύστερη τουρκοκρατία, πνευματικής κυρίως, εκ μέρους των Ελλήνων λογίων, αλλά και των αγωνιστών της Επανάστασης, που προσδοκούν υποστήριξη από την ομόθρησκη Δύση για την ανάκτηση της ελευθερίας του ελλαδικού χώρου.

⁸¹ Η Αγγελομάτη εξετάζοντας πηγαϊκό υλικό από τον 15^ο αιώνα μέχρι το 1821 καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι μεταβυζαντινοί Έλληνες, οι Έλληνες μετά την Άλωση, είχαν πλήρη συνείδηση της καταγωγής και της συνέχειάς τους και συνεπώς, η συνείδηση της εθνικής ταυτότητας προηγείται κατά πολύ του Νεοελληνικού Διαφωτισμού· Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Εμείς οι Έλληνες αφού εχάσαμε το βασίλειο, εχάσαμεν όλα. Πώς αυτοπροσδιορίζονταν οι υπό ξένη κυριαρχία Έλληνες: η μαρτυρία των κειμένων», στο *Έλλην, Ρωμικός, Γραικός*, ό. π., σ. 263· Την ίδια άποψη εκφράζει και ο Χασιώτης, ο οποίος αποδεικνύει μέσα από τις πηγές ότι ο ελληνικός εθνικός αυτό- και ετερο-προσδιορισμός ιχνηλατείται σε περιόδους πολύ προγενέστερες του Διαφωτισμού. Καταλήγει λοιπόν στο συμπέρασμα ότι οι νεωτερικές θεωρήσεις που αποδίδουν τη νεοελληνική εθνογένεση στο Διαφωτισμό και στην επικράτηση της αρχής των εθνοτήτων, μολονότι την κατέστησαν σαφέστερη, την εμφανίζουν ιστορικά και χρονικά ακρωτηριασμένη· Ιωάννης Χασιώτης, «Αναζητώντας εσωτερικές και εξωτερικές μαρτυρίες για τον εθνικό προσδιορισμό των Ελλήνων κατά την πρώτη Τουρκοκρατία», στο *ίδιο*, σ. 300 κ. εξ· Ο Βακαλόπουλος μιλάει για διαφορετικούς ‘τύπους’ Έλληνα, ανάλογα με την περιοχή στην οποία ζει και παραθέτει τα συμπεράσματα πολλών, ξένων κυρίως, μελετητών, όπως του von Byern, ο οποίος κάνει λόγο για ατομικές ιδιαιτερότητες (individualitäten), που διαφοροποιούν π.χ. τους Πελοποννήσιους από τους Ρουμελιώτες. Ωστόσο, ακόμη και με μία επιπόλαιη παρατήρηση, θα μπορούσε κανείς να διαπιστώσει την ύπαρξη ενός τύπου εθνότητας, ο οποίος, αν και αλλοιωμένος, έχει διατηρήσει κοινά χαρακτηριστικά· Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, ό. π., 57.

⁸² Κατά την τουρκοκρατία η γνώμη για τη ραγδαία κατάπτωση των Ελλήνων είναι γενική και οι Δυτικοευρωπαίοι θεωρούν πια αμαθείς τους άλλοτε δασκάλους των· στο *ίδιο*, σ. 101.

Η κυκλική διαδρομή του ονόματος *Έλληνας*, που ξεκινάει από την αρχαία Ελλάδα και καταλήγει στο νεοσύστατο ελληνικό Κράτος, έχει βαρύνουσα σημασία για τον ψυχισμό και την τελική διαμόρφωση της ταυτότητας του Έλληνα.⁸³ Ελληνισμός και Ρωμιοσύνη με τον καιρό ταυτίζονται στη συνείδηση των ραγιαδών και αποτελούν μία αδιάσπαστη ενότητα, τον πυρήνα του αυτοπροσδιορισμού τους.

Ενώ η εθνική ταυτότητα του Έλληνα, κατά τη μακράιωνη περίοδο της τουρκοκρατίας, φαίνεται να είναι ακόμη συγκεχυμένη και ρευστή, η θρησκευτική είναι αποκρυσταλλωμένη και σταθερή. Ωστόσο πρόκειται για ένα ζήτημα το οποίο, κατά τη γνώμη μας, δεν έχει μελετηθεί επαρκώς και για το οποίο έχουν εκφραστεί διάφορες απόψεις, συχνά διαμετρικά αντίθετες.⁸⁴ Το Βυζάντιο, με τον έντονα

⁸³ Η *διαδρομή* της ονομασίας των Ελλήνων παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Κατά την αρχαιότητα το όνομα «Έλληνας» ήταν αδιαμφισβήτητο και σε αυτό αντικατοπτριζόταν ο ελληνικός τρόπος ζωής και ο ελληνικός πολιτισμός εν γένει. Το όνομα «Γραικοί» το χρησιμοποιούσαν οι δυτικοί για τους Βυζαντινούς Έλληνες ως ύβρη, ενώ και ο Κοραΐς το χρησιμοποιεί αφειδώλευτα, με ύφος πατρικό (Άσμα πολεμιστήριον: 'Τέκνα μου Γραικοί γενναίοι'). Και άλλοι λόγιοι επίσης το χρησιμοποιούν χωρίς προκατάληψη. Το ίδιο και οι αγωνιστές (Αθ. Διάκος: 'Εγώ Γραικός γεννήθηκα, Γραικός θεν' αποθάνω'). Ωστόσο, οι απλοί Έλληνες έμειναν πιστοί στο όνομα «Ρωμιοί (Ρωμαίοι)». Πλείστες είναι οι αναφορές σ' αυτή την ονομασία. Για παράδειγμα, ο Μάμουκας στις *Αναμνήσεις* του ονομάζει τους Χίους Ρωμαίους: *Χιακόν Αρχείον*, Ιω. Βλαχογιάννης (επιμ), τ. Α', τυπ. Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1924, σ. 304. Ο Κ. Κανελλάκης στο βιβλίο του *Χιακά Ανάλεκτα* παραθέτει Χρυσόβουλα και Σιγιλιώδη Θεσπίσπατα της Νέας Μονής της Χίου, στα οποία ο βυζαντινός Αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Μονομάχος υπογράφει ως εξής: «Κωνσταντίνος ο εν Χριστώ τω Θεώ πιστός Βασιλεύς και Αυτοκράτωρ των Ρωμαίων ο Μονομάχος» Κων/νος Κανελλάκης, *ΧΑ ήτοι Συλλογή ηθών, εθίμων, παροιμιών, δημοδών ασμάτων, ανιγμάτων, λεξιλογίου, ιστορικών και άλλων χειρογράφων, χρυσοβούλων, σιγιλίων, κλπ.* έκδ. Χίος Ημερολόγιο, Χίος 1983³, σ. 545, 549. Στην τουρκοκρατία όμως, ο Κολοκοτρώνης και άλλοι οπλαρχηγοί της Επανάστασης ξεσηκώνουν τους ραγιαδες αποκαλώντας τους Έλληνες, κάνοντας έτσι άμεσο συσχετισμό με τους ένδοξους προγόνους. Η σημειολογία της ονομασίας *ραγιας* για τους υπόδουλους των Οθωμανών, όχι μόνο για τους Έλληνες, είναι γνωστή. Χαρακτηρίζει τον φορολογούμενο υπήκοο της οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τον δούλο και χρησιμοποιείται υποτιμητικά μεταξύ Ελλήνων μέχρι σήμερα. Ας μην ξεχνάμε και τον χαρακτηρισμό γκιαούρ = άπιστος, που χρησιμοποιείται από τους Τούρκους για τους 'άπιστους' χριστιανούς της Δύσης, με διάθεση υπιτίμησης. Η επαναστατική αποκατάσταση του ονόματος «Έλληνας» σε σχέση με το όνομα «Ρωμαίοι» έγινε το λόγο Νικηφόρο Βλεμμύδη (1197-1272) και σηματοδοτεί για τον ελληνικό λαό μια νέα αρχή μια νέα αφετηρία: Βλ. σχετικά, Μήλλας, *ό. π.*, σ. 82-83· Η Αγγελομάτη, στην πολύ πρόσφατη μελέτη της για τη χρήση του αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων μέσα από την μαρτυρία κειμένων από τον 15^ο αιώνα έως το 1821, αναφέρει σχετικά με τις χρήσεις της ονομασίας Έλληνας, Ρωμής, Γραικός: «Οι τρεις συνήθειες ονομασίες με τις οποίες αναφέρονταν στους εαυτούς τους ή τους ομογενείς τους οι μεταβυζαντινοί Έλληνες ήταν ουσιαστικά ταυτόσημες». Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, «Εμείς οι Έλληνες αφού εχάσαμε το βασίλειο, εχάσαμεν όλα. Πώς αυτοπροσδιορίζονταν οι υπό ξένη κυριαρχία Έλληνες: η μαρτυρία των κειμένων», στο *Έλλην, Ρωμής, Γραικός, ό. π.*, σ. 263.

⁸⁴ Ενδεικτικά, ο Γ. Αρνάκης φαίνεται ότι δέχεται την επικράτηση της θρησκευτικής συνείδησης έναντι της εθνικής γενικότερα στα Βαλκάνια κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, η οποία καθόρισε και την πολιτική του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως· βλ. Γεώργιος Αρνάκης, «Εκκλησία και ελληνική κοινωνία», *ΙΕΕ*, τ. Ι' (Αθήνα 1974), σ. 146-150 (ιδίως σ. 146-147)· Για τον καθοριστικό-κυρίαρχο ρόλο της Ορθόδοξης Εκκλησίας στη δημιουργία της εθνικής ταυτότητας η οποία, κατά τον ίδιο, εκφράζεται με το ιδανικό της Ρωμιοσύνης, βλ. π. Γεώργιος Δ. Μεταλληνός, *Τουρκοκρατία. Οι Έλληνες στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, εκδ. Ακρίτας, Αθήνα 1988, σ. 23-37.

θεοκρατικό του χαρακτήρα, έχει κληροδοτήσει στον υπόδουλο Έλληνα μία ακαταμάχητη δύναμη, την Ορθοδοξία, που αποτελεί τον συνεκτικό κρίκο των ετερόκλητων εθνικά και κοινωνικά στοιχείων του και το ισχυρότερο όπλο αντίστασης απέναντι στον Οθωμανό-μουσουλμάνο κατακτητή. Η Ορθόδοξη θρησκεία τοποθετεί στη θέση του «Άλλου», όχι μόνο τον αλλόθρησκο κατακτητή, αλλά και τον ετερόδοξο Δυτικό. Ωστόσο και οι δύο Εκκλησίες αντιμετωπίζουν το Ισλάμ ως «Άλλο».⁸⁵

Η θρησκευτική ετερότητα, αποτελεί σημείο προστριβής με τη Δύση, αλλά και κύρια πηγή σύγκρουσης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. Αν και ο χριστιανισμός αποτελεί κοινό σημείο αναφοράς μεταξύ των Ελλήνων και της Δύσης, τα συμφέροντα καθιστούν ενίοτε εύπλαστη την στάση των Δυτικών, οι οποίοι ενεργούν ορθολογιστικά και -κατά περίπτωση- καιροσκοπικά. Η διγλωσσία αυτή απογοητεύει τους Ορθόδοξους Έλληνες. Όπως χαρακτηριστικά γράφει η Έλλη Σκοπετέα: «Δεν υπάρχει χριστιανικό μονοπώλιο στη δυτική ταυτότητα».⁸⁶

Η τουρκοκρατία, λοιπόν, γεννά ένα άλλο τύπο Έλληνα, τον *ραγιά*.⁸⁷ Ο Έλληνας 'προσαρμόζεται' στις νέες ιστορικές συνθήκες, χάνει την αυθεντικότητα και

Αντίθετα, η Λουκία Δρούλια, στη μελέτη της «Ελληνική αυτοσυνειδησία: μια πορεία γεμάτη λέξεις και σημασίες», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, τ. 2^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 39-54, φαίνεται ότι προκρίνει τα εθνικά-πολιτικά στοιχεία δημιουργίας της ταυτότητας. Από την πλευρά του ο Π. Λέκκας θεωρεί ότι δε μπορεί να αγνοηθεί η παρουσία της θρησκείας ως καθοριστικός παράγοντας για τη δημιουργία των εθνικισμών· βλ. Παντελής Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2011⁴, σ. 143· Για την εναλλαγή των ονομάτων αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων στη μακρά διάρκεια της ιστορικής τους πορείας βλ., μεταξύ άλλων σχετικών μελετών, Σβορώνος Νίκος, *Το ελληνικό έθνος, προλεγόμενα Σπ. Ι. Ασδραχάς*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004· Για τη συγκρότηση των ταυτοτήτων και τη σημασιοδότηση των εννοιών που παραπέμπουν στην συλλογικότητα των Ελλήνων σε διαφορετικές ιστορικές στιγμές, βλ. Όλγα Κατσιαρδή-Hering, κ.ά. (επιμ.), στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, ό. π.*

⁸⁵ Η Δύση, παρά το Σχίσμα, συνεχίζει να θεωρεί την Ελλάδα, όχι μόνο με τους τίτλους της αρχαιοελληνικής ευγένειας, αλλά και ως αναπόσπαστο τμήμα του χριστιανικού κόσμου, τόσο που ο Delacroix στους πίνακές του θα φροντίσει να περιβάλει τον Πατριάρχη απαγχονισμένο με όλα τα άμφια των καθολικών· Στέφανος Πεσμαζόγλου, «Η Ευρωπαϊκή Μήτρα της Νεοελληνικής απόρριψης του 'Τούρκου'» στο *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός* (Επιστημονικό συμπόσιο), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σ. 192.

⁸⁶ Σκοπετέα, *Η Δύση της Ανατολής, ό. π.*, σ. 98.

⁸⁷ Η λέξη *ραγιάς* (= κοπάδι, λέξη αραβικής προέλευσης) χαρακτηρίζει αρχικά όλους τους φορολογούμενους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και χρησιμοποιείται υποτιμητικά. Η οθωμανολόγος Ευαγγελία Μπαλτά επισημαίνει ότι ο χαρακτηρισμός *ραγιά* αποδιδόταν, ως τον 17^ο αι. και στους μουσουλμάνους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τονίζει ότι: «Μια περιγραφή του κοινωνικού και οικονομικού καθεστώτος του *ζιμμί*, του κατακτημένου απίστου, σε αντιδιαστολή με τον μουσουλμάνο *ραγιά*, υποδεικνύει τους λόγους για τους οποίους στις διάφορες βαλκανικές εθνικές ιστοριογραφίες –μη εξαιρουμένης της ελληνικής– ο όρος *ραγιάς* ταυτίστηκε με τον μη μουσουλμάνο υποτελή, εξομοιούμενος με τον ομόθρησκό του *askerî* (εξουσιαστική αρχή) και

το ηρωικό του πνεύμα, μετατρέπεται σε δούλο και πολεμάει με κυρίαρχα όπλα, το ψεύδος και την υποκρισία.⁸⁸ Η περίοδος αυτή διαμορφώνει έναν χαρακτήρα ανθεκτικό στη δουλεία, με όλα τα αρνητικά που αυτό συνεπάγεται. Οι δύσκολες συνθήκες που έχει να αντιμετωπίσει τον αναγκάζουν να χρησιμοποιεί αθέμιτα μέσα για να προστατευθεί: ψεύδος, πανουργία, δουλικότητα, υποκρισία, αλλά και οίηση, φιλοχρηματία, που τον μετατρέπουν σε «βάρβαρο» στα μάτια των Δυτικών και σε τύραννο στα μάτια των αδύναμων συμπατριωτών του (χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι κοτζαμπάσηδες της Πελοποννήσου).⁸⁹ Αυτή η ηθική κατάπτωση, κατά τον Απ. Βακαλόπουλο, είναι ένα από τα αποτελέσματα της μακροχρόνιας δουλείας.⁹⁰

Πολλοί είναι οι ξένοι φιλέλληνες και περιηγητές που περιγράφουν με μελανά χρώματα τα ελαττώματα των Ελλήνων της τουρκοκρατίας. Οι περισσότεροι αποδίδουν τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρα του Έλληνα στην περίοδο αυτή και, εν μέρει, τον δικαιολογούν.⁹¹ Άλλοι πάλι, παραμένουν προσκολλημένοι στην ελληνική αρχαιότητα και αδιαφορούν για τη νεοελληνική πραγματικότητα.⁹² Ωστόσο, είναι πολλά τα παραδείγματα ξένων περιηγητών, οι οποίοι, χωρίς να παραγνωρίζουν

διαφορίζει το ζήτημα της χρήσης, από τα μέσα περίπου του 19^{ου} αι., του όρου *τουρκικός ζυγός*, υποδεικνύοντας τη διαδικασία μέσω της οποίας ο κάθε μουσουλμάνος, στην ύστερη οθωμανική αυτοκρατορία, έφθασε να ταυτίζεται με τον Τούρκο, όπως και ο κάθε Ρομ εθεωρείτο Έλληνα· Ευαγγελία Μπαλτά, «Πρόσληψη και χρήση της θρησκευτικής ετερότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία – Ζιμί – Ρωμιοί και Μουσουλμάνοι – Τούρκοι», *Σύγχρονα Θέματα* τχ. 93 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σ. 72· Ο Κολοβός αναφέρει σχετικά με τον όρο *ραγιάς*: «Δήλωνε αρχικά τον φορολογούμενο πληθυσμό ανεξαρτήτως θρησκευματος – σε αντιδιαστολή με τους μη φορολογούμενους *ασκερί* {...}. Θα πρέπει να χρονολογήσουμε ήδη από τον 17^ο αιώνα τον περιορισμό της σημασίας του όρου «ραγιάς» για τους μη μουσουλμάνους, περιορισμό που συναντάται οπωσδήποτε τον 18^ο αιώνα»· Ηλίας Κολοβός, «Ονομάτων επίσκεψις του Εβλιά Τσελεμπή», στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, ό. π.*, σ. 284-285· βλ., επίσης, S. D. Salamone, *Hellenism and the Nationalist Crisis in Greco-Turkish Historiography*, Council on International Studies, Νέα Υόρκη 1981· Maria Todorova, *Imaging the Balkans*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1997· Carl Brown, *The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East, Imperial Legacy*, Columbia University Press, Κολούμπια 1996.

⁸⁸ Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων, ό. π.*, σ. 103.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 224.

⁹⁰ Κατά τον Βακαλόπουλο, «Η συνηθισμένη άμυνα των ραγιάδων έναντι των κατακτητών ήταν η υποχωρητικότητα, η υποκρισία και το ψέμα, τα μόνα όπλα για να μπορέσουν να επιζήσουν μέσα στο περιβάλλον των ποικίλων καταπίεσεων, της αγωνίας και του φόβου. Έτσι δημιουργείται ένας νέος τύπος γραικύλου, ο τύπος του ραγιά, ο τύπος του ευτελούς, του χαμερπούς σκλάβου, που τρέμει εμπρός στον κατακτητή, που τον κολακεύει και είναι πρόθυμος να του φανεί χρήσιμος με κάθε τρόπο, αρκεί να αποσπάσει την υψηλή του εύνοια»· στο ίδιο, σ. 107.

⁹¹ Στο ίδιο, σ. 125-126.

⁹² Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Φλωμπέρ: «Είναι καταφανές ότι αδιαφορεί στο βάθος για τη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και δε ζητά σ' αυτή τη χώρα παρά τα απομεινάρια του μακρινού και ένδοξου παρελθόντος που τόσο θαυμάζει {...}. Πόσο τον παραξενεύει η νεώτερη Ελλάδα!»· Νίκος Αλιφέρης (εισαγ. - μτφρ.), *Γράμματα του Φλωμπέρ απ' την Ελλάδα 1850-51*, εκδ. Άγρα, Αθήνα 1995, σ. 15· Η Σκοπετέα θέτει το ερώτημα: «Στην χριστιανική Ελλάδα δεν αναζητούσε ο Ευρωπαίος ένα κομμάτι της ταυτότητάς του;»· Σκοπετέα, *ό. π.*, σ. 97.

τα ελαττώματα του Έλληνα, θαυμάζουν την οξύνοια, την αντοχή του, την καρτερικότητα, την αγωνιστικότητα, αλλά και τη συμπόνια,⁹³ τη διάθεσή του για ζωή, τραγούδι και χορό που μεταφράζεται σε ακαταμάχητη επιθυμία για επιβίωση, την προσκόλληση στην παράδοση, στα θρησκευτικά ιδεώδη και την αγάπη του για την ελευθερία. Ο Γερμανός ελληνιστής Fr.Thiersch αναφέρει μεταξύ άλλων ότι: «Η πιο σαφής ένδειξη του ‘καλού φυσικού’ των Ελλήνων είναι η αναλλοίωτη χαρούμενη διάθεσή τους».⁹⁴ Πολλοί φιλέλληνες δε διστάζουν, μάλιστα, να αποδώσουν τα προτερήματα αυτά στην ανθεκτική του φύση, στις αρχέγονες καταβολές του, που τον συνδέουν άμεσα, φυσικά και ψυχικά, με τους αρχαίους προγόνους του.

Ωστόσο, οι ξένοι περιηγητές δε γοητεύονται μόνο από την ένδοξη καταγωγή των Ελλήνων, αλλά και από τον «εξωτισμό» που αποπνέει γι’ αυτούς ο ελληνικός χώρος, κυρίως η παράδοση και ο ‘πρωτόγονος’ τρόπος ζωής που οι συνθήκες επιβάλλουν. Όπως παρατηρεί η Έλλη Σκοπετέα, «Ο εξωτισμός της Νέας Ελλάδας σε σχέση με την Δυτική Ευρώπη προκύπτει εξίσου μέσα από την απευθείας σύνδεσή της με την κλασική αρχαιότητα, όσο και αντίθετα, μέσα από την αποσύνδεσή της από την κλασική αρχαιότητα και την απευθείας σύνδεσή της με την σύγχρονη Ανατολή».⁹⁵

Ο Έλληνας κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, επιστρατεύει τις ψυχικές του δυνάμεις, που πηγάζουν από την πολιτισμική του κληρονομιά, για να επιβιώσει. Διατηρεί τη γλώσσα και την ονομασία των αρχαίων προγόνων του, συρρικνώνεται γεωγραφικά, αλλά ταυτόχρονα συσπειρώνεται στην κοιτίδα του πολιτισμού του, διατηρώντας την αρχαιοελληνική κληρονομιά και την εκκλησιαστική παράδοση του Βυζαντίου. Ο Έλληνας της τουρκοκρατίας τελεί εν εγρηγόρσει.⁹⁶ Από αυτή την εγρήγορση πηγάζει και η αισιοδοξία του Μπάϋρον για τους Έλληνες: «Δεν

⁹³ Ο Blaquièrre είχε την ευκαιρία να παρατηρήσει ότι πολλές εκατοντάδες τουρκόπουλα, των οποίων οι γονείς είχαν διαφύγει στην Τουρκία ή σκοτωθεί, είχαν υιοθετηθεί από Έλληνες· Blaquièrre, *Histoire*, ό. π., σ. 360-369. Ο Γάλλος φιλέλληνας Voutier επισημαίνει για τους Έλληνες ότι: «Μόλις περάσει η πρώτη μανία του μίσους και της εκδίκησης κατά των εχθρών τους, συγκινούνται στο θέαμα των αξιολύπτων αντιπάλων τους και αμέσως εκδηλώνεται το καλό πραγματικό φυσικό των Ελλήνων»· Oliver Voutier, *Lettres sur la Grèce, notes et chants populaires: extraits de portefeuille du Colonel Voutier*, éd. Firmin Didot père et fils, Παρίσι 1826, σ. 129· «Μετά την κατάληψη της Ακρόπολης των Αθηνών οι Έλληνες, ξεχνώντας όσα είχαν υποφέρει και κινούμενοι από αίσθημα ανθρωπιάς, έπαιρναν στους ώμους των τους Τούρκους και τους μετέφεραν ως το κατάλυμά τους»· Βακαλόπουλος· *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό. π., τ. ΣΤ', σ. 105.

⁹⁴ Του ίδιου, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, ό. π., σ., σ. 248.

⁹⁵ Σκοπετέα, ό. π., σ. 87-88.

⁹⁶ Ο Βακαλόπουλος σκιαγραφεί το χαρακτήρα του Έλληνα της τουρκοκρατίας, αλλά και του αγωνιστή της ελευθερίας, ενώ παράλληλα καταγράφει τις σκέψεις των ξένων για το μέλλον του· Βακαλόπουλος, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, ό. π., σ. 103-250.

απελπίζομαι και εξακολουθώ να πιστεύω ότι αξίζει κάθε κόπος για χάρη τους, με την ελπίδα ότι ο χρόνος και η ελευθερία θα αναβιώσουν ό,τι η τυραννία κατέπνιγε, αλλά ίσως δεν εξάλειψε».⁹⁷

Η περίοδος λοιπόν αυτή αποτελεί ένα κομβικό χρονικό σημείο για τη διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας. Είναι προφανές ότι ο Έλληνας-ραγιάς, προσπαθεί να αποτινάξει από πάνω του το στίγμα του υπόδουλου υπηκόου, που αυτόματα τον τοποθετεί στην πλευρά του «Άλλου» σε σχέση με τη Δύση. Ωστόσο, το δίπολο Ανατολή – Δύση εξακολουθεί πάντα να τον βασανίζει σχετικά με τον αυτοπροσδιορισμό του. Ο Καζαντζάκης μάς μεταφέρει εύστοχα την αγωνία του Νεοέλληνα για το ζήτημα αυτό και δίνει μία εκπληκτική απάντηση: «Εμείς βρισκόμαστε ανάμεσα Ανατολής και Δύσης. Προνομιούχα λεν είναι η θέση της Ελλάδας, μα και συνάμα επικίνδυνο πολύ γεωγραφικό και ψυχικό σημείο του κόσμου {...}. Είμαστε υποχρεωμένοι ή να φτάσουμε στο λαμπικάρισμα της Ανατολής σε Δύση, να πετύχουμε δηλαδή μια δυσκολότατη σύνθεση, ή να χαροπαλεύουμε δούλοι».⁹⁸

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά μας στο θέμα του αυτοπροσδιορισμού των Ελλήνων κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, έχει ιδιαίτερη σημασία να αναφέρουμε το πώς ο Κυβερνήτης της Ελλάδος Ιω. Καποδίστριας, προσδιορίζει την ταυτότητα του Έλληνα στην επιστολή του προς τον Ουίλμοτ Χόρτον, υφυπουργό Πολέμου και Αποικιών της Αγγλίας: «Το Ελληνικόν Έθνος αποτελείται από άτομα, τα οποία μετά την κατάκτησιν της Κωνσταντινουπόλεως δεν έπαψαν να πρεσβεύουν την Ορθόδοξον θρησκείαν, να ομιλούν την γλώσσαν των πατέρων των και τα οποία τελούν υπό την πνευματικήν ή κοσμικήν δικαιοδοσίαν της εκκλησίας των, ασχέτως του τόπου που διαμένουν εν Τουρκία {...}. Τα όρια της Ελλάδος έχουν χαραχθή από τεσσάρων αιώνων δια των δικαίων τα οποία ούτε ο χρόνος, ούτε τα πάσης φύσεως δεινά, ούτε η κατάκτησις ηδυνήθησαν ποτέ να διαγράψουν».⁹⁹

⁹⁷ Λορδος Μπάϋρον, *Επιστολές από την Ελλάδα 1809-1811 & 1823-1824*, Leslie A. Marchand επιμ., εισαγ., σχόλια, μτφρ. Δημοσθ. Κούρτοβικ, εκδ. Ιδεόγραμμα, Αθήνα, 1996, σ. 23.

⁹⁸ Σπηλιοπούλου, *ό.π.*, σ. 212.

⁹⁹ Κώστας Δάφνης (ανθολόγηση), *Ι. Καποδίστρια Κείμενα*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1976, σ. 33.

2. Οι Οθωμανοί Τούρκοι ως «Άλλοι»

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της εικόνας του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου» κατά τη συγκεκριμένη ιστορική περίοδο. Οι Οθωμανοί εμφανίζονται γύρω στα τέλη του 13^{ου} αιώνα στη Μικρά Ασία, καθώς το Βυζάντιο βρίσκεται σε μία φάση προϊούσας παρακμής. Οι πρώτοι Σουλτάνοι (Οθμάν, Ορχάν και Μουράτ), εφάρμοσαν μία πιο ήπια πολιτική από ό,τι οι Βυζαντινοί έναντι των κατώτερων ιδίως στρωμάτων του χριστιανικού πληθυσμού και γι' αυτό πολλοί υπήκοοι του Βυζαντίου προσηλυτίστηκαν στο Ισλάμ και βοήθησαν τους Σουλτάνους στην οργάνωση του κράτους τους.¹⁰⁰

Τα θρησκευτικά τάγματα των Μεβλεβήδων και των Μπεκτασήδων,¹⁰¹ που είχαν ήδη εξαπλωθεί στις επαρχίες του Βυζαντίου, με το ιεραποστολικό τους έργο και την ήπια αλλά μεθοδευμένη προσηλυτιστική τους τακτική, έφεραν κοντά χριστιανούς και μουσουλμάνους, διότι έκαναν φιλανθρωπίες και ήταν μάλλον φιλελεύθερα.¹⁰² Επιπλέον, το Ιερό Κοράνιο, όχι μόνο ως θρησκευτικό βιβλίο, αλλά ως ο νομικός κώδικας των μουσουλμάνων έπαιξε καθοριστικό ρόλο, καθώς επιδεικνύει μία σχετική επιείκεια στους 'λαούς της Βίβλου'¹⁰³ και οριοθετεί τις σχέσεις των μουσουλμάνων με τους 'απίστους'.¹⁰⁴ Υπό αυτή την έννοια, η πρώτη επαφή με τους Οθωμανούς Τούρκους, σύμφωνα με ορισμένους ιστορικούς, δεν ήταν πάντοτε τραυματική για τους Έλληνες και από κάποιες πηγές παρουσιάζεται ως μία σχετικά «ομαλή»

¹⁰⁰ Βλ. γι' αυτό το ζήτημα την κλασική πλέον μελέτη του Σπύρου Βρυώνη, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11^{ος} -15^{ος} αι.)*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008, *passim*.

¹⁰¹ Οι Μπεκτασήδες έπαιξαν πολύ σημαντικό ρόλο για τη διάδοση του Ισλάμ στα Βαλκάνια και στη Μ. Ασία, κυρίως σε αγροτικές περιοχές· βλ. Νικολάου, «Εξισλαμισμοί και εκχριστιανισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως το 1716 (προβλήματα έρευνας – τα πρώτα συμπεράσματα)», στου ίδιου *Μελέτες ιστορίας, ό. π.*, σ. 45· επίσης, Κων/νος Άμαντος, «Η αναγνώριση υπό των Μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των Χριστιανών και ο ορισμός του Σινάν Πασά», *ΗΧ, τχ. Γ'*(1930), σ. 201, όπου τονίζει τον φιλελεύθερο και ανεκτικό χαρακτήρα αυτών των μουσουλμανικών μοναχικών ταγμάτων.

¹⁰² Του ίδιου, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, εκδ. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008, σ. 219-220. Ο Σπ. Βρυώνης αναφέρει ότι: «Ο θρησκευτικός συγκρητισμός των Μπεκτασίδων διευκόλυνε πολύ τον εξισλαμισμό των Χριστιανών». Ο ίδιος προσθέτει ότι ο Μπαντρ αλ-Ντιν και ο Μπουρκλουτζέ Μουσταφά επεξέτειναν την προσηλυτιστική τους δράση και στη Χίο διακηρύσσοντας ότι η χριστιανική και η μουσουλμανική θρησκεία ήταν εξίσου ορθές και προσηλυτίζοντας ορισμένους στο ισλάμ· Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού, ό. π.*, σ. 330, 335 κ. εξ.

¹⁰³ Ιερό Κοράνιο (σούρα 2, 62 ελ-Μπάκαρα): «Όσοι όμως πίστεψαν (στο Κοράνιο) κι όσοι ακολούθησαν τις ιουδαϊκές γραφές και οι χριστιανοί και οι σαββαίοι, κι όποιος άλλος πίστεψε στον Αλλάχ και στην Έσχατη Ημέρα κι έκανε το καλό, θα έχουν την ανταμοιβή του Κυρίου τους. Σ' αυτούς δεν θα υπάρξει ούτε φόβος, ούτε λύπη». Ιερό Κοράνιο, μτφρ. και εκδ. Συγκρότημα του Βασιλιά Φαχντ, Μεδίνα Μουνάββαρα 2000.

¹⁰⁴ Δημήτρης Ζ. Λινός, «Η απονομή της δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας», *ΧΕ, τ.6/τχ.17-18* (Αθήνα 1968), σ.163 κ. εξ.

μετάβαση από το Βυζάντιο στην τουρκοκρατία. Αντίθετα, άλλες πηγές, παρουσιάζουν μία διαφορετική θεώρηση των γεγονότων. Πρόκειται όμως για ένα τεράστιο ζήτημα στο οποίο δε θα υπεισέλθουμε στο συγκεκριμένο πόνημα¹⁰⁵.

Συμφωνα με ορισμένους μελετητές λοιπόν, η εικόνα του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου», αρχικά, δεν ήταν ιδιαίτερα αρνητική. Οι Οθωμανοί δημιουργούν μία Αυτοκρατορία στα ηνία της οποίας δε διστάζουν να τοποθετήσουν υπόδουλους χριστιανούς, συνήθως εξωμότες, ακολουθώντας μία στρατηγική παραχώρησης προνομίων.¹⁰⁶ Η πρακτική αυτή, την οποία εφάρμοσε πρώτος ο Μεχμέτ ή Μωάμεθ Β΄ ο Κατακτητής, δεν υπαγορεύθηκε, βέβαια, από διάθεση φιλάνθρωπιας, αλλά από καθαρά πολιτικό υπολογισμό και από την ανάγκη πλήρωσης κενών στην οθωμανική διοίκηση, λόγω αδυναμίας ή και αναποτελεσματικότητας των Οθωμανών αξιωματούχων.¹⁰⁷

Οι νέος αυτός ασιατικός λαός έρχεται στο προσκήνιο του ευρωπαϊκού ενδιαφέροντος, όταν αρχίζει να κατακτά ραγδαία βαλκανικά εδάφη και να αποτελεί σοβαρό κίνδυνο για τη Δύση. Ως φορέας ενός ξένου - άγνωστου πολιτισμού και μίας κουλτούρας που διαφέρει πολύ από την ευρωπαϊκή, τοποθετείται αμέσως στη θέση του «Άλλου», του «βάρβαρου», του «απολίτιστου», του «άπιστου», όχι μόνο από τους Έλληνες της παραπαίουσας Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και μετέπειτα από τους Έλληνες της τουρκοκρατίας, αλλά και από τους Δυτικούς ομόθρησκούς τους.¹⁰⁸ Η σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη. Η καταγωγή και μόνο αρκούσε για να υποτιμηθεί ο Τούρκος και να θεωρηθεί ως «ξένος» και «παρείσακτος».

¹⁰⁵ Βλ., ενδεικτικά, για την πρώτη προσέγγιση Michel Balivet, *De Byzance aux Ottomans. Attitudes de conciliation et comportements supraconfessionnels*, thèse dactylographiée, Université de Strasbourg II, Στρασβούργο 1992, vol. I-II, *passim* και για τη δεύτερη Απόστολος Βακαλόπουλος, «Η θέση των Ελλήνων και οι δοκιμασίες τους υπό τους Τούρκους», *ΙΕΕ*, τ. Γ΄ (Αθήνα 1974), σ. 22-91. (ιδίως σ. 39-50).

¹⁰⁶ Βλ. Άμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων. Από τον 11^ο αιώνα μέχρι το 1821*, τ. Α΄, Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008, σ. 220-222. Ο Χαροκόπος, μιλώντας για τα προνόμια που παραχωρήθηκαν στη Χίο, αναφέρει ότι οι Δημογέροντες του νησιού απέκτησαν πολύ μεγάλη δύναμη και αυτοί διοικούσαν, ουσιαστικά, το νησί. Αντώνιος Χαροκόπος, *Ο θεσμός της Δημογεροντίας εν Χίω επί Τουρκοκρατίας*, εκδ. Ελευθερία, Χίος 1960, σ. 148. Αυτή η παρατήρηση, όσο υπερβολική και αν φαίνεται, αποδίδει σε μεγάλο βαθμό την πραγματικότητα και εκφράζεται από πολλούς μελετητές.

¹⁰⁷ Κων/νος Λαμέρας, «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντιών», *ΜΧ*, τ. Γ΄ (1940), σ. 10-12.

¹⁰⁸ Προκειμένου να χαρακτηριστεί αρνητικά και να υποτιμηθεί ο Τούρκος χρησιμοποιείται το κριτήριο της καταγωγής, που στην περίπτωση αυτή δεν είναι «περήφανη» ή «ένδοξη», όπως η ελληνική. Επειδή, λοιπόν η Ασία, η χώρα καταγωγής και προέλευσης των «Τούρκων» χαρακτηρίζεται ως πολιτισμικά υποβαθμισμένη και βάρβαρη περιοχή, έτσι και ο «Τούρκος» προσδιορίζεται με βάση αυτή την αρχή και με αυτό τον τρόπο απαξιώνεται. Γεώργιος Κ. Θεοδωρίδης, *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος – Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του εικοσιένα*, εκδ. ΕΙΕ, Αθήνα 2012, σ. 183.

Η ονομασία «Τούρκος»¹⁰⁹ για τον Έλληνα της εποχής στην οποία αναφερόμαστε, αλλά και για τον Ευρωπαίο, ήταν συνώνυμο της βαρβαρότητας. Οι Έλληνες χρησιμοποιούν για τους Οθωμανούς κατακτητές πολλούς απαξιωτικούς χαρακτηρισμούς («σκυλιά», «Αγαρηνοί», «άπιστοι», «Γιουρούκοι», «μουρτάτες» = βέβηλοι – αρνησίθρησκοι - αποστάτες, «ταγκαλάκια» = οι άτακτοι από τα βάθη της Ασίας κλπ.), στοχοποιώντας, πρωτίστως, τον πολιτισμό και τη θρησκεία τους.

Η θρησκευτική ετερότητα αποτελούσε κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας ένα πολύ βασικό στοιχείο διάκρισης-αντιπαράθεσης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων και πάνω σε αυτήν δομήθηκε ως ένα βαθμό και λειτούργησε η Οθωμανική Αυτοκρατορία ως κρατική οντότητα, με την ευρεία χρήση ορθοδόξων ως αξιωματούχων στην ανώτατη διοικητική και στρατιωτική βαθμίδα. Ο εξισλαμισμός δε, αποτελούσε μία *sine qua non* προϋπόθεση για την αποδοχή και ενσωμάτωση του υπόδουλου στο αξιακό σύστημα του κατακτητή.¹¹⁰ Οι εξισλαμισμοί, που συχνά επιτυγχάνονταν με έμμεσους τρόπους (απαλλαγή από τη φορολογία και παραχώρηση άλλων προνομίων) αποτελούσαν μεγάλη δοκιμασία για τους υπόδουλους, αρκετοί από τους οποίους άλλαζαν την πίστη τους για να επιβιώσουν. Η μεταστροφή όμως στο μουσουλμανισμό είχε τεράστιο κόστος: συνειδησιακό, κοινωνικό, μα πάνω από όλα ηθικό. Το θέμα των αιχμαλώτων το οποίο θα διερευνήσουμε είναι στενά συνδεδεμένο με τον εξισλαμισμό· αποτελεί δε, άλλη μία βαθιά πληγή για τον Ελληνισμό.

Οι αιχμαλωσίες και οι εξισλαμισμοί αποτελούν αναμφισβήτητα δύο βασικά στοιχεία που συνθέτουν την αρνητική εικόνα του Οθωμανού «Άλλου», έτσι όπως προσλαμβάνεται από τον υπόδουλο Έλληνα της τουρκοκρατίας. Η μουσουλμανική

¹⁰⁹ «Μέχρι σχεδόν τον 20^ο αιώνα ο όρος “Τούρκος” δεν χρησιμοποιούνταν από τους τουρκόφωνους μουσουλμάνους της οθωμανικής Αυτοκρατορίας παρά μόνο σαν υποτιμητικός χαρακτηρισμός {...}. Ο όρος “Τούρκος” εμφανίζεται σε κείμενα για πρώτη φορά στα μνημεία του Ορχάν του 8^{ου} αιώνα. Εκείνη την εποχή ο όρος αυτός δήλωνε για τα τουρκόφωνα φύλα μόνο το «λαό» και όχι μια εθνική ομάδα. Στους επόμενους αιώνες όριζε μόνο λίγα τουρκόφωνα φύλα, όπως τους Ογούζ. Ο όρος “Τούρκος” χρησιμοποιείται από τον 6^ο αιώνα από τους Άραβες, τους Πέρσες και τους Βυζαντινούς για τα φύλα που έρχονταν από την Ασία. Ακόμη και το 12^ο αι. οι Σελτζούκοι αποκαλούν τη Μ. Ασία «Χώρα των Ρουμ», ενώ οι Δυτικοί την ονομάζουν Τουρκία». Ηρακλής Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων, σχολικά βιβλία-ιστοριογραφία-λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005, σ. 22, 43.

¹¹⁰ Η ενσωμάτωση του κατακτημένου στο εξουσιαστικό σύστημα, προκειμένου να είναι πλήρης και να μπορεί να επωφεληθεί αυτός από όλες τις δυνατότητες κοινωνικής προαγωγής, προϋπέθετε μετάβαση από μια πολιτιστική ταυτότητα, όπως είναι η θρησκευτική, σε μία άλλη. Προϋπέθετε με άλλα λόγια εξισλαμισμό· Ευαγγελία Μπαλτά, «Πρόσληψη και χρήση της θρησκευτικής ετερότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», *ό. π.*, σ. 73. Για τους εξισλαμισμούς βλ. Βρυώνης, *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού, ό. π., passim*.

θηρσκεία, που ο Οθωμανός προβάλλει με υπερηφάνεια και η οποία τον διαφοροποιεί από τον «άπιστο» ραγιά (*γκιαούρ*), αποτελεί για τον Έλληνα το πιο μισητό στοιχείο της ετερότητάς του κατακτητή. Η σκληρότητα¹¹¹ που επιδεικνύει κατά καιρούς, προκειμένου να επιβάλλει τη θηρσκεία του και να διατρανώσει την υπεροχή του Ισλάμ έναντι του Χριστιανισμού, τον κάνουν απεχθή, όχι μόνο στους Έλληνες, αλλά και στους ομόθησκους της Δύσης, οι οποίοι ορισμένες φορές βρίσκονται και αυτοί στο στόχαστρό του.¹¹² Αλλά και το Ισλάμ, με τη σειρά του, συχνά υπονομεύει τις σχέσεις με τη Δύση.¹¹³ Συνεπώς, τόσο η Ανατολή όσο και η Δύση αντιμετωπίζουν την «άλλη» πλευρά ως «ξένη», με καχυποψία και κατά κανόνα με εχθρική διάθεση.

Η εθνοτική και θηρσκευτική ταυτότητα του Οθωμανού Τούρκου, αυτή την περίοδο, δεν έχουν σαφή όρια.¹¹⁴ Συνήθως αλληλεπιδρούν και αλληλοεμπεριέχονται, αλλά συχνά η θηρσκευτική υπερισχύει και τοποθετεί τον Οθωμανό Τούρκο στη θέση του «Άλλου» υπερτονίζοντας τη διαφορετικότητά του σε σχέση με το ευρωπαϊκό χριστιανικό περιβάλλον, το οποίο χαρακτηρίζεται ως *Dar al harb* (εχθρικό). Ωστόσο, υπάρχει και η άλλη άποψη σχετικά με το Ισλάμ. Ο Πεσμαζόγλου τονίζει την

¹¹¹ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του Βαχίτ Πασά, ο οποίος τοποθετήθηκε το 1820 ως διοικητής Χίου. Παράλληλα, είναι και 'χρονικογράφος' των γεγονότων της σφαγής της Χίου και έμεινε στην ιστορία ως ο ηθικός αυτουργός της καταστροφής του νησιού. Στα *Απομνημονεύματά* του προσπαθεί να δικαιολογήσει τη σκληρότατη στάση του χωρίς ίχνος μεταμέλειας: «Κι όσο για τη συνειδήσή μου, σχετικά με τις αμφιβολίες μου για τη συμμετοχή ή όχι των κατοίκων της Χίου στις επαναστατικές κινήσεις των Ελλήνων που ήλθαν απέξω, είμαι ήρεμος και δε με τύπτει καθόλου, γιατί πολλές φορές είδα, μέσα στο ιερό βιβλίο του ιμάμη Σερχουσνή το σχετικό με τους κανόνες του δικαίου, ότι το κόψιμο ξύλου από το κόψιμο ανθρώπινου λάρυγγα διαφέρει, αλλά όχι στην περίπτωση χριστιανικού λάρυγγα· η εξολόθρευση ενός ανέντιμου χριστιανού αποστάτη ισοδυναμεί για τον πιστό του Ισλάμ, με την πλήρη καταστροφή δένδρου ή χόρτου»· Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 86-87.

¹¹² Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα λόγια θηρσκευτικού φανατισμού που εκτοξεύει ο Πιαλή Πασάς προς τους κρατούμενους του Λατίνους άρχοντες της Χίου, αμέσως μετά την κατάληψη του νησιού, το 1566: «He (The Grand Senior) has always warned you, with serious threats, not to exchange his friendship for an alliance with a people fighting under the auspices of the Prophet Jesus Christ, *the enemy of prophet Mohammed*». Ο Πιαλή συνεχίζει με την καταστροφή των καθολικών ναών και μνημείων: «On the next day, Thursday, Piali went to the Roman Catholic Cathedral, and ordered the destruction of all the statues or other representations of the Saints and the Trinity». Το δράμα κορυφώνεται με την αιχμαλωσία και το μαρτύριο των 18 παιδιών Giustiniani, τα οποία μεταφέρθηκαν με τις οικογένειές τους στην Κων/πολη. Από τα δεκαοκτώ παιδιά, δύο ή τρία –τα μικρότερα– εξισλαμίστηκαν βίαια· Argenti, *Chius Vincta or the occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912)*, Αργέντης Φ. Π. (επιμ.), εκδ. The University Press, Καίμπριτζ 1941, σ. c, cviii, cxiii - cxvi.

¹¹³ Η Σκοπετέα τονίζει: «Το Κοράνι έπρεπε να ερωτηθεί και να συμφωνήσει σε κάθε μείζονα εισβολή της Δύσης στην Αυτοκρατορία». Αναφέρει δε σχετικά με την σχέση του Ισλάμ με τη Δύση: «Το τουρκικό Ισλάμ διατήρησε την διακριτική ευχέρεια της αντίφασης, ως ελιγμό, θα έλεγε κανείς, απέναντι στη Δύση. Δεν δεσμεύθηκε, φυσικά, από τον ορθολογισμό, όπως δεν δεσμεύθηκε σε κάποια ερμηνευτική σταθερότητα από το Κοράνι»· Σκοπετέα, *ό. π.*, σ. 107.

¹¹⁴ Ο Μήλλας παρατηρεί ότι είναι δύσκολο να διακρίνουμε πότε ακριβώς πρωτοεμφανίστηκε η έννοια και η πεποίθηση μιας εθνικής τουρκικής συνείδησης. Είναι πάντως βέβαιο πως η εθνογένεση έγινε αργά και σταδιακά· Μήλλας, *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων*, *ό. π.*, σ 28.

προσφορά του στον πολιτισμό υποστηρίζοντας ότι, οι ήδη διαμορφωμένες συλλογικές συνειδήσεις της Ευρώπης προβάλλουν σκόπιμα την αρνητική όψη του Ισλάμ, έχοντας ελαχιστοποιήσει, αν όχι αποσιωπήσει, την τεράστια επίδρασή του στα πνευματικά πράγματα της Ευρώπης από την εποχή της αραβοϊσλαμικής Αναγέννησης.¹¹⁵

Στον αντίποδα, λοιπόν, του Έλληνα-ραγιά, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας τοποθετείται ως «Άλλος» ο Οθωμανός Τούρκος, ο οποίος όμως δεν αντιμετωπίζεται από όλους τους κατακτημένους Έλληνες με τον ίδιο τρόπο. Με εξαίρεση τις περιόδους πολεμικών συγκρούσεων, διαπιστώνουμε συχνά διαφορετικά αισθήματα του ελληνικού λαού απέναντι στον απλό μουσουλμάνο και διαφορετικά έναντι της οθωμανικής εξουσίας. Επίσης, διαφορετικά αντιμετωπίζει τον Τούρκο ο απλός ραγιάς και διαφορετικά ο λόγιος, ο προεστός, ο Φαναριώτης ή ο αγωνιστής. Είναι λοιπόν ιδιαίτερα ενδιαφέρον να διερευνήσουμε και να καταγράψουμε το πώς διαμορφώνεται και νοηματοδοτείται η έννοια «Τούρκος» και πώς έχει καταγραφεί η εικόνα του στη συνείδηση των Ελλήνων αυτής της εποχής. Πάντως, είναι βέβαιο ότι στην ψυχή του υπόδουλου Έλληνα, σε όποια κοινωνική τάξη και αν ανήκε, 'Οθωμανός Τούρκος' σήμαινε, πάνω απ' όλα, μουσουλμάνος.

Αναμφισβήτητα, το εύρος των εικόνων που αποδίδονται στον Τούρκο είναι μεγάλο: ξεκινάει από τη στυγνή και ανελέητη βαρβαρότητα και καταλήγει (σε ορισμένες περιπτώσεις) στη θετική εικόνα του φτωχού Οθωμανού, που υποφέρει και πάσχει και ο ίδιος από τη σκληρότητα και την αυθαιρεσία της οθωμανικής διοίκησης. Σπανιότερα δε ο Τούρκος εμφανίζεται συμπονετικός και αλληλέγγυος προς τον ραγιά. Σε μαρτυρίες αιχμαλώτων αναφέρονται περιπτώσεις όπου οι αφέντες φέρονται τρυφερά και με πατρική στοργή στους μικρούς σε ηλικία δούλους, παραμερίζοντας το 'δίκαιο' της εποχής που τους επέτρεπε κάθε είδους ταπεινωτική συμπεριφορά.

Η αρνητική εικόνα για τον Οθωμανό Τούρκο, κατά τις ειρηνικές περιόδους, σχηματίζεται, κατά κύριο λόγο, εξαιτίας της διγλωσσίας της οθωμανικής

¹¹⁵ Πεσμαζόγλου, *ό. π.*, σ.191. Από την πλευρά του ο Σαΐντ αναφέρει σχετικά: «Για την Ευρώπη το Ισλάμ ήταν ένα διαρκές τραύμα. Μέχρι το τέλος του 17^{ου} αιώνα ο 'οθωμανικός κίνδυνος' ελλόχευε σε ολόκληρη την Ευρώπη εκπροσωπώντας για το σύνολο του χριστιανικού πολιτισμού μια διαρκή απειλή και με τον καιρό ο ευρωπαϊκός πολιτισμός ενσωμάτωσε αυτόν τον κίνδυνο μαζί με τη γνώση του, τα μεγάλα του γεγονότα, τις μορφές και τα ελαττώματά του, σαν κάτι το υφασμένο μέσα στο εργαστήρι της ζωής» Said, *ό.π.*, σ. 78-79.

διοίκησης,¹¹⁶ της φιλοχρηματίας και της αυθαιρεσίας των ‘λειτουργών’ της, που δημιουργούν αισθήματα φόβου, ταπείνωσης και ανασφάλειας στον υπόδουλο Έλληνα. Η διαφθορά του διοικητικού μηχανισμού, η ασάφεια και η ‘ευελιξία’ του συστήματος δικαίου, η ανισότητα κατά την απονομή δικαιοσύνης, όπου βασιλεύει η συκοφαντία (*αβανία*) και η απληστία, ταλαιπωρούν τους υπόδουλους και συχνά θέτουν τη ζωή τους σε κίνδυνο. Ως πηγή αυτής της κακοδαιμονίας ο Αλ. Μαυροκορδάτος θεωρεί την έλλειψη ηθικής δύναμης, την οποία υπογραμμίζει περιγράφοντας την οθωμανική κοινωνία.¹¹⁷

Ο Μαυροκορδάτος τονίζει με έμφαση τα στοιχεία εκείνα που κάνουν τον Τούρκο να στερείται ηθικής αξίας, αντιπαραβάλλοντάς τον, εμμέσως πλην σαφώς, με το αρχαιοελληνικό πρότυπο του *Άνδρα - Πολίτη*, με ηθικό περιεχόμενο: «Οι ‘Τούρκοι’ δεν έχουν καμία απολύτως ηθική δύναμη, γιατί δεν διαθέτουν κυρίως δύο βασικά χαρακτηριστικά: την *αρχή της ελευθερίας* και την *αγάπη για τον εαυτό τους*». Τα στοιχεία αυτά είναι χαρακτηριστικά του Πολίτη, δηλαδή του ανθρώπου που αναπτύσσεται, διαμορφώνεται και δρα μέσα σε μια ελεύθερη πολιτική κοινωνία και όχι του σκλάβου ή του δεσπότη, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Τούρκου.¹¹⁸ Η σύγκριση Ελλήνων και Τούρκων είναι έμμεση, αλλά οφθαλμοφανής. Η άποψη του Φαναριώτη πολιτικού για τους Οθωμανούς Τούρκους θεωρούμε ότι, σε μεγάλο βαθμό, θα εξέφραζε την εικόνα που είχαν διαμορφώσει οι εγγράμματοι και πνευματώδεις υπόδουλοι Έλληνες για τον Οθωμανό ως «Άλλο».

Η υποτίμηση του Τούρκου από τους Έλληνες λογίους, τους πολιτικούς και τους αγωνιστές της εποχής αποτελεί το ‘αντίδοτο’ στο φόβο, που εμφωλεύει στην ψυχή του Έλληνα υπόδουλου καθ’ όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, και δημιουργεί το υπόβαθρο πάνω στο οποίο θα στηριχθεί η ιδέα της Επανάστασης. Η ανατροπή του στερεοτύπου Έλληνας-δούλος, Τούρκος-αφέντης, σε θεωρητικό

¹¹⁶ Δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι και οι ίδιοι οι ικανότατοι και εμπειρότατοι Δημογέροντες της Χίου αρχικά εξαπατήθηκαν και εντυπωσιάστηκαν από την ευγένεια και τη δυτικότερη συμπεριφορά του Βαχίτ πασά, του ανθρώπου που στη συνέχεια αφάνισε την πατρίδα τους: «Οι ίδιοι εναποθέτουν στο Βαχέτ πασά τις ελπίδες τους για την επαναφορά της τάξης στο νησί και δείχνουν γοητευμένοι από την ευταξία που επικρατεί, αλλά και την άκρα ευμένεια, πραότητα και αγαθοσύνη που τους αντιμετωπίζει. ‘Οι συλλογισμοί του και τα έργα του είναι όλα ευρωπαϊκά’ θα πουν στις αρχές του Οκτώβρη». Νίκη Παπαηλιάκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα – επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, εκδ. Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 47.

¹¹⁷ «Η ηθική δύναμη των “Τούρκων” δεν τεκμαίρεται από κανένα στοιχείο. Αντίθετα, όλα συνηγορούν στη διαπίστωση ότι «η ηθική δύναμη», η οποία θα έκανε τη διαφορά και θα αξιοδοτούσε θετικά τους “Τούρκους”, είναι απύσχα από την εικόνα του σύγχρονου μουσουλμάνου/Τούρκου κατακτητή». Θεοδωρίδης, *ό. π.*, σ. 209.

¹¹⁸ Στο *ίδιο*, σ. 211.

αρχικά επίπεδο, έχει ιδιαίτερη βαρύτητα και είναι ‘επιβεβλημένη’ τη συγκεκριμένη περίοδο, καθώς φέρνει στο φως και ενδυναμώνει τις εσωτερικές εκείνες δυνάμεις του Έλληνα, ψυχικές και νοητικές, που θα του δώσουν την ώθηση να αγωνιστεί για την ελευθερία του.

Ο λαός, οι αγωνιστές, ο κλήρος, οι Έλληνες Διαφωτιστές, οι ξένοι λόγιοι και περιηγητές, ο τύπος, τα τραγούδια,¹¹⁹ και φυσικά οι αιχμάλωτοι αποδίδουν στον Τούρκο ποικίλες ιδιότητες, βασισμένες άλλοτε στα ιστορικά συμβάντα και άλλοτε σε προσωπικά βιώματα, αλλά και σε συμφέροντα. Αν θέλουμε να έχουμε μία πλήρη εικόνα θα πρέπει να εξετάσουμε την παράσταση του Οθωμανού μέσα από τα μάτια όλων αυτών. Ο Κοραΐς για παράδειγμα, στην αλληλογραφία του με τους Σουλιώτες αποκαλεί τους Τούρκους «*αχρειεστάτους Αγαρηνούς*», «*ουτιδανούς Τούρκους*» και «*αχρειεστάτους τυράννους*»,¹²⁰ ενώ ο Ι. Ψυχάρης, το 1888, στο βιβλίο του *Το ταξίδι μου* γράφει: «Αλήθεια είναι μόνο το μίσος που έχει κάθε Ρωμιός για τον Τούρκο και η αγάπη που έχει για την πατρίδα του και για τη γλώσσα που του μίλησε η μάνα του παιδί».¹²¹

Θα μπορούσαμε να παραθέσουμε πολλές παρόμοιες κρίσεις και χαρακτηρισμούς που συγκλίνουν στην ίδια αντίληψη. Ευρώπη και Ελλάδα (ως Δύση) περιθωριοποιούν και απορρίπτουν τον Τούρκο ως «Άλλο».¹²² Η Ευρώπη των Φώτων από τη μία, η οποία, πνευματικά, πολιτισμικά και ηθικά απορρίπτει τον Τούρκο ως ‘ξένο’,¹²³ είναι μια Ευρώπη που ταυτίζεται με την ελληνική αρχαιότητα. Πολιτισμός

¹¹⁹ Τα δημοτικά τραγούδια αποτελούν πολύ σημαντική πηγή των διαθέσεων και των συναισθημάτων του λαού προς τον Οθωμανό κατακτητή. «Ο,τι συνηθίζουμε να ονομάζουμε ψυχή ενός λαού, την ψυχοσύνθεσή του, τους καημούς και τους πόθους του, ακόμα και τις ιστορικές του περιπέτειες, θα τα βρούμε στην αποκρυσταλλωμένη ανώτερη ποιητική έκφραση του τραγουδιού». Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. 101-102.

¹²⁰ Αδαμάντιος Κοραΐς, «Επιστολαί από την αλληλογραφίαν με Έλληνας (1803-1832)», ΧΧ, τχ. 5(1923), Μέρος Α΄, Π. Κοντογιάννης (επιμ.), εκ της τυπογραφίας Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα, σ. 14, 15.

¹²¹ Γιάννης Ψυχάρης, *Το ταξίδι μου*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1905², σ. 4.

¹²² Ο εξευρωπαϊσμός ταυτίζεται διαδοχικά και εναλλάξ με τον εξελληνισμό τουτέστιν τον εξαρχαϊσμό, που είναι στην ουσία του ο ίδιος ο εξευγενισμός και η τελειοποίηση και που αντιπαραβάλλονται στον οθωμανικό-τουρκικό εκχυδαϊσμό· Πεσμαζόγλου, *ό. π.*, σ. 195.

¹²³ Ο Βολταίρος (1756-1770) γράφει: «*Je hairai toujours les Turcs {pour leur} barbarie*» και ο Victor Hugo, ένα αιώνα αργότερα: «*Η κάθε κίνηση της Τουρκίας είναι ενάντια στον πολιτισμό*»: *στο ίδιο*, σ. 192· Η Σκοπετέα αναφέρει σχετικά: «Οι Μουσουλμάνοι λοιπόν απομονώνονται και το ερώτημα για το ανεπίδεκτο του χαρακτήρα τους συμπλέκεται με το ερώτημα για το ασύμβατο του πολιτισμού τους.» Και συνεχίζει: «Η κατηγορηματικά αρνητική ερμηνεία ενός Δυτικού - του τύπου: ‘το Ισλάμ είναι ασύμβατο με τον πολιτισμό’, όταν προβάλλεται με τη βεβαιότητα του αυτονόητου αξιώματος, δεν απαιτεί ιδιαίτερο σχολιασμό», εννοώντας φυσικά, ότι είναι απορρηπτέα· Σκοπετέα, *ό. π.*, σ. 110,111· Ο Καποδίστριας, στον γνωστό από την «Αυτοβιογραφία» διάλογό του με τον Τσάρο αναφέρει: «Το να ελπίζωμεν δια διαπραγματεύσεων να αγάγωμεν τους Τούρκους εις το να συμπεριφερθούν προς τους χριστιανούς κατά τρόπον ανθρώπινον και λογικόν, αυτό σημαίνει να περιφρονήσωμεν την πείραν των

και οθωμανική Τουρκία αμοιβαία αλληλοαναιρούνται.¹²⁴ Είναι σαφές ότι για τον Έλληνα υπόδουλο η εικόνα του Οθωμανού Τούρκου ως «βαρβάρου» και πολιτισμικά ανεπίδεκτου «Άλλου» είναι η κυρίαρχη και η πιο ισχυρή από όλες.

Δε θα πρέπει όμως να αγνοήσουμε και μία διαφορετική, πιο συμπαθητική 'εκδοχή βαρβαρότητας' που αναδύεται από την εξωτική φιλολογία. Περιηγητές και λογοτέχνες εισδύουν στα 'άδυτα' της Ανατολής και μούν τους δυτικούς σε έναν 'άλλο' κόσμο, μυστηριακό και συναρπαστικό. Ο άγνωστος κόσμος της Ανατολής γοητεύει.¹²⁵ Ο εξωτισμός όμως δεν είναι κάτι καινούριο. Υπάρχει μία παράδοση που ανάγεται στον ρομαντισμό, από τον τον *Γκιαούρ* του Βύρωνα έως τα *Orientales* του Ουγκώ, καθώς και μία παλαιότερη παράδοση παρωδίας, που ανάγεται στο Μολιέρο και τις *turqueries* τού 16^{ου} αιώνα. Οι δύο παραδόσεις εναρμονίζονται και δίνουν μία άλλη γοητευτική και συνάμα μυστηριακή εικόνα της Ανατολής, της οποίας τα μυστήρια αρχίζουν βαθμηδόν να ξεδιαλώνονται με πρώτο-πρώτο το χαρέμι.

Τα χαρέμια ανοίγουν τις πύλες τους και ο μύθος των εγκλειστών γυναικών συναρπάζει.¹²⁶ Το εξωτικό μυθιστόρημα απογειώνεται με τον Pierre Loti, λάτρη της Ανατολής και μισέλληνα. Ο συγγραφέας αντιστρέφει την παράσταση του «Άλλου», παρουσιάζοντας τον Τούρκο μέσα σε μία νοηλική, αλλά ευγενή μεγαλοπρέπεια, έντιμο τηρητή των παραδόσεων και των αξιών του Ισλάμ, σε αντίθεση με τον μοχθηρό, πανούργο και απωθητικό τύπο του Έλληνα-ραγιά. Έτσι, η Ανατολή, ένας υπό διάλυσιν κόσμος, συγκροτείται σε αντικείμενο έρευνας.

Ο επώδυνος, συχνότατα αιματηρός και πολύνεκρος αγώνας ανάμεσα στους δύο «ξένους», Έλληνες και Οθωμανούς Τούρκους, που αναγκαστικά συνυπάρχουν κατά την τουρκοκρατία, δημιουργεί την εικόνα μίας νοητής διελκυστίνδας, η οποία σπάνια ισορροπεί, με αποτέλεσμα οι δύο αντίπαλοι να βρίσκονται σε μία αέναη διαδικασία αλληλοεξόντωσης. Ο Λαμέρας παραθέτει κάποια γεγονότα που αποδεικνύουν ότι Έλληνες και Τούρκοι, μέσω των θεσμικών τους οργάνων,

αίωνων και να αγνοήσωμεν και την ιδικήν μας πείραν»· Κωνσταντίνος Σβολόπουλος, «'Η Ευρώπη' του Ιωάννη Καποδίστρια», *ΔΚΕΙΝΕ* 2 (2000), σ. 7-17.

¹²⁴ Πεσμαζόγλου, *ό. π.*, σ. 192.

¹²⁵ «Αν όμως η Ελλάδα αφήνει αδιάφορο το Φλωμπέρ, η σύγχρονη Ανατολή εξακολουθεί να τον συνεπαίρνει»· Αλιφέρης, *ό. π.*, σ. 16· Said, *ό. π.*, *passim*· Σκοπετέα, *ό. π.*, σ. 79-85.

¹²⁶ «Η έγκλειστη στο χαρέμι υποφέρει, όχι επειδή είναι έγκλειστη, αλλά επειδή έχει προσβληθεί από το μικρόβιο της Δύσης {...}· Στο ίδιο, σ. 80, 81· βλ. επίσης, Pierre Loti, *Les Desenchantées*, Calmann Lévy, Παρίσι 1906, σ. 184-185. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το γραμμένο από άγνωστη γυναίκα συγγραφέα άρθρο, Ανωνύμου, «Turkish Captives. Harem life in Constantinople», *Blackwood's Magazine*, CLXXX (Δεκ. 1906), σ. 733-749· Σχετική με το θέμα είναι και η μελέτη της Peirce για το σουλτανικό χαρέμι. Leslie Peirce, *Το σουλτανικό χαρέμι. Γυναίκες και εξουσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, μτφρ. Άννα Πλατάκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018.

θεωρούσαν αλλήλους ως «ξένους».¹²⁷ Ο Οθωμανός ιστορικός, κοινωνιολόγος και νομικός Δζεβνέτ Πασάς (Ahmet Cevdet Pasha, 1822–1895) στο έργο του *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, (*Tarih-i Cevdet and Belagat-i Osmaniye*) παρατηρεί ότι: «Οι Ρωμαίοι λόγω θρησκείας και γλώσσας, ηθών και εθίμων και ιστορικών παραδόσεων διεκρίνοντο από τους κατακτητάς και εδημιούργησαν εν τη Οθωμανική Αυτοκρατορία ίδιον κόσμον και ήσαν ως όλως διόλου ξένοι, εις όσα δε μέρη ήσαν πολυπληθέστεροι των μουσουλμάνων εθεώρουν τούτους εντελώς ξένους, ως επιδρομείς».¹²⁸

Ανατρεπτική είναι η άποψη του Στέφανου Πεσμαζόγλου σχετικά με το ζήτημα του Τούρκου ως «Άλλου». Στο βιβλίο του *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός* προσπαθεί να αναιρέσει μία ‘αξιοματική αλήθεια’ όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, η οποία συνοψίζεται στα εξής: «Οι Έλληνες και οι Τούρκοι υπήρξαν και θα παραμείνουν ες αεί προαιώνιοι εχθροί». Το αξίωμα αυτό έχει ως προέκταση το να χωρίζεται ο κόσμος πολιτικά και πολιτισμικά, διαχρονικά και αναδρομικά σε φίλους και εχθρούς. Ο ίδιος πιστεύει ότι αυτό αποτελεί μία επιδέξια μεθόδευση καλλιεργούμενη από πολιτικά, εκπαιδευτικά, τηλεοπτικά και άλλα μέσα, που στερείται σοβαρής τεκμηρίωσης και συνδέεται με επικίνδυνες θεωρήσεις σύγκρουσης και ιεράρχησης πολιτισμών που εκτρέφουν την μισαλλοδοξία και το μίσος προετοιμάζοντας μία παράταξη πολέμου.¹²⁹

Σπάνια για την εποχή που εκφράστηκε, γι’ αυτό ιδιαίτερα σημαντική, είναι και η άποψη του Βυζάντιου Σκαρλάτου (1797/98-1878), η οποία ‘αντιστέκεται’ στο στερεότυπο του Τούρκου ως εχθρικού «Άλλου» και εικονίζει, χωρίς ίχνος υπερβολής, την πραγματικότητα: «Είναι αδύνατον να αρνηθώμεν όσω καν προσπαθήσωμεν, ότι συγχρωτισθέντες επί τέσσαρες όλους αιώνας Τούρκοι μετά Γραικών και Γραικοί μετά Τούρκων, τουρκίζομεν και γραικίζομεν οι πλειότεροι ημών και αυτών, όπερ ουδέν καθεαυτό έχει το επίψογον».¹³⁰

¹²⁷ Το ότι η Υψηλή Πύλη θεωρούσε το υπό τον Πατριάρχη συσπειρωμένο ελληνικό Γένος ως κάτι το ‘ξένο’ φαίνεται από το γεγονός ότι οι συνεννοήσεις της Τουρκικής κυβέρνησης με το Οικουμενικό Πατριαρχείο διεξάγονταν μέχρι το 1877 μέσω του Ρέιζ εφέντη (Υπουργού Εξωτερικών), όπως ακριβώς συνέβαινε και στις συνεννοήσεις της με τους αντιπροσώπους των Ευρωπαϊκών Δυνάμεων· αλλά και οι Έλληνες ονόμαζαν τα τουρκικά δικαστήρια *εξωτερικά δικαστήρια*. Λαμέρας, *ό. π.*, 18-20. Ο Λαμέρας αναφέρει επίσης ότι η λέξη *ραγιάς* υπερτονίζει την απόσταση μεταξύ των δύο ‘ξένων’, Ελλήνων και Οθωμανών κατά την τουρκοκρατία: «Η λέξη *ραγιά* δεν σημαίνει ακριβώς ποιμνιον, αλλά ποιμνιον βόσκον εις ξένον αγρόν, ανοχή του ιδιοκτήτου». Στο *ίδιο*, σ. 32.

¹²⁸ Στο *ίδιο*, σ. 20.

¹²⁹ Πεσμαζόγλου, *ό. π.*, σ. 188 – 190.

¹³⁰ Στο *ίδιο*, σ. 196.

V. Η παράσταση του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου» μέσα από τα δημοτικά τραγούδια της Χίου

Η παράσταση του «Άλλου» και γενικά η έννοια της ετερότητας, θεωρείται ως αφετηρία για μια βαθύτερη μελέτη αποτύπωσης των νοοτροπιών σε μία δεδομένη ιστορική περίοδο.¹³¹ Ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζεται ο Οθωμανός Τούρκος στις διάφορες ελληνικές πηγές του 19^{ου} αιώνα αποτελεί ουσιαστικό σημείο αναφοράς για τη μελέτη των συμπεριφορών και των αντιλήψεων σχετικά με τον «Άλλο» κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Το σχήμα «Εμείς», δηλαδή οι Έλληνες και οι «Άλλοι», δηλαδή οι Οθωμανοί Τούρκοι, παραπέμπει σε δύο κοινωνίες: στην κοινωνία των κατακτητών και στην κοινωνία των κατακτημένων. Αυτό το δίπολο κυριαρχεί και στα δημοτικά μας τραγούδια, όπου η παράσταση του «Άλλου» έχει ίσως τις πιο ποικίλες και ενδιαφέρουσες αποχρώσεις.

Ωστόσο, οι δύο αυτές διαφορετικές κοινωνίες καταφέρνουν να συνυπάρξουν επί αιώνες, μέσα σε περιόδους εντάσεων και συχνά αιματηρών εξεγέρσεων. Διαμορφώνουν σχέσεις και επικοινωνούν μεταξύ τους, ενώ σε περιόδους ειρήνης αναπτύσσουν ακόμη και φιλικούς δεσμούς, παραβιάζοντας ενίοτε το όριο, τη νοητή γραμμή, μεταξύ κατακτητή και κατακτημένου. Άλλες φορές πάλι, η υποδεέστερη θέση των χριστιανών, οι αυθαιρεσίες της οθωμανικής διοίκησης και η εθνοτική-θρησκευτική ετερότητα, δημιουργούν εύθραυστες ισορροπίες και συχνότατα επιθετικές διαθέσεις, εκατέρωθεν, με στόχο την εξόντωσή του «Άλλου». Αυτή την κοινωνία περιγράφουν τα δημοτικά μας τραγούδια, όπου μόνο ο έρωτας μπορεί να κάνει την ανατροπή.

Η συμβίωση Ελλήνων και Τούρκων καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, αν και συχνά διαταράσσεται, ακολουθεί συγκεκριμένους συμπεριφορικούς 'κανόνες'. Μόνο η αγάπη, όπως προαναφέραμε, μπορεί να άρει τις όποιες δυσκολίες και τα στεγανά επικοινωνίας μεταξύ των δύο λαών. Ωστόσο, τα δημοτικά τραγούδια αποτυπώνοντας την πραγματικότητα, παρουσιάζουν ανατροπές, όπως περιπτώσεις μικτών γάμων (σχεδόν πάντοτε κατακριτέες από το οικείο θρησκευτικό, κοινωνικό και οικογενειακό περιβάλλον), αλλά και περιπτώσεις ακατανίκητου έρωτα, που αψηφά τις αυστηρές απαγορεύσεις και, που, όταν δεν έχει αίσιο τέλος και παραμένει ανεκπλήρωτος, καταλήγει ακόμη και στην αυτοκτονία των δύο εραστών. Πολλά είναι

¹³¹ Σπύρος Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1995, σ. 14.

τα δημοτικά τραγούδια που περιγράφουν τέτοιους έρωτες, σχεδόν πάντα απαγορευμένους, αλλά και κάποιες φορές επιδιωκόμενους από το οικείο περιβάλλον, προκειμένου, μέσω του γάμου με κάποιο ισχυρό πρόσωπο της οθωμανικής εξουσίας, να αλλάξει η κακή μοίρα της οικογένειας.¹³²

Μέσα από τις χιακές παραλλαγές των δημοτικών μας τραγουδιών θα ανιχνεύσουμε την εικόνα του Οθωμανού Τούρκου, που ενσαρκώνει τον κατεξοχήν «Άλλο» και δευτερευόντως του Εβραίου και του Φράγκου, που οι Έλληνες της περιόδου της τουρκοκρατίας θεωρούν επίσης «ξένους». Η καταγραφή θα είναι σύντομη, αλλά θα προσπαθήσουμε να είναι όσο το δυνατόν πιο ουσιαστική και αντιπροσωπευτική. Δε θα επιχειρήσουμε φιλολογική ανάλυση, ούτε θα ασχοληθούμε, με τα δημοτικά τραγούδια ως λογοτεχνικό είδος, παρότι η αξία τους είναι ανεκτίμητη, αφού αποτελούν ένα αναπόσπαστο και αυθεντικό τμήμα της νεοελληνικής πνευματικής παραγωγής.¹³³

Από τις κατηγορίες των δημοτικών τραγουδιών θα παρουσιάσουμε κυρίως τα ερωτικά, ενώ, σε ορισμένες περιπτώσεις, θα ανατρέξουμε και σε παλαιότερες κατηγορίες, όπως το ακριτικό τραγούδι. Έπειτα από συστηματική αναζήτηση, εντοπίσαμε και παραθέτουμε χιακές παραλλαγές που έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον, όχι μόνο διότι παρουσιάζουν ανάγλυφα την εικόνα του Οθωμανού ως «Άλλου» στην τοπική κοινωνία, μια κοινωνία με πολλές ιδιαιτερότητες σε σχέση με την υπόλοιπη

¹³² «Οι σχέσεις των λαών ήταν συνήθως περιορισμένες στις απολύτως απαραίτητες και κάθε 'μεταπήδηση' ενός ατόμου από τη μία κοινότητα στην άλλη δημιουργούσε μεγάλο σκάνδαλο και ένταση στις διακοινωνικές σχέσεις». Αριστείδης Δουλαβέρας, «Το ζήτημα της ετερότητας στα δημοτικά μας τραγούδια», στο Δημήτριος Γ. Μαγριπλής (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα: Εμείς και οι Άλλοι*, Επιστημονική Σειρά: Θεός – Άνθρωπος – Κοινωνία 4, Αθήνα 2011, σ. 230· βλ. επίσης, Γιώργος Ιωάννου (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλογές*, εκδ. Ερμής, Αθήνα 1975, σ. 145. Για τις καθαρά ανθρώπινες σχέσεις που αναπτύχθηκαν μεταξύ Ελλήνων και Οθωμανών κατά τη διάρκεια του απελευθερωτικού Αγώνα του 1821 βλ. Χρήστος Λούκος, «Ερωτικές σχέσεις και σεξουαλικές πρακτικές κατά την Επανάσταση του 1821», στο *Όψεις της Επανάστασης του 1821, Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα 12-13 Ιουνίου 2015*, Δ. Δημητρόπουλος, Χρ. Λούκος, Π. Μηχαλάρης (επιμ.), Εταιρία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Μνήμων*, Αθήνα 2018, σ. 357-383.

¹³³ Ο Claude Fauriel, που πρώτος έκανε γνωστό το δημοτικό τραγούδι στο δυτικό κόσμο και του απέδωσε την αξία που του αναλογεί, μέμφεται όσους Ευρωπαίους λόγιους απαξίωναν τη νεοελληνική λογοτεχνική παραγωγή, παραμένοντας προσκολλημένοι στην ελληνική αρχαιότητα· Claude Fauriel, *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Α', Η έκδοση του 1824-1825*, (επιμ. Αλέξης Πολίτης), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007, σ. 17. Ο Ερατοσθένης Καψωμένος, μιλώντας για τα δημοτικά τραγούδια, γράφει μεταξύ άλλων ότι: «Την ποιότητα αυτής της τέχνης προσδιορίζει η εκφραστική αμεσότητα και μαζί η τεχνική ωριμότητα μιας κοινωνίας που, ενώ διατηρεί τον οργανικό της σύνδεσμο με τη φύση και τις πρώτες ζωικές αξίες, ταυτόχρονα διαθέτει τη συσσωρευμένη εμπειρία μιας αδιάσπαστης πολιτισμικής συνέχειας». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το δημοτικό τραγούδι αποτελεί την πιο αυθεντική έκφραση της ελληνικής λαϊκής κουλτούρας· Ερατοσθένης Καψωμένος, *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, εκδ. Πατάκης, Αθήνα 2008, σ. 18.

Ελλάδα, αλλά επιπλέον, διότι χρησιμοποιείται το τοπικό χιακό ιδίωμα, το οποίο αναδεικνύει τα τραγούδια και τους προσδίδει ιδιαίτερη αξία.

Στο δημοτικό τραγούδι περιγράφεται με τρόπο απλό και ανεπιτήδευτο μία στάση ζωής που αποτελεί την πιο πιστή ενσάρκωση της ελληνικής ψυχής.¹³⁴ Η έννοια της ετερότητας διεισδύει πέρα από το εθνικό, σε προσωπικό επίπεδο. Στη δημοτική ποίηση οι έννοιες *εμείς* και *οι άλλοι* προσδιορίζονται τοπικά και χρονικά. Η ιδιότητα του ετερόθρησκου συμπίπτει με την ιδιότητα του αλλοεθνούς και το αντίστροφο. Επομένως, η ετερότητα εδράζεται στα δύο αυτά στοιχεία, που αποτελούν και το βασικό κριτήριο αρνητικής και συχνά επιθετικής συμπεριφοράς απέναντι στον «Άλλο», δημιουργώντας απαγορεύσεις και υψώνοντας τείχη σε όλα τα επίπεδα (θρησκευτικό, κοινωνικό, πολιτικό, φιλικό, ερωτικό). Η μία έννοια συνειρμικά οδηγεί στην άλλη.

Τις περισσότερες φορές στη δημοτική ποίηση και στην παράδοση εν γένει η ετερότητα αντιμετωπίζεται αντιθετικά. Εμφανίζονται, κατά συνέπεια, διάφορα αντιθετικά ζεύγη όπως: Έλληνες - Βάρβαροι στην αρχαιότητα, Έλληνες - Λατίνοι στο Μεσαίωνα, Έλληνες - Τούρκοι ή χριστιανοί - μωαμεθανοί και το αντίστροφο, στην τουρκοκρατία και ούτω καθεξής. Η μία πλευρά είναι πάντοτε η προσφιλής, η οικεία, η φίλα προσκείμενη στο «Εμείς», ενώ η άλλη είναι η εχθρική, η διαφορετική, αυτή που εμπνέει φόβο, που αποτελεί απειλή και ενσαρκώνει τον «Άλλον», ο οποίος είναι απόμακρος, ακατανόητος και συχνά εχθρικός.¹³⁵ Από τη μια οι χριστιανοί, οι Ρωμιοί, και από την άλλη, στον χώρο της ετερότητας, οι μουσουλμάνοι, οι Τούρκοι, οι Αρβανίτες, οι Μώροι (Αραβες), αλλά και οι Φράγκοι και οι Εβραίοι.

Είναι γεγονός ότι κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας η υπόνοια και μόνο της παραβίασης των άγραφων 'εθμικών' κανόνων απομόνωνε και περιθωριοποιούσε

¹³⁴ Ο Καψωμένος αναφέρει σχετικά: «Το δημοτικό τραγούδι αποτελεί ένα ιδιαίτερο κλάδο μέσα στη νεοελληνική ποίηση, εξαιρετικά πλούσιο και σημαντικό από πολλές απόψεις. Πρώτο, αντιπροσωπεύει τον κλάδο με τη μεγαλύτερη παράδοση {...}. Δεύτερο, η μακρόχρονη χωρίς διακοπή καλλιέργεια του είδους διαμόρφωσε μία τέχνη συγκροτημένη, όπου έχει αποτυπωθεί η καλλιτεχνική ιδιοφυΐα του λαού μας. Αποτελεί την κατεξοχήν καλλιτεχνική έκφραση της κοινωνίας της υπαίθρου και αντιπροσωπεύει τη σύνθεση τριών παραδοσιακών στοιχείων: λαϊκής ποίησης και μουσικής και –κατά μεγάλο μέρος– χορού». Στο ίδιο, σ. 18-19.

¹³⁵ Ετερότητα (otherness/alterity) είναι η ποιότητα ή η κατάσταση να είσαι άλλος ή διαφορετικός. Είναι γνωστό ότι ο κόσμος αποτελείται όχι μόνο από ομοιότητες αλλά και από ετερότητες. Στην έννοια *εμείς* αντιστοιχεί η ετερότητα *οι άλλοι*. Η έννοια 'εμείς' συγκροτείται από ένα σύνολο που βασίζεται στην ύπαρξη κοινών χαρακτηριστικών. Η συναίσθηση του συν-ανήκειν σε μία ομάδα σε τοποθετεί αυτομάτως στο *εμείς*. Τα κοινά στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους ανήκοντες στην ίδια ομάδα μπορεί να είναι εθνικά, φυλετικά, ιδεολογικά, θρησκευτικά, οικονομικά, πολιτικά κλπ. Όσοι στερούνται τα κοινά αυτά στοιχεία είναι οι «άλλοι», οι οποίοι οριοθετούνται από άλλο σύνολο· κάποτε και ο εαυτός μας αντιμετωπίζεται ως «άλλος». Δουλαβέρας, *ό. π.*, σ. 229.

τον παραβάτη. Σπανιότερα δε του επιβάλλονταν τιμωρίες, όπως η εκδίωξη από τη στενή τοπική κοινωνία όπου κατοικούσε ή ο εξωεκκλησιασμός,¹³⁶ (μερική απαγόρευση άσκησης των θρησκευτικών του καθηκόντων) –καθώς θεωρούταν ‘μιαρός’ – ή ακόμη και ο αφορισμός. Αυτό το άτομο ήταν παράδειγμα προς αποφυγή, επέσυρε τη μήνη των ομοεθνών του και αποτελούσε όνειδος για την οικογένεια και τους οικείους του. Είναι χαρακτηριστικό ότι η μάνα (το πιο προσφιλές σε αυτόν πρόσωπο) τον καταριόταν και συχνά τον αποπαίδιζε (τον αρνιόταν, δεν τον θεωρούσε πια παιδί της). Χαρακτηριστική είναι και η χρήση του ρήματος *τουρκεύω*, που παρουσιάζεται κατά κόρον στα δημοτικά τραγούδια, όπως και σε άλλες ελληνικές πηγές αυτής της περιόδου και ενισχύει την αρνητική εικόνα του «Άλλου». Βέβαια, χρήζει ενδελεχούς έρευνας το εάν και κατά πόσον ο εξισλαμισμός συνεπαγόταν και τον εκτουρκισμό του ατόμου.¹³⁷

Εντούτοις, παρά τις αντιθέσεις και τις απαγορεύσεις, είναι πολύ συχνές στα δημοτικά μας τραγούδια οι ανατροπές, η σύναψη μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων σχέσεων –φιλικών, αλλά προπάντων ερωτικών– γεγονός που έρχεται σε σύγκρουση με τις αντιλήψεις της εποχής και δημιουργεί την *υπέρβαση* μέσα σε ένα περιβάλλον απαγορευτικό και εχθρικό, ακόμη και στη σκέψη, πολύ δε περισσότερο στη δημιουργία ερωτικού δεσμού με αλλοεθνή και αλλόθρησκο. Η σύγκρουση, όχι μόνο με το περιβάλλον του «Άλλου», αλλά κυρίως με το οικείο, δημιουργεί τραγικές καταστάσεις, που δε μπορεί παρά να αποτελούν πηγή έμπνευσης για τη δημιουργία τραγουδιών. Θα αναφέρουμε, ενδεικτικά, ορισμένα παραδείγματα ερωτικών δημοτικών τραγουδιών, τα οποία δείχνουν την προσπάθεια *άρσης της ετερότητας* από τους δύο ερωτευμένους, που ανήκουν σε διαφορετικά εθνοτικά και θρησκευτικά περιβάλλοντα και είναι φορείς μίας άλλης κουλτούρας, με διαφορετικό ηθικοπολιτισμικό και κοινωνικό περιεχόμενο. Τα τραγούδια που επιλέξαμε δίνουν την εικόνα του «Άλλου» σε όλες τις εκφάνσεις της καθημερινής ζωής.

¹³⁶ «Ο τιμωρούμενος δια του εξωεκκλησιασμού προσήρχετο μεν εις την εκκλησίαν, μετείχε πασών των ιεροτελεστιών και θρησκευτικών εκδηλώσεων, αλλά ούτε εθυμιάζεν αυτόν ο ιερεύς, ούτε ελάμβανε αντίδωρον και ουδεμία εγένετο ιεροπραξία εις την οικίαν του. Η ποινή αυτή, ελαφρά ούσα, επεβάλλετο εις τους Χριστιανούς συχνότερον ή αι άλλαι». Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 91-92.

¹³⁷ Ο Γ. Νικολάου διαφωνεί με τη θέση του Παντελή Λέκκα ότι ο εξισλαμισμός δεν συνεπαγόταν εκτουρκισμό πριν από την ανάπτυξη των εθνικισμών στα Βαλκάνια τον 19^ο αιώνα και ο Μ. Σακελλαρίου συντάσσεται με την άποψή του παρατηρώντας ότι: «το ρήμα “τουρκεύω” σήμαινε για τους Έλληνες της εποχής εξισλαμίζομαι. Αυτό το γεγονός δηλώνει μία πραγματικότητα που προσελάμβαναν οι Έλληνες και εξέφραζαν με την ταύτιση των εννοιών “εξισλαμίζομαι” και “τουρκεύω”». Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα έως το 1821*, *ό. π.*, σ. 86 και η θέση του Σακελλαρίου στο Νικολάου, *Μελέτες*, *ό. π.*, σ. 18 (πρόλογος).

Πριν ασχοληθούμε με τις χιακές παραλλαγές θεωρούμε επιβεβλημένο να αναφέρουμε ότι αντλήσαμε μεγάλο μέρος των πληροφοριών για τα χιώτικα δημοτικά τραγούδια από το έργο του σημαντικού φιλολόγου και λαογράφου Στυλιανού Βίου. Από την κοπιώδη εργασία του, που διήρκεσε μία ζωή, μικρό μόνο μέρος της βρήκε στέγη σε επιστημονικά περιοδικά, όπως αναφέρει ο Φασουλάκης, υπεύθυνος της σταχυολόγησης και κατάταξης των ποιημάτων του Βίου και επιμελητής της έκδοσης *Χιακή Λαογραφία*.¹³⁸ Ο ίδιος κάνει μία δύσκολη επιλογή από το τεράστιο σε όγκο και διάσπαρτο λαογραφικό έργο του Βίου, το οποίο δημοσιεύει με τα σχόλια του δημιουργού του.

Σημαντική πηγή αποτέλεσε επίσης ο Φίλιππος Αργέντης, ο οποίος στο δεύτερο τόμο του έργου του «*The Folk – Lore of Chios*» έχει σταχυολογήσει πλήθος χιώτικων δημοτικών τραγουδιών σχολιασμένων και μεταφρασμένων στα αγγλικά. Το ιδιαίτερο χιακό ιδίωμα των τραγουδιών έχει μελετηθεί επισταμένως από τον Γάλλο γλωσσολόγο και φιλέλληνα Hubert Pernot.¹³⁹ Ο Στέφανος Καββάδας στα «*Χιακά Ανάμεικτα*»,¹⁴⁰ καταγράφει «Τραγούδια Χιώτικα» από τους Ολύμπους (ένα από τα Μαστιχοχώρια στη νότια Χίο), ενώ ο Χιώτης λαογράφος και ιστοριοδίφης Κων/νος Κανελλάκης συγκεντρώνει πολύτιμο υλικό στα «*Χιακά Ανάλεκτα*».¹⁴¹

1. Το Κάστρο της Ωριάς

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χιώτικη παραλλαγή του πολύ γνωστού πανελλεδικά δημοτικού τραγουδιού, το Κάστρο της Ωριάς, της Ωραιάς βασιλοπούλας, κατά τον Βίο. (Υπάρχουν πολλές ερμηνείες: Κάστρο της Σουριάς = Συρίας,¹⁴² ή της Οβριάς =

¹³⁸ Ο Φασουλάκης έκανε αρχικά πλήρη καταγραφή των διάσπαρτων δημοσιευμάτων του Βίου και στη συνέχεια ασχολήθηκε με τη θεματική τους κατανομή. Λόγω του μεγάλου όγκου και του ποικίλου υλικού, περιορίστηκε στα δημοσιεύματα της χιακής λαογραφίας, επιλέγοντας από αυτά τα πιο δυσπρόσιτα, καθώς και αυτά που θα απήρτιζαν κάποιο ολοκληρωμένο σύνολο. Το έργο αυτό εκδόθηκε με τον τίτλο *Λαϊκή Λαογραφία*. Στυλιανός Βίος, *Λαϊκή Λαογραφία*, εισαγ. – επιμ. Σ. Φασουλάκης εκδ. Φιλοτεχνικός Όμιλος Χίου και Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο, Χίος 1997, σ. 8-9.

¹³⁹ Hubert Pernot, *Études de linguistique néo-hellénique, II. Morphologie des Parlers de Chio, III. Textes et Lexicologie des Parlers de Chio, Collection de l'Institut Néo-Hellénique de l'Université de Paris, volumes V et VI*, Les Belles Lettres, Παρίσι 1946. Για την έρευνα του χιακού γλωσσικού υλικού του Pernot βλ. *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, τ. Α'/τχ. Β', Αθήνα 1939, σ. 182 κ. εξ.

¹⁴⁰ Τα περισσότερα απ' αυτά είναι παραλλαγές άλλων τραγουδιών που δημοσιεύθηκαν από τον αείμνηστο Κ. Κανελλάκη στα *Χιακά Ανάλεκτα*, Χίος 1983· βλ. επίσης, Στέφανος Καββάδας, «Χιακά Ανάμεικτα», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, τ. Δ'/τχ. 1-2, τύποις Π.Α. Ιατρίδη, (Χίος 1951), σ. 106.

¹⁴¹ Κανελλάκης, *ΧΑ, ό. π.*, σ. 3-128 κ.εξ.

¹⁴² Βίος, *Λαϊκή Λαογραφία, ό. π.*, σ. 28.

της Εβραίας¹⁴³ κ.λ.π.). Στη Χίο έχουμε τρεις παραλλαγές αυτού του τραγουδιού. Μία από τα Επανώχωρα (χωριά της βόρειας Χίου), μία από τα Μαστιχοχώρα (χωριά της νότιας Χίου) και μία Καστρινή (από την πρωτεύουσα). Όλες συμφωνούν στο ότι το κάστρο είναι απόρθητο και μπορεί να κυριευθεί μόνο με δόλο ή με κίνητρο την αγάπη.

*«{...} Μα κείνο δεν πατιέται δίχως προδοσιά» (παραλλαγή Επανωχώρων)
«Και πάλι δεν επάρθη με τον πόλεμο»
«Μόνο με την αγάπη και την προδοσιά» (Παραλλαγή Μαστιχοχώρων)*

Ένας νέος, Ρωμιάς παιδί – Ρωμιογενής ή ‘Ένα μικρό Τουρκάκι μιας Ρωμιάς παιδί’ κατά την παραλλαγή των Επανωχώρων ή ‘χήρας γυιός μάγισσας παιδί’, κατά την Καστρινή παραλλαγή, μεταμφιέζεται σε καλόγηρο ή σε έγκυο γυναίκα. Ο νέος πηγαίνει στον αφέντη του και του ζητάει ως αμοιβή για να ‘πατήσει’ το κάστρο, όχι χρήματα, αλλά την ωραία Πυργοδέσποινα. Η γυναίκα, ως αντάλλαγμα για μια γενναία πράξη, δεν είναι καθόλου σπάνιο φαινόμενο στη δημοτική ποίηση. Εδώ ο νέος, Τούρκος ή Σαρακηνός σε άλλη εκδοχή, ζητάει ως έπαθλο την όμορφη Ρωμιά. Κάπως έτσι μάλλον, ως λάφυρο, θα αντιλαμβάνονταν κατά κανόνα οι «Άλλοι» την απόκτηση αλλοεθνούς και αλλόθρησκης γυναίκας.

*«Ουδέ τάσπρα σου θέλω κι ουδέ τα φλουριά
Μον θέλω ’γω την κόρη πούναι στα γυαλιά».*

Ο Τούρκος ή ο Σαρακηνός «Άλλος» παρουσιάζεται και στις τρεις εκδοχές της χιώτικης παραλλαγής ως παράτολμος, δόλιος και θρασύς. Σκοπός του είναι να κατακτήσει την ωραία Ρωμιά, με πονηρό τρόπο, μεταμφιεσμένος σε έγκυο γυναίκα (χιακή παραλλαγή) ή σε καλόγηρο (πανελλήνια παραλλαγή). Οι μεταμφιέσεις δεν είναι καθόλου τυχαίες. Αντίθετα, είναι απόλυτα στοχευμένες, ώστε να πείσουν την κοπέλα και οπωσδήποτε απηχούν την ευαισθησία του Έλληνα και ιδίως της Ελληνίδας προς τη δημιουργία της ζωής που συμβολίζει η εγκυμοσύνη. Μέσα από τη μεταμφίεση του νέου σε καλόγηρο βλέπουμε και το συμβολισμό που πηγάζει από την ενδυμασία. Ο νέος βγάζει το πράσινο ένδυμά του (πράσινο = ιερό χρώμα του Ισλάμ) και φοράει μαύρα (μαύρο = το χρώμα του ορθόδοξου κλήρου). Η σημειολογία του χρώματος ως συμβόλου της θρησκευτικής ετερότητας είναι σημαντική:

«Πράσινα ρούχα βγάζει μαύρα φόρεσε

¹⁴³ Hubert Pernot, *Η νήσος Χίος*, μτφρ. Κ. Χωρεάνθης, εκδ. Χίος Ημερολόγιο, Αθήνα 1981, σ. 91.

τον πύργο – πύργο πάει και γυροβολά,
στην πόρτα πάει και στέκει και παρακαλεί:
-Για άνοιξε, άνοιξε πόρτα, πόρτα της Ωριάς,
Πόρτα της μαυρομάτας, της βασίλισσας».

Η Ωραία, υποψιασμένη, στην αρχή τον αποπέμπει με λόγια προσβλητικά. Ο χαρακτηρισμός του Τούρκου ως ‘σκύλου’ είναι συνήθης στη δημοτική ποίηση:

«Φεύγα απ’ αυτού, βρε Τούρκε, βρε σκυλότουρκε»

Ο Τούρκος, στην πανελλήνια ‘διασκευή’ μεταμφιεσμένος ως καλόγηρος, μεταχειρίζεται την απάτη, χρησιμοποιώντας τα σύμβολα της χριστιανικής πίστης, μπροστά στα οποία κάθε χριστιανός και ιδιαίτερα μία θρησκευόμενη γυναίκα υποχωρεί:

«Μα το Σταυρό κυρά μου, μα την Παναγιά
εγώ δεν είμαι Τούρκος ουδέ Κόνιαρος
είμαι καλογεράκι απ’ ασκηταριό
κι’ ήρθα να πάρω λάδι για τις εκκλησιές».

Στις χιακές παραλλαγές, ο νέος, μεταμφιεσμένος σε έγκυο γυναίκα, εξαπατά την Ωραία του Κάστρου. Η απάτη στην προκειμένη περίπτωση στοχεύει στο μητρικό αίσθημα που είναι έμφυτο σε κάθε γυναίκα, καθώς συμβαδίζει με τη γυναικεία φύση:

«Γυναίκεια ρούχα βάζει και στολίζεται
βάζει και μαζελάρι και φουντώνεται» (Καστρινή)
«με μιαν οκάν βαμβάκιν εγκαστρώνεται». (Επανωχώρων)

Μόλις η νέα αντιλαμβάνεται την απάτη πέφτει από το Κάστρο και σκοτώνεται, αφήνοντας στα χέρια του νεαρού Τούρκου την τελευταία της πνοή (Καστρινή παραλλαγή) ή ξεψυχά από τον φόβο της (παραλλαγή Μαστιχοχώρων):

«Κ’ η κόρη αφτό Κάστρο κάτω πέταξε,
μήδε σε βράχο βρίσκει, μήδε στη γη,
μόνο σε αγούρου αγκάλη και ψυχομαχεί». (Καστρινή)

Ο Pernot στο βιβλίο του *Η Νήσος Χίος*¹⁴⁴ παραθέτει μία άλλη εκδοχή του τραγουδιού. Ο τίτλος του είναι «Το Κάστρο της Οβριάς»,¹⁴⁵ μία παραλλαγή από τα

¹⁴⁴ Ο πλήρης τίτλος του βιβλίου στα γαλλικά είναι: *En pays turc. L'île de Chio par Hubert Pernot. Avec 17 mélodies populaires et 118 simili-gravures*, J. Maisonneuve (libraire - éditeur), Παρίσι 1903.

¹⁴⁵ «Εδώ (στα Καμπιά) υψωνόταν κάποτε το Κάστρο της Οβριάς. Σήμερα δεν απομένουν παρά ερείπια πύργων και τειχών»· Pernot, *Η νήσος Χίος*, ό. π., σ. 90- 91.

Καμπιά (χωριό στα Βοραιοανατολικά της Χίου). Οι Εβραίοι αποτελούν για τους Χίους ένα μισητό «Άλλο», ίσως περισσότερο απεχθή ακόμη και από τους Τούρκους.¹⁴⁶

*«Όλα τα κάστρ' επήγα, κάστρ' εγύρισα,
σαν της Οβριάς το κάστρο, κάστρο δεν είδα {...}».*

Στην παραλλαγή αυτή μία γυναίκα και μάλιστα Εβραία, που προσποιείται την έγκυο, θα πάρει με δόλο το απόρθητο Κάστρο. Η Εβραία ως «Άλλη» είναι μοχθηρή και ο λαϊκός ποιητής την αποκαλεί 'σκύλα', μάγισσας παιδί:

*«{...}και μian Οβριά, μια σκύλλα, μάγισσας παιδί{...}»
«Ανοίξτε μου να μπω, της κακόμοιρης,
γιατί 'μαι γκαστρωμένη κι ετοιμόγεννη».*

Το τέλος του τραγουδιού ομοιάζει με τις προηγούμενες εκδοχές. Η όμορφη Πυργοδέσποινα μόλις συνειδητοποιεί την απάτη, απελπισμένη πέφτει από το Κάστρο στα χέρια ενός παλληκαριού:

*«Κι η νια 'φ' το κάστρο πάνω όζω γκρεμίστηκε.
Μήτε σε πέτρα δίνει, μήτε μάρμαρο,
μόνο σ' αγκάλες πέφτει του παλικαριού».*

2. Η αρπαγή της μητρός του Διγενή ή Το Τουρκόπουλλο ή Το Φραγκόπου(λ)λο ή Η Αυγερή και ο Τούρκος. (Ακριτικός Κύκλος)

Κατά τον 13^ο αιώνα περίπου δημιουργήθηκε από άγνωστο ποιητή το ακριτικό έπος του Διγενή.¹⁴⁷ Κατά τον Ν. Πολίτη η ηρωίδα είναι μια Ρωμιοπούλα και

¹⁴⁶ Υπάρχουν μαρτυρίες που βεβαιώνουν ότι κατά τη Σφαγή του 1822 Εβραίοι καταδίδουν Χιώτες και τους παραδίδουν στον τουρκικό όχλο. Επίσης, αποκαλύπτουν τα σημεία όπου κρύβονται οι άμαχοι και, όταν αυτοί εντοπίζονται, διασκεδάζουν με τους βασανισμούς τους. Επιπλέον, χιακές πηγές αναφέρουν ότι, μετά τον απαγχονισμό των προκρίτων την ημέρα του Πάσχα, Κυριακή 23 Απριλίου 1822, στις 10 π.μ., τα πτώματα του Μητροπολίτη Πλάτωνος Φραγκιάδη και των προκρίτων παραδίδονται στους Εβραίους για διαπόμπευση. Ο Σιμόπουλος γράφει σχετικά: «Ο πασσάς, γράφει ο Ολλανδός πρόξενος, έδωσε προσταγή στους Εβραίους να κατεβάσουν από τη φούρκα τους κρεμασμένους. Αμέσως εκείνοι αρματώθηκαν και βγήκαν με τρεις σημαίες από το κάστρο, κατέβασαν τους κρεμασμένους και τους πέταξαν στη θάλασσα». Κυριάκος Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β' 1822 -23, εκδ. Πιρόγα, Αθήνα, 2007, σ. 114. Ο Γιούργαλις αντλώντας πληροφορίες από τον αυτόπτη μάρτυρα Ανδρέα Ζ. Μάμουκα αναφέρει: «Μετά την αγχόννη μέρος των πτωμάτων παρέμειναν κρεμασμένα επί 3ήμερον, κατά το έθος των Τούρκων, μετά ταύτα εδόθη άδεια εις τους πάντοτε προθύμους Εβραίους όπως παραλάβωσι τα πτώματα και ρίψωσιν εις την θάλασσαν {...}. Την εντολήν εξετέλεσαν ούτοι προθυμότατα και δια ύβρεων και παντοίων κακοποιήσεων». Ιωάννης Γιούργαλις, «Οι υπό των Τούρκων εν Χίω απαγχονισμοί κατά το έτος 1822», *ΧΕ*, τ. 9 /τχ. 27 (1971), σ. 260-261· βλ. επίσης, Ιωάννης Δ. Χανιώτης, *Η Χίος του 1822, Η συμβολή της εις την Αναγέννησιν της Ελλάδος προ και κατά την Επανάστασιν του 1821, Προσφορά εις Πνεύμα – Χρήμα – Αίμα*, Αθήνα, 1972-73, σ. 168.

¹⁴⁷ Κατά το έπος αυτό η μητέρα του Διγενή, Ειρήνη, κόρη του βασιλιά Ανδρόνικου βγαίνοντας για περίπατο αρπάζεται από τον Αμηρά της Συρίας, ο οποίος βαπτίζεται χριστιανός και την παντρεύεται.

ανδρειωμένη κόρη, η μητέρα του Διγενή, που ως αμαζόνα, φορώντας ανδρική πανοπλία, πολεμά τους Σαρακηνούς.¹⁴⁸ Κατά τη μάχη αποκαλύπτεται το στήθος της και κυνηγημένη ζητά καταφύγιο στη εκκλησία του Αγίου Γεωργίου. Σε άλλη παραλλαγή η ηρωίδα παρουσιάζεται ως κλεφτοπούλα και η αποκάλυψη γίνεται κατά τη διάρκεια ενός αθλητικού αγωνίσματος. Στη χιακή παραλλαγή τη θέση του Σαρακηνού «Άλλου» παίρνει ένα Τουρκόπουλο ή Φραγκόπουλο.¹⁴⁹ Απότοκο της ερωτικής προσέγγισης από τον «Άλλο», με τον τρόπο που αποδίδεται στο τραγούδι, είναι το αίσθημα του φόβου και της ντροπής που δοκιμάζει η κοπέλα:

*«Ένα μικρόν Τουρκόπουλλον, ενός μεγάλ' αφέντη
Ρωμηού κόρην εγάπησε, Ρωμηού κόρη γυρεύει
Κ' η κόρη από το φόβο της κι' απέ την εντροπή της
ρίχνει τα όρη πίσω της και τα βουνά μπροστά της
Η τύχη της την έβγαλε στ' Άη Γιωργιού την πόρτα».*

Το αίσθημα της ντροπής για την αγάπη του Τούρκου δεν μετριάζεται από το γεγονός ότι πρόκειται για αρχοντόπουλο. Τρομαγμένη η νέα, επικαλείται τη βοήθεια του Αγίου Γεωργίου για να σωθεί από τα χέρια του. Σύμφωνα με την ορθόδοξη συνήθεια, για να εισακουσθεί, κάνει τάμα στον Άγιο:

«{...} να φέρω μάτσους τα φλουριά κι οκάδες το λιβάνι {...}».

Ο Άγιος ακούει την παράκληση της κόρης. Ιδιαίτερη σημασία δίδεται στην προσπάθεια του Τούρκου να πάρει την κόρη επικαλούμενος την βοήθεια του Αγίου. Ακολουθώντας μάλιστα τη χριστιανική συνήθεια, τάζει και εκείνος στον Άγιο και επιπλέον, υπόσχεται να βαπτιστεί χριστιανός, ο ίδιος και το παιδί του. Η μεταστροφή του στο χριστιανισμό είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την παρέμβαση του Αγίου:

*«Άγιε μου Γιώργη κ' εύρα μου την κόρην όπου γάπουν
να σε καπνίσω μάλαμμα, να σ' ασημώσω ασήμι
να κάμω το στεφάνι σου όλο μαργαριτάρι
να βαφτιστώ στη χάρη σου εγώ και το παιδί μου».*

Το 'παράδοξο' είναι ότι η παράκλησή του εισακούεται από τον Άγιο, ο οποίος ικανοποιείται από το τάξιμο του Τούρκου. Υπάρχει μία διάχυτη αντίληψη στους ορθόδοξους χριστιανούς, πολύ έντονη στη Χίο, ότι οι Τούρκοι σέβονται τον Άγιο

Καρπός αυτής της ένωσης είναι ο Βασίλειος Διγενής Ακρίτας, ο περίφημος Γιασμούλος, ο συμβολικός ήρωας της ράτσας, από μητέρα Ελληνίδα και πατέρα Σαρακηνό.

¹⁴⁸ Κων/νος Χωρεάνθης, *Χιακά και Μικρασιατικά Δημοτικά Τραγούδια, Χίος Ημερολόγιο 1979*, εκδ. αφοί Χαβιάρια, Αθήνα 1979, σ. 55.

¹⁴⁹ Βίος, *Χιακή Λαογραφία, ό. π.*, σ. 35.

Γεώργιο και την Παναγία.¹⁵⁰ Η κόρη όμως ξαφνιάζεται και δυσαρεστείται από την απόφαση του Αγίου που υπερπηδά τα κοινωνικά και θρησκευτικά ‘ταμπού’ της εποχής, με τα οποία η ίδια έχει μεγαλώσει. Φθάνει μάλιστα στο σημείο, με θάρρος, να διαμαρτύρεται έντονα και να επικρίνει τον Άγιο για την απόφασή του. Η αφέλεια και η κοριτσιίστικη αθωότητα απαλλάσσουν την κοπέλα από το αμάρτημα της προσβολής του Αγίου, κάτι που σε άλλη περίπτωση θα συνιστούσε ύβρη:

«*Η κόρη απηλογήθηκεν τ’ αγίου Γιωργού και λέει.
-Δεν είδα άγιο δίνωμον σαν και σε, άγιε Γιώργη,
να παραδίνεις τη Ρωμηάν εις του Τουρκιού τα χέρια.*»

Η τελευταία αποστροφή προς τον Άγιο, που απαντάται μόνο στη χιακή παραλλαγή, είναι ενδεικτική της ισχυρής θέσης της γυναίκας και μάλιστα της αρχόντισσας στη χιακή κοινωνία, που τολμά να εκφράσει ελεύθερα την άποψή της και να κατακρίνει ακόμη και την απόφαση ενός Αγίου.

Ο Κανελλάκης στα *Χιακά Ανάλεκτα*¹⁵¹ παρουσιάζει μία άλλη εκδοχή του ίδιου τραγουδιού με τίτλο, *Το Φραγκόπουλο*,¹⁵² στην οποία ο Σαρακηνός ή ο Τούρκος αντικαθίσταται από Φράγκο.¹⁵³ Το τραγούδι δεν παρουσιάζει καμία απολύτως αλλαγή στο αφηγηματικό μέρος. Παραθέτουμε τους δύο αρχικούς και τους τρεις τελευταίους στίχους:

«*Ένα μικρό Φραγκόπουλο, μιανού μεγάλ’ αφέντου
Ρωμηού κόρην εγάπησε, Ρωμηού κόρην γυρεύει{...}*»

¹⁵⁰ Το Κοράνιο χαρακτηρίζει τους εβραίους και τους χριστιανούς «λαούς της Βίβλου» και διακηρύσσει ότι ο Θεός του Ισλάμ (Αλλάχ) είναι ο ίδιος με το Θεό που μίλησε στους προφήτες της χριστιανικής Αγίας Γραφής. Ως πιστοί του αληθινού Θεού, κατά το Ισλάμ, Ιουδαίοι και Χριστιανοί αναγνωρίζεται ότι διαθέτουν μέρος της αλήθειας και -θεωρητικά τουλάχιστον- η αντιμετώπισή τους από τους μουσουλμάνους πρέπει να είναι ευνοϊκή· Αλέξανδρος Καρυώτογλου, *Ορθοδοξία και Ισλάμ*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1994, σ. 42. Το Κοράνιο αποδίδει σεβασμό στην Παναγία και σε ορισμένους Αγίους, ιδιαιτέρως δε στον Άγιο Γεώργιο.

¹⁵¹ Κανελλάκης, *ΧΑ*, ό. π., σ. 59-60. Επίσης, μία παραλλαγή από τα Κουρούνια με τίτλο *Η Λυγερή και ο Τούρκος* παρουσιάζει ο Χωρεάνθης· βλ. Χωρεάνθης, ό. π., σ. 55.

¹⁵² Ο Στεφ. Καββάδας καταγράφει μία παραλλαγή του τραγουδιού από το Πυργί της Χίου. Ο ίδιος αναφέρει ότι είναι μεταγενέστερη παραλλαγή του ποιήματος «Το Φραγκόπουλο», που περιλαμβάνεται στη Συλλογή *Χιακά Ανάλεκτα* του Κ. Κανελλάκη· Καββάδας, «Χιακά Ανάμεικτα», ό. π., σ. 111· Ο Φ. Αργέντης στη Συλλογή του συμπληρώνει: «We have also a song from Kardhamyla, an almost exact repetition of that in Kanellakis, p. 59, said that the lover who pursues the Greek girl and persuades St George to undo a miracle whereby he has hidden her, is not a Frank but a Turk»· Philip P. Argenti, – H. J. Rose, *The Folk –Lore of Chios*, vol. ii, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1949, σ. 793, υποσημ. 1.

¹⁵³ Αν ανατρέξουμε στην κατοχή της Χίου από τους Γενουάτες (1346-1566), καθώς και στις σχέσεις Ορθοδόξων και Καθολικών, ακόμη και κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας, θα διαπιστώσουμε ότι δεν ήταν άριστες. Οι Φράγκοι ως κατακτητές, αν και ομόθρησκοι, ενσάρκωναν για τους Έλληνες της Χίου, έναν απεχθή «Άλλο», λόγω της σκληρότατης διοίκησης και της βαρύτερης φορολογίας που επέβαλαν.

*«{...}κι η κόρη 'πηλογήθηκε τ' αγίου Γιωργού τού λεγέι».
«Δεν είδα άγιον δίγνωμον σαν και σε, Άγι Γιώργι',
να παραδίδεις την Ρωμηάν εις του Φραγκού τα χέργια».*

Ο Άμαντος¹⁵⁴ παραθέτει μία άλλη παραλλαγή από το χωριό Συκιάδα με ανεπαίσθητες, επίσης, διαφορές:

*«Ένα μικρό Τουρκόπουλλο, του βασιλέ κωπέλλι{...}
Μια Ρωμιοπούλλαν αγαπά, μα κείνη δεν τον θέλει»*

Στο τάμα προς τον Άγιο το Τουρκόπουλο προσθέτει το λιβάνι από τη Δαμασκό. Στη Χίο, κατά την τουρκοκρατία, το εμπόριο είναι ανθηρό, κάτι που διαφαίνεται στον συγκεκριμένο στίχο:

«{...}να φερ' (δ)αμάσκηνο κερι κι (δ)αμάσκηνο λιβάνι{...}»

Ο Σωτηράκης στα *Ανέκδοτα Χιακά Δημοτικά*,¹⁵⁵ σε άλλη χιακή παραλλαγή του ίδιου τραγουδιού με τίτλο, *Ένα μικρό Τουρκόπουλο*, παρουσιάζει τη νεαρή γυναίκα να συγκατανεύει τελικά, να αποδέχεται, όχι όμως αόγγυστα, την απόφαση του Αγίου. Ο Τούρκος κρατάει την κοπέλα από τα μαλλιά, επιδεικνύοντας έτσι την εξουσία που έχει επάνω της. Στο τέλος η κοπέλα ζητά από τον Τούρκο να την πιάσει από το χέρι, ως επισφράγιση της 'αποδοχής':

«Άφης με Τούρκο αφ' τα μαλλιά και πιάσμ' από το χέριν».

Αν και η νεαρή δείχνει να υπακούει στην επιθυμία του Αγίου, ωστόσο εκφράζει με δυσαρέσκεια την εύλογη απορία:

*«Ποιος είδεν άγιο δίγνωμο σαν και τον Άγιο Γιώργη,
να παραδίνει τις ρωμιές εις των τουρκών τα χέρια».*

Ίδιο περίπου τέλος έχει και η παραλλαγή από τα Κουρούνια (χωριό της βόρειας Χίου) που παραθέτει ο Χωρεάνθης.¹⁵⁶ Χαρακτηριστικό αυτής της παραλλαγής είναι ότι η κόρη υποτάσσεται ευκολότερα στη μοίρα της και στην επιθυμία του Αγίου· ωστόσο ο Τούρκος δεν παύει να είναι για 'κείνη ένας απεχθής «Άλλος», γι' αυτό και τον αποκαλεί, Χάρο.

«Άσε με Χάρο, άσε με, και πιάσ' μ' από το χέρι

Τώρα το έμαθα κι εγώ πως θα γινούμε ταίρι».

¹⁵⁴ Κων/νος Άμαντος, «Δημώδης χιακή ποίησης», *XX*, τχ. 6 (1926), σ. 193.

¹⁵⁵ Ο ίδιος αναφέρει την πεποίθηση της γιαγιάς του ότι οι Τούρκοι φοβούνταν και σέβονταν τον Άγιο Γεώργιο γιατί είναι πολέμαρχος. Νικόλαος Δ. Σωτηράκης «Ανέκδοτα Χιακά Δημοτικά», *XE*, τ. 4/τχ. 11(1966), σ. 133-134.

¹⁵⁶ Χωρεάνθης, *ό. π.*, σ. 55.

Ο Γατανάς καταγράφει μια άλλη χιακή παραλλαγή, από το Πιτύος (χωριό στα ΒΑ της Χίου), με τίτλο, *Το Τουρκόπουλο*.¹⁵⁷ Η διαφορά εδώ έγκειται στο ότι το Τουρκόπουλο ερωτεύεται μια Φράγκισσα και όχι Ρωμιά. Η αντίδραση της κοπέλας απέναντι στον Τούρκο είναι ακριβώς η ίδια. Η χριστιανική πίστη, ανεξάρτητα από το δόγμα (ορθόδοξο ή καθολικό) κατατάσσει τον αλλόθρησκο Τούρκο στην κατηγορία του «Άλλου» και απαγορεύει τις ερωτικές σχέσεις μεταξύ αλλοθρήσκων.

*«Ένα τουρκή τουρκόπουλο του βασιλεία κοπέλι
Αγάπαγε μια φράγκισσα μα 'κείνη δε το θέλει»*

Ωστόσο, ο Άγ. Γεώργιος, αδιαφορώντας για τις ανθρώπινες εμπάθειες και τα μίσση, θρησκευτικά και μη, εισακούει την παράκληση του Τούρκου που τον αποκαλεί Θαράπη (θεραπευτή) και καβαλάρη - πολεμιστή και συγκατατίθεται:

«Άγιε Γιώργη Θαράπι μου αλόγου καβαλάρη»¹⁵⁸

Η εύλογη απορία της κοπέλας σχετικά με την 'αχαρακτήριστη' συμπεριφορά του Αγίου εκφράζεται και σε αυτό το τραγούδι, αλλά η απόφαση είναι του Αγίου και δεν αμφισβητείται. Εδώ η νέα καταφέρεται ενάντια στον κλήρο, που θα έπρεπε να ενεργεί πάντοτε σύμφωνα με τις θεϊκές επιταγές:

*«παπάδες και πνευματική πού τόβρεται γραμένο
να πέρνει ο τούρκος την ρωμιά είναι συχορευμένο;»*

Στον τελευταίο στίχο η Φράγκισσα ξαναγίνεται Ρωμιά. Αυτό δεν αλλάζει καθόλου το νόημα του τραγουδιού και αποδεικνύει περίτρανα ότι ο μωαμεθανός αποτελεί κοινό εχθρό των χριστιανών, Ορθόδοξων ή Καθολικών.

Στην παραλλαγή του Καββάδα¹⁵⁹ από το Πυργί της Χίου (κεφαλοχώρι στα νότια του νησιού) η νέα ζητάει από τον Τούρκο να μην την κακομεταχειρίζεται και τον προειδοποιεί ότι, αν το μάθουν τα αδέρφια της, θα τον σκοτώσουν. Στο σημείο αυτό παρατηρούμε ότι όσο κι αν ο «Άλλος», ο εχθρός, προκαλεί φόβο, πάντα υπάρχουν περιθώρια αντίδρασης για τους ανδρειωμένους, ιδιαίτερα αν θίγεται η τιμή της αδελφής. Η νέα, αν και υποχωρεί, δεν αποκαλεί τον Τούρκο με το όνομά του, αλλά «Τούρκε», πράγμα που καταδεικνύει ότι προσπαθεί να διατηρήσει την απόσταση. Η υπέρβαση δεν είναι εφικτή, αν τα αισθήματα δεν είναι αμοιβαία:

«Άφεις με, Τούρκε, αφ' τα μαλλιά και πιας με αφ' το χέρι

¹⁵⁷ Χρήστος Γατανάς, *Απέ τη Χιο*, Χίος 1991, σ. 17.

¹⁵⁸ Η προσφώνηση αυτή του Αγίου «Άγιε Γιώργη Θαράπη», ενισχύει την άποψη ότι ο Άγιος Γεώργιος ήταν σεβαστός και από τους μουσουλμάνους, ως πολεμιστής και θεραπευτής.

¹⁵⁹ Καββάδας, «Χιακά Ανάμεικτα», *ό. π.*, σ. 110-111.

να μη σε δουν τα ' αδέρφια μου και φονικό θα γένει».

Στη συνέχεια εκφράζεται και πάλι η δυσαρέσκεια προς τον Άγιο με τη διαφορά ότι η κόρη, σε αυτή την εκδοχή, του καταλογίζει ότι παραδίδει στον Τούρκο, όχι μία Ρωμιά, αλλά μία φτωχή κοπέλα:

*«Ποιος είδεν άγιο δίγνωμο σαν και τον άγιο Γιώργη
να παραδίνει τους φτωχούς εις των Τουρκών τα χέρια!!».*

3. Του Μαύρου το φιλί¹⁶⁰

Η υπόθεση αυτού του τραγουδιού δεν είναι συνηθισμένη. Μια αγνή χωριατοπούλα αναθρεμμένη με την αυστηρότητα της οικογενειακής ηθικής του χωριού ερωτεύεται ένα Μαύρο, αλλόφυλο και αλλόθρησκο. Στο σημείο αυτό έχουμε ανατροπή του συνήθους διπόλου, του άνδρα-αφέντη που αγαπά ετερόδοξη-αλλόφυλη γυναίκα. Ο λαϊκός ποιητής με ιδιαίτερη ευαισθησία, λυρισμό και παραστατικότητα παρουσιάζει τα στάδια του απαγορευμένου αυτού έρωτα. Κατά την πρώτη φάση της ερωτικής προσέγγισης, μέσα από τα λόγια της νεαρής γυναίκας, εκφράζεται η κοινωνική αντίληψη για την αδιανόητη αυτή ένωση. Μονολογεί λοιπόν και θέλοντας να απαλλαγεί από το βάρος της ευθύνης και της βέβαιης κοινωνικής κατακραυγής, αποδίδει τον έρωτα σε πλάνη, πράγμα σύνηθες στη δημοτική ποίηση:

*«Όσο καυκώμουν κ' ήλεγα Μαύρος μημ με φιλήση,
τόσον η αυγή με πλάνεψεν και φίλησέμ με ο Μαύρος».*

Δεύτερη φάση: Το φιλί τη μαγεύει, της ξυπνάει την ερωτική επιθυμία:

«Μάγια του Μαύρου το φιλί{...}»

Τρίτη φάση: Αμέσως μετά επικρατεί η λογική. Έρχεται στο μυαλό της η αμαρτία που διέπραξε, η οικογένεια και η αντίδραση της στενής κοινωνίας του χωριού. Η μόνη λύση είναι να φύγει για να ξεχάσει, να περάσει θάλασσα, γιατί μόνο έτσι, κατά την παράδοση, όπως αναφέρουν οι λαϊκές δοξασίες, λύνονται τα μάγια:¹⁶¹

*«Πέραμαν να περάσω
πέραμαν κι' αντιπέραμα, ίσως να το ξεχάσω»*

¹⁶⁰ Πρόκειται για ένα από τα ωραιότερα χιώτικα δημοτικά τραγούδια. Φαίνεται ότι δημιουργήθηκε κατά τις επιδρομές των Αράβων (Σαρακηνών), διότι Μαύρος σημαίνει Αράπης, Μόρος, όπως λέγονταν στη Χίο οι μαύροι εξ' Αφρικής· Βίος, *Λαϊκή Λαογραφία ό. π.*, σ. 36. Ο Ζολώτας αναφέρει ότι οι Μαύροι, Μόροι ήρθαν στη Χίο ως σκλάβοι επί Γενουατών· Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 41.

¹⁶¹ Βίος, *Λαϊκή Λαογραφία, ό. π.*, σ.38.

Τέταρτη ‘φάση’: Η νέα κοπέλα καταλαβαίνει ότι δε μπορεί να εγκαταλείψει τον αγαπημένο της. Παραδίδεται στην αγάπη του και γίνεται η ίδια ‘σκλάβα’ του έρωτά της για το Μαύρο. Η ‘ανατροπή’ φθάνει στην κορύφωσή της. Ως τολμηρή νέα αποφασίζει να πάει στη μάνα του να την ρωτήσει, τι έτρωγε όταν ήταν έγκυος και ο γιος της μοσχομυρίζει:

*«Να πα να βρω τημ μάναν τουνα την καλωρωτήσω
Είντά τρωγε στο γκάστριν τηςκ’ εμπύριζεν ο γυιός της;»*

Η φήμη για την άσχημη μυρωδιά που αποπνέει το σώμα των Μαύρων ανατρέπεται:

*«Ρόδα ’τρωγεν το ταχυνό, μήλα το μεσημέρι
κ’ ύστερ’ απομεσήμερα τον κρίνον τον αφράτο
κ’ έκαμεν τον χρουσόν υγιόν,¹⁶² τον μοσχομυρωδάτο;»*

Η μία ανατροπή διαδέχεται την άλλη. Εξαφανίζεται ακόμη και η προκατάληψη για το χρώμα του δέρματος. Το μαύρο γίνεται χρυσό και εμπνέει έρωτα και πόθο. Εδώ, το απαγορευμένο, το ‘ξένο’ γίνεται ερωτικά ελκυστικό. Το μαύρο χρώμα, που ως χρώμα δέρματος είναι απεχθές στη λαϊκή παράδοση, τοποθετεί τον Μαύρο ως «Άλλο» σε μειονεκτική θέση και τον περιθωριοποιεί, εδώ παρομοιάζεται με χρυσό. Ο χρουσός άνδρας ξεχωρίζει για την ομορφιά του, τη μοναδικότητά του, είναι ο αγαπημένος, για χάρη του οποίου θυσιάζονται η τιμή, η θρησκεία, η οικογένεια και η ίδια η κοινωνία. Η ανατροπή είναι πλήρης καθώς η εξαίρεση γίνεται κανόνας και ο κανόνας εξαίρεση. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο παραθέτουμε ολόκληρο το τραγούδι, διότι θεωρούμε ότι αποτελεί την πιο χαρακτηριστική μαρτυρία πλήρους ανατροπής του στερεότυπου.

3. Η ενάρτεος¹⁶³

Στο ποίημα αυτό μια Χιωτοπούλα, μικροπαντρεμένη, πάει στου Πασσά τη Βρύση¹⁶⁴ να γεμίσει νερό τη στάμνα της. Ήταν όμορφη καθώς φαίνεται και ο Αγάς τη βλέπει, την ερωτεύεται και πάει να τη φιλήσει:

¹⁶² Η λέξη «χρουσός» ή «χρουσός» παρατηρείται πολύ συχνά στις χιακές παραλλαγές και δε σημαίνει πάντοτε έγχρωμος. Συχνά σημαίνει πολύτιμος, μονάκριβος, καθώς χρησιμοποιείται κατά κόρον για τους γιους με ιδιαίτερα γνωρίσματα και χαρίσματα.

¹⁶³ Κανελλάκης, ό. π., σ. 53. Επίσης, ο Καββάδας καταγράφει στα *Χιακά Ανάμεικτα* μία παραλλαγή αυτού του τραγουδιού, όπου απουσιάζουν οι επτά τελευταίοι στίχοι· Καββάδας, «Χιακά Ανάμεικτα», ό. π., σ. 114.

¹⁶⁴ Πρόκειται για την παραθαλάσσια περιοχή στα βόρεια της πόλης της Χίου, που σήμερα ονομάζεται Δασκαλόπετρα ή πέτρα του Ομήρου. Εκεί τοποθετεί η παράδοση τη Σχολή του μεγάλου ποιητή.

*«{...}κάτω 'ς του Πασσά τη βρύση
'Πάγ' η κόρη να γεμίση,
'παγ' αγάς να την φιλήση{...}»*

Η ενέργειά του όμως αυτή προσκρούει στη θαρραλέα αντίδραση της κόρης, δείγμα και πάλι του χαρακτήρα της Χιώτισσας, αλλά και του σχετικά ελεύθερου κλίματος στο οποίο οι Χίοι διαβιούσαν. Οι Τούρκοι δεν τους φοβίζον τόσο όσο σε άλλα μέρη της Ελλάδας.

Ο Αγάς με φροντίδα και τρυφερότητα της λέει:

*«-Σήκωσ', κόρη, τα σαγιά σου
Μη λερώσης την ποδιά σου».*

Η νέα απαντά με αυθάδεια:

*«-Αν λερώσω την ποδιά μου,
Τι σε μέλει 'σεν', αγά μου;»*

Ο αγάς τής απαντά ότι, όταν πεθάνει ο σύζυγός της, επιθυμεί να την κάνει γυναίκα του. (Ίσως η επιθυμία αυτή να υποκρύπτει μία υποβόσκουσα απειλή):

*«Μέλει με 'τσαι λογαριάτζω
να χηρέψεις να σε πάρω».*

Από τη μία η έμμεση, πλην σαφώς εκπεφρασμένη απειλή, από την άλλη το μίσος για τον Τούρκο (τυπικό στερεότυπο προς τον αλλόφυλο-αλλόθρησκο «'Αλλο»), βγάζουν τη νεαρή γυναίκα από τα όριά της. Έχει εκμανεί και με θάρρος, χωρίς να φοβάται τις συνέπειες, απαντά στον αγά, αψηφώντας το αξίωμα του και εξουσία που έχει πάνω της:

*«-Κάλλια να σε φα' το φείδι,
παρ' αυτό 'που 'πες να γείνη».*

Ο αγάς δεν προσβάλλεται, ούτε πτοείται από την μάλλον αναμενόμενη γι' αυτόν απάντηση· αντίθετα δείχνει να διασκεδάζει. Άλλωστε, αυτή όφειλε να είναι η αντίδραση μιας έντιμης παντρεμένης γυναίκας, ακόμη και αν δεν ήταν Ελληνίδα και χριστιανή. Έτσι, με διάθεση περιπαικτική, αλλά και σαφώς ερωτική, εξακολουθεί να την προκαλεί και να την προσκαλεί σε ερωτικό παιχνίδι:

*«Γίνου συ, πουλί μου, φείδι
τσ' έλα φίλα με 'ς τα χείλη,
'ς το λαιμό τσ' εις το τραχήλι».*

Η υπομονή της κοπέλας εξαντλείται. Του απαντά με λόγια προσβλητικά και απορρίπτει τον έρωτά του. Πιστή στα ήθη και τις παραδόσεις της πατρίδας και της θρησκείας της προτιμά το θάνατο από τον Τούρκο και τον κατακεραυνώνει με λόγια απέχθειας και υποτίμησης:

*«-Πέφτω κάλλια 'ς το γιαλό
να με φάνε τα 'σαράτσια
τσαι το αρμυρό νερό,
παρά 'συ, κακό θεριό!».*

Το αποκορύφωμα της αποστροφής είναι η παρομοίωση του Τούρκου με κακό θεριό, εικόνα που συμφωνεί με το παραδοσιακό στερεότυπο του «φοβερού Τούρκου».

5. Το Σκλαβόπουλο¹⁶⁵ ή Σαράντα Κάτεργα

Το δημοτικό αυτό τραγούδι αποδίδει τη ζωντανή εικόνα της αιχμαλωσίας νέων ανδρών που 'χρησιμοποιούνται' στα κάτεργα και είναι έρμια της βούλησης του κυρίου τους. Σε αυτή την περίπτωση, η διάθεση του αφέντη απέναντι σε έναν και μόνο σκλάβο και όχι σε όλους ανεξαιρέτως, είναι ιδιαίτερα θετική, όπως θα δούμε στη συνέχεια. Στην αρχή περιγράφεται η κατάσταση των σκλάβων επάνω στο καράβι. Ένας από αυτούς αναστενάζει και το καράβι σταματά μεσοπέλαγα:

*«Ένα καράβιν έρχεται ανάμεσα πελάγζου
έχει σκλαβάκια ελυτά, σκλαβάκια 'χει δεμένα,
μα 'να σκλαβάκι ψυχερό¹⁶⁶ βαρειά αναστενάζει».*

Ο αφέντης φαίνεται να αντιλαμβάνεται και να συναισθάνεται τον πόνο του νεαρού σκλάβου και διερωτάται από πού προέρχεται ένας τόσο δραματικός αναστεναγμός που κάνει το καράβι να σταματήσει:

*«Τις ήτο 'που 'νεστέναζε κι εστάθην το καράβι;»
κι 'αν είν' απ' τα σκλαβάκια μου να πα' τα 'λευτερώσω».*

Του απαντούν ότι:

«μόνον ένα μικρό σκλαβόπουλο κλαίει κι ' αναστενάζει»

Ο αφέντης δείχνει φιλόνηρωπα αισθήματα απέναντι στον σκλάβο. Τον ρωτά τι έχει και αναστενάζει, χωρίς όμως να τον αποκαλέσει με το όνομά του. Κάθε φορά που απευθύνεται σε αυτόν τον αποκαλεί, 'σκλάβε':

«Σκλάβε, πεινάς; σκλάβε, διψάς; και κλαις και αναστενάζεις;

¹⁶⁵ Κανελλάκης, ό. π., σ. 71-72.

¹⁶⁶ Ψυχερό= ψυχωμένο, ανδρείο.

Ο σκλάβος απαντά ότι δεν του λείπει τίποτα, αλλά ότι είναι νιόπαντρος και λόγω της δωδεκαετούς σκλαβιάς του, άλλος παντρεύεται τη γυναίκα του. Ο αφέντης τού ζητά ως αντάλλαγμα για την απελευθέρωσή του να τραγουδήσει:

«Σκλάβε μου, για τραγούδησε για να σ' ελευθερώσω».

Ο σκλάβος δείχνει μία δυσπιστία στα λόγια του κυρίου του και απαριθμεί όλα όσα έκανε για να ελευθερωθεί και δεν τα κατάφερε, αλλά και τι ακόμη θα μπορούσε να κάνει:

*«Λεφτοκαργυράν εφύτρεψα 'ς της φυλακής την πόρταν,
και λεφτοκάρυν έκοψα και 'λεφτεριά δεν είδα
και πάλιν για την λευτεριά βρύση να πα' ν' ανοίξω,*

Το μόνο που επιθυμεί είναι να ελευθερωθεί και ας πεθάνει:

«και αν την 'δω την 'λευτεριά, το αίμα μου να χύσω».

Ο αφέντης χωρίς δεύτερη σκέψη τον απελευθερώνει:

«Σκλάβε μου, άμε 'ς το καλό, και σκλάβος πλεια δεν είσαι».

Ακολουθούν οι περιπέτειες του ελεύθερου πια νέου μέχρι να βρει τη γυναίκα του στα σκαλιά της εκκλησίας, να γίνει η αναγνώριση και να ζήσουν και πάλι μαζί.

Άλλη εκδοχή του τραγουδιού παραθέτει ο Αλέξανδρος Γαλανός.¹⁶⁷ Η εκδοχή αυτή διαφοροποιείται κυρίως ως προς ένα σημείο. Ο νέος αποζητά απεγνωσμένα την ελευθερία του, όχι τόσο γιατί παντρεύουν την γυναίκα του (προφανώς επειδή τον θεωρούν χαμένο), κάτι που δε φαίνεται να τον ενοχλεί ιδιαίτερα, αλλά κυρίως διότι της δίνουν για σύζυγο τον χειρότερο εχθρό του:

*«{...} και τώρα την γυναίκαμ μου άλλος την ευλογάται.
Δεν τώχω πως παντρεύβγεται, μηδέ πως ευλογάται,
μόνον που παίρνει άντραν της τον πιο μεγάλ' οχτρόμ μου».*

Ο Χρ. Γατανάς¹⁶⁸ καταγράφει μία άλλη παραλλαγή αυτού του τραγουδιού από την Παρπαριά (χωριό στη Βόρεια Χίο) με τίτλο *Σαράντα Κάτερρα*. Σε αυτή την παραλλαγή δεν έχουμε ένα καράβι, αλλά σαράντα κάτερρα και 'ξηναταδυό φρεγάτες. Ο σκλάβος εδώ έχει όνομα, πράγμα που του δίνει αξία και οντότητα· είναι ο Γιάννης, όχι ο ανώνυμος σκλάβος:

«ο Γιάννης αναστέναξε κι εστάθην η φρεγάτα.»

¹⁶⁷ Αλέκος Γαλανός, *Άγιος Γεώργιος ο Σκούσης*, εκδ. Παγχακή, Χίος 1958, σ. 16-17.

¹⁶⁸ Γατανάς, *Σ' ένα κομμάτι Ιωνικής Γης*, εκδ. Ε.Κ. Ζησίμου, Χίος 1973, σ. 89· Βλ. επίσης, του ιδίου, *Τραγούδια από τη Χώρα, τα Καρδάμυλα, τη Βολισσό, το Πυργί και χωριά της Χίου*, εκδ. Δήμου Καρδαμύλων της Χίου, Χίος 2009, σ. 53-54.

Και σε αυτή την εκδοχή ο μπέης ως «Άλλος» φαίνεται συμπονετικός και αναρωτιέται, ποιος υποφέρει και αναστενάζει:

«αν ειν' απέ τους σκλάβους μου να τον ελευθερώσω»

Με γλυκό τρόπο και αποκαλώντας τον με το όνομά του, κάτι που δείχνει οικειότητα και συμπάθεια, ο μπέης ζητά από τον σκλάβο του να του τραγουδήσει, για να αποκτήσει την ελευθερία του:

«-Γιάννη και για τραγούδησε να σε ελευθερώσω»

Ο Γιάννης, όπως και στην προηγούμενη εκδοχή, με θάρρος του λέει πως, ό,τι κι αν έκανε μέχρι εκείνη τη στιγμή για να ελευθερωθεί, δεν είχε αποτέλεσμα. Βλέπουμε ένα σκλάβο που έχει το θάρρος της γνώμης του, ωστόσο δεν υπερβαίνει τα όρια, τα οποία είναι σαφή. Φαίνεται τολμηρός, αλλά παράλληλα και συνετός και θέλοντας να δελεάσει τον αφέντη του λέει χαρακτηριστικά:

*«δότε μου το παιχνίδι μου και το τρανό διζάρι,
να τραγουδήσω δυνατά και να χτυπώ γεμάτα,
να κάμω και μια λυγερή, να 'ρθει μεσ' τη φρεγάδα,
να τη φιλήσ' ο μπέης μου, ίσως μ' ελευτερώσει»*

Ζητάει να καταφέρει το αδύνατο για να ικανοποιήσει τον αφέντη του και να επιτύχει την απελευθέρωσή του. Με το τραγούδι του θέλει να κάμει μια νέα γυναίκα να ανέβει στο καράβι και ο αφέντης του, ως αντάλλαγμα, να τον ελευθερώσει. Αυτή προφανώς θα ήταν η προσδοκία κάθε δούλου, να κάνει ό,τι είναι δυνατόν για να σωθεί από τη δουλεία. Το επιθυμητό αποτέλεσμα δεν αργεί να έρθει:

*«Κι ο μπέης όντας το 'κουσε, πολύ του καλοφάνη».
«-Βάλε φλουριά στη τσέπη σου και γρόσια στην ποδιά σου,
και πάρε και τον μαύρο σου και άμε στη δουλειά σου {...}».*

6. Η αναγνώριση της αδερφής¹⁶⁹ ή (Η άγνωστος αδελφή)

Το τραγούδι αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι παρουσιάζει με παραστατικό τρόπο μία συνήθη πρακτική των Οθωμανών κατακτητών. Οι τοπικές οθωμανικές Αρχές είχαν το δικαίωμα να επιβάλουν αυθαίρετα έκτακτους φόρους (*αβαρίζια*), χωρίς έγκριση από την κεντρική εξουσία. Οι αρμόδιοι αξιωματούχοι επικαλούνταν διάφορους λόγους, με στόχο πάντοτε το ίδιο συμφέρον. Στο δημοτικό αυτό τραγούδι ο σύζυγος εκβιάζεται να δώσει την όμορφη σύζυγό του στους Οθωμανούς άρχοντες, οι οποίοι τον απειλούν ότι, αν δεν το πράξει, θα του επιβάλουν διπλό και τριπλό

¹⁶⁹ Γαλανός, ό. π., σ. 21-22.

φόρο. Το κίνητρο είναι η ζήλεια και το αντικείμενο του πόθου, η όμορφη γυναίκα. Στην προκειμένη περίπτωση οι συγκεκριμένοι άρχοντες κατατάσσονται στην κατηγορία του «Άλλου» και μάλιστα εμφανίζουν ένα ιδιαίτερα απεχθές και αποκρουστικό πρόσωπο. Ας παρατηρήσουμε την κατ' εξακολούθηση προσβλητική προσφώνηση του συζύγου «κοντέ»:

*«Ένας κοντός κοντούτσικος έχ' όμορφη γυναίκα,
Οι άρχοντες ζουλοχτονούν, για να του την επάρουν.
Να του την πάρουν δε μπορούν, να του την κλέψουν όχι,
πιάνουν και χαρατσώνουν τον διπλόν τριπλόν χαράτσι».*

Ο άνδρας πουλάει όλα του τα υπάρχοντα προκειμένου να σώσει την όμορφη σύζυγό του. Η γλαφυρή και λεπτομερής περιγραφή των περιουσιακών του στοιχείων δείχνει την καλή οικονομική του κατάσταση, αλλά και το μέγεθος του εκβιασμού και της απόγνωσης που ακολουθεί:

*«Τρέχει ο κοντός στοχάζεται το χρέος του να βγάλει
Πουλεί το σπίνιν τόμορφο, μ' αυλές μαρμαρωμένες,
πουλεί χωράφι' αθέριστα, χωράφια θερισμένα
και πάλιν δεν ακανούν και πάλι δεν τοφ φτάνουν.
Πουλεί κι' αμπέλι' ατρύγητα κι αμπέλια τρυγημένα,
πουλεί και σταύλους μ' άλογα και σταύλους με μουλάρια».*

Στο τέλος πια το μόνο που απομένει να πουλήσει είναι η όμορφη γυναίκα του:

*«{...} επούλησεν, επούλησεν δεσ σώννουν να πλερώση.
Μον' η καλή τα' απόμεινε και πα να την πουλήση».*

Η σκηνή της πώλησης της νέας γυναίκας είναι συγκλονιστική. Ο σύζυγος την οδηγεί στην αγορά, όπως θα γινόταν σε περίπτωση αγοροπωλησίας ζώου και στη συνέχεια την παζαρεύει για να επιτύχει καλύτερη τιμή. Αυτό που στην εποχή μας θεωρείται ακατανόητο και αδιανόητο, κατά τη συγκεκριμένη εποχή ήταν μία συνήθης πρακτική, βασανιστική και ατιμωτική για τα θύματα.¹⁷⁰ Πόσο άραγε να διαφέρει η περιγραφή αυτή από την πραγματικότητα την οποία έζησαν τα χιλιάδες θύματα που αιχμαλωτίστηκαν στη Χίο μετά τη σφαγή;

*«Από το χέρι την κρατεί στην αγορά την πάει.
Τότες του λεν οι άρχοντες»
«Πουλείς κοντέ τη λυζγ'ερέ, πουλείς κοντέ την κόρη;»*

¹⁷⁰ Σε επόμενη ενότητα της εργασίας μας θα παρουσιάσουμε παρόμοιες ιστορίες αγοροπωλησίας από το στόμα Χίων αιχμαλώτων που κατόρθωσαν να απελευθερωθούν, αλλά που ποτέ δεν ξέχασαν τον εξευτελισμό και την ταπείνωση της αιχμαλωσίας που εξομοιώνει τον άνθρωπο με ζώο ή με αντικείμενο ευτελούς αξίας.

«Πουλώ και πατζαρίτζω¹⁷¹ την κι όγοιος την θ' ας την πάρη».

Αμέσως αρχίζει το παζάρεμα της πολύτιμης κόρης:

*«Για πε κοντέ της λυζγζερής, πόσα 'ναι τα προουκιά της;»
«Τώναν της χείλι χίλια πα, τα δυο της δυο χιλιάδες.
και το γατανοφρύδιν της χιλιάδες και μυριάδες».*

Η αγοροπωλησία ολοκληρώνεται, καθώς πωλητής και αγοραστής συμφωνούν στην τιμή. Από τη στιγμή που η κοπέλα οδηγείται στο σπίτι του νέου της αφέντη γίνεται μία φοβερή αποκάλυψη. Θεϊκά σημάδια προειδοποιούν τους δύο νέους προκειμένου να αποφευχθεί η ανίερη ένωση:

*«'Ηπγιασ' ο νιος να τη τσιμπά κι ο θιός εμουλλοβρόνταν·
ήπγιασ' ο νιος να τη φιλή και πγιάνν' ο θιος κι εβρόνταν {...}»*

Με τη θεϊκή παρέμβαση ξεκινάει η σκηνή της αναγνώρισης. Ο νέος αρχίζει να ρωτά την κοπέλα για την καταγωγή της:

*«-Για πε μου, πε μου λυζγζερή, από πού 'ν η γενιά σου;»
«-Από το μωργιανάθθεμαν κι αφ' την ανεμοζζάλη·
η μάνα μου 'ν αφ' το Μωργιά κι ο κύρης μ' αφ' τ' Ανάπλι,
εσμίζανε και κάμανε εμέναν κι άλλον έναν,
εμέναν κι έναν Κωσταντή, μικρόν τον ετουρκέψαν{...}».*

Εκείνη αρχίζει να δίνει πληροφορίες για τον εξισλαμισμένο αδελφό της, οι οποίες οδηγούν τελικά στην αποκάλυψη της ταυτότητας του νέου της αφέντη. Τα δύο αδέρφια αναγνωρίζονται:

«-Κατά τα λόγια που μου λες εσ' είσαι αδερφή μου».

Ο νέος οδηγεί την αδελφή του στον άνδρα της, αποκαθιστώντας την αδικία και την οικονομική βλάβη του συζύγου:

*«Κι αφ' το χεράκιν παίρνει την και του κοντού την πάει».
«Χαίρου κοντέ τηλ λυζγζερή, χαίρου κοντέ την κόρη
και τα φλουριά που σου 'δωκα ας είναι για προουκιά της,
εσόν είναι γυναίκα σου κι εμόν ειν' αδερφή μου».*

Ο Κανελλάκης στα «Χιακά Ανάλεκτα»¹⁷² δίνει μία παραλλαγή του ίδιου τραγουδιού με τίτλο *Η Άγνωστος Αδελφή*. Οι διαφοροποιήσεις δεν είναι πολλές, αλλά έχουν ενδιαφέρον. Η πρώτη έγκειται στο ότι εμφανίζεται ο σύζυγος να μεταφέρει την κόρη με τη βία στην αγορά.

¹⁷¹ Πατζαρίτζω την = την συμφωνώ.

¹⁷² Κανελλάκης, ό. π., σ. 12-13.

«Από τα χέργια την αρπά 'στην αγορά την πάει».

Διαφέρει λίγο και η αγοραπωλησία:

*«Για 'πες, κοντέ, της λυγερός τι είνε τα προουτά της;»
«Το 'να της χέρι χίλια 'πα, τα δυο της δυο χιλιάδες,
κάτω το ποδογύρι της εξήντα δυο χιλιάδες».*

Ο νέος οδηγεί την κόρη στο σπίτι του και αρχίζει να ερωτοτροπεί μαζί της. Σε αυτή την παραλλαγή, η προειδοποίηση γίνεται (όπως συνηθίζεται στα δημοτικά τραγούδια) από ένα πουλάκι:

*«{...} άρχισε να την εφιλή τσαι νε την εχαδεύγη,
μάννα πουλάτσι τσηλαδεί, μα τσηλαδεί τσαι λέει·»
«Φιλ' αδελφός την αδελφήν τσαι δεν εγνωρίζονται».*

Στη συνέχεια γίνεται η αναγνώριση. Στο σημείο αυτό η κόρη αποκαλύπτει ότι τόσο η ίδια όσο και ο αδελφός της έχουν τουρκέψει, ενώ στην προηγούμενη παραλλαγή φαίνεται ότι μόνο ο αδελφός είχε εξισλαμισθεί:

«{...} εμένα τσ' έναν Κωσταντή μικρούς μας ετουρτσέψα·»

Το δημοτικό αυτό τραγούδι είναι σημαντικό διότι, εκτός από την εικόνα του «Άλλου», η οποία είναι ιδιαίτερα παραστατική και έχει ξεχωριστό ενδιαφέρον, παρουσιάζεται απόλυτα πειστικά και ο τρόπος της αγοραπωλησίας ανθρώπων, οι οποίοι, από τη μία στιγμή στην άλλη από ελεύθεροι μεταβάλλονται σε σκλάβους. Στις αφηγήσεις αιχμαλώτων της Χίου θα δούμε πλήθος ανάλογων σκηνών, ορισμένες από τις οποίες είναι πολύ πιο βίαιες και συχνότατα με όχι ευχάριστη κατάληξη.

7. Ο στρατιώτης

Το τραγούδι αυτό αναφέρεται σε ένα στρατιώτη που βράδιασε στο βουνό και αναζητά μια σπηλιά για να περάσει τη νύχτα. Οι εχθροί όμως τον εντοπίζουν. Ανάμεσά τους ένας κοντός γενίτσαρος τον τραυματίζει θανάσιμα. Αφού τον αφήνει μισοπεθαμένο, αρχίζει να τον ρωτά για τους γονείς του και ο νέος απαντά:

*«Η μάννα μουν(αι) αφ' το Μωριά κι' ο κύρης μ' αφ' το Ανάπλι
κ' είχαμεγ και μωρόμ παιδί κ' εκάην στο πο(δ)άρι,
και σαν εγίνην τριω χρονώ το πήρανε οι φράγκοι».*

Ο γενίτσαρος, ακούγοντας την αφήγηση του στρατιώτη, προφανώς καταλαβαίνει ότι αυτός είναι ο αδελφός του και καταριέται τον εαυτό του που τον χτύπησε θανάσιμα. Η αναγνώριση δεν είναι φανερά εκπεφρασμένη, αλλά υπαινικτική· την αντιλαμβανόμαστε από την αντίδραση του γενίτσαρου:

«Κακόχρον' νάχη που χτυπά πριδ δη πριν ερωτήση».

Κατόπιν ο γενίτσαρος βάζει τον στρατιώτη στον ώμο του και τον πάει στον γιατρό, τάζοντάς του τεράστια αμοιβή προκειμένου να θεραπεύσει τον τραυματία. Στο τραγούδι αυτό η εικόνα του «Άλλου» δεν ξεφεύγει από το στερεότυπο του εχθρού, που δε διστάζει να επιτεθεί και να τραυματίσει στον ύπνο τον αντίπαλό του. Επειδή όμως η μοίρα 'παίζει περίεργα παιχνίδια', μετά την αναγνώριση, ο «Άλλος» μεταβάλλεται σε τραγικό πρόσωπο που μάταια αποζητά να 'αναστήσει' τον ετοιμοθάνατο αδελφό του. Παρόμοιες σκηνές, όσο και αν φαίνονται υπερβολικές και απίθανες, καταγράφονται σε μαρτυρίες Χίων, καθώς η πραγματικότητα ξεπερνάει ενίοτε και την πιο τολμηρή φαντασία.

8. Ο Καψοκωσταντής¹⁷³ ή Ο Μυριοκωσταντής

Ο Στυλιανός Βίος στα *Διαλεκτικά Κείμενα* καταγράφει ένα δημοτικό τραγούδι από το χωριό της Χίου, Άγιος Γεώργιος Συκούσης, με τον τίτλο *Ο Καψοκωσταντής* (ή *Μυριοκωσταντής*).¹⁷⁴ Αδέλφια επιστρέφοντας από το πόλεμο, διψούν και αποφασίζουν να πιουν νερό από ένα πηγάδι. Βάζουν μάλιστα κλήρο ποιος θα κατέβη για να πάρει νερό και ο κλήρος πέφτει στον Καψοκωσταντή. Το νερό όμως είναι μαύρο και φαρμακερό. Αφού πίνουν και ξεδιψούν, τα αδέλφια του αποφασίζουν να μην τον ανασύρουν από το πηγάδι και εκείνος αντιλαμβάνεται ότι ήρθε το τέλος του. Το μόνο που σκέπτεται ο Κωσταντής είναι να μη μάθει η μητέρα τους ότι τον έπνιξαν τα αδέλφια του. Βρίσκει λοιπόν την κατάλληλη δικαιολογία:

*«{...}μημ πήτε της μάνας μου πως με πνίζετε
μόνον να της πήτε πως με παντρέψετε,
κ' επήρ' Αρμένη κόρη κ' ήβγκεμ μάϊτσα
μαεύκει τα καράβγκια και τηθ θάλατσα
μαεύκει με κ' εμέναν και εν έρκομαι».*

Εδώ, η «Άλλη», η μάγισσα, είναι Αρμένισσα και όχι Φράγκισσα ή Τουρκοπούλα. Το κακό θα αποδοθεί σε αυτήν, σε μία αλλόφυλη. Αυτή θα είναι υπεύθυνη για την μη επάνοδο του γιου και αυτή θα έχουν ως στόχο οι κατάρες της μάνας. Η συνοχή της οικογένειας δεν πρέπει να διασπαστεί. Αυτό είναι το πρωταρχικό μέλημα του γιου, καθώς και το πώς θα παρηγορήσει και θα απαλύνει τον

¹⁷³ Καψοκωσταντής αντί του, ο Καψούλλης ο Κωσταντής· Βίος, «Διαλεκτικά Κείμενα», ΧΧ, τχ. 3 (1917), σ. 53, υποσημ. 1.

¹⁷⁴ Ο Βίος αναφέρει και την παραλλαγή των Καρδαμύλων της Χίου, *ο Καψαγιάννης· στο ίδιο*, σ. 53, υποσημ. 1.

πόνο της μητέρας του. Αν εκείνη γνώριζε την αλήθεια, θα κατέρρευε ψυχικά και η οικογένεια θα διαλυόταν.

9. Χωρίς τίτλο

Οι στίχοι που ακολουθούν περιγράφουν το αμοιβαίο αίσθημα δύο νέων, της Ζαμπελούς και του τριαντάχρονου Μιχάλη, που αιχμαλωτίστηκε το 1822 στην καταστροφή της Χίου και επιστρέφει στο νησί εξισλαμισμένος, μετά από είκοσι χρόνια, όταν έχουν ηρεμήσει τα πράγματα, για να συναντήσει τον πατέρα του, τον παπά Μηνά. Το διήγημα «Ο Σκλαβωμένος» περιγράφει την αληθινή ιστορία του νέου.¹⁷⁵ Η ερωτευμένη κοπέλα τραγουδά στον καλό της:

*«Κομμάτια κι αν με κάμετε, θρούβαλα σαν το ρίζι
Όλ' η Τουρκιά κι αν μαζευτή δεν μας αποχωρίζει».
«Βασιλικό 'χω στο νερό για του Παπά Μηνά το γιο».
«Γραμματισμένε να σε πω για κοντυλογραμμένε
για μόσκο από το Γιαμπέ* λυγνέ και ζαχαρένιε».*

Ο Μιχάλης ανταποδίδει, εκφράζοντας τα αισθήματά του πάλι με στίχους:

<i>«Ντιλ ακρεντίλ ντεντίν σανάμ γκιουλού φαγιά κουάρσι</i>	<i>«Ένα λογάκι σουείπεν η καδριά μου κι' ένα τριαντάφυλλο έταξες {εσύ να μου χαρίσης}</i>
<i>Ντιλ ακρεντίλ ντεντίν σανάμ Σακίν νονού μαγιάρσι».</i>	<i>ένα λογάκι σουείπεν η καδριά μου πρόσεξε μη τυχόν και το λησμονήσης».</i>

10. Η Εβριοπούλα¹⁷⁶

Ο Γατανάς παραθέτει ένα υπέροχο δημοτικό τραγούδι από τα Φυτά (χωριό στα ΒΔ της Χίου), στο οποίο μία Εβριοπούλα, ακολουθώντας τα πατροπαράδοτα ήθη, αρνείται τα αισθήματα αγάπης ενός νεαρού χριστιανού. Η εθνικότητα του νέου δεν αναφέρεται· δε χρειάζεται άλλωστε, αφού καθώς είδαμε, Έλληνας και Ορθόδοξος αποτελούν έννοιες ταυτόσημες. Το Σάββατο, που επιλέγει ο νέος να επισκεφθεί τη συνοικία των Εβραίων, δεν είναι τυχαία ημέρα:

« Ένα Σαββάτο βράδυ, μια Κυριακή πρωί

¹⁷⁵ Μάρκος Βασιλάκης πρωτοπρεσβύτερος, *Το Λεύκωμα του Βροντάδου του έτους 1936*, Χίος 1936, σ. 45-47.

*Γιαμπές = Το προσκύνημα του Μωάμεθ.

¹⁷⁶ Γατανάς, *Τραγούδια από τη Χώρα, τα Καρδάμυλα, τη Βολισσό, το Πυργί και τα χωριά της Χίου*, ό. π., σ. 28.

*πη(γ) να σεργιανίσω μεσ' την Οβριακή».*¹⁷⁷

Στη συνοικία των Εβραίων βλέπει ο νέος την κοπέλα και θαμπώνεται από την ομορφιά της. Αμέσως την ερωτεύεται, αλλά γνωρίζοντας τις απαγορεύσεις, της ζητά να γίνει χριστιανή, προφανώς για να μπορέσει να την παντρευτεί. Για να υπάρξει ένωση πρέπει οπωσδήποτε η κόρη να αλλαξοπιστήσει. Εμμέσως πλην σαφώς ορθώνεται ως εμπόδιο η θρησκευτική ετερότητα. Άλλωστε αυτό δηλώνεται, χωρίς περιστροφές, πριν ακόμη ο νέος τής εξομολογηθεί τον έρωτά του. Ο ίδιος δε γνωρίζει το όνομα της κοπέλας και την αποκαλεί Εβριοπούλα, κάτι που υποδηλώνει τη σπουδαιότητα της θρησκείας, η οποία αποτελεί το ουσιαστικότερο στοιχείο της ταυτότητας της νέας:

*«Της λέω, Εβριοπούλα, γίνεσαι Χριστιανή
να λούνεσαι Σαββάτο ν' αλλάσσεις Κυριακή
και να μεταλαβαίνεις Χριστού(γ)εννα, Λαμπρή».*

Η κοπέλα αρνείται σθεναρά, λέγοντας μάλιστα ότι προτιμά να πεθάνει από σπαθί Τούρκου παρά να αλλάξει την πίστη της. Ο Τούρκος και για τους δύο νέους που είναι «ξένοι» μεταξύ τους, παρουσιάζεται ως κοινός εχθρός· είναι ο τρίτος «Άλλος», που συμβολίζει την οθωμανική εξουσία, τη βία, την οποία και οι δύο νέοι αποστρέφονται και φοβούνται:

*«Κάλλιο 'χω γω να πέσω στου Τούρκου το σπαθί
παρά να λούνομαι Σαββάτο, ν' αλλάσω Κυριακή
και να μεταλαβαίνω Χριστού(γ)εννα, Λαμπρή».*

Το τραγούδι που ακολουθεί προβάλλει την εντελώς διαφορετική στάση μίας νεαρής Εβραίας που ερωτεύεται ένα Ρωμιό και με θάρρος και αυτοθυσία εναντιώνεται σε όλες τις απαγορεύσεις υπερασπιζόμενη την αγάπη της.

11. Πώς ήκλεψεν ο Φραζολάς την Οβριοπούλα¹⁷⁸

Δύο νέοι, ένας Ρωμιός, αρτοποιός στο επάγγελμα και μία νεαρή Εβραία (Οβριά στη χιακή ντοπιολαλιά) ερωτεύονται. Συναντιούνται κρυφά, καθώς φοβούνται να αποκαλύψουν τον έρωτά τους. Οι δύο νέοι ανήκουν σε 'εχθρικές' μεταξύ τους κοινότητες. Για το περιβάλλον τους, ο καθένας αντιπροσωπεύει τον «ξένο», τον αλλόθρησκο και κατά συνέπεια, οποιαδήποτε επαφή μεταξύ τους είναι

¹⁷⁷ Η συνοικία των Εβραίων στη Χίο.

¹⁷⁸ Argenti, – Rose, ό. π., σ. 822 -824.

απαγορευμένη. Τα κοινωνικά και ηθικά τοπικά στερεότυπα είναι αυστηρά δομημένα και δεν ευνοούν αυτή τη σχέση. Ας μην ξεχνάμε το μίσος που τρέφουν οι Χίοι για τους Εβραίους και αντίστροφα. Όμως η αγάπη δεν έχει όρια, ούτε ενδιαφέρεται για στερεότυπα:

*«Ακούσατέ μου να σας 'πω πώς ήταν η αιτία
πώς ήκλεψεν ο Φραζολάς μιαν όμορφη Οβριοπούλα.
Τρία χρόνια αγαπιούντανε κ' η μάννα δεν το 'ζέρει{...}».*

Ο νέος βλέπει την κοπέλα όταν της πηγαίνει το ψωμί στο σπίτι. Αρχικά την δοκιμάζει και εκείνη πιστεύει στην αγάπη του. Στο σημείο αυτό βλέπουμε άρση των στερεοτύπων, πράγμα που προοιωνίζει την καλή εξέλιξη της σχέσης των δύο ερωτευμένων. Οι γονείς βρίσκονται φυσικά έξω από το ερωτικό σκηνικό. Στη συνέχεια, πάλι εν αγνοία των γονιών της, η νέα τού αποκαλύπτει την αγάπη της. Συμφωνούν να βρεθούν κρυφά στο σπίτι της και να κλεφτούν. Ο νεαρός άνδρας της προτείνει να γίνει χριστιανή και εκείνη με θάρρος το αποφασίζει χωρίς δεύτερη σκέψη. Όχι μόνο δέχεται, αλλά είναι σίγουρη ότι δε θα αλλάξει γνώμη:

*«-Ψυχίτσα μου ζωίτσα μου, θ' αρθής τώρα μαζί μου
Για θα με κάμης να σφαγώ να χάσω τη ζωή μου».
«-Είπα, που 'πα το λόγο μου, οπίσω δε γυρίζω·
επήρα την απόφασι, Ρωμείσα¹⁷⁹ να γίνω».*

Η κοπέλα, αποφασισμένη και με κίνητρο τη δύναμη της αγάπης, παίρνει από το σπίτι τα διαμαντικά της και φεύγουν μαζί για την εκκλησία όπου θα βαπτισθεί:

«{...}Κ' ήτρεξεν εις την εκκλησιάν να πα να τη βαφτίση{...}».

Οι γονείς της όμως το μαθαίνουν και βάζουν τους Τούρκους να τους κυνηγήσουν και να τη φέρουν πίσω. Η οικογένεια προφανώς θεωρεί προσβλητική την απόφαση της κόρης και πιστεύει ότι η νέα εκβιάστηκε και απήχθη δια της βίας. Οι οθωμανικές αρχές καλούνται να αποκαταστήσουν την τάξη:

*«Κ' η μάννα και ο κόρης της επήρανε χαμπάρι,
μπουλουμπασάδες έστειλαν να πα να του την πάρουν{...}»*

Ο νέος αντιδρά βίαια βγάζοντας μαχαίρι και απειλώντας ότι θα σκοτώσει όποιον προσπαθήσει να του πάρει την κοπέλα. Βιαστικά οι δύο νέοι οδεύουν προς την εκκλησία:

«-Ο πρώτος που θ' αρθή κοντά το αίμα του θα χύσω»

¹⁷⁹ Αναφορικά με την ταυτότητα επισημαίνουμε ότι για Χριστιανούς και αλλόθρησκους Ρωμείσα σημαίνει Χριστιανή Ορθόδοξη.

Οι γονείς καταφεύγουν στα δικαστήρια προκειμένου να πάρουν πίσω την κόρη τους με δικαστική απόφαση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει αυτό το τραγούδι διότι, εκτός του ότι αποκαλύπτει μία πολύ διαφωτιστική περιγραφή της σχέσης μεταξύ των δύο «Άλλων», αποτελεί και πιστή απεικόνιση της πραγματικότητας σε σχέση με τα ήθη και τις συνήθειες της εποχής:

*«{...}κ' η μάννα και ο κύρης της επήγαν εις την κρίσιν·
-Τι είν' ετούτ' η αδικιά, τι είναι ετούτ' η κρίση
να παίρνουν τα κορίτσια μας πο μέσα από το σπίτι;»¹⁸⁰*

Ο Οθωμανός δικαστής, στην προκειμένη περίπτωση ο πασάς, ανακρίνει την κοπέλα και προφανώς την ρωτάει αν ακολούθησε τον Ρωμιό οικειοθελώς. Η Εβραιοπούλα, με ασυνήθιστο θάρρος, απαντά ότι με τη θέλησή της ακολούθησε τον νέο αναλαμβάνοντας το μερίδιο της ευθύνης που της αναλογεί:

*«{...}και 'κείνη αποκρίθηκε σαν άξιον παλληκάρι·
-Με ζόρι δεν με 'πήρενε, εγώ 'θελα και 'πήγα».*

Ο πασάς προσπαθεί με γλυκά λόγια και υποσχέσεις να την μεταπείσει. Της λέει ότι οι γονείς θα της εξασφαλίσουν πλούσιο γάμο με όλες τις ανέσεις, όπως έχει άλλωστε συνηθίσει. Ο Τούρκος δικαστής ως «Άλλος» απέναντι στην Εβραία και στο Ρωμιό φαίνεται συνετός και επιεικής. Προσπαθεί να ισορροπήσει την κατάσταση και χωρίς προκατάληψη να βγάλει μία δίκαιη κρίση:

*«Άντε κόρη στο σπίτι σου, κάτσε ησυχασμένη,
κ' η μάννα και ο κύρης σου θέλουν να σε παντρέψουν
με δούλους και με δούλισσες, σαν που 'σουν μαθημένη».*

Η κόρη, όχι μόνο δε δέχεται να επιστρέψει, αλλά φθάνει μέχρι του σημείου να απαρνηθεί τους δικούς της για την αγάπη του νέου. Αυτή η έκβαση οδηγεί στη συμφιλίωση των δύο «Άλλων», που κανένας νόμος δε μπορεί να ανατρέψει. Η αγάπη είναι υπεράνω όλων:

*«-Τούτος είναι κ' η μάννα μου, τούτος είν' κι' ο μπαμπάς μου,
τούτος είνε κι' ο άντρας μου, η άμπρα της καρδιάς μου»*

¹⁸⁰ Το ερώτημα αυτό το έχουμε συναντήσει ως 'κλισέ' σε πολλά δημοτικά τραγούδια. Ο κάθε 'αδικημένος' εύλογα εκφράζει την αγανάκτησή του. Με τη διαφορά ότι 'αδικημένος' σε αυτή την περίπτωση δεν είναι ο Ρωμιός, αλλά η εβραϊκή οικογένεια. Συνεπώς, έχουμε αντιστροφή του στερεοτύπου.

Η αποφασιστικότητα της κοπέλας συμφιλιώνει τελικά τους ‘αντιπάλους’ και αρχίζουν τα γλέντια του γάμου. Ο θρίαμβος της αγνής αγάπης είναι και θρίαμβος της ορθόδοξης πίστης, καθώς η νεαρή Εβραία, με κίνητρο την αγάπη, γίνεται χριστιανή:

*«Εκέρδισεν ο Φραζολάς την όμορφη Οβριοπούλα,
Η Παναγιά και ο Θεός να του τηνέ χαρύνη».*

12. Της Σούσας το τραγούδι¹⁸¹

Πρόκειται για ένα εξαιρετικό δημοτικό τραγούδι από τη Συκιάδα της Χίου με τίτλο, *Της Σούσας το τραγούδι*, το οποίο περιγράφει τον απαγορευμένο έρωτα δύο νέων· μιας όμορφης χριστιανής και ενός μουσουλμάνου. Η αγάπη και ο έρωτας των δύο νέων αυτών ανθρώπων έχουν την πιο τραγική κατάληξη· τον θάνατο της κοπέλας από το χέρι του αδελφού και το βίαιο αποχωρισμό των δύο εραστών:

*«-Ητον η Σούσα λιγερή, του Κάστρου το χλιμπέρι,
π’ αγάπα το Σαρίμπαγλη για να τον κάμη ταίρι{...}».*

Η απουσία του αδελφού της κοπέλας, ευνοεί την ανάπτυξη του αισθήματος των δύο νέων που αγαπιούνται δεκατέσσερα χρόνια:

*«Εγάπαν τον κ’ εγάπαν τη χρόνους δέκα τεσσάρους
κ’ εκείνης τ’ αδερφάκι της λείπει με τους κουρσάρους{...}»*

Ένα βράδυ, ενώ κοιμούνται αγκαλιασμένοι, επιστρέφει ο αδελφός και χτυπάει την πόρτα του σπιτιού. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι εορταστικές ημέρες για τους χριστιανούς που επιλέγει ο λαϊκός ποιητής για την ερωτική συνεύρεση, δίνοντας έτσι έμφαση στην ‘ανίερη’ ένωση. Ο απρόσκλητος επισκέπτης θα ταράξει τον ύπνο των δύο εραστών:

*«Μια Κυριακή και μια Λαμπρή τον είχε καλεσμένο
και μέσα σταγκαλάκια της τον είχε κοιμισμένο{...}
Και μέσα στα μεσάνυκτα που πετεινοί λαλούσαν,
εχτύπησεν η πόρτα της και ζύπνησεν η Σούσα{...}».*

Η νέα αντιλαμβάνεται τι πρόκειται να συμβεί και απεγνωσμένη ζητάει από τον εραστή της να φύγει κρυφά για να γλιτώσει το θάνατο που περιμένει και τους δύο, εάν αποκαλυφθεί η ερωτική τους σχέση. Του προτείνει μάλιστα να πάει στο Κάστρο¹⁸² όπου θα είναι ασφαλής:

¹⁸¹ Δημόδες ποίημα εκ Συκιάδος, «Λαογραφικά, Της Σούσας το τραγούδι», ΧΜ, έτος Α΄, τχ. 3 (1911), σ. 68-69.

¹⁸² Στο Κάστρο της Χίου κατοικούσαν μόνο Τούρκοι και Εβραίοι.

*«Σήκω Σαρίμπαγλ' απ' εδώ και πήγαινε στο Κάστρο
γιατ' ήρθε τ' αδερφάκι μου, το νου μου θε να χάσω.
Σήκω Σαρίμπαγλ' απ' εδώ και φύε κι' απ' το στρώμα,
να μη μας κατακόψουνε μαζί με τα σεντόνια {...}».*

Ο νεαρός Τούρκος δε δείχνει να φοβάται και συνεχίζει τον ύπνο του αμέριμνος:

*«Άμε Σούσα μου άνοιξε κ' εγώ μένω στην κλίνη
γιατ' είν' ο ύπνος μου γλυκός να φύγω δε μ' αφήνει {...}»*

Η Σούσα ξέπνοη ανοίγει στον αδελφό της και τον καλωσορίζει, μη μπορώντας να κρύψει την ταραχή της. Να σημειωθεί ότι, στη Χίο ο σεβασμός των κοριτσιών προς το μεγαλύτερο αδελφό είναι ανάλογος με αυτόν προς τον πατέρα, δεδομένου ότι τα αγόρια της οικογένειας από πολύ νωρίς αναλάμβαναν τα οικογενειακά βάρη, με σημαντικότερο χρέος την αποκατάσταση των κοριτσιών, ειδικά εάν ο πατέρας είχε αποβιώσει. Σε αυτή την περίπτωση η επιλογή του γαμπρού ήταν κατά βάση δική τους υποχρέωση. Αφού η Σούσα καλωσορίζει τον ξενιτεμένο, του προσφέρει κρύο νερό από το πηγάδι:

*«Πέρν' η Σούσα το μαστραπά κρύο νερό του πάει
από το περιβόλι τως και απ' το κρύο πηγάδι»*

Ο αδελφός αρνείται να πιεί και με άγριο ύφος τη ρωτάει ποιος είναι στο δωμάτιό της:

*«Κείνος νερό δεν ήθελε, 'κείνος νερό δε θέλει,
μόνο με τ'άγριο της μιλά με τ'άγριο της τ'ολλέει».
«-Σούσα, ποιος ειν' που κάθεται 'στη κλίνη σ' αποκάτω
και ρεμπελιό* μου σήκωσεσες όπου δεν κάτεχά το *(ρεμπελιό =
επανάσταση)».*

Η κόρη αρνείται την ύπαρξη ερωμένου και επιτίθεται φραστικά στον αδελφό της, επιστρέφοντάς του την κατηγορία. Αυτή η στάση της κοπέλας, που σε άλλα μέρη της Ελλάδας θα ήταν αδιανόητη, στη Χίο, όσο και αν φαίνεται σχεδόν φυσική και εξηγείται από την ελευθερία στην ανατροφή και διαπαιδαγώγηση των νεαρών κοριτσιών, οπωσδήποτε ξεπερνά τα όρια του σεβασμού προς τον αδελφό και προβάλλει την παθιασμένη αγάπη προς τον εραστή:

*«Λέγ' αδερφέ νειρεύτηκες, για έτσι σου εφάνη;
για, τις δικές σου μερμπαντιές θαρείς τις κάνουν κι' άλλοι {...}»*

Ο αδελφός, χωρίς να περιμένει εξήγηση, βγάζει το μαχαίρι του και τη χτυπάει στην καρδιά. Μόνο το αίμα μπορεί να ξεπλύνει μια τόσο μεγάλη ντροπή:

*«Χρυσό χατζάρι έβγαλε απ' αργυρό φηκάρι,
'στο στήθος της ακούμπησε και 'στη καρδιά της πάει{...}»*

Από το τράνταγμα του σώματός της ξυπνάει ο αγαπημένος της, την παίρνει κοντά του, της σκουπίζει το αίμα με το μαντήλι του και την πηγαίνει στη μάνα της, η οποία μόλις την αντικρίζει αρχίζει να καταριέται τον Τούρκο, θεωρώντας ότι εκείνος μαχαίρωσε την κόρη της:

*«{...}Που να 'χει την κατάρα μου κάθε πουρνό και βράδυ
που έκανε τη Σούσα μου και έχει τέτοιο χάλι{...}».*

Απελπισμένη η μητέρα την πηγαίνει στο γιατρό για να την κάνει καλά. Εκείνος, διαπιστώνει τη σοβαρότητα της πληγής και λέει ότι 'δε χωράει γιατρεία'. Η 'αρρώστια' του έρωτα δε θεραπεύεται ούτε με γιαιτροσόφια ούτε με προσευχές:

*Γιατρός «- Εις του θανάτου τις πληγαίς βότανα δε χωρούνε
ούτε γιατροί γιατρέουνε, ούτ' άγιοι βοηθούνε{...}»*

Η κοπέλα, μόλις αντιλαμβάνεται ότι πλησιάζει το τέλος της, ζητάει να καλέσουν τον καλό της και να του παραγγείλουν να φτιάξει το μνήμα της δίπλα σε κρυσταλλένια βρύση, να πίνουν οι διαβάτες να ξεδιψούν. Ο Σαρίμπαγλης (ο εραστής της) απογοητευμένος, της εκφράζει για τελευταία φορά τον έρωτά του:

*«Ας ήταν να μας βάζανε τα δυο σ' ένα μνημούρι
ν' αγγίζουν τα μουστάκια μου στην εδική σου μούρη {...}».*

Η τολμηρή κοπέλα τού περιγράφει με κάθε λεπτομέρεια πώς θέλει να γίνει η κηδεία της και ότι θα τον αποδεσμεύσει από την αγάπη της, όταν κατέβει τα σκαλιά του Άδη. Το τελετουργικό της χριστιανικής ταφής χωρίζει για πάντα τους δύο ερωτευμένους, τους ξανακάνει 'ξένους':

*«Σούσα..«-Σαν δης παπάδες και έρχονται με θυμιατό στο χέρι,
τότε Σαριμπαγάκι μου να κάνης άλλο ταίρι{...}».
«Όντας με μνημονεύουνε και σβύσουν τα κεριά μου
τότε Σαριμπαγάκι μου βγαίνεις απ' την καρδιά μου».
«Όντας με κατεβάσουνε τα τρία σκαλιά του άδη
τότε Σαριμπαγάκι μου αγάπη κάνε άλλη».*

Στο συγκεκριμένο δημοτικό τραγούδι προκαλεί ιδιαίτερη εντύπωση η συμπεριφορά της νεαρής Χιώτισσας, που με τόλμη και δύναμη αντιμετωπίζει, όχι μόνο τον αδελφό της, ανυποχώρητο τηρητή του εθιμικού δικαίου της πατρίδας, αλλά

και τον ίδιο το θάνατο και φθάνει μάλιστα στο σημείο να κάνει την υπέρβαση προτρέποντας τον αγαπημένο της (στον οποίο απευθύνεται τρυφερά με το υποκοριστικό του ονόματός του ‘*Σαριμπαγλάκι μου*’), μετά το θάνατό της, να βρει άλλη αγάπη. Με τον τελευταίο στίχο εκφράζεται όλο το μεγαλείο της άδολης αγάπης της ερωτευμένης κοπέλας, που τις τελευταίες στιγμές της ενδιαφέρεται μόνο για την ευτυχία του αγαπημένου της. Εντύπωση επίσης δημιουργεί το γεγονός ότι η νέα καθοδηγεί το σύντροφό της, έναν μουσουλμάνο και όχι τη μητέρα της ή κάποιο άλλο συγγενικό πρόσωπο της οικογένειας, για τις λεπτομέρειες της ορθόδοξης ταφής της και του εκφράζει την τελευταία της επιθυμία. Οι δύο κόσμοι, χριστιανών και μουσουλμάνων, σ’ αυτό το δημοτικό τραγούδι έκλονται και απωθούνται ταυτόχρονα, απεικονίζοντας τέλεια την πραγματικότητα.

13. *Το Κατάλογον*¹⁸³

Κλείνουμε την ενότητα των χιακών δημοτικών τραγουδιών που αφορούν τον «Άλλο», Οθωμανό, Φράγκο ή Εβραίο με ένα πολύ όμορφο τραγούδι που φανερώνει, με την υπέροχη απλότητά του, ότι η αποδοχή του αξιακού κώδικα του «Άλλου» είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την ενσωμάτωση και την αποδοχή από το ‘ξένο’ περιβάλλον. Το τραγούδι αυτό αναφέρεται στην αγάπη δύο νέων που προέρχονται από δύο διαφορετικούς κόσμους· ο νεαρός από την Ανατολή και η κοπέλα από τη Δύση. Οι δύο αυτοί κόσμοι, όπως καταδείξαμε σε προηγούμενη ενότητα της εργασίας μας, είναι «ξένοι» μεταξύ τους, γεγονός που εμποδίζει τους νέους να εκφράσουν τον έρωτά τους. Αν και αγαπιούνται δεκατέσσερα χρόνια, δεν έχουν καν μιλήσει μεταξύ τους:

*«Άγουρος απ’ ανατολήν κι’ η κορ’ απέ τη δύσιν
εγάπαν το κι’ εγάπαν τη χρόνους δεκατετάρους.
Και λόγον αφ’ το στόμαν της δεν εμπορεί να πάρη».*

Μία Κυριακή του Πάσχα, μετά τις προετοιμασίες της γιορτής, που μας αποκαλύπτουν ότι οι νέοι είναι Χριστιανοί, διαφορετικού όμως δόγματος, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε, συναντιούνται στο δρόμο και ο νέος αποφασίζει να ομολογήσει στην αγαπημένη του τον έρωτά του:

«Μα μνιαλ Λαμπρήν, μνιαν Κυριακήμ, μνιαμ ’πίσημην ημέραν,

¹⁸³ The greek title means literally ‘list’ or ‘catalogue’, but a common type of Byzantine love-song is called *κατάλογιον*, and from this we suppose our poem to be named· Argenti, – Rose, ό, π., σ. 774-775, υποσημ. 1 στη σ. 775.

*εβγκαίνν η κόρ' αφ' το λουτρόν κι' ο νειος αφ' του μπαρμπέρη,
κι' εσυναπαντηθήκασι σ' ένα στενό τσοκάκι,
κι' εξεδιεντράπην κι' είπεν της 'Εγώ κόρ' αγαπώ σε'».*

Η απάντηση είναι αρχικά αποκαρδιωτική:

«Σαμ μ' αγαπάς, αγάπα με, μα δγκιάφοροδ δεν έχεις{...}»

Για να συγκατατεθεί, η νέα τον βάζει σε δοκιμασίες, τις οποίες ο νέος δεν αρνείται:

*«Άμε να μάθης γράμματα, να μάθης και την τάξι,
να μάθης τον κατάλογομ που λέγουν της αγάπης».*

Με τις οδηγίες που του δίνει, η κόρη προσπαθεί να εντάξει τον «ξένο» στην δική της κοινωνία, να τον κάνει αποδεκτό στους οικείους της και στο περιβάλλον της. Για να συμβεί αυτό είναι επιβεβλημένο να ακολουθήσει τον δικό της αξιακό κώδικα. Αφού ο νέος συγκατατίθεται και έχει πλέον ενταχθεί στην κοινωνία της κοπέλας και εφόσον, το σπουδαιότερο, έχουν την ίδια πίστη, όλα τα εμπόδια αίρονται και ο «Άλλος» μεταβάλλεται σε οικείο και μάλιστα σε αγαπημένο:

*«{...} «Έναθ Θεόμ πιστεύκομε, μνιαμ πίστημ προσκυνούμε,
και σ' έναδ δισκοπότηρομ πάμεν και κοινωνούμε{...}».*

Ο νέος απαντά με φιλοφρονήσεις:

*«Τρεις χάρες σου 'δωκεν ο Θιος σαν την Αγίαν Τριάδαμ,
τη γνώσιν και την ομορφιάμ και την καλογνωμάδαμ»*

14. Η Καταστροφή του 1822¹⁸⁴

Ο Βίος στο βιβλίο του *Η Σφαγή στο στόμα του Χιακού Λαού* καταγράφει δύο παραλλαγές του τραγουδιού *Η καταστροφή της Χίου* ή *Η Ρίμα της Σφαγής*: μία από τα Καρδάμυλα και μία από το Βροντάδο.¹⁸⁵ Η λαϊκή Μούσα, με συγκλονιστικά λιτό λόγο, αφηγείται τα γεγονότα και θρηνεί για την καταστροφή του νησιού. Η εξιστόρηση αρχίζει με την εκστρατεία των Σαμίων και την άφιξή τους στη Χίο. Ακολουθεί η εμφάνιση του τουρκικού στόλου και η σφαγή. Η παράσταση του Τούρκου σε αυτά τα τραγούδια είναι η πιο αποκρουστική απ' όλες: σφαγές άμαχων, λεηλασίες, βιαιότητες κατά γυναικών και νηπίων, αιχμαλωσίες, καταστροφή. Ο

¹⁸⁴ Argenti, – Rose, *ό. π.*, σ. 784-786 (καθ' υπαγόρευσιν της εκ Καρδαμύλων γριάας Χριστάκη 74 ετών το 1918). Επίσης, ο Βίος παρουσιάζει δύο παραλλαγές του τραγουδιού με τίτλο: *Η Ρίμα Της Σφαγής α) εκ Βροντάδου β) εκ Καρδαμύλων*. Βίος, *Η Σφαγή της Χίου στο στόμα του χιακού λαού*, (εισαγ. - επιμ.) Ι. Μερούσης, Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, Χίος 2006, σ. 307-311· βλ., επίσης, Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 21*, τ. Β', *ό. π.*, σ. 83.

¹⁸⁵ Βίος, *Η Σφαγή της Χίου*, *ό. π.*, σ. 307-311· Σιμόπουλος, τ. Β', *ό. π.*, σ. 83, 84, 86 κ. εξ.

λαϊκός ποιητής καταφέρνει να μεταφέρει πειστικά το κλίμα του ολέθρου και της απόγνωσης. Οι Τούρκοι εδώ αποκαλούνται «ταγκαλάκια», «άπιστοι», «σκύλοι», «αγαρηνά σκυλιά». Οι παρακάτω στίχοι αναφέρονται στο ξεκίνημα της σφαγής:

*«{...}Του Κάστρου η πόρτα ήννοιζεν κι' ηύγκεν τα ταγκαλάκια
αρματομένα με σπαθιά και 'πήραν τα σοκάκια».
«Γέρους και γρηές εκόψασιμ, παπάδες εκρεμμάσαν
και εκκλησιές αμέτρητες οι σκύλλοι τις εκάψαν».*

Η περιγραφή συνεχίζεται με ανατριχιαστικές λεπτομέρειες και πραγματικά συγκλονίζει. Δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι οι γέροντες Χίοι ακόμη και σήμερα, όταν αναφέρονται στη σφαγή την αποκαλούν, τα Φόβια, ο Χαλασμός, ο Χαμός ή τα Γιουρούσια. Σ' αυτό το δημοτικό τραγούδι περιγράφονται πολύ παραστατικά οι θανατώσεις των αμάχων, γυναικών και νηπίων. Οι αναφορές στις αιχμαλωσίες των γυναικών είναι ιδιαίτερα παραστατικές και προκαλούν φρίκη και αποτροπιασμό:

*«Τωγ γκαστρωμένων τις κοιλιές οι άπιστοι εννοίγαν
κι' εβγκάλασιν τα σπάργκανακαι στα σπαθιά τα 'μπήγαν».
«Κορίτσια σαν το κρυόν νερόν και σαν την Κρύα Βρύσιν
τα ταγκαλάκια τες περνούν σ' ανατολήν και δύσι».
«Κεράδες που εσκιάζζουνταν την γην να τημ πατήσουν»¹⁸⁶
μπουλουμπαξίδες τες περνούν και παν να τες πουλήσουν».
«Από το φόνος το πολλύν οι δρόμ' επλημμυρίσαν,
Λαγκάδια, όρη και βουνά στο αίμαν εβαφήκαν {...}».*

Ο λαϊκός ποιητής, ενημερωμένος για τα τεκταινόμενα στην πολιτική σκηνή, επικαλείται τη βοήθεια των Μεγάλων Δυνάμεων και σπεύδει να ανακοινώσει τα τρομερά νέα:

*«Στείλε καράβγκια στη Φραγκιά, στείλε και στη Ρουσία·
οι Τούρκοι εχαλάσασιν την άξιαμ πολιτεία»*

Στη συνέχεια θρηνεί για το χαμό της ξακουστής για την ομορφιά και τον πλούτο της Χίου:

«Αλλοί κατακαμένη Χιος, λουλλούδιν του λεβάντη

¹⁸⁶ Θα πρέπει να δώσουμε ιδιαίτερη σημασία στην αναφορά που κάνει ο λαϊκός ποιητής στις Χιώτισσες. Ο τρόπος ζωής, καθώς και η ανατροφή των γυναικών της Χίου, που παρομοιάζονται από τους περιηγητές με τον τρόπο ζωής των γυναικών της Δύσης και που με τόσο θαυμασμό περιγράφουν, κάνουν ακόμη πιο αφόρητη την αιχμαλωσία· βλ., ενδεικτικά, Βίος, «Η Χιώτισσα από την αρχαία εποχή ως τη σύγχρονη», *Χιόνη*, τχ. 134 (Χίος, Απρίλιος 2003), σ. 21-26· επίσης Νίκος Περρής, «Η γυναίκα της Χίου», *ΧΕ*, τ. 9/τχ. 26 (1971), σ. 129-137.

και πώς εκαταδέχτης το και 'γίνηκες λειβάδι;»¹⁸⁷

Οι δύο τελευταίοι στίχοι συνοψίζουν όλο το μίσος που αισθάνεται ο Χιώτης για τον Οθωμανό «Άλλο» και την ανάγκη εκδίκησης, επειδή κατέστρεψε την πατρίδα του, έσφαξε, λεηλάτησε, ατίμασε. Επειδή ο ίδιος είναι αδύναμος, επικαλείται τη θεία δίκη και ζητά από το Θεό να εκδικηθεί για χάρη του. Η σκληρότητα του τελευταίου στίχου είναι ενδεικτική του μίσους και του πόνου που ο Τούρκος τού έχει προκαλέσει και αφήνει στο Θεό την τιμωρία και την ηθική αποκατάσταση:

«{...}Θε μου μεγαλοδύναμε, Εσού καμε την κρίσι,
Ο σκύλλος ο αγαρηνός¹⁸⁸ το αίμαμ μας να φτύση».¹⁸⁹

Το χρονικό της σφαγής, της αιχμαλωσίας των αμάχων και της πώλησής τους στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής περιγράφεται με πόνο και συναισθηματική ένταση από το λαϊκό ποιητή και στα επόμενα τραγούδια:

15. Η Ρίμα της Σφαγής¹⁹⁰

α) από το Βροντάδο

Χαρακτηριστικός και στις δύο παραλλαγές είναι ο τρόπος με τον οποίο παρουσιάζονται οι Χιώτισσες. Καλομαθημένες αρχόντισσες που ζουν μέσα στην άνεση και την πολυτέλεια των πύργων τους, όμορφες, εύθραυστες, προστατευμένες και ανέγγιχτες. Η υπερβολή μεγενθύνει το δράμα της σκλαβιάς και της αιχμαλωσίας που θα ακολουθήσει· ούτε η πιο νοσηρή φαντασία δε θα μπορούσε να αποτυπώσει την ατίμωση που τους επεφύλασσε η μοίρα:

«{...}Γυναίκες σκλάβες παίρνανε και τα μωρά παιδάκια
Κορίτσια σαν το κρύο νερό, που σαν του Ήλιου ταίρι,
Τα ταγκαλάκια τα περνούν στις Ανατολής τα μέρη».

¹⁸⁷ Ο Γενικός Πρόξενος της Νάπολης στη Σμύρνη γράφει σχετικά: «Η πόλη της Χίου είναι σχεδόν ολόκληρη στάχτες. Μόνο τα προξενεία σώθηκαν και μερικά σπίτια Ευρωπαίων. Την ίδια τύχη είχαν και τα περισσότερα χωριά. Τα γυναικόπαιδα σκλαβώθηκαν. Μεγάλος αριθμός μεταφέρθηκε στην Ασία. Πουλήθηκαν αμέσως και χάθηκαν στο εσωτερικό»· Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 21*, τ. Β', ό. π., σ. 130.

¹⁸⁸ Αγαρηνός: Ishmaelite, Muslim; for Ishmael as ancestor of the desert Arabs see especially the Quran, sura 2· Argenti, – Rose, ό. π., σ. 787, υποσημ. 4.

¹⁸⁹ «For the facts concerning this horrible affair, see Phlip P. Argenti, *The Massacres of Chios described in contemporary diplomatic reports*, (introduction by Ph. P. Argenti), John Lane, London 1932. This is the only ballad about it which we know; Prose narratives are quite common, but to analyse and evaluate them as examples of folk-memory would need a separate treatise»· Argenti, – Rose, ό. π., σ. 785, υποσημ. 1.

¹⁹⁰ Τη «Ρίμα της σφαγής» εκ Βροντάδου και Καρδαμύλων βλ. στο Βίος, *Η σφαγή της Χίου*, ό. π., σ. 307-311.

*«Που δεν εκαταδέχονταν την γη να την πατήσουν,
Μην έβγουν στο μπαρκόνι τως μη τυχόν κι αρρωστήσουν,
Τώρα ξυπόλυτες περνούν σ' Ανατολή και Δύσι{...}».*

Οι επόμενοι στίχοι δείχνουν ότι ο θρησκευτικός φανατισμός τροφοδοτεί το άσβεστο μίσος Ελλήνων και Τούρκων, που εκτονώνουν τη μανία τους στα μνημεία:

*«{...} Ρωμηοί χαλούσαν τα τζαμιά, Τούρκοι τα μοναστήρια
Στον κόσμο δεν εφήκανε καμμιά άκαυτη εκκλησιά{...}».*

β) από τα Καρδάμυλα

*«{...} Κορίτσια σαν το κρουν νερόν και σαν την Κρύαν Βρύσιν
Τα ταγκαλάκια τας περνούν σ' Ανατολή και Δύσιν».
« Κεράδες που εσιάζονταν τη γη να την πατήσουν
Μην κρυσώσουνε τα νύχια τως και πέσουν κι' αρρωστήσουν,
Τα ταγκαλάκια τας περνούν και πα να τας πουλήσουν
Εφήκασι τα σπίτια των και τα διαμαντικά των
Κι ετρέξασιν εις τα βουνά μαζί με τα παιδιά των{...}».*

Και στην παραλλαγή των Καρδαμύλων το τραγούδι τελειώνει με την επίκληση στη Θεία δικαιοσύνη. Ο Θεός, ως δίκαιος κριτής και τιμωρός των αδίκων, παίρνει πάντοτε το μέρος του αδικημένου και αποκαθιστά την ηθική τάξη των πραγμάτων:

*«Θε μου μεγαλοδύναμε, και κάμε σου την κρίσι
Ο σκύλλος ο Αγαρηνός το αίμαν μας να φτύση!».*

Ο Σιμόπουλος παραθέτει δύο μικρά αποσπάσματα από τη Ρίμα της Σφαγής που αφηγούνται την άφιξη του σαμιακού στόλου στη Χίο.¹⁹¹ Στο πρώτο, περιγράφεται η προσδοκία των Χίων για απελευθέρωση από τους Τούρκους και ο ενθουσιασμός με τον οποίον υποδέχονται το Λογοθέτη ως ελευθερωτή: «Ωσάν Θεό τον προσκυνούν, Θεόν τον εδοξάζουν». Στο δεύτερο, μεταγενέστερο χρονικά, οι Σάμιοι αντιμετωπίζονται ως «εχθροί», ως υπεύθυνοι για την καταστροφή του νησιού, καθώς δρουν αυτοβούλως και αυθαίρετα χωρίς την έγκριση της ελληνικής διοικήσεως: «Μόνο εφταίγαν οι άνομοι οι σκύλοι οι Σαμιώτες», «Και όρδινα δεν είχασι από τη βασιλεία». Επίσης, κατηγορούνται ότι δειλίασαν στη θέα του τουρκικού στόλου και εγκατέλειψαν τους Χίους στο έλεος των Τούρκων. Ο λαϊκός ποιητής δε διστάζει μάλιστα να τους αποκαλέσει «σκύλους», όπως ακριβώς και τους Οθωμανούς

¹⁹¹ Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του 21*, τ. Β', ό. π., σ. 83.

Τούρκους. Παραθέτουμε λίγους, αλλά αντιπροσωπευτικούς στίχους ενδεικτικούς της αντιπάθειας αυτής που είναι διάχυτη στο τραγούδι:

*«Στα χίλια οχτακόσια έτος είκοσι δύο,
Σαμιώτες εβουλήθησαν να πάρουσι¹⁹² τη Χίο».
«Και δεν εφταίγαν Ψωριανοί, μηδέ Σπετσονδριώτες
Μόνο εφταίγαν οι άνομοι, οι σκύλοι οι Σαμιώτες {...}».*

Μία άλλη ποιητική εκδοχή των γεγονότων του 1822 καταγράφει ο Μαυρογιώργης.¹⁹³ Θα σταθούμε στο τέλος αυτού του ποιήματος, όπου ο λαϊκός ποιητής εκφράζει την οδύνη του για την καταστροφή του νησιού, τονίζοντας την προηγούμενη ευζωία των Χίων. Τα πουλιά, βασικό στοιχείο της λαϊκής ποίησης, θα μεταφέρουν την τραγική αναγγελία της Καταστροφής και θα σταματήσουν το χαρμόσυνο κελάηδισμα τους, ως ένδειξη πένθους. Το συγκεκριμένο τραγούδι μάς θυμίζει άλλα δημοτικά άσματα, όπου ο λαϊκή Μούσα θρηνεί για την Άλωση της Πόλης:

*«Χιώτες μου ψηλααίματοι και ψηλομαθημένοι
που στ' άλογα καθόσαστε ωσάν γενιτσαραιόι {...}
κακό μεγάλο πάθετε τώρα κατακαμένοι {...}»
Γράμματα στέλλουν στη Φραγκιά και άλλα στη Ρουσία
για το κακό που πάθανε γυρεύουν προστασία
Όλα τσούρμα γινήκανε τίποτ' ορθό δε μένει
μόνον ο μαύρος ο καπνός που αφ' τη Χίο βγαίνει,
Πουλάκια του μισέ Μενή και του Ντελή Θανάση
πλέον μην κελαδήσετε γιατί η Χιός εχάθη».*

¹⁹² Το ρήμα 'να πάρουσι' που χρησιμοποιεί ο λαϊκός ποιητής καταδεικνύει ότι οι Χιώτες (στο συγκεκριμένο τουλάχιστον τραγούδι) δεν αντιλαμβάνονται την εκστρατεία των Σαμίων ως βοήθεια για την απελευθέρωσή τους, αλλά, κρίνοντας ενδεχομένως εκ του αποτελέσματος, τη θεωρούν ως μία επιπόλαιη και παρορμητική κίνηση (δεν υπήρχε άλλωστε εντολή από την ελληνική Κυβέρνηση, ούτε συναινετική απόφαση των Χίων Προυχόντων), με ιδιοτελή, ενδεχομένως, κίνητρα, που απετέλεσε την αιτία της καταστροφής τους. Στον Λογοθέτη καταλογίζουν, εκτός των άλλων, την άτακτη φυγή του σαμιακού στόλου και την εγκατάλειψη των αμάχων. Στο ίδιο, σ. 85· βλ., επίσης, Henry Houssaye, «L'île de Chio - Les Massacres de 1822», *Revue de Deux Mondes*, τχ. 46 (Ιούλιος - Αύγουστος 1881), σ. 76, 77, 79, 91.

¹⁹³ Παντελής Μαυρογιώργης, *Το χωριό Άγιος Γεώργιος Συκούσης*, Α' μέρος: Ιστορικά, εκδ. Αποδήμων Αγιοργούσων της Αμερικής, Χίος 1990, σ. 91-92.

ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

Το παρόν ημιτελές διάγραμμα τμήματος της πόλης της Χίου του Κων/νου Κανελλάκη μάς παραχώρησε η κυρία Αθηνά Κ. Ζαχαρού-Λουτράρη, από το έργο της με τίτλο, *Κωνσταντίνος Ν. Κανελλάκης (1840-1916). Ο αυτοδίδακτος λόγιος της Χίου και η πολύπλευρη προσφορά του στο χιακό πολιτισμό, Το Τοπογραφικό και Χαρτογραφικό έργο*, τ. Ε', εκδ. άλφα πι, Χίος 2017, σ. 97. (Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς», συλλογή Αργέντη. Φωτ. Κ. Φύσσα).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΣΥΜΒΙΩΣΗ ΟΘΩΜΑΝΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΩΝ ΣΤΗ ΧΙΟ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟ 1822

I. Η κοινωνία της Χίου στις αρχές του 19^{ου} αι. Σύντομη ιστορική αναδρομή.

Η Χίος περιήλθε στην κατοχή των Οθωμανών Τούρκων αμαχητί¹⁹⁴ το 1566 και παρέμεινε υπό την κυριαρχία τους έως το 1912. Τους δύο πρώτους αιώνες της κατάκτησης, έως δηλαδή και τις αρχές του 18^{ου} αιώνα, διαπιστώνεται μία σταδιακή υποβάθμιση της οικονομίας και της κοινωνικής οργάνωσης της Χίου, σε σχέση με την περίοδο της μακρόχρονης γενοατικής κυριαρχίας που προηγήθηκε (1346-1566).¹⁹⁵ Κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα παρατηρήθηκε σταδιακή κοινωνικο-οικονομική ανάκαμψη, η οποία οφειλόταν, αφενός στη βαθμιαία παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αφετέρου στην έντονη οικονομική δραστηριότητα των Χίων, κυρίως χάρη στα ειδικά προνόμια¹⁹⁶ που είχαν παραχωρηθεί στο νησί από την Υψηλή Πύλη, στην ανάπτυξη του εμπορίου (ειδικά του βαμβακιού, του μεταξιού και της μαστίχας), καθώς και στην επαφή τους με τις ιδέες του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Ο 19^{ος} αιώνας επεφύλασσε για το νησί συνταρακτικά γεγονότα. Το μεγαλύτερο δράμα που αντιμετώπισαν οι Χίοι ήταν η ολοκληρωτική καταστροφή της

¹⁹⁴ Βλ. Αμάντος, «Η Άλωση της Χίου υπό των Τούρκων», *ΧΧ*, τχ. Δ' (1919), σ. 62.

¹⁹⁵ Η παρουσία ισχυρών γενοατικών οικογενειών εμπόρων στο νησί συνετέλεσε στη δημιουργία της μονοπωλιακής, ναυτιλιακής και οικονομικής εταιρείας Μαόνα (Mahona), η οποία ασχολήθηκε, κυρίως, με το εμπόριο της μαστίχας, ενώ εισήγαγε στη Χίο την καλλιέργεια των εσπεριδοειδών και της σηροτροφίας. Έργα αυτής της περιόδου είναι τα μεσαιωνικά χωριά, τα επιβλητικά οικοδομήματα στην πόλη της Χίου και οι εξοχικές κατοικίες των γενοατών αρχόντων στον Κάμπο· βλ. Ειρήνη Καραβόλου, *Ειρηνική συνύπαρξη Μνημείων και Πολιτισμών: Η τύχη των ισλαμικών λατρευτικών μνημείων της Χίου και των ορθοδόξων ναών στην παρακείμενη μικρασιατική ακτή (περιοχή Ερυθραίας). Μία μελέτη περίπτωσης*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμια Αθηνών-Πελοποννήσου, Αθήνα 2012, σ. 18. Για την κατοχή της Χίου από τους Γενούτες και την εμπορική εταιρεία 'Μαόνα' βλ. Philip P. Argenti, *The religious minorities of Chios Jews and Roman Catholics*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1970· επίσης, του ίδιου, *Chief primary sources for the medieval and modern history of Chios*, τυπ. Μηνάς Μυρτίδης, Αθήνα 1960· Guadalupi Gianni, *Republica di Genova. Colonia di Levante (1300-1566)*, τ. 3, εκδ. Franco Maria Ricci, Μιλάνο 2002.

¹⁹⁶ «Το γεγονός ότι η Χίος δεν αντέστη το 1566 κατά των Τούρκων, όταν ο Πιαλή Πασάς εξεστράτευσε κατά της Νήσου, ηυκόλυνεν έπειτα την παραχώρησιν προνομίων εις την Νήσον. Οι Έλληνες εξεμεταλλεύθησαν την ανικανότητα αντιστάσεως των κατεχόντων την Χίον Γενοατών και εξήτησαν παρά των Τούρκων ευνοϊκήν μεταχείρισιν. Είχαν τότε οι Χίοι αξιολόγους συμπολίτας ιατρούς και άλλους, οι οποίοι ηδυνήθησαν να επιτύχουν εν Κωνσταντινουπόλει παρά του Σελήμ Β' τα περίφημα προνόμια, τα οποία εξησφάλισαν αυτοκυβέρνησίν τινα του Χριστιανικού πληθυσμού»· Χαροκόπος, *Ο Θεσμός της Δημογεροντίας*, ό. π., σ. 5.

πατρίδας τους το 1822 από τους Οθωμανούς κατακτητές, καθώς και η σφαγή που επακολούθησε με χιλιάδες θύματα και αιχμαλώτους, κατά κύριο λόγο γυναίκες και παιδιά. Η αιχμαλωσία σε πολλές περιπτώσεις σήμαινε και εξισλαμισμό, όπως μαρτυρούν οι ίδιοι οι αιχμάλωτοι στις αφηγήσεις τους, αλλά και οι ιστορικές πηγές. Στο ζήτημα όμως αυτό θα αναφερθούμε εκτενώς στη συνέχεια. Ας σημειωθεί δε ότι, οι Χίοι, εκατό χρόνια μετά την Καταστροφή του 1822, βίωσαν με σπαραγμό το δράμα της Μικρασιατικής Καταστροφής, καθώς ήταν από τους πρώτους Έλληνες που αντίκρισαν τον ξεριζωμό του Ελληνισμού από τις εστίες του.

1. Η πόλη της Χίου

Θεωρούμε απαραίτητο να κάνουμε μία σύντομη αναφορά στη χωροταξική διάρθρωση της πόλης της Χίου και στην τοπογραφία της γιατί, όπως θα δούμε, αυτή σχετίζεται άμεσα με τον τρόπο συμβίωσης των Ελλήνων κατοίκων της με τους Οθωμανούς Τούρκους. Η εικόνα της πόλης της Χίου και των μνημείων της αποτυπώνει ευκρινέστατα την ιστορική της πορεία, την κουλτούρα και τον πολιτισμό των κατοίκων της και των εκάστοτε κατακτητών της, καθώς και τις μεταξύ τους σχέσεις. Είναι γεγονός ότι τα μνημεία της Χίου (λατρευτικά και μη) προδίδουν την πολυτάραχη ζωή των Χίων σε βάθος χρόνου και αποτελούν αδιάψευστους μάρτυρες της ιστορικής αλήθειας της οποίας είναι φορείς.¹⁹⁷ Κυρίως όμως, ο τρόπος κατοίκησης της πόλης και η χωροταξική της δομή μαρτυρούν τη μορφή συμβίωσης και τις σχέσεις που είχαν αναπτύξει οι ντόπιοι με τους ετερόδοξους και αλλοεθνείς συντοπίτες τους.

Για το λόγο αυτό κρίναμε απαραίτητο να κάνουμε μία πολύ σύντομη χαρτογράφηση της πόλης της Χίου στην οποία, κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ζούσαν χριστιανοί (Ορθόδοξοι και Καθολικοί), μουσουλμάνοι και λίγοι εβραίοι. Η πόλη, τόσο κατά τη γενουατική όσο και κατά την οθωμανική περίοδο, διακρίνεται σε δύο μέρη: την εντός των τειχών πόλη, το Κάστρο, και το εκτός των τειχών άστυ. Με την οθωμανική κατάληψη της Χίου, οι χριστιανοί εκδιώχθηκαν σταδιακά από την τειχισμένη περιοχή, στην οποία εγκαταστάθηκαν οι μουσουλμάνοι

¹⁹⁷ Ο τρόπος με τον οποίο οι λαοί διαχειρίζονται τόσο τα μνημεία τους, όσο και τα μνημεία των «Άλλων», αντανακλά το επίπεδο ωριμότητας, αυτοσυνειδησίας και πολιτισμού που έχουν κατακτήσει και αντικατοπτρίζει τον βαθμό αποδοχής του «Άλλου». Η ιστορία αποδεικνύει ότι σε εποχές κρίσης και ιδιαίτερα σε εμπόλεμες περιόδους, άνθρωποι και μνημεία έχουν ακριβώς την ίδια μοίρα, καθώς υφίστανται την ανελέητη βιαιότητα του εχθρικά διακείμενου «Άλλου».

και η οθωμανική φρουρά, ενώ εντός κατοικούσε και το εβραϊκό στοιχείο.¹⁹⁸ Τα θρησκευτικά ιδρύματα της πόλης (ναοί, τζαμιά, συναγωγές) αποτελούσαν το πολεοδομικό κέντρο και τους πυρήνες της κοινωνικής ζωής του άστεως. Οι συνοικίες μετατράπηκαν σε κλειστά οικοδομικά σύνολα, τα οποία κατοικούνταν αποκλειστικά από άτομα του ίδιου θρησκευτικού δόγματος.¹⁹⁹

Το Κάστρο της Χίου, εμβληματικό πλέον μνημείο, αποτελούσε το μοναδικό οχυρωματικό έργο της πόλης, με έναν ολοζώντανο οικισμό, όπου διαβιούσαν για λόγους ασφάλειας οι εκάστοτε κατακτητές. Κατά συνέπεια, όπως μαρτυρούν ιστορικοί και περιηγητές, αποτελούσε ένα σημείο διάκρισης μεταξύ των Ελλήνων και των αλλοεθνών κατοίκων του νησιού. Στο Κάστρο-Φρούριο οχυρώνονταν οι Οθωμανοί, σε περιόδους ταραχών για να αμυνθούν ή όταν ανέμεναν ενισχύσεις από τον οθωμανικό στόλο, έχοντας πάντα ως εύκολη δίοδο ανεφοδιασμού και διαφυγής τη θαλάσσια οδό προς την απέναντι μικρασιατική ακτή, που απέχει μόνο 8,3 ναυτικά μίλια από τις ακτές της Χίου. Σε περιόδους ειρήνης, οι Τούρκοι διέμεναν και στην εκτός των τειχών πόλη.²⁰⁰

Κατά τον 19^ο αιώνα, αλλά και ενωρίτερα, η πόλη της Χίου ήταν χωρισμένη σε πέντε συνοικίες: Απλωταριά, Εγκρεμό, Παλαιόκαστρο, για τους Ορθόδοξους, και Φραγκοπαροικιά και Ατζική για τους Καθολικούς. Ο διαχωρισμός αυτός, με κριτήριο το δόγμα, ήταν η τοπογραφική έκφραση της εκκλησιαστικής διοίκησης, του συστήματος των ενοριών, που οργανώθηκαν γύρω από τις εκκλησίες, μέσα από το οποίο λειτουργούσε ο θεσμός της τοπικής αυτοδιοίκησης.²⁰¹ Ο Πιτζιπιός αναφέρει επίσης τρεις ορθόδοξες συνοικίες/αδελφότητες: την Απλωταριά ή Αδελφότητα των Αγίων Βικτόρων, τον Εγκρημό ή Αδελφότητα των Αγίων Αναργύρων και το

¹⁹⁸ Για τη συνύπαρξη των Ελλήνων της Χίου με τους ετερόδοξους βλ. Philip P. Argenti, *The religious minorities of Chios*, ό. π. *passim*. Ο Γάλλος υποπρόξενος Céleste David θα πει για το Κάστρο: «Le château est de construction génoise. Il est environné de mauvais fossés et flanqué de quelques tours presque en ruine. Son enceinte renferme un millier de maisons toutes occupées par les Turcs et dernièrement par quelques Juifs». Παπαηλιάκη, ό. π., σ. 43.

¹⁹⁹ Για την πληθυσμιακή κατανομή της πόλης της Χίου και το σύστημα των ενοριών βλ. Ιάκωβος Πιτζιπιός, «Πολιτική ιστορία της νήσου Χίου κατά τους εσχάτους αυτής χρόνους», *Ο Φανός της Μεσογείου* (σύγγραμμα περιοδικόν εκδιδόμενον κατά μήνα), έτος Α', Μάϊος, Φυλλάδιον Β', Κωνσταντινούπολη 1844, σ. 46-47.

²⁰⁰ Ο Testevuide αναφέρει ότι οι τρεις χιλιάδες Τούρκοι, που αποτελούσαν το μουσουλμανικό πληθυσμό της πόλης, δεν κατοικούσαν πάντα μέσα στα όρια του Φρουρίου και ότι οι πιο εύποροι είχαν εξοχικές κατοικίες με κήπους. Όταν όμως παρουσιαζόταν κάποιος κίνδυνος κλείνονταν στο Φρούριο για ασφάλεια. Adolphe-Louis Testevuide, *Το νησί της Χίου*, μτφρ. Μαρία-Ευγενία & Ν. Πλατής, Χίος 2003, σ. 26-27.

²⁰¹ Παπαηλιάκη, ό. π., σ. 36.

Παλαιόκαστρον ή Αδελφότητα των Αγίων Αποστόλων. Στις δύο πρώτες κατοικούσαν οι ευπατρίδες και οι έμποροι και στην τρίτη οι τεχνίτες και οι βιοτέχνες.

Αυτές οι αδελφότητες/συνοικίες υποδιαιρούνταν σε 47 ενορίες. Στη Φραγκοπαροικιά και στην Ατζική κατοικούσαν οι χριστιανοί του δυτικού δόγματος και ελάχιστοι Τούρκοι. Επομένως, η πόλη ήταν αυστηρά δομημένη με τέτοιο τρόπο, ώστε χριστιανοί και μουσουλμάνοι να βρίσκονται σε απόσταση. Οι εβραίοι, όπως ήδη αναφέρθηκε, συνήθως κατοικούσαν για ασφάλεια κοντά στις τουρκικές συνοικίες, καθώς ενσάρκωναν, κατά κανόνα, στα μάτια όχι μόνο των Ελλήνων της Χίου, αλλά και των υπολοίπων Ελλήνων, έναν εξίσου μισητό «Άλλο».²⁰² Αυτή είναι μία πρώτη σημαντική επισήμανση για το πώς οι Όρθόδοξοι Έλληνες που ζούσαν στην πρωτεύουσα του νησιού συμβίωναν με τους μουσουλμάνους και τους εβραίους, αλλά και με τους χριστιανούς του δυτικού δόγματος.

Τους δύο πρώτους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης, σε περιόδους κρίσης, πολλοί ορθόδοξοι ναοί μετατράπηκαν σε ισλαμικά τεμένη²⁰³ και η περιτειχισμένη πόλη οικοδομήθηκε ασφυκτικά, για λόγους ασφάλειας. Επίσης, κατά την περίοδο αυτή πολλοί ναοί (ορθόδοξοι και καθολικοί) λεηλατήθηκαν ή άλλαξαν χρήση. Από το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα και μετά, η εντός των τειχών φυσιογνωμία της πόλης άλλαξε. Κατασκευάστηκαν τεμένη, λουτρά, τεκέδες (μουσουλμανικά μοναστήρια), νεκροταφεία και κρήνες, προσδίδοντας στην πόλη μουσουλμανική φυσιογνωμία. Την ίδια περίοδο, η εκτός των τειχών πόλη αναπτύχθηκε πολύ, συμβάλλοντας στην οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη του νησιού. Από σχετικές πηγές προκύπτει ότι η σημερινή πόλη διατηρεί σχεδόν αναλλοίωτη την πολεοδομική όψη της οθωμανικής περιόδου. Ο 19^{ος} αιώνας σημαδεύτηκε από τη σφαγή του 1822 και από τον καταστρεπτικό σεισμό του 1881, ο οποίος την ισοπέδωσε και ήταν αιτία της μετανάστευσης αρκετών Χίων. Τα δύο αυτά τραγικά γεγονότα άλλαξαν εντελώς τη φυσιογνωμία της πόλης της Χίου.

²⁰² Σχετικά με τους Εβραίους ο Ζολώτας αναφέρει ότι: «Ιουδαίοι ήσαν ανέκαθεν εν Χίω. Μνημονεύονται δε και επί Ζαχαριών ως εμπορευόμενοι και επί Μαονέζων ομοίως, κατοικούντες εις το καλύτερον τμήμα του Κάστρου (Giudeca ή Ghetto) {...}. Έμενον όλοι εντός του κάστρου, εις την παλαιάν των συνοικίαν {...} καταστρεφείσης δε ταύτης, λεγομένης κοινώς παρ' ημιν Εβραιακής ή Εβραϊκά, υπό του σεισμού του 1881, μετεκομίσθησαν έξω του φρουρίου, εις το άνω του Φραγκομαχαλά μέρος»· Γεώργιος Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, (Αμιλία Σάρου επιμ.), τ. Γ', Μέρος Α', εκδ. Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1826, σ. 35,37.

²⁰³ «Οι εγκατασταθέντες από του 1566 εν Χίω Τούρκοι ίδρυσαν συν τω χρόνω και τζαμιά, ως εικός, άλλα μεν από ναών χριστιανικών προτέρων μετατρέψαντες εις τεμένη, άλλα δε, τα νεώτερα, και αυτοί εκ θεμελίων ίδρυσαντες». Ζολώτας, τ. Α'/τχ. β', ό. π., σ. 139.

2. Ο πληθυσμός

Η αναφορά στον πληθυσμό της Χίου είναι ιδιαίτερα σημαντική, όχι μόνο για να διαπιστωθεί η σύνθεσή του κατά εθνότητα και θρήσκευμα, αλλά κυρίως διότι, βάσει αυτού, υπολογίζονται και τα θύματα της σφαγής του 1822 και της αιχμαλωσίας που ακολούθησε.²⁰⁴ Σύμφωνα με ιστορικούς ή άλλους ερευνητές που μελετούν αυτή την περίοδο, το 1822 στο νησί ζούσαν περίπου 120.000 κάτοικοι, η πλειοψηφία των οποίων ήταν Έλληνες Ορθόδοξοι. Οι Καθολικοί ή Λατίνοι ανέρχονταν περίπου στις 2.000, οι Οθωμανοί στις 2.000 – 3.000, ενώ οι Εβραίοι ήταν ελάχιστοι· περίπου 70 ψυχές. Οι διαφορετικές εκτιμήσεις των ελληνικών και των τουρκικών πηγών, αλλά και των ξένων περιηγητών σχετικά με τον πληθυσμό του νησιού δεν είναι λίγες.²⁰⁵ Ωστόσο Τούρκοι και Εβραίοι αποτελούσαν ολιγάριθμες μειονότητες.²⁰⁶

Ο Ιάκωβος Πιτζιπιός αναφέρει ότι στη Χίο το 1820 ζούσαν 117.000 χριστιανοί της Ανατολικής Εκκλησίας, 1.000 της Δυτικής, 1.000 περίπου Τούρκοι και 100 Εβραίοι. Στην πόλη διαβιούσαν συνολικά 25.000 ψυχές και στα χωριά σχεδόν 95.000. Ο ίδιος αναφέρει επίσης την υποχρέωση κάθε πολίτη να καταγράφει ετησίως, τις Κυριακές της μεγάλης Τεσσαρακοστής, στην Αδελφότητα στην οποία ανήκε, τα ονόματα όλων των μελών της οικογένειάς του, την ημέρα γεννήσεως και βάπτισής τους και το όνομα των κατ' εκείνο το έτος γεννηθέντων τέκνων του, καθώς και των αποθανόντων οικείων του.²⁰⁷

Ο Βλαστός υποστηρίζει ότι στην απογραφή του ορθόδοξου πληθυσμού που έγινε λίγο πριν από τη σφαγή, το 1817-1820, κατ' εντολή του Μητροπολίτου Πλάτωνος, οι κάτοικοι της Χίου δεν υπερέβαιναν τις 80.000. Στην πόλη κατοικούσαν 24.000 περίπου, εκ των οποίων 20.000 του ανατολικού δόγματος, 1.500 του δυτικού και 2.500 Οθωμανοί Τούρκοι. Στα χωριά κατοικούσαν 50.000 χριστιανοί, ενώ στα

²⁰⁴ Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου το 1822. Ποιος ο ακριβής αριθμός των θυμάτων τους*, εκδ. Πολιτιστικού Συλλόγου Κάβου Μελαν(ε)ιούς 'Η Μέλαινα Άκρα', Χίος 1999, σ. 10-19.

²⁰⁵ Ο Αργέντης υπολογίζει ότι το 1822 η Χίος είχε συνολικά 120.000 κατοίκους. Στην πόλη, από ένα σύνολο 30.000 κατοίκων, αναφέρει 3.000 Λατίνους και 6.000 Οθωμανούς, ενώ δεν αναφέρει καθόλου Εβραίους· Argenti, *Chius vincita*, ό. π., σ. 249. Ο Βαχίτ πασάς στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει ότι η χριστιανική κοινότητα πάνω στο νησί ήταν κατά πολύ πολυπληθέστερη της ισλαμικής. Κάνει λόγο για πάνω από 80.000 'άπιστους' χριστιανούς και για λιγότερους από 1000 μουσουλμάνους· βλ. Μίτσης (επιμ.), *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822*, ό. π., σ. 47· Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Η κατάσταση των Ελλήνων: Β'. Ο πληθυσμός», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 76.

²⁰⁶ Ο περιηγητής Dallaway, ο οποίος επισκέφθηκε τη Χίο τον 18^ο αιώνα επισημαίνει ότι «οι Τούρκοι ήταν ελάχιστοι» και ότι «δια την ολιγότητα ταύτην των Τούρκων, η Χίος θεωρείτο ως τόπος ασφαλέστατος»· Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 332.

²⁰⁷ Πιτζιπιός, ό. π., σ. 59.

αγροκήπια 4.000 Ορθόδοξοι και Καθολικοί.²⁰⁸ Ο Κων/νος Φραγκομίχαλος στη μελέτη του *Οι Σφαγές της Χίου το 1822* παρουσιάζει όλες τις εκδοχές και υποδεικνύει την επικρατέστερη.²⁰⁹ Ο Τούρκος ιστορικός Δζεβδέτ πασάς αναφέρει ότι η Χίος είχε χριστιανικό πληθυσμό 80.000 ραγιάδων «δυναμένων να σταθούν τα πόδια των», ενώ οι μουσουλμάνοι μόλις ανήρχοντο εις 1.000, αποτελούντες ελαχίστην μειονότητα». ²¹⁰ Η γαλλόφωνη εφημερίδα της Σμύρνης «Le Spectateur Oriental» δίνει, στις 17/29 Μαρτίου 1822, τα δικά της στοιχεία για τον πληθυσμό της Χίου.²¹¹ Μεταγενέστερη αναφορά σε απογραφή των Χίων γίνεται σε έγγραφο προς τη Δημογεροντία Χίου, στις 12 Απριλίου 1884.²¹² Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι εκτιμήσεις σχετικά με τον πληθυσμό της Χίου των Ukert, J. Dallaway, Friesman, Olivier και J. B. Montmignon.²¹³

Ο Κώστας Κόμης επεξεργάστηκε ένα υπόμνημα, το οποίο αναφέρεται στην προσπάθεια της Κυβέρνησης Καποδίστρια για αξιόπιστη καταγραφή του ελληνικού πληθυσμού και των γαιών, προκειμένου να διαχειριστεί το πρόβλημα των προσφύγων και να διαμορφώσει την πολιτική της σχετικά με το θέμα της στρατολογίας και της φορολογίας. Στο πλαίσιο αυτό η καποδιστριακή κυβέρνηση διενήργησε αυτοψίες για να καταρτίσει στατιστικούς πίνακες. Η περίπτωση της Χίου υπήρξε ιδιαίτερα περίπλοκη, λόγω της έλλειψης απογραφικών δεδομένων. Το συγκεκριμένο τεκμήριο,

²⁰⁸ Αλέξανδρος Βλαστός, *Χιακά ήτοι Ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει 1822 καταστροφής αυτής παρά των Τούρκων*, εκδ. Χαβιάρα – «Χίος Ημερολόγιο», Χίος 2000, σ. 254 (128). Οι σελίδες σε παρένθεση αφορούν την πρώτη έκδοση του βιβλίου.

²⁰⁹ Ο Φραγκομίχαλος, διασταυρώνοντας διάφορες πηγές της εποχής, καταλήγει στο συμπέρασμα ότι, σε σύνολο περίπου 120.000 κατοίκων, οι Λατίνοι ήταν περίπου 2.000, οι Οθωμανοί περίπου 3.000, ενώ οι Εβραίοι δεν πρέπει να ήταν πάνω από 70 έως 100 ψυχές. Οι υπόλοιποι ήταν Έλληνες Ορθόδοξοι· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 17, 18 κ. εξ· Βλ. σχετικά, Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», μτφρ. Κ. Α. Σγουρός, στο Κ. Ν. Κανελλάκης (επιμ.) *ΧΑ*, εκδ. Χίος Ημερολόγιο, Χίος 1983, σ. 494.

²¹⁰ Νικηφόρος Μοσχόπουλος, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν αντιπαραβολή προς τους Έλληνας ιστορικούς*, Αθήνα 1960, σ. 264.

²¹¹ «L'île de Scio peut contenir à peu près cent mille Grecs, dont 25 mille environ occupent la ville, et le reste habite 66 villages grands et petits. Il n'y a dans l'île que quelques mille Turcs. Ils se sont enfermés réellement dans la citadelle»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 27.

²¹² «Έγγραφο προς την Δημογεροντίαν Χίου, ίνα γνωρίζη εις την διεύθυνσιν απογραφής περί των θανάτων, γεννήσεων κ.τ.τ. (Τουρκιστί και Ελληνιστί). Χίος 12 Απριλίου 1884». Καββάδας, *Η εν Χίω Βιβλιοθήκη Κοραή (Ιστορία – Κατάλογος Χειρογράφων)*, τυπ. Κ. Α. Κυριακούλη, Αθήνα 1933, αριθ. χφ. 761, σ. 180. Διευκρινιστικά αναφέρουμε ότι τα έγγραφα της Δημόσιας Κεντρικής Ιστορικής Βιβλιοθήκης «Κοραής» είναι καταγεγραμμένα με περιγραφή των σελίδων και περίληψη περιεχομένου από τον Στέφανο Καββάδα στο βιβλίο του, *Η εν Χίω Βιβλιοθήκη Κοραή (Ιστορία – Κατάλογος Χειρογράφων)*, ό. π.

²¹³ Βλ. Τερέζα Νίδερ - Κουβαρά, «Δύο Γερμανοί συγγραφείς για τη Χίο (1810/1833, 1821)», *ΧΧ*, τ. Η' (1976), σ. 30.

προερχόμενο από το Καποδιστριακό Αρχείο της Κέρκυρας, αν και φέρει ημερομηνία 15 Σεπτεμβρίου 1828, περιέχει στοιχεία για την προ του 1821 κατάσταση.

Οι λόγοι που καθιστούν αδύνατη τη συλλογή στατιστικών στοιχείων μετά τη συγκεκριμένη χρονολογία, είναι προφανείς: Η σφαγή του 1822 και οι αιχμαλωσίες που ακολούθησαν, η διασπορά των Χίων και η αποτυχία της εκστρατείας του Φαβιέρου (1827), η οποία επίσης οδήγησε σε σφαγή του ντόπιου πληθυσμού, αποτελούν αδιάψευστα στοιχεία της δημογραφικής καθίζησης του νησιού, αλλά και της δυσκολίας διεξαγωγής στατιστικής έρευνας. Στο εν λόγω υπόμνημα, προ του 1822, αναφέρονται κατά προσέγγιση 120.000 Χριστιανοί, 1.100 Τούρκοι και 70 περίπου Εβραίοι.²¹⁴ Πολύ ενδιαφέρουσες είναι και οι πληροφορίες που μας παρέχει το υπόμνημα σχετικά με την ακρίβεια ή μη των στατιστικών δεδομένων και για τον υπολογισμό των νεκρών και των αιχμαλώτων κατά την καταστροφή του νησιού: νεκροί 23.000 περίπου, αιχμάλωτοι 47.000, εναπομείναντες κάτοικοι 50.000.

II. Η εικόνα των Χίων και της συμβίωσης Ελλήνων και Οθωμανών πριν από το 1822 μέσα από περιηγητικά κείμενα και άλλες δευτερογενείς πηγές

Στο σημείο αυτό θα μας απασχολήσει η εικόνα του Οθωμανού Τούρκου και η συμβίωσή του με τους χριστιανούς της Χίου πριν την καταστροφή του 1822, διότι μετά από αυτό το τραγικό γεγονός και την εκστρατεία του Φαβιέρου το 1827, η εικόνα αλλάζει δραματικά. Η ισορροπία στις σχέσεις επανέρχεται με την αποχώρηση του Φαβιέρου, όταν πια έχει ατονήσει και ο τελευταίος απόηχος της Επανάστασης και η ελπίδα για ενσωμάτωση της Χίου στο νεοελληνικό Κράτος έχει οριστικά χαθεί.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, κατά την απελευθέρωση της Χίου το 1912, πολλές από τις εντόπιες πηγές, οι οποίες θα αποτελούσαν πολύτιμα τεκμήρια για την ιστορική έρευνα και την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων, αναφορικά με το ζήτημα που μας απασχολεί, καταστράφηκαν. Έτσι, αναγκαστικά, ανατρέχουμε σε προγενέστερες ή μεταγενέστερες δευτερογενείς κυρίως πηγές, οι οποίες όμως μας δίνουν ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες. Δεν πρέπει ωστόσο να παραβλέψουμε και την αξία των προφορικών μαρτυριών των ατόμων που επέζησαν της σφαγής και

²¹⁴ Κόμης, «Η Χίος στη δεκαετία του 1820. Ένα υπόμνημα (1828) από το στατιστικό έργο της Καποδιστριακής εποχής», ανάπτυπο από την *Δωδώνη*, Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, τ. ΚΓ'/τχ. 1(1994) (Ιωάννινα 1995), σ. 5-8.

αργότερα της αιχμαλωσίας, τις οποίες κατέγραψαν και διέσωσαν είτε τα ίδια τα θύματα είτε, κατά κύριο λόγο, πρόσωπα του οικείου περιβάλλοντός τους.

Προκειμένου να διαμορφώσουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα σχετικά με τη συμβίωση Ελλήνων και Τούρκων της Χίου πριν από την καταστροφή του 1822, θα πρέπει να σκιαγραφήσουμε την εικόνα του Οθωμανού Τούρκου στα μάτια του Χιώτη υπόδουλου, καθώς και την εικόνα του Ορθόδοξου Χίου, τις συνθήκες της ζωής του πριν από το 1822, αλλά και τις ιδιαιτερότητες του χαρακτήρα του, έτσι όπως αυτός διαμορφώθηκε από την τουρκική κατάκτηση. Λόγω της μικρής, αριθμητικά, παρουσίας οθωμανικού πληθυσμού στο νησί, ο οποίος, όπως είδαμε, διαβίωσε κυρίως εντός του Φρουρίου,²¹⁵ αλλά και της χαλαρής οθωμανικής διοίκησης, η τουρκική κυριαρχία δεν υπήρξε ιδιαίτερα πιεστική και οι Έλληνες της Χίου απολάμβαναν για μεγάλα χρονικά διαστήματα μία ήρεμη ζωή, ακολουθώντας τους κανόνες που υπαγορεύονταν από το εθιμικό δίκαιο της πατρίδας τους και την ορθόδοξη πίστη τους.

Η εικόνα του Οθωμανού ως «Άλλου», κατά την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, αν εξαιρέσουμε τις περιόδους έντασης ή μεμονωμένες περιπτώσεις, δεν ήταν τόσο αρνητική, όπως σε άλλες περιοχές της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας. Η κατάσταση είχε, σε γενικές γραμμές, ως εξής: Οι Τούρκοι αξιωματούχοι είχαν στην ουσία ‘παραδώσει’ τη διοίκηση της πόλης στους Χίους δημογέροντες έχοντας ως μοναδική μέριμνα την είσπραξη των φόρων. Οι απλοί μουσουλμάνοι, σε συνθήκες ηρεμίας, αγωνίζονταν σκληρά για την επιβίωση και επεδίωκαν την ειρηνική συμβίωση με τους χριστιανούς συντοπίτες τους.

Ο περιηγητής De Marcellus (1820), με κάποια υπερβολή, αναφέρει ότι στη Χίο Έλληνες και Τούρκοι ζούσαν τόσο αρμονικά, ώστε οι δεύτεροι αφομοίωσαν την γλώσσα και τα έθιμα των πρώτων.²¹⁶ Ο Γάλλος περιηγητής Olivier, ο οποίος

²¹⁵ Όπως είδαμε παραπάνω, το οθωμανικό στοιχείο (αξιωματούχοι και λαός) κατοικούσε, ως επί το πλείστον, εντός του Κάστρου για λόγους ασφάλειας. Η οχύρωση της πόλης της Χίου περιοριζόταν στο Κάστρο/Φρούριο, που διέθετε αποθήκες πυρομαχικών, πύλες που έκλειναν μόλις σκοτεινίαζε και ασφαλή και άμεση διέξοδο διαφυγής από τη θάλασσα, η οποία εξασφάλιζε και τον ανεφοδιασμό της φρουράς από τα γειτονικά παράλια σε περίπτωση ανάγκης. Οι κατακτητές (Γενουάτες, Βενετοί, Τούρκοι) επέλεξαν, για ευνόητους λόγους, ως χώρο διαμονής τους, το Κάστρο. Αυτό σήμαινε ότι οι Χιώτες, ιδιαίτερα αυτοί που ζούσαν στα προάστια ή στα χωριά, δεν έρχονταν σε καθημερινή επαφή με τους Οθωμανούς.

²¹⁶ Χρήστος Ρέππας, «Η γυναίκα της Χίου στα περιηγητικά χρονικά από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου}», στο: Ξένοι ταξιδιώτες στη Χίο, *Πρακτικά Γ' διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού, στα πλαίσια του προγράμματος Columbus '92*, εκδ. Εταιρείας Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος 1992, σ. 63. Για ειρηνική συμβίωση χριστιανών και

επισκέφθηκε το νησί το 1792, διαφοροποιεί τον χριστιανικό πληθυσμό της Χίου από τους υπόλοιπους ραγιάδες: «Φθάνοντας στη Χίο ενόμισα ότι μετεκομίσθην εις άλλην χώραν ή εις άλλο κλίμα. Είχα δει τον Έλληνα στενάζοντα υπό τον φρικτότατον ζυγόν του δεσποτισμού, ύπουλον, απολίτιστον δειλόν, αμαθή, δεισιδαίμονα και πτωχόν. Ενταύθα απολαμβάνει σκιάν ελευθερίας, είναι χρηστός, ευγενής, τολμηρός, βιομήχανος, αγχίνους, πεπαιδευμένος και πλούσιος».²¹⁷

Ο Βλαστός περιγράφει μία ευνομούμενη και ανθηρή κοινωνία και αναφέρει για τους Χίους: «Οι κάτοικοι της Χίου διηρούντο εις πέντε τάξεις: εμπόρους, τεχνίτας, εργαστηριούχους, θαλασσινούς και γεωργούς. Όλοι ήσαν κατά το μάλλον και ήττον πλούσιοι».²¹⁸ Συνδέει δε την ευδαιμονία της νήσου με το πολίτευμα, την οικονομική ευμάρεια των κατοίκων, την αγάπη για την ιδιαίτερη πατρίδα τους και την προσκόλλησή τους στα χιακά ήθη και έθιμα. Επιπλέον, επιχειρεί ένα ψυχογράφημα των Ορθοδόξων Χίων τονίζοντας ότι είναι «πιστοί και τίμιοι (όσο συγχωρεί το εμπορικό επάγγελμα), οικονόμοι και λιτοί, πλήρεις ζήλου προς την παιδείαν και τις τέχνες, πολιτισμένοι και προς τον πολιτισμόν καθ' ημέραν βαδίζοντες, ελεύθεροι στάσεων και ταραχών δια το αφιλοπόλεμον, εύθυμοι και κωμικοί», ενώ τονίζει την αφοσίωσή τους στους νόμους και τα ήθη του τόπου τους.²¹⁹ Ο Αμερικανός φιλέλληνας Jarvis αναφέρει ότι: «Συνδύαζαν οι Χιώτες την παιδεία με την πιο μεγάλη πολυτέλεια, γιατί όλους τους νησιώτες τούς είχαν προσπεράσει στον πολιτισμό και πλησίαζαν τους Ευρωπαίους ως προς τα ήθη και τις ενδυμασίες».²²⁰

Ένας Χιώτης έμπορος, εγκατεστημένος στην Τεργέστη, περιγράφει σε επιστολή σε φίλο του στο Άμστερνταμ, δημοσιευμένη στη γαλλόφωνη εφημερίδα «Le Courrier Français» (2/14 Juin 1822), το χαρακτήρα των Χίων και τη συμβίωσή τους με τους Τούρκους ως εξής: «Vous savez combien les Chiotés sont d' un caractère doux et tranquille. Par notre union, et par des sacrifices communs et volontaires, nous étions parvenus à rendre la tyrannie turque envers nous plus supportable que tout ailleurs. Nous suffisions à tout par notre commerce, nos relations

μουσουλμάνων στη Χίο, πριν το 1822 κάνει λόγο η Ψαρρού· Ψαρρού, «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822», ό. π., σ. 62.

²¹⁷ Τον παραθέτει ο Βλαστός, ό. π., σ. 256-257 (130-131).

²¹⁸ Στο ίδιο, σ. 255 (129).

²¹⁹ Στο ίδιο, σ. 256 (130).

²²⁰ Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 66.

et nos établissements dans la chretienté, et nous parvenons ainsi à rassasier la voracité des Turcs, et à jouir une espèce de tranquillité». ²²¹

Η εφημερίδα «Spectateur Oriental», στο φύλλο της 1^{ης} /13 Απριλίου 1822 (την περίοδο των τραγικών γεγονότων) αναφέρει σχετικά με τον χαρακτήρα των Ελλήνων της Χίου και τη συμβίωσή με τους Οθωμανούς, αντιπαραβάλλοντας, μάλιστα, τους Χίους με τους κατοίκους της Μυτιλήνης: «Les Mytiliniotes sont d'une humeur plus sauvage, plus guerrière que les Sciotes dont le trait de caractère distinctif jusqu' à présent étoit d' être enclin à la molesse et aux plaisirs, au milieu des occupations paisibles du commerce. Les Turcs même à Metelin ont une certaine rudesse qui les rapproche des Grecs, tandis qu'à Scio, ils semblent se ressentir d'une double influence de causes morales et physiques». ²²² Ο Άγγλος αξιωματικός Gordon, εκτός από την πραότητα, τη φιλοπονία και τη φιλομάθεια των Χίων κάνει λόγο για δειλία και χλιαρό πατριωτισμό. ²²³ Ο Fustel de Coulanges στο έργο του, *Révolution Grecque; Malheures de Chio*, που εκδόθηκε το 1856 στο Παρίσι, αναφέρει ότι οι Χίοι, όντας απόλεμοι και ειρηνικοί, επιθυμούσαν όχι την ελευθερία, αλλά έναν άλλο πολιτισμένο κατακτητή (υπονοώντας τους Γάλλους). ²²⁴

Οι εντυπώσεις για τους κατοίκους της Χίου, που αποκόμισαν και κατέγραψαν οι ξένοι περιηγητές που την επισκέφθηκαν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, μας δίνουν πολύτιμες πληροφορίες για τη συνύπαρξη Ελλήνων και Οθωμανών στο νησί, καθώς και για την εικόνα των δύο «Άλλων». Ο Γάλλος περιηγητής Pierre Belon ήταν ένας από τους πρώτους που επισκέφθηκε το νησί της Χίου λίγα χρόνια μετά την κατάληψή του από τους Τούρκους. Ο Belon αναφέρεται λεπτομερώς στην καταγωγή των κατοίκων και στον ευρωπαϊκό τρόπο ζωής τους: «Οι κάτοικοι της Χίου είναι μέρος Γενοβέζοι και μέρος

²²¹ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 114.

²²² *Στο ίδιο*, σ. 50-51.

²²³ «Ο χαρακτήρας των Χίων έχει κάτι από το ήπιο κλίμα τους και από τη λεπτότητα των προϊόντων που παράγει ο τόπος. Είναι άνθρωποι πράοι, εύθυμοι, έξυπνοι, φιλόπονοι, αλλά γνωστοί για την παροιμιώδη δειλία τους. Έχουν εξίσου καλές επιδόσεις στο εμπόριο και στα γράμματα και οι γυναίκες είναι γνωστές για τη γοητεία και τη χάρη τους». Thomas Gordon, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ. Αλεξάνδρα Κατσώνη, εκδ. Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2010, τ. 1, σ. 243.

²²⁴ «Ils se soucient d' ailleurs fort peu de la libetré, et n'ont pas pour elle un ardent amour {...}; 'Si Dieu écoutait nos voeux, m'ont-ils dit bien souvent, il ne nous donnerait pas la libetré, mais d'autres maîtres'. Ils veulent dire par là, qu'ils souhaitaient un maître aussi facile que le Turc, et plus intelligent, un maître qui sache les protéger et les servir mieux que lui, sans les assujettir davantage». {...}. «S'il fallait choisir entre les puissances européennes, leur sagesse, le sentiment de leurs intérêts et leurs affections même, les portaient vers la France».· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', Παράρτημα Δ', ό. π., σ. 390. Θεωρούμε ότι η άποψη αυτή δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς υποκινείται, προφανώς, από κίνητρα υποκειμενικά υπέρ της Γαλλίας.

Ιταλοί, και οι άλλοι Έλληνες, υποτελείς των Τούρκων, και έχουν ελευθερίαν. Τώρα, διοικείται η Χίος και διάγει κατ' αρεσκείαν». Πλέκει δε το εγκώμιο των Χίων «οίτινες μολονότι ανατολίται ζώσιν à la Française ou à la Latine, είναι όμως και πολλοί οι θέλοντες να ζώσι Ελληνιστί, όλοι δ' είναι γενικώς εντελώς ελεύθεροι». Έκδηλος είναι ο θαυμασμός του και για τις γυναίκες της Χίου.²²⁵

Ο επίσης Γάλλος περιηγητής Jean Thevenot, που επισκέπτεται τη Χίο στα μέσα του 17^{ου} αιώνα, αναφέρει μεταξύ άλλων: «Σε πολιτισμικό και κοινωνικό επίπεδο το νησί μπορεί να θεωρηθεί ως πρότυπο προόδου και ανάπτυξης».²²⁶ Ο κοσμοπολιτισμός των Χίων είναι φανερός και σε δύο σημειώματα που περιλαμβάνονται στο λεύκωμα του Lachaise με τίτλο *Costumes de l' empire turc, avec des notes explicatives; vues de Constantinople, des Dardanelles et de Smyrne, prises en 1817, 1818, 1819, 1820*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1821.²²⁷

Το υψηλό βιοτικό επίπεδο των Χίων, η σχετική ηρεμία, η ευνομία, η θρησκευτική ελευθερία,²²⁸ βασικά χαρακτηριστικά της καθημερινότητάς τους και αποτέλεσμα, ως ένα βαθμό, της πολιτικής των προνομίων που τους παραχώρησε η Υψηλή Πύλη, επηρέασαν οπωσδήποτε τον χαρακτήρα τους και ταυτόχρονα, την

²²⁵ Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. α', ό. π., σ. 94.

²²⁶ Αικατερίνη Κουμαριανού, «Το ταξίδι στη Χίο: Ταξιδιώτες Γάλλοι συγγραφείς», στο: Ξένοι ταξιδιώτες στη Χίο, *Πρακτικά Γ' διεθνούς συνεδρίου Χίου*, ό. π., σ. 32.

²²⁷ Πρώτο σημείωμα: Grec Habitant de Smyrne: «Les négociants de cette ville, la plupart riches, sont Chiotés, et font un commerce considérable avec toutes les contrées de l' Europe. Ils sont aussi généralement insruits, et familiers avec notre langue. Δεύτερο σημείωμα: Femme de l' île de Chio, ancien costume: «Les femmes de Chio ayant en général leurs maris négociants à Smyrne, ont adopté en partie le costume grec de cette ville». Φασουλάκης, «Οι ξένοι περί Ελλάδος - ίδια περί Χίου: Άγνωστα και παρημελημένα έντυπα – συμβολή δευτέρα», ΧΧ, τ. Η' (1976), σ. 20-21.

²²⁸ Πριν από το 1822, οι χριστιανοί Χιώτες ασκούσαν τα λατρευτικά τους καθήκοντα χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα και φόβο, γεγονός το οποίο προκαλούσε ιδιαίτερη εντύπωση στους περιηγητές που επισκέφθηκαν το νησί κατά τη διάρκεια του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Ο Γάλλος διπλωμάτης και συγγραφέας Marie-Louis Compte de Marcellus στο έργο του *Souvenirs de l' Orient* γράφει σχετικά με την τουρκική κατοχή της Χίου πριν από τη σφαγή του 1822: «Οι Οθωμανοί, τους οποίους εις άλλους τόπους του κράτους τόσο φοβούνται και τόσο προσέχουν, εδώ δεν εμπνέουν ούτε τρόμον, ούτε προφυλάξεις. Δεν ζητούν να ασκήσουν ουδεμίαν επίδραση επί της πολιτικής διοικήσεως της Χίου». Κουμαριανού, «Το ταξίδι στη Χίο», ό. π., σ. 37. Ο J. Tancoigne, Γάλλος προξενικός υπάλληλος, αναφερόμενος στην ίδια χρονική περίοδο, υπογραμμίζει τη σχετικά ελεύθερη άσκηση της ορθόδοξης λατρείας: «Οι Έλληνες εν Χίω είναι κύριοι πολλών ωραίων εκκλησιών και ουδαμού αλλού ασκούσιν εσωτερικώς και εξωτερικώς την λατρείαν των με περισσοτέραν ελευθερίαν». Testevuide, *Το νησί της Χίου*, ό. π., σ. 26-27. Ο Φ. Αργέντης και ο Στ. Κυριακίδης έχουν μεταφράσει όλα τα κείμενα ξένων ταξιδιωτών που επισκέφθηκαν τη Χίο σε μία διαδοχή αιώνων· Φίλιππος Π. Αργέντης - Στίλπωρ Π. Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνας*, τ. 3, εκδ. Εστία, Αθήνα 1946. Ο Σγουρός αναφέρει ότι το 1810 «1.000 ορθόδοξοι ναοί υπάρχουν εν Χίω, καθ' εκάστην δε ανοικοδομούνται οι ηρειπωμένοι, ευρύνονται οι μικρότεροι και σχεδιάζονται νέοι. [...] Η κωδωνοκρουσία απαγορεύεται εν τη πόλει, αλλ' ουχί εν τοις χωρίοις και τισιν ελληνικοίς μοναστηρίοις, ων οι κώδωνες είνε τόσο μεγάλοι, ώστε ακούονται εις απόστασιν 6 μιλίων». Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810, ό. π., σ. 513.

εικόνα που διαμόρφωσαν για τους Οθωμανούς κατακτητές. Ο De Marcellus αναφέρεται στο πιο γνωστό προϊόν της Χίου, τη μαστίχα, στην εκμετάλλευση της οποίας αποδίδεται και η εύνοια της βασιλομήτορος (Βαλιδέ σουλτάνας), καθώς: «Η Χίος έχει το πολύ σημαντικό προνόμιο να εξαρτάται κατευθείαν από τη Βαλιδέ σουλτάνα, αφού ένα μέρος από τα εισοδήματα του νησιού ανήκουν στις γηραιές βασίλισσες του παλατιού. Εικοσιτέσσερα χωριά προμηθεύουν στις έμορφες οδαλίσκες το μυρωδάτο προϊόν εξασφαλίζοντας στο ωραίο νησί την εύνοια του κυρίου».²²⁹

Η εικόνα της ειρηνικής συνύπαρξης του Χίου υπόδουλου με τον Οθωμανό κατακτητή παρουσιάζεται σε πολλές πηγές, ιστορικές και μη. Ο Σγουρός μετέφρασε από τα ιταλικά στα ελληνικά την πραγματεία αγνώστου συγγραφέα «*Η Χίος κατά το 1810*», με τον πρωτότυπο τίτλο «*Breve relazione dell' isola di Scio 1810*», η οποία περιγράφει τη συμβίωση χριστιανών και μουσουλμάνων στο νησί πριν από τη σφαγή και πιθανολογεί ότι ο Χίος Λατίνος ιερέας Dominico Luigi Santi είναι ο συγγραφέας του χειρογράφου ή συνέβαλε στη συγγραφή του. Το σύγγραμμα αυτό, που εμπεριέχεται στα «*Ανάλεκτα*» του Κανελλάκη, δίνει πολύ γλαφυρά την *εικόνα του Χίου* και τη συμβίωσή του με τον Οθωμανό κατακτητή. Αν λάβουμε δε υπ' όψη μας το γεγονός ότι ο συγγραφέας είναι Καθολικός και δεδομένης της συχνής αντιπαράθεσης Ορθοδόξων και Καθολικών στο νησί, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι δε θα υπήρχε λόγος υπερβολής ή εσκεμμένης παραποίησης των γεγονότων υπέρ των Ορθοδόξων. Όπως ο ίδιος ο Σγουρός αναφέρει, σκοπός του έργου αυτού είναι «να εξετάσει τις σχέσεις κρατούντων και υπηκόων».²³⁰

Η οξύνοια των κατοίκων της Χίου απετέλεσε αναμφισβήτητα καθοριστικό παράγοντα ευημερίας του τόπου και ομαλής συνύπαρξης με τους Οθωμανούς. Ο Γλάδστων υπογραμμίζει την οξυδέρκεια και την εμπορική ιδιοφυΐα των Χίων, οι οποίοι κατόρθωσαν, ακόμη και στις πιο αντίξοες συνθήκες, να δημιουργήσουν μία υποδειγματική και ευημερούσα κοινωνία.²³¹ Η ιδιαιτερότητα του χιακού χαρακτήρα, «ο χίος γέλως», η φιλοπαίγμων διάθεση, που διακατέχει τους Χίους και εντυπωσιάζει

²²⁹ Κουμαριανού, «Το ταξίδι στη Χίο», *ό. π.*, σ. 37.

²³⁰ Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», *ό. π.*, σ. 488.

²³¹ «Με τοιαύτας συνθήκας σχετικής ελευθερίας συνεχισθείσης επί γενεάς οι κάτοικοι της νήσου ανυψώθησαν εις ανώτερον επίπεδον ευφυΐας· και είναι πράγματι αξιοπαρατήρητον ότι η Χίος παρέσχε το μεγαλύτερον μέρος εκείνων των εμπορικών οικογενειών τόσον μεστών ευφυΐας, επιχειρηματικότητος και οξυδερκείας»· Μικές Συριώτης, «Ο Γλάδστων περί Χίου», *XX*, τ. Α' (1911), σ. 124.

τους περιηγητές, όσο και αν φανεί παράδοξο, συνέβαλε στο να καταστήσει τη δουλεία περισσότερο ανεκτή και την επαφή με τους κατακτητές πιο εύκολα 'διαχειρίσιμη'. Αυτός ο συνδυασμός οξύνοιας και χαρούμενης διάθεσης αποδείχθηκε εξαιρετικά αποτελεσματικός στην αντιμετώπιση της κατάκτησης και αντιπροσωπεύει απόλυτα την εικόνα του Χίου προ του 1822.²³² Ο Κοραΐς, ο οποίος προβάλλει με υπερηφάνεια τη χιακή του καταγωγή,²³³ αναφέρει: «Οι Χίοι παίζοντες και γελώντας κατορθώνουσι τα σπουδαία».²³⁴

Η ελευθερία μέσα στην οποία διαβιούσαν οι Χίοι είναι έκδηλη στην καθημερινή συμπεριφορά τους, ήδη από τους πρώτους αιώνες της τουρκικής κατάκτησης. Ο Thevenot γράφει για τη ζωή των Χίων και τη συμβίωση με τους Τούρκους: «Ετούτο το νησί είναι το μόνο που διατηρεί την ανεξαρτησία του μέσα στο τουρκικό περιβάλλον. Οι κάτοικοι ζουν όπως τους αρέσει, ασκούν την θρησκεία τους με κάθε ελευθερία, αλλά είναι υπήκοοι του Τούρκου πληρώνοντας φόρο. Όμως δεν τους ενοχλούν περισσότερο, ούτε τους επιβαρύνουν με άλλες υποχρεώσεις. Όλοι περίπου οι Χιώτες είναι Χριστιανοί και ανήκουν στο ελληνικό Έθνος».²³⁵ Ο περιηγητής εντυπωσιάζεται από την ομορφιά των γυναικών της Χίου και δε διστάζει να εκφράσει το θαυμασμό του γι' αυτές: «Οι γυναίκες είναι πολύ έμορφες, με ωραία κορμοστασιά, το πρόσωπο πάλλευκο όπως το πιο έμορφο γιασεμί που συχνά στολίζει την κεφαλή τους· δεν έχω δει σε καμμιά άλλη χώρα γυναίκες με τόσο έμορφο και ευχάριστο πρόσωπο. Η ενδυμασία τους τις κάνει να φαίνονται ακόμη πιο χαριτωμένες. Έχουν πνεύμα ζωηρό και παιχνιδιάρικο που τις κάνει τα πιο αξιαγάπητα πλάσματα της γης».²³⁶

Ο De Marcellus, που επισκέπτεται την Χίο το 1819, σε μία περίοδο ακμής του νησιού, αναφέρει χαρακτηριστικά: «Ήμουν συνηθισμένος στη σιωπή των Ελλήνων,

²³² Πολλοί ξένοι περιηγητές περιγράφουν τον χιακό χαρακτήρα. Ο Γερμανός Friedrich Marshal (1820) γράφει για τους Χίους: «Οι Χίοι είναι ίσως οι ευφύτεστοι των Ελλήνων ή είναι αναντιρρήτως οι φιλοφρονέστεροι και μάλλον ευχάριστοι. Είναι χαριτολόγοι και ευφυολόγοι, αγαπώντας λίαν τον γέλωτα, εφ' ω και τους ονόμασαν Γάσκωνας της Ανατολής»· Χανιώτης, *Η Χίος του 1822*, ό. π., σ. 327. Ο G. A., Olivier στο *Voyage dans l'Empire Othoman*, παρατηρεί ότι: «Nulle autre ville dans le Levant ne présente une si grande masse d'instruction, nulle autre ne renferme autant d'hommes exempts de préjugés, pleins de bon sens et de raison, doués d'une tête mieux organisée»· Βλαστός, ό. π., σ. 256 (130).

²³³ «Από την ώρα που σας εξύγησα άρχισα να καυχώμαι ότι είμαι Χίος, οστούν εκ των οστών και σαρξ εκ της σαρκός των αγαπητών μου Χίων, και να δοξάζω τον Θεόν πρώτον ότι με έπλασεν άνθρωπον, δεύτερον ότι Έλληνα, και τρίτον ότι ευδόκησε να κατάγομαι από τους φρονιμότερους του Ελληνικού Γένους»· Χανιώτης, ό. π., σ. 326.

²³⁴ Στο ίδιο, σ. 326.

²³⁵ Κουμαριανού, «Το ταξίδι στη Χίο», ό. π., σ. 32.

²³⁶ Στο ίδιο, σ. 32.

στη συγκρατημένη συμπεριφορά τους, στον τρόπο τους· δεν τους είχα δει έως τώρα παρά κάτω από τη σκιά του Σεραγιού. Στη Χίο όλα ήταν χαρά και ελευθερία. Πουθενά ο ζυγός των Οθωμανών δε στάθηκε πιο ελαφρύς· σε τούτο τον τόπο οι Τούρκοι είχαν αποδεχθεί τα έθιμα και τη γλώσσα των υπηκόων τους.²³⁷ Ο ίδιος, στη συζήτησή του με τον Νεόφυτο Βάμβα, κατά την επίσκεψη του στην περίφημη Σχολή της Χίου,²³⁸ ρώτησε τον Σχολάρχη, εάν το εκπαιδευτικό σύστημα που εφάρμοζε η Σχολή ήταν αποδεκτό από τους Τούρκους: «Τω υπέβαλον μερικός μου υποθέσεις ως προς τον καχύποπτον των Οθωμανών χαρακτήρα. Αγνοώ δ' εάν κατ' αρχήν ή από αδιαφορίαν η Υψηλή Πύλη, ουδέν παραθέτει πρόσκομμα εις την πνευματικήν αναγέννησιν των Ελλήνων». Ο Βάμβα, αφού τονίζει το αυτοδιοίκητο της Χίου απαντά: «Οι πραγματικοί εχθροί είναι εν τοις κόλποις μας».²³⁹

Ο John M. D. Griffiths στο έργο του *Travels in Europe, Asia Minor and Arabia*, που εκδόθηκε στο Λονδίνο το 1805, περιγράφει τον χαρακτήρα των Χίων αντιπαραβάλλοντάς τον προς αυτόν των Οθωμανών Τούρκων: «Ολίγοι διακρίνονται δι' εξαιρετικήν πολυμάθειαν· αλλά το γοργόν της αντιλήψεως, η στωμυλία και διαλεκτικότητα και το ευκοινωνήτον της διαθέσεως αυτών αποτελούσι τόσον καταφανή αντίθεσιν προς το άχαρι και δύσνον των δεσποτικών αυτών κυβερνητών, των Τούρκων».²⁴⁰

Ο Άγγλος ιστορικός Φίνλεϋ τονίζει την ηθική ανωτερότητα των Χίων: «Ο ανώτερος ηθικός χαρακτήρ των Χίων αναγνωρίζετο καθ' όλην την Ανατολήν. Εστερείτο της τε αυθαδείας και πλεονεξίας των Φαναριωτών και της χαμερπείας και δολιότητος των εμπορευομένων Ελλήνων της Στερεάς». Την ηθική ανωτερότητα των

²³⁷ Στο ίδιο, σ. 37.

²³⁸ Η περιώνυμη Σχολή της Χίου, η οποία την περίοδο αυτή βρισκόταν σε πλήρη ακμή αποτελούσε 'πνευματικό φάρο' ολόκληρης της Ανατολής. Ο Βλαστός κάνει εκτενή αναφορά στην ιστορία της Σχολής της Χίου, στους διδασκάλους, στα μαθήματα που διδάσκονταν, στον άρτιο και σύγχρονο για την εποχή εξοπλισμό της, καθώς διέθετε «εργαστήριον χημείας θαυμάσιον και καθέδραν χημείας και λαμπρότατα τυπογραφίας πιεστήρια, μετακομισθέντα δια δαπάνης αδράς και φροντίδος του αειμνήστου Κοραή, εκ Παρισίων», αλλά και πλουσιότατη βιβλιοθήκη με σπανιοτάτους τόμους, έργο και αυτό του Κοραή. Διέθετε, επίσης, οικοτροφείο και χορηγούσε υποτροφίες στους άριστους στο Παρίσι και σε άλλες πόλεις της Ευρώπης. Ο Βλαστός αναφέρεται επίσης στη διοίκηση της Σχολής, στους αυστηρούς κανονισμούς της, στο σύστημα εξέτασης των μαθητών και στη δυνατότητα μετακίνησης των διδασκάλων στον Κάμπο (προάστειο της πόλης), προκειμένου να παραδίδονται μαθήματα «στα τέκνα εκείνων των οποίων αι οικογένειαι διέτριβον εις τα αγροκτήματα». Ο αριθμός των μαθητών πριν από τη σφαγή είχε φθάσει τους 700, εκ των οποίων οι 200 ήταν ξένοι· Βλαστός, *ό. π.*, σ. 259-262 (133-136)· βλ., επίσης, Χαροκόπος, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου: Το ιστορικό Γυμνάσιο Χίου*, εκδ. Αφών Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006, *passim*.

²³⁹ Αιμιλία Ζολώτα, «Η Χίος κατά το 1820», *ΧΜ*, τχ. 3 (1911), σ. 66-68.

²⁴⁰ Charles Marie François Olier Marquis de Nointel, «Οι Ξένοι περί Χίου», μτφρ. Δ. Π. Πετροκόκκινος, *ΧΧ*, τχ. 4 (1917), σ. 50, τχ. 3 (1917), σ. 21-31.

Χίων αποδίδει ο Φίνλεϋ στην αγωγή και εκπαίδευσή τους και όχι στα προνόμια που τους παραχωρήθηκαν από την Υψηλή Πύλη: «Η ευημερία της Χίου οφείλετο εις την εξαίρετον εκπαίδευσιν των κατοίκων επί πολλάς γενεάς και όχι εις οιαδήποτε φορολογικά προνόμια και απαλλαγάς. Η ανωτέρα ηθικότης των Χίων εις όλας τας σχέσεις της ζωής, η φιλαλήθεια και η εντιμότης κατέστησαν την νήσον των το ανθηρότερον και ευτυχέστερον μέρος της Ελλάδος υπό την Οθωμανικήν και Γενουατικήν κυριαρχίαν».²⁴¹

Άλλοι όμως περιηγητές εκφράζονται αρνητικά για τον χαρακτήρα των Χίων, προσάπτοντάς τους αφιλοξενία,²⁴² υπολότητα, έλλειψη πολεμικής ικανότητας και υπεροψία. Ορισμένες από αυτές τις κατηγορίες ο Βλαστός τις αποδέχεται και τις ερμηνεύει, όπως το απόλεμο του χιακού λαού, λόγω έλλειψης πολεμικής εκπαίδευσης και όχι ως φυσική δειλία, καθώς και το αίσθημα υπεροχής, ενώ τις άλλες τις θεωρεί άδικες και ανυπόστατες και τις αντικρούει.²⁴³ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκτίμηση του Έλληνα προξένου στη Χίο Σπ. Λογιωτατίδη, αρκετά χρόνια μετά την καταστροφή του νησιού, σχετικά με το χαρακτήρα των Χίων.²⁴⁴

Στη διαμόρφωση της εικόνας των Ελλήνων κατοίκων της Χίου δε θα μπορούσαμε να μη συμπεριλάβουμε και την άποψη του τοποτηρητή της Χίου κατά την περίοδο της σφαγής, Βαχίτ πασά, η οποία, λόγω της χρονικής συγκυρίας, της ανάγκης του να επικαλεσθεί άλλοθι, αλλά και της προκατάληψής του απέναντι στους Χίους, χαρακτηρίζεται από εμπάθεια και έντονο αρνητισμό. Ωστόσο εκφράζει, ως ένα βαθμό, τη στάση των Χίων απέναντι στους κατακτητές: «Οι Χιώτες, ανέκαθεν αναξιόπιστοι και χαρακτηρισμένοι από τις αξιοσέβαστες ιστορικές αφηγήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ως ανειλικρινείς υπήκοοι, αποκαλύφθηκαν πια ότι μας τάιζαν κουτόχορτο με το να δείχνουν επιφανειακά και μόνο τη μεγάλη υπακοή τους,

²⁴¹ Χανιώτης, *ό. π.*, 328-329.

²⁴² Πιτζιπιός, *ό. π.*, σ. 63. Ενώ η φιλοξενία στις οικίες των απλών Χίων δεν ήταν κάτι σύνηθες (για ευνόητους λόγους, κατεξοχήν ηθικούς), στη χιακή αριστοκρατία η φροντίδα και η φιλοξενία των ξένων ήταν μία εθιμοτυπία επιβεβλημένη. Ο κόμης Μάρκελλος περιγράφει με θαυμασμό τη ζεστή φιλοξενία που του προσέφερε ο Ροδοκανάκης στην έπαυλή του στον Κάμπο, προάστειο της πόλης της Χίου. Ιδιαίτερη εντύπωση τού προξένησε η συμπεριφορά της συζύγου του Ταρσίτζας, η οποία ανέλαβε μόνη την περιποίηση του υψηλού επισκέπτη· Ζολώτας, *ό. π.*, τ. Α' / τχ. β', σ. 147-148. (Η μοίρα της οικογένειας, κατά τα γεγονότα του 1822, υπήρξε τραγική. Ο πατέρας απαγχονίσθηκε στην κεντρική πλατεία και η μητέρα, η οποία ήταν έγκυος, αιχμαλωτίσθηκε με τα πέντε παιδιά της. Τις περιπέτειες της οικογένειας βλ. στα ΧΧ, τ.1(1911), σ.18-25).

²⁴³ Βλαστός, *ό. π.*, σ. 257(131).

²⁴⁴ Γρηγόριος Δ. Σπανός, «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. Ε'. Ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας», *ανάτ. από το περιοδικό ΦΧ*, τ. 7 (2000), σ. 142-143.

για να διεκπεραιώνουν έτσι τις μπερδεμένες εμπορικές τους υποθέσεις [...] και μετά ετοιμάζονταν να ‘ξαναμοιράσουν την τράπουλα’». Παραθέτει δε ‘αποδείξεις’ για την αξιοπιστία των λόγων του και το επαναστατικό φρόνημα των Χίων.²⁴⁵

III. Η εικόνα του οθωμανού Τούρκου πριν από την καταστροφή μέσα από τις αρχειακές πηγές

Μέσα σε ένα τέτοιο περιβάλλον, ήπιο και ειρηνικό, η συμβίωση Ορθοδόξων χριστιανών και μουσουλμάνων είναι ανεκτή και η εικόνα των Ελλήνων κατοίκων του νησιού για τους Οθωμανούς Τούρκους δεν είναι ιδιαίτερα αρνητική. Όμως, λόγω της ανθηρής οικονομίας της Χίου, ορισμένα από τα βασικά αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρα του Τούρκου κατακτητή, ειδικά του εκπροσώπου της οθωμανικής διοίκησης, όπως η φιλοχρηματία και η απληστία, εμφανίζονται σε υπέρμετρο βαθμό στη Χίο· αποτελούν δε τις κύριες αιτίες αυθαιρεσιών σε βάρος του χριστιανικού πληθυσμού του νησιού και διαμορφώνουν, σε μεγάλο βαθμό, την εικόνα του Οθωμανού ως «Άλλου» στα μάτια των Χίων. Ενδεικτικό παράδειγμα της αρπακτικής διάθεσης των Οθωμανών, αλλά και του πλούτου και της ευζωίας των Ελλήνων κατοίκων της Χίου είναι το γεγονός ότι η Δημογεροντία του νησιού έκρινε ως αναγκαίο να απαγορευθεί με ειδική νομική διάταξη η επίδειξη πλούτου, η εισαγωγή πολύτιμων ενδυμάτων από το εξωτερικό, καθώς και το να φορούν οι γυναίκες πολλά κοσμήματα, για να μην προκαλούν την αρπακτικότητα των Τούρκων.²⁴⁶

Ενδεικτικά είναι και τα όσα αναφέρει ο Σγουρός για τη συμπεριφορά του μουσελίμη της Χίου: «Επιβάλλον αείποτε χρηματικός ποινάς εις τους παραβάτας των νόμων, κατήντησε να πωλεί μάλλον την ατιμωρησίαν εις τους ενόχους». Τον κατηγορεί επίσης ότι «αντί να φυλάττη την δημοσίαν τάξιν, ανοίγει δι’ ίδιον όφελος μυρίας οδούς εις ανομίας και ταραχάς». Για την είσπραξη δε του κεφαλικού φόρου λέει χαρακτηριστικά: «Το είδος τούτο του φόρου κανονίζεται κατά το μέτρον της

²⁴⁵ Μίτσης (επιμ), *ό. π.*, σ. 49. Η άποψη του Βαχίτ πασά, αν και δε μπορεί να θεωρηθεί αντικειμενική, παρουσιάζει ως ένα βαθμό την πραγματικότητα. Οι Χίοι, πράοι και ειρηνικοί, εκμεταλλεύονταν με κάθε τρόπο τα προνόμια που τους είχε παραχωρήσει η Υψηλή Πύλη προς όφελος του εμπορίου και για τη διασφάλιση μίας άνετης ζωής, χωρίς ωστόσο να υπολείπονται των υπολοίπων Ελλήνων σε πατριωτισμό.

²⁴⁶ Ο Λινός αναφέρει, από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις του περιηγητή Thevenot από την Χίο, το εξής περιστατικό: «Σε μία γιορτή του νησιού παρευρέθη και ο Ναύαρχος του Αιγαίου Καπετάν Πασάς. Όταν αντελήφθη τον πλούτο από κοσμήματα, χρυσά και αδαμάντινα, που φορούσαν οι γυναίκες της Χίου, ζήτησε να αυξηθεί η φορολογία του νησιού στα 100.000 γρόσια. Μόλις και μετά βίας οι Δημογέροντες κατάφεραν να τον πείσουν να αρκεσθεί στις 80.000». Έτσι, οι Χιώτες πλήρωσαν ακριβά την κοκετταρία των συζύγων τους· Λινός, «Η απονομή της δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας», *ό. π.*, σ. 172.

φιλοχρηματίας των Διοικητών». Επιπλέον, καυτηριάζει τη ραδιουργία και την απληστία των Τούρκων δημοσίων 'λειτουργών' που μηχανεύονταν ψευδείς κατηγορίες για να επιβάλλουν παράλογα πρόστιμα: «ως επί το πολύ άδικα δια την ακόλαστον ραδιουργίαν των υπαλλήλων, οίτινες εξ ιδιοτελείας εξυφαίνουσι κατηγορίας».²⁴⁷

Ο Σγουρός θέτει ένα εύλογο ερώτημα: «Πώς (η Χίος) φημίζεται επί ελευθέρω πολιτεύματι, εν ω οι (Οθωμανοί) Διοικηταί αυτής μόνον του ιδίου συμφέροντος κήδονται;».²⁴⁸ Η απάντηση δίνεται από τον ίδιο: «Οι Χίοι, δεξιότατοι περί τας συναλλαγάς, δραστηριώτατοι, εμπορικότατοι, διεξάγουσιν, ου μόνον εν Τουρκία, αλλά και εν Ευρώπη εμπόριον δι' ου πλουτούσιν κομίζοντες άφθονα πλούτη εις την πατρίδα, ουδέποτε λησμονουμένην υπ' αυτών». Τονίζει δε την αξία της τοπικής αυτοδιοίκησης του νησιού και την ευεργετική και πάντοτε άμεση παρέμβαση των Χίων δημογερόντων υπέρ των συμπολιτών τους. Οι Χίοι δημογέροντες με το κύρος, την εμπειρία και κυρίως τον πλούτο που διαθέτουν περιορίζουν στο ελάχιστο την αυθαιρεσία και την αρπακτική διάθεση των κατακτητών. Και καταλήγει: «Ιδού λοιπόν πώς οι Χίοι, δούλοι όντες, είναι εν ταυτώ ελεύθεροι, την δ' ελευθερίαν ταύτην παρέχει η εν πλούτῳ ισχύς αυτών ως και η φιλοχρηματία των Τούρκων. Η φιλοχρηματία, ήτις πανταχού άλλοθι άγει εις παρανομίαν, εν Χίῳ τουναντίον συντελεί εις ευνομίαν».²⁴⁹

Η εικόνα του Οθωμανού Τούρκου αναδεικνύεται και μέσα από τις πολύ σημαντικές για την έρευνα, αλλά σπάνιες οθωμανικές πηγές, όπως τα οθωμανικά δικαστικά έγγραφα, τα οποία έχει μεταφράσει ο επίσημος μεταφραστής τού Ιεροδικείου της Χίου Χρ. Μαυρόπουλος.²⁵⁰ Οι οθωμανικές πηγές αναφέρονται στην απληστία και την αυθαιρεσία των Οθωμανών αξιωματούχων, μέχρι του σημείου να αναγκάζονται οι εκάστοτε Σουλτάνοι να στέλνουν αυστηρές διαταγές για πάταξη του φαινομένου, με επιβολή κυρώσεων στους αξιωματούχους που θα τις παραβούν. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα ακόλουθα έγγραφα από τα *Δικαστικά* του Μαυρόπουλου:

²⁴⁷ Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», *ό. π.*, σ. 499.

²⁴⁸ Στο *ίδιο*, σ. 498 – 499.

²⁴⁹ Στο *ίδιο*, σ. 500. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι κατά την μετεπαναστατική περίοδο, τα έξοδα της Δημογεροντίας σε πεσκέσια στην Κων/πολη ξεπερνούσαν τα 5.000 γρόσια ετησίως. Μιχαήλ Γ. Τσελεπίδης, «Η φορολογία της Χίου επί Τουρκοκρατίας», *ΧΧ*, τχ. 3 (1917), σ. 11.

²⁵⁰ Χρίστος Μαυρόπουλος (επιμ., μτφρ.), *Τουρκικά έγγραφα αφορώντα την ιστορίαν της Χίου*, τυπ. Π.Α. Πετράκου, Αθήνα 1920, σ. 112, 116-117, 118-119, 120-121.

α. Κωνσταντινούπολη, κατά τα τέλη του μήνα Σαμπάν 1153 (8/19 Νοεμβρίου 1740), *Φιρμάνιον του Σουλτάνου Μαχμούτ του Α΄, απαγορεύον την ανά τα χωρία περιοδείαν των Καδήδων και Ναϊμπών, άνευ προηγουμένης προσκλήσεως*.²⁵¹ β. Κωνσταντινούπολη, κατά τα μέσα του μήνα Ρετζέπ 1168 (16/27 Απριλίου 1755), *Φιρμάνιον του Σουλτάνου Οσμάν του Γ΄, απαγορεύον την ανά τα χωρία περιοδείαν των Ιεροδικών, άνευ προηγουμένης προσκλήσεως*.²⁵² γ. Κωνσταντινούπολη, κατά τα τέλη του μήνα Ζηλχητζέ 1168 (25/6 Σεπτεμβρίου 1755), *Φιρμάνιον του Σουλτάνου Οσμάν του Γ΄ περί μη καταδυναστεύσεως των ραγιάδων της Χίου υπό των κυβερνητικών υπαλλήλων*.²⁵³ δ. Κωνσταντινούπολη, κατά τα τέλη του μήνα Ρεβή- ουλ Αχίρ 1169 (22/2 Ιανουαρίου 1756), *Φιρμάνιον του Σουλτάνου Οσμάν του Γ΄, απαγορεύον εις τους Καδήδες της Χίου το καταλύειν εν ταις οικίαις των ραγιάδων της νήσου Ψαρών*.²⁵⁴ Η εικόνα του άπληστου κατακτητή, που εκμεταλλεύεται το ραγιά και μεταβάλλει τη γνώμη ανάλογα με το αντίτιμο που λαμβάνει, παρέμεινε αναλλοίωτη από την αρχή της οθωμανικής κατάκτησης μέχρι την απελευθέρωση του νησιού το 1912.

Εν συντομία και για να καταδείξουμε του λόγου το αληθές παρουσιάζουμε το περιεχόμενο του εγγράφου 103 (16/27 Απριλίου 1755), από τα *Δικαστικά* του Μαυρόπουλου. Πρόκειται για φερμάνι που απευθύνεται στον μουλά της Χίου: «*Ο επίτροπός σου περιφερόμενος ανά τα χωρία, καταλύει εις τας οικίας, εν αις διαμένουσιν οι πτωχοί ραγιάδες, μετά των οικογενειών των, λαμβάνει παρ' αυτών, δωρεάν, τροφήν δια τον ίππον του, φαγητά, πρόβατα, αμνούς και λοιπά τρόφιμα και συκοφαντών αυτούς, τοις επιβάλλει πρόστιμα, εισπράττει παρ' αυτών μεγάλα χρηματικά ποσά και εν γένει δεν παύεται καταδυναστεύων και αδικών αυτούς δια παρομοίων πράξεων, όπερ εγένετο αιτία της διασποράς αυτών*».²⁵⁵

Ο Σουλτάνος διατάσσει, με αυστηρότητα, διερεύνηση του θέματος και απαγορεύει τη συνέχιση της ίδιας τακτικής. Εκφράζει δε απερίφραστα την αυτοκρατορική του βούληση: «*Εάν το πράγμα έχει ως κατηγογήθη, γνώριζε ότι ουδόλως συνάδει τῇ Αυτοκρατορικῇ μου βουλήσει το να δυναστεύηται και να τυραννήται έστω και εις των πτωχών ραγιάδων και ότι απαγορεύεται εις τους Καδήδες και Ναϊμπας το περιοδεύειν άνευ προηγουμένης προσκλήσεως, ανά τα χωρία*».

²⁵¹ Στο ίδιο, Έγγραφο υπ' αριθμ. 96, σ. 112.

²⁵² Στο ίδιο, Έγγραφο υπ' αριθμ. 103, σ. 116-117.

²⁵³ Στο ίδιο, Έγγραφο υπ' αριθμ. 105, σ. 118-119.

²⁵⁴ Στο ίδιο, Έγγραφο υπ' αριθμ. 107, σ. 120-121.

²⁵⁵ Στο ίδιο, Έγγραφο υπ' αριθμ. 103, σ. 116-117.

Τελειώνει δε με μία υπαινικτική, αλλά σαφή απειλή, επαναφέροντας τους υπαίτιους στην τάξη: «Μην προκαλέσης άλλην διαταγήν Μου δια την υπόθεσιν ταύτην. Βασίζου επί του Ιερού μου Συμβόλου». ²⁵⁶

Το συγκεκριμένο έγγραφο, όπως και αυτά που προηγήθηκαν, αποκαλύπτουν μία διττή εικόνα του Τούρκου κατακτητή: από τη μία πλευρά, ο 'λειτουργός' της δικαιοσύνης, ο οποίος αισχροκερδεί εις βάρος του απλού ραγιά και τον εκμεταλλεύεται με κάθε τρόπο και από την άλλη, η ανώτατη οθωμανική αρχή της Αυτοκρατορίας, ο Σουλτάνος, ο οποίος, σε περιόδους ειρήνης, απαιτεί τη δίκαιη μεταχείριση όλων των υπηκόων του. Θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι αυθαιρεσίες των Τούρκων αξιωματούχων 'έφθαναν στα αυτιά' του Σουλτάνου μέσω του καλά οργανωμένου δικτύου των Χίων, που είχε ως αφετηρία τους δημογέροντες του νησιού και κατέληγε στον εκάστοτε Χίο Έφορο στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος είχε υψηλές διασυνδέσεις στη σουλτανική Αυλή. Επιπλέον, οι Χίοι, ως πολύ ικανοί έμποροι και συνετοί διαχειριστές του πλούτου τους, δε δυσκολεύονταν να τον χρησιμοποιούν, όπου το έκριναν απαραίτητο, για να εξευμενίζουν τον κατακτητή και να εξαγοράζουν έτσι την ηρεμία και την ευημερία τους.

Στην οικονομική εκμετάλλευση των χριστιανών κατοίκων του νησιού αναφέρεται και το χειρόγραφο της 21^{ης} Απριλίου 1768 από τον Κώδικα του χωριού, Πατρικά, της Χίου. ²⁵⁷ Πρόκειται για απόφαση της κοινής συνέλευσης του χωριού, σύμφωνα με την οποία, κάθε κάτοικος επιβάλλεται να πληρώνει στην κοινότητα 25 ασλάνια και μία όρνιθα το χρόνο, ως εισφορά για τα έξοδα του Τούρκου αγά, κάθε φορά που θα έρχεται στο χωριό για την είσπραξη των φόρων. Στο χειρόγραφο της 8^{ης} Δεκεμβρίου 1791, από τον Κώδικα του Πυργίου, χωριού στη νότια Χίο, οι Γέροντες, οι ιερείς και οι πάροικοι του χωριού αποφασίζουν μεταξύ άλλων: «Να κρατίζουν οι επίτροποι κάθε ημέρα όπου είναι η αφεντιά του (ο αγάς) εις το χωρίον μας έξι ζα δια δουλειάν της αφεντίας. Και όποιον ζών αλεκουντίσουν (εμποδίσουν) οι πίτροποι και δεν το κρατήσει ο νοικοκύρης και φανεί απειθής να παιδεύγεται με τον αγά». ²⁵⁸

Στη μελέτη του Κανελλάκη «Σημειώσεις εξαχθείσαι εκ τινών παλαιογράφων του χωριού Πυτιούς (1719)», η οποία δημοσιεύτηκε στα *Χιακά Ανάλεκτα*,

²⁵⁶ Στο ίδιο, Έγγραφο υπ' αριθμ. 103, σ. 117.

²⁵⁷ Ομάδα καταγραφής Ιστορικού Αρχείου Χίου (καταγραφή- επιμ.), *Οι Νοταριακοί Κώδικες της Χίου: Μια άλλη όψη της χιώτικης ζωής από το 1518 ως το 1914*, εκδ. Νομαρχία Χίου - Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Χίου 'Κοραής', Χίος, Αύγουστος 1987. (Πρόκειται για δακτυλογραφημένες σελίδες χωρίς αρίθμηση). Κώδικας Πατρικών 1757-1777, αριθ. χφ. 26, φύλ. 13^v.

²⁵⁸ Στο ίδιο, Κώδικας Πυργίου 1791-1802, αριθ. χφ. 35, φύλ. 36^v - 37^R.

περιγράφεται με λεπτομέρειες η βάνουση συμπεριφορά του επιτετραμμένου της Πύλης, ο οποίος εκφοβίζοντας τους άρχοντες του χωριού, εκβιάζει την είσπραξη του φόρου: ²⁵⁹ «(ήρ)τεν βασιλικός ανθρωπός εις των χιον κε εγίρεβεν τους αρχοντες κε έξπια}σεν δια να τους χάλάσι κε ουχ έβρον ετίαν βαλόντάς τους εις την {φουλα}κήν μινες – 4 – κε μέρες -3- επιρεντους στι πολίν (Κων/πολη) δια να τους χαλάσουν». Στη συνέχεια η οργή του Τούρκου αξιωματούχου ξεσπάει στους γέροντες των χωριών: «Κε φευγοντες οι αρχοντες επια(σεν τους) γεροντες των χοριον και εδερνεντους για τα χαρατζηα (ν)α πα να {τα} γιρεβουν. οθεν μη δυναμενεί τον δαρμον εμολο{γου}σαν τα χαρατζι{α}{κ}ε φευγον τουτος επιγεν εις στι πολειν κε εστιλεν χαραζειν (= χαρατσήν, εννοεί τον επι της απογραφής υπάλληλο της τουρκικής κυβερνήσεως τον ειπράττοντα τους φόρους)». Δυστυχώς, όπως αναφέρει ο Κανελλάκης, λόγω της πολυκαιρίας, καταστράφηκε το κάτω μέρος του χειρογράφου το οποίο θα μας διαφώτιζε και θα αποσαφήνιζε την ιστορική αυτή σημείωση.

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, για να αντιληφθούμε την πραγματική εικόνα της συμβίωσης, θα πρέπει να κάνουμε διάκριση ανάμεσα στους Οθωμανούς Τούρκους που αντιπροσώπευαν τις οθωμανικές Αρχές και στους απλούς Τούρκους της Χίου. Η αίσθηση που αποκομίζουμε είναι συνοπτικά η εξής: Οι αξιωματούχοι, όπως είδαμε, ζούσαν στην τειχισμένη πόλη και δεν έρχονταν σε επαφή με το λαό του νησιού, παρά μόνον με τους αντιπροσώπους του, τους δημογέροντες. Τους χαρακτήριζε η φιλοχρηματία, η απληστία και η διαφθορά. Αντιμετωπίζονταν όμως, κατά κανόνα, αποτελεσματικά από την Δημογεροντία με προσφορά οικονομικών ανταλλαγμάτων. Με την επαγρύπνηση και με τον έλεγχο που ασκούσαν οι δημογέροντες, δεν άφηναν πολλά περιθώρια αυθαιρεσίας στον κατακτητή. Οι απλοί Τούρκοι, από την άλλη πλευρά, ασχολούνταν με τον βιοπορισμό και δε διέκειντο εχθρικά απέναντι στους Χίους. Ορισμένες φορές μάλιστα χριστιανοί και μουσουλμάνοι της Χίου συνδέονταν με αισθήματα φιλίας, τα οποία, αργότερα, κατά την καταστροφή του 1822, οδήγησαν στη διάσωση κάποιων Χίων από τη σφαγή και την αιχμαλωσία. Σε γενικές γραμμές θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για μία «ανεκτή δουλεία», σχήμα οξύμωρο, το οποίο ωστόσο απεικονίζει ως ένα βαθμό την πραγματικότητα.

Στα πλαίσια της συμβίωσης Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο, δίνεται ενίοτε και η εικόνα του καλοκάγαθου και αφελούς Τούρκου, του εύπιστου και ειρηνικού ανθρώπου, ο οποίος, όντας απόλυτα εγκλιματισμένος στο ήπιο περιβάλλον του

²⁵⁹ Κανελλάκης, ΧΑ, ό. π., σ. 378.

νησιού, πέφτει συχνά 'θύμα' της επιτηδειότητας και ευστροφίας του Χίου υπόδουλου. Στην προφορική και στη γραπτή παράδοση του νησιού έχουν διασωθεί πολλά ευτράπελα περιστατικά που αναδεικνύουν μια άλλη μορφή 'σχέσης' μεταξύ κατακτημένων και κατακτητών. Οι Τούρκοι της Χίου, σε ειρηνικές περιόδους, εμφανίζονται συχνά καλοκάγαθοι και εύπιστοι.²⁶⁰

Τα 'κατορθώματα' του καλόκαρδου διοικητή της Αστυνομίας, Μπεσίμ Αγά, αν και αναφέρονται στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, αποδίδουν με ιδιαίτερη παραστατικότητα αυτή την όψη του Τούρκου κατακτητή. Κυρίως όμως αποδεικνύουν, στο βαθμό που είναι αληθή, ότι τα γεγονότα της σφαγής δεν κατάφεραν να σπείρουν το μίσος ανάμεσα στους δύο λαούς. Αφορούν, βέβαια, μεμονωμένες περιπτώσεις και ίσως να περιέχουν υπερβολές και ανακρίβειες. Θα σταθούμε μόνο στην κρίση του Έλληνα συγγραφέα για τον χαρακτήρα του Τουρκοχώτη αστυνόμου, η οποία έχει ιδιαίτερη σημασία: «Ο Μπεσίμ Αγάς είχε χρυσή καρδιά και εγνώριζε να τιμωρεί, μα εγνώριζε επίσης και να συγχωρεί εκείνους που η κακιά ώρα ή η μεγάλη ανάγκη τους ανάγκαζαν να παραβούν τους νόμους. Αγαπούσε τους Χιώτες γιατί ήταν ήσυχoi και καλόβολοι, μα και οι Χιώτες τον αγαπούσαν για τη χρυσή του καρδιά».²⁶¹

Μιλώντας ο Παντελής Κόκκαλης για τους Οθωμανούς της Χίου, με αφορμή τον Τουρκοχίο αστυνόμο, παρατηρεί ότι: «Ο Μπεσίμ ήτο Τουρκοχίος και όπως αυτός υπήρχαν πάρα πολλοί Χιώτες Τούρκοι, δηλαδή παιδιά, εγγόνια και γενικώς απόγονοι των Τούρκων κατακτητών, οι οποίοι αναμιχθέντες με το χριστιανικό και το χιώτικο στοιχείο, απεδείχθησαν καλοί απόγονοι κακών προγόνων. Πολλοί απ' αυτούς ανήκον εις οικογενείας χριστιανών εκτουρκισθέντων και πάρα πολλοί απ' αυτούς υπήρξαν κατά το διάστημα της συμβιώσεώς των εν Χίω καλοκάγαθοι, υπήρχον όμως και κακοί».²⁶² Οι απλοϊκές αυτές αφηγήσεις μπορεί να μη μας οδηγούν, σε κάποιο

²⁶⁰ Ο Παντελής Κόκκαλης σταχυολόγησε, επιμελήθηκε και δημοσίευσε σπαρταριστές διηγήσεις για τον καλοκάγαθο αστυνομικό διοικητή της Χίου Μπεσίμ Αγά, που αγαπούσε και προστάτευε τους Χιώτες, διασκέδαζε με την πανουργία των μικροαπατεώνων και συχνότατα, λόγω της απαιδευσίας και της αθωότητάς του, διέπραττε ανεκδιήγητες γκάφες· βλ. Παντελής Κόκκαλης, «Ο Αστυνόμος Μπεσίμ Αγάς», *ΧΕ*, τ. 8/τχ. 23 (1970), σ. 101-104.

²⁶¹ Στο ίδιο, σ. 101.

²⁶² Στο ίδιο, σ. 104. Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύονται και άλλα παραδείγματα Οθωμανών, κατά την ίδια περίπου χρονική περίοδο, οι οποίοι έτρεφαν φιλικά αισθήματα προς τους Έλληνες του νησιού, καθώς και παραδείγματα αρμονικής συμβίωσης Ελλήνων και Τούρκων· βλ. Γ. Κ. Πλουμής, «Νουρή Μπέης: Ένας φιλέλληνας και πολιτισμένος Τούρκος», *ΧΕ*, τ.8/τχ.23 (1970), σ. 113-115· επίσης στο ίδιο, Δημητρός Στακιάς, «Το γάλα της χανούμισσας», σ. 119 - 122 (αυτοβιογραφική μαρτυρία).

αντιπροσωπευτικό και ασφαλές συμπέρασμα, μας επιτρέπουν όμως να διαμορφώσουμε μία κάποια εικόνα για τη συμβίωση Ελλήνων και Τούρκων στο νησί.

Στο *Χιακό Αρχείο* που δημοσίευσε ο Βλαχογιάννης αναφέρονται δύο Τούρκοι της Χίου, ο Εμίν αγάς Σαλιάρης και ο Λιάς μπέης, οι οποίοι επέδειξαν ιδιαίτερα φιλική συμπεριφορά προς τους χριστιανούς της Χίου, σε μία ευαίσθητη χρονική στιγμή, προστατεύοντάς τους από τις άγριες διαθέσεις των Τούρκων, μετά την απόπειρα του ελληνικού στόλου να παρακινήσει τους Χίους σε συμμετοχή στην Επανάσταση. Σώζεται δε επιστολή του Δημήτριου Υψηλάντη από τα Τρίκορφα, με ημερομηνία 3 Αυγούστου 1821, απευθυνόμενη στον Λιάς Μπέη, στην οποία τον επαινεί ως άνθρωπο ενάρετο, δίκαιο και φιλεύσπλαχο: «Εβεβαιώθημεν από την φήμην του κόσμου και από τον τιμιώτατον Εμίν Αγάν Σαλιάρην, ότι εστάθης πάντοτε φιλόανθρωπος και γενναίος, ότι αγαπάς τους Χριστιανούς και τους βοηθείς εμποδίζων, όσον ημπορείς, τας αδικίας και τας τυραννίας εκείνων {...}».²⁶³

Ο Εμίν Αγάς Σαλιάρης έδειξε τόσο μεγάλη αγάπη προς τους χριστιανούς, ώστε προκάλεσε την οργή των ομοεθνών του και αναγκάστηκε να εγκαταλείψει το νησί. Ο Δ. Υψηλάντης τον υποδέχθηκε θερμά στα Τρίκορφα και τον συνεχάρη για τη φιλελληνική και φιλειρηνική του στάση.²⁶⁴ Πρέπει να τονίσουμε ότι, ακόμη και κατά την περίοδο των σφαγών, σύμφωνα με αυτόπτες μάρτυρες, υπήρξαν Τούρκοι της Χίου οι οποίοι, με κίνδυνο της ζωής τους, έσωσαν από το θάνατο και την αιχμαλωσία χριστιανούς με τους οποίους τους συνέδεαν φιλικό δεσμοί.²⁶⁵ Αρκετά τέτοια παραδείγματα θα αναφέρουμε σε οικείο τόπο.

²⁶³ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α΄, ό. π., σ. 14.

²⁶⁴ «Μετά των Χίων συνειργάζετο παραδόξως και τις εντόπιος Τούρκος Εμίν Αγάς Σαλιάρης, ον επιβουλευθέντα παρά των λοιπών Τούρκων, ως αγαθοποιόν γενόμενον τοις διωκομένοις Χριστιανοίς, και δραπετεύσαντα προς τους Έλληνας, υπεδέχθη ο Υψηλάντης εν τοις Τρικορούφοις δια πολλής ευμενείας. Αυτός ο Εμίν Αγάς παρέστησεν ως ομόφρονα υπέρ της Ελλάδος και έτερον Τούρκον, ονομαζόμενον Λιάς Βεγίν, προς ον ο Υψηλάντης έγγραψεν επαινών την φιλανθρωπίαν αυτού και δικαιοσύνην και εξηγούμενος, ότι οι Έλληνες δεν πολεμούσι τους Τούρκους, αλλά την άδικον και απάνθρωπον κυβέρνησιν του Σουλτάνου»· Στο *ίδιο*, σ. 15 υποσημ. 1, σ. 380· βλ. επίσης, Ιωάννης Φιλίμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, τ. 4^{ος}, Αθήναι 1861, σ. 178-179 και Νικόλαος Ι. Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι Ανέλιξις της νεωτέρας Ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων, ων προτάσσονται αι βιογραφίαι των Λογοθέτου Λυκούργου και Κωνσταντίνου Λαχανά*, εκ του Ηγεμονικού Τυπογραφείου, Σάμος 1889, σ. 68-69.

²⁶⁵ Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Χίου εμπόρου στην Κωνσταντινούπολη Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου, ο οποίος στην καταστροφή του 1822, εκτός από την τεράστια περιουσία του έχασε τη γυναίκα και τις δύο κόρες του, που αιχμαλωτίστηκαν από τους Οθωμανούς. Στην προσπάθειά του να διαφύγει, συνελήφθη και ο ίδιος και θα έχανε τη ζωή του, αν δεν τον έσωζαν δύο γνωστοί του Τούρκοι· Φασουλάκης, «Οι ξένοι περί Ελλάδος», ό. π., σ. 22-23· Βλ. Παράρτημα αρ. 1στ΄.

Μελετώντας τη ζωή στη Χίο πριν από το 1822 και τη συμβίωση των Ελλήνων με τους Οθωμανούς, μέσα από μαρτυρίες Χίων, από αφηγήσεις περιηγητών και από άλλες ιστορικές πηγές, μπορούμε να φανταστούμε μία κοινωνία που ευημερούσε, ζώντας κάτω από έναν χαλαρό οθωμανικό ζυγό,²⁶⁶ η οποία απολάμβανε περισσότερα προνόμια και ελευθερίες από κάθε άλλη ελληνική επαρχία. Η Χίος αποτελούσε έναν ‘επίγειο παράδεισο’,²⁶⁷ ο οποίος προσέλκυε όχι μόνο Έλληνες από άλλες περιοχές που αναζητούσαν καλύτερη μοίρα, αλλά και πολλούς Ευρωπαίους.

Το κλίμα που επικρατούσε στην «Ευδαίμονα Νήσο», προδίδει μία κοινωνία ακμαία, ανθηρή και προηγμένη, λόγω των προνομίων που της είχαν παραχωρηθεί, του ανθηρού εμπορίου της, των δραστήριων παροικιών της και των στενών επαφών της με τη Δύση, την κουλτούρα της οποίας ως ένα βαθμό είχε υιοθετήσει και αφομοιώσει.²⁶⁸ Χωρίς να αγνοούμε τις εντάσεις, τις συγκρούσεις και τις ανατροπές που λάμβαναν χώρα κατά καιρούς, λόγω των πολεμικών γεγονότων στην ευρύτερη περιοχή, οι παράγοντες που προαναφέραμε και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας των εντοπίων Χίων αποδείχθηκαν πολύ αποτελεσματικοί στον τρόπο ‘διαχείρισης’ της οθωμανικής κατάκτησης.

Σε αυτήν λοιπόν την ευημερούσα νήσο, διαμορφώνονται, όπως είδαμε, χαρακτήρες οξυδερκείς και δραστήριοι, με ήθος, ευγένεια και με μία αίσθηση ανωτερότητας, κάτι που επηρέαζε αναπόφευκτα και τις σχέσεις τους με τους Οθωμανούς κατακτητές. Το αίσθημα ανωτερότητας των Χίων απέναντι στους Οθωμανούς - ιδιαίτερα των Χίων αρχόντων - και η προσήλωση στην ορθόδοξη πίστη

²⁶⁶ «Η Τουρκική διοίκησης εις την Χίον υπήρξε αρκούντως ηπία και δεν έχει να παρουσιάση τας βιαιότητας και τας καταπιέσεις, τας οποίας εδοκίμασαν τα άλλα μέρη τα τελέσαντα υπό την κυριαρχίαν των (Τούρκων)»· Χαροκόπος, *Ο θεσμός της Δημογεροντίας*. ό. π., σ. 16.

²⁶⁷ Ο Κόμης Μάρκελλος περιγράφει με θαυμασμό τον υπέροχο Κάμπο της Χίου με τους γενοβέζικους πύργους, το αρχοντικό του Τσελεπή Ροδοκανάκη (Βλάχου) με τη βιβλιοθήκη των 2.000 σπάνιων τόμων και εντυπωσιάζεται από την υποδοχή της πυργοδέσποινας Θαρσίτσας. ‘Παράδεισο της Ελλάδας’, αποκαλεί τη Χίο ο Άγγλος περιηγητής John Galt που την επισκέφθηκε το 1811, αλλά και πολλοί άλλοι· Περρής, *Ο Κάμπος της Χίου*, εκδ. Αφοι Χαβιάρα, Χίος 1972, σ. 92, 93-95· βλ. επίσης, Κουμαριανού, «Το ταξίδι στη Χίο», ό. π., σ. 36-38.

²⁶⁸ Ο Βλαστός συνοψίζει τους παράγοντες αυτής της ευδαιμονίας ως εξής: «Η εξωτερική ισχύς και η χρησιμοίθεια, ήτις συνιστά τον αληθή πλούτον των εθνών, και η εκ του εμπορικού πνεύματος προερχομένη εγχώριος τάξις και φιλησυχία και γλυκύτης του κοινωνικού ήθους και το ευκραές και τερπνόν του κλίματος και η γενικώς επικρατούσα άκρα φιλεργία και βιομηχανία των Χίων, καθίστανον την νήσον ωραιότατην ευδαίμονα και μακαριστήν {...}»· Βλαστός, ό. π., σ. 257(131). Για το χιακό εμπορικό δίκτυο βλ. Τζελίνα Χαρλαύτη, *Εμπόριο και Ναυτιλία τον 19^ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς: Η «Χιώτικη» φάση (1830-1860)*, *Μνήμων* 15 (1993), σ. 72, 88-89.

και στο εθιμικό δίκαιο της πατρίδας, συνιστούσαν εμπόδια στη σύναψη διαπροσωπικών σχέσεων με τους αλλοεθνείς και ετερόδοξους συντοπίτες τους.²⁶⁹

Εντύπωση προκαλεί η συνήθεια των Χίων να αρραβωνιάζουν τους γιους τους, σε μικρή ηλικία, με κορίτσια της επιλογής τους από το νησί, αλλά και με μέλη συγγενικών οικογενειών.²⁷⁰ Οι Χίοι θεωρούσαν ότι, συνάπτοντας σχέσεις μεταξύ τους και αποκλείοντας τους ‘ξένους’, θα μπορούσαν να διασφαλίσουν ευκολότερα τη συνέχεια της οικογενειακής παράδοσης και του πλούτου τους και να διατηρήσουν τη χιακή τους ταυτότητα. Νομίζω ότι δύσκολα θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε αυτή τη συνήθεια ως ξενοφοβική. Θεωρώ μάλιστα ότι το φαινόμενο αυτό αφορούσε, κατά κύριο λόγο, την ανώτερη κοινωνία των εμπόρων, καθώς, η μίμηση και ο εσωτερικός ανταγωνισμός ήταν από τους κύριους κανόνες του επιχειρηματικού ‘παιχνιδιού’ ανάμεσα στις εμπορικές κοινότητες. Στόχος λοιπόν ήταν να διασφαλιστεί και να πολλαπλασιαστεί η περιουσία των ήδη οικονομικά εύρωστων οικογενειών. Για το λόγο αυτό τα αγόρια εγκατέλειπαν από πολύ ενωρίς το νησί, ακολουθώντας τον πατέρα τους στις εκτός Χίου εμπορικές του επιχειρήσεις.²⁷¹

Αν και η χιακή κοινωνία δε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί γενικά ως ‘ξενοφοβική’, οι επαφές με τους μουσουλμάνους περιορίζονταν κατά κανόνα στις

²⁶⁹ Ο Πετροκόκκινος γράφει για τον χαρακτήρα των Χίων αρχόντων: «Διέκρινεν αυτούς μεγάλη τρόπων λεπτότης και ήθους ευγένεια, αποφυγή κενοδόξων επιδείξεων, αναστροφή επίμονος εντός του κύκλου των, δυσκολία συνάψεων κοινωνικών σχέσεων με τους αλλοεθνείς, εν μέσω των οποίων έζων» Δημήτρης (Δήμης) Π. Πετροκόκκινος, «Η Χιακή αριστοκρατία επί Γενοατοκρατίας και Τουρκοκρατίας» (απόσπασμα ανέκδοτης συγγραφής: Τα παλαιά αρχοντικά γένη της Χίου), ΧΧ, τχ. Γ’ (1917), σ. 54-55, υποσημ. 2.

²⁷⁰ Πιτζιπιός, *ό. π.*, σ. 60.

²⁷¹ Στην αφήγησή της η Μαρία Θ. Ράλλη, αυτόπτης μάρτυρας της σφαγής, αναφέρει σχετικά: «Οι γάμοι εγένοντο αποκλειστικώς μεταξύ Χίων, οι δε αρραβώνες ετελούντο εν νεαρωτάτη ηλικία. Οι γέροντες διεβίουν εις την νήσον, ενώ αφ’ ετέρου κατ’ έτος οι νέοι εκάστης οικογενείας απεστέλλοντο να συνεχίσουν τας εμπορικές εργασίας αυτών εις διαφόρους ανά τον κόσμον επικρατείας. Κατά κανόνα όμως ενυμφεύοντο προ της αναχωρήσεως». *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α’, *ό. π.*, σ. 396-397. Στις αφηγήσεις από τη σφαγή, της Κορνηλίας Ροΐδου Ροδοκανάκη, μητέρας του Εμμ. Ροΐδη, η οποία υπήρξε επίσης αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, αναφέρεται μεταξύ άλλων: «Ότε εξεργάγη η επανάστασις η Κορνηλία ήτο μόλις επταετής, είχεν όμως ήδη αρραβωνισθή δις, και τούτο χαρακτηριστικόν των τότε εθίμων. Ο πρώτος αυτής μνηστήρ, συνομήλικός της, είχεν αποθάνη περίπου διετής, από δε τον δεύτερον την απεχώρισαν τα επικείμενα γεγονότα. Οι πρώην αρραβωνισμένοι επανείδον αλλήλους μόνον μετά τεσσαράκοντα έτη». Ανδρέας Ανδρεάδης, «Κορνηλία Δ. Ροΐδου το γένος Ροδοκανάκη», ΧΧ, τχ. Ι (1911), *ό. π.*, σ. 20. Για την «μετά των ομοτίμων επιμιξίαν», την ιδιαίτερη αυτή συνήθεια των Χίων, βλ. Μουρατίδης, *ό. π.*, σ. 31-32, υποσημ. 39 και σ. 41. Ο Étienne Vlasto, γόνος εμπορικής οικογένειας και ο ίδιος, της οποίας η επιχειρηματική δραστηριότητα και η συγγένεια με την οικογένεια Ράλλη, την τοποθετούσε μεταξύ των πιο διακεκριμένων οικογενειών του χιακού εμπορικού δικτύου, επιβεβαιώνει τη σκέψη μας, ότι η τακτική αυτή δεν είχε ξενοφοβική χροιά: «Η δύναμη των χιώτικων οικογενειών βασίστηκε στην πειθαρχία που καθόριζε η ιεραρχία και η συνεκτικότητα της. Οι διάφοροι γάμοι μεταξύ των οικογενειών ήταν κοινή πρακτική: παντρεύονταν μεταξύ τους θείοι, ανηψιές, πρώτα ξαδέλφια, ενάντια στους κανόνες της ελληνικής ορθοδοξίας, γιατί ο στόχος ήταν ένας, η διατήρηση της επιχείρησης μέσα στην οικογένεια{...}». Στο ίδιο, σ. 32, υποσημ.40.

απολύτως αναγκαίες και ο γάμος με μουσουλμάνο εθεωρείτο αδιανόητος και ανεπίτρεπτος· απαγορευόταν δε ρητά από την Εκκλησία, αλλά και από τη Δημογεροντία.²⁷² Εθιμικό και πολιτειακό δίκαιο συνέπιπταν απολύτως στο σημείο αυτό. Ακόμη και ο γάμος με χριστιανούς του καθολικού δόγματος, άνδρες ή γυναίκες, δεν γινόταν εύκολα αποδεκτός –όπως είδαμε και στα δημοτικά τραγούδια που σταχυολογήσαμε– αν εξαιρέσουμε τη χιακή αριστοκρατία, όπου το φαινόμενο αυτό ήταν σύνηθες. Ωστόσο, η πραγματική εικόνα ήταν αρκετά διαφορετική από αυτήν που προβάλλουν ορισμένες πηγές.

Παρά την αυστηρότητα του χιακού εθιμικού δικαίου, αρκετές πηγές μαρτυρούν ότι στη Χίο, πριν από την καταστροφή, τελούνταν μικτοί γάμοι, κατά κύριο λόγο γυναικών κατώτερων κοινωνικών στρωμάτων με Τούρκους. Εντούτοις, δεν υπάρχουν αναφορές στις πηγές για *κεπήνια* (είδος πολιτικού γάμου), όπως σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Ο Βλαστός, με κάποια δόση υπερβολής κατά τη γνώμη μας, κατηγορεί τους περιηγητές Bartholdy και Tancoigne ότι ψεύδονται όταν μιλούν για συχνούς γάμους μεταξύ Ορθοδόξων και μουσουλμάνων.²⁷³ Ωστόσο, και ο ίδιος αναφέρει περίπτωση φτώχης Χίας, η οποία παντρεύτηκε έναν ευκατάστατο Τούρκο, ονομαζόμενο Μαμουνή. Η ιστορία περιπλέκεται όταν κάποιος μοναχός της Νέας Μονής εκχριστιανίζει τις κόρες του ζεύγους μετά τον θάνατο του πατέρα.²⁷⁴

Ο Ζολώτας αμφισβητεί την εγκυρότητα των πηγών που αρνούνται την τέλεση μικτών γάμων στη Χίο και παρουσιάζει στοιχεία που αποδεικνύουν ότι πράγματι συνάπτονταν γάμοι μεταξύ Ορθοδόξων γυναικών και μουσουλμάνων, ενδεχομένως και σε εκτεταμένη κλίμακα, έως και πριν από την καταστροφή. Στα οθωμανικά έγγραφα που βρέθηκαν στα Αρχεία του Ιεροδικείου της Χίου, τα οποία μετέφρασε ο Μαυρόπουλος, καταγράφονται αρκετές περιπτώσεις γάμων Τούρκων με Ελληνίδες, που δεν αφήνουν περιθώρια αμφιβολίας για το ότι οι μικτοί γάμοι στην τουρκοκρατούμενη Χίο ήταν μία πραγματικότητα.²⁷⁵ Στην έκταση που είχε λάβει

²⁷² Βλαστός, *ό. π.*, σ. 264 (138).

²⁷³ Στο *ίδιο*, σ. 264, σημ. 2.

²⁷⁴ Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. *α'*, *ό. π.*, σ. 277.

²⁷⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε τις εξής αποφάσεις του Ιεροδικείου Χίου: αρ. εγγρ. 88, χοτζέτι περί διατροφής τέκνων προερχομένων από μικτό γάμο (14. 5. 1715)· αρ. εγγρ. 91, χοτζέτι περί διατροφής ανήλικης μουσουλμάνας ύστερα από αίτηση της χριστιανής μητέρας της (8. 7. 1715)· αρ. εγγρ. 92, χοτζέτι περί τελέσεως γάμου χριστιανής με μουσουλμάνο (4. 10. 1715)· αρ. εγγρ. 93, χοτζέτι περί τελέσεως γάμου χριστιανής με μουσουλμάνο (31. 10. 1715)· αρ. εγγρ. 94, χοτζέτι περί τελέσεως γάμου χριστιανής με μουσουλμάνο (5. 12. 1715)· αρ. εγγρ. 95, χοτζέτι περί απαλλαγής πάσης απαιτήσεως και αγωγής νεοφώτιστου μουσουλμάνου, επειδή διαλύθηκε ο μεταξύ αυτού και της χριστιανής συζύγου του υφιστάμενος γάμος (22. 8. 1715)· αρ. εγγρ. 106 (φιρμάνι του Σουλτάνου Οσμάν του Γ' περί

αυτό το φαινόμενο, ήδη από την κατάληψη της Χίου από τους Τούρκους (1566), αποδίδει ο Ζολώτας τα δρακόντεια μέτρα της Δημογεροντίας, καθώς και τον αχτιναμέ του 1578, που εκδόθηκε από τον Σουλτάνο Μουράτ Γ', ο οποίος απαγόρευε γάμο χριστιανής με μουσουλμάνο μετά από άσκηση βίας.²⁷⁶

Ωστόσο, είναι αλήθεια ότι το πολιτειακό και θρησκευτικό σύστημα της Χίου διέθετε δικλίδες ασφαλείας για την αποτροπή σύναψης μικτών γάμων. Συχνά μάλιστα προλάμβανε και απέτρεπε περιπτώσεις γάμων χριστιανών γυναικών με μουσουλμάνους, τιμωρώντας αυστηρά, κατά τον Βλαστό, τις υπαίτιες τέτοιων 'ανίερων', ενώσεων με εγκλεισμό στο Νοσοκομείο.²⁷⁷ Για επιβολή ποινής σε περιπτώσεις μη συμμόρφωσης με το εθιμικό δίκαιο της Χίου κάνει λόγο μόνο ο Βλαστός. Δε διαθέτουμε όμως επαρκείς πηγές για να διασταυρώσουμε τις πληροφορίες και να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για την αντιμετώπιση των γυναικών αυτών από τη χιακή κοινωνία.

Το γεγονός ότι, σύμφωνα με τις πηγές, στις περισσότερες περιπτώσεις γυναικών που παντρεύονταν μουσουλμάνους δεν ασκούνταν βία για μεταστροφή στο Ισλάμ και επομένως οι ίδιες μπορούσαν, αν το επιθυμούσαν, να διατηρήσουν την ορθόδοξη πίστη τους, μας κάνει να υποθέσουμε ότι δε θα τις απέκλειε πλήρως από το ελληνορθόδοξο περιβάλλον· θα εμπόδιζε όμως ενδεχομένως την πλήρη ενσωμάτωσή τους στο νέο μουσουλμανικό. Θεωρούμε, πάντως, ότι οι γυναίκες αυτές θα αποτελούσαν 'παρίες' και για τις δύο θρησκευτικές κοινότητες και θα αντιμετώπιζονταν με καχυποψία και από τις δύο πλευρές.

Αν και από την πλευρά των Ορθοδόξων ο γάμος με μουσουλμάνο δεν ήταν κοινωνικά θεμιτός, ούτε αποδεκτός από την Εκκλησία, από την πλευρά των μουσουλμάνων επιδιώκονταν μικτοί γάμοι, ακόμη και αν η γυναίκα δεν προσχωρούσε στο Ισλάμ. Άλλωστε, το Κοράνιο επιτρέπει γάμο χριστιανής με μουσουλμάνο απαγορεύοντας ωστόσο τη χρήση βίας.²⁷⁸ Στον αχτιναμέ του 1578 προς τους Χίους αναφέρονται τα εξής: «Γάμος Τούρκου με Χριστιανή επιτρέπεται μόνον, αν

τελέσεως γάμου μεταξύ χριστιανής και μουσουλμάνου, αμοιβαία συναινέσει αυτών (26. 9. 1755)· Μαυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 107, 109, 110, 111, 119.

²⁷⁶ Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. α', *ό. π.*, σ. 40.

²⁷⁷ Βλαστός, *ό. π.*, σ. 264(138).

²⁷⁸ Ο Μαυρόπουλος μεταφράζει το φιρμάνι του Οσμάν του Γ', όπου αναφέρεται ρητώς ότι, οι μικτοί γάμοι πρέπει να τελούνται μόνο κοινή συναινέσει· Μαυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 119, εγγρ. υπ' αριθμ. 106· (Βλ. υποσημ. 275, σ. 130-131).

αυτή το δηλώσει ενώπιον του Καδή». ²⁷⁹ Προβλήματα εμφανίζονταν στις περιπτώσεις διαφωνιών ή λύσης του γάμου μετά από αίτημα της γυναίκας. Το μωαμεθανικό δίκαιο εξέταζε με μεγάλη λεπτομέρεια, εις βάρος πάντοτε της αλλόθρησκης γυναίκας, κάθε πτυχή διαφωνίας που ενδεχομένως προέκυπτε στα πλαίσια του γάμου και γνωμοδοτούσε αναλόγως. ²⁸⁰ Μετά την Καταστροφή, οι μικτοί γάμοι –όπως ήταν αναμενόμενο– σταμάτησαν, καθώς τα γεγονότα απομάκρυναν τους δύο λαούς και δημιούργησαν, όπως αναφέρει ο Ζολώτας, εθνικό μίσος από την πλευρά των Χίων, οι οποίοι ποτέ δε μπόρεσαν να ξεχάσουν την καταστροφή της πατρίδας τους και την αιχμαλωσία χιλιάδων γυναικοπαίδων. ²⁸¹

Ολοκληρώνοντας την εξέταση της παράστασης Ελλήνων και Οθωμανών Τούρκων κατά τη συμβίωσή τους στη Χίο πριν από το 1822, διαπιστώνουμε συμπερασματικά τα εξής: Η εικόνα των Χίων δεν ομοιάζει με την κυριαρχούσα εικόνα του Έλληνα *ραγιά*. Οι Χίοι, οξυδερκείς και συνετοί, ενσαρκώνουν έναν ιδιαίτερο τύπο Έλληνα, ο οποίος είναι οικονομικά εύρωστος, αλλά και καλλιεργημένος (στην ανώτερη τάξη), με υψηλό βιοτικό επίπεδο ²⁸² και εθνικό φρόνημα, που καταφέρνει, με θαυμαστό τρόπο, να διατηρεί τις εύθραυστες

²⁷⁹ Ζολώτας, τ.Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 40. Η χριστιανή σύζυγος μουσουλμάνου, αν και ασκούσε ανεμπόδιστα σχεδόν όλα τα θρησκευτικά της καθήκοντα (απαγορευόταν μόνο να κοινωνεί των αγράνων μυστηρίων), σε περίπτωση που αποκτούσε τέκνα, αυτά γίνονταν μουσουλμάνοι ακολουθώντας απαρεγκλίτως την πίστη του πατέρα τους. Το μωαμεθανικό κληρονομικό δίκαιο ρύθμιζε με εξαιρετική λεπτομέρεια όλες τις πτυχές που αφορούσαν τη διαδοχή. Ορίζει δε μεταξύ άλλων ότι, «εάν Μωαμεθανός συνάψει γάμον μετά Χριστιανής, ούτε αυτή κληρονομεί εκείνον ούτε εκείνος αυτήν· τα δ' εκ του γάμου τούτου τέκνα ως υποκείμενα καθ' όλα εις τον εαυτών πατέρα διαδέχονται αυτόν και μόνον, αποκλειόμενα εκ της μητρικής κληρονομιάς». Αν και η μουσουλμανική θρησκεία απαγορεύει τη βία και τον εξισλαμισμό, η χριστιανή σύζυγος δε μπορεί να μεταλαμπαδεύσει την θρησκεία της στα τέκνα της ούτε καν να τους μεταβιβάσει την περιουσία της. Οι απόγονοί της ανατρέφονται ως πιστοί μουσουλμάνοι και χάνουν την επαφή με το χριστιανικό περιβάλλον· Δ. Ν. Δημητριάδης (Δημηήτογλου), *Ιερονομικόν – Κληρονομικόν των Μωαμεθανών Δίκαιον ΦΕΡΑΪΖ*, εκδ. Ν. Τζάκα και Στεφ. Δελαγραμμάτικα, Αθήνα 1915, σ. 16

²⁸⁰ Ο Δημητριάδης καταγράφει πολλά παραδείγματα που αφορούν ποικίλες περιπτώσεις απονομής δικαιοσύνης σύμφωνα με το μωαμεθανικό κληρονομικό δίκαιο. Σε περίπτωση πχ. που χριστιανή, μετά από τον θάνατο του χριστιανού συζύγου της, με τον οποίο είχε αποκτήσει αρσενικό παιδί, νυμφευόταν μουσουλμάνο και αποκτούσε μαζί του δεύτερο τέκνο, ο πατέρας αναλάμβανε την επιτροπεία και των δύο τέκνων· στο ίδιο, σ. 22-23.

²⁸¹ Όπως γράφει ο Ζολώτας: «Έκτοτε κατέπαυσε το κακόν ολοτελώς, διότι είχεν εγείρη πλέον μεταξύ των δύο στοιχείων, σινικόν τείχος αδιάβατον το εθνικόν μίσος, το οποίον, ένεκα της όντως νομοταγούς των ημετέρων και σχετικής καλής συμπεριφοράς των Τούρκων εν Χίω καθ' όλους τους μεσολαβήσαντας ελαφράς δουλείας χρόνους, διετέλει εν νάρκη»· Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 41.

²⁸² Δεν πρέπει φυσικά να ξεχνάμε τις ανθηρές χιακές παροικίες του εξωτερικού στην Αγγλία, Γαλλία, Ιταλία, Ρωσία και αλλού, που δε σταμάτησαν να τροφοδοτούν οικονομικά το νησί, κυρίως όποτε υπήρχε ανάγκη και ταυτόχρονα να συντηρούν ηθικά και οικονομικά το κίνημα του φιλελληνισμού με πρωτεργάτη και εμπνευστή τον Αδαμάντιο Κοραή.

ισορροπίες μεταξύ της οθωμανικής διοίκησης και του λαού.²⁸³ Η πρόοδος των Χίων σε όλους τους τομείς (πολιτισμικό, πνευματικό και οικονομικό) απεικονίζει μία κοινωνία σχεδόν ‘ευρωπαϊκών προδιαγραφών’. Εκμεταλλευόμενοι τα προνόμια που τους παραχωρήθηκαν²⁸⁴ με τον πλέον συνετό και αποτελεσματικό τρόπο, οι Χίοι δημιούργησαν ένα αξιοζήλευτο διοικητικό σύστημα, τη Δημογεροντία, από την οποία πήγαζε, κατά κύριο λόγο, η ευημερία τους. Ωστόσο, συνύπαρξη δε σημαίνει απαραίτητα και αποδοχή, αλλά μία αναγκαιότητα βασισμένη σε λεπτές ισορροπίες, εύκολα ανατρέψιμες.

Από την άλλη, η εικόνα του Οθωμανού κατακτητή, αν και δεν έχει απολέσει τα βασικά χαρακτηριστικά της, παρουσιάζεται ηπιότερη και πιο μετριοπαθής στη Χίο, αφήνοντας στους κατοίκους του νησιού πολλά περιθώρια αυτενέργειας και δημιουργικότητας. Η αδυναμία ή η άρνηση των Τούρκων να εμπλακούν στην καλλιέργεια και το εμπόριο της μαστίχας, αλλά και στο εμπόριο εν γένει, παραχωρεί στους Χίους το μεγαλύτερο προνόμιο, αυτό της ελεύθερης σχεδόν διαχείρισης του πλούτου τους. Το εμπόριο λειτουργεί ως ‘αγωγός πολιτισμού’, που θέτει τους Χίους σε πλεονεκτική θέση σε σχέση με άλλους υπόδουλους, δημιουργεί δεσμούς με τη Δύση και ανθηρές πνευματικά και οικονομικά κοινότητες, με ισχυρή επιρροή, ενώ το εκτεταμένο δίκτυο των Χίων εμπορίων που δραστηριοποιείται στην Ανατολή θα αποδειχθεί πολύτιμο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στον εντοπισμό και την εξαγορά των Χίων αιχμαλώτων.

Οι περιγραφές των περιηγητών για την ευημερία της Χίου είναι εξαιρετικά λεπτομερείς και αποδεικνύουν, καθώς συγκλίνουν σε πολλά σημεία, του λόγου το αληθές.²⁸⁵ Η ‘ευτυχία’ για την οποία κάνουν λόγο πηγάζει κατά κύριο λόγο από την

²⁸³ Ο τύπος του Χιώτη είναι αυτός του δαιμόνιου εμπόρου και συνάμα του συνετού ανθρώπου, που δείχνει να συμβιβάζεται με τη μοίρα του, του καλλιεργημένου ατόμου, που στην πιο λαϊκή έκφασή του, είναι εύστροφος, ζωηρός και ευχάριστος και δε διστάζει να κολακεύσει τον κατακτητή, στην ουσία όμως τον ‘αποκοιμίζει’ σκεπτόμενος το προσωπικό του συμφέρον, αλλά και το κοινό καλό. Ο Χιώτης κατά την τουρκοκρατία είναι, ως ένα βαθμό, ο τύπος που εύστοχα, αλλά με την υπερβολή που απαιτεί η κωμωδία, περιγράφει ο Βυζάντιος στη «Βαβυλωνία» (1836).

²⁸⁴ Εκτός των άλλων, για την παραχώρηση προνομίων στη Χίο έπαιξε ρόλο και το πολύτιμο προϊόν της μαστίχας, του οποίου ολόκληρη η παραγωγή αποδιδόταν στην Βαλιδέ σουλτάνα, η οποία τροφοδοτούσε με μαστίχη τα χαρέμια της· επίσης, η χωρίς αντίσταση υποταγή του νησιού, καθώς και η στάση των Χίων, οι οποίοι ήταν ευμενώς διακείμενοι έναντι των Τούρκων και δεν δημιουργούσαν υπόνοιες επαναστάσεων· βλ. Χαροκόπος, *Ο θεσμός της Δημογεροντίας*, ό. π., σ. 20-21.

²⁸⁵ Ο ακαδημαϊκός Fustel de Coulanges, που επισκέφθηκε τη Χίο το 1835, λέει χαρακτηριστικά: «Η Χίος ήτο η νήσος η οποία έδιδε (προ της καταστροφής της) την μεγαλυτέραν τιμήν εις την Ελλάδα»· Χανιώτης, ό. π., σ. 328. Ο Fr. Rouqueville αναφέρει μεταξύ άλλων: «Δικαίως ωνόμαζον την Χίον επίγειον Παράδεισον και νήσον των Μακάρων», ενώ Ο François Perilla, στο «*Chios l' ile heureuse*» αναφέρει: «Η Χίος είναι εστία του ελληνικού πολιτισμού. Οι κάτοικοί της είναι ευγενείς, τίμιοι,

αρμονική συνύπαρξη με τους κατακτητές. Ωστόσο, πόσο τραγικά αντιφατικός αποδείχθηκε εκ των υστέρων ο χαρακτηρισμός ‘ευτυχής νήσος’ μόνο η ιστορία μπορεί να καταδείξει!

IV. Η εικόνα της Χιώτισσας στην κοινωνία του 19^{ου} αιώνα, πριν από το 1822.

«Η Χιώτισσα» αποτελεί αγαπητό θέμα των περιηγητικών κειμένων. Η αγωγή και η διαπαιδαγώγησή της, καθώς και η συμπεριφορά της απέναντι στους ξένους, απεικονίζουν την ιδιαιτερότητα της χιακής κοινωνίας και την κοινωνική πρόοδο του νησιού· αποτελούν δε στοιχεία εξαιρετικά ενδιαφέροντα που συμπληρώνουν την εικόνα της ζωής των Χίων πριν από την καταστροφή. Η θέση της γυναίκας στη χιακή κοινωνία εντυπωσίαζε τους ξένους ταξιδιώτες και απετέλεσε πηγή έμπνευσης και θαυμασμού για πολλούς, αλλά και πηγή παρερμηνειών. Η συναναστροφή της με τους ξένους, για εμπορικούς καθαρά λόγους, καθώς η ίδια συμμετείχε ενεργά στην οικιακή οικονομία, ήταν πράγματι εντυπωσιακή και εντελώς ασυνήθιστη για την εποχή.

Ο Βλαστός τονίζει την προσφορά των γυναικών της Χίου στην οικογένεια, την υπερβολή στην ένδυση και στην εμφάνισή τους και υπερασπίζεται τον αυθορμητισμό και την αθωότητα του χαρακτήρα τους, που τόσο γοήτευε, αλλά και παραξένευε τους ξένους περιηγητές.²⁸⁶ Η εικόνα της Χιώτισσας είναι πράγματι ιδιαίτερη, διαφοροποιείται ανά κοινωνική τάξη, αλλά διατηρεί ως κοινό χαρακτηριστικό την πηγαία αίσθηση ελευθερίας και το εύθυμο του χαρακτήρα.²⁸⁷ Ο Αυστριακός Hammer Purgstall, ο μεγαλύτερος ανατολιστής του 19^{ου} αιώνα, που επισκέφθηκε τη Χίο το 1811, αποδίδει την καλή εμφάνιση των γυναικών της Χίου κυρίως στην ενδυμασία τους που την χαρακτηρίζει ως «πολύχρωμο μείγμα της παλιάς βενετσιάνικης και της νεοελληνικής λαϊκής ενδυμασίας».²⁸⁸ Ο Άγγλος Peter Laurent (1818) εντυπωσιάστηκε από την ομορφιά και τη χάρη των Χίων γυναικών. Όπως

τολμηροί, έξυπνοι, πολυμαθείς και πλούσιοι» στο *ίδιο*, σ. 329. Ο Βλαστός προσθέτει: «Πρώτη δε αρχή ταύτης της ευτυχίας ήτο η εμπορία, ήτις {...} μετωχετεύετο από του πατρός εις τον υιόν ακόμη παλαιόθεν ομού μετά του μητρικού γάλακτος»· Βλαστός, *ό. π.*, σ. 254 (128).

²⁸⁶ Βλαστός, *ό. π.*, σ. 305 (179). Συμπληρώνει δε στη συνέχεια: «Ήτο θέαμα ηδονικόν να βλέπη τις τας νεάνιδας καθημένας προς διασκέδασιν εις τας οδούς μέχρι της δύσεως του ηλίου και αστειευομένας μετά των περικυκλούντων αυτάς νέων. Η συναίσθησις της ίδιας αθωότητος και η έμφυτος αυτών προς το σατυρικόν ροπή τας παρεκίνηει να αστειεύωνται και προς όσους δεν εγνώριζον, μάλιστα δε προς τους ξένους παρεπιδημούντας Ευρωπαίους»· στο *ίδιο*, σ. 305 (179). Ο Χρ. Ρέππας κάνει μία λεπτομερέστατη παρουσίαση των περιγραφών των περιηγητών για τη Χιώτισσα, από τον 16^ο έως τον 19^ο αιώνα· Ρέππας, «Η γυναίκα της Χίου», *ό. π.*, σ. 57-64.

²⁸⁷ Κουμαριανού, «Το ταξίδι στη Χίο», *ό. π.*, σ. 32.

²⁸⁸ Ρέππας, «Η γυναίκα της Χίου», *ό. π.*, σ. 62.

γράφει χαρακτηριστικά: «Μερικές ταίριαζαν για μοντέλα του Πραξιτέλη».²⁸⁹ Ο De Marcellus, που επισκέπτεται το νησί το 1819, δίνει μία εξαιρετικά ζωντανή περιγραφή για τα κορίτσια της Χίου.²⁹⁰ Το 1820 οι Αμερικανοί μισσιονάριοι Levi Parsons και Pliny Fisk, με άδεια του Μητροπολίτη Πλάτωνα, επισκέφθηκαν όλα τα σχολεία της πόλης και με έκπληξη διαπίστωσαν ότι σε ένα από αυτά φοιτούσαν αγόρια και κορίτσια και δίδασκε δασκάλα.²⁹¹

Οι γυναίκες της Χίου δε χαρακτηρίζονταν από την ανατολίτικη νοχέλια.²⁹² Συνδύαζαν το ελεύθερο πνεύμα, την καλλιέργεια και τους εκλεπτυσμένους τρόπους της Δύσης (στην ανώτερη κοινωνική τάξη) με την ευγένεια της Ανατολής. Όχι μόνο η εμφάνιση, αλλά και η συμπεριφορά τους πρόδιδε τον ελεύθερο και ξεχωριστό χαρακτήρα τους. Στη μεσαία και κατώτερη τάξη εντυπωσίαζε η συμμετοχή τους στις εμπορικές δραστηριότητες, η έντονα επικοινωνιακή συμπεριφορά, η ‘ελευθεριότητα’ και η φαιδρότητα του χαρακτήρα τους, καθώς και η περιπαικτική διάθεση, ο περίφημος ‘χίος γέλως’. Αυτός ο ξεχωριστός και ασυνήθιστος για την εποχή χαρακτήρας των Χίων γυναικών συχνά παρεξηγήθηκε από ορισμένους, όχι απαραίτητα κακοπροαίρετους περιηγητές.²⁹³

Οι περιγραφές των σκηνών της γυναικείας καθημερινότητας, εκτός από την αθωότητα και την νεανική δροσιά που αποπνέουν, μεταδίδουν και τον βαθμό επικοινωνίας που οι Χιώτισσες είχαν αναπτύξει με τους ξένους, μέσα σε ένα αυστηρό σε θέματα ηθικής και εθιμοτυπίας κατεστημένο. Στην ανώτερη τάξη η Χιώτισσα είχε υιοθετήσει την ευρωπαϊκή συμπεριφορά και καλλιέργεια, σε συνδυασμό με την αυστηρή αγωγή που επέβαλλε το ορθόδοξο περιβάλλον, χωρίς ωστόσο να χάσει τον δυναμισμό και την έντονη προσωπικότητά της.

Ολοκληρώνοντας τη σύντομη αναφορά μας στην εικόνα της Χιώτισσας, παρουσιάζουμε την άποψη του άγνωστου Λατίνου συγγραφέα στο έργο του *Η Χίος*

²⁸⁹ Στο ίδιο, σ. 63.

²⁹⁰ Κουμαριανού, «Το ταξίδι στη Χίο», ό. π., σ. 37.

²⁹¹ Ρέππας, «Η γυναίκα της Χίου», ό. π., σ. 63.

²⁹² «Οι Χιώτισσες δεν ζούσαν πίσω από καφάσια. Αντίθετα, όλοι όσοι πέρασαν από τη Χίο, μιλούν με θαυμασμό και όχι χωρίς έκπληξη για τον ελεύθερο χαρακτήρα, την εξευρωπαϊσμένη συμπεριφορά, την καλλιεργημένη νοοτροπία των ανθρώπων της Χίου και ιδιαίτερα των γυναικών»· Περρής, *ο Κάμπος της Χίου*, ό. π., σ. 96-97· Για τις γυναίκες της Χίου βλ. επίσης John M. D. Griffiths, *Travels in Europe, Asia Minor, and Arabia*, [Edinburgh], T. Cadell and W. Davis [Peter Hill], Λονδίνο 1805, σ. 49.

²⁹³ Ο περιηγητής Gallant αναφέρει ότι τα κορίτσια τις Κυριακές και τις γιορτές, απολάμβαναν τις ελεύθερες ώρες τους, με χαριτολογήματα, αλλά και πειράγματα προς τους περαστικούς. Παρατίθεται από τον Περρή, ο οποίος συμπληρώνει ότι: «Τούτη η παρατήρηση έχει ιδιαίτερη σημασία γιατί δίνει το μέτρο της νοοτροπίας της Χιώτισσας της εποχής εκείνης, μιας Χιώτισσας που ζει σε κλίμα επηρεασμένο βαθειά από τον τρόπο ζωής της Γένοβας»· Περρής, *ο Κάμπος της Χίου*, ό. π., σ. 96-97.

κατά το 1810, την οποία μετέφρασε ο Σγουρός: «Αι δε γυναίκες μηδ' αυτών των νεανίδων εξαιρουμένων, περιφέρονται ασκεπείς το πρόσωπον και βαδίζουσιν ευπρεπώς και θαρραλέως εν μέση τη πόλει, ένθα ουκ ολίγοι Τούρκοι και ξένοι διατρίβουσιν. Διέρχονται ανά μέσον αυτών με βλέμμα και βάδισμα υπερήφανον και σεμνόν, συνδιασκεδάζουσι μετά των νέων αυτών συμπολιτών διαλεγόμεναι ή και μετ' αλλοδαπών Ευρωπαϊών, ους προσελκύνουσιν αι χάριτες και η οικειότης των Χίων γυναικών. Αι Χίαι παρουσιάζονται και προ του διοικητού και προ αυτού ακόμη του βεζύρου, βαίνουσαι μετά μετριοφροσύνης, αλλ' άνευ τινός δειλίας».²⁹⁴

Αυτή, η γυναίκα της Χίου, η αριστοκράτισσα, με τη φινέτσα και την κοινωνικότητα της Ευρωπαϊάς, αλλά και η γυναίκα του λαού, η τολμηρή, η ενεργή κοινωνικά, η επαγγελματικά καταξιωμένη, θα αντιμετωπίσει το 1822 την έσχατη ατίμωση της αιχμαλωσίας. Ο De Marcellus, που είχε γνωρίσει τη Χίο σε πλήρη ακμή και είχε συναναστραφεί με Χιώτισσες, θυμάται τούτο το σημαδιακό κάλεσμα ενός κοριτσιού την ώρα της αναχώρησής του: «Ξένε, μην ξεχνάς τα κορίτσια της Χίου!».

Δύο χρόνια μετά την καταστροφή του 1822 θα γράψει με θλιψη: «Δύσμοιρες κοπέλες του πιο όμορφου νησιού αυτής της θάλασσας, τι ν' απογίνετε; Είμαι από τους τελευταίους ταξιδιώτες που είδαν την ξεγνοιασιά σας και τις χαρές του ωραίου νησιού σας. Ελέγκω, Σμαραγδή, Σεβαστίτσα, άτυχες κοπελιές! Τι ν' απογίνετε τάχα;»²⁹⁵ Άραγε βρίσκεστε ανάμεσα στις τρακόσιες νέες που μοιράστηκαν δύο λόχοι τουρκικοί για να τις στραγγαλίσουν αργότερα; Είσατε άραγε ανάμεσα στις τριάντα χιλιάδες γυναίκες που πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα του Καΐρου και της Σμύρνης; Είδατε να πεθαίνουν στους δρόμους του νησιού οι πατεράδες και τ' αδέλφια σας; Αλλοίμονο, ποιοί άραγε επέζησαν από όλους αυτούς που γνώρισα; Όμως, υπάρχει εκδίκηση του Θεού και των ανθρώπων!²⁹⁶

V. Τα προνόμια και ο θεσμός της Δημογεροντίας στη Χίο πριν από την καταστροφή ως βασικός παράγοντας συμβίωσης Ελλήνων και Τούρκων και διαμόρφωσης της εικόνας του Οθωμανού ως «Άλλου»

1. Σύντομη ιστορική ανασκόπηση των προνομιακών ορισμών. – Το δίκαιον του αμάν

Βασικός παράγοντας διαμόρφωσης των συνθηκών ζωής των Ελλήνων κατοίκων της Χίου και του τρόπου με τον οποίον αυτοί προσελάμβαναν την εικόνα

²⁹⁴ Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», ό. π., σ. 506· βλ. επίσης και την ταυτόσημη παρατήρηση του Λινού· Λινός, ό. π., σ. 172.

²⁹⁵ Ρέππας, «Η γυναίκα της Χίου», ό. π., σ. 63.

²⁹⁶ Κουμαριανού, «Το ταξίδι στη Χίο», ό. π., σ. 38.

του Οθωμανού κατακτητή, κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, ήταν η παραχώρηση προνομίων από την Υψηλή Πύλη.²⁹⁷ Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου, στα μεγάλα διαστήματα ειρηνικής συμβίωσης, η Χίος απελάμβανε σημαντικών προνομίων (πολιτικών, διοικητικών, φορολογικών, θρησκευτικών) και η οθωμανική διοίκηση υπήρξε λιγότερο άτεγκτη, συγκριτικά με άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁹⁸

Το ότι η Χίος παραδόθηκε αμαχητί στους Οθωμανούς απετέλεσε, σύμφωνα με το μουσουλμανικό δίκαιο, τον βασικότερο ίσως λόγο παραχώρησης προνομίων.²⁹⁹ Θεωρούμε, λοιπόν, ότι είναι απαραίτητη μία εκτενέστερη αναφορά στον θεσμό των προνομίων, καθώς η παροχή αρκετών ελευθεριών, από την αρχή σχεδόν της οθωμανικής κατάκτησης της Χίου (1566), συνετέλεσε αποφασιστικά στην αρμονική συμβίωση των Ελλήνων κατοίκων του νησιού με το ξένο στοιχείο και φυσικά διαμόρφωσε στη συνείδησή τους την εικόνα του Οθωμανού Τούρκου ως «Άλλου».

Τα προνόμια, εκτός του ότι απετέλεσαν για τους Χίους έναν σημαντικό παράγοντα διαμόρφωσης της εικόνας των Οθωμανών ως «Άλλων», υπήρξαν και μία έμπρακτη απόδειξη της καλής διάθεσης της οθωμανικής εξουσίας για ειρηνική συμβίωση των υποδούλων Ελλήνων με το τουρκικό στοιχείο. Όποιες και αν ήταν οι πραγματικές αιτίες που υποκρύπτονταν πίσω από την παραχώρηση των προνομίων – διότι σίγουρα τούτο δεν πήγαζε από άδολη συμπάθεια της Υψηλής Πύλης προς τους χριστιανούς του νησιού– δεν παύει να αποτελεί μία χειρονομία καλής θέλησης και συγχρόνως μία προσπάθεια βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των υποδούλων. Πάνω από όλα όμως ήταν μία πράξη αποδοχής και ειρηνικής συνύπαρξης, που πηγάζει από τις ανάγκες και κυρίως από τις αδυναμίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, αλλά και από τους κανόνες που υπαγορεύονταν από το Ιερό

²⁹⁷ Σχετικά με τα προνόμια της Χίου βλ. Παντελής Μ. Κοντογιάννης, «Συμβολή εις την ιστορίαν των προνομίων της Χίου», *ΧΧ*, τχ. 3 (1917), σ. 74-76· στο ίδιο, Αγνώστου, «Τα προ δεκαετίας προνόμια της νήσου Χίου», σ. 76-79· βλ. επίσης Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. α', ό. π., σ. 55-56· Γεώργιος Θεοτοκάς, «Μελέτη περί των προνομίων και της διοικήσεως της Χίου από του 1566 μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *ΧΧ*, τ. ΙΖ' / τχ. 17 (1985), σ. 20-42.

²⁹⁸ Η ευνοϊκή αντιμετώπιση των Χίων από την Πύλη και η παραχώρηση προνομίων σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με την αμαχητί παράδοση του νησιού. Το Οθωμανικό δίκαιο ορίζει ότι: «οι δορυκρητοί ή δορυάλωτοι τόποι, έστω και μετά τριών ωρών αντίστασιν υποτασσόμενοι, να χάνωσι τα παλαιά των προνόμια». Αθανασίου Κομνηνού Υψηλάντου, *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις δώδεκα*, βιβλ. Η', Θ' και Ι' ή *Τα Μετά την Άλωσιν*, εν Κωνσταντινουπόλει 1870, σ. 733.

²⁹⁹ «Η αμαχητί της Νήσου κατάληψις υπό των Τούρκων, το φιλήσυχον και νομοταγές των κατοίκων, ο πλούτος και το ιδιαίτερον προϊόν της Χίου, ως επίσης και η θέσις αυτής, εδημιούργησαν κλίμα ευκραές και ατμόσφαιραν ευνοϊκήν επιτρέψασαν την χορήγησιν εκ μέρους των κατακτητών ανωτέρων πράγματι προνομίων». Χαροκόπος, *Ο θεσμός της Δημογεροντίας*, ό. π., σ. 75.

Κοράνιο, στους οποίους κάθε Σουλτάνος, ως πιστός μωαμεθανός, έπρεπε να υπακούει.

Οι προνομιακοί ορισμοί των μουσουλμάνων υπέρ των χριστιανών³⁰⁰ υποδηλώνουν, κατά τον Άμαντο, πέραν των όποιων σκοπιμοτήτων, τη διάθεση του Ισλάμ να προσεγγίσει, όχι όμως και να κατανοήσει τους χριστιανούς. Τη στάση αυτή, τη χαρακτηρίζει ως πράξη πολιτισμού.³⁰¹ Μία σύντομη ανασκόπηση του *δικαίου του αμάν* βοηθά να κατανοήσουμε την εφαρμογή του θεσμού των προνομίων στις κατακτημένες από τους Οθωμανούς περιοχές. Η έκδοση προνομιακών ορισμών ήταν μουσουλμανικός θεσμός προβλεπόμενος από τον Ιερό Νόμο για τους λαούς της Βίβλου (Ahl Al Kitab), δηλαδή τους χριστιανούς και τους εβραίους. Ο Μωάμεθ αναγνώρισε την αξία της χριστιανικής και της ιουδαϊκής θρησκείας, από τις οποίες επηρεάστηκε για τη διαμόρφωση της διδασκαλίας του, γι' αυτό διακήρυττε τη μη χρήση βίας εναντίον τους και απαγόρευε τον βίαιο εξισλαμισμό τους. Στην ανοχή του Μωαμεθανισμού έναντι του Χριστιανισμού και του Ιουδαϊσμού συνετέλεσαν, κατά τον Άμαντο, εκτός από το Κοράνιο και τα παλαιά έθιμα φιλοξενίας των Αράβων.³⁰²

Ακολουθώντας τις επιταγές του Κορανίου, ο Μεχμέτ ή Μωάμεθ ο Πορθητής παραχώρησε, ήδη από το 1453, με βεράτιο (*berât*) προνόμια στους Γενουάτες του Γαλατά και αργότερα στους Χριστιανούς, στους Εβραίους και στους Αρμενίους.³⁰³ Οι επόμενοι Σουλτάνοι ήταν υποχρεωμένοι να ακολουθήσουν αυτή την αρχή, που υπαγορευόταν από τον Προφήτη και το Ιερό βιβλίο των μωαμεθανών, το Κοράνιο.³⁰⁴ Άλλωστε στο Ισλάμ, ο Ιερός Νόμος (αραβ. *sharia* / τουρκ. *seriat*), που έχει ως βάσεις το Κοράνιο και την ισλαμική παράδοση (*σούννα*), δεν είναι μόνο θρησκευτικός νόμος, αλλά και πολιτικός, αστικός, καθώς και ποινικός κώδικας και απαιτεί πιστή εφαρμογή

³⁰⁰ Κατά τον Άμαντο, οι μωαμεθανοί αναγνώρισαν σε πολλές χριστιανικές επαρχίες και πόλεις, σε μοναστήρια και εκκλησιαστικούς άρχοντες, δι' ιδίων προστατευτικών ή προνομιακών ορισμών, όπως λέγονται στα βυζαντινά κείμενα, κάποια αυτονομία και οικονομικές ευκολίες· αυτό δε επέτρεψε την διάσωση λίγων χριστιανών στην Ανατολή. Χωρίς τις ανωτέρω παραχωρήσεις είναι ζήτημα, αν θα σώζονταν χριστιανοί εν μέσω μωαμεθανικού περιβάλλοντος· Άμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 103.

³⁰¹ Ο Άμαντος τονίζει ότι, ως προς τους μωαμεθανούς, ίσως καμμία άλλη πράξη τους δεν έχει τόση σημασία από απόψεως πολιτισμού, όσο η αναγνώριση δια των ανωτέρω παραχωρήσεων στον Χριστιανισμό, μιας κάποιας αυτονομίας. Και συμπληρώνει: «Τιμούν πολύ τον Μωαμεθανισμό αι παραχωρήσεις αύται»· *στο ίδιο*, σ.104.

³⁰² *Στο ίδιο*, σ. 104, 110.

³⁰³ Ο Λαμέρας αναφέρει χαρακτηριστικά: «Τα εν τω βερατίω περιεχόμενα και ουχί ορθώς ονομαζόμενα προνόμια, είναι παραχωρήσεις αυτού τούτου του Προφήτου προς το 'Βασιλικόν γένος των Ρωμαίων' και ως τοιαύτας ο Μεχμέτ ήτο υποχρεωμένος να τας αναγνωρίση, άλλως θα εθεωρείτο υπό των μουσουλμάνων ως ασεβής και παραβάτης των εντολών του Προφήτου»· Λαμέρας, *ό. π.*, σ. 11.

³⁰⁴ *Στο ίδιο*, σ. 10-11.

από όλους.³⁰⁵ Μέσα σε αυτό το κλίμα ανοχής διαμορφώθηκε, σταδιακά, το *δίκαιο του αμάν*,³⁰⁶ το *δίκαιον της προστασίας*, που παραχωρήθηκε στους υποτελείς των μωαμεθανών, τους *djimmī* ή *zimmi*, στους οποίους εντάσσονται χριστιανοί και ιουδαίοι.

Ως αρχαιότερος αναφέρεται ο προνομιακός ή προστατευτικός ορισμός για τη μονή του Σινά, ο οποίος αποδίδεται στον Μωάμεθ.³⁰⁷ Πολύ σημαντικός είναι επίσης και ο *προνομιακός ορισμός του Σινάν πασά* (1430), με τον οποίο παραχωρήθηκαν προνόμια στα Γιάννενα.³⁰⁸ Ακολούθησαν πολλοί άλλοι προνομιακοί ορισμοί. Το πνεύμα όμως της ανοχής που επέδειξε ο Μωάμεθ συχνά αμφισβητήθηκε από φανατικούς ερμηνευτές και παρερμηνευτές του Ιερού Νόμου, μέσα από πλαστά κείμενα που κατά καιρούς έκαναν την εμφάνισή τους και συχνά οδηγούσαν στην καταστρατήγηση των προνομίων.³⁰⁹

Η ευημερία των χριστιανών είχε σε πολλές περιπτώσεις ως αποτέλεσμα τη στοχοποίησή τους και την άρση των προνομίων και, όχι σπάνια, την προσπάθεια εξόντωσής τους. Κατά τον Άμαντο, οι περισσότερες αυθαιρεσίες οφείλονταν στο

³⁰⁵ Κώστας Κουκουρίδης, «Οι Μουσουλμανικοί υπέρ των Χριστιανών ορισμοί και τα προνόμια της Χίου», *ΦΧ*, 7 (1998-99), σ. 119.

³⁰⁶ Άμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί», *ό. π.*, σ. 104. Για το δίκαιο του Αμάν ενδεικτικά βλ. Bernard Lewis, *Le langage politique de l'Islam*, trad. Odette Guitard, éd. Gallimard, Παρίσι 1988, *passim*· Antoine Fattal, *Le statut légal des non – musulmans en pays d'Islam*, Βηρυτός 1958, σ. 71-83, 132-136· Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Βαλτιμόρη 1955, σ. 162-169, 225 κ. εξ., σ. 243 κ.εξ· Βλ. επίσης, Joseph Schacht, "*Aman*", *Encyclopedie de l'Islam*, 2^ο éd., t. 1 (1960), σ. 441-442· του ίδιου, *Introduction au Droit Musulman*, traduit de l'anglais, Éditions Maisonneuve et Larose, Παρίσι 1983, σ. 107-113 και εξ· Nenad Moacanin, «*Some Remarks on the Supposed Muslim Tolerance Towards dhimmis*», *Südost-Forschungen XLVIII* (Μόναχο 1989), σ. 209-215· George Young, *Corps de Droit Ottoman, Recueil des Codes, Lois, Règlements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Intérieur, et d'Études sur le Droit Coutumier de l' Empire Ottoman*, τ. I-III, Οξφόρδη 1905, (vol 2, σ. 9-12, 166-174, 186-191, 208-215 κ. εξ.)· Coran (1e), trad. de l'arabe par R. Blachère, éd. Maisonneuve et Larose, Παρίσι 1980. Το Κοράνιο είναι στην ουσία η γραπτή 'εκδοχή' του ισλαμικού νόμου και κατ' επέκταση του δικαίου· Benjamin Braude and Bernard Lewis, *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*, τ. I-II, εκδ. Holmes & Meier, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 1982, σ. 70, 123, 163 και εξ· Andrew Wheatcroft, *Infedels. A history of a conflict between Christendom and Islam*, εκδ. Random House, Νέα Υόρκη 2004, σ. 207-250.

³⁰⁷ Άμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί», *ό. π.*, σ. 104-107· Bernhard Moritz, *Beiträge zur Geschichte des Sinai – Klosters im Mittelalter nach arabischen Quellen* (Abhandlungen der Berliner Akademie), Βερολίνο 1918, σ. 18.

³⁰⁸ Άμαντος, «Η αναγνώριση υπό των Μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των Χριστιανών και ο ορισμός του Σινάν πασά», *ΗΧ*, τχ. Γ' (Ιωάννινα 1930), σ. 197-210.

³⁰⁹ Μία συνολική εκτίμηση επιχειρεί ο Λαμέρας, ο οποίος κάνει εκτενή αναφορά στις κατά καιρούς παραβιάσεις των βερατίων και αχτιναμέδων υπέρ των Χριστιανών: «{...} Ως εμφανίζεται και βίαιαι εξισλαμίσεις εγίνοντο, και χρήματα παρανόμως εισεπράττοντο και αρχιερείς εφυλακίζοντο και εκακοποιούντο, και εις τα καθαρώς θρησκευτικά ζητήματα αυθαίρετοι συνέβαινον επεμβάσεις {...}»· Λαμέρας, *ό. π.*, σ. 16-17.

φανατισμό των τοπικών αρχόντων ή των χαμηλόβαθμων υπαλλήλων³¹⁰ και όχι στους ίδιους τους Σουλτάνους ή Χαλίφες, οι οποίοι εύκολα δέχονταν να παράσχουν προστασία στους djimmi. Επομένως, η πολιτική των Σουλτάνων δε μπορεί να χαρακτηριστεί στο σύνολό της ως αντιφατική. Άλλωστε, αν δεν υπήρχαν οι προνομιακοί ορισμοί, δε θα είχε διασωθεί ίχνος Ελληνισμού.

Αξιοσημείωτη είναι η άποψη του Κ. Κουκουρίδη, ο οποίος θεωρεί ότι τα προνόμια απετέλεσαν τον ουσιαστικότερο τρόπο έκφρασης της βούλησης της επίσημης οθωμανικής Αρχής προς τους υπηκόους της, έναν παράγοντα που εξισορροπούσε, αλλά σε καμία περίπτωση δεν εξάλειφε τις όποιες διαφορές ανάμεσα σε κατακτητές και κατακτημένους. Πάνω από όλα όμως, κατά τη γνώμη του, απετέλεσαν την πρώτη εφαρμογή της αρχής των *Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων*.³¹¹

2. Τα προνόμια της Χίου.

Η γενουατική κατοχή των 220 ετών, χάρις στα προνόμια που οι Χίοι κατάφεραν να αποσπάσουν από τη Γένοβα, δημιούργησε ένα καλό προηγούμενο για τη διοίκηση του νησιού. Ακολούθησαν τα προνόμια που παραχωρήθηκαν από την Υψηλή Πύλη,³¹² στα οποία βασίστηκε το διοικητικό σύστημα της Χίου, που εξακολούθησε να ισχύει - με μία παύση 11 περίπου ετών - και μετά τη σφαγή του 1822. Επειδή ο δημογεροντιακός θεσμός στη Χίο είναι εξαιρετικά ιδιόμορφος και πολύπλευρος, θα αρκестούμε σε ορισμένες παρατηρήσεις που αφορούν κυρίως το ζήτημα της συμβίωσης Ελλήνων και Τούρκων στο νησί και δε θα προχωρήσουμε σε ευρεία ανάλυση και σχολιασμό του θεσμού· άλλωστε το ζήτημα αυτό, αφενός δεν

³¹⁰ Ο Αμαντος τονίζει ότι, οι Τούρκοι ακολουθούν τη μουσουλμανική παράδοση του αμάν και δίδουν προστασία και προνόμια σε ραγιάδες και ξένους, αλλ' η πολιτική αυτή έχει επίσης αντιφάσεις και δεν εφαρμόστηκε ομαλά και χωρίς αυθαιρεσίες των ερμηνευτών του νόμου και των κατά τόπους υπαλλήλων· Αμαντος, «Οι προνομιακοί ορισμοί», *ό. π.*, σ. 118.

³¹¹ Κατά τον Κουκουρίδη, τα προνόμια ως πρόδρομος θεσμός των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων αναγνωρίζουν την ιδιαιτερότητα και εκφράζουν την κοσμοθεωρία των λαών. Από πλευράς Νομικής Επιστήμης ανάγονται στη σφαίρα του Ιδιωτικού Διεθνούς Δικαίου, όταν αφορούν τις μειονότητες και του Δημοσίου Διεθνούς Δικαίου, όταν αφορούν υπηκόους άλλων κρατών. Εφαρμόζουν δε το Εθιμικό Δίκαιο και αποτελούν το βασικό μέσο εναρμονισμού κυριάρχου και υποτελών αλλοθρήσκων· Κ. Κουκουρίδης, *ό. π.*, σ. 122-123.

³¹² Σχετικά με τα προνόμια που οι Σουλτάνοι παραχώρησαν στη Χίο βλ. μεταξύ άλλων· Argenti, *Chius Vincita*, *ό. π.*, σ. 208-220· Αργέντης - Κυριακίδης (επιμ.), *Η Χίος παρά της Γεωγραφίας και Περιηγηταίς*, *ό. π.*, σ. 1592-1595, 1599-1604· βλ., επίσης, Αμαντος, «Η άλωση της Χίου υπό των Τούρκων (1566)», *ό. π.*, σ. 52-78, ιδίως σ. 67-71· Θεοτοκάς, «Μελέτη περί των Προνομίων και διοικήσεως της Χίου από του 1566 μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», αντύπο από την εφημερίδα *Παγχακή*, Χίος 1913, σ. 13-19.

είναι το κεντρικό θέμα της εργασίας μας, αφετέρου δε, έχει μελετηθεί επαρκώς από εγκρίτους ιστορικούς.³¹³

Το 1566 η Χίος καταλήφθηκε από τους Τούρκους³¹⁴ χωρίς αντίσταση. Παρότι ο ισλαμικός νόμος ήταν ιδιαίτερα ευνοϊκός προς τους κατακτημένους στις περιπτώσεις οικειοθελούς παράδοσης, ορισμένοι ιστορικοί θεωρούν ότι είναι πιθανόν να διενεργήθηκαν αιχμαλωσίες και εξισλαμισμοί των κατοίκων του νησιού.³¹⁵ Μετά από εντατικές προσπάθειες των Χίων το 1567 εξεδόθη προνομιακός ορισμός υπέρ τους από τον Σουλτάνο Σελήμ Β, βασισμένος στα ήδη υπάρχοντα προνόμια που είχαν παραχωρηθεί στο νησί από τους Γενουάτες.³¹⁶ Άλλα από αυτά διατηρήθηκαν, άλλα καταργήθηκαν και άλλα διευρύνθηκαν.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται στο γεγονός ότι ο συγκεκριμένος προνομιακός ορισμός του 1567 δε ρύθμιζε την αυτοδιοίκηση της Χίου επί εσωτερικών θεμάτων, αλλά μόνο τις σχέσεις με τους κατακτητές: Απάλλασσε τους Χίους από το παιδομάζωμα και τον τον βίαιο εξισλαμισμό και δεχόταν μόνο τον εκούσιο. Αναγνώριζε την Ορθόδοξη Εκκλησία και επέτρεπε όχι μόνο τη διατήρηση, αλλά και

³¹³ Λαμέρας, *ό. π.*, σ. 20-40· Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 36 κ. εξ. Η Νίκη Παπαηλιάκη αναφέρει σχετικά: «Μπορούμε να υποθέσουμε ότι η ιστορική εξέλιξη του θεσμού περνά από μια πρώτη φάση προσπάθειας των καθολικών να μονοπωλήσουν την εξουσία και να διεκδικήσουν το καθεστώς μιας εμπορικής παροικίας (pazione) που θα ήθελε να επωφεληθεί των Διομολογήσεων. Σε μια δεύτερη φάση χάνουν τον κυρίαρχο ρόλο από τις αντίρροπες ορθόδοξες δυνάμεις. Οι όροι *δεπουτάτοι, κοτζαμπάσηδες-βεκλήλιδες, δημογέροντες* παραπέμπουν στις διαφορετικές αυτές στιγμές»· Παπαηλιάκη, *ό. π.*, σ. 35.

³¹⁴ Αναφορά στην άλωση της Χίου (1566) κάνουν –μεταξύ άλλων– οι: Jérôme Justinian, *Histoire et Description de l'île de Chios*, χ. τ., 1606, σ. 112-141· Nicolae Jorga, *Geschichte des oschmanischen Reiches, nach den Quellen Dargestellt*, τ. 3, Γοτθίδη 1908, σ. 109· Βλαστός, *Χιακά, ό. π.*, τ. 1, σ. 185-192 (59-66) και η Αϊμιλία Σάρρου, *Το Κάστρον της Χίου*, Αθήνα 1916, σ. 244, 252, 266, 280, 299, 306, 531, 533. Από τις τουρκικές πηγές αναφορά στη Χίο κάνει ο Τούρκος ιστορικός Χατζή Μουσταφά (ή Κιατίπ Τσελεμπή), *Εγχειρίδιον των μεγάλων ναυμαχιών*, έκδ. Β', Κωνσταντινούπολη 1329 (1911), σ. 81-82.

³¹⁵ «{...} Ότε δ' ήλθε διαταγή του Σουλτάνου να μη γίνη σφαγή, αφού η νήσος παρεδόθη»· Άμαντος, «Η Άλωσις της Χίου υπό των Τούρκων», *ΧΧ, τχ. Δ'* (1919), σ. 62. Ο Ζολώτας θεωρεί ότι είναι πιθανόν ο Πιαλής (επικεφαλής του τουρκικού στόλου) να προέβη σε αιχμαλωσίες και εξισλαμισμούς Χίων ως επινίκια για την άλωση του νησιού· Ζολώτας, *τ. Β'*, *ό. π.*, σ. 617. Ο Χαροκόπος μιλάει για καταστροφές και εξισλαμισμούς των κατοίκων: «Πλήθος παιδών 12-16 ετών οδηγήθησαν εις τον στρατόν των Γενιτσάρων»· Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 11- 12· Βλ. επίσης Άμάντος, «Η Άλωσις της Χίου», *ό. π.*, σ. 61, 64.

³¹⁶ Ο Διονύσιος Ζακυνθινός αναφέρει ότι Χίος κατά τα 220 χρόνια της Γενουατικής κατάκτησης (1346-1566) είχε κατορθώσει να αποκτήσει προνόμια, να διατηρήσει τα ήθη και έθιμά της, αποσπώντας ευνοϊκούς νόμους και διατάξεις από τη Γένοβα. Αυτό το καθεστώς βρήκαν οι Οθωμανοί κατακτητές στη Χίο και, σε γενικές γραμμές, το διατήρησαν και βάσει αυτού διαμορφώθηκε ο θεσμός της Δημογεροντίας στο νησί με την ιδιαίτερή του μορφή»· Διονύσιος Ζακυνθινός, *Η Τουρκοκρατία – Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήνα 1957, σ. 31 κ. εξ· βλ., επίσης Κωνσταντίνος Μ. Κατλάς, *Η Χίος υπό τους Γενουησιούς*, εκ του τυπογραφείου «Δαπόλλων», τ. Α', μέρος Α', Αθήνα 1908, σ. 117 και Argenti, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566, described in contemporary documents of the official dispatches*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1958, σ. 370- 473.

την ανίδρυση των εκκλησιών που είχαν καταστραφεί, καθώς και την ελεύθερη άσκηση της λατρείας των χριστιανών. Επίσης, αναγνώριζε τον Πατριάρχη ως ανώτατο θρησκευτικό αρχηγό, καθώς και όλα τα δικαιώματα του κλήρου και επέτρεπε τη ρύθμιση ποικίλων κοινωνικών ζητημάτων σύμφωνα με τους χριστιανικούς νόμους.

Άλλα σημαντικά σημεία του είναι τα εξής: Απάλλασσε τους Χίους από το φόρο της δεκάτης. Τα άρθρα δ', ε', στ', αφορούσαν την ακίνητη ιδιοκτησία. Το άρθρο ζ' αφορούσε το απαραβίαστο των διαθηκών και το η' επικύρωνε τις ήδη κριθείσες από τους Γενοβέζους μέχρι το 1566 υποθέσεις και συμβολαιογραφικές πράξεις (νοταρογράμματα). Επίσης, οριοθετούσε τα δικαιώματα του Καδή και απαιτούσε σεβασμό στις αποφάσεις των Μεσαίων.³¹⁷ Σημαντικότερο προνόμιο για το ακμάζον χιακό εμπόριο αποτελούσε η ελευθερία κυκλοφορίας των Χίων εμπόρων «ἐν ἀπάσῃ τῇ Τουρκίᾳ ἔξω ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν μου τούς τόπους, καί τοῦτο μόνον ἐν καιρῷ πολέμου», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σουλτάνος. Γενικά, δεν επιβλήθηκαν νέοι νόμοι, αναγνωρίστηκαν και μετριάστηκαν οι ήδη υπάρχοντες, κάποιιοι καταργήθηκαν και δόθηκε ατέλεια σε πλοία και εμπορεύματα των Χίων σε όλη την επικράτεια.³¹⁸

Το πρωτότυπο έγγραφο του ορισμού (αχτιναμέ) του Σελήμ Β', που οι Χίοι απέσπασαν από τον Σουλτάνο το 1567, ένα μόλις έτος μετά την κατάληψη του νησιού, χάθηκε κατά τον Ζολώτα, στα γεγονότα του 1822 ή απεκρύβη από τους Τούρκους με σκοπό την κατασίγαση των παλαιών εκείνων προνομίων, γνώμη με την οποία συμφωνεί και ο Χαροκόπος. Ο Ζολώτας εικάζει ότι, το αντίγραφο του αχτιναμέ, εάν υπήρχε, καταστράφηκε το 1912 κατά την απελευθέρωση του νησιού.³¹⁹ Ωστόσο, βρέθηκε μία περίληψή του δημοσιευμένη από τον Ν. Παντελίδη στο περιοδικό *Χιακόν Μουσείον*³²⁰ και δύο μεταφράσεις δημοσιευμένες από τον Φ.

³¹⁷ Οι Δημογέροντες ονομάζονταν και Μεσαίοι λόγω του ότι διαμεσολαβούσαν μεταξύ του λαού και της οθωμανικής κυβέρνησης για κάθε ζήτημα που ανέκυπτε.

³¹⁸ Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 70,71,72.

³¹⁹ Στο ίδιο, τ. Γ'/ τχ. α', ό. π., σ. 52. Σχετικά με τις περιλήψεις του απωλεσθέντος πρωτοτύπου του προνομακού αυτού ορισμού βλ. στο ίδιο, σ. 55,56 κ. εξ· Χαροκόπος, ό. π., σ. 22, 23, 24.

³²⁰ Ν. Παντελίδης, «Ανέκδοτα Φιρμάνια», ΧΜ, τχ. 2 (1911), σ. 39 - 41. Ο Ζολώτας αναφέρει σχετικά: «Του αχτιναμέ δε του Σελίμ ειδικώς περιλήψην εδημοσίευσεν εν τίνι περιοδικῷ 'Χιακῷ Μουσείῳ' ο Ν. Παντελίδης λαβὼν γνώσιν αὐτῆς τῆς περιλήψεως ἐξ' ανακοινώσεως γενομένης αὐτῷ ὑπὸ του εν ἐτει 1906 προέδρου του εν Χίῳ ιεροδικείου Μεχμέτ Νασήφ εφέντη, ὅστις επέτρεψε προθύμως να ερευνηθῶσι, ὡς λέγει, τὰρχεῖα του ιεροδικείου προς ἀνεύρεσιν του Σουλτανικοῦ φερμανίου, καθ' ἣν ἐποχὴν ἀνεκινήθη το ζήτημα ἐπιβολῆς του φόρου της Δεκάτης ἐπὶ των Καπνῶν της Χίου [...]. Κατὰ την ἐρευναν ἀνευρέθη και το φερμάνιον ἢ μάλλον ο αχτιναμές του Σουλτάν Σελήμ Β' ἐπὶ τῇ βάσει του φειφά του Σεῖχουλισλάμη, το οποίον εἶναι το πρώτον δοθέν εἰς τους Χίους ἀπὸ της καταλήψεως της

Αργέντη.³²¹ Η νεότερη δε μετάφραση δημοσιεύθηκε και από τον Γ. Ζολώτα.³²² Επιφανείς κάτοικοι του νησιού, Ορθόδοξοι και Καθολικοί συνεργάστηκαν για την έκδοση του εν λόγω αχτιναμέ. Ελάχιστες ήταν οι φορές που Ορθόδοξοι και Καθολικοί στη Χίο συνεργάστηκαν αποτελεσματικά για την επίτευξη κοινών στόχων.³²³ Καθ' όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας έχουμε πολλές εκδόσεις αχτιναμέδων και φερμανίων που αφορούν την Χίο. Το τελευταίο μάλιστα φερμάνι προέβλεπε την αποκατάσταση των διασκορπισμένων φυγάδων του 1822 και 1827 - μετά τη σφαγή και την αποτυχία της εκστρατείας του Φαβιέρου- «στην θλιβεράν πατρίδα και τας εστίας των».³²⁴

Σημαντικότατο επίσης στοιχείο, δηλωτικό των σχέσεων μεταξύ της οθωμανικής εξουσίας και της τοπικής χριστιανικής διοίκησης της Χίου, αποτελούν δύο λακωνικές επιστολές που ανταλλάχθηκαν μεταξύ του Σελήμ Β' και των Χίων δημογερόντων, χρονολογημένες το 1567, τις οποίες διέσωσε ο Ιάκωβος Παλαιολόγος. Στις επιστολές αυτές και οι δύο πλευρές μιλούν για σχέσεις φιλίας και αμοιβαίας εμπιστοσύνης.³²⁵ Ο ορισμός του Μουράτ Γ',³²⁶ που εκδόθηκε το 1578, επικυρώνει τα ήδη εκχωρηθέντα προνόμια και μας δίνει επιπλέον πληροφορίες για τον τρόπο συνύπαρξης μουσουλμάνων και Ορθοδόξων Χίων πριν από την καταστροφή του 1822.

νήσου δια τα προνόμια αυτής». Αν και, όπως αναφέρει ο Ζολώτας: «Του φερμανίου τούτου ατυχώς δεν ηδυνήθημεν να λάβωμεν αντίγραφον {...} έχομεν περίπου ακριβή περίληψιν του περιεχομένου του» Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 55.

³²¹ Argenti, *Chius vincta*, ό. π., σ. 208-220.

³²² Η εύρεση αντιγράφου του εν λόγω αχτιναμέ από τον Γ. Ζολώτα, «εν δυσί φύλλοις παλαιού χειρογράφου τετραδίου, εν Χίω γραφέντος προ του 1822 {...}», η επεξεργασία του από τον ίδιο και οι χρήσιμες πληροφορίες που περιέχει περιγράφονται αναλυτικά από την κόρη του Αιμιλία Σάρρου· Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 56, 57, 58 κ.εξ.

³²³ «Για τον σκοπό αυτό εργάστηκαν ο Φραγκίσκος Δομέστιχος Λάσκαρης, ο Ιωάννης Κορέσης, ίσως ο Λεονάρδος Μινδόνης, ορισμένοι κληρικοί του Πατριαρχείου και ο ίδιος ο Πατριάρχης. Από δε τους Λατίνους ο Βικέντιος Γαριβάλδης (διαθέτων την εύνοιαν του Γάλλου Βασιλέως) και ο πρώην επίσκοπος Χίου Τιμόθεος· Χαροκόπος, ό. π., σ. 21· βλ. επίσης, Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 50 και Argenti, *Chius Vincta*, ό. π., σ. 208, 216.

³²⁴ Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 50.

³²⁵ Στο ίδιο, (τ. Γ'/τχ. α'), σ. 58, βλ. και υποσημ. 2, καθώς και σ. 63· Χαροκόπος, ό. π., σ. 27.

³²⁶ Ο ορισμός αυτός έγινε γνωστός από τον πρεσβευτή (Βάιλο) των Βενετών στην Υψηλή Πύλη Donado, σε πιστή ιταλική μετάφραση. *Viaggi à Constantinoupoli di Giov. Rat. Donado, senatore Veneto etc in Venezia 1688*, parte 4, σ. 51. Ο Άμαντος γράφει ότι, ο αχτιναμέ του Μουράτ Γ' (1579) είναι ανανέωση του αχτιναμέ του Σελήμ Β'· Άμαντος, «Η αναγνώρισις υπό των Μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των Χριστιανών», *HX*, ό. π., σ. 209-210· βλ. επίσης Argenti, *Chius Vincta*, ό. π., σ. 220-227.

Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να αποδώσουμε στο γεγονός ότι οι εξισλαμισμοί και το παιδομάζωμα³²⁷ απαγορεύονται ρητά και στους δύο αυτούς ορισμούς (1567, 1578), πράγμα που σημαίνει ότι μέχρι τότε πραγματοποιούνταν και στη Χίο, ίσως όχι συστηματικά. Σίγουρα πάντως οι Χίοι συνεισέφεραν με ανθρώπινο δυναμικό στη στελέχωση του οθωμανικού στόλου και συχνά αναγκάζονταν να εργάζονται, ως ειδικευμένοι τεχνίτες, στα ναυπηγεία της Κωνσταντινούπολης και αλλού.³²⁸ Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι οι ωφέλειες που απεκόμισαν οι Χίοι από τα προνόμια ήταν σημαντικές. Ο Άμαντος και ο Κ. Κουκουρίδης τονίζουν ότι η Χίος οφείλει στους ορισμούς αυτούς την εμπορική και λοιπή ακμή της, την οποία διατήρησε μέχρι την καταστροφή του 1822.³²⁹

Κατά τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας, κυρίως μετά από περιόδους έντασης, έγιναν προσπάθειες υπονόμησης και καταστρατήγησης των προνομίων αυτών.³³⁰ Όμως η οξυδέρκεια, η διπλωματική ικανότητα και η οικονομική ευρωστία³³¹ των Χίων δημογερόντων και των αντιπροσώπων του Κοινού της Χίου στην Κωνσταντινούπολη, απομάκρυναν κάθε φορά τον κίνδυνο, βοηθώντας στη διαμόρφωση ενός κλίματος ηρεμίας, που καθιστούσε τη δουλεία ηπιότερη από ό,τι σε άλλες οθωμανοκρατούμενες περιοχές. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι το

³²⁷ Σχετικά με το ερώτημα, αν διενεργήθηκε παιδομάζωμα στη Χίο, δε μπορούμε να το γνωρίζουμε με βεβαιότητα, πάντως είναι πολύ πιθανό. Ο Κ. Άμαντος σημειώνει ότι αυτό ασφαλώς θα συνέβαινε, διότι, διαφορετικά, δεν υπήρχε λόγος να γίνει αυτή η ρητή απαγόρευση (στους προνομιακούς ορισμούς του Σελήμ Β΄ και του Μουράτ Γ΄ Άμαντος, «Η άλωση της Χίου υπό των Τούρκων 1566», *ό. π.*, σ. 69-70).

³²⁸ Από επιστολή της Δημογεροντίας Χίου προς τον Έφορο της Χίου στην Κων/πολη Ιω. Ψυχάρη με ημερομηνία 27. 2. 1833 μαθαίνουμε ότι «η Υψηλή Πύλη εξήτησε από τον τόπον 25 μελάχρηδες (Ελληνες ναύτες του οθωμανικού στόλου) δια τον στόλον». Από άλλη επιστολή μαθαίνουμε ότι αυτοί δραπέτευσαν στις Οινούσες και η υπόθεση στοίχισε 28.000 γρ. Οι Δημογέροντες παρακάλεσαν τον Ψυχάρη να μεσολαβήσει για να απαλλαγεί η Χίος από αυτή την συμφορά. Η παράκληση αυτή προληπτικά επαναλαμβάνεται και την επόμενη χρονιά· βλ. τον Κώδικα της Δημογεροντίας Χίου, Χφ. Βιβλιοθήκης Χίου 'Κοραής', αρ. χφ. 1560, σ. 3, 17, 30, και 34. Σχετικό με την υπόθεση είναι και προγενέστερο φερμάνι του Οσμάν Γ΄ του έτους 1169 (1/12 Αυγ. 1756), «Περί αποστολής εργατών στην Κωνσταντινούπολη». Η διαταγή αφορά κεραμείς, κτίστες, λειτουργούς και άλλους εν γένει εργάτες. Ο Σουλτάνος διατάζει να σταλούν όλοι ανεξαιρέτως «δια πλοίων μελλόντων να έλθωσιν αυτόσε»· Μαυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 90-91 (έγγραφο υπ' αριθμ. 74). Ο Μαυρόπουλος έχει μεταφράσει και άλλα οθωμανικά έγγραφα που αφορούν αποστολή στην Κωνσταντινούπολη τεχνιτών και ναυτών για τον οθωμανικό στόλο· βλ. *στο ίδιο*, σ. 141-142 (έγγραφο υπ' αριθμ. 121), 144-145 (έγγραφο υπ' αριθμ. 123), 166-169 (έγγραφα υπ' αριθμ. 137, 138)· Σχετικά είναι και τα χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» υπ. αριθμ. 1541 και 1651.

³²⁹ Άμαντος, «Η αναγνώρισις», *ό. π.*, σ. 205· Κ. Κουκουρίδης, *ό. π.*, σ. 117.

³³⁰ Άρση του προνομίου της δεκάτης, για παράδειγμα, πραγματοποιήθηκε μετά την καταστροφή της Χίου το 1822. Ο Σουλτάνος, όταν πείστηκε για την αθωότητα των Χίων, επανέφερε αυτό το προνόμιο το 1831, πράγμα το οποίο οι επιφανείς Χίοι της Κωνσταντινούπολης χαιρέτισαν με ικανοποίηση· Παντελίδης, *ΧΜ*, τχ.2, *ό. π.*, σ. 40.

³³¹ Η οικονομική ευρωστία του νησιού, αλλά και ο προσωπικός πλούτος των αρχόντων έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στις σχέσεις με την οθωμανική εξουσία· βλ. Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 34-35.

νησί έχαιρε σχετικής αυτονομίας, θρησκευτικής και διοικητικής, η οποία συνετέλεσε αναμφίβολα στη συγκρότηση μιας ανθηρής και ευνομούμενης κοινωνίας και στη δημιουργία ενός κλίματος ανοχής και ομαλής συνύπαρξης μεταξύ των δύο λαών. Οι Τούρκοι της Χίου συνυπήρχαν ειρηνικά με τον εντόπιο Ορθόδοξο πληθυσμό, κατά το μεγαλύτερο διάστημα της οθωμανικής κατάκτησης, βιώνοντας όμως μία εύθραυστη ισορροπία, η οποία κάποιες φορές ανατρεπόταν από τον θρησκευτικό φανατισμό και την απληστία που εξεδήλωναν οι κατακτητές απέναντι στους υπόδουλους Έλληνες.

Η μικρή αριθμητικά παρουσία των Οθωμανών στο νησί και η αδρανής, σύμφωνα με τις πηγές, οθωμανική διοίκηση, έφεραν στο προσκήνιο όλα τα δημιουργικά στοιχεία του Χιώτη, ο οποίος με τον ειρηνικό χαρακτήρα του και τους ικανότατους εκπροσώπους του διαχειριζόταν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την 'ελευθερία' του. Επιπροσθέτως, ο πλούτος που απεκόμιζε από την ενασχόλησή του με το εμπόριο, απετέλεσε το πιο αποτελεσματικό μέσο, που χρησιμοποιούσε σε ώρες κρίσης, για να εξασφαλίσει την ηρεμία του, αν και συχνά αυτό τον στοχοποιούσε στα μάτια των κατακτητών.

Ωστόσο, η μη αναμενόμενη από την Πύλη συμμετοχή των Χίων στην Επανάσταση, ακριβώς λόγω της προνομιακής μεταχείρισης του νησιού, αν και δεν απηχούσε τη συνολική στάση των Χίων, εξαγρίωσε και εξώθησε στα άκρα τους Οθωμανούς, οι οποίοι, με τη σφαγή των αμάχων, θέλησαν να τους τιμωρήσουν παραδειγματίζοντας έτσι και τις άλλες, υπό οθωμανική κατοχή, ελληνικές επαρχίες.³³²

Τα προνόμια λοιπόν, λόγω της 'αγνωμοσύνης' που επέδειξαν οι Χίοι, σύμφωνα με την ερμηνεία της οθωμανικής πλευράς, τροφοδότησαν το 1822 το εκδικητικό μένος των Τούρκων, όταν οι Χίοι, με προτροπή των Σαμίων, εξεγέρθηκαν για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού. Επειδή, κατά την Υψηλή Πύλη, η ηπιότερη διακυβέρνηση, την οποία απελάμβανε η Χίος, δεν εκτιμήθηκε δεόντως από τους κατοίκους της, η τιμωρία που τους επέβαλε υπήρξε παραδειγματική· εξοντώθηκε το 1/3 του πληθυσμού του νησιού και αιχμαλωτίστηκαν χιλιάδες γυναικόπαιδα.³³³ Η

³³² Ο Γλάδστων στο έργο του «*Αναμνήσεις του Παρελθόντος*» αναφέρει σχετικά: «Από τα προνόμια όμως πηγάζει και το εκδικητικό μένος των Οθωμανών, οι οποίοι θεώρησαν ασυγχώρητη την προσπάθεια εξέγερσης των Χίων, ακόμη και αν δεν έγινε με δική τους υπαιτιότητα και δε βρήκε σύμφωνους ούτε τους δημογέροντες ούτε την πλειοψηφία των Χίων»· Συριώτης, *ό. π.*, σ.124.

³³³ Υπολογισμό των θυμάτων της σφαγής της Χίου (1822) επιχειρεί ο Κ. Φραγκομίχαλος σε άρθρο του «*Η Γενοκτονία. Σφαγές και θύματα*», στο ένθετο περιοδικό *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας* (25.4.2002) αρ. φ.131, *ό. π.*, σ. 16-29. Σύμφωνα λοιπόν με τον εν λόγω συγγραφέα, «ο συνολικός αριθμός των

συγκεκριμένη πράξη έμεινε ανεξίτηλη στις δέλτους της ελληνικής και της ευρωπαϊκής ιστορίας και άφησε οδυνηρά ίχνη στη μνήμη των Χίων και στα μνημεία του νησιού.

3. Το διοικητικό σύστημα της Χίου και η συμβολή του στην αρμονική συνύπαρξη Χριστιανών και Μουσουλμάνων

Το διοικητικό σύστημα του νησιού, απότοκο του θεσμού των ειδικών προνομίων που παραχωρήθηκαν από την Υψηλή Πύλη, έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εικόνας του Οθωμανού κατακτητή στα μάτια του Χίου υπόδουλου.³³⁴ Στα ΓΑΚ³³⁵ της Χίου και στις Συλλογές Εντύπων και Χειρογράφων της Βιβλιοθήκης «Κοραής» έχει διασωθεί μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας της Δημογεροντίας Χίου προς διάφορους παραλήπτες, που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αποδεικνύει την άοκνη και πολύπλευρη δραστηριότητα των Χίων δημογερόντων προκειμένου να διατηρήσουν τον διοικητικό έλεγχο του νησιού, καθώς και τις προσπάθειές τους για την επίτευξη της απαιτούμενης 'ισορροπίας' με τις οθωμανικές Αρχές. Με τα γεγονότα του 1822 καταστράφηκαν πολύτιμα έγγραφα, ενώ κατά την απελευθέρωση (1912) το κακό ολοκληρώθηκε, εξαιτίας πυρκαγιάς στο οίκημα του Ιεροδικείου της πόλης.³³⁶ Επομένως, όπως προαναφέρθηκε, οι σχετικές πηγές είναι, κατά κύριο λόγο, προγενέστερες ή μεταγενέστερες της καταστροφής.

Θα περιοριστούμε στις αρμοδιότητες των δημογερόντων που αφορούν στον τρόπο διοίκησης και διεκπεραίωσης των ζητημάτων που σχετίζονται με την οθωμανική εξουσία. Σκοπός μας είναι να καταδείξουμε ότι οι Χίοι, αν και υπόδουλοι, επινόησαν έναν άρτιο διοικητικό μηχανισμό, δίκαιο και προστατευτικό, ο οποίος

αιχμαλώτων από τους οποίους πολλοί πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα, ανέρχεται στις 52.000. Οι σφαγιασθέντες από τους Τούρκους και όσοι πέθαναν από ασθένειες και πείνα, ανέρχονται στις 42.000 ψυχές. Ο συνολικός αριθμός των διασωθέντων από τη σφαγή και την αιχμαλωσία υπολογιζόταν στις 23.000 περίπου» Βλ επίσης του ίδιου, *Οι σφαγές της Χίου το 1822, ό. π., σ. 55 κ.εξ.*

³³⁴ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη του Terdjuman Effedi (Étienne A. Vlasto), για το διοικητικό σύστημα της Χίου, ιδωμένο μέσα από τα μάτια αυτού του Χίου λογίου, του αριστοκράτη των παροικιών, του οποίου τα βιώματα, σε συνδυασμό με την ευρωπαϊκή του παιδεία και την κοντινή απόσταση από τα γεγονότα της Καταστροφής, δίνουν ξεχωριστή βαρύτητα στο έργο του· Μουρατίδης, *ό. π., σ. 114-172.*

³³⁵ Το Τοπικό Ιστορικό Αρχείο της Χίου ιδρύθηκε με βασιλικό διάταγμα το 1940 (από τα πρώτα στην Ελλάδα), αυτονομήθηκε από το τη Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής» το 1980 και μετονομάστηκε σε ΓΑΚ. Περιλαμβάνει 1.200 περίπου κώδικες (Νοταριακούς, Εκκλησιαστικούς, Κοινοτικούς, Συμβόλαια, Προικοσύμφωνα και Κτηματολόγιο της πόλης και των χωριών της Χίου), καθώς και πολλά λυτά έγγραφα. Κατά την αυτονόμησή του, μέρος του πλούσιου υλικού της Βιβλιοθήκης «Κοραής» σε κώδικες και χειρόγραφα παρέμεινε στη Βιβλιοθήκη, είτε για λόγους ιστορικούς, είτε λόγω έλλειψης χώρου, είτε λόγω δυσκολίας στην καταγραφή και ενσωμάτωση του υλικού.

³³⁶ Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. α', *ό. π., σ. 52.*

ήταν απόλυτα σεβαστός από τους κατακτητές, όχι μόνο τους κατοικούντες στο νησί, αλλά και από την Υψηλή Πύλη. Ο δημογεροντιακός θεσμός καθόριζε τις σχέσεις, πολιτειακές, αλλά και διαπροσωπικές μεταξύ υποδούλων και κατακτητών και ενέπνεε σεβασμό και στις δύο πλευρές. Ορισμένοι μελετητές υποστηρίζουν ότι η χριστιανική διοίκηση ήταν τόσο στέρεη, ώστε οι οθωμανικές αρχές ήταν σχεδόν ανίσχυρες απέναντί της, γεγονός που ως ένα βαθμό επιβεβαιώνεται και από τη δική μας έρευνα.³³⁷ Πολλοί δε εκφράζουν την άποψη ότι οι Χίοι δημογέροντες, σε συνεργασία με τον Έφορο του νησιού στην Κωνσταντινούπολη,³³⁸ διοικούσαν ουσιαστικά το νησί.

Στη Δημογεροντία οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και η πνευματική και πολιτισμική ανάπτυξη των Χίων. Επιπλέον, ο θεσμός αυτός απετέλεσε σημαντικό μέσο ελέγχου της οικονομικής και κοινωνικής κατάστασης που επικρατούσε στο νησί, αλλά και δικλείδα ασφαλείας, ένα ‘αμυντικό ανάχωμα’, απέναντι στην αυθαιρεσία της οθωμανικής διοίκησης. Κυρίως όμως, υπήρξε ο βασικός παράγοντας διαμόρφωσης της συμπεριφοράς των Χίων απέναντι στον Οθωμανό κατακτητή και της εικόνας που οι Χίοι διαμόρφωσαν γι’ αυτόν, η οποία, όπως διαπιστώσαμε, διέφερε πολύ από την επικρατούσα σε άλλες ελληνικές οθωμανοκρατούμενες περιοχές.

Ο θεσμός της Δημογεροντίας έπαυσε στην ουσία να υφίσταται μετά την καταστροφή του 1822 και άρχισε πάλι δειλά να ενεργοποιείται το 1831 με 1832, όταν κάνουν την εμφάνισή τους τα πρώτα έγγραφα. Η λειτουργία της Δημογεροντίας αποκαταστάθηκε πλήρως το 1833 και καταργήθηκε οριστικά το 1869.³³⁹ Η

³³⁷ «Αι Οθωμανικαί Αρχαί της Νήσου ουδεμίαν είχαν ισχύν. Την όλην Διοίκησιν της Χίου εξήσκουν εν τη πραγματικότητι οι υπό των Χριστιανών κατ’ έτος εκλεγόμενοι Άρχοντες». Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 108.

³³⁸ Πρέπει να σημειώσουμε ότι η θέση του Εφόρου μετά την καταστροφή είναι πλέον έμμισθη και ο Έφορος διορίζεται ως κρατικός υπάλληλος του Σουλτάνου. Αυτό το μέτρο του Σουλτάνου στόχευε στην αναδόμηση και αναδιοργάνωση της κοινότητας, σχετιζόταν με την προσπάθεια επανοικισμού της Χίου, αλλά και με την πρόθεση της Υψηλής Πύλης να κατευνάσει την κατακραυγή της Ευρώπης μετά τα γεγονότα της σφαγής· κυρίως όμως σχετιζόταν με την απρόσκοπτη είσπραξη των φόρων· Stavroula (Evi) Psarrou, «The administration of Chios 1822-1868: An Aegean Island under Ottoman rule», Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham, 2003, κεφ. Β’, σ. 73-78.

³³⁹ Ο Πολεμίδης, αναφερόμενος στα αίτια κατάργησης της Δημογεροντίας επισημαίνει μεταξύ άλλων βασικές ελλείψεις στην καταγραφή και διαφύλαξη των εγγράφων. Κάνει λόγο για έλλειψη γραφείου Δημογεροντίας, καθώς και πεπειραμένου Γραμματέως, υπεύθυνου για την πρωτοκόλληση, αντιγραφή και διαφύλαξη των εγγράφων. Μας δίνει επίσης την πληροφορία, σύμφωνα με την οποία, μετά την ανάγνωση των εγγράφων στο Διοικητικό Συμβούλιο, αυτά παραδίδονταν στον εκάστοτε Ιεροδικαστή για να καταχωρισθούν και να φυλαχθούν στο Φρούριο, στα αρχεία του Ιεροδικείου, από όπου ήταν αδύνατον πλέον για οποιονδήποτε λόγο να εξαχθούν· Παντελής Κόκκαλης (επιμ.), *Ανδρέας Ι. Πολεμίδης, Συμβολή εις την ιστορίαν της Χίου*, τ. Α’, τυπ. Κλαπάκης, Αθήνα 1974, σ. 422. Θεωρούμε

αυτοδιοίκηση της Χίου υπονομεύθηκε πολλές φορές από τους κατακτητές, και οδήγησε τους κατοίκους του νησιού σε μία συσπείρωση γύρω από τη χριστιανική Κοινότητα. Δημιουργούσε στους Έλληνες του νησιού ένα αίσθημα ασφάλειας και αλληλεγγύης, καλλιέργησε το πνεύμα της ανοχής απέναντι στους Οθωμανούς, ενώ παράλληλα κατέστησε τους Χίους εμπειρότερους στην άσκηση της διοίκησης. Το αξιοθαύμαστο αυτό επίτευγμα των Χίων, ο *θεσμός της Δημογεροντίας*,³⁴⁰ έφθασε στο απόγειο της ισχύος του κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, δεδομένου ότι η οθωμανική διοίκηση στο νησί δεν ήταν μόνο χαλαρή, αλλά και ολιγομελής και κυρίως αδρανής.

Η εικόνα της οθωμανικής διοίκησης της Χίου συνοψίζεται στα εξής: Όταν η Χίος υποτάχθηκε στην οθωμανική κυριαρχία, απετέλεσε επαρχία του εγιαλετίου των νήσων του Αιγαίου που διοικούνταν από τον *καπουδάν πασά* (ναύαρχο του οθωμανικού στόλου). Τη διοίκηση του νησιού ανέλαβαν δύο Τούρκοι: ο *καδής* (ιεροδικαστής) και ο *μουσελίμης* (πολιτικός διοικητής). Ο μουσελίμης ήταν εντεταλμένος από το Σουλτάνο να εισπράττει το τέλος και η θητεία του δεν ξεπερνούσε τα δύο έτη.³⁴¹ Ο *καδής* εκδίκασε με βάση το ισλαμικό δίκαιο τις υποθέσεις που αφορούσαν τους λιγοστούς μουσουλμάνους που ζούσαν στο νησί και η θητεία του διαρκούσε έξι μήνες. Το βασικό μέλημα της οθωμανικής διοίκησης ήταν η είσπραξη των φόρων, ενώ οι υπόλοιπες αρμοδιότητες είχαν παραχωρηθεί στη χριστιανική διοίκηση του νησιού.

Το οθωμανικό διοικητικό σύστημα και ειδικά η άσκηση της δικαστικής εξουσίας, αντικατοπτρίζουν τη στάση του οθωμανικού κράτους έναντι των

ότι η άποψη αυτή δεν ευσταθεί, καθώς έως το 1869 που σταδιακά καταργείται ο θεσμός της Δημογεροντίας, με μία παύση από το 1822 έως το 1832, υπάρχει, όπως διαπιστώσαμε, πλήθος δημογεροντιακών εγγράφων, τα οποία έχουν καταχωρισθεί ανά χρονιά, έχουν καταγραφεί από τον Στ. Καββάδα και φυλάσσονται στη Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής». Με την άποψή μας συμφωνεί και η κυρία Ψαρρού, η οποία έχει ασχοληθεί με το θέμα και έχει μελετήσει εξονυχιστικά τα έγγραφα της χιακής Δημογεροντίας μετά το 1822.

³⁴⁰ Ο Πιτζιπιός αναφέρει σχετικά: «Τοιούτον πολίτευμα προμηθευμένον με τοιούτους σοφούς νόμους, και υποστηριζόμενον μάλιστα εκ των δύο βασιμοτέρων στύλων εκάστης πολιτικής κοινωνίας, της γενικής δηλαδή ομονοίας των πολιτών και της υπερτάτης ισχύος των νόμων, δεν ηδύνατο ποτέ να μη χορηγήσει την αληθή ευδαιμονίαν εις όλους τους κατοίκους της νήσου ταύτης». Πιτζιπιός, «Πολιτική ιστορία της Νήσου Χίου κατά τους εσχάτους αυτής χρόνους», *ό. π.*, σ. 74. Ο Χαροκόπος τονίζει την ισχύ των δημογερόντων και τον σεβασμό που ενέπνεαν ακόμη και στις οθωμανικές Αρχές: «Προ των Αρχόντων της Χίου απεκαλύπτοντο πάντες, μηδ' αυτών των Τούρκων εξαιρουμένων, δια την μεγίστην ισχύν και πολιτικήν δύναμιν, την οποίαν είχαν οι Δημογέροντες». Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 7.

³⁴¹ «Ο Μουσελίμης διώκει τυπικώς την Νήσον παρουσιαζόμενος ως απλούς επικαρπωτής αγοράζων την επικαρπίαν της Νήσου παρά του Σουλτάνου αντί ωρισμένων χιλιάδων γροσίων (400.000). Η επικαρπία συνίστατο εις την είσπραξιν του χαρατζίου (κεφαλικού φόρου) και των άλλων φόρων των επιβληθέντων εις τους κατοίκους της Νήσου». Μουρατίδης, *ό. π.*, σ. 130, υποσημ. 112.

αλλοεθνών και ετεροδόξων υποδούλων. Λόγω της ασάφειας του οθωμανικού δικαίου, των πολλών και συχνά διαφορετικών ερμηνειών του Κορανίου, αλλά και του χρηματισμού των δικαστών, η απόδοση της δικαιοσύνης χαρακτηριζόταν από έλλειψη νομικής ασφάλειας, αντιφατικότητα και μεροληψία.³⁴² Στη Χίο όμως, η τοπική αυτοδιοίκηση αντιμετώπιζε με τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο τα κενά και την αυθαιρεσία της εξουσίας των κατακτητών.

Η αυθαιρεσία της οθωμανικής διοίκησης, με κύρια χαρακτηριστικά τον χρηματισμό και την αβανία, ήταν ιδιαίτερα έκδηλη στο νησί, κυρίως, λόγω του πλούτου που προσπορίζονταν οι Χίοι από την άσκηση του εμπορίου. Για τον λόγο αυτό, με την πρώτη δυσκολία, οι Χίοι προσέφευγαν στην πανίσχυρη Δημογεροντία για την επίλυση των προβλημάτων τους και την απονομή δικαιοσύνης. Δεν είναι τυχαίο ότι μόνο οι δημογέροντες μπορούσαν να επισκέπτονται ελεύθερα τον μουσελίμη ή τον καδή. Η επαφή των απλών χριστιανών με τις τουρκικές Αρχές του νησιού ήταν απαγορευμένη χωρίς την άδεια των δημογερόντων, εξαιτίας του φόβου της δωροδοκίας ή του εξισλαμισμού.

Θα πρέπει να τονισθεί και σε αυτό το σημείο η ‘αντίφαση’ που παρατηρείται κατά την άσκηση της διοίκησης, ανάμεσα στη βούληση του επίσημου κράτους και στην εφαρμογή των επιταγών των Σουλτάνων από τους κατά τόπους υπαλλήλους. Οι Σουλτάνοι, όπως είδαμε σε οικείο τόπο, για να προλαμβάνουν τις αυθαιρεσίες των τοπικών οργάνων, τις οποίες συχνά πληροφορούνταν από τους Χίους Εφόρους στην Κωνσταντινούπολη, εξέδιδαν φερμάνια στα οποία τόνιζαν την επιθυμία τους για δίκαιη διακυβέρνηση και φορολογική ελάφρυνση των ραγιάδων, απειλώντας με αυστηρές ποινές αυτούς που δε θα συμμορφώνονταν με την αυτοκρατορική τους βούληση.³⁴³ Γι’ αυτό το λόγο και η θητεία των δημοσίων λειτουργών δεν είχε μεγάλη χρονική διάρκεια.

³⁴² «Εάν επρόκειτο περί διαφοράς μεταξύ Χριστιανού και Μουσουλμάνου, η μαρτυρία του Χριστιανού δεν ήτο δεκτή. Και το χειρότερον είναι ότι πάντοτε έχανεν ο Χριστιανός, έστω και εάν το δίκαιόν του ήτο καταφανέστατο»· Λινός, «Η απονομή της δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας», *ό. π.*, σ. 165· βλ. επίσης, του ιδίου, «Η απονομή της δικαιοσύνης στη Χίο επί Τουρκοκρατίας», *Χιόνη*, τχ. 146 (Απρίλιος 2004), σ. 8-17.

³⁴³ Ενδεικτικά αναφέρουμε το φερμάνι του Σουλτάνου Οσμάν Γ', που εκδόθηκε στις 29 Σαμπάν 1168 (9 Ιουνίου 1755) και αφορούσε τους κατοίκους των 21 Μαστιχοχωρίων, οι οποίοι, σύμφωνα με το αρχικό φερμάνι του Σελήμ του Β' (1567), απαλλάσσονταν από τον φόρο της σπέντζας (ispence) και τους άλλους φόρους, εκτός του κεφαλικού, αφού προηγουμένως υποχρεώνονταν να καταβάλουν 300 κιβώτια μαστίχας, δηλαδή 20.020 οκάδες. Σύμφωνα με το φερμάνι, ο Σουλτάνος διατάσσει «να μη ζητώνται παρ' αυτών (των κατοίκων των Μαστιχοχώρων) οι απαιτούμενοι φόροι {...} και επί ουδεμιά προφάσει ή αιτία πιέζονται οι ραγιάδες των Μαστιχοχώρων εκ μέρους των Διοικητών της Χίου και των υπαλλήλων των τελωνείων της Σμύρνης, καθόσον είνε απαλλαγμένοι του φόρου της δεκάτης, των

Στη δικαιοδοσία της χριστιανικής διοίκησης του νησιού υπάγονταν, εκτός από την πόλη της Χίου και τα 42 από τα 66 χωριά του νησιού (36 της βόρειας Χίου και 6 στα *Καμποχώρια*, νότια της πόλης), καθώς και οι Οινούσσες και τα Ψαρά. Διαφορετικό καθεστώς επικρατούσε στα 21 *Μαστιχοχώρια*, στο νότιο τμήμα του νησιού. Οι κάτοικοί τους ήταν υποχρεωμένοι να καλλιεργούν τη μαστίχα, που προοριζόταν για το σουλτανικό παλάτι· τελούσαν δε υπό την υψηλή προστασία της βασιλομήτορος.³⁴⁴ Συνεπώς, τα *Μαστιχοχώρια* σχημάτιζαν ιδιαίτερη διοίκηση, η οποία εξαρτιόταν άμεσα από την οθωμανική Αυλή και η εξουσία ασκείτο από τον αντιπρόσωπο του Σουλτάνου, τον Τούρκο έπαρχο (*Sakiz Emin*), ο οποίος επισκεπτόταν το νησί ανά τακτά χρονικά διαστήματα με σκοπό τη συγκέντρωση της μαστίχας και τη μεταφορά της στην Κωνσταντινούπολη. Ο ετήσιος φόρος σε μαστίχα ανερχόταν σε 20.020 οκάδες περίπου και η εκμετάλλευσή της απαγορευόταν αυστηρά στους Χίους.³⁴⁵

Τα *Μαστιχοχώρια*, απαλλαγμένα από άλλους φόρους,³⁴⁶ εξέλεγαν και αυτά τους Γέροντές τους (Επιτρόπους), οι οποίοι, εκτός των άλλων καθηκόντων τους, ασκούσαν νομοθετική και δικαστική εξουσία. Οι Γέροντες των χωριών, όπως και οι Δημογέροντες και ο Μητροπολίτης ήταν απαλλαγμένοι από τους φόρους. Από τους Γέροντες εκλέγονταν, ανά τριετία, 10-12 επίτροποι (βεκίληδες), που αντιπροσώπευαν τα χωριά στις τουρκικές Αρχές. Οι βεκίληδες έρχονταν σε επαφή με τον Τούρκο έπαρχο και προστάτευαν τους χωρικούς από τις παράλογες απαιτήσεις και την αυθαιρεσία του αγά. Τα *Μαστιχοχώρια* διέθεταν και αυτά Έφορο στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος όμως ήταν κατώτερος σε ισχύ από τον Βασιλικό Έφορο.

δασμών και όλων των άλλων καταναγκαστικών φόρων» Παντελίδης, *ΧΜ*, τχ.2(1911), ό. π., σ. 42, 43· βλ. επίσης, του ιδίου, «Ανέκδοτα Φιρμάνια – Φιρμάνιον του Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ υπό χρονολογίαν 4 Ρεμπί – ουλ - εβέλ 1252 (Ιούλιος 1836)», *ΧΜ*, τχ. 3 (1911), σ. 60-64. Για τη φορολογία της Χίου κατά την τουρκοκρατία βλ. Τσελεπίδης, ό. π., σ. 7-15 και Θεοτοκάς, ό. π., σ. 34-37.

³⁴⁴ Ζολώτας, τ. Γ΄/τχ. α΄, ό. π., σ. 81.

³⁴⁵ Το 1840 οι *Μαστιχοχωρίτες* απέκτησαν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας του προϊόντος, αντί 600.000 γροσίων, και αποκαταστάθηκαν ως ιδιοκτήτες και κύριοι των μαστιχόδενδρων· Σπανός, *Το ελληνικό Προξενείο*, ανάτ. από τη *ΦΧ*, τ.7(2000), ό. π., σ. 148.

³⁴⁶ Στο φιρμάνι του Μαχμούτ του Β΄, με χρονολογία 4 ΄Ρεμπί-ουλ-εβέλ 1252, (Ιούλιος 1836) καταγράφεται η επιθυμία του Σουλτάνου να μην επιβληθεί φόρος τζηζιγιέ στους *Μαστιχοχωρίτες* λόγω της επιβάρυνσής τους με το φόρο της μαστίχας και της χαμηλής τιμής πώλησης του περισσεύματος· Παντελίδης, «Φιρμάνιον του Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄», *ΧΜ*, τχ. 3 (1911), ό. π., σ. 62. Έχουν διασωθεί πολλά φιρμάνια που αναφέρονται στην απαλλαγή των *Μαστιχοχωρίων* από τη φορολογία. Ο Σουλτάνος διατρανώνει την εύνοιά του προς τους *Μαστιχοχωρίτες*: «επειδή οι Ραγιάδες των *Μαστιχοχωρίων* δεν παραβάλλονται προς τους λοιπούς ραγιάδες της μνησθείσης νήσου»· Στο ίδιο, σ. 61 κ. εξ· επίσης, του ιδίου, «Φιρμάνιον του Σουλτάνου Οσμάν του Γ΄ υπό χρονολογίαν 29 Σαμπάν 1168 (Μάιος 1755)», *ΧΜ*, τχ. 2 (1911), ό. π., σ. 42-43.

Το κύριο βάρος της διοίκησης του νησιού έπεφτε λοιπόν στους ώμους των δημογερόντων, οι οποίοι αποτελούσαν την κινητήρια δύναμη του διοικητικού μηχανισμού.³⁴⁷ Προέρχονταν από επιφανείς οικογένειες, ήταν διακεκριμένοι ο καθένας στον τομέα του και αναλάμβαναν το τιμητικό αλλά και επικίνδυνο αυτό χρέος έχοντας πλήρη συναίσθηση της ευθύνης τους απέναντι στους συμπολίτες τους και στην πατρίδα. Άνδρες με διοικητικές και διπλωματικές - πρακτικές συνήθως - γνώσεις, βιάζονταν συχνά 'στην κόψη του ξυραφιού', κατορθώνοντας, σχεδόν πάντα, να κατευνάζουν τα πάθη, να χειρίζονται με αποτελεσματικότητα τις αυθαιρεσίες των κατακτητών και να φέρνουν εις αίσιον πέρας το δυσκολότατο έργο που τους είχε ανατεθεί.³⁴⁸

Τα προσόντα που έπρεπε να διαθέτει ο υποψήφιος δημογέρον ήταν: διοικητική πείρα, ευθύτητα χαρακτήρα, κύρος και κατάλληλη ηλικία. Έπρεπε επίσης να εμπνέει εμπιστοσύνη, να έχει εκτίμηση και οπωσδήποτε να διαθέτει πλούτο. Απαραίτητη ήταν και η διπλωματική ικανότητα, η σύνεση, η διαρκής επαγρύπνηση και φυσικά η εντιμότητα. Η Παπαηλιάκη αναφερόμενη στη στάση των δημογερόντων απέναντι στην οθωμανική εξουσία γράφει: «Η πολιτική τους στάση συνίσταται αφενός στην παροχή ενδείξεων νομιμοφροσύνης και αφετέρου στην εξαντλητική εκπλήρωση των οικονομικών επιβαρύνσεων και στη δωροδοκία των Οθωμανών αξιωματούχων».³⁴⁹

Αν και εκλεγμένοι με δημοκρατικές διαδικασίες,³⁵⁰ οι δημογέροντες λειτουργούσαν ως απόλυτοι άρχοντες με σύνεση και δίκαιη κρίση απέναντι στους συμπολίτες τους. Ο Étienne Vlasto μιλάει για ένα ολιγαρχικό πολίτευμα 'ενδεδυμένο φτωχικά τον δημοκρατικό μανδύα', σοφό, μετριοπαθές, ωφέλιμο, αμερόληπτο,

³⁴⁷ Για τις αρμοδιότητες των Χίων δημογερόντων βλ. Ψαρρού, «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822», *ό. π.*, σ. 74-75 κ.εξ.

³⁴⁸ «Το μέγα τούτο λειτούργημα, το ιερόν κατά τους ζοφώδεις εκείνους καιρούς του Εθνικού κατακλυσμού, εχορήγει πολλά δικαιώματα, ενέπνεε άπειρον τον σεβασμόν και απετέλει την ψυχήν του έθνους. Εδημιούργει όμως δυσβάστακτον βάρος ευθύνης, και δια τούτο, αν και ήτο το εντιμότερον αξίωμα, δεν επεθύμουν πάντες να επανεκλεγούν δημογέροντες»· Βλαστός, *ό. π.*, 280(154).

³⁴⁹ Παπαηλιάκη, *ό. π.*, σ. 52.

³⁵⁰ Πληροφορίες για τον τρόπο εκλογής και τον αριθμό των δημογερόντων βρίσκουμε σε πολλές, χιακές κυρίως πηγές. Ο αριθμός των δημογερόντων δεν ήταν σταθερός καθ' όλη την διάρκεια της τουρκοκρατίας. Κατά τους προ της Επανάστασεως χρόνους, υπέκειτο συχνά σε αυξομειώσεις. Σε αρχαιακές πηγές βρίσκουμε αναφορές σε 3 έως 5 δημογέροντες. Κατά τα τελευταία προεπαναστατικά έτη, φαίνεται ότι εκλέγονταν 4 δημογέροντες: τρεις Ορθόδοξοι και ένας Καθολικός. Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», *ό. π.*, σ. 518· Θεοτοκάς, *ό. π.*, σ. 45· Ζολώτας, *τ. Γ'/τχ. α'*, *ό. π.*, σ. 73-74 και *τ. Γ'/τχ. β'*, *ό. π.*, σ. 682.

αφοσιωμένο στα συμφέροντα και τα δικαιώματα όχι μόνο ενός μικρού αριθμού οικογενειών, αλλά ολόκληρου του πληθυσμού.³⁵¹ Πολλές είναι οι ιστορικές πηγές που αναφέρονται στη διοικητική ικανότητα των Χίων δημογερόντων, στην αυστηρότητα, τη δικαιοσύνη, το ήθος και την ευσπλαχνία προς τους συμπολίτες τους, αλλά και στην τόλμη με την οποία αντιμετώπιζαν τις οθωμανικές αρχές. Ουδέποτε στην ιστορία του Δημογεροντιακού θεσμού της Χίου, που καταλύθηκε σταδιακά από το 1866 έως το 1869, αναφέρθηκε περίπτωση κατάχρησης, ανάρμοστης συμπεριφοράς ή δωροδοκίας δημογέροντα, γεγονός που δίνει μία εκ διαμέτρου αντίθετη εικόνα από αυτή των κοτσαμπάσηδων της Πελοποννήσου που έχει επικρατήσει στην ελληνική ιστοριογραφία.

Μέσα σε αυτό το κλίμα ασφάλειας και ευημερίας, υπό το άγρυπνο βλέμμα των δημογερόντων, οι Χίοι ανέπτυξαν σχέσεις συνύπαρξης με τους Οθωμανούς, οι οποίοι, ολιγάριθμοι όντες και συγκεντρωμένοι στο φρούριο,³⁵² δεν αναμειγνύονταν στις εσωτερικές υποθέσεις των χριστιανών. Κατά συνέπεια, οι Χίοι, κυρίως οι κάτοικοι των χωριών, δεν είχαν καθημερινή επαφή μαζί τους, ιδιαίτερα με τους αξιωματούχους. Η απουσία Τούρκων στην καθημερινότητα έδιδε στους Χίους την ψευδαίσθηση της ελευθερίας, η οποία, σε συνδυασμό με την έμφυτη οξυδέρκειά τους στην αντιμετώπιση των δυσκολιών, δημιουργούσε ένα κλίμα απατηλής, όπως αποδείχθηκε, ευτυχίας. Δεν είναι τυχαίο το ότι οι περιηγητές αποκαλούσαν τη Χίο, 'Ευτυχή νήσο' και 'Γη των Μακάρων'.³⁵³ Η ευτυχία αυτή συνοδευόταν από ευνομία, η οποία οφειλόταν σε μεγάλο βαθμό στην υποδειγματική απόδοση δικαίου.

Βασικό μέλημα των δημογερόντων ήταν η φροντίδα για την είσπραξη των ετησίων φόρων.³⁵⁴ Το συνολικό ποσό του ετησίου φόρου καθοριζόταν από τις

³⁵¹ Μουρατίδης, *ό. π.*, σ. 147.

³⁵² «Εν αυτό οικόσι μόλις οκτακόσιοι Τούρκοι, εις δε τους Χριστιανούς απαγορεύεται η εν αυτό οίκησις»· βλ. Αωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», *ό. π.*, σ. 493. Ο Ζολώτας προσθέτει: «Η εν Χίω μικρά στρατιωτική φρουρά ηυξάνετο μόνο εν πολέμω· Ζολώτας, *τ. Γ' / τχ. α', ό. π.*, σ. 68.

³⁵³ Francesco Perilla, *Chio, l'Île heureuse - Ses Légendes, son Histoire, ses Tragédies, ses Beautés naturelles, ses Moeurs, ses Richesses*, A. Lahure, Παρίσι 1928.

³⁵⁴ Για τις αρμοδιότητες και τα δικαιώματα της Δημογεροντίας πριν από το 1822 βλ.: Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 75-102· Βίος, «Περί καθηκόντων και δικαιωμάτων της Δημογεροντίας», *XX*, *τ. ΙΣΤ' / τχ. XVI*, (1984), σ. 13 κ. εξ· βλ. επίσης, Βλαστός, *Χιακά, ό. π.*, σ. 278-290 (152-164)· Ζολώτας, *τ. Γ' / τχ. α', ό. π.*, σ. 74-81· Αωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», *ό. π.*, σ. 508-510· Θεοτοκάς, *ό. π.*, σ. 31-33· Λαμέρας, *ό. π.*, σ. 328-329 και Πιτζιπιός, *ό. π.*, σ. 46-76. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η έκθεση του Έλληνα προξένου στη Χίο Σπ. Λογιωτατίδη (25-10-1868), που αποτελείται από 28 χειρόγραφες σελίδες, στην οποία ο ίδιος, μεταξύ άλλων, αναλύει την πολιτική κατάσταση στη Χίο πριν και μετά τη σφαγή-Σπανός, «Το ελληνικό Προξενείο της Χίου», *τ.7(2000)*, *ό. π.*, σ. 158-164. Ο Étienne Vlasto θεωρεί ότι τα προνόμια των Χίων να αυτοδιοικούνται και να κανονίζουν μόνοι τους τις φορολογικές τους

τουρκικές Αρχές και δεν ήταν πάντοτε σταθερό, ενώ η ρύθμιση των φόρων, ανάλογα με τη φοροδοτική ικανότητα του κάθε χριστιανού ήταν αυστηρά αρμοδιότητα των δημογερόντων,³⁵⁵ οι οποίοι ουδέποτε επέτρεψαν στις οθωμανικές Αρχές να εμπλακούν σε αυτή τη διαδικασία. Επομένως, οι δημογέροντες παρενέβαιναν ενεργά στη ρύθμιση της πληρωμής των φόρων, τους οποίους επιμέριζαν ακριβοδίκαια, απαλλάσσοντας σχεδόν από αυτή την υποχρέωση τους γεωργούς και τους τεχνίτες. Σε περίπτωση που κάποιος αποδεδειγμένα αδυνατούσε να αποδώσει τη φορολογία που του αναλογούσε, οι δημογέροντες αναλάμβαναν από το ταμείο του Κοινού της Χίου, την λεγόμενη «κάσαν»³⁵⁶ να αποπληρώσουν το χρέος του.

Η ανακαίνιση ή επισκευή των υπάρχοντων ναών ήταν ευθύνη των δημογερόντων.³⁵⁷ Μέλημά τους ήταν επίσης η πνευματική ανάπτυξη του τόπου. Τους τελευταίους αιώνες της τουρκοκρατίας η Χίος εμφανίζει ιδιαίτερη πνευματική άνοδο, η οποία επισφραγίζεται με την ίδρυση το 1792 της Περιώνυμης Σχολής της Χίου.³⁵⁸

υποχρεώσεις, χρησιμοποιούμενα με σύνεση από τους Χίους δημογέροντες, συνετέλεσαν τα μέγιστα στην ευημερία του νησιού· Μουρατίδης, *ό. π.*, σ. 126.

³⁵⁵ Η ευθύνη είσπραξης και απόδοσης των ετησίων φόρων βάρυνε αποκλειστικά τη χριστιανική κοινότητα, η οποία λογοδοτούσε στις οθωμανικές Αρχές σε περίπτωση καθυστέρησης καταβολής τους. Οι δημογέροντες ήταν ιδιαίτερα προσεκτικοί στο θέμα της καταβολής των φόρων, διότι αυτή αποτελούσε την ασφαλέστερη εγγύηση διατήρησης των προνομίων. Η ίδια τακτική επιμερισμού των βασιλικών δοσιμάτων ακολουθούνταν και στα Μαστοχοχώρια, ακόμη και μετά το 1822. Στο χειρόγραφο που παραθέτει ο Καββάδας, Αρμόλεια Χίου 22 Μαρτίου 1881, αναφέρεται ο επιμερισμός του φόρου της μαστίχης από τους Γέροντες του χωριού (σ. 51), ενώ στη (σ. 52) παρουσιάζεται η ανωμαλία που προέκυψε στους υπόχρεους προσφορές μαστίχης μετά το 1822. Για το λόγο αυτό το 1830 ανασυστάθηκε ο πίνακας των υπόχρεων κατά κτήματα σχίνων και ποσότητες μαστίχης: «Ο πίναξ ούτος εβρίσκειται πρόσθετος εις τον κώδικα των Αρμολείων ετών 1714-1722 υπ' αριθμ. 1 του Τοπικού Ιστορικού Αρχείου Χίου εις τα λευκά φύλλα υπ' αριθμ. 124^a-143 και περιλαμβάνει 205 πρόσωπα με νέαν υποχρέωσιν προσφοράς μαστίχης εις τας 30 Σεπτεμβρίου 1830, με τίτλον 'Γονικά Μαστιχίου του Χωριού'»· Καββάδας (επιμ.), *Αρμολούσικα ό. π.*, σ. 51-52. Για τις φορολογικές αρμοδιότητες των κοινοτήτων βλ. Σπύρος Ασδραχάς, «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά*, τ. 3/τχ. 5 (1986), σ. 229-258.

³⁵⁶ Το κοινοτικό ταμείο λειτουργούσε και ως ταμειυτήριο, όπου οι Χίοι κατέθεταν τα χρήματά τους και το οποίο οι δημογέροντες διαχειρίζονταν με σύνεση και εντιμότητα. Βασικό μέλημά τους ήταν να είναι πάντοτε γεμάτο, προκειμένου να αντιμετωπίζουν τις έκτακτες ανάγκες που συχνότατα προέκυπταν. Το ταμείο εξυπηρετούσε τις ανάγκες όλων ανεξαιρέτως των πολιτών· βλ. Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 78. Τόσο μεγάλη ήταν η εμπιστοσύνη του λαού στους διαχειριστές του, τους δημογέροντες, που «{...} και αυτός ο Κοραής επεθύμει να κατατίθενται τα χρήματά του εις το Κοινόν της Χίου»· Αδαμάντιος Κοραής, *Επιστολαί Αδ. Κοραή*, (επιμ. Ν. Δαμαλάς), τ. Β', Αθήνα 1885, σ. 137· Μουρατίδης, *ό. π.*, σ. 218-219.

³⁵⁷ Ο Ιερός μουσουλμανικός Νόμος δεν επέτρεπε την ανέγερση εκκλησιών σε χώρες του Ισλάμ, παρά μόνο επισκευή στον ίδιο χώρο και με τα ίδια υλικά, χωρίς επέκταση και αύξηση του ύψους τους. Ο Μαυρόπουλος αναφέρει σχετικά: «Η ανέγερσις επιτρέπεται εις μέρη, ων ο πληθυσμός μη Μουσουλμανικός και υπό τον όρον, όπως τα μέρη ταύτα απέχωση των Μουσουλμανικών συνοικιών. Αργότερον καθωρίσθη, όπως 'ουδέν κώλυμα θέλει παρεμβληθή εις την επισκευήν ή ανοικοδόμησιν κατά το αρχαίον σχέδιον των οικοδομών', εις πόλεις κωμοπόλεις και χωρία»· Μαυρόπουλος, *ό. π.*, σ. 8, υποσημ. 1.

³⁵⁸ Ο κόμης Μάρκελλος στο έργο του *Souvenirs de l' Orient*, όπου περιγράφει την επίσκεψή του στη Χίο, κάνει εκτενή αναφορά στη Σχολή της Χίου, την οποία αποκαλεί: «το ουσιωδέστερον ίδρυμα, το αξιολογότερον πανεπιστήμιον όλης της Ελλάδος, τόσον δια τον αριθμόν των μαθητών όσον και δια

Οι δημογέροντες τη χρηματοδοτούσαν και κατέβαλλαν μεγάλη προσπάθεια για τη συνεχή και εύρυθμη λειτουργία της. Κατά τη δεύτερη δεκαετία του 19ου αιώνα η Σχολή αποτελούσε ένα πολύ σημαντικό πνευματικό κέντρο του Ελληνισμού, με πολλούς μαθητές, επιφανείς δασκάλους, πλούσια βιβλιοθήκη, εργαστήριο Χημείας και δικό της τυπογραφείο.

Βασική επίσης αρμοδιότητα των δημογερόντων ήταν η τήρηση των ηθών, εθίμων και παραδόσεων του τόπου, η αξιοπρεπής και ηθική συμπεριφορά των χριστιανών, ακόμη και ο έλεγχος του τρόπου ένδυσής τους.³⁵⁹ Απαγόρευαν αυστηρά, όπως είδαμε, κάθε πολυτέλεια ή σπατάλη, φοβούμενοι μήπως η επίδειξη του πλούτου διεγείρει την πλεονεξία των Τούρκων και προκαλέσει βαρύτερες φορολογικές απαιτήσεις. Αν και «οι Χίοι είχαν πάσας τας προς τούτο δυνατότητας ένεκα της εμπορικής των ενασχολήσεως και της μετά των πεπολιτισμένων εθνών επικοινωνίας των», η ζωή τους έπρεπε να είναι λιτή και απέριτη, ώστε να μην προκαλεί τους κατακτητές.³⁶⁰

Σημαντική αρμοδιότητα των δημογερόντων ήταν και ο έλεγχος της συναναστροφής των χριστιανών με τους Οθωμανούς κατακτητές. Όπως ήδη αναφέραμε, οι δημογέροντες δεν επέτρεπαν σχέσεις πέραν των τυπικών, που προέκυπταν από τις ανάγκες της καθημερινότητας. Οι παραβάτες τιμωρούνταν με ποινές που ξεκινούσαν από συστάσεις και νουθεσίες και κατέληγαν σε αύξηση φόρων ή ακόμη επιβάλλονταν και εκκλησιαστικές ποινές. Οι ίδιοι, με τους Γέροντες των χωριών έπαιζαν το ρόλο του διαμεσολαβητή, ανάμεσα στο λαό και τις οθωμανικές Αρχές, αναλαμβάνοντας να επιλύουν τα όποια προβλήματα τυχόν παρουσιάζονταν.

την ποικιλία των διδασκομένων μαθημάτων»· Αιμιλία Ζολώτα, «Η Χίος κατά το 1820», *ό. π.*, σ. 66-68· Βλ. επίσης την πληρέστατη μελέτη του Χαροκόπου, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, *ό. π.*, *passim*.

³⁵⁹ Σχετικά με το θέμα της ένδυσης, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο Κώδικας του Θολοποταμίου, Ιστορικό Αρχείο της Χίου, αριθ. χφ. 310, σ. 63-64, καθώς και η παραστατικότερη αφήγηση του Thevenot· βλ. Αργέντης και Κυριακίδης, *Η Χίος παρά τοις Γεωγράφοις και Περιηγηταίς*, *ό. π.*, σ. 265· Βλ. επίσης, Χαροκόπος, *Ο θεσμός της Δημογεροντίας*, *ό. π.*, σ. 79, 80. Στον χειρόγραφο Κώδικα των Αρμολείων (1814-1824) αναφέρεται ρητά η απαγόρευση κοσμημάτων σε γυναίκες και παιδιά και ορίζεται χρηματική ποινή 1.000 γροσίων σε όλο το χωριό σε περίπτωση ανυπακοής· Καββάδας (επιμ.), *Αρμολούσικα*, *ό. π.*, σ. 18.

³⁶⁰ «Εις τα τοπικά έθιμα περιλαμβάνετο και το απαγορεύειν εις τας γυναίκας του επιδεικνύνειν, δημοσία κυρίως, στολισμούς πολυτίμους εις ενδύματα και λοιπά κοσμήματα, ίνα μη παροξύνεται η πλεονεξία και απληστία των Τούρκων»· Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. α', *ό. π.*, σ. 77· Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 79· Η απαγόρευση της πολυτελούς ένδυσης των γυναικών, ιδίως της ανώτερης κοινωνικής τάξης δημιουργεί μία φαινομενική αντίφαση, αν λάβει κάποιος υπόψη του τις περιγραφές των ξένων περιηγητών για την ωραία και εξαιρετικά στολισμένη ενδυμασία των γυναικών της Χίου. Κατά συνέπεια, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι οι απαγορεύσεις αυτές, μάλλον, δε γίνονταν πάντα σεβαστές και ιδίως από την άρχουσα τάξη.

Όπως διαπιστώνουμε, η χιακή κοινωνία των αρχών του 19^{ου} αιώνα ήταν διοικητικά σχεδόν αυτόνομη και ρύθμιζε μόνη της τις εσωτερικές της υποθέσεις. Η ‘ελευθερία’ αυτή γίνεται εμφανέστερη στην απονομή δικαιοσύνης, καθώς οι χριστιανοί, σύμφωνα με το Ιερό Κοράνιο, είχαν το δικαίωμα να καταφεύγουν σε χριστιανικά δικαστήρια. Το ότι το Κοράνιο επέτρεπε στους χριστιανούς να δικάζονται στα εκκλησιαστικά-κοινοτικά δικαστήρια ήταν ρητά εκπεφρασμένο στους προνομιακούς ορισμούς, αλλά σε πολλές περιπτώσεις, τούτο παρέμενε γράμμα κενό περιεχομένου. Δυστυχώς, η έλλειψη δικαστικών αποφάσεων από χριστιανικά και οθωμανικά δικαστήρια, λόγω της Καταστροφής, αποδυναμώνει τις πληροφορίες των πηγών τις οποίες σταχυολογήσαμε.

Η απόδοση δικαιοσύνης αποτελεί τον καθρέπτη του χιακού χαρακτήρα και μία απτή απόδειξη του επιπέδου πολιτισμού που οι Χίοι είχαν αναπτύξει.³⁶¹ Το δικαστικό σύστημα της Χίου απεικονίζει περισσότερο από κάθε άλλη διοικητική πρακτική τη σχέση των Χίων με τους Οθωμανούς «Άλλους» και τη διάθεσή τους να τους αντιμετωπίζουν με δικαιοσύνη και χωρίς προκαταλήψεις. Οι δημογέροντες αναλάμβαναν την εκδίκαση των αστικών υποθέσεων.³⁶² Ο *Μεζάς*, η έδρα της Κοινότητας, λειτουργούσε παράλληλα και ως δικαστήριο και γι’ αυτό ονομαζόταν και *Κρίσις*. Τόπος σεβαστός και τρομερός συνάμα, ενέπνεε φόβο στους πολίτες, καθώς εκεί λάμβαναν χώρα, όχι μόνο η εκδίκαση των υποθέσεων, αλλά και οι εκτελέσεις των ποινών (ραβδισμοί, φυλακίσεις κλπ.), τις οποίες εκτελούσαν τα τουρκικά όργανα.³⁶³

Οι δημογέροντες προσπαθούσαν να δίνουν πάντοτε δίκαιες λύσεις στις διάφορες υποθέσεις που εκδίκαζαν και απέτρεπαν ορισμένους φιλόδικους συμπολίτες τους από το να καταφεύγουν στο οθωμανικό δικαστήριο, εάν δεν ικανοποιούνταν από

³⁶¹ Ο Λινός προτάσσει την αξία της δικαιοσύνης, την οποία θεωρεί ως αξιακό κριτήριο προόδου και εθνικής συνοχής, ακόμη και σε λαούς που βρίσκονται κάτω από ξένο ζυγό. Η δικαιοσύνη αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία ο υπόδουλος λαός θα οικοδομήσει την εθνική του ταυτότητα και εν συνεχεία την ελευθερία του. Λινός, *ό. π.*, σ. 175. Βλ επίσης, Κόκκαλης (επιμ.), *Συμβολή εις την ιστορίαν της Χίου*, *ό. π.*, σ. 425-426.

³⁶² Το δικαστήριο των δημογερόντων δίκασε πρωτοδίκως και κατ’ έφεσιν, αλλά σε αυτή την περίπτωση προσλαμβάνονταν τέσσερις πάρεδροι από τους επιφανέστερους πολίτες. Εάν η υπόθεση ήταν σοβαρή, ζητούσαν η γνώμη της Γενικής Συνέλευσης. Υπερτερούσε όμως πάντοτε η ψήφος του Εφόρου που έδρευε στην Κωνσταντινούπολη. Η εξουσία συνεπώς της Δημογεροντίας υποβαλλόταν σε τριπλό έλεγχο· Αωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», *ό. π.*, σ. 525. Ο Θεοτοκάς αναφέρει ότι, από τη δικαιοδοσία των δημογερόντων εξαιρούνταν μόνο οι ποινικές δίκες· Θεοτοκάς, *ό. π.*, σ. 31.

³⁶³ Λινός, *ό. π.*, σ. 171· Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 91-92. Η Ψαρρού αναφέρει ότι στη συνείδηση των Χίων η Δημογεροντία ταυτιζόταν με το Μεζά, τον τόπο λήψης αποφάσεων και απονομής δικαιοσύνης και κατά συνέπεια με την ιδέα του αυτοδιοικήτου του νησιού· Ψαρρού, «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822», *ό. π.*, σ. 74.

τις δικές τους αποφάσεις.³⁶⁴ Σε περίπτωση που αυτό συνέβαινε, «οι προστρέχοντες εις τα τουρκικά δικαστήρια παιδεύοντο με νοταρικήν ομολογίαν, ήτοι χρεωστικόν ομόλογον ενώπιον των Μνημόνων συντασσόμενον».³⁶⁵ Ήταν δε τόσο γνωστοί για την ευθυκρισία και την μετριοπάθειά τους, ώστε και πολλοί Τούρκοι και Εβραίοι, όταν φιλονικούσαν με χριστιανούς, κατέφευγαν στα χριστιανικά δικαστήρια.³⁶⁶ Η δικαστική εξουσία στη Χίο ήταν ιδιαίτερα προηγμένη και η απόδοση δικαίου, όπως μαρτυρούν οι πηγές, μπορεί να συγκριθεί με αυτήν των δυτικών χωρών.³⁶⁷ Ωστόσο, ο Σγουρός αναφέρει και παραδείγματα Χίων που κατέφυγαν στην τουρκική δικαιοσύνη και παραθέτει πρακτικό της 8^{ης} Φεβρουαρίου 1839, το οποίο προβλέπει ποινή για τους απειθούντες και καταφεύγοντες σε τουρκικά δικαστήρια.³⁶⁸

Η επίλυση όλων των υποθέσεων των χριστιανών υπαγόταν στην εξουσία των δημογερόντων. Η παρέμβασή τους δε, ήταν πάντοτε καίρια και καθοριστική, μέχρι του σημείου να ρυθμίζουν ακόμη και τα ιδιωτικά θέματα στην παραμικρή τους λεπτομέρεια. Η μνηστεία, ο γάμος, η προίκα, το διαζύγιο, η διατροφή, η υιοθεσία, οι διαθήκες, ήταν θέματα που ρυθμιζόνταν από τους δημογέροντες, καθώς σχετιζόνταν με το εθιμικό δίκαιο του τόπου, όπου το Κοράνιο δεν είχε καμία αρμοδιότητα.³⁶⁹ Για τα προβλήματα του οικογενειακού δικαίου αποφαινόταν και πάλι η Δημογεροντία με τελεσιδικές αποφάσεις, οι οποίες σε καμία περίπτωση δεν παραβιάζονταν ούτε

³⁶⁴ Βλ. Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», *ό. π.*, σ. 526.

³⁶⁵ Στο *ίδιο*, σ. 527, υποσημ. 1.

³⁶⁶ Πρβλ. Κ. Κουκουριδής, *ό. π.*, σ. 159· Θεοτοκάς, *ό. π.*, σ. 32· Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», *ό. π.*, σ. 509, 526.

³⁶⁷ Ενώ σε όλη την οθωμανική επικράτεια, ακόμη και στην Κωνσταντινούπολη, αρκούσε η μαρτυρία δύο ατόμων (συχνότατα ψευδομαρτύρων) για να καταδικαστεί ή να αθωωθεί κάποιος για χρέος, στη Χίο, χωρίς ομόλογο υπογεγραμμένο παρά των συμβαλλομένων και μαρτύρων δε μπορούσε ο φερόμενος ως υπαίτιος να καταδικαστεί. Ο Γλάδστον στη διατριβή του ζητά να μελετηθεί από πολιτειολόγους το πρότυπο πολίτευμα της Χίου· Ανωνύμου, *ό. π.*, σ. 508, 510 υποσημ. 1.

³⁶⁸ «Το από 30 Απριλίου 1836 πρακτικόν αναφέρει την υπόθεση των απειθών Δόντιδων, οίτινες απειθήσαντες εις τας διαταγάς και συμβουλάς της Δημογεροντίας, επρόστρεξαν εις τον Μεκχεμέ. Φαίνεται ότι τινές εξ εκείνων, οίτινες εθεώρουν τας αποφάσεις των δημογερόντων δυσμενείς εις τα συμφέροντά των, κατέφευγον εις τα τουρκικά δικαστήρια, - τούτο συνάγω εκ του πρακτικού της 8^{ης} Φεβρουαρίου 1839 θεσπίζοντος ότι: 'οι καταφεύγοντες εις εξωτερικά κριτήρια (η λέξη 'εξωτερικά' που χρησιμοποιείται για τα οθωμανικά δικαστήρια είναι δηλωτική της εικόνας του 'Άλλου' και έχει ιδιαίτερη βαρύτητα) εκρίθη συμφώνως εύλογον να παιδεύονται με νοταρικήν ομολογίαν, η οποία να γίνεται επ' ονόματι του *αδικηθέντος*, εις όσην ζημίαν του επροξενήθη {...} κατά το παλαιόν έθιμον της πατρίδος» στο *ίδιο*, σ. 526· επίσης, Πιτζιπιός, *ό. π.*, σ. 65-66.

³⁶⁹ Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 83-84. Οι Κώδικες της πόλεως και των χωριών της Χίου αναφέρονται κυρίως σε ιδιωτικές υποθέσεις που αφορούν κληρονομίες, διαθήκες, υιοθεσίες, προικοσύμφωνα, διευθετήσεις κτηματικών διαφορών, επικυρώσεις εγγράφων κλπ· βλ. και Καββάδας (επιμ.), *Αρμολούσικα, ό. π.*, σ. 18. Σημαντικά παραδείγματα χρήσης πληροφοριών από διαθήκες βλ. στο Κόμης, *Ιστορία και Ιστορικά Τεκμήρια. Παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο στους νεότερους χρόνους (16^{ος} - 20^{ος} αιώνας)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2017.

αχρηστεύονταν από την οθωμανική διοίκηση.³⁷⁰ Οι δημογέροντες παρενέβαιναν επίσης δραστικά, όπως είδαμε, παρεμποδίζοντας την τέλεση μικτών γάμων.

Το σύστημα της χριστιανικής διοίκησης της Χίου αντανakλά εν πολλοίς τη στάση των χιακών Αρχών απέναντι στους αλλοεθνείς και ετερόδοξους «Άλλους», όχι μόνο τους Οθωμανούς, αλλά και τους Δυτικούς (*Λεβαντίνους*) που διέμεναν στο νησί. Και σε αυτή την περίπτωση, η ισχύς των δημογερόντων κατά την άσκηση της δικαστικής εξουσίας ήταν απαραβίαστη, ακόμη και αν οι ξένοι υπήκοοι ήταν πρόξενοι, υποπρόξενοι ή άλλοι Ευρωπαίοι διπλωμάτες. Είναι γνωστό ότι στην οθωμανική Επικράτεια οι παροικούντες Ευρωπαίοι υπήκοοι υπόκειντο, όχι στους νόμους της εντοπίου Διοικήσεως, αλλά του Έθνους τους³⁷¹ και ότι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία υπήρχαν τόσες διοικήσεις όσοι και οι Αντιπρόσωποι των διαφόρων ευρωπαϊκών Εθνών. Στη Χίο όμως, ακόμη και για τους ξένους διπλωμάτες, ακολουθούνταν το τοπικό εθιμικό δίκαιο και οι υποθέσεις τους εκδικάζονταν από τους δημογέροντες σύμφωνα με αυτό.³⁷¹

Ωστόσο και στη Χίο, όπως άλλωστε και σε κάθε οθωμανοκρατούμενη περιοχή, οι διακρίσεις εις βάρος των χριστιανών ήταν συχνές. Σε περίπτωση διαφοράς μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων η μαρτυρία του χριστιανού δεν γινόταν δεκτή. Ο χριστιανός ήταν πάντα υπόλογος και συχνά καταδικαζόταν αναίτια. Επίσης, λόγω της ασάφειας και της αντιφατικότητας του ισλαμικού δικαίου, το οποίο επιδεχόταν διάφορες ερμηνείες, δημιουργούνταν νομικά κενά και πρόσφορο έδαφος για εκμετάλλευση των *ραγιάδων*. Ο χρηματισμός των Τούρκων δικαστών και η συκοφαντία (*αβανία*)³⁷² επιδείνωνε την κατάσταση και κατατρομοκρατούσε τους χριστιανούς, οι οποίοι, εάν εμπλέκονταν σε δικαστικούς αγώνες με Οθωμανούς, δε μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις χρηματικές απαιτήσεις των δικαστών.

³⁷⁰ Χφ. Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής», αρ. χφ. 1559: *Κώδιξ Δημογεροντίας Χίου. Κώδιξ του Κοινού της Χίου εν φ σημειούνται διάφοροι υποθέσεις σημαντικά, δια συνελεύσεως αποφασισθέντων, αίτινες θέλουν μείνει ασάλευτοι εις κάθε καιρόν*, Χίος 1832-1881· Καββάδας, *Η εν Χίω βιβλιοθήκη Κοραή*, ό. π., σ. 279.

³⁷¹ Πιτζιπιός, ό. π., σ. 65.

³⁷² «Για χρηματισμό χρησιμοποιούσαν οι Τούρκοι και την ‘αβανία’, δηλαδή τη συκοφαντία και τη διαβολή. Οποιοσδήποτε Τούρκος ήθελε να αποσπάσει χρήματα δεν είχε παρά να απειλήσει με καταγγελία για εξύβριση της μουσουλμανικής θρησκείας ή για ανταρσία ή για άλλα πταίσματα. Οι χριστιανοί έδιναν αμέσως χρήματα για να απαλλαγούν, όσοι δεν ήθελαν να υποστούν μαρτύρια. Ιδιαίτερα οι ανώτατοι υπάλληλοι σφετερίζονταν περιουσίες και αποκτούσαν άφθονα χρήματα με τις αβανίες» Άμαντος, *Έλληνες και Τούρκοι*, ό. π., σ. 208. Για την *αβανία* βλ. Περικλής Ζερλέντης, *Νησιωτική Επετηρίς*, τυπογραφείο Ν. Φρέρη, Ερμούπολη Σύρου 1918, σ. 32-34 και Κοντογιάννης, *Οι Προστατευόμενοι*, Αθήνα 1917, σ. 27.

Ο τρόπος ‘διαχείρισης’ από την τοπική χριστιανική Αρχή των δικαστικών αποφάσεων, είναι δηλωτικός της σχέσης της με την οθωμανική εξουσία. Η επιρροή των Χίων δημογερόντων στις οθωμανικές Αρχές και η συνήθως επιτυχής προσπάθεια εξομάλυνσης των διαφορών που συχνά ανέκυπταν κατά την εκδίκαση των υποθέσεων, αποτελεί τρανή απόδειξη της ισχύος τους. Μετά την ακρόαση των υποθέσεων που διαρκούσε από το πρωί μέχρι τη δύση του ηλίου, οι δημογέροντες μετέβαιναν στον μουσελίμη για τη ‘διαπραγμάτευση’ των αναφυομένων διαφορών. Εάν οι διαφορές αφορούσαν Τούρκους, συνεννοούνταν με τον φρούραρχο για την περαιτέρω έκβασή τους. Στις περισσότερες περιπτώσεις πάντως επικρατούσε η γνώμη των δημογερόντων διότι, *«βλέποντες οι Τούρκοι ότι ουδέποτε ενίκων εις τοιαύτας περιστάσεις, εφρόντιζον εκ των προτέρων, ου μόνον να μη δυσσαρεστώσι τους δημογέροντας, αλλά και να ευχαριστώσιν αυτούς»*.³⁷³

Τα οθωμανικά δικαστήρια εκδίκαζαν πολιτικές και ποινικές υποθέσεις, αλλά οι αποφάσεις σε περιπτώσεις χριστιανών εκτελούνταν μόνο με τη συγκατάθεση των δημογερόντων, οι οποίοι επέβαλλαν ποικίλες ποινές όπως: εξωκκλησιασμό, αφορισμό, χρηματικό πρόστιμο, μαστίγωση, φυλάκιση ή εξορία.³⁷⁴ Η θανατική ποινή επιβαλλόταν μόνο από τον Τούρκο διοικητή και όχι από τον καδή και πάλι μόνο με την συγκατάθεση των δημογερόντων.³⁷⁵ Σπάνια όμως οδηγούνταν σε αυτήν την ακραία ποινή, καθώς διακατέχονταν πάντα από διάθεση συμβιβασμού. Σε περίπτωση που οι οθωμανικές Αρχές καταζητούσαν έναν χριστιανό, οι δημογέροντες μετέρχονταν όλα τα μέσα προκειμένου να τον διασώσουν.³⁷⁶ Επιπλέον, δεν επέτρεπαν την αναχώρηση από το νησί κανενός, εάν εκκρεμούσαν εις βάρος του δικαστικές αποφάσεις.³⁷⁷ Προσπαθούσαν δε να επιλύουν τις υποθέσεις μόνοι τους αποφεύγοντας με κάθε τρόπο την εμπλοκή των Οθωμανών.³⁷⁸

³⁷³ Ζολώτας, τ. Γ’/τχ. α’, ό. π., σ. 77.

³⁷⁴ Τις σωματικές ποινές, καθώς και τη φυλάκιση, εκτελούσαν οι Τούρκοι με εντολή των δημογερόντων, οι οποίοι, σε κάθε περίπτωση, απέφευγαν να εμπλέκουν τους κατακτητές σε «εσωτερικά θέματα» της κοινότητας, γι’ αυτό και σπανιότατα επέβαλλαν τις ποινές αυτές. Η συνηθέστερη τιμωρία ήταν το χρηματικό πρόστιμο, η πιο ανώδυνη και επωφελής για την κοινότητα και η οποία δεν είχε θρησκευτικό αντίκτυπο. Οι ποινές εκτελούνταν στον *Μεζά*.

³⁷⁵ Ζολώτας, τ. Γ’/τχ. α’, ό. π., σ. 77· επίσης, Χαροκόπος, ό. π., σ. 86. Αν και η πληροφορία αυτή φαίνεται υπερβολική, ωστόσο αναφέρεται και σε άλλες πηγές.

³⁷⁶ Χαροκόπος, ό. π., σ. 110.

³⁷⁷ Βλ. Κώδιξ Δημογεροντίας, Χφ. Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» αρ. χφ. 1567, σ. 1, Επιστολή προς Ιω. Ψυχάρην, τῆ 8^η Φεβρουαρίου 1843.

³⁷⁸ Λινός, ό. π., σ. 171· Ζολώτας, τ. Γ’/τχ. α’, ό. π., σ. 75 και Βλαστός, ό. π., σ. 284 (158).

Δεν είναι σπάνιες στη Χίο οι καταδίκες Τούρκων για αδικίες, επιθέσεις, βιαιοπραγίες εναντίων χριστιανών, ύστερα από παρέμβαση των δημογερόντων. Για παράδειγμα, σε κώδικα του χωριού Καλαμωτή του 1729, αναφέρεται θανάτωση Τούρκου, ο οποίος μαχαίρωσε έναν Χιώτη χωρικό και του έκλεψε δύο ψωμιά.³⁷⁹ Ο Σγουρός αναφέρει περιπτώσεις Τούρκων διοικητών, οι οποίοι παύθησαν από το αξίωμά τους, διότι δυσαρέστησαν τους δημογέροντες ή έχασαν την εύνοιά τους· μάλιστα οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να δείξουν έμπρακτη μεταμέλεια.³⁸⁰ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιστολή του Ισμαήλ μπέη προς τη Δημογεροντία της Χίου «Περί υποβολής παραπόνων του δια την εκ Χίου παύσιν του».³⁸¹

Ο Χαροκόπος παραθέτει στοιχεία σχετικά με τον Τούρκο Διοικητή της Χίου Ετέμ πασά, ο οποίος, μη θέλοντας να αποδώσει τις καθιερωμένες τιμές στους δημογέροντες, περιέπεσε σε τέτοια δυσμένεια, ώστε αυτοί αρνήθηκαν την καταβολή χρημάτων σε πλοίο του αυτοκρατορικού στόλου που είχε καταπλεύσει στο λιμάνι του νησιού. Ο Τούρκος διοικητής διέταξε την προσαγωγή τους στο Διοικητήριο και, όταν οι δημογέροντες απάντησαν προκλητικά, απαίτησε τη σύλληψή τους. Οι σύμβουλοι του όμως τον προέτρεψαν να παραιτηθεί από την εκτέλεση της ποινής, διότι «θα φάγει το κεφάλι του», όπως χαρακτηριστικά του είπαν. Προς ένδειξη μεταμέλειας ο Ετέμ πασάς επισκέφθηκε πρώτος τους δημογέροντες στο Μεζά «κομίζων και εις ένα έκαστον αυτών και μεταξωτόν ένδυμα ως δώρον».³⁸² Το περιστατικό αυτό είναι ενδεικτικό, όχι μόνο της πανθομολογούμενης ισχύος της χιακής Δημογεροντίας, αλλά και της μορφής συνύπαρξης χριστιανών και μουσουλμάνων που αυτή αυστηρά οριοθέτησε.

Οι δημογέροντες λοιπόν, όταν εκτιμούσαν ότι θίγονταν τα συμφέροντα των συμπολιτών τους ή ότι κινδύνευαν τα ήθη και τα έθιμα της πατρίδας, δε δίσταζαν, σε συνεργασία με τον Χίο Έφορο στην Κωνσταντινούπολη, να ‘επαναφέρουν με παρρησία τους εκπροσώπους της οθωμανικής εξουσίας στην τάξη’, ακόμη και να παύσουν τους ακατάλληλους Οθωμανούς αξιωματούχους, πληρώνοντας πάντοτε το

³⁷⁹ Κανελλάκης, ΧΑ, ό. π., σ. 385· βλ. επίσης, Γεώργιος Ιω. Δαμαλάς (επιμ.), *Καλαμωτή, Ένα Παραδοσιακό Μεσαιωνικό Μαστιχοχώρι της Χίου*, Σύλλογος Καλαμωτούσων-Χίου Αττικής, Αθήνα 1989, σ. 290.

³⁸⁰ Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», ό. π., σ. 522-523.

³⁸¹ Χφ. Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής», αρ. χφ. 749: Ισμαήλ μπέης προς τη Δημογεροντία Χίου, (ελληνιστί), Κωνσταντινούπολις, 9 Νοεμβρίου 1840.

³⁸² Χαροκόπος, ό. π., σ. 110 - 111. Για περιστατικά τιμωρίας Τούρκων, λόγω της δυσμενούς διαθέσεως των δημογερόντων, βλ. στο *ίδιο*, σ. 109, 110· επίσης, Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. α', ό. π., σ. 78, 79· Βλαστός, ό. π., σ. 283 (157)· Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», ό. π., σ. 522, υποσημ. 1.

ανάλογο για την περίπτωση χρηματικό αντίτιμο ή αποστέλλοντας σημαντικά δώρα στην Υψηλή Πύλη.³⁸³ Πολλά τέτοια παραδείγματα αναφέρει ο Σγουρός που δημιουργούν εντύπωση και ‘ανατρέπουν’ την συνήθη εικόνα του υποταγμένου ραγιά και του παντοδύναμου Τούρκου κατακτητή.³⁸⁴

Ωστόσο, οι δημογέροντες υποβάλλονταν και αυτοί σε περιορισμούς από θεσμικά όργανα της Κοινότητας. Η Μεγάλη και η Μικρή Συνέλευση λειτουργούσαν εκτός των άλλων και ως ελεγκτικά όργανα, τα οποία επόπτευαν και αποφαίνονταν σχετικά με τους χειρισμούς τους. Εάν παραμελούσαν τα Κοινά, οι προύχοντες είχαν το δικαίωμα να τους καθαιρέσουν. Η Μικρή Συνέλευση δε, λειτουργούσε και ως Εφετείο, στο οποίο οι δημογέροντες λογοδοτούσαν· κυρίως όμως ελέγχονταν για τα πεπραγμένα τους από τον εν Κωνσταντινουπόλει Έφορο. Η Ψαρρού κάνει λόγο για έναν τρίτο φορέα ελέγχου που ονομαζόταν «Καφές Εγκρεμούσων». Το σώμα αυτό, αποτελούμενο από μία ομάδα αριστοκρατών της περιοχής του Εγκρεμού, στην πόλη της Χίου, ήλεγχε και λογόκρινε τις αποφάσεις της Μεγάλης Συνέλευσης, ενώ έκανε προτάσεις για πολιτικά και κοινωνικά θέματα.³⁸⁵

Ο Έφορος ή Βασιλικός Έφορος ή Επίτροπος εκλεγόταν από τους Χίους, τους εγκατεστημένους στην Κωνσταντινούπολη και από τους εκεί δημογέροντες ενώπιον της Πύλης και του Πατριαρχείου· λειτουργούσε δε ως πρόξενος της Χίου στην Υψηλή Πύλη και αναλάμβανε όλες τις σοβαρές υποθέσεις που αφορούσαν το νησί. Καμία απόφαση δε γινόταν δεκτή εάν δεν υπήρχε η συγκατάθεσή του. Από τον Έφορο του Κοινού της Χίου στην Κωνσταντινούπολη πήγαζε, σε μεγάλο βαθμό, η ισχύς των δημογερόντων και η ομαλή συνύπαρξη των χριστιανών κατοίκων του νησιού με το τουρκικό στοιχείο. Δε θα ήταν υπερβολή αν λέγαμε ότι ο Έφορος ‘κρατούσε στα χέρια του την τύχη της Χίου’. Οι δημογέροντες τον συμβουλευόνταν

³⁸³ «Τα πλούτη ταύτα, διεγείροντα των Διοικητών την απληστίαν, χαλιναγωγούσιν άμα και μετριάζουσιν τας ορμάς αυτών, εκ πείρας πεπεισμένων ότι οι Χίοι προτιμότερον δαπανώσιν εν Κωνσταντινουπόλει όπως επιτύχωσι την αντικατάστασιν ή την παύσιν αυτών {...}» Στο ίδιο, σ. 500. Ο Χίος Έφορος στην Κωνσταντινούπολη, Ιω. Ψυχάρης, σε επιστολή του, εν Κωνσταντινουπόλει 29-8-1839, κάνει λόγο για πεσκέσια προς την οθωμανική διοίκηση. «Τα πεσκελήκια να τα στείλετε όσον το δυνατόν αρχήτερον» Γεώργιος Στυλ. Παπαδόπουλος (επιμ.), *Επιστολαί Ι. Ψυχάρη, εφόρου των Χίων εις Κωνσταντινούπολιν προς την Δημογεροντίαν Χίου*, ανάτυπο εκ των «Χιακών Νέων», τύποις Π.Α. Ιατρίδη, Χίος 1953, σ. 54 (έγγραφο υπ’ αριθμ. 1015). Σε άλλη επιστολή του με αρ. 1228Ζ, Κωνσταντινούπολις 8-9-1842, ο Ψυχάρης στο υστερόγραφο αναφέρει: «Περιμένω ανυπομόνως τα δώρα εις τον Σουλτάνον. Το Ραμαζάνι έρχεται· ελπίζω δε ότι θέλουν είναι λαμπρά και πλείστα» στο ίδιο, σ. 76. (Οι επιστολές αυτές αποτελούν μέρος της *Αλληλογραφίας* του Ιω. Ψυχάρη με τη Δημογεροντία Χίου, την έκδοση της οποίας επιμελήθηκε ο Γ. Παπαδόπουλος).

³⁸⁴ Ανωνύμου, «Η Χίος κατά το 1810», ό. π., σ. 521· στο ίδιο, σ. 522, βλ. υποσημ. 1 και σ. 523.

³⁸⁵ Ψαρρού, «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822», ό. π., σ. 67.

πάντοτε και τον κρατούσαν ενήμερο για όλα τα ζητήματα που αφορούσαν στο νησί, πράγμα το οποίο αποδεικνύεται από την συχνότατη μεταξύ τους αλληλογραφία. Εάν οι αποφάσεις των δημογερόντων δεν τον έβρισκαν σύμφωνο, τροποποιούνταν αμέσως ή ακυρώνονταν.

Ο Έφορος, με τους επιτρόπους του Κοινού της Χίου στην Πόλη,³⁸⁶ αξιοποιούσαν με τον καλύτερο τρόπο την εύνοια του Σουλτάνου και με την πολιτική πείρα και τη διπλωματική δεξιότητα που διέθεταν ρύθμιζαν προς όφελος των Χίων και τις πιο δυσεπίλυτες υποθέσεις. Από τις σχέσεις του Εφόρου με την Υψηλή Πύλη, τους εύστοχους διπλωματικούς χειρισμούς του και την άγρυπνη και αυστηρή εποπτεία που ασκούσε, εξαρτιόταν η μοίρα του νησιού.³⁸⁷ Για τον λόγο αυτό ο σεβασμός των Χίων, αλλά και των ίδιων των δημογερόντων στο πρόσωπό του, ήταν παροιμιώδης. Ο Χαροκόπος εύστοχα χαρακτηρίζει τους Εφόρους ως 'υψηλούς προστάτες και στοργικούς πατέρες των Χίων αδελφών τους'.³⁸⁸

Ανάμεσα στους σημαντικότερους Χίους που διετέλεσαν Έφοροι στην Κωνσταντινούπολη ήταν οι: Νικόλαος Μαυροκορδάτος (ο πατέρας του εξ' Απορρήτων), ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος ο εξ' Απορρήτων, ο Δημήτριος

³⁸⁶ «Οι επίτροποι του Κοινού στην Κωνσταντινούπολη, τρεις τον αριθμό, εξυπηρετούν ακριβώς την ανάγκη της κοινότητας για τον οικονομικό έλεγχο των μελών της. Πέρα από αυτό, έχουν τη δυνατότητα να προσεγγίζουν τους Οθωμανούς αξιωματούχους, όχι μέσα σ' ένα αναγνωρισμένο θεσμικό πλαίσιο, αλλά μέσα από ένα δίκτυο προσωπικών σχέσεων». Παπαηλιάκη, *ό. π.*, σ. 42.

³⁸⁷ Η πολιτική ισχύς και επιρροή του Εφόρου της Χίου στην Κωνσταντινούπολη Ιω. Ψυχάρη, τόσο προς τους συμπατριώτες του, αλλά και προς την Υψηλή Πύλη, καθώς και η εγκάρδια φιλία του με τον Σουλτάνο Μετζίτ υπήρξε παροιμιώδης· Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 111· βλ. επίσης, *στο ίδιο*, σ. 104-105.

³⁸⁸ «Έχοντας δε ως υπομόχλιον το χρήμα απέβησαν παντοδύναμοι επιτυχάνοντες και αυτήν την μετάθεσιν του Καδή ή του Διοικητού της Νήσου, οσάκις ούτοι εξήτουν να καταπατήσουν έθιμα της πατρίδος ή ετόλμων υπερβάσεις τινάς εν τη Διοικήσει ή εδείκνουν συμπεριφοράν προς τους Δημογέροντας ανάρμοστον και απρεπή. Την δύναμιν τούτων γνωρίζοντες οι Δημογέροντες ουδόλως υπελόγιζαν τας απειλάς των Τουρκικών Αρχών της Νήσου»· *στο ίδιο*, σ. 103. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η μελέτη της Ψαρρού για το θεσμό της Δημογεροντίας μετά το 1822 και η αναπόσπαστη σύνδεσή του με το πρόσωπο του Χίου Εφόρου στην Κωνσταντινούπολη Ιωάννη Ψυχάρη· Ψαρρού, «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822», *ό. π.*, σ. 62-82· βλ. επίσης, Παπαδόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, σ. 85-87, όπου παρατίθεται επιστολή του Εφόρου Ιω.Ψυχάρη προς τους Δημογέροντες της Χίου (Κωνσταντινούπολις 20 Απριλίου 1837), ο οποίος σε αυστηρό τόνο τους συμβουλεύει, υποδεικνύοντάς τους, πώς πρέπει να συμπεριφερθούν στο Μουχαφίζη, με τον οποίο είχαν διαφορές. Ζητά μάλιστα να τον κρατούν για όλα ενήμερο και τους καθησυχάζει: «{...} προσέχητε εις το εξής να φαίνεσθε ως Δημογέροντες έμπροσθέν του, να υπερασπίζεσθε και εύρητε τα δίκαια των πτωχών και έθιμα της πατρίδος, χωρίς να δίδετε την συγκατάθεσίν σας εις νεωτερισμούς, προερχομένους αφ' εαυτού του{...} επειδή και κατά το πάλοι η Δημογεροντία, εις νεωτερισμούς, ελάμβανεν απ' εδώ τας αναγκαίας οδηγίας και με τοιούτον τρόπον κόπτεται η ορμή του {...}»· Αλλά και ο ίδιος δε διστάζει να δείξει τη δυσαρέσκειά του: «{...} δύο γράμματα με έχει σταλμένα πλην ούτε του έκαμα, αλλ' ούτε θέλω του κάμει ίσως απόκρισιν, όσον είναι η ψυχή μου συγχισμένη μαζί του {...}»· Η αδιαμφισβήτητη ισχύς του Ιω. Ψυχάρη είναι προφανής στην επιστολή του προς τους Χίους Δημογέροντες, όπου τους απειλεί ότι θα ανακαλέσει την εκλογή τους σε περίπτωση που υποπέσουν ξανά στο μέλλον σε κάποιο παράπτωμα ή εάν δεν ακολουθούν πιστά τους κανονισμούς της κοινότητας· βλ. Γ.Α.Κ., Φ. 301, 8 Ιουλίου 1837 και 28 Μαρτίου 1838.

Σκαναβής, ο Ιωάννης Ψυχάρης κ.ά. Αναρίθμητα και πολύ σημαντικά είναι τα όσα κατόρθωσαν οι Χίοι Έφοροι για τους συμπατριώτες τους.³⁸⁹ Ιδιαίτερη μνεία οφείλουμε στον Ιω. Ψυχάρη, πάππο του γλωσσολόγου, ο οποίος υπήρξε επίσημος Έφορος των Χίων στην Κωνσταντινούπολη από το 1831 μέχρι το θάνατό του το 1861.³⁹⁰

Η διοίκηση της Χίου επί τουρκοκρατίας και ο θεσμός της Δημογεροντίας είναι θέματα πολύπλευρα και ανεξάντλητα. Πρόθεσή μας ήταν να δώσουμε μία αντιπροσωπευτική εικόνα της χριστιανικής διοίκησης του νησιού πριν από το 1822 και κυρίως να καταδείξουμε πώς, σε αυτή την προηγμένη αλλά υπόδουλη κοινωνία διαμορφώνονταν θεσμικά οι σχέσεις του ελληνικού πληθυσμού με τους Οθωμανούς Τούρκους. Δεν υπάρχει τίποτα πιο εύγλωττο και αντιπροσωπευτικό από τα λόγια που βάζει στο στόμα ενός απλού Χιώτη ο Ξένος στην *Ηρωίδα της Ελληνικής Επανάστασεως*. Εικάζουμε ότι αυτή περίπτωση θα ήταν η άποψη και των υπολοίπων Χίων της εποχής για τον Οθωμανό κατακτητή: «Έχουμεν το μπορικό μας τριμπουνάλε, το θαλασσινό μας τριμπουνάλε, τους νοταραίους μας, ξέχωρα αφ' τους Τούρκους, και με τους δικούς μας νόμους. Ούλα τούτα κρατιούνται με το πουγγί μας και, για τούτο, το ζορμπαλίκι το Τούρκικο εδώ δα δε φτάνει. Ο Μουσελίμης και ο Καδής που διοικούνε εκατόν είκοσι χιλιάδες ψυχές του νησιού μόνο για τα μάτια και μόνο για ένα μικρό χαρατζάκι των χωριώνε κάθονται».³⁹¹

³⁸⁹ Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 104· Argenti, *Chius Vincta*, *ό. π.*, σ. CXCVI.

³⁹⁰ Ο Ψυχάρης προστατεύει, νοουθετεί, ενθαρρύνει τους δημογέροντες, αλλά επίσης ασκεί κριτική και τους ψέγει, όταν το κρίνει απαραίτητο. Η αλληλογραφία του με τη Δημογεροντία Χίου είναι συχνότατη, πολύ αποκαλυπτική και παρουσιάζει ευκρινέστατα τη σχέση της χιακής διοίκησης με τις οθωμανικές Αρχές του νησιού. Παραθέτουμε ενδεικτικά αποσπάσματα από αυτή την αλληλογραφία: «Αν ήθελε πειραχθήτε το παραμικρόν ή από τον Μουσελίμην ή από οποιονδήποτε άλλον αυτού χωρίς να παραβλέπητε τίποτα να με ειδοποιείτε αμέσως· Παπαδόπουλος (επιμ.), *ό. π.*, σ. 16, (αρ. επιστολής 751, εν Κωνσταντινουπόλει 15 Ιανουαρίου 1840). Στην επιστολή υπ' αριθμ. 1015, εν Κωνσταντινουπόλει 29. 8. 1839, αναφέρει σχετικά με τον καδή της Χίου: «Αν ιδήτε ότι δεν μεταβάλλει φέρσιμον, στείλατε αναφοράν υπογεγραμμένην από μόνον την Δημογεροντίαν, και τότε τον αλλάζομεν και μένομεν ήσυχοι»· *στο ίδιο*, σ. 54-55. Στην επιστολή υπ' αριθμ. 983, εν Κωνσταντινουπόλει 2. 4. 1854, υπενθυμίζει στους δημογέροντες το χρέος τους: «Είναι χρέος σας να αγρυπνεείτε και να προσέχητε ακριβώς να μη δοθεί η παραμικρή αφορμή ανησυχίας από μέρους των χριστιανών· *στο ίδιο*, σ. 38. Στην επιστολή του προς τη Δημογεροντία υπ' αριθμ. 1228Α, εν Κωνσταντινουπόλει 3. 1. 1841, φαίνεται η αδιαμφισβήτητη ισχύς του απέναντι στην οθωμανική διοίκηση της Χίου. Αναφερόμενος σε Τούρκο αξιωματούχο, ο οποίος επιμένει στην εκτέλεση ενός Μαζπατά, παρά τη θέλησή του Εφόρου, ενημερώνει τους δημογέροντες: «Γου έδωκα να καταλάβη τι είναι Μεζάς, και ότι πρέπει πάντοτε να σέβηται και να μην ενοχλεί το Ιερόν τούτο το Κατάστημα ούτε να το προσβάλλει εις τα προνόμια και δικαϊώματά του· παρομοίως και οι μεγάλοι υπουργοί του Κράτους τον διώρισαν έμπροσθέν μου να προσέχη δια τον Μεζάν, και να φέρεται καλώς με αυτόν»· *στο ίδιο*, σ. 60-61.

³⁹¹ Χαροκόπος, *ό. π.*, σ. 92-93, υποσημ. 3.

Το πρότυπο αυτό σύστημα διοίκησης, το τόσο προηγμένο για την εποχή του, δε μπορεί παρά να έδινε την αίσθηση στους πολίτες ότι, αν και υπόδουλοι, διαβιούσαν σε μία ευνομούμενη και δίκαιη κοινωνία, όσο τουλάχιστον το επέτρεπαν οι συνθήκες, υπό το άγρυπνο βλέμμα και την πατρική στοργή των δημογερόντων.³⁹² Η αμεροληψία και η ευθυδικία τους απέναντι σε όλους ανεξαιρέτως τους κατοίκους της Χίου, δημιουργούσαν αισθήματα εκτίμησης και σεβασμού, σε σημείο τέτοιο, ώστε θεωρούνταν αδιανόητη και η παραμικρή παρακοή στις αποφάσεις τους. Η πανθομολογούμενη ισχύς τους δημιουργούσε ένα αίσθημα ασφάλειας που δε συναντούσε εύκολα κάποιος σε άλλες ελληνικές περιοχές κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας και που, σε καμία περίπτωση, δε μπορούσε να προοιωνίσει την καταστροφή που θα επακολουθούσε. Μέσα σε αυτό το κλίμα ανοχής, οι σχέσεις που δημιουργούνταν με τους Οθωμανούς ήταν ανεκτές και σε μεγάλο βαθμό ελεγχόμενες από τους δημογέροντες.

Κατά συνέπεια, το μίσος για τον κατακτητή -ακόμη και αν υπήρχε- δε θα ήταν εμφανές στην καθημερινή συναναστροφή, καθώς οι υπάρχουσες συνθήκες δεν το ευνοούσαν. Θα πρέπει να έβγαινε στην επιφάνεια μόνο σε περιόδους εντάσεων. Το μίσος αυτό τροφοδοτούνταν, από την πλευρά των Τούρκων, από θρησκευτικό κυρίως φανατισμό, απληστία και διάθεση επιβολής στους υπόδουλους *ραγιάδες* και από την πλευρά των Χίων, από αίσθημα αδικίας, και διάθεσης υποτίμησης του Τούρκου, λόγω της καταγωγής του, της θρησκευτικής ετερότητας, αλλά κυρίως λόγω της δουλείας την οποία εξαιτίας του υφίσταντο. Θα υπήρχαν στην καθημερινότητα των Χίων δείγματα αυτού του μίσους, ωστόσο είναι σίγουρο ότι η Δημογεροντία θα τα διευθετούσε πριν πάρουν έκταση.

Από όσα προηγήθηκαν θεωρούμε ότι καταδείχθηκε επαρκώς ότι ο θεσμός της Δημογεροντίας στη Χίο, πριν από το 1822 αλλά και μετά, απετέλεσε όχι μόνο το στήριγμα και τον συνεκτικό κρίκο των ορθοδόξων Ελλήνων του νησιού, αλλά και το περιβάλλον, μέσα από το οποίο και δια του οποίου, διαμορφώθηκε η εικόνα του Τούρκου κατακτητή. Η εικόνα ενός ήπιου ή σωστότερα, εύκολα διαχειρίσιμου «Άλλου», ο οποίος μειοψηφούσε αριθμητικά, πάντοτε σε απόσταση από τον απλό

³⁹² Ο Πιτζιπιός παρατηρεί ότι: «Συνήργησαν εις το να θεμελιώσωσι το πολιτικόν τούτο σύστημα: πρώτον η Γενική ομόνοια των κατοίκων της νήσου, οίτινες παρέβλεπον όλα τα προσωπικά πάθη αποδεχόμενοι ευχαρίστως αντί της ίδιας των, την γνώμην και του πλέον θανασίμου εχθρού των, όταν έβλεπον ότι αυτή συμφέρει εις το κοινόν όφελος της πατρίδος και δεύτερον η μεγάλη προσοχή των εις το να διατηρήσωσιν αμώμητον και απαραβίαστον την υπερτάτην ισχύν και την ακριβή εκτέλεσιν των νόμων και των εθίμων των» Πιτζιπιός, *ό. π.*, σ. 73-74.

Χίο, ενός κυριάρχου του οποίου η αυθαιρεσία και η πλεονεξία έβρισκαν ως σθεναρό αντίπαλο ένα καλά οργανωμένο διοικητικό σύστημα, αποτελεί ξεχωριστό παράδειγμα και είναι προϊόν μιας ευνομούμενης κοινωνίας, η οποία ακμάζει τη συγκεκριμένη περίοδο.³⁹³ Η ιδιαίτερη ευφυΐα των Χίων δημιούργησε μία ζηλευτή διοικητική οργάνωση, χωρίς κενά και περιθώρια λάθους, που συνδύαζε με αξιοθαύμαστο τρόπο τη δημοκρατική εκλογή των αρχόντων της με την ‘ολιγαρχική’, αλλά πεφωτισμένη διοίκηση, την οποία αυτοί ασκούσαν με πατρική φροντίδα. Πολύ εύστοχη είναι η παρατήρηση του Χαροκόπου, ο οποίος χαρακτηρίζει το πολίτευμα της Χίου ως «αριστοκρατικόν» άμα και «δημοκρατικόν».³⁹⁴

Η ελεύθερη άσκηση της ορθόδοξης λατρείας, η αδέκαστη προς χριστιανούς και τους ετερόδοξους «Άλλους» δικαιοσύνη των δημογερόντων, το υψηλό βιοτικό και πνευματικό επίπεδο και η πιστή τήρηση των παραδόσεων, σε συνδυασμό με την οικονομική και ηθική υποστήριξη από τις ανθηρές χιακές παροικίες του εξωτερικού, δημιούργησαν στους Χίους μία ψευδαίσθηση ελευθερίας και ένα αίσθημα ανωτερότητας έναντι του κατακτητή, ο οποίος, κατά την περίοδο αυτή, υπολειπόταν των Χίων σε εκπαιδευτικές και οικονομικές δραστηριότητες.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Αδαμάντιου Κοραή για το πολίτευμα της Χίου, το οποίο χαρακτηρίζει ως *αριστοδημοκρατικόν*, «του οποίου η τοιαύτη διαμόρφωσις οφείλεται πλείστον, καθ’ ημάς, εις τον χαρακτήρα αυτών τούτων των Χίων και την λελογισμένην ιδιότυπον αυτών κυβέρνησιν. Παρέχουσα η Χίος πρότυπον αρτίου κοινοβουλευτικού οργανισμού, δύναται τις ειπείν, αισθάνεται ήκιστα παντός άλλου τουρκοκρατουμένου τόπου τον ζυγόν, όστις μεταβάλλεται εδώ εις σκιώδη επικυριαρχίαν χάρις εις την διαλλακτικότητα και την διπλωματίαν των αρχόντων της και τον πατριωτισμόν των πολιτών».³⁹⁵

³⁹³ Ο Πιτζιπιός εκθειάζει το πολίτευμα της Χίου, το οποίο θεωρεί υποδειγματικό· Στο ίδιο, σ. 70-74 και ο Ζολώτας συμπληρώνει: «Η ισχύς του εφόρου εν Πόλει, η μεγάλη σύνεσις και αγρυπνία των Δημογερόντων και το νομοταγές των Χίων ήσαν οι φρουροί και αι εγγυήσεις αι ακλόνητοι του πολιτεύματος της νήσου»· Ζολώτας, τ. Γ’/τχ. α’, ό. π., σ. 76.

³⁹⁴ Χαροκόπος, ό. π., σ. 101. Ο Απ. Βακαλόπουλος αναφέρει σχετικά: «Στη Χίο όπως και στα Ψαρά, επειδή το εμπόριο και η οικοτεχνία είχαν φέρει κάποια άνεση στις περισσότερες οικογένειες και επομένως δεν υπήρχαν χάσματα ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, η συμμετοχή του λαού στην αυτοδιοίκηση ήταν αισθητή σε όλους τους κλάδους της διοικήσεως {...} και στις κοινοτικές εκλογές έπαιρναν μέρος όλοι σχεδόν οι κάτοικοι· γι’ αυτό και η οργάνωση είχε πάρει καθαρά δημοκρατικό χαρακτήρα»· Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ’, ό. π., σ. 66.

³⁹⁵ Α. Coray, *Mémoire sur l’état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803, σ. 39. Ο Ζολώτας παραθέτει τη γνώμη του Κοραή για το πολίτευμα της Χίου, ο οποίος, αναφερόμενος στον θεσμό της Δημογεροντίας, κάνει λόγο για ‘πρότυπον αρτίου κοινοβουλευτικού οργανισμού’· Ζολώτας, τ. Γ’/ τχ. α’, ό. π., σ. 95.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ
Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ – ΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ
ΚΑΙ Η ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΟΥΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ
ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ 1822 ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ

*«Θριαμβεύουμε! Αλλάχ! Δόξα του Προφήτη!...
Θριαμβεύουμε και με το τρομερό σπαθί μας
των Χριστιανών τους σκοπούς άθλιους τιμωρούμε.
Μια ράτσα ξολοθρεύουμε που δε νικιέται.
Οι Χριστιανοί βασιλιάδες δε θα εκδικηθούνε...*

*Αλλά της Χίου δευτερώσαν τα γιορτάσια...
Ομπρός! διαγούμισμα: Χρυσό! Κρασί! Γυναίκες!
κ' ύστερα το σπαθί θ' αγνίσει τις ψυχές σας.
Παρθένες, η ατιμία με τα κάλλη σας σμίγει,
Οι Χριστιανοί βασιλιάδες δε θα εκδικηθούνε».*

Pierre-Jean Beranger, *Ψαρά*

I. Τα γεγονότα πριν από την καταστροφή

Η καταστροφή της Χίου το 1822, «τα Φόβια», όπως την ονομάζουν οι ντόπιοι, που δημιούργησε εκατόμβη νεκρών και εξανδραποδισμό χιλιάδων Χίων αμάχων, αποτελεί ένα τραγικό γεγονός στη νεότερη παγκόσμια ιστορία. Λόγω της βαρύτητας του θέματος στο παρόν πόνημα, θεωρούμε επιβεβλημένη μία εκτενέστερη αναφορά στις πηγές. Τα γεγονότα της σφαγής της Χίου έχουν γίνει ευρέως γνωστά, καθώς υπήρξαν αντικείμενο μελέτης πολλών ιστορικών και ιστοριογράφων, Ελλήνων και Ευρωπαίων και η σχετική βιβλιογραφία, καθώς και οι πηγές είναι αρκετά πλούσιες, όχι όμως στο μέτρο που απαιτεί η περίπτωση.¹ Τα αίτια για τα οποία οι

¹ Ενδεικτικά αναφέρουμε: Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, ό. π., σ. 318 κ. εξ· Σπυρίδων Τρικούπης, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, έκδοσις δευτέρα επιθεωρηθείσα και διορθωθείσα, τ. Β', εν Λονδίνω 1861, σ. 179-189· Βασίλης Σφυρόερας, «Σταθεροποίηση της Επανάστασεως 1822-1823», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', *Η Ελληνική Επανάσταση (1821-1832)* (Αθήνα 1977), σ. 245-246· Γρ. Φωτεινού Απομνημονεύματα», (*Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 236-375)· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π. επίσης, του ίδιου, «Οι σφαγές της Χίου του 1822», *ΦΧ* 6 (1997), σ. 5-59· Ζολώτας, *Ιστορία της Χίου*, τ. Γ'/ τχ. β', ό. π., σ. 501-626· Γεώργιος Ζώρας, *Η εν έτει 1822 καταστροφή της Χίου κατά άγνωστον περιγραφή του Ολλανδού προζένου*, Αθήναι 1973· Βλαστός, *Χιακά*, ό. π., 306-333 (180-207)· Ανδρέας Μάμουκας, «Παράγραφος γραφής ενός Γραικού Α. προς τον φίλον του Ν. περί της καταστροφής της Χίου», αναδ. στο *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 295-319· Νικόλαος Δ. Σωτηράκης, *Η ματωμένη Χίος του 1822 – Τρία χρονικά της Επανάστασης*, χ.ε., Χίος 1991· Βαλτικός, *Τα δράματα και τα θάματα του 1822*, ό. π., *passim*· Ιωάννης Ανδρεάδης, *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας*, α' μέρος, Πυρσός, Αθήνα 1940· Φασουλάκης, «Από την σφαγήν του 1822», *ΧΕ*, τ. 13/τχ.

πρωτογενείς πηγές είναι σχετικά φτωχές² αναφέρθηκαν στην εισαγωγή του πονήματος και συνοψίζονται στα εξής: Φυσικά, ούτε οι πεθαμένοι, αλλά ούτε οι αιχμάλωτοι, εξισλαμισμένοι στην πλειοψηφία τους ή ξεχασμένοι στα βάθη της Ανατολής, θα ήταν δυνατόν να συγγράψουν τα απομνημονεύματά τους. Όσοι επέζησαν δε, είχαν τόσες φροντίδες και προβλήματα, ώστε δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις για να καταγράψουν τις εμπειρίες τους. Επιπλέον, το αίσθημα της μειονεξίας και της ντροπής, οπωσδήποτε θα λειτούργησε αρνητικά, καθώς επίσης και το γεγονός ότι τα θύματα ήθελαν πρωτίστως να ξεχάσουν και όχι να ανακαλέσουν στη μνήμη τους τις φοβερές περιπέτειες και την ταπείνωση που υπέστησαν. Η λήθη, σε ακραίες καταστάσεις, λειτουργεί κυρίως ως 'φάρμακο' και όχι ως 'φαρμάκι'.

Επιπλέον, σύμφωνα με τους μελετητές, στη Χίο δε δημιουργήθηκε η άμιλλα ανάμεσα στους πρωταγωνιστές των γεγονότων, όπως σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, για την καταγραφή των συμβάντων.³ Οι μαρτυρίες έφθασαν σ' εμάς, ως επί το πλείστον, από τους επιγόνους τους, ενώ κάποιες διασώθηκαν από την αλληλογραφία των συγγενών ή των πρώην αιχμαλώτων με τον Καποδίστρια και το επιτελείο του,

38 (1975), σ. 67 κ. εξ· Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 65-124· Βίος, *Η σφαγή της Χίου, passim*· Ανώνυμος, *Η σφαγή της Χίου και τα πεπραγμένα αυτής κατά το έτος 1821*, Αθήνα 1896· Μαρία Γιατράκου, «*Αναλυτική βιβλιογραφία περί της Επανάστασης και Καταστροφής της Χίου (1822)*», ανάτυπο από τον ΚΑ' τόμο του *ΔΙΕΕΕ* (1978), σ. 8-41· της ίδιας, «*Ειδήσεις περί της Επανάστασης της Χίου (1822)*», *ΔΙΕΕΕ*, τ. ΚΒ' (1979)· της ίδιας, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, των σφαγών και του εξισλαμισμού των Χίων κατά την καταστροφήν της νήσου υπό των Τούρκων (1822) και περί του ρόλου των Ευρωπαίων προξένων*, Αθήναι 1980· Άμαντος, *Χίος και Χίοι: σημειώματα Ι*, Αθήνα 1959, ό. π· Ιωάννης Δημάκης, «*Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822 δια μέσου των στηλών του Γαλλικού τύπου της εποχής*», *ΧΕ*, τ. 2/τχ. 6 (1964), σ. 167-180· Νικόλαος Περρής, *Η Χίος στην Εθνεγερσία*, Χίος 1974· Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι της Ελλάδα του '21*, ό. π., τ. Β', σ. 67-153· Μίτσης (επιμ.), *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822*, ό. π· Argenti, *The Massacres of Chio*, ό. π· του ίδιου, *Bibliography of Chios from classical times to 1936*, The Clarendon press, Οξφόρδη 1940, σ. 415-434· T.S. Hughes, *An address to the People of England in the Cause of the Greeks, occasioned by the late inhuman Massacre in the Isle of Scio*, Λονδίνο 1822· Βλ. επίσης, τις επισημάνσεις του V. Strangford (Βρετανού πρεσβευτή στην Κων/πολη, στον Marquis of Londonderry, K. G., Υπουργό Εξωτερικών της Μ. Βρετανίας), [*Public Record Office F.O. (Turkey) 78, v. 108*]· Gordon, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, ό. π., τ. 1, σ. 241-261· Christophorus Pl. Castanis, *The Greek Exile, or a Narrative of the Captivity and Escape of Christophorus Plato Castanis, during the Massacre on the Island of Chios by the Turks*, Φιλαδέλφεια 1851· Robert Walsh, *A residence at Constantinople during a period including the commencement, progress and termination of the Greek and Turkish revolutions*, τ. 1 και 2, Λονδίνο 1836, *passim*.

² Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Η Ιστορία του παππού 1822*, εισαγωγή-ευρετήριο Στερ. Φασουλάκης, έκδ. Φιλοπρόοδου Ομίλου Κάμπου (Χίος), Αθήνα 1983², σ. γ-ε.

³ Βλ. γενικά για τις πηγές του Αγώνα, γραμμένες από αγωνιστές του '21 άλλων περιοχών, Τάσος Αθ. Γριτσόπουλος, *Ιστοριογραφία του Αγώνος (1821)*, Αθήνα 2003 και (Δεληγιάννη, Παπατσώνη κ. ά.)· Ελένη Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη, «*Ιστορικές πηγές του Αγώνα: έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες*», στο Β. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. 3^{ος}, Η Ελληνική Επανάσταση 1821-1832*, Αθήνα 2003, σ. 371-388 (ιδίως σ. 379-382).

κατά την προσπάθεια αναζήτησης των οικείων τους.⁴ Στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών υπάρχει χαρτώο υλικό, που αφορά τους Χίους αιχμαλώτους, το οποίο περιλαμβάνει, εκτός από τα αιτήματα για αναζήτησή τους και καταγεγραμμένες, πολύ συγκινητικές μαρτυρίες της σφαγής και της αιχμαλωσίας, τις οποίες αφηγούνται οι ίδιοι οι 'πρωταγωνιστές'.⁵ Δε λείπουν ωστόσο και κάποια απομνημονευτικά κείμενα.

Εκτός από τις αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων που επέζησαν της καταστροφής, ο ξένος τύπος, με δημοσιεύσεις σε ξενόγλωσσες εφημερίδες και περιοδικά στην Ευρώπη και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι ανώνυμες επιστολές Χίων προς τους ομογενείς του εξωτερικού και προς φιλέλληνες,⁶ αλλά και οι καταγεγραμμένες εμπειρίες-μαρτυρίες προξένων και περιηγητών εξακολουθούν να προκαλούν το ενδιαφέρον των ερευνητών. Τα διπλωματικά έγγραφα, η αλληλογραφία των Χίων προκρίτων με τους αρχηγούς της επαναστατημένης Ελλάδας και με τους αντιπροσώπους τους στην Κωνσταντινούπολη, οι επαφές με τις παροικίες του εξωτερικού, τα χειρόγραφα και οι κώδικες που φυλάσσονται στα ΓΑΚ της Χίου και στη βιβλιοθήκη της Χίου «Κοραής», με πολλές ιδιόγραφες σημειώσεις του ίδιου του Κοραή, αποτελούν επίσης πολύτιμες πηγές διερεύνησης του θέματος.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει στις τουρκικές πρωτογενείς πηγές, οι οποίες, όπως προαναφέραμε, σπανίζουν. Τα *Απομνημονεύματα* του τοποτηρητή του Σουλτάνου στη Χίο, Βαχίτ πασά, έχουν ιδιαίτερη αξία, όχι μόνο λόγω της σπανιότητας πρωτογενούς υλικού από την τουρκική πλευρά, αλλά κυρίως, λόγω του ότι ο ίδιος υπήρξε πρωταγωνιστής και ιθύνων νους της σφαγής.⁷ Επίσης, τα οθωμανικά έγγραφα της βιβλιοθήκης Χίου, μεταφρασμένα από τον Μαυρόπουλο,

⁴ Αρχείο Υπ. Εξ., φάκελος 60/1.

⁵ Αποσπάσματα από περιγραφές της σφαγής, από χειρόγραφες επιστολές αυτοπτών μαρτύρων, που εμπεριέχονται στον θεματικό φάκελο 60/1 του Υπ. Εξωτερικών, θα παρατεθούν ως παρατήματα στο τέλος του πονήματος· Βλ. ενδεικτικά: Παράρτημα αρ. 2/α ΑΥΕ Φ. 60/1, 1829, έγγραφο υπ' αριθμ. 132 και 13270 στο οπισθόφυλλο, Αικατερίνη Ευστρατίου (Αίγινα) προς τον Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, 2 Απριλίου 1829.

⁶ Ιδιαίτερα σημαντική πηγή είναι ένα άγνωστο και σπάνιο μονόφυλλο που εξεδόθη στη Γλασκώβη και αναφέρεται στις σφαγές της Χίου. Ο συντάκτης δε σημειώνεται και η μόνη πληροφορία που δίδεται για την προέλευσή του είναι η ένδειξη: W. Carse, Printer Glasgow (και στις δύο όψεις). Το κείμενο, γραμμένο στη μία όψη, περιλαμβάνει εκτενές απόσπασμα επιστολής που εστάλη από τη Χίο στις 22. 5. 1822 με τίτλο «Inhuman Massacres» και θέμα τις σφαγές και είχε σκοπό να διεγείρει τα φιλάνθρωπα αισθήματα των Βρετανών υπέρ των Χίων και της Ελληνικής επανάστασης. Το μοναδικό αντίτυπο διεσώθη από τον Φ. Π. Αργέντη· βλ. Φασουλάκης, «Οι ξένοι περί Ελλάδος – Ιδία περί Χίου», ΧΧ, τ. Ζ' (1975), σ. 57-60.

⁷ Ο Γ. Ζησιμόπουλος κάνει μία εις βάθος ανάλυση του χαρακτήρα του Βαχίτ πασά. Περιγράφει τις σχέσεις του με την Υ. Πύλη, την αντιπαλότητά του με το ναύαρχο Καρά-Αλή και καταλήγει σε πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα· Γιώργος Ζησιμόπουλος, «Βαχίτ πασάς: πτυχές του χαρακτήρα του και ο ρόλος του στις σφαγές της Χίου με βάση τα «Απομνημονεύματά» του», ΦΧ, τ. 8 (2000-2001), σ. 119-126.

έχουν σημαντική ιστορική αξία. Η καταγραφή των γεγονότων από τον Cevdet πασά (1822-1895), στο έργο του *Tarih-i Cevdet and Belagat-i Osmaniye*⁸ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα, παρουσιάζει επίσης μεγάλο ενδιαφέρον. Ο Τούρκος ιστορικός, κοινωνιολόγος, μελετητής των οθωμανικών αρχείων και ανώτατος κρατικός υπάλληλος, στο πολύτομο αυτό έργο του, από το οποίο αντλεί πληροφορίες ο Ν. Μοσχόπουλος για τη μελέτη του *Πώς είδαν οι Τούρκοι ιστοριογράφοι την ελληνική Επανάσταση εν αντιπαραβολή προς τους Έλληνες ιστορικούς*,⁹ εκθέτει τα γεγονότα με το δικό του κριτικό βλέμμα. Μεταγενέστερη πηγή αποτελεί η μονογραφία της Τουρκάλας ιστορικού Filiz Yasar.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας άγνωστος τουρκικός κώδικας, που αναφέρεται στην Άνοιξη του 1822, τον οποίο εντόπισε στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Σόφιας, επεξεργάστηκε και δημοσίευσε ο Αναστάσιος Ιορδάνογλου.¹⁰ Στον κώδικα αυτόν σημειώνονται οι κατοικίες των χριστιανών της Χίου ανά συνοικία (ενορία), ενώ γίνεται λόγος και για την τύχη του αρχηγού κάθε οικογένειας κατά τα γεγονότα (αν διέφυγε, αν ήταν παρών, αν απεβίωσε ή εάν και πώς εκτελέστηκε). Στη συνέχεια, αναφέρονται ονομαστικά οι γείτονες, τα όρια των οικοδομημάτων (τα περισσότερα από τα οποία έχουν ισοπεδωθεί, όπως τονίζεται στην αρχή της πρώτης σελίδας), των γαιών, εκκλησιών, σχολείων, οικιών, καταστημάτων, νοσοκομείων, χωραφιών, το όνομα του ιδιοκτήτη, εάν υπάρχουν κληρονόμοι και πού βρίσκονται, καθώς και η κατάσταση των κτημάτων.

Αιχμάλωτοι άνδρες αναφέρονται λίγοι, πράγμα που ενισχύει την άποψη ότι οι αρχηγοί των οικογενειών απεβίωσαν, διέφυγαν ή εκτελέστηκαν. Ωστόσο, δεν αναφέρονται πουθενά αιχμαλωσίες γυναικοπαίδων. Η σημασία της πρωτογενούς αυτής πηγής είναι μεγάλη, διότι μας δίνει ενδιαφέροντα στοιχεία, δημογραφικά, οικονομικά, γενεαλογικά και τοπογραφικά για την περίοδο την οποία εξετάζουμε.

⁸ Το πρωτότυπο κείμενο της ιστορίας στην οθωμανική γλώσσα βρίσκεται στον ιστότοπο του Παν/μίου του Τορόντο, ελεύθερο αναγνώσεως: <http://www.archive.org/search.php?query=ahmet%20cevdet> Accessed: (18.5.2014).

⁹ Μοσχόπουλος, *ό. π.*, σ. 264-278.

¹⁰ Ο κώδικας αποτελείται από 413 φύλλα συνολικά, τα οποία είναι αριθμημένα. Οι πληροφορίες που αφορούν τους κατοίκους της πόλης της Χίου καλύπτουν τα 69 πρώτα φύλλα· ακολουθούν τα Καμπόχωρα μέχρι το τελευταίο φύλλο. Το περιεχόμενό του αφορά τις καταστροφές που σημειώθηκαν την άνοιξη του 1822 στην πόλη της Χίου και στα Καμπόχωρα, ενώ δε γίνεται λόγος για τα Μαστιχοχώρια και τα Επανώχωρα· Αναστάσιος Ιορδάνογλου, «Ένας άγνωστος τουρκικός κώδικας για την καταστροφή της Χίου το 1822», *ΧΧ*, τ. ΙΓ' (1981), σ. 64-73.

Αποτελεί δε ένα είδος κτηματολογίου και μας βοηθάει να σχηματίσουμε μία ακετά σαφή εικόνα της υλικής καταστροφής, αλλά και της απώλειας σε ανθρώπινες ζωές.

Το δράμα της Χίου αποκαλύπτει μία ζοφερή πραγματικότητα που ξεπερνά ακόμη και την πιο ‘τολμηρή’ φαντασία. Δε θα επιχειρήσουμε να βγάλουμε συμπεράσματα για την εικόνα του Οθωμανού Τούρκου της Χίου από την περίοδο της σφαγής, διότι αυτή αποτελεί μία ακραία κατάσταση που αντιπροσωπεύει κατ’ εξοχήν την τιμωρητική πολιτική του Σουλτάνου προς τον ειρηνικό και απόλεμο λαό της Χίου που τόλμησε να επαναστατήσει και όχι τη στάση των Οθωμανών της Χίου εν γένει. Αυτό μαρτυρούν και οι ίδιοι οι αιχμάλωτοι στις αφηγήσεις τους. Κατά κύριο λόγο θα ασχοληθούμε με την καταγραφή των γεγονότων, με τα ολέθρια αποτελέσματα της σφαγής για τους Χίους -όσους απέμειναν ή επέστρεψαν από τη διασπορά- και δευτερευόντως με τον αντίκτυπό της στους Χίους των παροικιών, αλλά και στους λαούς και τις κυβερνήσεις της Ευρώπης.

Ωστόσο, είναι αδύνατο να μην καταγραφούν κάποιες σκέψεις που αφορούν, αφενός τη διαχείριση της κατάστασης από την τοπική οθωμανική αρχή, τον τοποτηρητή της Χίου Βαχίτ πασά, και αφετέρου την εκδικητική μανία των Οθωμανών, στρατιωτών και ατάκτων, που αναμφισβήτητα πυροδοτήθηκε από τον θρησκευτικό φανατισμό και από την επιθυμία πλουτισμού, μέσω της λαφυραγωγίας και της πώλησης αιχμαλώτων. Εντούτοις, ακόμη και σε αυτή την ακραία κατάσταση, σημειώνονται μεμονωμένες περιπτώσεις Οθωμανών, απλών ανθρώπων και αξιωματούχων, ορισμένοι από τους οποίους κατονομάζονται στις πηγές, που επιδεικνύουν φιλόανθρωπα αισθήματα και προσπαθούν να προστατεύσουν το πλήθος των αμάχων, ενώ μεταχειρίζονται με συμπόνια τους αιχμαλώτους.¹¹

¹¹ «Τα δίκαια αιτήματα για απελευθέρωση της Χίου ένθερμα υποστήριζαν και δύο Χίοι Οθωμανοί ο Εμίν Αγάς Σαλιάρης και ο Λιαζβέης, οι οποίοι έτυχαν θερμής υποδοχής από τον Δ. Υψηλάντη»· *Χιακόν Αρχεόν*, τ. Α', ό. π., σ. 380. Ο Ιω. Δημάκης, σε άρθρο του στη *Χιακή Επιθεώρηση*, αναφέρει περιπτώσεις μεγαλοψυχίας μεμονωμένων Τούρκων, όπως παρουσιάστηκαν στο γαλλικό τύπο. Η αξιοπιστία τους ωστόσο είναι αμφίβολη· Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822, ό. π., σ. 169. Στις αφηγήσεις συχνά γίνεται αναφορά στον Αγά του Δαφνώνα, Μπεκήρ Αγά, ο οποίος διέσωσε πολλούς χριστιανούς αμάχους από τους εξαγριωμένους συμπατριώτες του· Ιωάννης Μάρκελλος Πουλής πρωτοπρ., *Το Χαλκειός της Χίου*, τ. Α', Αθήναι 1982, σ. 280-281. Υπάρχουν κάποιες αφηγήσεις αιχμαλώτων, οι οποίοι έτυχαν καλής συμπεριφοράς από τους κυρίους τους. Παράδειγμα αποτελεί ο Γ. Νύχας από το Χαλκειός, ο οποίος μεταφέρει την εμπειρία του πατέρα του από την αιχμαλωσία και γράφει χαρακτηριστικά: «Ο Πατέρας μου επιάστηκε σκλάβος παιδί και επουλήθηκε στην Ανατολή. Ο Αγάς του καλός, δεν τον εβίαζεν να τουρκέψη, όλο με το καλό τον είχε»· *στο ίδιο*, σ. 283. Ένας Τούρκος επίσης προειδοποιεί ένα γνώριμό του Χίο, τον Νικόλαο Γιαννηράκη (Χειλά), που είχε καταφύγει στην περιοχή ‘Λαγκάδια’ του Χαλκειούς, να πάρει το γιο του (Παντελή) και να φύγει, γιατί θα ακολουθήσει σφαγή· *στο ίδιο*, σ. 295. Ο Κωνσταντής Παϊδούσης πιάστηκε αιχμάλωτος σε ηλικία 7-8 ετών και πωλήθηκε στη Σύμρνη: «Εγώ είχα την καλή τύχη και με

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η Χίος αποτελούσε πολύτιμη επαρχία για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, λόγω των υπέρογκων φόρων που οι κάτοικοί της πλήρωναν στο Σουλτάνο, χάρη στον πλούτο που τους απέφερε η ενασχόληση με το εμπόριο. Επιπλέον, η καλλιέργεια της μαστίχας αποτελούσε σημαντικό οικονομικό δέλεαρ για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, καθώς και η σημαντικότερη εμπορική-στρατηγική της θέση, λόγω της γειτνίασής της με τα Μικρασιατικά παράλια, γεγονός που εξασφάλιζε την απρόσκοπτη διέλευση και τον ανεφοδιασμό του οθωμανικού στόλου. Έπρεπε λοιπόν, πάση θυσία, να παραμείνει στην κατοχή των Οθωμανών, οι οποίοι, είναι βέβαιο ότι θα κατέπνιγαν αμέσως κάθε προσπάθεια αποστασίας.

Η γειτνίαση και οι δεσμοί αίματος με την Ιωνική Ερυθραία και τη Σμύρνη αποτελούσαν πηγή πλούτου για τους Χίους εμπόρους, αλλά και πηγή κινδύνου, σε περίπτωση ξεσηκωμού των Χίων, καθώς, λόγω της κοντινής απόστασης από τα Μικρασιατικά παράλια –8,3 ναυτικά μίλια περίπου – σε συντομότερο χρονικό διάστημα οι Οθωμανοί θα μπορούσαν να ενισχύσουν τις θέσεις τους με ορδές ατάκτων από την Ανατολή.¹² Οι Χίοι, άνδρες δραστήριοι και οξυδερκείς, γνώριζαν τον κίνδυνο που ελλόχευε σε μία ενδεχόμενη απελευθερωτική προσπάθεια.

Επιπλέον, λόγω των προνομίων που τους παραχωρήθηκαν από την Υψηλή Πύλη, του υψηλού βιοτικού και μορφωτικού επιπέδου των αστών, αλλά και του πλούτου που προσπορίζονταν από τις ανά τον κόσμο εμπορικές τους επιχειρήσεις, οι Χίοι είχαν δημιουργήσει, όπως είδαμε, ένα «παράδεισο» στην καρδιά της Ανατολής, που δύσκολα θα αποχωρίζονταν. Η διοικητική τους αυτονομία, η ευημερία, η ευνομία και η σωστή διαχείριση του πλούτου τους, δημιούργησαν συνθήκες σχετικής ασφάλειας και σχέσεις ‘αμοιβαίας ανοχής’. Για τους λόγους αυτούς και, επιπλέον, λόγω του απόλεμου και ειρηνικού τους χαρακτήρα, οι Χίοι κατηγορήθηκαν, ακόμη και από τους ομοεθνείς τους, ως τουρκολάτρες και δειλοί,¹³ κάτι που η ιστορία

αγόρασε ένας Τούρκος καλός. Αυτός με πήρε σπίτι του. Είχε και μια χανούμα καλή και περνούσα καλά» Ζηνοβία Τέττερη-Βούλγαρη, «Γιάννη Π. Παϊδούση – Λίλα, Η ιστορία του παππού μου (Ένα χαρακτηριστικό περιστατικό από τη σφαγή της Χίου)», *ΦΧ*, τ. 4 (1995), σ. 86. Η Κορνηλία Ροΐδου-Ροδοκανάκη στο τέλος της ζωής της, συντετριμμένη από το θάνατο του γιου της, μέσα στην απόγνωσή της, ‘αναπολεί’ τα χρόνια της σκλαβιάς: «διατί δεν έμεινα σκλάβια!» Ανδρεάδης, «Κορνηλία Ροΐδου το γένος Ροδοκανάκη», *ό. π.*, σ. 25.

¹² Παρά το πολυπληθές και ακμάζον ελληνικό στοιχείο της Μ. Ασίας, δεν είναι άνευ σημασίας το γεγονός ότι τα περισσότερα στρατιωτικά σώματα που στρατολογήθηκαν εναντίον των Ελλήνων, προήλθαν κυρίως από την Αλβανία και τη Μ. Ασία, γεγονός που έπαιξε καταλυτικό ρόλο στην περίπτωση της Χίου· Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε΄, *ό. π.*, σ. 150.

¹³ Η υπέρτατη Διοίκηση τον Απρίλιο του 1822 γράφει προς τους Χίους: «Η υπερέτατη Διοίκησης εκ των επιδοθέντων γραμμάτων σας με άκραν αυτής ευχαρίστησιν έμαθεν, ότι και οι κάτοικοι της νήσου ταύτης ρίψαντες την αγλύν από τους οφθαλμούς και τον όκνον αποθέμενοι, εισήλθον εδζωνοι εις το

διαψεύδει κατηγορηματικά.¹⁴ Ο Ζολώτας αναφέρει: «Δια την ευτυχίαν και την απόλυτον ταύτην ησυχίαν, κηρυχθείσης της Ελληνικής Επαναστάσεως, οι Χίοι δεν έλαβον μέρος εις αυτήν απ' αρχής, έχοντες βεβαίως υπ' όψιν των και το επισφαλές της θέσεως της νήσου δια την ασιατικήν γειτονίαν. Οι Χίοι ούτε δειλοί, ούτε απαθείς ήσαν, αλλ' ήσαν μόνον απόλεμοι και ειρηνικοί».¹⁵ Άλλωστε και ο Βαχίτ στα *Απομνημονεύματά* του μιλάει για σκληρή αντίσταση των Χίων.¹⁶

Σε αντίθεση με άλλους μελετητές και ιστορικούς, ο Σιμόπουλος δεν αποδέχεται την επιχειρηματολογία περί 'ευδαιμονίας' της Χίου και 'ήπιας' δουλείας, ενώ αρνείται κατηγορηματικά τις αιτιάσεις, ξένων κυρίως ιστοριογράφων και

προκείμενον της δόξης στάδιον {...}». Δε λείπουν οι αιχμές για τη στάση των προκρίτων: «{...} η υπερτάτη Διοίκησις ελπίζει μάλλον εις την φρόνησιν των δημογερόντων και προκρίτων της Χίου, οίτινες, αν εν καιρώ της δουλείας εκυβέρνησαν την πατρίδα αυτών ευκλεώς, πολλώ μάλλον ήδη θέλουσι φιλοτιμηθή να αποδείξωσι τους συμπολίτας αυτών ελευθέρους, και ούτω να αποκαταστήσωσιν ευδαιμονας»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 46-47. Οι Σαμιώτες ονειδίζουν τους Χιώτες αποκαλώντας τους δειλούς και τουρκόφρονες: Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι της Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 67. Ο T. Gordon αναφέρει σχετικά: «Οι Τούρκοι απέδιδαν τη μοιρολατρική στάση τους στη δειλία και όχι στην πίστη, ενώ οι επαναστατημένοι Έλληνες καταφέρονταν κατά της άνανδρης ιδιοσυγκρασίας τους και του χλιαρού πατριωτισμού τους»· Gordon, τ. 1, ό. π., σ. 244. Ο Fustel de Coulanges στο έργο του *«Révolution Grecque; Maleurs de Chio»*, συμπληρώνει: «Il est remarquable que les Chiotes n' aient pas été initiés aux secrets de l' étérie; ils ignoraient qu' elle existait {...}. Leur antipathie pour toute révolte était connue. Ils eussent repoussé de toutes leurs forces l' idée d' un soulèvement qui mettrait en péril le fruit déjà assuré de leurs efforts de deux siècles {...}. La population Chiote, toute commerçante n' était pas propre à la guerre»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 388-389. Αντιθέτως ο πρωτοπρεσβύτερος Μάρκος Αγ. Βασιλάκης, αναφερόμενος στα ανδραγαθήματα των Βρονταδουσίων γράφει: «Τα κατορθώματα μόνο των Βρονταδουσίων κατά την Επανάστασιν θα κάμουν και τον μεγαλύτερον σωβινιστήν να πιστεύση και να παραδεχθή ότι ανόητος ειρωνεία κατά των Χιωτών είναι το 'Κόψε με αγά μου ν' αγιάσω' και ότι αλήθεια πέρα για πέρα είναι το 'Είντα Χιώτης είντα Σουλιώτης'»· Βασιλάκης, *Η δράσις των Βρονταδουσίων κατά την Επανάστασιν του 1821, Το Λεύκω του Βροντάδου του έτους 1936*, Χίος 1936, σ. 57, 59. Ο Φραγκομίχαλος ερευνά την προέλευση της φράσης *Κόψε με αγά μου ν' αγιάσω*, την οποία αποδίδει στη μαρτυρική εθελουσία των νεοματρώρων, που προσέρχονταν αυτοβούλως προ του καδή και των λοιπών τουρκικών αρχών και εκλιπαρούσαν ή ακόμη προκαλούσαν και εξεβίαζαν τη μαρτυρική τους θυσία, με αποτέλεσμα να βγει η γνωστή παροιμία, της οποίας στη συνέχεια λησμονήθηκε η προκαλέσσα αυτήν αιτία και αποδόθηκε μετά τις σφαγές του 1822 στους Χιώτες ως λοιδωρία· Φραγκομίχαλος, «Νεομάρτυρες στη Χίο: Το ιδιότυπο ρεύμα της μαρτυρικής εθελουσίας στους δύο τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας», *ΦΧ*, τ. 12, εκδ. Αιγέας, Χίος 2016-17, σ. 81.

¹⁴ Χαρακτηρίζοντας τους Χίους *απόλεμους*, εννοούμε ότι, λόγω των συνθηκών, δεν ήταν ασκημένοι στον πόλεμο και σε καμία περίπτωση δεν αποδεχόμαστε τη 'φυσική δειλία' που ορισμένοι άδικα τους καταλόγισαν. Οι Χίοι πολέμησαν γενναία. Το παραδέχονται ορισμένοι Σάμιοι, αλλά και ό ίδιος ο Βαχίτ· βλ. Γεώργιος Δημητριάδης, *Ιστορία της Σάμου*, Χαλκίδα, 1862, σ. 53· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', ό. π., σ. 307, 345. κ. εξ.

¹⁵ Ζολώτας, τ.Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 501, 502 κ. εξ· Βλ. επίσης, Βίκτωρ Κουκουρίδης, «Λόγος εις τα αποκαλυπτήρια των Χίων Προκρίτων Ματρώρων», *Λόγοι και άρθρα*, Κ. Κουκουρίδης (επιμ.), Αθήνα 1986, σ. 149-151· Σπανός, «1821-1922 Η Επανάσταση και η αποτυχία της», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, τχ. 125 (13 Απριλίου 2002), σ. 11. Για την οικονομική ενίσχυση που προσέφεραν οι Χίοι στον αγώνα βλ. Μοσχόπουλος, ό. π., σ. 265.

¹⁶ Μίτσης (επιμ.) ό. π., σ. 79, 80,85.

απομνημονευματογράφων περί δειλίας και πολεμικής ανεπάρκειας των Χίων.¹⁷ Τα επιχειρήματα που προβάλλουν οι θιασώτες της άποψης αυτής, κατά τη γνώμη του, διερμηνεύουν την ψυχολογία των Χίων αρχόντων και το φόβο, μήπως χάσουν τα πλούτη τους και όχι τη διάθεση του λαού. Ο ίδιος χαρακτηριστικά αναφέρει: «Οι Χίοι άρχοντες καταδικάζουν την Επανάσταση σε αντίθεση με το λαό».¹⁸ Θεωρεί δε ότι, οι απολογητές των αρχόντων της Χίου αγωνίζονται να αποδείξουν πως η καταστροφή ήταν αποτέλεσμα της αυθαιρεσίας μερικών Τούρκων υπαλλήλων και παρατηρεί μ' έναν τόνο ειρωνείας: «Αθώος ο σουλτάνος, 'ανθρωπιστής' ο καπουδάν πασάς, 'φιλόανθρωπος' ο δήμιος Ελέζογλου».¹⁹ Προσθέτει επίσης ότι οι Έλληνες ιστοριογράφοι υιοθετούν πρόθυμα τις επιπόλαιες κρίσεις των ξένων, που αποτελούν προϊόντα των δημοσιευμάτων της εποχής, τα οποία εμπνέονταν από τη μισελληνική πολιτική των ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, καθώς και των ξένων εμπόρων που ήταν εγκατεστημένοι στην Ανατολή, οι οποίοι ζημιώθηκαν από την καταστροφή του εμπορίου που διεξήγαγαν με τους Χίους συναδέλφους τους.²⁰

II. Η καταστροφή της Χίου: ένα αναπάντεχο γεγονός;

Ας εξετάσουμε όμως εν συντομία τα ιστορικά γεγονότα. Στις 18. 4. 1821 με *Εθνικό Προκήρυγμα* ο ελληνικός στόλος καλεί τους Χίους να συμμετάσχουν ενεργά στην Επανάσταση και να ενισχύσουν οικονομικά τον απελευθερωτικό Αγώνα. Μετά από σύντομη ενημέρωση σχετικά με την εξέλιξη των πολεμικών γεγονότων, οι Υδραίοι ζητούν την οικονομική συνδρομή των Χίων και τους παρακινούν να συναινέσουν, με λόγια που θίγουν το πατριωτικό τους αίσθημα: «Μη φανήτε ποτέ φιλοτύρανοι και ανάξιοι της ελευθερίας σας {...}. Μη θελήσετε από παράκαιρον φειδωλίαν ή από άλογον δειλίαν να επισύρετε κατά της περιφήμου Χίου αιώνιον αδοξίαν και μίσος».²¹ Το ύφος, κολακευτικό στην αρχή, ελαφρώς επικριτικό στη συνέχεια, αλλά και προσβλητικό, σε περίπτωση που η Χίος αρνηθεί να συνδράμει

¹⁷ «Δεν υπάρχει στην ελληνική ιστορία προηγούμενο τόσο συστηματικού διασυρμού ενός λαού με την κατηγορία της δειλίας και της εθελουσίας υποταγής στον τύραννο. Ούτε παρόμοιο υμνολόγιο του ραγιαδισμού. Και το κυριότερο, δεν υπάρχει τέτοιο φαινόμενο διαστροφής των γεγονότων. Γιατί οι Χιώτες και στον ξεσηκωμό πολέμησαν και κατά την εισβολή των Τούρκων αντιστάθηκαν με αυτοθυσία»· Σιμόπουλος, τ. Β', ό. π., σ. 67, 69 υποσημ. 5, 75, 79, 80.

¹⁸ «Ανάμεσα στους Χιώτες άρχοντες επικρατούσε το πνεύμα της υποταγής στον Οθωμανό δυνάστη. Καμμία αντίσταση, ποτέ εξέγερση. Η εθνική ελευθερία, περιπόθητη και στο αρχοντολόϊ, θαρχόνταν χωρίς θυσίες, χωρίς πόλεμο, χωρίς αίματα. Θα φρόντιζαν οι ξένες δυνάμεις»· στο *ίδιο*, σ. 87.

¹⁹ Στο *ίδιο*, σ. 77.

²⁰ Στο *ίδιο*, σ. 84.

²¹ Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 503.

οικονομικά, είναι δηλωτικό της εικόνας που είχαν διαμορφώσει οι υπόλοιποι Έλληνες για τους Χίους, αλλά και του αξιοζήλευτου *modus vivendi* που οι Χίοι απελάμβαναν.²² Στις 25 Απριλίου 1821 ο ελληνικός στόλος με αρχηγό τον Υδραίο ναύαρχο Ιάκωβο Τομπάζη βρίσκεται στα Ψαρά και κατευθύνεται προς τη Χίο, ύστερα από υποκίνηση του Βάμβα, αρχιγραμματέα του Υψηλάντη, ο οποίος είχε καταφύγει στην Ύδρα μετά από το κλείσιμο της Σχολής της Χίου, όπου υπηρέτησε ως Σχολάρχης κατά τα έτη 1813-1821.²³

Στις 27 Απριλίου του 1821²⁴ ο ελληνικός στόλος, με 25 πλοία, αγκυροβολεί στου Πασά τη Βρύση (σήμερα Δασκαλόπετρα), στα βόρεια της πόλης. Σκοπός του Τομπάζη είναι να ξεσηκώσει τους Χίους.²⁵ Όπως φαίνεται από το ημερολόγιο του ναυάρχου της 28^{ης} Απριλίου, οι διαθέσεις των κατοίκων της υπαίθρου είναι ευνοϊκές για εξέγερση· ο Βροντάδος έχει έτοιμους 400 πολεμιστές, η Λαγκάδα 100 κλπ· η πόλη της Χίου όμως αντιδρά. Υπήρχε δε διάσταση απόψεων ανάμεσα στους δημογέροντες και στους προκρίτους, οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα διστακτικοί. Η πρώτη επαφή του Τομπάζη με τους Χίους προύχοντες –μεταξύ των οποίων αναφέρονται ο Μιχάλης Βλαστός και Ιωάννης Πατρικούσης– αποβαίνει άκαρπη, όπως φαίνεται στο

²² «Χίοι! {...} Η Χίος πρέπει να δείξει προθυμότεραν και μεγαλειότεραν συνδρομήν ως πλουσιωτέρα των άλλων πόλεων και νήσων. Καθώς εδείξατε την φιλογένειάν σας εις τον φωτισμόν του Έθνους, ούτως δείξατέ την και δια την ελευθερίαν του. Αν και εφαινεσθε ότι έχετε κάποιαν άνεσιν εις τον ζυγόν, και σεις όμως υπέκεισθε εις αυτόν, και σεις εστερείσθε από τα εθνικά δικαιώματα, και σεις καταφρονείσθε και ωνομάζεσθε γκιαούροι και ήσασθε ραγιάδες. Μικρά τάχα είναι ταύτα, ώστε να αδιαφορήσθε δια την ελευθερίαν σας; {...}. Αν ο τόπος δείξη αδιαφορίαν, ο στόλος έχει να μεταχειρισθῆ βίαν, διότι ενεργεί εκ μέρους όλου του Έθνους. Συμφωνήσατε λοιπόν με τον αυτού ερχόμενον στόλον, συμπροθυμήθητε και μη φανήτέ ποτέ φιλοτύραννοι και ανάξιοι της ελευθερίας σας». Ύδρα 18 Απριλίου 1821· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 5-6· Βλ. την απάντηση των Χίων και την αιτιολόγηση της συμπεριφοράς των προυχόντων στα «Χιακά» του Αλ. Βλαστού, ό. π., σ. 306-311 (180-185)· επίσης, Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικών*, τ. Γ', ό. π., σ. 451.

²³ Εκτός από τον κύριο υποκινητή Ν. Βάμβα, την εκστρατεία υποβοήθησαν ο Νικόλαος Μυλωνάς, υποπρόξενος της Ρωσίας στη Χίο, μνημένος από το 1818 στη Φιλική Εταιρεία, ο οποίος φυγάδευσε τον Βάμβα και πολλούς Χίους το 1821 και στη συνέχεια εγκατέλειψε και ο ίδιος το νησί καταδιωκόμενος από τους Τούρκους και άλλοι Χίοι που είχαν καταφύγει στην Ύδρα· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 380. Ο Γρ. Φωτεινός στα *Απομνημονεύματά* του κατονομάζει με ύφος απαξιωτικό τους Χίους που παρεκίνησαν το Λυκούργο Λογοθέτη σε εκστρατεία: «ο σπουδαρχίδης Μπουρνιάς, ο εκ Καρυών Κλήμης, ο εξ Ελάτας Ντώρας, ο Παντολέων Σκαπτάκης, άσημος χρεωκόπος, οίτινες εγένοντο αυτοχειροτόνητοι ελευθερωταί της Χίου»· *στο ίδιο*, σ. 342. Βλ. σχετικά, Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε', ό. π., σ. 412-413.

²⁴ Για τις ημερομηνίες άφιξης και τη δύναμη του ελληνικού στόλου υπάρχουν μικρές αποκλίσεις, όπως παρατηρούμε στις καταγραφές των ιστορικών, αλλά και των αυτοπτών μαρτύρων. Ο Σπανός αναφέρει 11 υδραϊκά πλοία, 7 σπετσιώτικα και τρία ψαριανά· Σπανός, *Η Επανάσταση και η αποτυχία της*, στα *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, ό. π., σ. 10.

²⁵ «Τετράδη, 27 Απριλίου 1821. Εφθάσαμεν εις την Χίον προς τας τρεις ώρας, και αράξαμεν εις του Πασιά την Βρύσιν· ηνταμώθημεν όλοι οι καπιτάνοι, και συνομιλήσαμεν περί του τρόπου της ελευθερίας της Χίου», Ημερολόγιον της εξόδου του Ελληνικού στόλου διορισθέντος δια το Αιγαίον πέλαγος και διοικουμένου υπό του ναυάρχου κ. Ιακώβ. Τομπάζη· *Χιακόν Αρχείον*, ό. π., τ. Α', σ. 9.

ημερολόγιό του ναυάρχου: «απεκρίθησαν ότι δεν μπορούν να συνεργήσουν καθόλου εις τούτο και ημείς ας κάμωμεν όσα εδιωρίσθημεν (εννοεί να μεταχειρισθούν βία)».²⁶

Οι Χίοι προεστοί της Χώρας, γνωρίζοντας καλά ότι ο λαός δεν είναι προετοιμασμένος για εξέγερση, ότι δεν υπάρχει πολεμικός εξοπλισμός και οργάνωση και ότι οι κάτοικοι δεν είναι ασκημένοι στον πόλεμο, αλλά κυρίως φοβούμενοι τα αντίποινα των Τούρκων, όχι μόνο εις βάρος των Χίων που διαβιούσαν στο νησί, αλλά και εις βάρος των Χίων της Κωνσταντινούπολης, της Σμύρνης και των Μικρασιατικών παραλίων εν γένει, σπεύδουν να απομακρύνουν το στόλο τονίζοντας τον κίνδυνο στον οποίο θα εξέθετε η ενέργεια αυτή τον άμαχο πληθυσμό.²⁷ Οποσδήποτε η άρχουσα τάξη της Χίου, εκτός από τα σημαντικά αυτά επιχειρήματα που προέβαλαν οι πρόκριτοι, θα ανησύχησε ιδιαίτερα και για την απώλεια του πλούτου της και για τις ολέθριες συνέπειες της εξέγερσης για το εμπόριο του νησιού. Ωστόσο, η αποχώρηση του Τομπάζη δε σήμαινε, σε καμία περίπτωση, ότι το θέμα της επανάστασης της Χίου έκλεινε οριστικά.

Πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπ' όψιν το γεγονός ότι οι ενέργειες των Χίων προεστών επηρεάζονταν καίρια από τη σκληρή πραγματικότητα. Ο Τομπάζης πείθεται από τα επιχειρήματά τους²⁸ και ο στόλος αποχωρεί στις 29 προς 30 Απριλίου,²⁹ έχοντας όμως προκαλέσει την καχυποψία των Τούρκων, οι οποίοι σπεύδουν άμεσα να λάβουν προληπτικά μέτρα προφύλαξης. Συλλαμβάνουν τον Μητροπολίτη και τους προκρίτους, τους οποίους κρατούν έγκλειστους στο Κάστρο.³⁰

²⁶ Σωτηράκης, *ό. π.*, σ. 5· βλ., επίσης, Παντελής Α. Μαυρογιώργης, *Το χωριό Άγιος Γεώργιος Συκούσης*, *ά* μέρος Ιστορικά, εκδ. Αποδήμων Αγιοργουσών της Αμερικής, Χίος 1990, σ. 79.

²⁷ Βλαστός, *ό. π.*, σ. 308-309(182-183)· επίσης, Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *ό. π.*, σ. 5. Ο Étienne Vlasto ερμηνεύει και δικαιολογεί την απόφαση των Χίων προυχόντων, ένας εκ των οποίων ήταν και ο πρόγονός του Μιχαήλ Βλαστός. Αναφερόμενος στα αντίποινα των Τούρκων προς τους Χίους που κατοικούσαν σε περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τονίζει: «Με την παραμικρή κίνηση που θα σημειωνόταν ξαφνικά στο νησί, όλοι αυτοί οι εκπατρισεμένοι εργάτες, οι έμποροι και οι υπάλληλοι θα έπεφταν θύματα των Τούρκων{...}»· Μουρατίδης, *ό. π.*, σ. 157-160, βλ. και υποσημ. 136, 137.

²⁸ Ο Κουνέλλης συνοψίζει τα επιχειρήματα στα εξής: «Τι θα εγίνοντο οι πολυπληθείς Χίοι, που ήσαν εγκατεστημένοι εις την Οθωμανικήν Αυτοκρατορίαν; Πώς θα ευωδούτο το κίνημα χωρίς την συνεργασίαν του στόλου εις έναν τόπον τελειώς απαράσκευον προς πόλεμον, τελειώς αφωπλισμένον; Ποιος θα εμπόδιζεν την διαπόρθμευσιν χιλιάδων βαρβάρων εκ της πλησιεστάτης Μικρασιατικής ακτής, οι οποίοι επόθουν τον αφανισμόν του πληθυσμού;» και καταλήγει: «Δεν αντετίθεντο εις την Επανάστασιν οι Χίοι, αλλ' εις το άκαιρον του κινήματος;»· Ιωάννης Ιακ. Κουνέλλης, *Εν μάθημα περί της Καταστροφής της Χίου τω 1822*, Χίος 1962, σ. 12.

²⁹ Ο Σωτηράκης αναφέρει ότι βασικός λόγος της αποχώρησης του στόλου δεν ήταν οι μη επαναστατικές διαθέσεις του χιακού λαού, αλλά ένα περιστατικό απειθαρχίας του στόλου· Σωτηράκης, *ό. π.*, σ. 7.

³⁰ Στο ημερολόγιο του στόλου ο Τομπάζης αναφέρει: «Πέμπτη 28 Απριλίου 1821: {...} το πιάσιμον των πρωτίστων και του αρχιερέως εις το κάστρον και το δύσκολον της συνομιλίας μετ' αυτών, μας

Ο αντιπρόσωπος των Χίων στην Κωνσταντινούπολη και οι εκεί εγκατεστημένοι Χίοι έμποροι, με διπλωματική επιδεξιότητα προσπαθούν να διασκεδάσουν τις εντυπώσεις και, ως ένα βαθμό, το κατορθώνουν.³¹ Οι ίδιοι, με τις οικογένειές τους, παραμένουν στην Κωνσταντινούπολη φροντίζοντας τις ανθηρές επιχειρήσεις τους, ελπίζοντας ότι και αυτός ο κίνδυνος θα περάσει, όπως τόσοι άλλοι που προηγήθηκαν.

Στη Χίο, όμως, ο τοποτηρητής, Βαχίτ πασάς, δε θεωρεί το συμβάν άνευ σημασίας. Ζητά πλήρη αφοπλισμό του νησιού (αν και ελάχιστοι Χίοι διέθεταν όπλα). Συγκεντρώνει ακόμη και τα γεωργικά εργαλεία, τα οποία θα μπορούσαν, στην ανάγκη, να χρησιμοποιηθούν ως όπλα.³² Επιπλέον, ο ‘αρπαγοτύραννος’ Βαχίτης, όπως χαρακτηριτικά τον αποκαλεί ο Βλαστός, αυξάνει σε υπερβολικό βαθμό τις χρηματικές του απαιτήσεις και επιβάλλει νέους δυσβάσταχτους φόρους, τους οποίους οι Χίοι δημογέροντες αναγκάζονται να αποδώσουν.³³ Επιπλέον, ζητά ενίσχυση της οθωμανικής φρουράς της Χίου, αίτημα το οποίο αρχικά απορρίπτει ο Σουλτάνος, απαντώντας ότι: «η μέχρι τούδε φρουρά αρκεί εις την νήσον άνευ νέας προσθήκης» στη συνέχεια όμως το αίτημα του Βαχίτ υλοποιείται.³⁴

Ο τοποτηρητής απαιτεί να κρατηθούν ως ενέχυρα στο Φρούριο, εκτός του Μητροπολίτη Πλάτωνος Φραγκιάδη και του αρχidiaκόνου Μακαρίου Γαρή, 10 από τους πρωτίστους του τόπου, προκειμένου να συγκρατηθεί ο λαός και να μην αποτολμήσει καμία επαναστατική κίνηση.³⁵ Οι δημογέροντες, σε ένδειξη καλής

έκαμαν να παρατήσωμεν την επιχείρησιν της Χίου, δια να μην κάμωμεν μάλλον βλάβην ή όφελος». *Ημερολόγιον της εξόδου του Ελληνικού στόλου διορισθέντος δια το Αιγαίον πέλαγος και διοικουμένου υπό του ναυάρχου Ιακώβ. Τουμπάζη· Χιακόν Αρχαίον*, τ. Α΄, ό. π., σ. 9. Πρέπει να αναφερθεί ότι ο Μητροπολίτης Πλάτων Φραγκιάδης και ο αρχidiaκόνος Μακάριος Γαρή, από τη στιγμή της ομηρίας τους δεν αφέθηκαν ελεύθεροι και δεν εγκατέλειψαν τη φυλακή παρά μόνο την ημέρα που απαγχονίστηκαν (Κυριακή 23. 4. 1822).

³¹ Στο ίδιο, (Παράρτημα 1^{ον}: Ιστορία των συμβάντων της νήσου Χίου κατά το έτος 1822 (1237) υπό Βαχίτ πασά, Τοποτηρητού αυτής), σ. 264. Ο Μοσχόπουλος αναφέρει: «Η Πύλη δώσασα πίστην εις τας εγγυήσεις των Χίων εμπόρων, απάντησεν ότι οι ραγιαδες της νήσου δε θα επαναστατήσουν {...} αφού ο λαός της Χίου είναι πιστός εις το κράτος»· Μοσχόπουλος, ό. π., σ. 265.

³² Βλαστός, ό. π., σ. 311 (185).

³³ Στο ίδιο σ. 313-314 (187-188)· Βλ. επίσης, Μίτσης (επιμ.), ό. π., σ. 51· Κανελλάκης, «Κων. Σταμ. Χωρέμης βιογραφικών ενθύμιον - συγγραφέν εν Χίω 1897», εισαγ. Στερ. Φασουλάκης, ΧΧ, τ. ΙΒ΄/τχ. ΧΙΙ, (1980), σ. 55.

³⁴ Τον Οκτώβριο του 1821 η φρουρά ενισχύεται με 800 υπεείς και πεζούς υπό τον Μεχμέτ Εμίν Βαχίτ πασά και στα τέλη του μήνα με 600 ατάκτους υπό τον Χατζή Ιλιάς αγά Ελέζογλου, τη μισθοδοσία των οποίων αναλαμβάνουν «εθελούσια» οι Χίοι· Μίτσης (επιμ.), ό. π., σ. 41, υποσημ. 13· επίσης, Κουνέλλης, ό. π., σ. 13. Ο Βακαλόπουλος αναφέρει ότι τη νύχτα της 22ας προς την 23η Μαρτίου/ 3^η προς 4^η Απριλίου οι Τούρκοι ενισχύουν τη φρουρά με 160 (92 κατά τον Δζεβδέτ) άνδρες, που μεταφέρονται από τον Τσεσμέ με ελληνικό καϊκι· Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ΄, ό. π., σ. 70.

³⁵ Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχαίον*), τ. Α΄, ό. π., σ. 309-315. Σχετικά με την προσφορά στον αγώνα των Χίων προκρίτων, βλ. Β. Κουκουρίδης, ό. π., σ. 147-152. Πολύ σημαντικές είναι πληροφορίες της Παπαηλιάκη σχετικά με την ομηρία των δημογερόντων, του Μητροπολίτη, αλλά και των απλών

θέλησης, δίνουν 40 ομήρους, οι οποίοι μετά από 8 μήνες αυξάνονται σε 80, για να εναλλάσσονται και συνεργάζονται με τον τοποτηρητή για τον αποπλισμό των χωριών. Στο Φρούριο κρατούνται επίσης και πολλοί Μαστιχοχωρίτες, αλλά και ορισμένοι έμποροι.³⁶ Στη συνέχεια, ο Βαχίτ διατάζει τους χωρικούς να σκάψουν τάφρο γύρω από το Φρούριο για την προστασία των Οθωμανών πολιτών και της φρουράς. Η ιδιαίτερα βάνουση συμπεριφορά των Τούρκων απέναντι στους Χίους χωρικούς που εργάζονταν νυχθημερόν, χωρίς φαγητό και νερό, αλλά με το βούρδουλα, με χλευασμό και ύβρεις, απετέλεσε, κατά τη γνώμη πολλών μελετητών, έναν επιπλέον λόγο που ώθησε τους κατοίκους των χωριών να υποστηρίξουν με θέρμη την απελευθερωτική ενέργεια των Σαμίων.³⁷

Ενώ η κατάσταση δείχνει να εξομαλύνεται, ένα δεύτερο συμβάν καθορίζει πλέον τη μοίρα της Χίου. Ο Βάμβας κατορθώνει να αποσπάσει άδεια από τον Δημήτριο Υψηλάντη για εκστρατεία απελευθέρωσης της Χίου με τη βοήθεια των Σαμίων. Ο Υψηλάντης, κάτω από την πίεση του αρχιγραμματέα του και άλλων παρεπιδημούντων Χίων, αναθέτει στον Χίο επίσης, Ιωάννη Ράλλη,³⁸ πρόσωπο συνετό, έμπιστο και μνημένο στη Φιλική Εταιρεία, να επισκεφθεί τη Σάμο, τον Ιανουάριο του 1822, με σκοπό να βολιδοσκοπήσει την κατάσταση και να εκτιμήσει την έκβαση των γεγονότων. Ο Ιω. Ράλλης, μετά από επιτόπια έρευνα, διαπιστώνει την προχειρότητα της προετοιμασίας και πείθεται ότι η εκστρατεία πρέπει να αναβληθεί. Επιπλέον, ως Χίος, γνωρίζει καλά την κατάσταση που επικρατεί στο νησί

εμπόρων που βρίσκονταν έγκλειστοι στο Φρούριο· Παπαηλιάκη, *ό. π.*, *passim*. Ο Βλαχογιάννης παραθέτει απόσπασμα της εφημερίδας *Le Courrier Français*, 7/19 Juin 1822, η οποία κάνει λόγο για 80 ομήρους έγκλειστους στο Κάστρο: «Quatre-vingt otages étaient enfermés dans la citadelle au moment où les Musulmans allaient débarquer». *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 99· βλ. επίσης, Βλαστός, *ό. π.*, σ. 310-311(184-185).

³⁶ Ο Β. Κουκουρίδης παραθέτει αντίγραφο του κώδικα της Καλαμωτής, ο οποίος αργότερα δημοσιεύθηκε στο περιοδικό της Μητροπόλεως Χίου, *Εθνομάρτυς Πλάτων ο Χίου*, τεύχος 00 και περιέχει σημαντικές πληροφορίες για τους ομήρους. Στον συγκεκριμένο κώδικα ο Νοτάριος της Καλαμωτής, Μονίαρος, εκτός από τον Μητροπολίτη και δύο ιερωμένους, κάνει λόγο για 80 άρχοντες καστρινούς, ενώ αναβιβάζει τους έγκλειστους Μαστιχοχωρίτες σε 123 και όχι σε 12, όπως αναφέρουν ο Μάμουκας και ο Φωτεινός. Η πληροφορία αυτή είναι σημαντικότερη και παραμένει αναξιοποίητη· Β. Κουκουρίδης, *ό. π.*, σ. 188- 190.

³⁷ Σωτηράκης, *ό. π.*, σ. 7-8· επίσης Βλαστός, *ό. π.*, σ. 314(188).

³⁸ Ο Ιωάννης Ράλλης αποστέλλεται από τον Δ. Υψηλάντη «δια να συσκευασθεί με τους ευπατρίδας συμπολίτας του περί των επιτηδειοτέρων μέσων εις την ελευθέρωσιν της Χίου και να ενεργήση ταύτα συμφώνως με αυτούς». (Εγγραφο υπογεγραμμένο από τον Δ. Υψηλάντη, Τρίκορφα, 23 Ιουλίου 1821). Η φιλόπατρις δράση του Ι. Ράλλη, η ενεργή εμπλοκή του στον Αγώνα για την απελευθέρωση της Χίου και η εκτίμηση και εμπιστοσύνη του Δ. Υψηλάντη προς το πρόσωπό του φαίνονται στις επιστολές που του απευθύνει ο Δ. Υψηλάντης, τις οποίες δημοσιεύει ο Βλαχογιάννης στο *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 13, 14, 17, 18, 69, 70, 71.

και θεωρεί την επιχείρηση άκαιρη και άκρως επικίνδυνη για τους κατοίκους του νησιού.³⁹

Ο Υψηλάντης, ενστερνιζόμενος την εκτίμηση αυτή, ζητά την αναβολή της επιχείρησης. Στο εγχείρημα, ωστόσο, εμπλέκεται ο Χίος Αντώνιος Μπουρνιάς,⁴⁰ αποστρατευμένος λοχαγός του Ναπολέοντα στο γαλλικό σύνταγμα των Κυνηγών της Ανατολής, ο οποίος, χωρίς να λάβει υπ' όψιν του την απόφαση του Υψηλάντη για αναβολή της επιχείρησης, έρχεται σε επαφή με τον αρχηγό των Σαμίων, Λυκούργο Λογοθέτη και τον διαβεβαιώνει, παραπλανώντας τον στην ουσία, ότι οι Χίοι είναι οπλισμένοι, έτοιμοι να ξεσηκωθούν και να τεθούν υπό τις διαταγές του. Η κίνηση αυτή του Μπουρνιά πυροδότησε, εκ των υστέρων, την οργή πολλών Χίων ιστοριογράφων, οι οποίοι του αποδίδουν τεράστιο μερίδιο ευθύνης για την καταστροφή που ακολούθησε. Ακόμη και η λαϊκή μούσα, στη Ρίμα της σφαγής που παραθέσαμε, κατακεραυνώνει τον Αντώνιο Μπουρνιά και τους Σαμίους, τους οποίους θεωρεί συνυπεύθυνους για τον όλεθρο της Χίου.

Ο σαμιακός στόλος με περίπου 2.500 άνδρες φθάνει στα παράλια της Χίου στις 11 Μαρτίου 1822⁴¹ και αγκυροβολεί στη θέση Κοντάρι.⁴² Με την απόβαση των σαμιακών στρατευμάτων αρχίζουν οι συμπλοκές με φρουρά 1.000 περίπου Τούρκων ενόπλων που καταφθάνουν στην περιοχή. Ο Μπουρνιάς έχει συγκεντρώσει μικρές ομάδες χωρικών, οπλισμένων με γεωργικά εργαλεία και ελάχιστα τουφέκια, στην ουσία άοπλων,⁴³ για ενίσχυση της δύναμης των Σαμίων. Άλλωστε, ο Βαχίτ είχε

³⁹ Ο Ιω. Ράλλης γράφει προς τον Μινίστρο των Εσωτερικών και προσωρινό του Πολέμου: «Αλλ' επειδή τα περιστατικά δεν με ενέπνευσαν ελπίδας επιτυχίας, απεφάσισα να αναβάλω την επιχείρησιν της τοιαύτης εκστρατείας εις αρμοδιότερον καιρόν δια να μην εκφερθῆ βλάβη εις τους κατοίκους της Πατρίδος μου, και την άνωθεν αναβολήν εγκρίνασα η Εκλαμπρότης του με εδιόρισε να αναχωρήσω εκείθεν περιμένων αρμοδιωτέραν περίστασιν». (Εν Κορίνθω τῆ 5 Απριλίου 1822)· *στο ίδιο*, σ. 55.

⁴⁰ Για τη δράση του Αντωνίου Μπουρνιά βλ. Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 85· επίσης, Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. Ε', *ό. π.*, σ. 682.

⁴¹ Στις ημερομηνίες υπάρχουν μικρές αποκλίσεις, όπως προαναφέραμε. Για παράδειγμα, ο Βλαστός αναφέρει ότι ο σαμιακός στόλος φθάνει στη Χίο στις 11 Μαρτίου το πρωί, ημέρα Σάββατο· Βλαστός, *ό. π.*, σ. 317(191). Ο Λογοθέτης αναφέρει «την εσπέραν της δεκάτης Μαρτίου»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 325. Ο Γρ. Φωτεινός αναφέρει την 11^η Μαρτίου (*στο ίδιο*, σ. 341), ενώ ο Βαχίτ τη 10^η Μαρτίου, Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 53, κ. ά.

⁴² Διαφοροποιήσεις υπάρχουν και σχετικά με τη δύναμη του σαμιακού εκστρατευτικού σώματος. Ο Μοσχόπουλος αναφέρει περίπου 60 μικρά και 17 μεγάλα πλοία· Μοσχόπουλος, *ό. π.*, σ. 265. Για 40 πλοία κάνει λόγο ο Κ. Φραγκομίχαλος· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, *ό. π.*, σ. 40, υποσημ. 201· Ο Κουνέλλης κάνει λόγο για 60 πλοία, 2.500 περίπου άνδρες (ίσως και λιγότερους), κακώς οπλισμένους, 2 αρκετά μεγάλα πυροβόλα και 10 μικρά· Κουνέλλης, *ό. π.*, σ. 10-11.

⁴³ Το ότι οι Χίοι ήσαν στην ουσία άοπλοι, αποδεικνύεται από πολλές και αξιόπιστες αναφορές που αντλούμε από ιστορικές πηγές: «Μόλις οι Σάμιοι κατέβηκαν κάτω εις την Χώραν, και όλα συναλλήλως τα χωρία άοπλα τους ηκολούθησαν, ερχόμενοι άλλος με ράβδον, άλλος με σούβλαν και

συγκεντρώσει στο Κάστρο τον υποτυπώδη οπλισμό των Χίων, μόλις έκανε την εμφάνισή του ο ελληνικός στόλος. Οι Σάμιοι, συνεπικουρούμενοι από τους Χίους χωρικούς, ύστερα από μικρή αιμαχία με τους Τούρκους στρατιώτες, τους απωθούν και μετά από καταδίωξη, τους αναγκάζουν να κλειστούν στο Κάστρο. Όλοι οι εκτός του Φρουρίου Τούρκοι, στρατιώτες και πολίτες, σπεύδουν να κλειστούν στο Φρούριο κατατρομοκρατημένοι, μη γνωρίζοντας τον αριθμό, τις ελλείψεις και την κακή οργάνωση των Σαμίων.

Την επόμενη ημέρα ξεκινούν οι εχθροπραξίες.⁴⁴ Οι Έλληνες καταστρέφουν και λεηλατούν τουρκικά σπίτια και τζαμιά, από τα οποία μάλιστα αποσπούν το μολύβι των στεγών για να κάνουν βόλια, ενώ φυλακίζουν τις Ελληνίδες συζύγους των Τούρκων. Οι Τούρκοι επιχειρούν έξοδο, αλλά απωθούνται ύστερα από σκληρή μάχη με πολλούς νεκρούς και από τα δύο μέρη. Οι πλούσιοι Χίοι, φοβούμενοι για την τύχη των ομήρων συγγενών τους και μην έχοντας καμία γνώση για το κίνημα και συμμετοχή σε αυτό, παραμένουν κλεισμένοι στα σπίτια τους, ενώ οι καθολικοί υψώνουν σημαίες των ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Η διαρπαγή και η λεηλασία από την πλευρά των Σαμίων, που επεκτάθηκε και σε σπίτια χριστιανών, κυρίως Καθολικών, στην οποία συμμετείχαν και αρκετοί Χιώτες χωρικοί που άρχισαν να συρρέουν στην πόλη από τα χωριά, έκαναν τη στάση των κατοίκων ακόμη πιο επιφυλακτική.⁴⁵ Δε θα επεκταθούμε όμως περαιτέρω στις λεηλασίες και τις πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων, καθώς δεν είναι αυτός ο στόχος της μελέτης μας.

Αμέσως μετά την απόβαση των Σαμίων ο Βαχίτ αποστέλλει ταχυδρόμο στην Κωνσταντινούπολη, μέσω Σμύρνης, προκειμένου να γνωστοποιήσει τα γεγονότα στο Σουλτάνο και να ζητήσει επειγόντως ενισχύσεις. Παράλληλα, διατάζει την προσέλευση στο Φρούριο όλων των ομήρων, τους οποίους φυλακίζει πλέον στη

άλλοι με θέριστρα δια να αντιπαραταχθούν κατά των Τούρκων [...]» *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 300· βλ. επίσης, στο ίδιο, σ. 57, 198, 328, 339, 341.

⁴⁴ Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η διήγηση των συμβάντων από τις αντιμαχόμενες πλευρές. Ο Βαχίτ στα *Απομνημονεύματά* του και ο Λυκούργος στην *Απολογία* του περιγράφουν τελείως διαφορετικά τα γεγονότα που σχετίζονται με την ανδρεία, αλλά και με τις απώλειες των στρατευμάτων τους. Ο Βαχίτ, μάλιστα, περιγράφει τη στάση των Σαμίων ως βάρβαρη και ασεβή απέναντι στους αμάχους Τούρκους και στα μουσουλμανικά μνημεία. Και οι δύο εκδοχές αποκλίνουν αρκετά από την πραγματικότητα, όπως αποδεικνύεται από την ιστορική έρευνα, αλλά και από τις μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απολογία του Λογοθέτη· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', (Παράρτημα Γ': Απολογία περί της εις Χίον εκστρατείας υπό του αρχιστρατήγου της Σάμου Γ. Λογοθέτου Λυκούργου), ό. π., σ. 320-335· βλ. επίσης, Μιχαήλ Β. Σακελλαρίου, *Ένας συνταγματικός δημοκράτης ηγέτης κατά την Επανάσταση του '21. Ο Γ. Λογοθέτης Λυκούργος της Σάμου (1772-1850)*, Παν/κές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014.

⁴⁵ Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 68.

σκοτεινή φυλακή, σε άθλιες συνθήκες. Η οργή του Σουλτάνου είναι απεριγράπτη. Σχεδόν όλοι οι επίσημοι Χίοι της Πόλης φυλακίζονται και πολλοί θανατώνονται, ενώ οι περιουσίες τους δημεύονται. Ανάμεσά τους και τρεις από τους πλέον έγκριτους Χίους εμπόρους που είχαν σταλεί από το νησί στην Κων/πολη ως ενέχυρα και τελούσαν υπό την προστασία του Άγγλου πρεσβευτή Stragford.⁴⁶ Στους «Times» του Λονδίνου (18/Ιουλίου 1822) γίνεται αναφορά για δέκα ομήρους από τη Χίο, οι οποίοι ανασκολοπίζονται ζώντες.⁴⁷ Το ίδιο αναφέρει και ο Απ. Βακαλόπουλος.⁴⁸

Στη Σμύρνη επικρατεί τρόμος από την πλευρά των Ελλήνων και πολεμική φρενίτιδα από την πλευρά των Τούρκων.⁴⁹ Ο Μάμουκας⁵⁰ αναφέρει σχετικά: «Επειδή δε και εν Σμύρνη συναζομένων στρατευμάτων εγίνοντο σφαγαί, έφυγον πολλοί Χίοι εκείθεν εις Χίον νομίζοντες αυτήν ασφαλεστέραν».⁵¹ Η γαλλική εφημερίδα «Le Spectateur Oriental», που εκδίδεται στη Σμύρνη, περιγράφει υπό τη μορφή καθημερινού σχεδόν reportage την κατάσταση που επικρατεί μεταξύ των Τούρκων, το φόβο των Ελλήνων για αντίποινα και τη συγκέντρωση ατάκτων από την Ανατολή, με σκοπό την διαπεραίωσή τους στις ακτές της Χίου για σφαγή και λεηλασία. Οι Χίοι,

⁴⁶ Μετά από βασιλική προσταγή, τον Ιανουάριο του 1822 αποστέλλονται στην Κωνσταντινούπολη οι έγκριτοι Χίοι Παντολέον Ροδοκανάκης, Μιχαήλ Σκυλίτζης και Θεόδωρος Ράλλης, όπου και θανατώνονται. Βλαστός, *ό. π.*, σ. 315 (189). Ο Βλαχογιάννης παραθέτει στο *Χιακόν Αρχεῖον* την επιστολή του Στράγκφορντ προς τον Μαρκήσιο Λονδόνδερρυ Κ. Γ., όπου με αποτροπιασμό περιγράφει τα γεγονότα: «Η κυβέρνηση προφασίζεται ότι ήτο αναγκαία η θυσία των δυστυχών τούτων ανθρώπων προς καθισχύασιν των Γενιτσάρων. Δεν δύναμαι να εκφράσω προς την Υμετέραν Εξοχήτητα την θλίψιν και την ταραχήν την οποίαν εν εμοί προεκάλεσεν (η θανάτωσή τους)· είχαν συνάψει συνήν ιδιωτικήν επικοινωνίαν με τους δυστυχείς εκείνους Χίους {...} και εκολάκευον εμαυτόν με την ελπίδα ότι αι προς χάριν συστάσεις μου θα ετύγχανον υποδοχής ευνοϊκής»· *Χιακόν Αρχεῖον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 121-123.

⁴⁷ Κώστας Καιροφύλλας, «Σκλάβοι Χίοι εις την Κωνσταντινούπολιν. Άγνωστα δράματα από την καταστροφήν της νήσου. Αφήγησις αυτόπτου Άγγλου συγγραφέως», *Αιγαίον* τ. 1/τχ. 4, τυπ. Χαρ. Κ. Ροδάκη, Αθήνα 1935, σ. 226-230, βλ. και υποσημ. 1 σ. 227 (αναφορά στη σύλληψη των Χίων εμπόρων, στην εκτέλεσή τους, κατάλογος ονομάτων, ενέργειες του Stragford, αναξιοπιστία της τουρκικής πολιτικής).

⁴⁸ Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ', *ό. π.*, σ. 71.

⁴⁹ «À Smyrne de nouveaux massacres ont eu lieu après la nouvelle de la prise de Scio, mais le gouverneur est parvenu à rétablir la tranquillité». Ο Βλαχογιάννης στο *Χιακόν Αρχεῖον* παραθέτει απόσπασμα της εφημερίδας *Le Courrier Français*, Paris 13/25 Mai 1822, με περιγραφή των γεγονότων στη Χίο και τη Σμύρνη· *Χιακόν Αρχεῖον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 75-76.

⁵⁰ Ο Ανδρέας Μάμουκας, γιος του Ζαννή και της Μαρίας, το γένος Ευμορφοπούλου, γεννημένος στη Χίο την 1^η Αυγούστου του 1801, είναι αυτόπτης μάρτυς της σφαγής. Κατορθώνει να διασωθεί από ένα ευρωπαϊκό πλοίο και μεταφέρεται στη Σμύρνη όπου κρύβεται και γράφει τις αναμνήσεις του από τη σφαγή. (Η γραφή περιλαμβάνεται στο *Χιακόν Αρχεῖον* και απευθύνεται στον ανώνυμο Ν., κατά πάσα πιθανότητα στον Νεόφυτο Βάμβα). Δε θα αναφερθούμε στις 'περιπέτειες' της έκδοσης, καθώς αντλούμε τις πληροφορίες μας από το πρώτο αυθεντικό φυλλάδιο, πριν υποστεί οποιαδήποτε επεξεργασία από τον ίδιο το Μάμουκα. Η πηγή θεωρείται σπάνια και πολύτιμη· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχεῖον*), τ. Α', *ό. π.*, σ. 295-319. (Παράγραφος γραφής ενός Γραϊκού Α. προς τον φίλον του Ν. περί της καταστροφής της Χίου).

⁵¹ Στο *ίδιο*, σ. 340.

απελπισμένοι, ζητούν τη βοήθεια των Σπετσιωτών αδελφών τους, δικαιολογώντας τη διστακτικότητα που επέδειξαν κατά την εμφάνιση του ελληνικού στόλου, την οποία οι λοιποί Έλληνες τους καταλόγισαν ως δειλία.⁵² Όμως η Χίος δε θα λάβει έγκαιρα βοήθεια ούτε από τον ελληνικό στόλο ούτε από την Κυβέρνηση.⁵³ Ο Γάλλος φιλέλληνας Maxime Raybaud αναφέρει: «Όταν έφθασε η κυβερνητική βοήθεια, η Χίος είχε ξεψυχήσει».⁵⁴

Οι Τούρκοι θορυβούνται από την εμφάνιση των Σαμίων και τις νίκες που αυτοί σημειώνουν κατά τις αιμαχίες που λαμβάνουν χώρα. Φθάνουν μάλιστα στο σημείο να συζητήσουν και το ενδεχόμενο παράδοσης, όταν ο Λογοθέτης τους στέλνει τελεσίγραφο, υποσχόμενος την ασφαλή διαπεραίωσή τους στις Μικρασιατικές ακτές. Ο Γάλλος πλοίαρχος Reverseau, κατ' άλλους ο Γάλλος υποπρόξενος, συμβουλεύει τον Βαχίτ πασά να παραδοθεί, προτείνοντάς του να φυγαδεύσει με το πλοίο του εκείνον και τους λοιπούς αξιωματούχους με τις οικογένειές τους.⁵⁵ Ο Βαχίτ όμως, όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του, το αρνείται, μετά από καθοδήγηση του ουλεμά της Χίου, γεγονός που αναπτέρωσε το ηθικό των αξιωματικών και πρότεινε ως μοναδική λύση την αντίσταση μέχρις εσχάτων.⁵⁶

Άλλες πηγές, κάνουν λόγο για προδοτική συμπεριφορά των Λατίνων της Χίου, συμπεριλαμβανομένων και των προξένων,⁵⁷ οι οποίοι ενημέρωναν τους Τούρκους για τις τεράστιες ελλείψεις των Σαμίων και των Χίων σε πολεμικό

⁵² «Τούτο δεν προήρχετο από έλλειψιν πατριωτισμού, επειδή η φιλογενεία μας αρκετά απεδείχθη και εμπράκτως με την σύστασιν των σχολείων μας, της βιβλιοθήκης μας, της τυπογραφίας μας, και των πολυδαπάνων και παντοδαπών πειραμάτων, άτινα αφορούσαν και απέβλεπον προς τον γενικόν φωτισμόν του Γένους μας, ίνα με του φωτισμού το μέσον απολαύση την ποθητήν του ελευθερίαν {...}. εζητούσαμεν όμως να μας παρουσιασθή εις τούτο αρμόδιος ευκαιρία, δια να μη χάσωμεν εν μέγα πλήθος αδελφών, συγγενών και συμπατριωτών μας {...}. *Η αδυναμία προς τούτοις ημών, ευρισκομένων μεταξύ των αιμοβόρων λόκων Οθωμανών, γένους με βασιλείον και με όλα τα αναγκαία μέσα, και ημείς απρομήθευτοι από όλα, μας εμπόδιζον την προθυμίαν {...}. Βοηθήσατέ μας λοιπόν, παρακαλούμεν, δια την τιμήν του γένους, και δια την λύτρωσιν της καλής σας Χίου· μη παραβλέψετε το ζήτημά μας, επειδή και ευρίσκονται εις κίνδυνον τόσαι χιλιάδες ψυχαι όμογενών και συναδέλφων σας {...}. Τῆ 16 Μαρτίου εν έτει β' της ελευθερίας»· στο ίδιο, σ. 26.*

⁵³ Η Μαντώ Μαυρογένους, με την εμφάνιση του Λογοθέτη στη Χίο, σπεύδει να βοηθήσει οικονομικά. Σε υπόμνημά της του 1824 η ίδια αναφέρει: «Τετάρτην εκστρατείαν έκαμα εις την πατρίδα μου προς βοήθειαν της Χίου {...} πλην τα έξοδά μου επήγαν εις μάτην, διότι είχαν προσκυνήσει οι Μαστιχοχωριανοί»· Μανουήλ Τασούλας, *Μαντώ Μαυρογένη*, Ιστορικό Αρχείο, εκδ. Δήμου Μυκονίων 'Ατραπός', χ. τ. 1997, σ. 62.

⁵⁴ Σιμόπουλος, τ. Β', ό. π., σ. 71.

⁵⁵ Ο Βαχίτ, για ευνόητους λόγους, τοποθετεί την συνάντησή του με το Γάλλο πλοίαρχο μετά την λήψη της οριστικής απόφασης να παραμείνουν οι Οθωμανοί στο νησί και να πολεμήσουν· Μίτσης (επιμ.), ό. π., σ. 67-70.

⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 57-59.

⁵⁷ Philip Argenti, *The Massacres of Chio*, ό. π., σ. 97-98· βλ. επίσης, Σιμόπουλος, τ. Β', ό. π., σ. 129.

εξοπλισμό, καθώς και για την κακή οργάνωση του στρατεύματος.⁵⁸ Αλλά και η διχόνοια δεν άργησε να κάνει την εμφάνισή της στο στρατόπεδο των Ελλήνων. Ο Καστάνης, αυτόπτης μάρτυρας και αιχμάλωτος των Τούρκων στη συνέχεια, περιγράφοντας τα συμβάντα, κάνει λόγο στα *Απομνημονεύματά* του για γενικό αφορισμό του Μητροπολίτη Πλάτωνος «εναντίον όλων των Ελλήνων επιδρομέων», ο οποίος προφανώς εκδόθηκε κάτω από την απειλή του Τούρκου Διοικητή.⁵⁹

Στην πλευρά των Ελλήνων τα πράγματα είναι πολύ δυσοίωνα. Η αναρχία βασιλεύει. Οι γνώμες των ιστορικών για τον Λογοθέτη δίστανται.⁶⁰ Ο Μάμουκας και ο Καστάνης –αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων–⁶¹ τον μνημονεύουν ως αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, ως αυτόκλητο απελευθερωτή των Χίων και του αποδίδουν τεράστιες ευθύνες. Επιπόλαιος, αλαζονικός και αρχομανής, όπως υποστηρίζουν πολλοί αυτόπτες μάρτυρες, αυτοχρίζεται Αρχιστράτηγος των ελληνικών δυνάμεων, τίτλος με τον οποίο υπογράφει τα έγγραφά του, ενώ επιδεικνύει διασπαστική συμπεριφορά, πυροδοτώντας τη διχόνοια με την πλευρά των Χίων, υπό τον Μπουρνιά, τους οποίους κατηγορεί για δειλία, έλλειψη πολεμικού ζήλου και άρνηση να συνεισφέρουν οικονομικά στη συντήρηση του στρατεύματος και στην παροχή πολεμικού υλικού.⁶² Η Βουλή της Σάμου, αλλά και ο ίδιος στην Απολογία του κατηγορεί τους Χίους αποποιούμενος τις ευθύνες του για τη συμφορά που προκάλεσε στο νησί.⁶³

⁵⁸ Πολλές πηγές αναφέρουν ότι, οι ξένοι πρόξενοι ειδοποιούν τον Βαχίτ για τις ελλείψεις και την κακή κατάσταση του σαμιακού σώματος και προτρέπουν τους Οθωμανούς να αμυνθούν περιμένοντας ενισχύσεις· Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', ό. π., σ. 515· βλ. επίσης, Βλαστός, ό. π., σ. 321(195) και *Χιακόν Αρχεϊόν*, τ. Α', ό. π., σ. 93-94, 302· Σιμόπουλος, τ. Β', ό. π., σ. 105, υποσημ. 134·

⁵⁹ Μαρία Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της Επανάστασεως της Χίου (1822)*, ό. π., σ. 175.

⁶⁰ Βλ. ενδεικτικά: Παύλος Καρολίδης, *Ιστορία του ιθ' αιώνας*, τ. Β', Αθήναι 1892, σ. 264· Νικόλαος Σπηλιάδης, *Απομνημονεύματα*, Α', Αθήνα 1851, σ. 333· Σπανός, «Η Επανάσταση και η αποτυχία της», ό. π., σ. 12, κ. εξ.

⁶¹ Μεταξύ των ομήρων που ο Βαχίτ φυλάκισε στο Κάστρο ήταν ο πατέρας του Α. Μάμουκα, καθώς και ο ίδιος, που μόλις είχε επιστρέψει από τη Σμύρνη. Στις 23 Απριλίου 1822 οι Τούρκοι απαγχόνισαν και ανασκολόπισαν τους ομήρους, μεταξύ των οποίων και τον Ζαννή Μάμουκα. Ο Ανδρέας τυχαία βρέθηκε έξω από το Κάστρο και κατάφερε να δραπετεύσει και να διασωθεί. Τον Ιούνιο του 1822 διέφυγε στη Σμύρνη, όπου, τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς έγραψε σε μορφή *Απομνημονευμάτων* τα σχετικά με τη σφαγή, τη φυλάκιση και τη διάσωσή του· βλ. π. Δημήτριος Στρατής, *Νεομαρτυρολογικά και υμνολογικά κείμενα του Ανδρέα Ζ. Μάμουκα*, εκδ. Π. Πουρνάρα, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 25-43· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Ανδρέας Ζαννή Μάμουκας*, Ανάπτυπον εκ του δεκάτου τρίτου τόμου του *ΔΙΕΕΕ* (1958), σ. 384-414· ΓΑΚ Χίου, *Αρχεϊόν Μάμουκα*, φφ. 1-129 κ. ά. Για τον Χρ. Καστάνη βλ. Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της Επανάστασεως της Χίου* ό. π., σ. 176-177· επίσης, Χριστόφορος Πλ. Καστάνης, «Ιστορία των σφαγών της Χίου», *XX*, τ. ΙΑ' (1979), σ. 44-63.

⁶² Βλαστός, ό. π., σ. 322-323(197-198).

⁶³ Η βουλή της Σάμου με επιστολή της κατηγορεί τους Χίους στους προκρίτους της Ύδρας και των Σπετσών ότι συνήγησαν με τους Τούρκους εναντίον των Σαμίων (1822, τῆ 9 Απριλίου, Σάμος): «Διότι μέρος των τουρκολατρών Χίων εγύρισε τα όπλα κατά των ημετέρων, προσκυνήσαντες οι

Ο Λογοθέτης αναλώνεται σε αντεκδικήσεις με τον Μπουρνιά (αρχηγό των Χίων χωρικών) για τη γενική αρχηγία⁶⁴ και αφήνει το στράτευμά του ασύδοτο και τελείως απείθαρχο να περιφέρεται λεηλατώντας τα σπίτια και τις περιουσίες, όχι μόνο των Τούρκων, αλλά και των Χίων, κυρίως των Καθολικών, να πυρπολεί και να βεβηλώνει ισλαμικά τεμένη,⁶⁵ επιδιόδομο σε διάφορες απρεπείς πράξεις. Στην ουσία, πρόκειται για ‘παρωδία στρατεύματος’ σε αποσύνθεση. Επιπλέον, καταργεί τη Δημογεροντία και ορίζει νέους Εφόρους,⁶⁶ ενώ επιβάλλει στους πάντες να τον προσκυνούν: «Ο μεν (ο Λογοθέτης) ήθελε να είναι απόλυτος κυριάρχης και κατοικών πάντοτε εις την Μητρόπολιν εξήπλωνε την χείρα του να την ασπασθώσιν όσοι επαρουσιάζοντο ενώπιόν του, υβρίζων Εφόρους και στρατηγούς δια των αισχίστων

ανόητοι αυτοθελήτως εις τους εχθρούς {...} πιστοί ραγιάδες των θεοστυγών τυράννων· αλλά θέλουν δοκιμάσει το αποτέλεσμα της τοιαύτης πίστεως, οι ασύνετοι»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α΄, ό. π., σ. 66. Οι πρόκριτοι της Ύδρας απαντούν με σφοδρότητα στη Βουλή των Σαμίων. (Από Ύδρας, τῆ 9 Απριλίου 1822): «Το κατά της Χίου κίνημά σας μεγαλωτάτην ζημίαν επροξένησεν εις το Έθνος, μάλιστα δια να έγινε χωρίς ερώτησιν της εν Κορίνθω Διοικήσεως, όπερ αναγκαίον και απαραίτητον ήτον»· *στο ίδιο*, σ. 67. Ο Νικόλαος Σταματιάδης, στην προσπάθειά του να υπερασπιστεί τον Λυκούργο Λογοθέτη και τους Σαμίους, καταφέρεται με ταπεινωτικούς και άδικους χαρακτηρισμούς κατά των Χίων· Ν. Σταματιάδης, *Σαμιακά, ό. π.*, σ. 68-96 και 135-147 (Απολογία περί της εις Χίον εκστρατείας υπό του Αρχιστρατήγου της Σάμου Λογοθέτου Λυκούργου)· βλ. επίσης, Επαμεινώνδας Σταματιάδης, *Σαμιακά ήτοι Ιστορία της Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ’ ημάς*, τ. Β΄, Σάμος 1881, σ. 176-201, καθώς και «Απολογία περί της εις Χίον εκστρατείας του αρχιστρατήγου της Σάμου Γ. Λογοθέτη Λυκούργου», *Χιακόν Αρχείον*, (Παράρτημα τρίτον) ό. π., σ. 320-335.

⁶⁴ Ο Λυκούργος Λογοθέτης και ο Αντώνιος Μπουρνιάς «ήριζον περί των πρωτείων»· Ζολώτας, τ. Γ΄/τχ.β΄, ό. π., σ. 513· Βλ. επίσης, Ν. Σταματιάδης, ό. π., σ. 140-141· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α΄, ό. π., σ. 303.

⁶⁵ Ο Βλαχογιάννης αναδημοσιεύει αποσπάσματα της *Spectateur Oriental* που αναφέρονται στους βανδαλισμούς των Σαμίων και των Χίων υποστηρικτών τους: «Déjà les Samiens unis aux Sciotes, s’ étoient portés dans la ville à des excès révoltants {...}. Les Grecs avoient pénétré dans toutes les mosquées, les avoient ravagées, et y avoient profanés les caractères du Coran. Lorsque, dans le château, le Muezin paroissoit au minaret et chantoit la prière, les vociférations les plus outrageantes le forçoient de se taire et de descendre etc»· *Le Spectateur Oriental*, 14/26 Απριλίου 1822 (Événements de Scio jusqu’ au 6/18 Avril 1822)· *Χιακόν Αρχείον*, ό. π., σ. 36. Ο πρεσβευτής της Αγγλίας στην Κωνσταντινούπολη, Στράγκφορντ, σε επιστολή του προς το Μαρκήσιο του Λονδόνδερρυ αναφέρει: «Προ της αφίξεως του Τουρκικού στόλου εις Χίον, οι Έλληνες καθύβρισαν και εμόλυναν τα τζαμιά δια παντός ακαθάρτου τρόπου και διέπραξαν τα φοβερότερα κακά επί των γυναικών και των παιδίων αιχμαλώτων προ των ομμάτων της δυνάμεως του φρουρίου»· *στο ίδιο*, σ. 95-96· βλ. επίσης, Βλαστός, ό. π., σ. 319(193).

⁶⁶ Έγγραφο της Κοινότητος Χίου. «Δυνάμει της δοθείσης μοι εξουσίας παρά του Πληρεξουσίου του γενικού επιτρόπου Δ. Υψηλάντου, διορίζω και αποκαθιστώ Εφόρους γενικούς της κοινότητος της νήσου Χίου τον κύριον Κουζήν Βούρον, τον κύριον Παντελίν Ζερβουδάκην, τον κύριον Νικόλαον Φραγκόπουλον, τον κύριον Φραγκούλην Παλλάκην, τον κύριον Χ.΄ Πολυχρόνην Διαμαντάρην και τον κύριον Στέφανον Γιανούτσον {...}». Χίω, αοκβ΄ Μαρτίου ιβ΄ της Ελευθερίας. Ο Αρχιστράτηγος των Ελληνικών Δυνάμεων, Λογοθέτης Λυκούργος· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α΄, ό. π., σ. 23· επίσης, Βλαστός, ό. π., σ. 320 (194).

εκφράσεων και μη επισκεπτόμενος πάποτε τα χαρακώματα, και τέλος, απαιτών ποτέ μεν πεντακοσίας ποτέ δε επτακοσίας χιλιάδας γροσίων δι' έξοδα της εκστρατείας».⁶⁷

Από την άλλη, ο Μπουρνιάς, ο οποίος θεωρούσε ότι, ως Χίος, έπρεπε να έχει τα πρωτεία, αυτονομείται, ενώ απαγορεύει την αποχώρηση από το νησί των προκρίτων και των οικογενειών τους «φυλακίζοντας και προκρίτους και γυναίκας ετοιμούς να φύγωσι», που διαισθάνονται το κακό που θα επακολουθήσει.⁶⁸ Ο Μάμουκας αναφέρει: «Τρία άτομα μόνα επέτυχαν και έφυγαν ανάνδρως με τας φαμελίας των {...} φίλντα και χωρίς το παραμικρόν αίσθημα πατριωτισμού».⁶⁹ Η επικράτηση των Σαμίων δε θα διαρκέσει πάνω από 20 ημέρες, μέχρι την εμφάνιση στα ανοιχτά της Χίου του οθωμανικού στόλου.

Πράγματι, τη Μεγάλη Πέμπτη, 30 Μαρτίου/11 Απριλίου 1822, καταπλέει στη Χίο ο οθωμανικός στόλος αποτελούμενος από 46 πλοία (6 τρίκροτα, 26 φρεγάτες, κορβέτες και φορτηγά) και 7.000 άνδρες, με διοικητή τον ναύαρχο Νονέχ Ζαντέ Καρα-Αλή από τη Σκόδρα, ικανό αξιωματικό «τον μόνο ευφυή και μορφωμένο αξιωματικό του ναυτικού, όπως έγραφε ο πρεσβευτής της Αυστρίας την Κων/πολη Rudolf Graf von Lützwow».⁷⁰ Ο Μάμουκας κάνει λόγο για 15.000 άνδρες, αριθμός που θεωρείται μάλλον υπερβολικός. Κατά το δειλινό, ύστερα από σφοδρό βομβαρδισμό της πόλης, αρχίζει η αποβίβαση σε τρεις φάλαγγες προς διαφορετικές κατευθύνσεις. Η πρώτη φάλαγγα κατευθύνεται προς τη συνοικία Τουρλωτή, η δεύτερη προς τη συνοικία Αζμπάν και η τρίτη προς τη συνοικία Οκ Μεϊντάν.⁷¹ Οι Τούρκοι της Χίου, στη θέα του στόλου, παίρνουν θάρρος και με τους 1.000 και πλέον ενόπλους που βρίσκονται εντός του Φρουρίου προβαίνουν αυθημερόν σε σφαγή των κατοίκων της πόλης, αδιακρίτως, μηδέ των ασθενών του νοσοκομείου και του λωβοκομείου εξαιρουμένων.

Απερίγραπτος ήταν ο πανικός που κυριέυσε τους 'αυτοσχέδιους' Έλληνες στρατιώτες και τους κατοίκους της πόλης. Οι Σάμιοι με τους Χίους δεν προβάλλουν

⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 322 (196).

⁶⁸ Στο ίδιο, ό. π., σ. 323 (197)· βλ. επίσης, Φραγκομίχαλος, «Η γενοκτονία – Σφαγές και θύματα», ό. π., σ. 23-24.

⁶⁹ Ο Μάμουκας καταγγέλλει την προσπάθεια διαφυγής ορισμένων προκρίτων με τις οικογένειές τους: «Φροντίς των ήτον να εύρωσι καράβια ευρωπαϊκά και να φύγωσιν αφήνοντες το λοιπόν όλον πλήθος χωρίς καμμίαν ελπίδαν βοηθείας»· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', ό. π., σ. 301.

⁷⁰ Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 72.

⁷¹ Στο ίδιο, σ. 72.

σθεναρή αντίσταση στην πόλη και υποχωρούν στα ενδότερα.⁷² Αυτόπτες μάρτυρες αναφέρουν ότι στη θέα του οθωμανικού στόλου οι Σάμιοι αρχίζουν να υποχωρούν ατάκτως· πολλοί επιβιβάζονται στα πλοία τους και αποχωρούν αφήνοντας τους Χίους εντελώς αβοήθητους.⁷³ Ο Λογοθέτης στις 8 Απριλίου διασώζεται στα Ψαρά. Ο Μάμουκας, όμως, κάνει λόγο για απεγνωσμένη αντίσταση των Ελλήνων που είχαν απομείνει στην πόλη, ενώ πολλοί, άοπλοι καθώς ήταν, κατέφυγαν με τις γυναίκες τους και τα παιδιά τους στις παραθαλάσσιες περιοχές με σκοπό τη διαφυγή και τη σωτηρία. Ο ίδιος μιλάει επίσης και για άνανδρη φυγή μεγάλου μέρους των Σαμίων.⁷⁴ Οι εισβολείς, όλο αυτό το διάστημα, αποθηριωμένοι βάζουν φωτιές σε διάφορα σημεία της πόλης, που μαίνονται μέχρι τις 4/14 Απριλίου.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι οι φοβερές εχθροπραξίες⁷⁵ ξεκινούν με την αποβίβαση των οθωμανικών στρατευμάτων στο νησί, χωρίς καμία προσπάθεια διαπραγμάτευσης από την τουρκική πλευρά. Η διαταγή του Σουλτάνου είναι σαφής: «Φονεύσατε όλους τους άνδρας υπέρ τα δώδεκα έτη και όλες τας υπέρ τα τεσσαράκοντα γηραιάς γυναίκας, και όλα τα διετή νήπια και αιχμαλωτήσατε τους λοιπούς».⁷⁶ Με την αποβίβαση λοιπόν των στρατιωτών, αρχίζει η βεβήλωση και το κάψιμο των ορθοδόξων ναών και οικιών της πόλης, η ανελέητη σφαγή και η λεηλασία: «{...} οι Τούρκοι αποβάντες ήρχισαν να βεβηλώνωσι και να καίωσι τους

⁷² «Το Φρούριον τάχιστα απηλευθερώθη υπό των αποβιβασθεισών μεγάλων τουρκικών δυνάμεων, αίτινες αμέσως ώρμησαν κατά της πόλεως. Φαίνεται ότι οι ένοπλοι Έλληνες προέβαλον ασθενή αντίστασιν εις την πρώτην προσβολήν και ετράπησαν εις φυγήν, αφήσαντες την πόλιν εις την μανίαν των Τούρκων». Απόσπασμα από την εφημερίδα *The Courier*, Λονδίνο 16/28 Μαΐου 1822, που αναδημοσιεύει ο Βλαχογιάννης στο *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 56.

⁷³ Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', ό. π., σ. 301.

⁷⁴ «Οι Ρωμαιοί φοβηθέντες άδειασαν την χώραν και κατέφυγον εις τα παραθαλάσσια χωρία, οι ολίγοι, όσοι έμειναν εις τας επάλξεις, εμπόδισαν γενναίως την πρώτην έφοδον των Τουρκών {...}. Υπέρ τα 40 πλοία Σαμι(α)κά ήσαν αραγμένα εις το Κοντάρι, και το πρωί της Μεγάλης Πέμπτης όσον τάχιστα έφυγον όλα, μ' όσους επρόφθασαν να λάβωσι εντοπίους των, μη θελήσαντες να δεχθώσιν κανέναν Χίον μαζί των» στο ίδιο, σ. 304.

⁷⁵ Στο έγγραφο υπ' αριθμ. 272 της Βιβλιοθήκης Χίου, *Χειρόγραφον περιέχον περί της σφαγής της Χίου κατά το 1822* περιγράφονται φρικιαστικές λεπτομέρειες των σφαγών· Βλ. Παράρτημα αρ. 5, σ. 467-470. Στο Γυνάσιο της Χίου, το οποίο λεηλατείται, ξεσπάει το μένος των Τούρκων και τα σπάνια βιβλία της βιβλιοθήκης του καταστρέφονται. Η Yasar αναφέρει μεταξύ άλλων: «Το Σχολείο και το κονάκι του Μητροπολίτη ερειπώθηκαν, καθώς θεωρήθηκαν ως σταθερή εστία του ξεσηκωμού και τόπος συγκέντρωσης της εξέγερσης»· Yasar, ό. π., σ. 206. Μνημεία, βιβλία και έγγραφα δε γλιτώνουν από την καταστροφή. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο κώδικες της Μονής του Αγίου Μηνά Νεοχωρίου, ο 261 (1834 - 1894) και ο 262 (1833- 1851), τους οποίους εντοπίσαμε στα ΓΑΚ της Χίου. Και οι δύο κώδικες στην πρώτη σελίδα αναφέρουν ότι οι προηγούμενοι αυτών, αρχόμενοι από του έτους 1822, «αιχμαλωτίστηκαν» και υπήρξε ανάγκη ανανέωσής τους «μετά την αιχμαλωσίαν». Αν όντως συνέβη αυτό, πράγμα που δε μπορούσαμε να διασταυρώσουμε με άλλες πηγές, διερωτώμεθα τους λόγους, καθώς γενικά δεν υπάρχουν αναφορές σε κατασχέσεις αρχείων από τους Τούρκους· Βλ. Παράρτημα αρ. 5, σ. 465.

⁷⁶ Βλαστός, ό. π., σ. 321-322(195-196).

ναούς και τας οικίας, αφ' ου πρώτον ήρπαζον όλα τα πολύτιμα αυτών σκεύη, έσφαζον όσους απήντων, μη φειδόμενοι ούτε γένος ούτε ηλικίαν ούτε αυτούς τους εν νοσοκομίοις ασθενείς και λεπρούς {...} μετέβαλλον εις στάκτην το Σχολείον (τη Σχολή της Χίου) και την Βιβλιοθήκην {...} ωρυόμενοι ως τίγρεις».⁷⁷ Οι πηγές βρίθουν φρικιαστικών σκηνών από τις σφαγές στην πόλη της Χίου.⁷⁸ Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της σφαγής των ασθενών και των κληρικών του Λωβωκομείου.⁷⁹ Όπως παρατηρεί ο Βακαλόπουλος, αναφερόμενος στις ημέρες της σφαγής: «Φόνος και ασέλγεια συμβαδίζουν».⁸⁰

Ο Καρα-Αλής και ο Βαχίτ επιδεικνύουν υπερβάλλοντα ζήλο στην εκτέλεση της σχετικής σουλτανικής εντολής «προς παραδειγματισμόν των αποστατριών πόλεων και νησίων»⁸¹ και διατάζουν την άνευ διακρίσεως και οίκτου εξόντωση πάντων.⁸² Φονεύονται βρέφη μέχρι της ηλικίας των τριών ετών, νέοι και άνδρες από δώδεκα ετών και άνω και γυναίκες άνω των 40 ετών. Αιχμαλωτίζονται και πωλούνται ως δούλοι κορίτσια από τριών ετών, γυναίκες έως σαράντα ετών και αγόρια από τριών έως δώδεκα ετών. Χαρίζεται δε η ζωή σε εφήβους, μόνο εάν ασπάζονταν το ισλάμ.⁸³ Παράλληλα, ορδές ατάκτων από την Ανατολή συγκεντρώνονται στη Σμύρνη και από εκεί στον Τσεσμέ και διαπεραιώνονται καθημερινά στη Χίο, κατά κύματα, για

⁷⁷ Στο ίδιο, σ. 324-325 (198-199).

⁷⁸ Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή της σφαγής από τον Πουκεβίλλ: «Αι φλόγες φωτίζουν σκηνάς ασελγείας και βαρβαρότητος ανηκούστους εν τη ιστορία. Ενώ αι γυναίκες συρόμεναι από της κόμης, βιάζονται εν μέσω των νεκρών και των θνησκόντων, Δερβίσαι οινοβαρείς ορχούνται κύλλω των σωρών των πτωμάτων {...} εγείροντες πυραμίδας εκ κεφαλών, άνωθεν των οποίων στήνουσι τας σημαίας αυτών, σχηματίζοντες ορμαθούς ώτων, προωρισμένους να κοσμήσουσι την πρύμναν των οθωμανικών πλοίων»· Κουνέλλης, ό. π., σ. 15-16.

⁷⁹ Ο ηγούμενος του Λωβωκομείου Χίου, ιερομόναχος Άνθιμος Πουλάκης, σ' ένα χειρόγραφο του, που επιγράφεται "Κώδιξ του Ιερού Νοσοκομείου των ασθενών", δημοσιευμένο στο περιοδικό του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη, αναφέρει: «Με το να ηκολούθησεν η οδυνηρά πτώσις και καταστροφή της Πατρίδος κατά το 1822 μαρτίου 30 ημέρα της Μεγάλης Πέμπτης, και ηφανίσθη όλη η Πατρίς οσαύτως και το Ιερόν τούτο Νοσοκομείον όλον κατεκαύθη και ηφανίσθη, τόσον οι Ιεροί Ναοί, όσον οσπίτια και κελλία των ασθενών, και οι ασθενείς αδελφοί (οι ασθενείς εισερχόμενοι εις το Λωβωκομείον εγένοντο μοναχοί ώστε με τις προσευχές να ανακουφίζονται και να διασκεδάζουν τις θλίψεις τους) συμποσούμενοι εις εβδομήντα εξ, άνδρες και γυναίκες, κατεσφάγησαν απανθρώπως και κατεκαύθησαν, εξ ών μόνον πέντε διεσώθησαν, καθώς και ο τότε εφημέριος Άνθιμος Ιερομόναχος Πουλάκης»· Βασιλάκης, «Το Λωβωκομείον Χίου και ο παπά Άνθιμος Πουλάκης», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, τ. 2/τχ 1-2, έτος β', Αθήνα 1939, σ. 189.

⁸⁰ Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 75.

⁸¹ Μίτσης (επιμ.), ό. π., σ. 97.

⁸² Ο Γάλλος υποπρόξενος στη Χίο μεταφράζει την εντολή του Βαχίτ ως εξής: «Innocents ou coupables, qu'on les massacre tous, telle est ma volonté»· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 21-22· βλ. υποσημ. 101, σ. 22.

⁸³ Του ίδιου, «Η γενοκτονία - Σφαγές και θύματα», ό. π., σ. 19-20.

ληλασία και εκδίκηση:⁸⁴ «Σμήνη πλοιαρίων' αποβιβάζουν ημιαυτόνομες ομάδες ενόπλων, με υποτυπώδη οργάνωση, ή άτακτα στίφη και ανεξάρτητες συμμαχίες χωρίς αρχηγό, απαρτιζόμενες από ετερόκλητα στοιχεία καταδίκων, κακοποιών και φανατικών {...}».⁸⁵

Ο ξένος τύπος της εποχής, ακόμη και οι φιλοτουρκικές εφημερίδες, περιγράφουν με αποτροπιασμό της σφαγές. Η εφημερίδα «Le Spectateur Oriental» της 15^{ης} Μαΐου 1822 και ο Βαχίτ στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρουν ότι το σύνολο του τακτικού στρατού και των ατάκτων ανερχόταν σε 40.000. Αυτόπτες μάρτυρες αναφέρουν ότι οι σφαγές πραγματοποιήθηκαν κυρίως από τους ατάκτους, με μικρή συμμετοχή των Τούρκων της Χίου. Ο ίδιος ο Βαχίτ καταγράφει με υπερηφάνεια και απίστευτη ωμότητα τις ανελέητες σφαγές του άμαχου πληθυσμού και την κακοποίηση των νεκρών, από τους οποίους οι στρατιώτες απέκοπταν τα κεφάλια, τη γλώσσα και τα αυτιά, κατά την οθωμανική συνήθεια και τα απέστελλαν, έναντι αμοιβής, στο Σουλτάνο.⁸⁶

Η πρώτη σφαγή, το «πρώτο γιουρούσι», που ξεκίνησε με την άφιξη του οθωμανικού στόλου (30 Μαρτίου), συνεχίζεται και τις επόμενες ημέρες χωρίς διακοπή, με αυξανόμενη μάλιστα ένταση. Αφού λεηλατήθηκε η πόλη της Χίου και αιχμαλώτισθηκαν όσοι κάτοικοι δεν κατόρθωσαν να διαφύγουν, Τούρκοι, χωρισμένοι

⁸⁴ Ο Βλαχογιάννης κάνει εκτενή αναφορά σε δημοσιεύσεις της *Spectateur Oriental* και άλλων ξένων εφημερίδων σχετικά με τον αντίκτυπο των γεγονότων στη Σμύρνη: Smyrne le 4/16 Avril 1822: «Il semble que l' événement de Scio ait mis en mouvement toute la Natoli. De tous côtés les volontaires accourent armés à leurs frais et dépens {...}. Depuis Mahomed second, le soleil n'a pas éclairé un enthousiasme pareil; vieux et jeunes, tout vole». *Le Spectateur Oriental*, 7/19 Απριλίου 1822· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 52. Η *Gazette de France* (Παρίσι, 5/17 Μαΐου 1822) καταγράφει: «Smyrne est presque vide de Turcs; ils vont tous à Chio pour prendre part au pillage de cette ville et aux profits des autres expéditions qui pourrnt avoir lieu dans les îles voisines»· *στο ίδιο*, σ. 63. Ο *Moniteur Universel* (Παρίσι, 30 Μαΐου /11 Ιουνίου 1822), κάνει λόγο για συμμαχίες κακοποιών που τρομοκρατούν και σκοτώνουν Έλληνες στους δρόμους της πόλης: «Malheureusement, il est arrivé, ces jours derniers, jusqu' à trois mille hommes de troupes de Magnésie, errans par bandes dans la ville; ils ont tué ou blessé en tout cinq à six Grecs»· *στο ίδιο*, σ. 84. Ο Ζολώτας αναφέρει: «Κατά τινα έκθεσιν του Γάλλου Προξένου της Σμύρνης η πόλις είχε κενωθεί Τούρκων, δραμόντων εις Χίον, ίνα λάβωσι μέρος εις την λεηλασίαν της νήσου, αλλά και επ' ελπίδι αποβιβάσεων και εις άλλας νήσους»· Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', ό. π., σ. 521. Ο Gordon αναφέρει: «Η εισβολή των ατάκτων στιφών εξακολουθούσε χωρίς διακοπή και τον Ιούνιο 'ώσαν να ήταν η νήσος μεταλλείο ανεξάντλητου πλούτου'»· Gordon, ό. π., σ. 255.

⁸⁵ Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 20, βλ. υποσημ. 86.

⁸⁶ «Τας δ' αιμοσταγείς κεφαλάς και τ' αυτιά των θανατωθέντων εξαπέστειλαν εις τον τοποτηρητήν, όστις δι' αδρών δώρων εφιλοτιμήθη ν' ανταμείψη την γενναιότητα και αφοσίωσιν των ηρωικών ημών στρατευμάτων, πολεμησάντων υπέρ της τιμής και της θρησκείας»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 283· βλ. επίσης, *στο ίδιο* σ. 271, 273, 280, 281, 286, 392 κ. εξ. Στα *Απομνημονεύματά* του ο Βαχίτ, αφού τονίζει ότι η χριστιανική κοινότητα του νησιού ήταν τριάντα φορές πολυπληθέστερη από την ισλαμική, γράφει: «Μπροστά σ' αυτόν τον άνισο αριθμό, υπερηφανεύομαι να παρατάξω από την άλλη πλευρά τα κεφάλια των επικεφαλής ιερέων, των αρχόντων και διαφόρων άλλων επαναστατών 1.109, θανατωθέντες με αποκεφαλισμό 25.000, χωρίς να προσθέσουμε τα σκλαβωμένα αγόρια και κορίτσια 5.000»· Μίτσης (επιμ.), ό. π., σ. 97 και Σιμόπουλος, τ. Β', ό. π., σ. 115-116, σημ. 157.

σε ομάδες, κατευθύνονται προς τα βόρεια της πόλης και καταπνίγουν στο αίμα τον Βροντάδο (Ερύθα), και προς στα νότια, καταδιώκοντας τους αμάχους παντού, ώστε να μη διαφύγει κανείς.⁸⁷ Όπου δεν συναντούν αντίσταση προβαίνουν σε σφαγές και αιχμαλωσίες, όπου όμως οι Χίοι αντιστέκονται ακολουθεί καθολική σφαγή.⁸⁸ Μετά την ολική καταστροφή της πόλης και τον εξανδραποδισμό μεγάλου μέρους του πληθυσμού, οι Τούρκοι (με αρχηγό των ατάκτων τον Κιουτσούκ Αχμέτ Μπέη) στρέφονται στα περίχωρα, ακολουθώντας την ίδια τακτική της λεηλασίας και της σφαγής.

Καταστρέφουν τις ωραίες επαύλεις του Κάμπου, τα χωριά Θυμιανά και Νεχώρι και συνεχίζουν προς τα Καμπόχωρα, όπου σκορπούν τον θάνατο στα χωριά, Βασιλειώνικο, Χαλκειός κλπ.⁸⁹ Ακολουθεί η σφαγή στον Άγιο Μηνά (2.4.1822, ημέρα του Πάσχα), όπου είχαν καταφύγει περίπου 3.000 Χριστιανοί με μία μικρή ομάδα Χίων υπερασπιστών που αντιστέκονται απεγνωσμένα για 6 ώρες.⁹⁰ Η εκατόμβη των νεκρών είναι ο πιο αδιάψευστος μάρτυρας της θηριωδίας και των όσων υπέστησαν οι άμαχοι στο Μοναστήρι. Η σφαγή συνεχίζεται στη Μονή της Πλακιδιώτισσας στην Καλλιμασιά και ακολουθεί αιχμαλωσία των καλογραιών.⁹¹

⁸⁷ «Αφού πήραν στα χέρια τους αυτή τη διαταγή, ο Κιουτσούκ Αχμέτ μπέης, από τη μία πλευρά, κατευθύνθηκε στο χωριό Ερύθα (Β. Βροντάδος) και ο Σουλεϊμάν αγάς από την άλλη, προς το χωριό Θυμιανά, τα οποία χωριά, με τη βοήθεια του Θεού, εξαφάνισαν από το πρόσωπο της γης». Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 78.

⁸⁸ «Αυτά λοιπόν τα χωριά δεν υποτάχθηκαν, παρά μόνον ύστερα από αιματηρή μάχη, στην οποία φονεύθηκαν βέβαια αρκετοί από τους δικούς μας, από εκείνους όμως δεν έμεινε ίχνος ζωής ούτε περιουσίας και τα ίδια τους τα σπίτια και τα καλύβια τους ακόμη κάηκαν ολοκληρωτικά, αφού οι κάτοικοί τους αποκεφαλίστηκαν»· *στο ίδιο*, σ. 85.

⁸⁹ Ο Βλαχογιάννης στο *Χιακόν Αρχεῖον* αναδημοσιεύει φύλλο της εφημερίδας *Morning Post* (15/27 Μαΐου 1822), όπου περιγράφονται «αι αποτρόπαιαι λεπτομέρειαι των τελευταίων αιαισίων ωμοτήτων των Τούρκων εν Χίω»· *Χιακόν Αρχεῖον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 104.

⁹⁰ «Ευάρητοι Χίοι (Φατούρος, Κοντοκόστας, Τρυπάνης, Μονογιός κ.ά.) αμυνόμενοι μέσα από τον περίβολον εφόρουν άνω των 50 και εκράτησαν τους εχθρούς επί 6 και πλέον ώρας»· Κουνέλλης, *ό. π.*, σ. 16. Από την αποτρόπαιη σφαγή εμπνεύστηκε ο Ορφανίδης το ποίημά του «Άγιος Μηνάς»· Θεόδωρος Ορφανίδης, *Άγιος Μηνάς*, (επεισόδιον της Ελληνικής Επανάστασεως - ποίημα λυρικο-επικόν εις άσματα τέσσερα), τύποις Π. Σούτσα & Α. Κτενά, Αθήνα 1980. Η σφαγή στον Άγιο Μηνά τροφοδοτεί τον κάλαμο πολλών ποιητών και αποτελεί ημέρα μνήμης και πένθους για τους απανταχού Χίους. Σύμφωνα με το υπ' αριθμ. 105 Προεδρικό Διάταγμα, που δημοσιεύθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως της Ελληνικής Δημοκρατίας, καθιερώνεται η δεύτερη μετά το Πάσχα Κυριακή ως δημόσια εορτή τοπικής σημασίας για τον Νομό Χίου, προς τιμήν των θυμάτων των σφαγών της Χίου (1822), που έλαβαν χώρα στη Μονή του Αγ. Μηνά, στον Ανάβατο και στο Μελανιός. Οι τιμητικές εκδηλώσεις θα διοργανώνονται κατ' έτος, εκ περιτροπής σε έναν από τους τρεις τόπους του μαρτυρίου (ΦΕΚ, τχ. 1^ο, αρ. φ. 183, Αθήνα 22 Οκτωβρίου 2010, σ. 4147)· Κων/νος Καρατζάς, «Το ολοκαύτωμα και η σφαγή του Αγίου Μηνά στην ποίηση», *ΦΧ*, τ. 11, εκδ. Αιγέας, Χίος 1914, σ. 59-74.

⁹¹ Για τις σφαγές στον Άγιο Μηνά και στη Νέα Μονή, τις σφαγές και αιχμαλωσίες των μοναχών των μονών Χαλάνδρων και Καλλιμασίας βλ. Βλαστός, *ό. π.*, σ. 327(201). Πολλές είναι οι αναφορές σε θανατώσεις και αιχμαλωσίες μοναχών: «Κατά την μοναχὴν Σωφρονίαν Παχουνδάκαιναν, εκ Βροντάδου, μονάσασαν 50 και πλέον έτη εν τη Μονή, αι μοναχαί της Πλακιδιωτίσσης κατά το 1822 ανήρχοντο εις 150. Εκ τούτων αι 18 εσφάγησαν, αι δε υπόλοιπαι ηχμαλωτίσθησαν. Μετά δώδεκα ετών

Οι Χίοι, έντρομοι, μαζεύουν βιαστικά τα υπάρχοντά τους, όσα μπορούν να πάρουν μαζί τους,⁹² θάβουν τους θησαυρούς τους στις αυλές των σπιτιών τους⁹³ και ζητούν άσυλο στα προξενεία.⁹⁴ Όσοι καταφέρνουν να ξεφύγουν από τη σφαγή και την αιχμαλωσία ζητούν καταφύγιο στα χωριά Θολοποτάμι, Άγιο Γεώργιο Συκούση, στον Ανάβατο, αλλά και στη Νέα Μονή και στα βουνά της κεντρικής και βόρειας Χίου, όπου Χίοι αγωνιστές προέβαλλαν σθεναρή αντίσταση. Τα Προξενεία των ξένων Δυνάμεων έχουν γεμίσει ασφυκτικά, κυρίως από Καθολικούς, αλλά και από Ορθόδοξους Χίους (ο Βαχίτ είχε υποσχεθεί ότι οι Καθολικοί δε θα κινδυνεύσουν),⁹⁵ οι οποίοι εξαγοράζουν με ακριβό αντίτιμο, με ό,τι έχουν καταφέρει να διασώσουν από τη μανία των Τούρκων, την ίδια τους τη ζωή.

Ορισμένοι πρόξενοι, διαπνεόμενοι από φιλόανθρωπα αισθήματα, προσφέρουν απλόχερα τη βοήθειά τους στους Έλληνες.⁹⁶ Αν και ο ξένος τύπος της εποχής

αιχμαλωσίαν, δύο αδελφαί κατά σάρκα, Παγκρατία και Καταφυγή Μαστρογιάνναινες, εκ Καρδαμύλων επανήλθον εις την Μονήν {...}» Βασιλάκης, «Χίοι Κληρικοί», *ΧΕΧ*, ό. π., σ. 10, υποσημ. 5.

⁹² «Ετοιμάσαμε τα πράγματά μας, επήραμε φαγιά, ρούχα, ασημικό και η μητέρα έρραψε στις φόδρες των ρούχων καθενού από μερικά φλουριά»· Λ. Μ.Καλβοκορέσης, ό. π., σ. 9.

⁹³ «Παρέλαβον (οι Τούρκοι) εις το Κάστρον περί τους 800 κηπουρούς των πρωτευουσών οικογενειών τους οποίους, δια των απειλών αμέσου θανάτου και υποσχέσεων ελευθερίας, ηνάγκασαν να ομολογήσουν πού ήτο κεκρυμμένον οιονδήποτε τιμαλφές»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 153-154.

⁹⁴ Στο Αγγλικό Προξενείο κατέφυγε και η οικογένεια του Ανδρέα Συγγρού (1830-1899), όπως ο ίδιος αναφέρει στα *Απομνημονεύματά του*· Ανδρέας Φρ. Μιχαηλίδης, «Τα υγειονομικά της Χίου κατά τις Σφαγές του 1822 (Ιδρύματα, επιστήμονες ιατροί, ασθένειες και δημόδης θεραπευτική)», *ΦΧ*, τ. 11 (2014), σ. 110.

⁹⁵ «On a assuré qu'aucun Catholique n'a peri; Il y avoit 1500 personnes réfugiées au Consulat de France et elles y ont été respectées. Le Capitan Pacha a pourvu à leur sûreté»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 54. Πολλοί Καθολικοί μεταφέρθηκαν εγκαίρως με πλοία των Μ. Δυνάμεων στη Σμύρνη και διασώθηκαν.

⁹⁶ Ο Κ. Φραγκομίχαλος κάνει εκτενή αναφορά στο ρόλο των Προξένων και αναλύει τους λόγους για τους οποίους ο αριθμός των Χίων που διέσωσαν δεν ήταν μεγάλος: «Τα Προξενεία ήταν φυσικό να θεωρούνται τόπος ασφαλούς καταφυγής, λόγω της διπλωματικής ασυλίας που απολάμβαναν. Ωστόσο ο αριθμός εκείνων που κατέφυγαν σε αυτά ήταν μικρός και εκείνων που διασώθηκαν ακόμα μικρότερος»· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 38-40. Ο Μάμουκας, προς επίρρωσιν αυτών, αναφέρει: «Εις τα Κονσολάτα ολίγοι κατέφυγον, επειδή καθείς σκοπών δια την φυγήν εσπούδαζε να φθάση εις τα παραθαλάσσια μακράν της χώρας μέρη, με ελπίδα να εύρη πλοίον και να σωθῆ»· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', ό. π., σ. 309. Ωστόσο, πρέπει να αναφέρουμε την εθνική δράση του μυημένου στη Φιλική Εταιρία υποπροξένου της Ρωσίας από το 1821 Ν. Μυλωνά, καθώς και το μαρτυρικό θάνατο του υποπροξένου της Δανίας και εκτελούντος χρέη προξένου, Κωνσταντάκη Θεσσαλονικιού, ο οποίος, κατ' εντολήν του Βαχίτ, ανασκολοπίστηκε σε πάσσαλο στην πλατεία Βουνακίου, όπου και παρέμεινε επί τρεις ημέρες μέχρι που εξέπνευσε (4/16 Μαΐου)· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 39-40. Ο Βλαχογιάννης αναδημοσιεύει φύλλο της εφημερίδας *Morning Chronicle*, 29/10 Ιουνίου 1822, όπου αναφέρεται ότι ο Γάλλος υποπρόξενος Μ. Digeon έδωσε καταφύγιο σε 1500 ανθρώπους, εκ των οποίων οι 842 ήταν Έλληνες και οι υπόλοιποι Λατίνοι. Ο συντάκτης επαινεί την προσπάθειά του υποπροξένου να σιτίσει τους αμάχους, να τους διαφυλάξει με κίνδυνο της ζωής του και να εξαγοράσει αιχμάλωτες γυναίκες· *Χιακόν Αρχείον*, Α', ό. π., σ. 60. Παρόμοιες είναι και οι αναφορές της εφημερίδας *La Gazette de France*, Παρίσι 5/17 Μαΐου 1822· στο ίδιο, σ. 61-62. Για τη διαγωγή των προξένων βλ. στο ίδιο, σ. 454-455. Δε θα πρέπει να διαφύγει της

μεροληπτεί υπέρ τους, γενικά η στάση τους είναι αμφιλεγόμενη. Γνωρίζουμε ότι τα Προξενεία ήταν ανοικτά πρωτίστως στους Καθολικούς, οι οποίοι είχαν την υπηκοότητα του κράτους που κάθε προξενείο αντιπροσώπευε. Κάποιοι από τους προξένους κράτησαν απροκάλυπτα φιλοτουρκική στάση, ενώ άλλοι απαιτούσαν μεγάλα χρηματικά ποσά για να προσφέρουν καταφύγιο στους αμάχους.⁹⁷ Σε πολλές περιπτώσεις έφθασαν σε σημείο αποθησαυρισμού, αλλά και ηθικής εκμετάλλευσης των Χίων γυναικών.⁹⁸ Ο Μάμουκας καταγγέλλει τη στάση των προξένων, οι οποίοι συγχαίρουν το Βαχίτ για την μετριοπάθεια και τη σύνεση που επέδειξε στο χειρισμό της κατάστασης.⁹⁹

Στις 4/16 Απριλίου (κατά τον Γρ. Φωτεινό στις 5/17 Απριλίου, ημερομηνία με την οποία συμφωνεί ο Φραγκομίχαλος, ενώ ο Βακαλόπουλος κάνει λόγο για τις 6/18 Απριλίου), πέντε περίπου ημέρες μετά την πρώτη σφαγή, ο Καρα-Αλής εξαγγέλλει αμνηστία,¹⁰⁰ υπό τον όρο, όλοι να παραδώσουν τον οπλισμό τους. Ουσιαστικά, ο σκοπός του είναι να συλλάβει όλους τους διαφυγόντες κατοίκους και να καταλάβει ευχερέστερα το νησί. Η αμνηστία θα ίσχυε και για τους Χίους που συμμετείχαν στην επανάσταση. Ο πασάς αποσπά επιστολές από τον φυλακισμένο στο Φρούριο Μητροπολίτη και από τους δημογέροντες, ως εγγύηση της απατηλής ‘αμνηστίας’,

προσοχής μας η έλλειψη αντικειμενικότητας του ξένου τύπου, καθώς άλλες πηγές παρουσιάζουν μία εκ διαμέτρου αντίθετη εικόνα για τον ρόλο των προξένων.

⁹⁷ «Οι εις τα Προξενεία καταφυγόντες Χίοι απέπλευσαν και αυτοί μετά καιρόν αφού εχόρτασαν τον άπληστον φάρυγγα των Ευρωπαίων. Πόσον αισχρώς εμπορεύθησαν οι θεοστυγείς ούτοι των ασύλων προσιτάται την πάγκοικον θλίψιν των Χίων θέλει διηγείσθαι μετά φρίκης η ιστορία προς αιωνίαν αυτών καταισχύνην!» Βλαστός, *ό. π.*, σ. 331(205).

⁹⁸ Περρής, *Η Χίος στην Εθνεγερσία*, *ό. π.*, σ. 186· βλ. και Gordon, *ό. π.*, σ. 251. Ο Μ. Βασιλάκης περιγράφει την εκδικητική στάση των Βρονταδουσίων απέναντι στον Πρόξενο της Αγγλίας Guidici, ο οποίος, εκμεταλλεύθηκε τους Χίους αμάχους: «Όταν εις τας αρχάς του Οκτωβρίου έφθασεν εις Χίον (ο Φαβιέρος) οι Βρονταδούσοι μεταβάντες εις το Αγγλικόν Προξενείον ανήρπασαν από τον φαυλόβιον πρόξενον Γιουδούκην, όλους τους θησαυρούς τους οποίους εθησαύρισε κατά το 1822, εις διάστημα 20 ημερών από τους κατοίκους της Χώρας, οι οποίοι περιδεείς και τρέμοντες, κατέφυγον προς αυτόν ζητούντες άσυλον, παραδίδοντες τα χρυσαφικά των και ό,τι άλλον τιμαλφές και πολύτιμον είχαν κατά τας ημέρας της σφαγής. Ούτος, αφού τους πήρε όλα τους τα τιμαλφή, τους παρέδωσε εις τας χείρας των δημίων των» Βασιλάκης, «Η δράσις των Βρονταδουσίων», *ό. π.*, σ. 75. Για πληροφορίες σχετικά με τους προξένους στη Χίο βλ. Ζώρας, *Η εν έτει 1822 καταστροφή της Χίου κατά άγνωστον περιγραφή του Ολλανδού προξένου*, *ό. π.*, σ. 5-6· Σιμόπουλος, τ. Β', *ό. π.*, σ. 110, υποσημ. 145.

⁹⁹ «Την επιούσαν επεσκέφθησαν τον τοποτηρητήν πάντες οι εν Χίω ευρισκόμενοι και σημαίαν αναπετανύοντες πρόξενοι των ξένων δυνάμεων εκτός του ρωσσικου, όστις επί του αποκλεισμού έγινεν άφαντος {...}· συνεχάρησαν τον τοποτηρητήν επί τη συνέσει και μετριοπαθεία του ευχαριστήσαντες επί τέλους ότι ούτε αυτοί, ούτε ουδείς των εις αυτούς υπαγομένων υπηκόων έπαθόν τι καθ' όλην την διάρκειαν των γεγονότων· υπεσχέθησαν δε και να εκθέσωσιν έκαστος τούτο επισήμως εις τας εν Κωνσταντινουπόλει πρεσβείας των» *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 284· επίσης, Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 82.

¹⁰⁰ Ο Σιμόπουλος κάνει λόγο για προσχεδιασμένη διαφωνία μεταξύ του στόλαρχου και του πασά με σκοπό την εξόντωση όλου του πληθυσμού· Σιμόπουλος, τ. Β', *ό. π.*, σ. 115.

ενώ αναθέτει στον υποπρόξενο της Γαλλίας Digeon και της Αυστρίας Stiepenich να αναλάβουν περιοδεία στα χωριά και να επικοινωνήσουν το μήνυμα στους χωρικούς.¹⁰¹

Ο Digeon, αναπληρωτής του de Bouville, χωρίς κάποιο συγκεκριμένο πόστο εκείνη τη χρονιά, έφθασε στη Χίο στην αρχή των γεγονότων, μπήκε στο Κάστρο και συνομίλησε με τον Βαχίτ πασά και με τους προξένους των άλλων χωρών. Σύμφωνα με ορισμένες πηγές φαίνεται να τήρησε φιλοτουρκική στάση. Ο Ολλανδός πρόξενος Πάσκουα αναφέρει (πληροφορία που δε δίδεται στις ελληνικές πηγές) ότι η προκήρυξη δόθηκε αρχικά στον Άγγλο πρόξενο Guidici, ο οποίος, αφενός διότι αντιλήφθηκε το δόλο και αφετέρου διότι φοβήθηκε για τη ζωή του, εγκατέλειψε την αποστολή.¹⁰² Η ουσία είναι πάντως ότι η αμνηστία «έμεινε στο χαρτί», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βακαλόπουλος.¹⁰³

Ο Γάλλος υποπρόξενος στη Χίο David, στην προσπάθειά του να δικαιολογήσει την κατάσταση, μιλάει στο ημερολόγιό του για εξαπάτηση των Ευρωπαίων.¹⁰⁴ Ο Gordon, αναφερόμενος στους προξένους της Αγγλίας Guidici και της Αυστρίας Stiepenich, καθώς και στον Digeon, μιλάει για άγριο και αβάσιμο διασυρμό τους, επειδή ικανοποίησαν το αίτημα του Καρά-Αλή, τον οποίο χαρακτηρίζει ειλικρινή. Θεωρεί δε ότι οι εν λόγω διπλωμάτες δε θα μπορούσαν να είχαν προβλέψει αυτό που θα ακολουθούσε.¹⁰⁵ Πολλοί Χίοι έπεσαν θύματα της μοχθηρίας του ναυάρχου και των υποσχέσεων των προξένων και ξεκίνησαν από τα χωριά τους κατευθυνόμενοι προς την πόλη για να υπογράψουν πίστη στον Σουλτάνο.

¹⁰¹ Ο Gordon αναφέρει σχετικά: «Μόνο οι κ.κ. Digeon και Stiepenich κατόρθωσαν να φθάσουν στον χριστιανικό καταυλισμό, με μεγάλο προσωπικό κίνδυνο. Επέστρεψαν στις 22 Απριλίου συνοδευόμενοι από τους δημογέροντες είκοσι δύο Μαστιχοχωριών και ένα караβάνι από μουλάρια φορτωμένα με όπλα»· Gordon, *ό. π.*, σ. 249. Η εφημερίδα *Gazette de France* αναφέρει: «Le pacha envoya chercher M. Digeon, chargé du Consulat de France et le Vice Consul d'Autriche M. Stiepenich, il leur remit le firman du Grand Seigneur qui pardonne à tous ceux qui mettront bas les armes {...}. M. Digeon est parti le 5/17 pour remplir cette douce et honorable mission». *La Gazette de France*, Paris 5/17 Μαΐου 1822· *Χιακόν Αρχεόν*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 62. Ο Γρ. Φωτεινός στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει: «Αλλά το πλαστογραφείν αμνηστείας και χρήσθαι τοις αντιπροσώποις των Ευρωπαϊκών εθνών οργάνοις, όπως απατηθώσιν οι λαοί οι έξωθεν και παρά γνώμην άκοντες όλως εξωθούμενοι εις επανάστασιν δοκεί όλως ανάξιον του δικαίου των εθνών {...}»· *στο ίδιο*, σ. 351· βλ. επίσης, και σ. 348. Σχετικά με την αμνηστία βλ. Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', *ό. π.*, σ. 528-529 και George Finley, *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time B.C., 146 to A.D. 1864*, vol Α', Clarendon Press, Οξφόρδη 1877, σ. 346.

¹⁰² Σιμόπουλος, τ. Β', *ό. π.*, σ. 109-110, υποσημ. 145.

¹⁰³ Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ', *ό. π.*, σ. 76.

¹⁰⁴ Σιμόπουλος, τ. Β', *ό. π.*, σ. 124.

¹⁰⁵ Gordon, *ό. π.*, τ. 1, σ. 249.

Ο αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων, Ιω. Κοτσιφάκης, λέει χαρακτηριστικά: «Εμώρανε ο Θεός τον λαόν δια τας αμαρτίας του και παρεκίνησε τους προύχοντας του χωριού μας, δια να υπάγουν εις τους Οθωμανούς, να προσπέσουν και να λάβουν συνθήκας αγάπης (συγχωροχάρτια) δια να ελευθερωθούν από τα δεινά, όπου έπασχον (καγώ συν αυτοίς) και δεν ήξευρον οι δυστυχείς, ότι περισσοτέραν και αθλιεστέραν τιμωρίαν ήθελον πάθει».¹⁰⁶ Ο Καστάνης χαρακτηρίζει την ‘αμνηστία’ ως ένα *απαράμιλλο τέχνασμα*, τους προξένους ως όργανα του ναυάρχου, ως υλικό της απάτης του και παρατηρεί με πικρή ειρωνία: «Κανένα παράπονο δε διατυπώνεται από τους προξένους προς τις σεβαστές τους κυβερνήσεις {...}. Η χριστιανική Ευρώπη δεν θα κάνη μεταβολή προκειμένου να σώση τη χριστιανική Χίο».¹⁰⁷ Ο Βικέλας στον *Λουκή Λάρα* αναφέρει: «Έφεραν αναφοράν προς υπογραφήν, υπέσχοντο δε ότι, άμα προσκυνήσωμεν, ο πασάς θα μας συγχωρήση. Να μας συγχωρήση’ αλλά διατί;».¹⁰⁸

Ο ξένος τύπος, σε πολλές περιπτώσεις, παραποιεί την πραγματικότητα,¹⁰⁹ δίνοντας μία εξιδανικευμένη εικόνα του ρόλου των προξένων, που πολύ απέχει από την πραγματική. Επίσης, εμφανίζει το ναύαρχο Καρά-Αλή ως μετριοπαθή και σώφρονα άνθρωπο να προσπαθεί να συγκρατήσει την μανία των ατάκτων.¹¹⁰ Η

¹⁰⁶ Μικές Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ. 10/τχ. 29 (Ιούνιος 1972), σ. 94.

¹⁰⁷ Καστάνης, «Ιστορία των Σφαγών της Χίου», *ΧΧ*, τ.ΙΑ’/τχ.ΧΙ’ (1979), σ. 58 -59.

¹⁰⁸ Στέλιος Λαμπάκης «Η λειτουργία του ιστορικού αρχείου του Λουκή Λάρα του Βικέλα», *ΧΧ*, τ. ΙΗ’ (1987), σ. 55.

¹⁰⁹ Ο ανταποκριτής στη Χίο της εβδομαδιαίας και αργότερα δεκαπενθήμερης εφημερίδας της Σμύρνης *Spectateur Oriental*, (1^ο φύλλο 24/3/1821), η οποία σταμάτησε την έκδοσή της στα τέλη του 1837, στο φύλλο της 30^{ης} Απριλίου 1822 (αρ. φύλ. 51) και, ενώ μαινόνται οι σφαγές στη Χίο, αναφέρει: «εάν έκανα κάτι το οποίο μπορεί να είναι ευχάριστο, το τοποθετώ μέσα στην ειλικρινή φιλία με την οποία με τιμά ο Vehit Pacha {...}». Στις 27 Σεπτεμβρίου 1822 (αρ. φύλ. 72), από τη Χίο αναφέρει: «Τα πράγματα συνεχίζουν να βαίνουν πολύ καλά. Ο διοικητής προσκάλεσε όλους τους Καθολικούς να έλθουν να εγκατασταθούν στη συνοικία η οποία ονομάζεται Φράγκικα» Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 49-50, υποσημ. 32. Ο Βλαχογιάννης στο *Χιακό Αρχείο* παρουσιάζει τα γεγονότα μέσα από τα reportages του ξενόγλωσσου τύπου της εποχής. Η εφημερίδα *The Courier* 16/28 Μαΐου 1822, αναδημοσιεύει αποσπάσματα από την εφ. *Αυστριακός Παρατηρητής* της 2/14 Απριλίου 1822: «Οι αυτοурγοί αυτής (της αποστασίας) έλαβον την επαξίαν αμοιβήν των». Ο Καρά-Αλής παρουσιάζεται ως διαλλακτικός και εξισορροπιστής: «Αφού ο Καπιτάν Πασσάς απεβίβασε τον στρατόν του, εδοκίμασεν πρώτον μέσα συνδιαλλαγής’ έστειλε μήνυμα με σήμα ανακωχής προς τους προύχοντας’ κραυγαί επαναστατικάί, συνοδευόμενα υπό κανονιοβολισμών, ήτο η μόνη ληφθείσα απάντησις». Επομένως, από τα γραφόμενα στις ξενόγλωσσες εφημερίδες, θα μπορούσε κάποιος να συμπεράνει ότι η σφαγή που ακολούθησε δε βαρύνει την οθωμανική πλευρά, αλλά τους επαναστάτες. Η εφημερίδα κάνει λόγο για 5000 Οθωμανούς νεκρούς και τραυματίες: *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α’, *ό. π.*, σ. 73-74. Θα πρέπει να τονίσουμε ότι σε καμία άλλη πηγή δεν αναφέρεται προσπάθεια διαπραγμάτευσης από την πλευρά των Οθωμανών. Μάλλον, για μία ακόμη φορά, ο ξένος τύπος μεροληπτεί υπέρ τους. Ο Φίλιππος Αργέντης συγκεντρώνει σε βιβλίο αποκόμματα από τον αγγλικό τύπο της εποχής (*The Scotsman, The Morning Chronicle, The Sun, The Observer, The Manchester Guardian, The British Press, The Morning Post, The Courier, The Times Hansard*), που αναφέρονται στη σφαγή της Χίου και τα αναδημοσιεύει: *Argenti, The Massacres of Chios, ό. π., passim*.

¹¹⁰ Η εφημερίδα *Le Moniteur Universel*, Paris le 3/15 juin 1822, αναδημοσιεύει απόσπασμα του *Αυστριακού Παρατηρητή* όπου παρουσιάζεται ο Καπουδάν Πασάς ως ένα ευγενικό, ευπόληπτο και

εξαγορά, ιδίως εξόδοις, εκατοντάδων αιχμαλώτων γυναικών, τις οποίες εγκαθιστά στη ναυαρχίδα του, με σκοπό να τις παραδώσει στο χαρέμι του Σουλτάνου, επαινείται ως ενέργεια φιλόφρων. Ωστόσο, πολύ απέχει η πράξη αυτή από πράξη φιλοφρονίας.¹¹¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει επιστολή ανώνυμου Χίου από το Παρίσι, δημοσιευμένη στο *Χιακό Αρχείο*, ο οποίος καταγγέλλει την άδικη και συκοφαντική για τους Χίους στάση της εφημερίδας «*Courrier*», η οποία μεροληπτεί φανερά υπέρ των Τούρκων. Επισημαίνει μάλιστα καίρια σημεία της επιστολής και αποκαθιστά την αλήθεια, επικαλούμενος, μεταξύ άλλων, μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων, αλλά και προσωπικά - οικογενειακά βιώματα.¹¹²

φιλόφρων άτομο: «Le capouidan – pacha, un des hommes les plus estimables de l' empire ottoman, n' a pas dementi son noble caractère {...} il se montra à chaque instant disposé à faire grâce au lieu de justice». Τονίζει δε ότι, αν και ο ίδιος είχε την πρόθεση, δεν κατάφερε να συγκρατήσει τους ατάκτους: «Le capouidan - pacha ne put pas arrêter l' impétuosité de ses troupes, aigries par les provocations les plus insolentes {...} mais partout où il pu adoucir un malheur inexprimable, il vint au secours des infortunés». Δίνει επίσης έμφαση και επαινεί το γεγονός ότι ο Πασάς εξαγόρασε με δικά του έξοδα πολλές αιχμάλωτες Χίες: «Il rançonna à ses propres frais une grande quantité de femmes et d'enfants que les Turcs avaient vendus comme esclaves. Sa conduite envers les consuls chrétiens, envers les catholiques, envers tous ceux qui furent assez heureux pour pouvoir réclamer sa protection personnelle, mérite les plus grands éloges». *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 79-80. Βλ. στο ίδιο επιστολή του Πρεσβευτή της Αγγλίας στην Κων/πολη, Στράγκφορντ, προς τον Υπουργό Εξωτερικών, Μαρκήσιο του Λονδόνδερρυ, Κ. Γ., (Κωνσταντινούπολις 28/10 Μαΐου 1822), όπου ο Στράγκφορντ δείχνει να συμεριζείται απόλυτα την παραπάνω άποψη για τον Καπουδάν Πασά, ενώ κατηγορεί τους Έλληνες, συμπεριλαμβανομένου και του Κοραή, ως υποκινητές της Επανάστασης. (The public Record Office-Foreign Office, Turkey, vol. 108. London)- στο ίδιο, σ. 95-96. Η εφημερίδα *The Courier*, 10/22 Ιουλίου 1822, εκθέτει συνοπτικά τη διπλωματική στάση της Αγγλίας κατά τη διάρκεια των γεγονότων- στο ίδιο, σ. 190-194.

¹¹¹ Η απάντηση ενός ανώνυμου Χίου, δημοσιευμένη στην εφημερίδα *Courrier* 13/25 Ιουλίου 1822, για τις 'αγαθοεργίες' τού Καρά Αλή είναι αποστομωτική και ξεκάθαρα υπαινικτική για το μέλλον που περίμενε τις άτυχες αυτές κοπέλες και τα παιδιά: «Εξηγόρασε πλείστας των Ελληνίδων γυναικών και παιδιών πωλουμένων. Βέβαια το έκαμε- και μαζί με πολλούς εκλεκτούς νεανίας αμφοτέρων των φύλων, ους αυτός ο ίδιος απευθείας edιάλεξε, τους έκαμε ν' αποστατήσουν εις τον Μωαμεθανισμόν και τους έστειλε μέσω Πέραν εις Κωνσταντινούπολιν για το Σεράγιον του Μεγάλου Αυθέντου {...}». Και συμπληρώνει: «Μεταξύ του απολωλότος αυτού ποιμνίου ήταν αι ανηγιαί μου Σ- και Κ-, τας οποίας γνωρίζετε, δια την εξαγοράν της ελευθερίας των οποίων δεν εφείσθησαν μόχθων δύο κάλλιστοι φίλοι μου (Ευρωπαίοι) εν Κων/πόλει- άκαρποι αι καλοκάγαθοι προσπάθειαι των- αι ανηγιαί μου ευρίσκονται εντός των τοίχων του Σεραγιού- δηλαδή επί το απλούστερον, ουδέποτε πλέον θα ιδωθώμεν». Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο αποστολέας της εν λόγω επιστολής δεν αποκαλύπτει την ταυτότητα του δημόσια, αλλά ούτε και τα ονόματα των ανηγιών του, πράγμα που συνηθίζοταν στην ανώτερη κοινωνικά τάξη, από λεπτότητα, αλλά και για να αποφευχθεί η στοχοποίηση. Αυτή η τακτική, όπως γίνεται αντιληπτό από την επιστολή, δεν εμπόδιζε την αναζήτηση, η οποία, στην περίπτωση των ευπόρων αιχμαλώτων, διεξαγόταν από τους εγκατεστημένους στο εξωτερικό συγγενείς τους ή φίλους αυτών- στο ίδιο, σ. 197-198.

¹¹² Ο συντάκτης της ίδιας επιστολής (βλ. την προηγούμενη υποσημείωση), με αφορμή την παραποίηση των γεγονότων από την εφημερίδα *Courrier*, της 10^{ης}/22^{ας} Ιουλίου 1822, εκφράζει τη θλίψη και την αγανάκτησή του: «Πόθεν ηδύνατο να προέλθη η αιτία τόσου μεγάλου αδικού και η αφορμή τόσων συκοφαντιών, διαδοθεισών εις τον Κόσμον από αξιοσέβαστον φύλλον κατά αθώου παθόντος λαού;». (Αντίγραφον της εκ Παρισίων επιστολής αγνώστου συντάκτου, Παρίσι, Ιουλίου 13/25 Ιουλίου 1822)- στο ίδιο, σ. 196-200. Επίσης στην *Gazetta Ticinese* (;) N. 27, σε απόσπασμα γράμματος από τη Χίο με ημερομηνία 17/29 Avril 1822, αυτόπτης μάρτυρας, αφού κάνει λόγο για τις τρομακτικές σφαγές που έλαβαν χώρα στο νησί, αναφέρει μεταξύ άλλων: «Il est faux que les infortunés Sciotes aient été des

Μαζί με τους αμάχους κατευθύνονται στην πόλη σιδηροδέσμοι και λίγοι Σαμιώτες πολεμιστές παραδίδοντας τον υποτυπώδη οπλισμό τους.¹¹³ Σε ένδειξη καλής πίστης και νομιμοφροσύνης οι *Μαστιχοχωρίτες* παραδίδουν αυτοβούλως στον ναύαρχο εβδομήντα από τους πιο έγκριτους συντοπίτες τους, προκρίτους των *Μαστιχοχωρίων*, οι οποίοι οδηγούνται στο Φρούριο, κρατούνται μαζί με τους υπόλοιπους ομήρους και στη συνέχεια απαγχονίζονται στα κατάρτια της ναυαρχίδας.¹¹⁴ Πολλοί από τους κατοίκους των χωριών που πείσθηκαν στην ‘ύποπτη’ αμνηστία πιάστηκαν όμηροι ή θανατώθηκαν με βασανιστήρια.¹¹⁵ Ο Φραγκομίχαλος και ο Gordon επισημαίνουν ότι οι πολύπαθοι Χίοι δε θα έπρεπε να φανούν τόσο εύπιστοι· ωστόσο πίστεψαν με ευκολία αυτό που πραγματικά επιθυμούσαν.¹¹⁶ Η αναξιοπιστία της οθωμανικής Αρχής και οι τραγικές συνέπειες της απατηλής αμνηστίας γεμίζουν φόβο και απογοήτευση τους κατοίκους του νησιού που έντρομοι καταφεύγουν και πάλι στα βουνά.

Ο Καρά-Αλής αθετεί την υπόσχεσή του και εξαπολύει δεύτερη αναίτια επίθεση, γνωστή ως «δεύτερο γιουρούσι» ή «μεγάλη σφαγή», μεγαλύτερη σε χρονική διάρκεια και αριθμό θυμάτων από την πρώτη. Ούτε και ο Τούρκος αγάς, ο υπεύθυνος για τη φύλαξη των *Μαστιχοχωρίων*, καταφέρνει να ελέγξει την ορμή του μαινόμενου τουρκικού όχλου.¹¹⁷ Μέχρι στιγμής μόνο τα *Μαστιχοχώρια* δεν είχαν πληγεί. Κάποιες

agitateurs, et le *Spectateur Oriental* qui calomnie ce peuple, ne pourra jamais justifier les horreurs dont j'ai été témoin» στο *ίδιο*, σ. 218. Για την προσπάθεια της εφ. *Spectateur Oriental* να δικαιολογήσει τις τουρκικές ωμότητες βλ. επίσης, Gordon, *ό. π.*, σ. 246.

¹¹³ Ο Γρ. Φωτεινός, στα *Απομνημονεύματά του* τονίζει τον αφοπλισμό των Χίων. Ο Βαχίτ, ήδη ένα χρόνο πριν, με την εμφάνιση του ελληνικού στόλου, κηρύσσει και επιβάλλει καθολικό αφοπλισμό των Χίων. Ως εκ τούτου, οι Χίοι ήταν κατ' ουσίαν άοπλοι: «Μετά την εμφάνισιν του ελληνικού στόλου η διοίκησης, τη συμπράξει των Χριστιανών προεστώτων, συνήθροισε τα όπλα, ολίγιστα μιν, πλείστα δε οικιακά μαχαίρια και πελέκεις {...}» *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 339.

¹¹⁴ Στο *ίδιο*, σ. 351.

¹¹⁵ «Πέντε χιλιάδες άνθρωποι και μαζί με αυτούς ο παππούς μου, παρουσιάστηκαν την καθορισμένη εκείνη μέρα για να λάβουν συγχώρεση όπως τους είχε υποσχεθεί. Αντί να τηρήσει την υπόσχεσή του το τέρας αυτό διέταξε τα στρατεύματά του να σκοτώσουν με το σπαθί τους, τους πέντε χιλιάδες αυτούς» Γεώργιος Κ. Καλβοκορέσης, *Οι σφαγές του 1822 και η ζωή μου*, έκδοση Φιλοπροόδου Ομίλου Κάμπου (Χίος), Αθήνα 1992, σ. 15.

¹¹⁶ Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, *ό. π.*, σ. 24· επίσης, Gordon, *ό. π.*, σ. 252.

¹¹⁷ Ο Ελέζογλου Αγάς, υπεύθυνος για τη φύλαξη των *Μαστιχοχωρίων*, επέδειξε, σύμφωνα με ορισμένες πηγές, φιλόανθρωπα αισθήματα απέναντι στους χριστιανούς και επανειλημμένως προσπάθησε να τους προστατεύσει από τις επιδρομές των ατάκτων. Όταν θέλησε να σώσει περισσότερους από 1.000 Χιώτες φυγάδες που είχαν κρυφθεί στα *Μαστιχοχώρια* και προσέφυγαν σε αυτόν την επόμενη ημέρα της διακήρυξης της ‘αμνηστίας’, έλαβε από τον Βαχίτ της εξής εντολή: «All were to be put to death», ως αυστηρή υπενθύμιση της εντολής του Σουλτάνου, την οποία έστειλε γραπτώς: «Innocent or guilty, all are to die, such is my wish; delenta est Chios. - Όλοι, αθώοι ή ένοχοι πρέπει να θανατωθούν, αυτή είναι η θέλησή μου. Η Χίος πρέπει να καταστραφεί» Argenti, *The massacres of Chio*, *ό. π.*, σ. xxvii· Βλ. επίσης, στην ίδια σελ. υποσημ. 1, καθώς και το έγγραφο που απέστειλε ο Βαχίτ στην Πύλη, το οποίο αναφέρεται στα κεφάλια των σφαγέντων, γραμμένο στο ίδιο

πηγές, όμως, διαφωνούν με αυτή την άποψη.¹¹⁸ Η μανία των Τούρκων για εκδίκηση και λαφυραγωγία είναι ακόρεστη. Αφού σφάζουν ή αιχμαλωτίζουν όσους επέστρεψαν στις εστίες τους, εξαπολύουν γενική επίθεση στην Κεντρική και Βόρεια Χίο και στις 9/21 Απριλίου κατευθύνονται προς τα χωριά Βολισσό και Καρδάμυλα.¹¹⁹

Πλήττονται επίσης τα χωριά Θολοποτάμι και Άγιος Γεώργιος Συκούσης, όπου βρίσκεται και ένα μικρό απόσπασμα Σαμίων με το Λογοθέτη και λίγους ένοπλους Χίους. Ακολουθεί μάχη και σφαγή στη Νέα Μονή, την οποία υπερασπίζεται ο Αντ. Μπουρνιάς με Βρονταδούσιους μαχητές. Η Μονή λεηλατείται, με θύματα 200 περίπου μοναχούς και πολλούς μαχητές και αμάχους.¹²⁰ Λεηλατείται επίσης η Μονή των Χαλάνδρων και αιχμαλωτίζονται οι μοναχές.¹²¹ Η σφαγή στο χωριό Ανάβατος είναι εξίσου τρομακτική και συνοδεύεται από τη θυσία των γυναικών του χωριού, καθώς και άλλων που έχουν καταφύγει εκεί, οι οποίες προτιμούν να κατακρημνιστούν από τα απότομα βράχια παρά να πέσουν στα χέρια των Οθωμανών.¹²²

Καθ' όλο αυτό το διάστημα, πλήθος αμάχων της πόλης και των χωριών περιφέρονται άοπλοι, ανυπόδητοι, γυμνοί και πεινασμένοι στα ορεινά μέρη του νησιού και ζητούν καταφύγιο στις πιο απόκρημνες σπηλιές και σε σχισμές βράχων, από τις οποίες εξέρχονται μόνο το βράδυ σε αναζήτηση τροφής.¹²³ Στα σπήλαια της

πνεύμα και μεταφρασμένο από τον Strangford στα αγγλικά, προκειμένου να το υποβάλει στην κυβέρνηση του· στο ίδιο, σ. 12-13· επίσης, Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 25, υποσημ. 115 και Βλαστός, ό. π., σ. 321(195).

¹¹⁸ «Εις τα Μαστιχοφόρα χωρία διέτριβον όσοι διεσώθησαν και από αυτά και από τα άλλα χωρία άφοβοι έως τον καιρόν που κατεκάει το μεγαλύτερον από τα βασιλικά ξήλα»· Μάμουκας (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', ό. π., σ. 316. Ο Γρ. Φωτεινός, αυτόπτης μάρτυς, δε συμμερίζεται αυτή την άποψη: «Το δε ανεπηρέαστον των Μαστιχοχωριτών τυγχάνει έτερον ψεύδος, σατανικόν, όπως ευκολότερον καταστρέψωσι σύμπαντας. Απόδειξις δε ότι και εκ τούτων αναριθμήτους και εγύμνωσαν και εδούλωσαν και απέκτεινον» στο ίδιο, σ. 354 (Γρ. Φωτεινού Απομνημονεύματα, σ. 336-375).

¹¹⁹ Ζώρας, ό. π., σ. 25-26.

¹²⁰ Ιδιαίτερο ήταν το μένος των Τούρκων κατά των κληρικών. Ευάριθμοι μοναχοί και μοναχές και γενικά κληρικοί εσφάγησαν στο Λωβοκομείο της Χίου, στον Άγιο Μηνά, στις γυναικειές μονές Χαλάνδρων και Καλλιμασιάς, στον Αγ. Γεώργιο Συκούση, στο Μοναστήρι "Βρεττού" στα Αρμόλια, στον Ανάβατο, στον Κάβο – Μελανιός και στη μονή Ρουχουνίου στο χωριό Καταρράκτης· Βασιλάκης, «Χίο κληρικοί», *ΧΕΧ*, τχ. Α', ό. π., σ. 10· Φώτιος Λουφάκης, «Σκλάβοι στα χέρια των δημίων» (σε συνέχειες), εφημ. *Πρόοδος*, αριθ. φ. 5607 (Χίος, 28 Ιουλίου 1949), χωρίς αρίθμηση σελίδων.

¹²¹ Μακάριος Νοταράς, κ. ά., *Νέον Χιακόν Λειμωνάριον*, Αθήνα 1930, σ. 339· βλ. επίσης, Βασιλάκης, «Χίο Κληρικοί, τχ. Α', ό. π., σ. 10, υποσημ. 4.

¹²² Περρής, *Η Χίος στην Εθνεγερσία*, ό. π., σ. 185· επίσης, Ανδρ. Αξιωτάκης, *Ο Ανάβατος της Χίου*, χ.ε., Χίος 1976, σ. 39-40.

¹²³ Ο Γρ. Φωτεινός στα *Απομνημονεύματά* του κάνει λόγο για τα Ραγά, περιοχή όπου βρήκαν καταφύγιο πολλοί Χίοι κατά στη σφαγή του 1822: «Εξελθόντες (του Θολοποταμίου) κρυφίως ενεκρύβημεν εν τοις προς δυσμάς των Σκλαβίων σχίσμασι, τοις καλουμένοις Ραγά, στερούμενοι όλως

Χίου κρύφτηκαν και έζησαν για μεγάλο χρονικό διάστημα πολλοί κυνηγημένοι Χίοι.¹²⁴ Ο Ολλανδός υποπρόξενος, Πάσκουα, περιγράφει το μένος των Τούρκων για τους φόνους των αθώων χριστιανών: «Φονεύουν τους δυστυχείς Έλληνες σαν μυίγες. Αποτελεί χαρά να τους θανατώνουν».¹²⁵

Οι σκηνές που εκτυλίσσονται είναι τρομερές. Μητέρες αποχωρίζονται τα παιδιά τους δια της βίας, καθώς οι Τούρκοι τα αρπάζουν από την αγκαλιά τους.¹²⁶ Οι ηλικιωμένοι, οι νεαροί και οι μεσόκοποι άνδρες εκτελούνται μπροστά στα μάτια των οικείων τους.¹²⁷ Μωρά θανατώνονται προς τέρψιν του τουρκικού όχλου, ιερείς χλευάζονται, δέρονται και ανασκολοπίζονται, ενώ οι προσβολές προς τα ιερά σύμβολα του Χριστιανισμού είναι ανείπωτες. Οι Τούρκοι αναγκάζουν τους αιχμαλώτους να κρατούν στα χέρια τους τα κεφάλια των οικείων τους, προκειμένου να τα παραδώσουν στο Βαχίτ πασά, για να πάρουν τη σχετική ανταμοιβή.¹²⁸

Άγνωστος συγγραφέας στις 22.5.1822, τρομοκρατημένος, γράφει από τη Χίο προς τον Άγγλο φίλο του στο Λονδίνο: «The mourning of husbands for their wives, of wives for their husbands; the cries of helpless children for the loss of their tender parents; the sorrow of brothers and sisters for losses sustained by each other, exhibits a scene past description, and mars the pen of the disgusted and horrified writer».¹²⁹ Ο

των προς το ζην αναγκαίων. (Τα Ραγά) εστερούντο ύδατος αναποφεύκτου όπερ εξητούμεν αναπληρώσαι πως μασσώντες το επιτοπίως χόρτον {...}. Επεπόλαζε δ' έτι εν αυτοίς εκ του βάθους και ψύχους»· Κώστας Μαρδάς (επιμ.), *Θολοποτάμι*, εκδ. Εκπολιτιστικός Σύλλογος «Η Αναγέννηση», Χίος, 1984, σ. 33.

¹²⁴ Αντώνιος Π. Στεφάνου, «Τα σπήλαια της Χίου», *ΧΕ τ. Β' / τχ. 4* (1964), σ. 54.

¹²⁵ Φραγκομίχαλος, «Η γενοκτονία - Σφαγές και θύματα», *ό. π.*, σ. 20.

¹²⁶ Ο Στυλιανός Βίος καταγράφει τις αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων: «Βλέπουμε στην ακρογιαλιά εκείνους που μείνανε και τι να δούμενε; Οι Τούρκοι τους εσφάζανε κομμάτια και τα πετούσανε στον αέρα! Τα όσα είδαν τα μάτια μου ποτές μου δε θα τα ξεχάσω!». (Αφήγηση Μαρίας Μπούρα). «Τα μωρά τα πετούσαν στον αέρα και τα τρυπούσαν με τα σπαθιά». (Αφήγηση Μικέ Φλατσούση)· Βίος, *Η σφαγή της Χίου*, *ό. π.*, σ. 117, 125· Σιμόπουλος, *τ. Β'*, *ό. π.*, σ. 133, υποσημ. 197.

¹²⁷ «Πόσαι σύζυγοι εξεβιάσθησαν να γίνουν θεαταί του σκληρού θανάτου των συζύγων, να ίδουν ταυτοχρόνως τα θηλάζοντα νήπια των αρπαζόμενα από τους κόλπους των και στερούμενα ούτω του στηρίγματος των ελπίδων των!»· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, *ό. π.*, σ. 28 υποσημ. 133.

¹²⁸ «Τότε οι Τούρκοι εκρέμασαν την κεφαλήν του Χατζή Σταμάτη εις τον λαιμόν του δεκαετούς υιού του Δημητρίου, και μετά των άλλων αδελφών του και πολλών άλλων παιδίων κατέβασαν αυτούς εις την χώραν της Χίου, όπου περιέφεραν αυτούς ανά τας οδούς της πόλεως»· Βασιλάκης, «Η δράσις των Βρονταδούσων κατά την Επανάστασιν του 1821», *ό. π.*, σ. 64. Ο Καστάνης, αυτόπτης μάρτυρας και αιχμάλωτος ο ίδιος σε ηλικία 8 ετών, περιγράφει αυτή την τακτική των Οθωμανών: «Ο πασάς περίμενε την επιστροφή των συμμοριών των επιδρομέων. Επιχορήγηση δόθηκε για τα κεφάλια και κατόπιν κάθε γραφεύς κατέγραψε τη σφαγή στο ημερολόγιο της τυραννίας, όπως ήταν συνήθεια {...}. Στέλλονταν στο σουλτάνο σαν απόδειξη της υποταγής τους ή σαν δελτία της επιτυχίας τους {...}»· Christophorus Plato Castanis, «The Greek Exile», *μτφρ. του Δ' κεφαλαίου Μ. Γιατράκου, ΧΧ, τ. Θ'*, Τυπογραφείον Ε. Χατζημπάρμπας - Χ. Ροδίτης, Αθήνα 1977, σ. 54-55· βλ. επίσης, Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, *ό. π.*, σ. 26, σημ. 123, 124, 125.

¹²⁹ Πρόκειται περί αγνώστου μονοφύλλου που εκδόθηκε στη Γλασκώβη με αφορμή τις σφαγές της Χίου και τίτλο: *Inhuman Massacre. At Scio, of Five Tousand Innocent Children, under Twelve Years of*

Γάλλος Φιλέλληνας πλοίαρχος Philippe Jourdain, που φθάνει στη Χίο στις 15 Μαΐου του 1822, ενώ έχει ήδη αρχίσει η επιχείρηση σωτηρίας των κατοίκων, γράφει: «Το θέαμα που αντίκρισα δε θα σβήσει ποτέ από τη μνήμη μου {...}. Βλέπω ακόμα σωρούς τα πτώματα μισόγυμνα, τις γυναίκες που ξεψυχούν με τα σφαγμένα βρέφη τους στο στήθος. Ακούω τον φρικαλέο ρόγχο των γερόντων».¹³⁰ Οι διαρπαγές, οι εξανδραποδισμοί και οι εκτελέσεις με απαγχονισμό ή παλούκωμα, καθώς και η φωτιά στην πόλη και στην ύπαιθρο συνεχίζονται σχεδόν ως τα τέλη Μαΐου. Ο Αμερικανός φιλέλληνας Jarvis που παρέπλεε το νησί με το πλοίο “Θεμιστοκλής” και είχε αποβιβαστεί πολλές φορές στην ξηρά κάνει λόγο «για μια ακτή σπαρμένη με κεφάλια».¹³¹

Οι γυναίκες, κυρίως, αντιμετωπίζουν τη σκληρή πραγματικότητα της αιχμαλωσίας. Ανεκδιήγητες είναι και οι περιπέτειες και τα βάσανα των νεαρών κοριτσιών,¹³² τα οποία μεταφέρονται κακήν κακώς στην πόλη και πωλούνται ‘ως πρόβατα επί σφαγής’, σε αυτοσχέδια σκλαβοπάζαρα. Συχνά οι αιχμάλωτες γυναίκες και τα παιδιά θανατώνονται, καθώς οι ιδιοκτήτες τους ερίζουν για τη διανομή της πολύτιμης λείας,¹³³ είτε διότι αντιμετωπίζουν δυσκολίες στην άμεση πώλησή τους, είτε ακόμη διότι δε μπορούν να τις συντηρήσουν. Η τιμή τους εξαρτάται από την ηλικία, την ομορφιά, την κατάσταση της υγείας τους και οπωσδήποτε, από την καταγωγή τους.¹³⁴ Τα караβάνια των αιχμαλώτων συγκεντρώνονται στην πόλη της

Age, by the Turks, by Hanging them on Trees, in presence of Weeping Fathers and Distracted Mothers, who were themselves afterwards sent into Slavery· Φασουλάκης, «Οι ξένοι περί Ελλάδος», XX, τχ. Ζ', Αθήνα 1975, σ. 59-60. (Το πρωτότυπο εκδόθηκε στη Γλασκώβη το 1822 από τον W. Carse).

¹³⁰ Jean P. Jourdain, *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce depuis 1822 jusqu' au combat de Navarin*, par Jourdain, capitaine de frégate de la Marine Royale, colonel au service du Gouvernement Grec, Παρίσι 1828, τ. Α', σ. 56-57.

¹³¹ Βακαλόπουλος, *Ιστορία*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 81-82.

¹³² Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 27, υποσημ. 127,128,129. Άγνωστος συγγραφέας γράφει από τη Χίο προς τον Άγγλο φίλο του: «Seventeen thousand women have been sent into slavery, a state worse than death, when is considered that they mourn the loss of murdered husbands and butchered children, and have to drag out a life of toil and misery, without a ray of hope to beam upon them their dreary chains»· Φασουλάκης, «Οι ξένοι περί Ελλάδος», XX, τχ. Ζ', ό. π., σ. 60.

¹³³ Castanis, «The Greek Exile», XX, τ. Θ', ό. π., σ. 52-53· επίσης, Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 26, σημ. 126.

¹³⁴ Ποικίλες είναι οι πηγές με αναφορές στην τιμή αιχμαλώτων. Ο Ολλανδός πρόξενος Πάσκουα περιγράφει την πώληση των δούλων και κάνει λόγο για υπέρογκες τιμές: «Οι νεαροί δούλοι πωλούνται εις δημοπρασίας εις υπερόγκους τιμάς»· Ζώρας, ό. π., σ. 8. Η Κορνηλία Ροΐδου - Ροδοκανάκη, γόνος μεγάλης χιώτικης οικογένειας, «εξηγοράσθη το 1826 αντί του μεγάλου δια την εποχήν ποσού των 6.000 ταλλήρων»· Ανδρεάδης, «Κορνηλία Δ. Ροΐδου το γένος Ροδοκανάκη», ό. π., σ. 20-21. Ο Λεωνής Ι. Καλβοκορέσης, αιχμάλωτος στην Πόλη, αφηγείται τις περιπέτειες και την απολύτρωσή του, καθώς και τις περιπέτειες των πέντε αδελφών του και την εξαγορά του μικρότερου, του Μικέ, για 50 γρόσια· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, ό. π., σ. 29. Η Λαμπρινή Θεοδωράκη, από το Χαλκειός, αφηγείται την εξαγορά της αιχμάλωτης μητέρας της από τον πατέρα της για 2.000 γρόσια, υπέρογκο ποσό για την εποχή εκείνη: «γιατί ήταν πολύ όμορφη και την εστεφανώθηκε»· Πουλής, *Το Χαλκειός της Χίου*, ό. π., σ. 282.

Χίου, στη συνέχεια διαπεραιώνονται κρυφά ή φανερά στις Μικρασιατικές ακτές και από εκεί προωθούνται στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη και σε άλλες πόλεις και χωριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.¹³⁵

Περνώντας συνήθως από πολλά αφεντικά, καθώς οι ιδιοκτήτες τους τις μεταπωλούν για να έχουν το μεγαλύτερο δυνατό κέρδος, οι περισσότερες κοπέλες ατιμάζονται, παντρεύονται δια της βίας τους κυρίους τους και σε πολλές περιπτώσεις, εξισλαμίζονται. Αυτόπτης μάρτυρας της πώλησης Χίων αιχμαλώτων στην Κωνσταντινούπολη, ο τότε εφημέριος του ναού της αγγλικής πρεσβείας Robert Walsh διέσωσε, μεταξύ άλλων, μοναδικές περιγραφές της αγοροπωλησίας των Χίων αιχμαλώτων, κυρίως γυναικών, στα παζάρια της Πόλης, στο άγνωστο στην Ελλάδα βιβλίο του *Αφήγησις διαμονής εν Κωνσταντινουπόλει κατά την διάρκειαν της ελληνικής επανάστασεως*.¹³⁶ Συγκλονιστικές είναι επίσης οι μαρτυρίες των σφαγών και της αιχμαλωσίας, από τη στοματική παράδοση που καταγράφει ο Στ. Βίος.¹³⁷

Στη Χίο τώρα, χιλιάδες άνθρωποι καταδιωκόμενοι, περνώντας πολλές περιπέτειες, φθάνουν στα ΒΔ παράλια του νησιού, στην περιοχή της Βολισσού, προσδοκώντας βοήθεια από τους Ψαριανούς για να τους μεταφέρουν με τα καΐκια τους στα Ψαρά.¹³⁸ Ελάχιστοι τα καταφέρνουν· οι υπόλοιποι κατευθύνονται προς το ΒΔ άκρο του νησιού, το πλησιέστερο προς τα Ψαρά, τη Μέλαινα Άκρα (Μελανιός),

Ο Καστάνης, αυτόπτης μάρτυρας της σφαγής και αιχμάλωτος ο ίδιος, αναφέρει σχετικά: «Πολλές φορές μια Χία κοπέλλα αγοράσθηκε για τρία ή τέσσερα δολάρια από ένα Ισραηλίτη και ξαναπουλήθηκε στους συγγενείς της, για χίλια». Για τον εαυτό του λέει: «Το πρώτο μου αφεντικό (ο ίδιος πουλήθηκε τρεις φορές), ο Soliman Ağā, με αγόρασε για πενήντα πιάστρες και μία αρνίσια μπριζόλα»· Χριστόφορος Πλ. Καστάνης, «Ιστορία των Σφαγών της Χίου (1822)», Μ. Γ. Γιατράκου μτφρ., ΧΧ, τ. ΙΑ' / τχ. ΧΙ', (1979), σ. 44.

¹³⁵ Οι Τούρκοι στρατιώτες και οι άτακτοι ήταν υποχρεωμένοι να δηλώσουν στο τελωνείο τους δούλους που είχαν στην κατοχή τους και να πληρώσουν ένα μικρό αντίτιμο (δασμό / tez(s)kere) για κάθε έναν από αυτούς. Με τον τρόπο αυτό κατοχύρωναν την ιδιοκτησία τους. Πολλοί όμως, κυρίως οι άτακτοι, μετέφεραν λάθρα τους δούλους τους στα Μικρασιατικά παράλια χωρίς να ακολουθήσουν αυτή την τυπική διαδικασία. «D' après les registres de la douane de Scio, il étoit déjà sorti de cette île plus de 30.000 esclaves, femmes et enfants. L'exportation en est permise, moyennant une rétribution»· *Le Spectateur Oriental*, Smyrne 12/24 Μαΐου 1822· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 111. «Κατά την στατιστικήν του τουρκικού τελωνείου Χίου, μέχρι της 25^{ης} Μαΐου είχε πληρωθεί δικαίωμα μεταφοράς 41.000 ανθρώπων»· Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', ό. π., σ. 535. Ο Φραγκομίχαλος προσθέτει: «Αποφεύγοντας τους ακραίους αριθμούς θα δεχθούμε ότι στο τελωνείο δηλώθηκαν 47.000 έως 48.000. Όπως εξάλλου και οι περισσότερες πηγές αναφέρουν, ο αριθμός θα ήταν μεγαλύτερος»· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 51.

¹³⁶ Καιροφύλλας, ό. π., σ. 217-237· βλ. επίσης, Φασουλάκης, «Οδυνηρός περίπατος», ό. π., σ. 48-49.

¹³⁷ Το βιβλίο, εκτός από τη βιογραφία και εργογραφία του Βίου, περιλαμβάνει αφηγήσεις αυτοπτών μαρτύρων από τη σφαγή με σημειώσεις και σχόλια, χρονολογικό πίνακα, πίνακα εικόνων κλπ· Βίος, *Η Σφαγή της Χίου εις το στόμα του Χιακού Λαού*, ό. π., *passim*.

¹³⁸ «Οι Ψαριανοί όταν πληροφορήθηκαν την άφιξη του τουρκικού στόλου στη Χίο έστειλαν 250 στρατιώτες με τρεις επιτρόπους για να ενωθούν με τους Χιώτες και τους Σαμίους, έξι πλοία και δύο πυρπολικά»· Βλαστός, ό. π., σ. 325 (199).

ως τελευταίο καταφύγιο, ελπίζοντας να διασωθούν από τα ψαριανά καράβια. Ακολουθεί μαζική σφαγή.¹³⁹ Οι φρικαλεότητες ξεπερνούν και την πιο νοσηρή φαντασία.¹⁴⁰ Οι νεκροί είναι χιλιάδες (10.000 κατά τον Φραγκομίχαλο) και οι αιχμάλωτοι αμέτρητοι. Η θάλασσα βάφεται κόκκινη από το αίμα αθώων. Όπως γράφει χαρακτηριστικά ο Σπ. Τρικούπης: «Τόσον αίμα εχύθη (στο Μελανιός) ώστε εκοκκίνησεν η παράκτιος θάλασσα».¹⁴¹ Δυστυχώς, οι αντίξοες καιρικές συνθήκες και οι περιπολίες του τουρκικού στόλου δεν επιτρέπουν στα ψαριανά πλοία να προσεγγίσουν τις ακτές, ενώ πολλοί Ψαριανοί προτάσσουν το κέρδος έναντι της ζωής των αδελφών τους.¹⁴²

Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει να γίνει στην ευθύνη του ελληνικού στόλου, λόγω της εγκληματικής αργοπορίας του, αλλά και της ολιγωρίας που επέδειξε κατά την επιχείρηση διάσωσης, η οποία δεν αποτελούσε ουσιαστικά εθνική προσπάθεια, αλλά κυρίως ιδιωτική πρωτοβουλία, που συχνά τροφοδοτούνταν από οικονομικά

¹³⁹ «Τότε εξετυλίχθη το δράμα του Κάβο-Μελανιού, όπου αι Χίαι, φεύγουσαι την δουλείαν και την ατίμωσιν, ερρίφθησαν εις την θάλασσαν από της κορυφής του Μαύρου Γκρεμού, ως αι γυναίκες του Ζαλόγγου»· Κουνέλλης, *ό. π.*, σ. 18.

¹⁴⁰ Ο Φραγκομίχαλος υπολογίζει ότι στο Μελανιός πρέπει να σφαγιάστηκαν περίπου 10.000 ψυχές, κυρίως γυναικόπαιδα· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου, ό. π.*, σ. 56. «Τα κορίτσια που σώθηκαν από το ακρωτήριο Μελανιός διηγήθηκαν περιστατικά που ήταν τρομερά»· *στο ίδιο*, σ. 28 υποσημ. 134. Η Πουλλουδιά Φωκά από τη Σιδηρούντα αναφέρει το εξής φρικιαστικό περιστατικό: «Άλλοι πάλι Τούρκοι εβαστούσαν ένα κομμάτι κρέας ανθρωπινό(!) κι' επήγαιναν απ' όξω αφ' τις σπηλιές κι' εφώναζαν ρωμαϊκά. Κρέας καλό...! κρέας καλό!»· Βίος, *ό. π.*, σ. 143.

¹⁴¹ Τρικούπης, *ό. π.*, τ. 1, σ. 198. Χαρακτηριστικό είναι το παρακάτω δημοτικό δίστιχο:

*Εκεί στο Κάβο Μελανιός που έγινε ο θρήνος.
Η θάλασσα κοκκίνησεν, σκοτίστηκεν ο ήλιος.*

Φραγκομίχαλος, *ό. π.*, σ. 29 υποσημ. 136.

¹⁴² «Ευρέθησαν πλοία, αλλά τις ήθελε το πιστεύσει, οι τούτων κτήτορες ηθέλησαν να εμπορευθώσι τας θλίψεις των γυμνών συναδελφών των μακρόθεν θεωρούντες αυτούς σφαζομένους παρά των Τούρκων»· Βλαστός, *ό. π.*, σ. 325(199). Πολλές είναι οι αναφορές στη στάση των Ψαριανών: «Quelques navires Ipsariotes croisoient toujours au nord de l' île, et envoyoient les embarquations pour sauver toutes les personnes qui accouroient de ce côté là, moyennant 60 piastres par tête qu' il falloit payer d' avance». État de la ville de Scio jusqu' au 15/27 Mai 1822, εφ. *Le Spectateur Oriental* 22/3 Ιουνίου 1822· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 135. Ο Μάμουκας, αυτόπτης μάρτυρας της σφαγής, καταγγέλλει στα *Απομνημονεύματά* του τη στάση των Ψαριανών: «δια να μην καταρώμεθα και βλασφημώμεν τους πλησιοχώρους μας (Ψαριανούς), οίτινες, ενώ έπρεπε να συνδράμωσιν από διάφορα μέρη της νήσου, από τα οποία δεν ήτον φόβος του στόλου και να διασώσωσι με πλοία τον λαόν, δεν το έκαμαν {...} και δεν απέθαναν ολίγοι από τους διανυκτερεύοντας εις τα παραθαλάσσια»· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', *ό. π.*, σ. 308· βλ. επίσης, *στο ίδιο*, σ. 135, 152, 304, 372 κ. εξ· Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', *ό. π.*, σ. 530. Ο Γρ. Φωτεινός, κατά την τέταρτη διάσωσή του, περιγράφει τη συνομιλία του με τον Ψαριανό καπετάνιο, από τον οποίο ζητά απεγνωσμένα να τον μεταφέρει στα Ψαρά: «Σκοπός της αφιζεύς του (του Ψαριανού) ήτο να πλιατσικολογήση {...}. Εξιστορεί στους Ψαριανούς τα μακρά και οικτρά του δεινοπαθήματα, αλλ' αυτοί του λέγουν ότι διηγείται μύθους, ότι είναι προδότης. Τους κάμνει το σημείον του Σταυρού, τους λέγει ότι είναι μοναχός κεκαρμένος και ότι ονομάζεται Σεραφεΐμ, αλλά εις μάτην κοπιάζει. Του λέγουν ότι το όνομα αυτό είναι Ιουδαϊκόν και συ δε Ιουδας προδότης. Του ζητούν να τους δείξει την γύμνωσίν του να ίδουν αν φέρη σημείον περιτομής»· Βασιλάκης, «Γρ. Φωτεινός», *XEX*, τ. Γ'/τχ. Γ' (1957), σ. 9-10.

κίνητρα.¹⁴³ Χαρακτηριστική είναι η απολογητική επιστολή της Βουλής των Ψαρών προς την Εθνική Βουλή.¹⁴⁴ Η Ελληνική Κυβέρνηση κινητοποιεί τον στόλο της Ύδρας και των Σπετσών τον Μάιο του 1822, για την περισυλλογή και διάσωση των αμάχων, αφού έχει ήδη συντελεστεί το μεγαλύτερο μέρος της καταστροφής. Ο Σιμόπουλος αναφέρει: «Η έγκαιρη επέμβαση του ελληνικού στόλου θα μπορούσε να ματαιώσει την απόβαση και την καταστροφή. Αλλά η κινητοποίηση των караβιών ήταν αδύνατη χωρίς την προκαταβολική πληρωμή των μισθών στα πληρώματα».¹⁴⁵

¹⁴³ Οφείλουμε να αναφερθούμε στο ρόλο που έπαιξαν τα Ψαρά και τα παρακείμενα νησιά στη διάσωση των Χίων, καθώς και στην αργοπορία, αν όχι ολιγοψαρία του Ελληνικού στόλου, όπως πολλοί καταγγέλλουν. Ο Gordon σχολιάζει την καταστροφική για τη Χίο αργοπορία του ελληνικού στόλου· Gordon, *ό. π.*, σ. 246. Ο εθνικός στόλος συγκροτούνταν από πλοία ιδιωτών, τα οποία μίσθωνε η Ελληνική κυβέρνηση. Όμως, το 1822 δεν είχαν διατεθεί χρήματα για την κινητοποίηση του στόλου, του οποίου η βασική μέριμνα ήταν να πλήξει τον τουρκικό. Οι περιπολίες του τουρκικού στόλου, οι αντίξοες καιρικές συνθήκες, οι διαφωνίες και η απειθαρχία των πληρωμάτων, λόγω της αργοπορίας καταβολής των μισθών, είχε σαν αποτέλεσμα ο ελληνικός στόλος να συγκεντρωθεί μόλις στις 15/27 Απριλίου στα Ψαρά και να καταπλεύσει στη Χίο στις 6 Μαΐου, αφού είχε ολοκληρωθεί η πρώτη σφαγή και η δεύτερη βρισκόταν σε εξέλιξη. Η κύρια αποστολή του στόλου ήταν η παρεμπόδιση του τουρκικού να πλεύσει στην Πελοπόννησο. Γι' αυτό και κατά την εσπευσμένη αποχώρηση του τουρκικού στόλου, μετά την πυρπόληση της τουρκικής ναυαρχίδας, ο ελληνικός στόλος, ενώ θα μπορούσε να βοηθήσει ανενόχλητος τα *Μαστιχοχώρια* που καταστρέφονταν δεν το έπραξε, αλλά έσπευσε να ακολουθήσει τον τουρκικό. Επομένως, για τη διάσωση των φυγάδων κινήθηκαν πλοίαρια, κατά κύριο λόγο αλιευτικά, από τα παρακείμενα νησιά (Λέσβο, Σάμο, Τήνο, Μύκονο, Άνδρο κ.ά.) και ιδίως από τα Ψαρά, λόγω της μικρής απόστασης από τη Χίο. Όλα τα νησιά, πλην των Ψαρών, κινητοποιήθηκαν με ιδιωτική πρωτοβουλία, ενώ τα ψαριανά πλοία ενήργησαν άλλοτε με ιδιωτική πρωτοβουλία και άλλοτε κατόπιν εντολής της κοινότητας των Ψαρών. Επομένως, η επιχείρηση διάσωσης δεν ήταν εθνική, ούτε φιλανθρωπική προσπάθεια, αλλά πρωτίστως εμπορική. Να σημειωθεί δε ότι, ενώ η Κοινότητα των Ψαρών επέδειξε μεγάλο ζήλο, πολλοί ιδιώτες δεν υπάκουαν τις υποδείξεις της, αλλά ενεργούσαν με βάση το χρηματικό όφελος. Πληρέστατη είναι η ανάλυση του Φραγκομίχαλου για το ρόλο του ελληνικού στόλου και την επιχείρηση διάσωσης των Χίων από τα παρακείμενα νησιά· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, *ό. π.*, σ. 40-46. Ο G. Finley αναφέρει: «Ο ελληνικός στόλος δε μπόρεσε να κινητοποιηθεί λόγω οικονομικών δυσκολιών»· Finley, *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 348. Δραματική είναι η έκκληση των Ψαριανών (27 Μαρτίου) προς την 'Εθνικήν Βουλήν' «να «κινήση πάντα λίθον, ώστε να μη χάσωμεν τοιαύτην αναγκαιότητα νήσον με τόσους εγκατοίκους αδελφούς μας χριστιανούς». Ο Λάζαρος Κουντουριώτης απαντά (29 Μαρτίου), 'προς την Υπερτάτην Διοίκησιν': «[...] ημείς δεν είμεθα πλέον ικανοί να κάμωμεν τι [...]. Σας εξηγούμεθα καλύτερα' αν δεν προβλεφθεί αυτού ποσότης μετρητών, είναι αδύνατον να γενή απ' εδώ τίποτα». Κωνσταντίνος Νικόδημος, *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τ. Α', Αθήνα 1862, σ. 148 - 149· Βλ. και Σιμόπουλος, τ. Β', *ό. π.*, σ. 72-73, καθώς και υποσημ. 13.

¹⁴⁴ Η Βουλή των Ψαρών απολογείται προς την Υπερτάτη Εθνική Βουλή, μία εβδομάδα μετά την εμφάνιση του οθωμανικού στόλου και ενώ οι σφαγές ακόμη μαίνονται, για την αδυναμία της να βοηθήσει εγκαίρως τη Χίο, λόγω των αντίξοων καιρικών συνθηκών και εκφράζει την απόφασή της να βοηθήσει στη διάσωση των αμάχων: «Προς την υπερτάτην εθνικήν Ελληνικήν Βουλήν. Με μεγάλην μας λύπην σας ειδοποιούμεν την φθοράν της δυστυχούς Χίου, οπού την Πέμπτην την απερασμένην αριθμίσειεν ο εχθρικός στόλος {...} ημείς δε από σφοδρότατους ανέμους δεν ηδυνήθημεν να κάμωμεν καμμίαν βοήθειαν με τα μπουρλότα μας {...}. Βλέποντες δε ότι πλέον δεν έχει καμμίαν ιατρείαν η Χίος, ετρέξαμεν με τα πλοία μας μικρά και μεγάλα δια να γλυτώσωμεν τας ψυχάς από την μάχαιραν του Αγαρηνού {...}. Τη 9 Απριλίου 1822, Ψαρά. Η Βουλή της νήσου Ψαρών». Θα ήταν άδικο, κατά συνέπεια, να κατηγορηθούν συλλήβδην οι Ψαριανοί για αισχροκερδή στάση απέναντι στους Χίους· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 65.

¹⁴⁵ Σιμόπουλος, τ. Β', *ό. π.*, σ. 73-74.

Η πόλη και τα χωριά έχουν ερημώσει, οι άνθρωποι εξαντλημένοι, σχεδόν ημιθανείς, αναζητούν καταφύγιο στα παράλια, ενώ η μανία των Τούρκων για λάφυρα και αίμα παραμένει ακόρεστη. Αναζητούν αιχμαλώτους σε σπίτια, στάβλους και χωράφια, αλλά και στις πιο δυσπρόσιτες ακτές, σε βράχους και οπέδες της γης, σε χαράδρες και απόμερα σημεία, όπου τα θύματά τους είχαν αναζητήσει καταφύγιο.¹⁴⁶ Η έρευνα είναι εξονυχιστική και εξαντλητική για την ψυχολογία των αμάχων, οι οποίοι είναι ως επί το πλείστον γυναίκες, ηλικιωμένοι και παιδιά. Οι διώκτες χρησιμοποιούν διάφορα τεχνάσματα προκειμένου να συλλάβουν τους αμάχους που βρίσκονται κρυμμένοι και αβοήθητοι.¹⁴⁷ Βάζουν τροφή και νερό στην άκρη των βράχων, караδοκώντας την έξοδο των πεινασμένων και διψασμένων θυμάτων τους, ενώ μιμούνται φωνές πλανοδίων χριστιανών εμπόρων. Χρησιμοποιούν κυνηγητικά σκυλιά ως ιχνηλάτες και εξαναγκάζουν αιχμαλώτους, με την απειλή του βασανισμού ή της θανάτωσης, να αποκαλύψουν τα κρησφύγετα των αδελφών τους· κάποιοι υποκύπτουν.¹⁴⁸ Τα νέα θύματα έχουν τη μοίρα αυτών που προηγήθηκαν. Μικρές ομάδες Χίων, ελαφρά οπλισμένων (από το Βροντάδο, τα Καρδάμυλα, τις Καρυές, το Πιτύος και άλλα χωριά), περιφέρονται στην ύπαιθρο και διευκολύνουν τη διάσωση των αμάχων.¹⁴⁹ Αλλά και οι γυναίκες επιδεικνύουν μεγάλη γενναιότητα. Υπάρχουν

¹⁴⁶ «Των χριστιανών το καταφύγιον ήσαν τα σπήλαια {...} και αι τρύπαι της γης, όπου διέμενον πεινώντες, διψώντες και, το μέγιστον, από τον φόβον της ζωής κατατυραννούμενοι»· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', ό. π., σ. 305. Ο Γρ. Φωτεινός στα απομνημονεύματά του αναφέρει: «Ημέραν τινά μεσημβρίας προσεγγιζούσης, ελθόντες επί του σπηλαίου ημών τινές των εχθρών, οίτινες εθήρευον θηριωδώς τους αθλίους ημάς και εν τοις όρεσι και εν τοις δρυμοίς και τοις σπηλαίοις εγκρυπτομένους {...} συνοδευόμενοι και μετά ομοδόξων και ομοφύλων ιθαγενών Χίων {...}. Σημεία δε ανέφερον προς άλλους απτά, τα επιτοπίως φαινόμενα καθαρίσματα των φυτικών τροφών»· Μαρδάς (επιμ.), *Θολοποτάμι*, ό. π., σ. 35· βλ. επίσης, Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 29.

¹⁴⁷ Βλ. *Χιακόν Αρχείον*, ό. π., σ. 357 και Καστάνης, «Ιστορία των σφαγών της Χίου», ό. π., σ. 50-51, 56-57. Ο Φραγκομίχαλος περιγράφει τις μεθόδους της «σαγήνης» που χρησιμοποιούσαν οι διώκτες των χριστιανών· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 25 υποσημ. 118 και σ. 29 υποσημ. 139.

¹⁴⁸ Βλ. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 133-134 υποσημ. 197. Ο Γρ. Φωτεινός στα *Απομνημονεύματά* του κατονομάζει ως προδότη τον Γ. Σταυρινούδη από το Θολοποτάμι. «Ούτος εκ δειλίας ήρξατο ανακαλύπτειν τοις Τούρκοις τας των Χριστιανών φωλεάς»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 355. Η προφορική παράδοση αναφέρει την επινοητικότητα ενός Καμπούση, ο οποίος εξαναγκάστηκε από τους Τούρκους να διαλαλεί και να αποκαλύπτει τους κρυψώνες των χριστιανών. Αυτός όμως, για να προειδοποιεί τους κρυμμένους, έλεγε τραγουδιστά:

«Όπου βρισκούσταν, Χριστιανοί, στα πιο βαθιά κρυφτήταν,
Τα ταγκαλάκια με περνούν και μη φανερωθήταν».

Μικές Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ. 10/τχ. 29 (Ιούνιος 1972), σ. 98.

¹⁴⁹ «Οι Βρονταδούσοι βλέποντες προφανώς τον κίνδυνον, υπό την αρχηγίαν του Χ. Μιχάλη Λάππου, του Ζαννή Καμίνη και του Μανώλη Σκέλλα, ανέβηκαν εις το Αίπος, κατέλαβον τα φρύδια του βουνού, και με όπλα και με πέτρες εμποδίζουν τους Τούρκους ν' αναβούν, για να δώσουν καιρόν εις τα γυναικόπαιδα να περάσουν στον Κάβο-Μελανιό και εκείθεν εις τα Ψαρά»· Βασιλάκης, «Η δράσις των Βρονταδουσών κατά την Επανάστασιν του 1821», *Το Λεύκωμα του Βροντάδου*, ό. π., σ. 61, υποσημ. 5· Συμπληρώνει δε: «Ολιγάριθμοι Βρονταδούσοι καταλαβόντες την κορυφή και τας διαβάσεις του Αίπους, ημύνοντο και απέκρουον επί τριήμερον τους Τούρκους επιδρομείς κατορθώσαντες να

αναφορές σε γυναίκες που με πέτρες αντιμετώπισαν τους Τούρκους και έχασαν τη ζωή τους υπομένοντας καρτερικά φοβερά βασανιστήρια και σε άλλες, οι οποίες προτίμησαν να αυτοχειριασθούν.¹⁵⁰

Ορισμένες πηγές αναφέρουν ότι μόνο τα Μαστιχοχώρια γλίτωσαν το «δεύτερο χαλασμό», γνώμη που ο Φωτεινός δε συμμερίζεται.¹⁵¹ Οι Καστρινοί (κάτοικοι της πόλης) μεταμφιέζονται σε χωρικούς, σε μία απεγνωσμένη προσπάθεια να διασωθούν από τη σφαγή.¹⁵² Πολλοί Μαστιχοχωρίτες εξαναγκάζονται από τους Τούρκους να παραδώσουν τους κρυμμένους συμπατριώτες τους ή να τους αποκαλύψουν τα σημεία στα οποία κρύβονταν. Δυστυχώς, ορισμένοι λειτουργούν με βάση το κέρδος.¹⁵³ Παρά τις σφαγές και τις λεηλασίες το μένος των Τούρκων δεν κατασιγάξει, καθώς τα κύματα των ατάκτων ανανεώνονται διαρκώς. Τυφλωμένοι από την εκδικητική μανία κατά των χριστιανών, οι στρατιώτες ζητούν από τον τοποτηρητή την άδεια να κάνουν απόβαση στα Ψαρά και τη Σάμο. Ο ίδιος συναινεί,

διασώσουν πλείστα γυναικόπαιδα από την σφαγή και την αιχμαλωσίαν» στο ίδιο, σ. 86 κ. εξ. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στον Καρδαμυλίτη Μιχαήλ-Άγγελο Αναγνώστη (Κοντοκόστα ή Κοντανανώστη), ο οποίος, αφού στρατολόγησε 200 άνδρες από τα Καρδάμυλα, πολεμώντας με ανδρεία, διέσωσε πολλούς από τη σφαγή, διευκολύνοντας την επιβίβασή τους στα πλοία του ίδιου, «Χίοι Κληρικοί», ό. π., σ. 50.

¹⁵⁰ Ο Μ. Βασιλάκης, αναφέρει παραδείγματα γυναικών από το Βροντάδο που πολέμησαν γενναία τους Τούρκους. Κάποιες από αυτές έχασαν τη ζωή τους μετά από βασανιστήρια: «Η Σεβαστή του Λια {...}, άλλες με αρχηγόν την Ψηλάδενα, η Ερηνού του Σκανδάλη 20 ετών κοπέλλα {...} με την άρρωστη μάννα της εις τον ώμον, η Γαλανή Ν. Γαρρή, αδελφή του Εθνομάρτυρος αρχιδιακόνου Μακαρίου Γαρρή {...}» Βασιλάκης, «Η δράσις των Βρονταδούσων κατά την Επανάστασιν του 1821», ό. π., σ. 64-65. Για τη θυσία πολλών γυναικών προκειμένου να μην πέσουν στα χέρια των Τούρκων βλ. Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 32, υποσημ. 153. Ονόματα αγωνιστριών αναφέρει και ο Παϊδούσης, μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί η Κατίγκω Χίλιαδου, η «Jeanne d' Arc της Χίου», όπως την αποκαλεί, η οποία, κατά τον Κ. Άμαντο, όταν αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους κατακρεουργήθηκε· Παϊδούσης, ό. π., σ. 100. Η Αργυρώ Βασιλικού από το Νεχώρι διηγείται την περιπέτεια της θείας της Αγγελικής ή Αμήλιας, η οποία έπνιξε σε πηγάδι τον Τούρκο που την σκλάβωσε· Βίος, *Η σφαγή της Χίου εις το στόμα του χιακού λαού*, ό. π., σ. 148.

¹⁵¹ Ο Φωτεινός θεωρεί ψεύδος την ασυλία των Μαστιχοχωριτών: «Απόδειξις δε ότι και εκ τούτων αναριθμήτους και εγύμνωσαν και εδούλωσαν και απέκτεινον» *Χιακόν Αρχεϊόν*, τ. Α', ό. π., σ. 354.

¹⁵² Ενδιαφέρον παρουσιάζει η επιστολή εκ Τεργέστης, υπό ημερομηνίαν 3 Ιουνίου 1822 του Αυγουστή Αργέντη, γράφοντος προς τους εν Μασσαλία αδελφούς: «Εφύγαμεν από την Χίον την 3^η του παρελθόντος μηνός, κυνηγημένοι από τους Τούρκους, αφήσαντες {...} και αυτά τα ίδια μας φορέματα, επειδή με το να αιχμαλωτιζόμεθα από τους Τούρκους εχρειάζετο να αλλάξωμεν και ημείς και αι γυναίκες τα φορέματά μας βάζοντες τα χωριάτικα, τα οποία δεν εχρησίμευον εσχάτως, με το να προδιδόμεθα από τους ίδιους χωριάτες, ήτοι τους Μαστιχοχωρούσους, οίτινες είχαν απολαύσει αμνηστειαν»· Β. Κουκουρίδης (επιμ.), ό. π., σ. 198-199.

¹⁵³ Ο Μάμουκας στιγματίζει την προδοτική συμπεριφορά ορισμένων Μαστιχοχωριτών: «{...} ύστερον από τοιαύτας σκληρότητας έδειξαν (οι Τούρκοι) ολίγην ημερότητα δια τους Μαστιχοχώρους, και τούτο όμως με σκοπόν, δια να τοις προδίδουν αυτοί τους ανθρώπους της χώρας, όσοι είχαν καταφύγει εις τα χωρία των. Τότε έδειξαν τη βαρβαρότητα ή μάλλον απανθρωπίαν των οι χωρικοί, και αφού έπαιρναν των ανθρώπων της χώρας ό,τι εκράτουν πολύτιμον, εγίνοντο έπειτα των Τουρκών οδηγοί εις τα σπήλαια και τρύπας, όπου οι ίδιοι τους είχαν κρύψει»· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχεϊόν*), τ. Α', ό. π., σ. 306· Βλ. επίσης, *Χιακόν Αρχεϊόν*, τ. Α', ό. π., σ. 355· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 30, υποσημ. 145. Για τις σχέσεις Μαστιχοχωριτών - Καστρινοί βλ. Β. Κουκουρίδης (επιμ.), ό. π., σ. 195-203.

επαινώντας τον θρησκευτικό τους ζήλο, όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του· ο ναύαρχος όμως το απαγορεύει.¹⁵⁴ Για να ικανοποιήσει τους στρατιώτες ο Βαχίτ, παραβαίνοντας τις εντολές του ναυάρχου, διατάζει τον απαγχονισμό των ομήρων στις 23 Απριλίου 1822.¹⁵⁵

Οι Ψαριανοί, σε συνεννόηση με τους Υδραίους, (η Μοίρα των Σπετσιωτών είχε αποχωρήσει) αποφασίζουν να πάρουν εκδίκηση.¹⁵⁶ Ο Κανάρης από τα Ψαρά και ο Πιπίνος από την Ύδρα σχεδιάζουν επίθεση εναντίον του τουρκικού στόλου το βράδυ της 6^{ης} Ιουνίου, την ώρα που τελειώνει το Ραμαζάνι και αρχίζει ο εορτασμός του Μπαϊραμιού. Ο Κανάρης προσκολλά το πυρπολικό του στη ναυαρχίδα «Μπουρλότα Σαϊμάζ», όπου βρίσκονται, εκτός από τον ναύαρχο Καρά-Αλή και τους αξιωματικούς, 2.000 περίπου στρατιώτες και 700 αιχμάλωτοι, κυρίως γυναίκες της Χίου και την ανατινάσσει.¹⁵⁷ Ο Βαχίτ, στα *Απομνημονεύματά* του, αποδίδει στο ναύαρχο ευθύνες για το τραγικό και ατιμωτικό για τον οθωμανικό στόλο γεγονός.¹⁵⁸ Ο Πιπίνος επιχειρεί να πυρπολήσει την υποναυαρχίδα «Capitana Bey», στην οποία επέβαινε ο υποναύαρχος Μπεκήρ Μπέης, αλλά το εγχείρημά του δεν είχε αίσιο αποτέλεσμα.

Το κατόρθωμα του Κανάρη ξεσηκώνει κύματα ενθουσιασμού στην Ευρώπη και ενισχύει τα φιλελληνικά αισθήματα υπέρ των αγωνιζομένων Ελλήνων.¹⁵⁹ Η

¹⁵⁴ Ο Βαχίτ αφηγείται με κυνισμό: «Υστερα απ' αυτήν την απροσδόκητη απάντηση του μέθυσου και ανάξιου αρχηγού του στόλου μας {...} οι στρατιώτες έγιναν έξαλλοι από θυμό {...} καθώς δεν κατάφεραν να πραγματοποιήσουν τον θεάρεστο σκοπό τους {...}. Για να κατευνάσει λοιπόν τον στρατό, ο τοποτηρητής {...}, παραβαίνοντας τις υποδείξεις του αρχιναυάρχου, έστειλε στην αγχόνη τον καθένα από τους 63 προκρίτους και τον αρχιερέα». Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 88-91.

¹⁵⁵ Ο Μάμουκας καταγράφει, από μνήμης, τα ονόματα των ομήρων κατά ενορίες· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', *ό. π.*, σ. 312 και υποσημ. β' έως και σ. 314· βλ και τις υποσημ. των σελίδων αυτών.

¹⁵⁶ Η Βουλή των Ψαρών αποφασίζει εκδίκηση για τις σφαγές και τον απαγχονισμό του Μητροπολίτη και των ομήρων· Γιούργαλις, «Η ανταπόδοσις εις την σφαγήν και τους απαγχονισμούς της Χίου – Το Συμβούλιον του Βράχου», *ΧΕ*, τ. 8/τχ. 24 (1970), σ. 181-185.

¹⁵⁷ Ο *Spectateur Oriental* (16/28 Juin 1822) περιγράφει το γεγονός και παρουσιάζει την αντίδραση των μουσουλμάνων της Σμύρνης· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 157-160, 176 κ. εξ·, Ο Γιούργαλις κατά την αφήγηση των γεγονότων, παρουσιάζει λεπτομέρειες του συμβάντος εντός της Ναυαρχίδας, όπως τις αφηγήθηκε ο Κ. Κρόκιας, ο οποίος βρισκόταν στο πλοίο ως αιχμάλωτος που επρόκειτο να απαγχονισθεί και διασώθηκε από την ανατίναξη. Γιούργαλις, «Η ανταπόδοσις εις την σφαγήν», *ΧΕ*, τ. 8/τχ. 24 (1970), *ό. π.*, σ. 182-185 υποσημ. 2 (τραυματισμός και θάνατος του Καρά Αλή).

¹⁵⁸ Η αντιπαλότητα του Βαχίτ με τον Καρά-Αλή και η ειρωνική και χαιρέκακη διάθεση του πρώτου για το τραγικό, αλλά 'δίκαιο' τέλος του ναυάρχου είναι εμφανέστατες στα *Απομνημονεύματά* του. Ο Μουχαφίζ της Χίου κατηγορεί το ναύαρχο για αδράνεια, ολιγωρία και ροπή προς την ακολασία και τη μέθη (φοβερή κατηγορία για ένα μουσουλμάνο· Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 95.

¹⁵⁹ Πλούσιες είναι οι πηγές που περιγράφουν το τόλμημα του Κανάρη και του Πιπίνου και την πυρπόληση της ναυαρχίδας από τον πρώτο. Ενδεικτικά, αναφέρουμε: Κοντογιάννης, *Η πυρπόλησις της τουρκικής ναυαρχίδος υπό του Κανάρη εν Χίω*, Αθήνα 1925, σ. 71-78· Βίος, *Η σφαγή της Χίου εις το στόμα του χιακού λαού*, *ό. π.*, σ. 84· Μοσχόπουλος, *ό. π.*, σ. 273-278· Gordon, *ό. π.*, σ. 255-256· Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822», *ό. π.*, σ. 171-172 κ. ά. Ο Γερμανός ελληνιστής

εφημερίδα «Le Spectateur Oriental» δίνει αναλυτική περιγραφή του γεγονότος που αναδημοσιεύεται σε πολλές ευρωπαϊκές εφημερίδες.¹⁶⁰ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Βακαλόπουλος: «Ακόμη και η Πύλη, καταπτοημένη από τη γρήγορη εκδήλωση της Νεμέσεως, φαίνεται ότι αποφασίζει να πατάξει οριστικά την τρομοκρατία και δημοσιεύει αυστηρότατο χάτι σερίφ κατά των υπερβασιών των γενιτσάρων».¹⁶¹

Όμως, παρά την πρόθεση της Πύλης να ηρεμήσει η κατάσταση, τα αντίποινα είναι τρομερά. Ξεκινά νέο κύμα σφαγών, το «τρίτο γιουρούσι», από το οποίο δε γλιτώνουν πλέον ούτε τα *Μαστιχοχώρια*.¹⁶² Εξαπολύεται γενική επίθεση με 20.000 ενόπλους οι οποίοι σφάζουν, λεηλατούν, εξανδραποδίζουν. Οι μαρτυρίες συγκλονίζουν.¹⁶³ Η καταστροφή είναι ολοκληρωτική, απ' άκρου εις άκρον του νησιού. Τα κύματα των ατάκτων, που όλο αυτό το διάστημα δεν έχουν παύσει να καταφθάνουν στο νησί, ξεπερνούν κάθε όριο επιδεικνύοντας τρομακτική αγριότητα. Ο Ελέζ αγάς, που έχει αναλάβει τη φύλαξη των Μαστιχοχωρίων, δεν κατορθώνει να

Ernst Friedrich Poppe, με αφορμή το γεγονός της πυρπόλησης την ναυαρχίδας, στην πραγματεία του *Beiträge zur Kunde der Insel Chios und Ihrer Geschichte {...}*, Φραγκφούρτη 1822 (αντίτυπο της βρίσκεται στη βιβλιοθήκη Κοραή), εκφράζει τα φιλελληνικά του αισθήματα και καλεί τους Γερμανούς να γιορτάσουν το γεγονός: Φασουλάκης «Οι ξένοι περί Ελλάδος», τ. Ζ' (1975), ό. π., σ. 63-64.

¹⁶⁰ Δημάκης, «Η σφαγή της Χίου - Αντίκτυπος - Η συμβολή στο Φιλελληνικό Κίνημα», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, τχ. 131 (25 Απριλίου 2002), σ. 31. Η είδηση δημοσιεύεται πανηγυρικά σε φιλελληνικές εφημερίδες της Ευρώπης: «Οι Έλληνες έδωσαν αποδείξεις μιας τόλμης που το αποτέλεσμά της θα αντηχήσει σε ολόκληρη την Ευρώπη». *Allgemeine Zeitung* και αναδημοσίευση στον *Courrier Français* και στον *Constitutionnel* (24 Ιουλίου 1822). Παραστατική περιγραφή δημοσιεύθηκε και στην εφ. *Spectateur Oriental* (βλ. *Moniteur Universel*, 11 Αυγούστου). Σιμόπουλος, τ. Β', ό. π., σ. 147, υποσημ. 234.

¹⁶¹ Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 95.

¹⁶² «Le sang y a coulé, et le forfait de l'esclavage, pire que la mort, y a été consommé». *Le Spectateur Oriental*, 1/13 Ιουλίου 1822· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 176. Ο Λουφάκης αναφέρει ότι οι τοπικές οθωμανικές Αρχές είχαν πάρει την άδεια της Σουλτάνας για τις καταστροφές στα *Μαστιχοχώρια*, κάτι που δεν επιβεβαιώνεται από άλλες πηγές: «Αι Τουρκικαί Αρχαί, δια να επιτύχουν την άδειαν αυτήν, ανέφεραν ψευδώς ότι οι επαναστάται χωρικοί καταστρέφουν τους ωραίους μαστιχοκήπους της πριγκηπίσεως». Λουφάκης, «Σκλάβοι στα χέρια των δημίων», εφ. *Πρόοδος*, αριθ. φ. 5607, ό. π., χωρίς αριθμηση σελίδων (διασκευή από τον Δ. Φραγκούλη).

¹⁶³ Ο Γιάννης Ζαχαριάς από τον Αγ. Γεώργιο τον Συκούση αφηγείται: «Στα γιουρούσια ήμουν είκοσι χρονώ. Σαν εμπρόβαλαν οι Τούρκοι ήμουν (στ)ο σπίτι γκ' εκρύφθηκα. Ο πατέρας μου ήταν (στ)α Μεστά που του δόκαν γράμματα οι Καστρινοί (κάτοικοι της πόλης) που 'ρταν φαμελικώς εδώ μα, πιάσαν τον μαζί με τον Νίκα και πήραν τον στο Μπάνιο. Εμείς, εγώ κι η μάνα μου, εχώστημε κάτω ευτού στα Κάτω Πη(γ)άδια, εκεί μέ(σα) (στ)η σηλιάν απάνω (στ)ο Τσουμπάρι που (δ)εν την ηύρεν κανείς. Σαν εκάψαν τον Πασά Γεμεντζή με 800 Τούρκους ο Κανάρης αφ τα Ψαρά κι ο Νικολής ο Παντελιός ο χωριανός μας εκά(μ)αμεν εκεί 20 μέρες χωρίς ψωμί, μα τη νύχτα ερκούμουμ με(στ)ο χωργιό που κείνταν τα λέσια οι σκοτωμένοι σωροί σωροί {...}. Τούρκοι ήρταν απάνω στον τόπο· τους ήβλεπα αφ' την χώστρια»· Μαυρογιώργης, ό. π., σ. 88.

συγκρατήσει τις μανιασμένες ορδές των ατάκτων. Η σκληρότητα και η βιαιότητα των σφαγών είναι αδύνατον να περιγραφούν.¹⁶⁴

Στη Σμύρνη επικρατεί πανικός και τρόμος μεταξύ των Ελλήνων.¹⁶⁵ Οι σφαγές στο νησί συνεχίζονται ακατάπαυστα από τον Απρίλιο ως τον Ιούνιο και σποραδικά μέχρι τον Σεπτέμβριο του 1822. Ο απολογισμός σε θύματα και αιχμαλώτους είναι πολύ μεγάλος.¹⁶⁶ Στον αριθμό των νεκρών από τις σφαγές προστίθενται και άλλες αιτίες: η πείνα, οι κακουχίες, ο πνιγμός και η αυτοχειρία. Όσους δεν κατάφεραν να θανατώσουν οι Τούρκοι και οι κακουχίες, το κατόρθωσαν οι ασθενείς. Οι σωροί των άταφων πτωμάτων γίνονται εστίες μολύνσεως και γρήγορα οι επιδημίες αποδεκατίζουν όσους κατόρθωσαν να επιβιώσουν, ακόμη και αυτούς που είχαν καταφύγει στα προξενεία.¹⁶⁷

III. Ο απολογισμός της καταστροφής και ο αντίκτυπος στο εξωτερικό

Ποιος όμως είναι ο τραγικός απολογισμός της σφαγής; Πόσοι επέζησαν τελικά; Πόσοι εσφάγησαν και πόσοι αιχμαλωτίστηκαν; Πολλοί ιστορικοί, διπλωμάτες, περιηγητές, ο ίδιος ο Βαχίτ, αλλά και αυτόπτες μάρτυρες προσπάθησαν να υπολογίσουν τα θύματα και αυτούς που επέζησαν, δίνοντας εκτιμήσεις που αποκλίνουν αρκετά μεταξύ τους. Οι περισσότεροι μιλούν για 1.800 επιζώντες.¹⁶⁸ Ο

¹⁶⁴ Ο Βακαλόπουλος, αναφερόμενος στην άλωση της Τριπολιτσάς, αναλύει την ψυχολογία του όχλου, ο οποίος, ακολουθώντας τα αταβιστικά του ένστικτα φθάνει στην κατώτατη βαθμίδα διανοητικής και ηθικής διαφθοράς, γεγονός, που σύμφωνα με τον συγγραφέα εμφανίζεται σε παρόμοιες αιματηρές σκηνές, καθ' όλη τη διάρκεια του Αγώνα· Απ. Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, τυπ. Ελληνική Ιατρική, Θεσσαλονίκη 1948, σ. 158. Ο Γάλλος αξιωματικός M. Raybaud αντιδιαστέλλει τη σκληρή συμπεριφορά των Ελλήνων με εκείνη των Τούρκων, στους οποίους καταλογίζει μεγαλύτερη αγριότητα· Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce, pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance*, τ. 2, Παρίσι 1825, σ. 418.

¹⁶⁵ Αξιοσημείωτη είναι η κατευναστική και ειρηνική ομιλία που απευθύνει ο ιμάμης της Σμύρνης στους μουσουλμάνους κατορθώνοντας να τους συγκρατήσει και να αποσοβήσει έκτροπα και σφαγές ανάλογες της Χίου· *Le Spectateur Oriental*, 16/28 Ιουνίου 1822, *Χιακόν Αρχείον*, ό. π., σ. 158-159· βλ. επίσης, Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822», ό. π., σ. 172-173.

¹⁶⁶ «Όποιον δρόμον επεριπάτει τις σπανίως έβλεπεν διάστημα δύο λεπτών κενόν, χωρίς δηλαδή να απαντήσει πτώματα το ένα μετά το άλλο»· Μάμουκας, (*Χιακόν Αρχείον*), τ. Α', ό. π., σ. 306.

¹⁶⁷ *Le Spectateur Oriental*, 1/13 Ιουλίου 1822, *Χιακόν Αρχείον*, ό. π., σ. 177, 309· Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 31, υποσημ. 150.

¹⁶⁸ Οι Τρικούπης, Ζολώτας, Φωτεινός, Miller, Κόκκινος κ. ά. συμφωνούν ότι απέμειναν στο νησί 1.800 ψυχές. Ορισμένοι κάνουν λόγο για λιγότερους από 1.000 (Voutier) και άλλοι για 2.000. Ο Rouqueville μιλάει μόνο για 900 εναπομείναντες, ο Castanis για 16.000, ενώ ο Finley ανεβάζει τον αριθμό τους στις 30.000 και ο Gordon στις 15.000· βλ. Φραγκομίχαλος, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 33. Η εφ. *Spectateur Oriental* αναφέρει ότι: «Κατά την απογραφήν την γενομένην εσχάτως υπό του πασά, δεν απομένουν εις όλην την έκτασιν της νήσου παρά 900 πρόσωπα περίπου και η επιδημία απειλεί να θερίση πάντας {...}. Εις τινα Μαστιχοχώρια δεν απομένουν παρά μερικές γραίαι {...}». Στο ίδιο άρθρο αναφέρονται εκτιμήσεις αυστριακών, αγγλικών, ρωσικών και άλλων πηγών· Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822», ό. π., σ. 174. Η ίδια εφημερίδα στο φ. της 22^{ης} Μαΐου/3^{ης}

Κ. Φραγκομίχαλος, ύστερα από εμβριθή και σχολαστική μελέτη, καταλήγει στο εξής συμπέρασμα: Βάσει 117.000 συνολικού πληθυσμού, ο αριθμός των Χίων που παρέμεινε στο νησί μετά την καταστροφή ανέρχεται στους 1800 περίπου. Ο συνολικός αριθμός των διαφυγόντων και διασωθέντων από τη σφαγή και την αιχμαλωσία υπολογίζεται στις 23.000 (21.000 διαφυγόντες + 1800 εναπομείναντες στο νησί), ο αριθμός των αιχμαλώτων από τους οποίους πολλοί πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα στις 52.000, ενώ οι σφαιασθέντες από τους Τούρκους και αυτοί που πέθαναν από ασθένειες και πείνα στις 42.000 ψυχές¹⁶⁹

Στην αγγλική εφημερίδα «Times» της 18^{ης} Ιουνίου/1^{ης} Ιουλίου 1822 δημοσιεύεται άρθρο που αφορά τη συγκινητική έκκληση για βοήθεια των εν Κων/πολει Ελλήνων προς τους χριστιανούς της Πόλης και κυρίως προς τους Άγγλους. Στο άρθρο αυτό γίνεται λόγος για τα θύματα της σφαγής: «Εκ των κατοίκων της Χίου, τον αριθμόν εκατόν χιλιάδων, οι άρρενες εξοντώθησαν μέχρι ενός σχεδόν, αι θήλεις εβιάσθησαν, τα παιδιά ηρπάγησαν από τα στήθη ή τας χείρας των μητέρων αυτών και επωλήθησαν εις δουλείαν ή εφυλάχθησαν προς μέλλουσαν

Ιουνίου 1822, παρουσιάζει την επικρατούσα κατάσταση έως τις 15/27 Μαΐου 1822 και αναφέρει ότι, από τις 110.000 ψυχές «90 mille âmes ont véritablement disparu de la surface de cette île». *Χιακόν Αρχαίον*, ό. π., σ. 133. Σχετικά με τους διαφυγόντες οι αποκλίσεις είναι μεγαλύτερες: κυμαίνονται από 5.000 έως 41.000. Ο G. Testa, πρεσβευτής της Δανίας στην Κωνσταντινούπολη, σε έκθεσή του (25 Μαΐου 1822) κάνει λόγο για 15.000, όπως και ο Gordon. Ο Castanis αναφέρει 16.000 (αναφέρεται σε αυτούς που απέμειναν στο νησί και σε αυτούς επέστρεψαν έως τον Οκτώβριο του 1822). Για 20.000 κάνει λόγο ο Πολεμίδης, για 41.000 ο Miller κλπ· βλ. Φραγκομίχαλος, ό. π., σ. 47. Στους *Times* της 26^{ης} Ιουνίου/ 6^{ης} Ιουλίου αναφέρεται ότι, μέχρι τη 10^η Μαΐου ο αριθμός των σφαγέντων ανερχόταν στις 25.000, αριθμό που αναφέρουν, μέχρι το τέλος περίπου του Μαΐου, η εφ. *Spectateur Oriental* και ο Gordon. Ο Πάσκουα υπολογίζει ότι μέχρι τις 29 Απριλίου/10 Μαΐου τα θύματα ανέρχονταν στις 30.000, ενώ πλέον των 30.000 τα υπολογίζουν ο Μάμουκας και ο Φωτεινός. Σε 40.000 έως 50.000 υπολογίζει τους σφαγέντες ο Testa, σε έκθεση της 25^{ης} Μαΐου 1822, σε 45.000 η εφ. *Journal of Transactions at Naxia* μέχρι το τέλος Απριλίου, ενώ ο Castanis κάνει λόγο για 60.000. Ο Βαχίτ στα *Απομνημονεύματά* του, απέναντι σε 600 Τούρκους νεκρούς και άλλους τόσους τραυματίες, αντιπαρατάσσει «άπιστους» ιερείς, επισήμους και αντάρτες, κεφάλια 1.109 και περασμένους από το μαχαίρι 25.000, συνολικά 26.109. (Ο αριθμός αυτός δεν περιλαμβάνει τους σφαγέντες των οποίων τα κεφάλια δεν προσκομίστηκαν στον Βαχίτ προκειμένου να καταβληθεί η προβλεπόμενη αμοιβή, ούτε και τους 700 αιχμαλώτους που φονεύθηκαν με την πυρπόληση της ναυαρχίδας): *στο ίδιο*, σ. 52-53· βλ., επίσης, Μίτσης (επιμ.), ό. π., σ. 97. Σχετικά με τους αιχμαλώτους ο Gaspar Testa αναφέρει ότι την 25^η Μαΐου 1822 ο αριθμός τους υπερέβαινε τις 35.000, η εφ. *Spectateur Oriental* της 3^{ης} Ιουνίου 1822, αρ. φ. 54, κάνει λόγο για 45.000, χωρίς να αναφέρει αυτούς που μεταφέρθηκαν λαθραία. Τον ίδιο αριθμό αναφέρει και ο Gordon μέχρι το τέλος Μαΐου. Οι Miller και Τρικούπης κάνουν λόγο για 47.000, ο Μάμουκας, ο Κόκκινος και ο Χανιώτης για 48.000, ενώ άλλοι μιλούν για 54.000 έως και 61.000· Φραγκομίχαλος, ό. π., σ. 50-51. Ο Ν. Βαλτικός μεταφέρει την εκτίμηση του Κ. Άμαντου για τις ανθρώπινες απώλειες από τις σφαγές, τους αιχμαλώτους και τους επιζήσαντες· Βαλτικός, ό. π., σ. 15-17. Σχετικά με τις σφαγές βλ. επίσης, Φραγκομίχαλος, «Η σφαγή της Χίου – Σφαγές και θύματα - Η γενοκτονία», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, ό. π., σ. 17-19, 22-27.

¹⁶⁹ Του ίδιου, *Οι σφαγές της Χίου*, ό. π., σ. 55.

απεχθή ατίμωσιν». ¹⁷⁰ Οι συντάκτες θεωρούν άστοχη την προσπάθεια ορισμένων να παρουσιάσουν τη σφαγή της Χίου ως αντίποινα της σκληρότητας των Ελλήνων έναντι των Τούρκων στην Τριπολιτσά (23 Σεπτεμβρίου 1821) και παραθέτουν τα επιχειρήματά τους. ¹⁷¹ Τόσος ήταν ο κορεσμός από τις σφαγές της Χίου σε αίμα και λάφυρα, που επέδρασε και στην ‘πολεμική συμπεριφορά’ των δύο αντιπάλων, δημιουργώντας, όπως χαρακτηριστικά λέει ο Απ. Βακαλόπουλος, κάποια ύφεση στο αίσθημα της αιματηρής εκδίκησης μεταξύ Ελλήνων και Τούρκων. ¹⁷²

Πολλοί περιηγητές που ταξίδεψαν στη Χίο μετά την καταστροφή, περιγράφουν με αποτροπιασμό το οικτρό θέαμα της πόλης και των χωριών, τα ερείπια και τις αμέτρητες σορούς των ανθρώπων που παρέμεναν άταφοι και αδυνατούν να πιστέψουν (όσοι δε γνώρισαν τη Χίο πριν από την καταστροφή) ότι αυτός ο τόπος έσφυζε από ζωή και δημιουργικότητα και αποτελούσε τον ‘παράδεισο’ της Ανατολής. Ο Άγγλος κληρικός R. Walsh, που επισκέφθηκε τη Χίο λίγο μετά τα γεγονότα, περιγράφει με φρίκη την ερήμωση της πόλης, την καταστροφή των μνημείων και της Σχολής, καθώς και την οικτρή θέα των ορφανών παιδιών στα παραπήγματα του προξενείου. ¹⁷³ Ο Αυστριακός αξιωματικός Prokesch von Osten, που επισκέφθηκε τη Χίο τον Ιούλιο του 1825, σημειώνει ότι μετέβη έφιππος «από την πόλη της Χίου

¹⁷⁰ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 170. Δε θα πρέπει να διαφύγει της προσοχής μας η άποψη ορισμένων μελετητών της καταστροφής της Χίου, όπως ο Φραγκομίχαλος, ο Φασουλάκης, ο διεθνολόγος Καραφωτιάς, ο Π. Κ. Επενεκίδης κ.ά., οι οποίοι, αναφερόμενοι στις σφαγές και τον εξανδραποδισμό των Χίων, κάνουν λόγο για «γενοκτονία», κάτι που δημιουργεί βαθύτερους προβληματισμούς.

¹⁷¹ «Εάν το ζήτημα της Τριπολιτσάς είναι το προς δικαιολογίαν αναφερόμενον, 1^{ον}) πόσον καιρόν πρότερον διεπράχθη τούτο; 2^{ον}) Ποίον είναι το μυσarώτερον μέρος της κατηγορίας παρά μόνον ότι, Έλληνες στρατιώται αφού κατέλαβον την πόλιν εξ εφόδου έσφαξαν την Τουρκικήν φρουράν, και όχι κατόπιν εφόδου απλώς, αλλά κατόπιν παραβιάσεως υπό των Τούρκων αυτών επισήμου συμφωνίας;»· *The Times*, 18 Ιουνίου/1 Ιουλίου 1822, *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 170. Ο άγνωστος συντάκτης του άρθρου πράγματι θεωρεί αβάσιμη την άποψη ότι οι θηριωδίες της σφαγής της Χίου αποτελέσαν ανταπόδοση των ωμοτήτων που διέπραξαν Έλληνες κατά την άλωση της Τριπολιτσάς.

¹⁷² «Η ύφεση αυτή οφείλεται ασφαλώς στον κόρο, στο ξεθύμασμα του ομαδικού παροξυσμού, αλλά προκειμένου για τους Έλληνες και στην ευεργετική αντίδραση και επίδραση των νέων ανθρωπιστικότερων ιδεών»· Βακαλόπουλος, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821*, ό. π., σ. 162.

¹⁷³ «Το θέαμα ήτο φρικτόν {...}. Δεν επρόκειτο περί σπιτιών, αλλά περί ερειπίων {...}. Μέσα εις τα συντρίμματα κείνται κρανία, χείρες, μισοκατεστραμμένα σώματα ανάμεσα από χαρτιά, βιβλία και από σπασμένα έπιπλα. Παντού εις τους δρόμους ήσαν κάτι που ωμοιάζον με σωρούς από χαλιά. Ήσαν μαλακά και η πίεσις των ποδών μας έκαμνε να πετώνται έξω διάφορα μέλη και ωχρά πρόσωπα σωμάτων, τα οποία ανεπαύοντο κάτω από αυτά. Η θέα ήτο φρικώδης»· Καιροφύλλας, «Οι σκλάβοι Χίοι εις την Κωνσταντινούπολιν», ό. π., σ. 232. (Μετάφραση από το βιβλίο του R. Walsh, *A residence at Constantinople during a period including the commencement, progress and termination of the Greek and Turkish revolutions*, όπου ο Άγγλος κληρικός δίνει τη ζοφερή εικόνα της καταστροφής της Χίου, της αιχμαλωσίας και των σφαγών)· βλ. επίσης, Σιμόπουλος, τ. Β', ό. π., σ. 141-145.

μέχρι το Σχολείον του Ομήρου κατά μήκος της παραλίας, υπεράνω των υπό του ηλίου λευκαθέντων οστών των σφαγέντων».¹⁷⁴

Οι Χίοι των παροικιών με οδύνη πληροφορούνται την καταστροφή της Χίου. Ο Κοραΐς, που παρακολουθεί στενά τα γεγονότα, εκφράζει την έντονη ανησυχία του, καθώς όλο το 1821 φαίνεται ότι στερείται ειδήσεων. Με αγωνία γράφει στον Π. Βλαστό: «ειπέ μου δια τους οικτιρμούς του Θεού, τι απέγινε η Χίος, τι απέγινε ο Βάμβας».¹⁷⁵ Στα τέλη Μαΐου μαθαίνει για τη σφαγή. Οι επιστολές του από τον Μάιο έως τον Δεκέμβριο του 1822 καλύπτουν την πιο δραματική φάση της ιστορίας της Χίου, από την προσπάθεια ‘απελευθέρωσης’ μέχρι την καταστροφή. Ο ίδιος, με σειρά επιστολών, καταβάλλει μεγάλη προσπάθεια να παρακινήσει Χίους και ξένους επιχειρηματίες να βοηθήσουν στην απολύτρωση των αιχμαλώτων. Γραπτές εκκλήσεις απευθύνει επανειλημμένως στον Βαρβάκη. Στις 18.7.1822 του αποστέλλει δεύτερη επιστολή που είναι το «ίσον» της πρώτης, γραμμένης λίγες ημέρες πριν, στις 11.7.1822, όπου, σε συνοδευτικό σημείωμα, τον παρακαλεί: «να παρηγορήσεις την συμφοράν της Χίου».¹⁷⁶

Οι επιστολές του, έως περίπου το τέλος της ζωής του, αποτελούν αδιάψευστο τεκμήριο του αμέριστου ενδιαφεροντός του για το νησί και τους ‘δουλωθέντες’ Χίους.¹⁷⁷ Στις 29. 5. 1822 γράφει στους Χιώτες της Βιέννης: «{...} με χείραν

¹⁷⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή της καταστροφής από τον Άντον Πρόκες φον Όστεν, ο οποίος αργότερα έγινε ο πρώτος Αυστριακός πρεσβευτής στην Αθήνα· βλ. Επενεκίδης, *Γράμματα προς τη Βιέννη 1825-1843, ό. π.*, σ. 101 κ. εξ· Βλ. επίσης, Φραγκομύχαλος, *Οι σφαγές της Χίου, ό. π.*, σ. 32, υποσημ. 157. Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Γάλλου περιηγητή και ιστορικού Fustel de Coulanges στο έργο του *Révolution Gecque; malheurs de Chio*, ο οποίος επισκέφθηκε τη Χίο το 1854 και αναφέρει σχετικά με την τραγική κατάσταση του νησιού και την τύχη των Χίων αιχμαλώτων: «J’ai visité l’île en 1854. La désolation la couvrait encore {...}. Chio ruinée, que devinrent les Chiotes? Ils n’avaient péri tous; La fuite en avait sauvé quelques-uns, et l’esclavage en avait conservé beaucoup {...}. Beaucoup de Chiotes emmenés en esclavage sont restés dans les pays turcs»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α’, ό. π., σ. 393.

¹⁷⁵ *Κοραΐ Αλληλογραφία*, (επιμ. Κ. Δημαράς, Αλ. Αγγέλου, Αικ. Κουμαριανού, Εμμ. Φραγκίσκος), τ. Δ’ (1817-1822), εκδ. Εστία, Αθήνα 1982 σ. 302· Κ. Κουκουρίδης, «Ο Κοραΐς και η Χίος», περ. *Διαβάζω*, αρ. τχ. 82(30/11/83), σ. 37- 40· βλ. επίσης, Μάμουκας, *Αδαμάντιος Κοραΐς. Βίος και έργα* (εισαγ. Στερ. Φασουλάκης), ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989, σ. vii-xxv.

¹⁷⁶ Κουμαριανού, «Κοραΐς και Χίος: Τα γεγονότα του 1822», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραΐς και Χίος»*, (Χίος 11-15 Μαΐου 1983), τ. Β’, Αθήνα 1985, σ. 294.

¹⁷⁷ 1) Προς Ιωάννη Βαρβάκη, Ταγγανρόκ, 6 Μαΐου 1822, 2) «Προς τους εις την πατρίδα και έξω της πατρίδος απανταχού ευρισκομένους Χίους», 7 Μαΐου 1822, 3) Προς Ιωάννη Βαρβάκη, Ταγγανρόκ, 8 Μαΐου 1822, 4) Προς Σταμάτη Ροδοκανάκη, Τεργέστη, 20 Μαΐου 1822, 5) Προς τους Χίους, Βιέννη, 29 Μαΐου 1822, 6) Προς Ιάκωβο Ρώτα, Τεργέστη, 7 Ιουνίου 1822, 7) Προς Ιωάννη Βαρβάκη, Ταγγανρόκ, 11 Ιουλίου 1822, 8) Προς Ιωάννη Βαρβάκη, Ταγγανρόκ, 18 Ιουλίου 1822, 9) Προς Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, Μάλτα, 30 Ιουλίου 1822, 10) Προς Χίους, 12 Οκτωβρίου 1822, 11) Προς Ιωάννη Βαρβάκη, Ταγγανρόκ, 19 Οκτωβρίου 1822, 12) Προς Παντολέοντα Βλαστό, Βιέννη, 22 Οκτωβρίου 1822, 13) Προς Αλέξανδρο Κοντόσταυλο, Μάλτα, 25 Οκτωβρίου 1822, 14) Προς Παντολέοντα Βλαστό, Βιέννη, 30 Δεκεμβρίου 1822. Οι επιστολές υπ’ αριθμ. 1-4 αναφέρονται στην

τρέμουν σας παρηγορώ, χρείαν έχων παρηγορίας εγώ, δια την απροσδόκητον συμφοράν της Πατρίδος, της οποίας η φρικτή αναγγελία με ενέκρωσεν σχεδόν{...}. Υπομένετε».¹⁷⁸ Στις 7. 6. 1822 γράφει στον Ρώτα: «Ότι δεν με απέπληξεν η απροσδόκητος συμφορά της Χίου απορώ· ευρίσκομαι εις κατάστασιν φοβερίζουσιν αποπληξίαν. Όλα τα πλέον πικρά φαρμάκια με τα ποτίζει η τύχη εις τας τελευταίας ώρας της ζωής μου».¹⁷⁹ Το κτύπημα της καταστροφής της Χίου ο Κοραΐς δε θα το ξεπεράσει ποτέ. Στην *Αλληλογραφία* του εκφράζει με τον πιο εύλωτο τρόπο την αγωνία για την τύχη των φίλων του και τον χιώτικο πατριωτισμό του. Στις 30 Ιουλίου του 1822 γράφει στο φίλο του Αλέξανδρο Κοντόσταυλο στη Μάλτα: «*Η φρικτή συμφορά της Πατρίδος, παρεκτός των κοινών δυστυχιών με πληγώνει καθ' ημέραν μ' αγγελίας κακών, συμβάντων εις γνωστούς και φίλους {...}*».¹⁸⁰

Μετά την καταστροφή, οι Χίοι πρόσφυγες αναζητούν ασφάλεια μακριά από την πατρίδα τους. Μεγάλο κύμα Χίων προσφύγων κατέφυγε αρχικά στα νησιά του Αιγαίου, κυρίως στα Ψαρά και τις Κυκλάδες. Άλλοι κατευθύνθηκαν προς την Πελοπόννησο και γενικά προς την ηπειρωτική Ελλάδα,¹⁸¹ αλλά και προς τις ευρωπαϊκές πόλεις όπου υπήρχαν Χίοι συγγενείς ή συμπατριώτες τους (Αγκώνα, Βενετία, Λιβόρνο, Μασσαλία, Τεργέστη, Λονδίνο και αλλού).¹⁸² Ορισμένοι, λίγο

απελευθέρωση της Χίου· οι υπ' αριθμ. 5-9 στην καταστροφή του νησιού, ενώ οι υπ' αριθμ. 10-14, στις πρώτες ενέργειες του Κοραΐ να βοηθήσει στην αντιμετώπιση της συμφοράς· στο *ίδιο*, σ. 288-289.

¹⁷⁸ Στο *ίδιο*, σ. 292· βλ. και *Κοραΐ Αλληλογραφία*, ό. π., σ. 355-356.

¹⁷⁹ Κουμαριανού, «Κοραΐς και Χίος», ό. π., σ. 292· Βλ. επίσης, *Κοραΐ Αλληλογραφία*, ό. π., σ. 360-361.

¹⁸⁰ Η συγγραφή, η μόνη παρηγοριά του Κοραΐ, γίνεται συχνά βασανιστική. Η επιστολή προς τον Κοντόσταυλο τελειώνει ως εξής: «Ελπίζω το ερχόμενον φθινόπωρον να τελειώσω τον τύπον, αν δεν σχάσω αρχήτερα και από την λύπην και από τον κόπον{...}. Ούτε δύναμιν ούτε καιρόν έχω να προχωρήσω παρέκει {...}»· *Κοραΐ Αλληλογραφία*, ό. π., σ. 365.

¹⁸¹ «Στο Ναύπλιο το 1825 εντοπίζονται 78 χιώτικες οικογένειες»· βλ. Χρίστος Ρέππας, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη*, τ. 9 (1982-1984), σ. 318-319, 341-342.

¹⁸² «Η Τεργέστη ανοίχθηκε για τους Χιώτες ως πραγματικό καταφύγιο. Τον Μάιο του 1822 έφθασαν στην Τεργέστη οι πρώτες 16 οικογένειες· το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιουνίου καταγράφηκαν αφίξεις άλλων 132 Χίων. Η καθημερινή σχεδόν άφιξη πλοίων γεμάτων με Χιώτες οδήγησαν τη Διοίκηση της Τεργέστης στη λήψη μέτρων. Οι Χίοι κάτοικοι της πόλης οργάνωσαν με παραδειγματικό τρόπο την υποδοχή και περίθαλψη των συμπατριωτών τους. Οι πάροικοι Μ. Π. Ροδοκανάκης, Αλ. Σεβαστόπουλος, Ν. Βούρος, Δ. Γαλάτης, Παύλος Κ. Μαυροκορδάτος, Ζαννής Βλαστός, Ιωάννης Ράλλης και άλλοι, περιέθαλπαν συγκεκριμένους πρόσφυγες, πιστοποιούσαν την καλή διαγωγή άλλων, ώστε να περιληφθούν στον κατάλογο των βοηθουμένων από την κοινότητα ή αναλάμβαναν την επιτροπεία ορφανοπαίδων Χίων»· Όλγα Κατσαριδής – Hering, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, τ. Α', Αθήνα 1986, σ. 356 κ. εξ. Για την καταφυγή Χίων στη Μασσαλία βλ. Άννα Β. Μανδύλαρά, *Το ταξίδι τους. Οι πολλαπλές ταυτότητες των Ελλήνων της διασποράς: Μασσαλία, 19ος αιώνας*, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα 2015, σ. 223, όπου αναφέρεται μεταξύ άλλων ότι ο Θεόδωρος Ροδοκανάκης φυγαδεύθηκε από τον πατέρα του στη Μασσαλία, κατά τη διάρκεια των τουρκικών διώξεων κατά των επαναστατημένων

μετά τα γεγονότα, όσο και αν αυτό φαίνεται παράδοξο, κατέφυγαν στη Σμύρνη και στην Πόλη και ασχολήθηκαν κυρίως με το εμπόριο. Κάποιοι, με προτροπή της Κυβέρνησης, αναζήτησαν νέα πατρίδα, κάτι που τελικά δεν πραγματοποιήθηκε και που έβρισκε, αρχικά τουλάχιστον, κατηγορηματικά αντίθετο τον Καραή: «*Εις την Χίον, και όχι αλλού, είναι ελπίς να μείνωσι Χίοι οι Χίοι, και τούτο αν επιστρέψωσιν εγρήγορα εις την πατρίδα, πριν η βαφή των ξένων ηθών περάση εις το βάθος των νέων ψυχών*» γράφει στον Ιω. Μαυροκορδάτο στις 7. 1. 1828. Αργότερα όμως, δείχνει να συμφιλιώνεται κάπως με αυτή την ιδέα, χωρίς ωστόσο να την επικροτεί.¹⁸³

Αν και οι υπάρχουσες πηγές δε μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε με ακρίβεια τον αριθμό των Χίων που διεσπάρησαν στα διάφορα μέρη της Ελλάδας, ωστόσο, για ορισμένες τουλάχιστον περιοχές, περιγράφουν με σαφήνεια, το πληθυσμιακό τους μέγεθος, καθώς και τη συμβολή των Χίων στις τοπικές –και όχι μόνο– εξελίξεις.¹⁸⁴ Η διασπορά των Χίων είναι ένα τεράστιο κεφάλαιο που απαιτεί ιδιαίτερη ενασχόληση. Θα αρκεστούμε σε μία μικρή μόνο αναφορά στη Σύρο, έναν από τους οικισμούς όπου ευδοκίμησε το χιακό στοιχείο και έδωσε τεράστια ώθηση στη δημιουργία της Ερμούπολης ως κέντρου εμπορίου και ναυτιλίας.¹⁸⁵

Χίων. Ασφαλώς οι Χίοι που θα κατέφυγαν σε αυτή την πόλη, όπου σημειωτέον ζούσαν πολλοί συμπατριώτες τους, κυρίως έμποροι, θα ήταν πολλοί.

¹⁸³ Καραή *Αλληλογραφία*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 69. «Καιρός είναι να συναθροισθώσιν (οι Χίοι) εις κανένα τόπον της ελευθέρας Ελλάδος, ν' ανεγείρωσιν Νέαν Χίον» Κουμαριανού, «Κοραής και Χίος», ό. π., σ. 298.

¹⁸⁴ Κόμης, «Η Χίος», ό. π., σ. 9. Ο Ιω. Δημάκης κάνει λόγο για έλλειψη στατιστικών στοιχείων για τους Έλληνες πρόσφυγες από τις οθωμανικές επαρχίες προς τις ελληνικές, λόγω των αντίξωων συνθηκών της εποχής που ενέτειναν η συνεχής, για ένα μεγάλο διάστημα, κινητικότητα του πληθυσμού, η αδυναμία ελέγχου, αλλά και η σκόπιμη ανοχή των οθωμανικών αρχών. Η εφημερίδα *Φίλος του Λαού*, αναφέρει την ύπαρξη στην Ελλάδα 7.000 Χίων περί το 1843. Ο ίδιος δε θεωρεί την πληροφορία αξιόπιστη και διατηρεί τις επιφυλάξεις του. Κάνει επίσης λόγο για διενέργεια απογραφών κάθε χρόνο από το 1836 έως το 1845, για λόγους διοικητικούς και στρατολογικούς, με συμπλήρωση «απογραφικών βιβλίων», των οποίων όμως τα στοιχεία δε φαίνεται να αποδίδουν πιστά την πραγματικότητα, λόγω της αδιαφορίας των εντεταλμένων υπαλλήλων, αλλά και της αποφυγής πολλών πολιτών να δηλωθούν από φόβο μήπως φορολογηθούν. Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991, σ. 231-232. Βλ. επίσης, Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την Επανάσταση του 1821*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2001², σ. 47-58.

¹⁸⁵ Για τη χιώτικη παροικία της Σύρου βλ. Γεώργιος Πρίντζης, «Η Χιώτικη παροικία τη Σύρου», *ΧΕ*, τ.1/τχ.3 (1963), σ. 199 κ. εξ· Απόστολος Κουφοδήμος, *Χιώτες πρόσφυγες στη Σύρο – Η συμβολή τους στη δημιουργία και στην οικονομική ανάπτυξη της Ερμούπολης*, εκδ. Θεατρικός Πολιτιστικός Όμιλος Σύρου 'Απόλλων', χ. τ., 2016, σ. 17- 48· Βλ. επίσης, Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες*, ό. π., σ. 78-80 και σ. 97-103, όπου γίνεται λόγος και για τις ενέργειες των Χίων προς ανάκτηση της πατρίδας τους. Ο Βακαλόπουλος αναφέρει ότι από τις 860 οικογένειες προσφύγων που ήταν εγκατεστημένες στη Σύρο οι 328 προέρχονταν από τη Χίο· Του ίδιου, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 123. Ο Κόμης θεωρεί, ως έναν από τους παράγοντες ανάδειξης της Ερμούπολης σε σημαντικό διαμετακομιστικό κέντρο εμπορίου, τους δεσμούς ορισμένων προσφύγων, κυρίως των Χίων, που αντιπροσώπευαν τον μεγαλύτερο αριθμό των πρώτων οικιστών της Ερμούπολης (4.500 άτ., το 30%), με τα εμπορικά δίκτυα της εποχής· Κόμης, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις: πολεμικές καταστροφές και

Η Ερμούπολη, με τη συνεισφορά των Χίων, απετέλεσε κατά τα έτη 1830-1880 το σημαντικότερο εμπορικό κέντρο της Ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου.¹⁸⁶ Ακόμη και η ονοματοθεσία της πόλης οφείλεται στους Χίους.¹⁸⁷ Η Σύρος, αν και θεωρείται ο κατ' εξοχήν προορισμός των Χίων προσφύγων του 1822,¹⁸⁸ υπήρξε ο τόπος εκείνος, που, λόγω της ουδετερότητάς του κατά την ελληνική Επανάσταση και της σημαντικής θέσης του, προσέφερε όλες τις προϋποθέσεις για εγκατάσταση και ανάπτυξη των έμπειρων σε θέματα εμπορίου και ναυτιλίας Χίων μετά την καταστροφή. Ωστόσο, είναι γεγονός ότι οι Χίοι πρόσφυγες ευελπιστούσαν ότι η εγκατάστασή τους σε άλλους τόπους, ακόμη και στις ελεύθερες ελληνικές περιοχές, αλλά και στις χώρες της Δυτικής Ευρώπης, θα ήταν προσωρινή.¹⁸⁹

Σύμφωνα με το πρώτο δημοτολόγιο, το 1822 εγκαταστάθηκαν στην Ερμούπολη της Σύρου 158 Χίοι πρόσφυγες.¹⁹⁰ Σταδιακά και μετά από πολλές

νέες εγκαταστάσεις», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 3^{ος}, Αθήνα 2003, σ. 241.

¹⁸⁶ Ανδρέας Δρακάκης, *Πρωτότυποι νομικοί θεσμοί εις την οικιζομένην Ερμούπολιν (1821-1830)*, ανάτ. εκ της Επετηρίδος του Κέντρου Ερεύνης και Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών, τ. 18 (1971), Αθήνα 1973, σ. 169. Ο ίδιος επισημαίνει ότι, ήδη από το 1821, είχαν εγκατασταθεί στη Σύρο 25 Χιώτες· του ίδιου, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης (Σύρας)*, τ. Β', *Η Ερμούπολις (1826-1827)*, Αθήνα 1983, σ. 200-202· του ίδιου, «Οι πρώτοι Χιώτες πρόσφυγες που καταφύγανε στη Σύρο μετά την Επανάσταση του 1821», *Συριανά Γράμματα*, τχ. 6 (Απρίλιος 1989), σ. 103-114. Επίσης, ο ίδιος, στην *Ιστορία, ό. π.*, σ. 202-209, έχει δημοσιεύσει απογραφές και καταλόγους Χίων της Ερμούπολης. Για περισσότερες πληροφορίες σχετικά με τους εγκατεστημένους στην Ερμούπολη Χίους βλ. Κόμης, «Η Χίος», *ό. π.*, σ. 9, υποσημ. 3, 4· Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', *ό. π.*, σ. 108-124· Θωμάς Καραμουσλής, «Οι Χιώτες στην Ερμούπολη της Σύρου», *Πελinnaίο*, τχ. 10 (Χίος 1999), σ. 20-25.

¹⁸⁷ Η ονοματοθεσία, με πρωτοβουλία του Χίου Λουκά Ράλλη, έγινε το 1826. Ο ίδιος γίνεται 'ανάδοχος' της πόλεως. Για την τελετή στη νεόκτιστη εκκλησία της Μεταμόρφωσης και σχετικές πληροφορίες· βλ. Δρακάκης, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης, ό. π.*, σ. 21.

¹⁸⁸ «Όταν, κατά Μάϊον 1822, ήρχισαν καταπλέοντες και εις τον λιμένα της Σύρου πρόσφυγες από την καταστραφείσαν Χίον, εύρον ήδη εγκατεστημένους εις την παραλιμένιον περιοχίν τούς εκ Κυδωνίων και Μοσχονησιών πρόσφυγας. Οι Χίοι όμως ήταν πολλοί περισσότεροι. Τούτο παρά το γεγονός, ότι εις Σύρον, οι αμέσως μετά την καταστροφήν της Χίου καταφυγόντες, δεν υπερέβαινον τας 1.000 ψυχάς. Ο μεγαλύτερος αριθμός των Χίων προσφύγων κατέφυγεν εις την Τήνον, σημαντικός αριθμός εις την Μύκκονον, αλλά και εις τας άλλας Κυκλάδας ιδία Άνδρον και Κέα. {...}. Πρέπει να ληφθῆ υπ' όψιν ότι, πλην ωρισμένων Χιακών οικογενειών, αίτινες είχαν καταφύγει εις Σύρον προ των σφαγών, οι εις Σύρον αποβιβασθέντες πρόσφυγες, άμα τῆ καταστροφῆ, ήσαν πάμπτωχοι, εξαθλιωμένοι και στερούμενοι των πάντων. Οι πλέον εύποροι και οι δυνηθέντες κάτι να διασώσουν από τα υπάρχοντά των (κοσμήματα, χρήματα, πολύτιμα αντικείμενα), έφυγον δια το εξωτερικόν ή δια την Πελοπόννησον και δι' αυτής κατέφυγον εις τας Αγγλοκρατουμένας Ιονίους νήσους, ή αν δεν το κατώρθωνον, κατέφευγον εις Τήνον, ήτις είχαν ορισθῆ από την Ελληνικήν Διοίκησιν ως κέντρον συγκεντρώσεως εθελοντών, και εκεί υπήρχεν πάντοτε σημαντική στρατιωτική δύναμις, δυνάμενη, κατά τας τότε αντιλήψεις, να προστατεύση τον πληθυσμόν της νήσου από ενδεχόμενον Τουρκικής επιδρομής». Του ίδιου, *Πρωτότυποι νομικοί θεσμοί εις την οικιζομένην Ερμούπολιν, ό. π.*, σ. 171, 172.

¹⁸⁹ Το άρθρο 45 της Πολιτικής Επιτροπής, μέλη της οποίας ήσαν και Χιώτες, που συγκροτήθηκε στο Λονδίνο, ήδη από το Μάρτιο του 1823 προέβλεπε ότι: «και οι φεύγοντες Χίοι θέλουν δυνηθούν να ίδωσι πάλι το θέατρον της παιδικής ηλικίας των, να επιστρέψωσιν εις την ανανεωμένην κατοικίαν των προγόνων των» Κουφοδήμος, *Χιώτες πρόσφυγες στη Σύρο, ό. π.*, σ. 42.

¹⁹⁰ Στο ίδιο, *ό. π.*, σ. 19.

δυσκολίες και προστριβές με τους ντόπιους, το χιακό στοιχείο επεκράτησε ως το οικονομικώς ευρωστότερο, αν και δεν ήταν το πολυπληθέστερο. Οι Χίοι αντιπροσώπευαν περίπου το 1/3 του πληθυσμού του νέου οικισμού.¹⁹¹ Χαρακτηριστική είναι η στάση των Χίων απέναντι στους πρόσφυγες που προέρχονταν από άλλες περιοχές. Ακολουθώντας, αρχικά τουλάχιστον, τις αυστηρές χιακές συνήθειες, περιωρίζονταν στην κλειστή μεταξύ τους συναναστροφή, αποφεύγοντας την επικοινωνία και τις επιμιξίες με τους άλλους πρόσφυγες.¹⁹²

Από τις αρχές του 1823 ξεκινά από τη Σύρο η προσπάθεια συλλογής χρημάτων για μια νέα εκστρατεία απελευθέρωσης της Χίου.¹⁹³ Στις αρχές του 1825, η Επιτροπή των Ελευθέρων Χίων, που ήταν εγκατεστημένη στην Ερμούπολη της Σύρου, προσπάθησε να κινηθεί αυτόνομα επιδιώκοντας την πολιτική εκπροσώπηση όλων των Χίων στην κεντρική εξουσία. Δημιουργήθηκε μία τετραμελής επιτροπή, αποτελούμενη από τους Στέφανο Ζυγομαλά, Αμβρόσιο και Εμμανουήλ Σκαραμαγκά και Λουκά Ράλλη, με σκοπό την εισαγωγή Παραστάτη των Χίων στο Βουλευτικό Σώμα της Ελληνικής Διοίκησης για το συντονισμό των ενεργειών, με στόχο την ανάληψη εκστρατείας απελευθέρωσης της πατρίδας τους.¹⁹⁴

Οι εγκατεστημένοι στην Ερμούπολη Χίοι προετοιμάζουν, λοιπόν, το νέο κίνημα υπό τον Γάλλο συνταγματάρχη Φαβιέρο, το οποίο υλοποιείται το 1827, με σκοπό την απελευθέρωση του νησιού και την ένωσή του με την ελεύθερη Ελλάδα. Η νέα αυτή επιχείρηση απελευθέρωσης της Χίου αποτυγχάνει και πάλι, με δραματικές συνέπειες για τους Χίους αμάχους. Εξαιτίας αυτών των γεγονότων δημιουργείται ένα δεύτερο προσφυγικό ρεύμα.¹⁹⁵ Παρά την παταγώδη αποτυχία της εκστρατείας, οι

¹⁹¹ Στο ίδιο, σ. 37· Βλ. επίσης, Δρακάκης, *Πρωτότυποι νομικοί θεσμοί εις την οικιζομένην Ερμούπολιν*, ό. π., σ. 169.

¹⁹² Στο ίδιο, σ. 169.

¹⁹³ Τον Ιούνιο του 1823 'οι Πληρεξούσιοι επιστάται των εν Ελλάδι συμπατριωτών Χίων', Ζωρζής Γαλάτης, Ι.Δ. Μαυρογορδάτος και Γεώργιος Γλαράκης, καλούσαν τους εγκατεστημένους στη Σύρο συμπατριώτες τους να συνεισφέρουν οικονομικά για την απελευθέρωση της πατρίδας τους· στο ίδιο, σ. 42. Για την εγκατάσταση των Χίων προσφύγων στη Σύρο και τη συμβολή τους στην οικονομική ανάπτυξη του τόπου βλ. ενδεικτικά: Βασίλης Καρδάσης, *Σύρος: Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου: 1832-1857*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003· Τζελίνα Χαρλαύτη, *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας: 19^{ος}-20^{ος} αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2001· Δημήτριος Κρίνος, *Η αληθινή Ερμούπολις επαγωγικώς: μία άλλη γνωριμία με τη Σύρα*, εκδ. Ακτίνα, Ερμούπολη 2003· Δρακάκης, «Οι πρώτοι Χιώτες πρόσφυγες», ό. π., σ. 106.

¹⁹⁴ Κουφοδήμος, ό. π., σ. 42-43.

¹⁹⁵ Στο υπόμνημα που επεξεργάστηκε ο Κ. Κόμης γίνεται λόγος για την αποτυχημένη εκστρατεία του 1827 και τις εκατέρωθεν απώλειες: «Από άλλες πηγές μάς γίνεται γνωστό ότι το εγχείρημα αυτό προκάλεσε ένα δεύτερο προσφυγικό ρεύμα, με κύρια όμως αυτή τη φορά κατεύθυνση τα Ψαρά απ' όπου οι Χιώτες επέστρεψαν αργότερα στο νησί τους. Η επιστροφή πάντως των προσφύγων είχε ήδη αρχίσει προ του 1827, οπότε οι πρώτοι παλιννοστούντες ήσαν οι καταγόμενοι από το νότιο τμήμα του

Χίοι δε σταματούν να οραματίζονται την απελευθέρωση και προσχώρηση της πατρίδας τους στο ελληνικό Κράτος. Μετά το Δεκέμβριο του 1833 η χιακή κοινότητα της Σύρου παρουσίασε μείωση, όταν η επιχειρηματική δραστηριότητα μεταφέρθηκε στον Πειραιά, ο οποίος προσέλκυσε αμέσως το ενδιαφέρον των δραστήριων Χίων.

Επιστρέφουμε στη Χίο, όπου οι εναπομείναντες κάτοικοι του νησιού, κυρίως ηλικιωμένοι και γυναίκες δύσμορφες στην πλειονότητά τους,¹⁹⁶ δεν κατορθώνουν να γιατρέψουν τις πληγές τους, αφού έχουν χάσει τα πάντα. Οι περιουσίες των Χίων έχουν δημευθεί¹⁹⁷ και οι νέοι ή έχουν θανατωθεί ή βρίσκονται αιχμάλωτοι σε πόλεις και χωριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αμέσως μετά την καταστροφή, ένας νέος αγώνας ξεκινά για τους εναπομείναντες στο νησί Χίους, αλλά και γι' αυτούς που έχουν διασπαρεί στα διάφορα μέρη της Ελλάδας, για την απολύτρωση των σκλαβωμένων αδελφών τους.

Ο Σουλτάνος βλέποντας ότι ο πληθυσμός είχε αποδεκατιστεί, πράγμα που σήμαινε μείωση της φοροδοτικής ικανότητας των Χίων, αλλά και ότι οι 600 Έλληνες από τον Τσεσμέ που είχε μεταφέρει στο νησί για την καλλιέργεια της μαστίχας, κατά τη διάρκεια των σφαγών, δεν κατάφεραν να αποδώσουν τα αναμενόμενα, με φερμάνι, τον Σεπτέμβριο του 1822, υπόσχεται ασφάλεια και ζητά από τους διασκορπισμένους ανά την Ελλάδα και το εξωτερικό Χίους να επιστρέψουν στο νησί, διαβεβαιώνοντάς τους ότι θα τους αποδώσει τις δημευμένες περιουσίες τους.¹⁹⁸ Το 1823 ο Yusuφ

νησιού (τα γνωστά Μαστιχοχώρια). Ο επαναπατρισμός ανακόπηκε προς στιγμήν το 1827 για να συνεχιστεί αργότερα. Παράλληλα, το 1829, επανήλθαν και αιχμαλωτισθέντες του 1822, όσοι κατάφεραν να απελευθερωθούν· Κόμης, «Η Χίος», ό. π., σ. 10.

¹⁹⁶ «Σπανίως δ' έβλεπε τις εν Χίω ευπρόσωπον ή νέαν γυναίκα, αι δε ούσαι ελογίζοντο τα απορρινίσματα των δουλαγωγών{...}. Πάσαι παρήλικες και δυσειδείς υπανδρεύθησαν»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 365.

¹⁹⁷ Το ότι οι περιουσίες των Χίων δημεύθηκαν φαίνεται και στον τουρκικό κώδικα τον οποίο προαναφέραμε. Στην επικεφαλίδα του κώδικα τονίζεται ότι πρόκειται για ένα 'τεφτέρι' «όπου καταγράφονται, με σκοπό να περιέλθουν στο τουρκικό δημόσιο, όλα τα κτήματα, οι εκτάσεις γης κ.λ.π. των 'απίστων', οι οποίοι επαναστάτησαν, δραπέτευσαν ή απαγχονίστηκαν στη Χίο και στην περιοχή του Τσεσμέ. Η καταγραφή γίνεται από τον τοποτηρητή Γιουσούφ πασά και άλλα εκλεκτά στελέχη (της τοπικής διοίκησης), σε συνεργασία με το ιεροδικείο Χίου, μετά από έκδοση αυτοκρατορικής διαταγής». Όλη η περιουσία των Χίων περιερχόταν στο τουρκικό δημόσιο, για να δοθεί ακολούθως σε όσους πήραν μέρος στην επιχείρηση, σύμφωνα με το ισχύον οθωμανικό δίκαιο· Ιορδάνογλου, ό. π., σ. 66.

¹⁹⁸ *Le Spectateur Oriental*, 14/26 Ιουλίου 1822, 21 Ιουλίου/2 Αυγ. 1822, 11/23 Αυγ. 1822, 2/14 Σεπτ. 1822, 22 Σεπτ./4 Οκτ. 1822, *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 195, 200-201, 212-213, 217-218, 223-225, (αντιστοίχως). Ο νέος διοικητής του νησιού Γιουσούφ πασάς εκφράζει στον υποπρόξενο της Γαλλίας στη Σύμυρνη και στη Χίο, David, στις 27 Οκτωβρίου 1822 την καλή του διάθεση: «Η πρόθεσή μου είναι να παρακινήσω με την ήπια διοίκησή μου τους Χιώτες να ξαναγυρίσουν στην πατρίδα τους. Θα ήθελα να ξαναεποικίσω αυτό το έρημο νησί»· Βακαλόπουλος, *Ιστορία, του Νέου Ελληνισμού* τ. ΣΤ', ό. π., σ. 108-109.

Pacha, ως νέος διοικητής, ‘αποκαθιστά’ πρόχειρα την τάξη.¹⁹⁹ Υπόσχεται δίκαιη αντιμετώπιση των προβλημάτων που προέκυψαν από τη σφαγή, αποκατάσταση των θιγόντων και ήπια διακυβέρνηση.

Η Ψαρρού κάνει λόγο για απότομη αλλαγή της πολιτικής συμπεριφοράς της Πύλης απέναντι στους Χίους μετά την καταστροφή. Αναφέρεται στην προσπάθεια του Σουλτάνου, μέσω του εκπροσώπου του Γιουσούφ πασά, ο οποίος φθάνει στη Χίο στις 6 Σεπτεμβρίου του 1822, να αποκαταστήσει την τάξη με μία ήπια,²⁰⁰ άλλα όχι ακριβοδίκαιη πολιτική. Ο νέος διοικητής προσφέρει κίνητρα. Ένα πολύ σημαντικό κίνητρο είναι η επιστροφή της ακίνητης περιουσίας στους ιδιοκτήτες που θα επανέκαμπταν στο νησί εντός συγκεκριμένης προθεσμίας. Η ανοικοδόμηση της Χίου αρχίζει με πρωτοβουλία του Σουλτάνου και οι κάτοικοί του νησιού, που αρχίζουν να επιστρέφουν ήδη από το Σεπτέμβριο του 1822, αλλά κυρίως από την επόμενη χρονιά, γίνονται εκ νέου φορολογικά υπόλογοι απέναντί του με έγγραφο που τους χορηγεί ο πασάς. Η αναδιανομή όμως των γαιών δημιουργεί σημαντικά προβλήματα.

Ακολουθεί μία ακόμη επίσημη διακήρυξη/πρόσκληση των Χίων για επαναπατρισμό το 1832.²⁰¹ «{...}Ο Σουλτάνος εξέδωκεν τω 1832 προκήρυξιν δια της οποίας εκάλη να επιστρέψουν οι φυγάδες Οθωμανοί υπήκοοι και να αναλαμβάνουν τα πατρικά κτήματά των. Των μη επανελθόντων τα κτήματα εκρατήθησαν υπό των Τούρκων και έγιναν Μπεηλίδικα».²⁰² Η κατάσταση που επικρατεί στο νησί είναι

¹⁹⁹ «Το 1823 διωρίσθη Κυβέρνησις επεικής, ο Γιουσούφ πασάς και άρχισε η παλιννόστησις των διασωθέντων» Βασιλάκης, «Γρ. Φωτεινός», *ό. π.*, σ. 10· Βλ. Επίσης, *Le Spectateur Oriental*, Scio, 3/12 Νοεμ. 1822, (σ. 228-229), *Le Spectateur Oriental*, Scio, 24/6 Δεκ. 1822, (σ. 231-232) - *Le Spectateur Oriental*, Scio, 12/24 Δεκ. 1822, (σ. 235)· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, (στις προαναφερθείσες σελίδες).

²⁰⁰ Ο Υποπρόξενος της Γαλλίας στη Σύμρνη, David, μεταφέρει τα λόγια του Γιουσούφ πασά στο Γάλλο Υπουργό Εξωτερικών: «Σκοπός μου, στην πραγματικότητα είναι, στο βαθμό βεβαίως που θα αποδειχθεί δυνατόν, να προσελκύσω τους Χίους να επιστρέψουν στα σπίτια τους, με όπλα τη μειλιχίότητα και την ανεκτικότητα της διοίκησής μου. Επιθυμώ διακαώς να ξαναοικήσω αυτήν την έρημο»· Ψαρρού, *ό. π.*, σ. 63. Ο Γιουσούφ πασάς ήθελε, προφανώς, να αποκαταστήσει την εικόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στα μάτια των Ευρωπαίων και να κάνει αισθητή τη διαφορά στην άσκηση διοίκησης μεταξύ του ιδίου και του Βαχίτ πασά, του οποίου η αλγεινή ανάμνηση έμεινε ανεξίτηλη στην ιστορία. Παρόμοια σκέψη διατυπώνει και η Yasar· Yasar, *ό. π.*, σ 197.

²⁰¹ Την πρώτη διακήρυξη του Σεπτεμβρίου του 1822 για άμεση επιστροφή των Χίων, ακολουθεί δεύτερη το 1832, η οποία ορίζει ότι οι ιδιοκτήτες ή γνήσιοι κληρονόμοι θα πρέπει να επανέλθουν μέσα σε διάστημα ενός χρόνου με ημερομηνία έναρξης το Μάρτιο του 1832. Το 1833 οι Χίοι αποστέλλουν αίτημα για νέα παράταση που ικανοποιείται το καλοκαίρι του 1834 και ο Έφορος Ιω. Ψυχάρης επιτυγχάνει μία τελευταία πίστωση χρόνου το 1837. Ωστόσο, τεράστια είναι τα προβλήματα που αντιμετωπίζουν οι επαναπαριζόμενοι Χίοι για τη διεκδίκηση της νόμιμης περιουσίας τους, τόσο λόγω της κακής διαχείρισης του θέματος από την τοπική διοίκηση, όσο και λόγω της αρπακτικής διάθεσης πολλών συμπολιτών τους, αλλά και Οθωμανών επίδοξων ιδιοκτητών· Ψαρρού, *ό. π.*, σ. 64, 81-82.

²⁰² Καββάδας (επιμ.), *Αρμολούσικα*, *ό. π.*, σ. 38. (Τοπ. Ιστορ. Αρχείο Χίου. Αριθ. 15. Κώδικας των Αρμολίων 1837-1847, φυλ. 63^a-65).

απερίγραπτη. Ανυπαρξία νόμου και τάξης, έλλειψη στοιχειωδών μέσων για την επιβίωση, παραβίαση του εθιμικού δικαίου,²⁰³ αλλά και ηθική κατάπτωση και εκμετάλλευση σε όλα τα επίπεδα. Όμως, τα κακοπαθήματα από την περιπλάνηση, η απόλυτη ένδεια, η πείνα και η ταπείνωση έχουν τόσο καταπονήσει τους Χίους πρόσφυγες, ώστε η επιστροφή στην πατρίδα είναι για πολλούς η μόνη ελπίδα επιβίωσης. Επιπλέον, η αγάπη προς την πατρίδα, οι εγκαταλελειμμένες περιουσίες τους, καθώς και εκείνες των σκοτωμένων συγγενών, αποτελούν για πολλούς ισχυρό κίνητρο επιστροφής.

Οι περισσότεροι επιστρέφουν σε κακή κατάσταση και βρίσκουν τις περιουσίες τους καταπατημένες από τους εναπομείναντες ή προεπανελθόντες στο νησί.²⁰⁴ Ήδη, όπως προαναφέραμε, από το Φθινόπωρο του 1822, παρατηρείται μεγάλο κύμα επιστροφής, ενώ από τον Μάιο του 1828 έως τις 9 Αυγούστου 1829 ο πληθυσμός του νησιού –κατά τον Έλληνα πρόξενο στη Χίο, Λογιωτατίδη– ανέρχεται στις 26.000, συμπεριλαμβανομένων και των μέχρι τότε εξαγορασθέντων γυναικοπαίδων.²⁰⁵ Η Προσωρινή Διοίκηση της Ελλάδας διατάζει να γίνει ακριβής καταγραφή όλων των Χίων που επέζησαν (χήρες γυναίκες, ορφανά, άνδρες κατά ηλικία και επάγγελμα), ώστε να μπορέσει να τους περιθάλψει και παράλληλα να αναζητήσει τους αιχμαλώτους.²⁰⁶

²⁰³ Η κατάσταση περιγράφεται λεπτομερώς στο έγγραφο υπ' αριθμ. 15 του Κώδικα των Αρμολίων 1837-1847, φυλ. 63^α-65, που φυλλάσσεται στο Ιστορικό Αρχείο Χίου και το οποίο δημοσιεύει ο Στέφανος Καββάδας: «Από την σήμερα και εις στο εξής ότι με το να επροξένησεν η περίστασις της πατρίδος μας πολλές και διαφόρους ανωμαλίας από τας οποίας είναι και μεγαλύτερα και σημαντικωτέρα να καταπατούν τα γράμματα (έγγραφα) και να ενοχλούνται υποθέσεις συμβιβασμένες και χαρτογραμμένες εσωτερικώς και εξωτερικώς, καθώς ακόμη και διαθήκες απολύτως να μην πιάνονται και δι' όλου να μη θεωρούνται από τον καιρόν της αιχμαλωσίας (την 1822) της πατρίδας μας, ενώ από το πάλοι και από τους προπάτοράς μας εθεωρούντο και εφυλάττοντο {...} ως ιεραί παρακαταθήκαι και επειδή η πολυχρονισμένη μας Βασιλεία κατά τε (υ)ψηλόν Βασιλικόν χάτιν της μας χορηγείται και μας χαρίζει όλα τα παλαιά μας δίκαια και νόμους {...}»· Καββάδας (επιμ.), *Αρμολούσικα, ό. π.*, σ. 38· βλ. σχετικά, Ζολώτας, Γ' / τχ. β', ό. π., σ. 677-678.

²⁰⁴ Ο Γρ. Φωτεινός στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει: «Αλλ' επανήρχοντο κατεπτοημένοι και καταβεβλημένοι, ανέστιοι, άποροι, εστερημένοι και των ιδίων κτημάτων λόγω πολεμικής κατακτήσεως. Τότε το εμόν και το σον ουδαμώς ετηρείτο, αλλ' εκαρπούτο τα προς το ζην έκαστος εκ των ενόντων, οπόθεν ηδύνατο αδιακρίτως εν γένει»· Κουνέλλης, ό. π., σ. 21. Ο Έλληνας πρόξενος στη Χίο, Σπ. Λογιωτατίδης, στην έκθεσή του (25. 10. 1868) μεταξύ άλλων αναφέρει: «{...} συχνάκις ηρέθησαν, παρέλυσαν και παρώξυνον προδοτάτινες ευτελείς και κόλακες χαρακτήρες ευαριθμών επενακαμψάντων εις την νήσον και εν απληστία σατανική τα πάντα των απόντων σφετεριζόμενοι και καταπροδιδόντες, όπως περιποιήσονται εαυτοίς άτιμον και αισχράν και επονείδιστον περιουσίαν, ην άχρι σήμεραν κέκτηνται. Η περιουσία των Χίων απάντων, όσοι μέχρι του 1835 δεν επανήλθον, εδημεύθη, εδημοπρατήθη δε αντί τριάκοντα αργυρίων»· Σπανός, «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. Ε'», *ανάτ. από τη ΦΧ*, τ. 7(2000), ό. π., σ. 160.

²⁰⁵ Στο ίδιο, σ. 154-156.

²⁰⁶ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 86-87. Στην έκθεσή του ο Λογιωτατίδης δίνει σημαντικά δημογραφικά στοιχεία. Μεταξύ άλλων αναφέρει την έλλειψη γυναικών μέχρι το 1835: «Το 1835 με

Ο Λογιοτατίδης, σε έκθεσή του προς την Ελληνική Κυβέρνηση, το 1868, μιλάει για μεταβολή στην κοινωνική διαστρωμάτωση στο νησί: «Οι επαναστάσεις του 1821 και 1827 προκάλεσαν κοινωνικές ανακατατάξεις. Πλούσιοι πτώχευσαν και φτωχοί πλούτισαν. Πολλές οικογένειες ξεκληρίστηκαν».²⁰⁷ Ο Κόμης αναφέρει σχετικά: «Ωστόσο φαίνεται ότι τα γεγονότα του 1822 επέφεραν σημαντικό δημογραφικό πλήγμα στο νησί, εφόσον ποτέ, στη συνέχεια, το ύψος του πληθυσμού του δεν έφθασε στο επίπεδο των προεπαναστατικών χρόνων. Και αυτό, βεβαίως, αναιρεί την εκτίμηση για το 1828, που κατέθεσε ο Καποδίστριας στους τρεις πρέσβεις, (60.000 Χριστιανοί και 800 Τούρκοι). Πολύ περισσότερο μάλιστα, εάν λάβουμε υπόψη ότι, από άλλη πηγή, προκύπτει εκτίμηση για το 1827 ‘γύρω’ στις 40.000 ψυχές».²⁰⁸

Οι επανακάμπαντες Χίοι βρίσκονται, όπως είδαμε, αντιμέτωποι με δυσάρεστες καταστάσεις, λόγω του ότι, εκτός από τα ολέθρια αποτελέσματα της σφαγής, έχουν να αντιμετωπίσουν την αναξιοπιστία της οθωμανικής διοίκησης²⁰⁹ και την απώλεια των περιουσιών και των κτημάτων τους από τους παραμεινάντες ή τους προεπανελθόντες συμπατριώτες τους,²¹⁰ ζητήματα τα οποία δε διευθετούνται άμεσα

βάση την απογραφή για τη διανομή του κεφαλικού φόρου ο πληθυσμός ήταν 34.000 ψυχές ή 7.000 οικογένειες. Το 1868 είχε διπλασιαστεί με τους μετανάστες έφθανε τις 75.000 κατ. Απ’ αυτούς 1200 ήσαν Τούρκοι μαζί με τη φρουρά του φρουρίου, 250 Ιουδαίοι και περίπου 700 καθολικοί»· Σπανός, «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. Γ’», ανάτ. από τη ΦΧ, τ. 3 (1994), ό. π., σ. 141.

²⁰⁷ Στο ίδιο, σ. 137. Ο Λογιοτατίδης μιλάει επίσης για την κατάργηση του θεσμού των μνημονίων το 1874, ώστε να υποχρεωθούν οι κάτοικοι να κάνουν τις αγοραπωλησίες των κτημάτων στο Μεχκεμέ με χοτζέτια. Λόγω αντικειμενικών δυσκολιών, που αφορούν κυρίως την άγνοια της τουρκικής γλώσσας, το μέτρο ανακλήθηκε στις 16. 4. 1874. Με νεότερη διαταγή οι πωλήσεις θα γίνονταν μπροστά στο Μεμούρη Ντεφτέρη Χακανή (υποθηκοφύλακα;) που ήρθε στη Χίο ειδικά για να ανανεώσει τους τίτλους των ιδιοκτησιών· στο ίδιο, σ. 153. Για την επαναφορά του θεσμού των Συμβολαιογραφείων βλ. επίσης, του ίδιου, «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. ΣΤ’ Ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας», ανάτ. από τη ΦΧ, τ. 8 (2000-2001), σ. 142-145.

²⁰⁸ Κόμης, «Η Χίος», ό. π., σ. 10-11.

²⁰⁹ Αξιοσημείωτη είναι η στάση της οθωμανικής διοίκησης και ο ‘διαχωρισμός’ των Χίων, σε ευνοημένους και μη, σχετικά με την απόδοση των περιουσιών τους. Ενώ στους Καθολικούς και στους Μαστιχοχωρίτες τηρείται η υπόσχεση, στους υπόλοιπους Χίους η περιουσία δεν αποδίδεται αμέσως. «Tous les Grecs Catholiques sont restés possesseurs de leurs propriétés, dans toute l’étendue de l’île {...}. Tous les Grecs Chismatiques des 24 villages du mastic, revenus aux dits villages, sont rentrés également dans tous biens et possessions. Mais, quant aux autres Grecs chismatiques des autres villages et de la ville, à part les exceptions qui ont eu lieu, comme celle des primats auxquels on a rendu leurs propriétés, il n’y a encore rien de décidé, de statué définitivement, vu le grand nombre de ceux qui ont émigré et qui ne sont pas encore rentrés {...}», *Le Spectateur Oriental*, 29 Μαΐου /11 Ιουλίου 1823, *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α’, ό. π., σ. 242-243. Ο Φωτεινός στα Απομνημονεύματά του αναφέρει ότι οι περιουσίες αποδόθηκαν στους υπολοίπους Χίους μετά από μία δεκαετία (1832)· στο ίδιο, σ. 337 υποσημ. α’ και σ. 374.

²¹⁰ Ο Στρατής (Σταμάτιος εκ παραδρομής) παπά Γεωργίου Αυγουστήδη (1815-1905), κάτοικος του Χαλκειού, αφηγείται τα εξής: «Εύρον μόλις 20-30 ανθρώπους εν τω χωρίω και τα τε κτήματα των απόντων κατελημμένα υπό των παραμεινάντων ή προεπανελθόντων, αποδείξει δύο ψευδομαρτύρων {...}. Ο μισέ Γιωργάκης Γλαρός (μάλλον Γλαράκης) μεταβάς εις Πόλιν μετά και άλλων επιτρόπων του

και δίκαια από τις οθωμανικές αρχές. Ο πρόξενος Λογιωτατίδης αναφερόμενος στη β' περίοδο της Δημογεροντίας (1821-1866) λέει χαρακτηριστικά: «Ορισμένοι πλούτισαν από τη δυστυχία των άλλων σφετεριζόμενοι περιουσίες. Η περιουσία όλων των Χιωτών που δεν επανήλθαν μέχρι το 1835 δημεύθηκε και εκποιήθηκε. Καστρινοί ιδιοποιήθηκαν περιουσίες και διαδραμάτισαν ρόλο φιλότουρκο και προδοτικό, συνεργαζόμενοι με τους Τούρκους και διαμοιραζόμενοι τα οφέλη».²¹¹

Τι απέγινε όμως ο Βαχίτ πασάς; Ο Βαχίτ είχε ήδη αντικατασταθεί από την Πύλη, από τον Αμπντή πασά, προσωρινό διοικητή και, όπως ο ίδιος ο Βαχίτ αναφέρει, στις 17 Αυγούστου του 1822 ταξιδεύει για την Έφεσο εγκαταλείποντας για πάντα τη Χίο. Τίθεται σε διαθεσιμότητα,²¹² του αφαιρείται ο τίτλος του βεζίρη, και ζει εξόριστος στην Κιλικία «παραμένοντας απλά ο Βαχίτ εφέντης, όπως και πριν».²¹³

Η ζωή όμως συνεχίζεται. Αμέσως μετά την καταστροφή ξεκίνησε ένας άνισος αγώνας με το χρόνο για τον εντοπισμό και την απελευθέρωση των αιχμαλώτων. Η προσπάθεια των Πατριαρχείων, των Χίων εμπόρων, αλλά και των Λατίνων που διέμεναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, των Χίων των παροικιών και των φιλελλήνων, σε συνδυασμό με τους εύστοχους χειρισμούς του Καποδίστρια και τη σύμπραξη των αντιπροσώπων των Μ. Δυνάμεων, υπήρξε πράγματι αρκετά αποδοτική. Ο Κοραής, ακάματος εργάτης της ελευθερίας, αναλαμβάνει δράση για την αναζήτηση και εξαγορά των αιχμαλώτων, με επιστολές που απευθύνονταν προς τους πλέον οικονομικά εύρωστους Χίους των παροικιών,²¹⁴ σε προσωπικούς του

τόπου, έπεισεν την κυβέρνησιν δούναι δικαίωμα αναγνωρισμού κτημάτων και πολλοί ανέλαβον τα κτήματά των» Πουλής, *ό. π.*, σ. 276 υποσημ. 1, σ. 278· Βλ. επίσης, Χφ. υπ' αριθμ. 799 της Βιβλιοθήκης Χίου, Ποδιάς Κων/νος: 'Αίτησις προς τον Κων. Καραθεοδωρήν περί αποδόσεως τού κατά την αιχμαλωσίαν του πωληθέντος κτήματος του'. Πέραν Κων/πόλεως 27 Αυγούστου 1861. Καββάδας, *Η εν Χίω βιβλιοθήκη Κοραή*, *ό. π.*, σ. 185.

²¹¹ Σπανός, «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. Γ' (1994). Το Προξενείο ως πηγή ειδήσεων», *ό. π.*, σ. 144.

²¹² Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη ότι η Εσμά Σουλτάνα, η αδελφή του Σουλτάνου Μαχμούτ, ιδιοκτησία της οποίας αποτελούσε η Χίος, από όπου ελάμβανε εισόδημα 200 έως 300 χιλιάδων γροσίων ετησίως, εξοργίστηκε όταν έμαθε την ολοσχερή καταστροφή του νησιού και ζήτησε από τον Σουλτάνο την αποπομπή του τοποτηρητή, ενώ απέρριψε με αποτροπιασμό τα 50 διαλεκτά κορίτσια τα οποία είχαν επιλέξει για εκείνην ο Βαχίτ και ο Καρά-Αλής ως πολύτιμο δώρο· Καιροφύλλας, *ό. π.*, σ. 224-225· επίσης, Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', *ό. π.*, σ. 139-140, υποσημ. 212· Νίδερ-Κουβαρά, «Δύο Γερμανοί συγγραφείς για τη Χίο», *ό. π.*, σ. 29.

²¹³ «Vouaet (Vahit) Pacha, à trois queues, qui avoit le gouvernement de Scio, a été disgracié le 3; et doit être envoyé en exil à Chismé. C'est Apti Pacha, à deux queues, qui a été nommé gouverneur de cette île», *Le Spectateur Oriental*, 27 Μαΐου/8 Ιουνίου 1822, *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 139· επίσης, Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 96.

²¹⁴ Χφ. υπ' αριθμ. 500 της Βιβλιοθήκης Χίου, *Επιστολή προς τον Βαρβάκη και το σχέδιον της αυτής επιστολής*, 10 Ιουλίου 1822 εκ Παρισίων. *Εισ την πρώτην επιστολήν προσθέτει και δευτέραν της 18^{ης} Ιουλίου 1822*· Βλ. Παράρτημα αρ. 5, σ. 471 (παρατίθεται η πρώτη από τις δύο σελίδες).

γνώριμους, προς τους ηγέτες των επαναστατημένων Ελλήνων, αλλά και προς τους ξένους ηγέτες.²¹⁵

Επιχειρώντας μία επιγραμματική θεώρηση των γεγονότων μπορούμε να πούμε ότι ξεσηκωμός της Χίου ούτε γενικευμένος ήταν, ούτε μπορεί να θεωρηθεί ως μία οργανωμένη και σωστά μελετημένη εξέγερση¹ ήταν, κατά κύριο λόγο, μία ενέργεια υποκινούμενη από τους επαναστατημένους Έλληνες, από το Νεόφυτο Βάμβα και από μία μικρή μερίδα Χίων και Σαμίων, των οποίων τα κίνητρα δεν ήταν καθόλου ξεκάθαρα και ανιδιοτελή, εικόνα που στη συνέχεια, τεχνηέντως και με αίολα επιχειρήματα, προσπάθησε να ανατρέψει ο Λυκούργος Λογοθέτης στην *Απολογία* του. Ωστόσο, οι Χίοι χωρικοί ανταποκρίθηκαν με ενθουσιασμό στο κάλεσμα για επανάσταση εμπνεόμενοι από αισθήματα ελευθερίας και φιλοπατρίας.

Η άμεση αντίδραση της Πύλης και η σφοδρότητα της τιμωρίας εξηγείται ως εξής: Για τους Οθωμανούς, η αποστασία της Χίου ήταν εντελώς αναίτια, υπονόμευε και ανέτρεπε την ισορροπία στην περιοχή, αποτελούσε δε κακό παράδειγμα για τις άλλες υπόδουλες επαρχίες, ενώ κλόνιζε ανεπανόρθωτα την εμπιστοσύνη του Σουλτάνου και έθιγε το γόητρό του. Είναι γεγονός ότι η Πύλη δεν αντιλήφθηκε τα πραγματικά κίνητρα που οδήγησαν το λαό στο να ξεσηκωθεί, αλλά εξέλαβε την Επανάσταση ως μία έκφραση δυσaráσκειας και απείθειας απέναντι στην οθωμανική εξουσία, γι' αυτό και λειτούργησε κατασταλτικά και ακραία, με διάθεση παραδειγματισμού.

Η Yasar επισημαίνει την έλλειψη καλής επικοινωνίας της τοπικής με την κεντρική εξουσία, την ανεπάρκεια και ολιγορία της τοπικής οθωμανικής διοίκησης, η οποία δεν κατόρθωσε να έχει τον έλεγχο των επιχειρήσεων, αλλά και την προσπάθεια του Κράτους, με την έκδοση φετβάδων, να περιορίσει την αυθαιρεσία στρατιωτών και ατάκτων στη λήψη αιχμαλώτων, θέματα που στις ελληνικές πηγές ή αναφέρονται ελάχιστα ή δεν αναλύονται επαρκώς. Το ζήτημα της συμπεριφοράς των ατάκτων δεν εξετάζεται λεπτομερώς από την ιστορικό, καθώς και το θέμα των αιχμαλώτων, τα

²¹⁵ Λόγω του ότι το χειρόγραφο 537, που αποτελεί την ιδίόγραφη επιστολή του Κοραή προς τον Jefferson από το Παρίσι, με ημερομηνία 10 Juillet 1823, βρίσκεται σε διαδικασία συντήρησης, παραθέτουμε στο Παράρτημα αρ. 5, σ. 479, την πρώτη από τις 8 σελίδες της απάντησης του Αμερικανού Προέδρου προς τον Κοραή. Χφ. υπ' αριθμ. 539 της Βιβλιοθήκης Χίου. Jefferson. Th., Απάντησις εις την προς αυτόν υπ' αριθμ. 537 επιστολήν του Κοραή. Monticello. October 31 {18}23, (αγγλιστί).

οποία παρουσιάζονται ως φυσικά επακόλουθα της εξέγερσης, απόλυτα εναρμονισμένα με την οθωμανική πολεμική και θρησκευτική παράδοση.²¹⁶

Ο Ζησιμόπουλος στη μελέτη του για τον Βαχίτ πασά καταλήγει στο τραγικό συμπέρασμα ότι η μοίρα της Χίου ήταν προαποφασισμένη και συνυφασμένη με αυτήν του τοποτηρητή.²¹⁷ Η Πύλη ήθελε να τιμωρήσει παραδειγματικά τους Χίους για την ‘αχαριστία’ τους και να στείλει ένα ηχηρό μήνυμα, όχι μόνο στους επαναστατημένους Έλληνες, αλλά και σε όλους τους υπόδουλους λαούς της Αυτοκρατορίας.²¹⁸ Ο Βαχίτ, άλλωστε, στα *Απομνημονεύματά* του, χωρίς να τον τύπτει η συνειδήσή του, όπως ο ίδιος αναφέρει, παραδέχεται ότι οι πλείστοι των Χίων δεν ενέχονταν στο κίνημα απελευθέρωσης και αποπειράται να δικαιολογήσει τη σκληρή του στάση επιρρίπτοντας την ευθύνη σε Σαμιώτες, Ψαριανούς και Σπετσιώτες: «Κι εγώ, που είδα με τα μάτια μου αυτές τα σκηνές, ομολογώ ότι οι Χριστιανοί κάτοικοι του νησιού είχαν μικρή ανάμειξη σ’ αυτή την απονενομημένη ενέργεια της αποστασίας, την οποία δημιούργησαν και κατεύθυναν οι Σαμιώτες, οι Ψαριανοί και οι Σπετσιώτες».²¹⁹

Η Σφαγή της Χίου αποτελεί αναμφισβήτητα ένα από τα τραγικότερα γεγονότα της Νεότερης ελληνικής και της ευρωπαϊκής ιστορίας, λόγω των δραματικών συμβάντων που έλαβαν χώρα, των βιαιοτήτων, της λεηλασίας, του εξανδραποδισμού και της εξόντωσης του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού του νησιού, αλλά κυρίως, διότι παρουσιάζει την τρομακτική σκληρότητα που μπορεί να ασκήσει ο άνθρωπος ενάντια στον άνθρωπο. Κατά συνέπεια, προκύπτουν τεράστια ηθικά

²¹⁶ Yasar, *ό. π.*, σ. 202-203, σ. 209-212.

²¹⁷ Ο Ζησιμόπουλος απαντά στο ερώτημα της αντικατάστασης και εξορίας του Βαχίτ πασά, ανατρέποντας τη διάχυτη εντύπωση ότι έπεσε σε δυσμένεια λόγω της ολικής καταστροφής της Χίου και των φιλελληνικών αντιδράσεων από την Ευρώπη. Θεωρεί ότι οι αιτίες θα πρέπει να αναζητηθούν στο συσχετισμό δυνάμεων στο στενό κύκλο εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη, ο οποίος, αν δεν ήταν αρνητικός προς το Βαχίτ, σίγουρα δεν τον ευνοούσε. Κατά τον συγγραφέα, η τοποθέτησή του Βαχίτ στη Χίο ερμηνεύεται ως δυσμενής μετάθεση, καθώς ο ίδιος βρισκόταν σε δυσμένεια πολύ πριν διορισθεί τοποτηρητής στο νησί. Τα *Απομνημονεύματά* του, λοιπόν, εκτός από απολογισμό, είναι και η προσπάθεια του Διοικητή της Χίου να εκφράσει την πικρία του προς την Υψηλή Πύλη και να αποκαλύψει την αδικία εις βάρος του. Ο Ζησιμόπουλος θεωρεί ότι ο Βαχίτ γνώριζε ότι ο διορισμός του στη Χίο προοιωνίζε, κατά κάποιο τρόπο, την καταστροφή του νησιού. Το ότι η μοίρα της Χίου θα συμβαδίζε με τη δική του κακή κατάληξη «δε μπορούσε παρά μόνο να το εικάσει»: Ζησιμόπουλος, *ό. π.*, σ. 119-126· βλ. υποσημ. 20, σ. 122.

²¹⁸ Μίτσης (επιμ.), *ό. π.*, σ. 97.

²¹⁹ Στο *ίδιο*, σ. 86. Ο Βαχίτ στα *Απομνημονεύματά* του αναφέρει: «Η τιμωρία ης έτυχον (οι Χίοι), το αίμα όπερ εχύθη, τα δάκρυα άπερ έρρευσαν, οι οίκοι οίτινες κατεστράφησαν, συνοικία ολόκληροι όσαι αποτεφρώθησαν, ήσαν ανωτέρου βαθμού τιμωρία αναλόγως του βαθμού του εγκλήματος της απιστίας των». Ο ίδιος δικαιολογεί τη στάση του ως εξής: «Εκ της θέσεώς μου ηνήργησα των αυστηρών τούτων μέτρων την αυστηράν εκπλήρωσιν δια λόγους πολιτικούς βεβαίως προς παραδειγματισμόν των επιλοίπων αποστατριών πόλεων και νησιών του κράτους»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 287.

ερωτήματα, στα οποία, αν και επεχείρησαν να απαντήσουν οι ιθύνοντες της σφαγής, δεν το κατόρθωσαν. Σε μια εποχή που τα Ανθρώπινα Δικαιώματα είναι μία έκφραση σχεδόν κενή περιεχομένου, ακόμη και στην πολιτισμένη Ευρώπη,²²⁰ όπου η αιχμαλωσία ανθρώπων και η πώλησή τους σε σκλαβοπάζαρα αποτελεί μία αποδεκτή πρακτική, ιδιαίτερα στην Ανατολή,²²¹ σε μία εποχή που το άγραφο δίκαιο του πολέμου δεν εφαρμόζεται από τους Οθωμανούς, το θύμα βρίσκεται στο έλεος του θύτη και συχνά υπομένει την πιο φρικτή μοίρα, εναποθέτοντας τις ελπίδες του στη φιλανθρωπία και πολύ λιγότερο στην πολιτική διευθέτηση που απαιτεί χρονοβόρες συμφωνίες και εξισορρόπηση συμφερόντων.

Η καταστροφή της Χίου αποτελεί αναμφισβήτητα μία μελανή σελίδα στη νεότερη ιστορία της ανθρωπότητας. Η σφαγή και η αιχμαλωσία ήταν χωρίς αμφιβολία πρακτικές που 'δικαιολογούνταν' από τα πολεμικά ήθη της εποχής και ιδιαίτερα από την Υψηλή Πύλη, σε περιόδους πολεμικής σύγκρουσης ή σε περιπτώσεις 'επιβολής της τάξης' σε λαούς που επαναστατούσαν (περίπτωση της Χίου). Την πρακτική αυτή οι μεγάλες Δυνάμεις της Δύσης συχνά την αποδεχόταν σιωπηρά. Οι όποιες αντιδράσεις από την πλευρά τους, εάν και εφόσον εκδηλώνονταν, συμβάδιζαν πάντοτε με τα συμφέροντά τους και πολύ απείχαν από το να αποτελούν έκφραση δικαιοσύνης ή φιλευσπλαχνίας προς τον απειλούμενο.²²² Απόδειξη αποτελεί

²²⁰ Για τις αντιλήψεις της Δύσης στο θέμα της δουλείας, ενδιαφέρον παρουσιάζει το δημοσίευμα της εφ. *Morning Chronicle*, 10/22 Μαΐου 1822, το οποίο καταλήγει ως εξής: «Το εκπολιτίσαι όμως την Τουρκίαν δεν φαίνεται αποτελούν μέρος της παρούσης εξωτερικής πολιτικής της ελευθέρως και πολιτισμένης Αγγλίας». Στο ίδιο, τ. Α', ό. π., σ. 72-73. Μέσω του αγγλικού τύπου προβάλλεται η ανοχή της δουλείας στη Δύση. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι η επιστολή του Στράγκοφορντ προς τον Μαρκήσιο του Λονδόνδερρυ (Κωνσταντινούπολις 13/25 Μαΐου 1822), καθώς και η άποψη που διατυπώνει ο Οθωμανός αξιωματούχος Ganib εφέντης επί του θέματος, ο οποίος αντιστρέφει στην ουσία τις κατηγορίες της Δύσης, την οποία, εμμέσως πλην σαφώς, κατηγορεί για υποκριτική στάση και επίπλαστο ανθρωπιστικό ενδιαφέρον· στο ίδιο, σ. 119-120, 123, 164-168 και Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 136 υποσημ. 204.

²²¹ «Κατά το γενικόν σύστημα, το εφαρμοζόμενον εις την Τουρκίαν, όλοι οι πολεμισταί οι λαμβάνοντες μέρος εις μίαν εκστρατείαν ως εθελονταί είχαν το δικαίωμα να εισέρχονται εις τα σπήτια, και, αφού βάλουν φωτιά εις αυτά, να σφάζουν τους ενήλικους άνδρας, τας δε γυναίκας και τα ανήλικα παιδιά να τα παίρνουν ως ιδιοκτησίαν των. Έπειτα μεταβαίνουν εις το πρώτον τουρκικόν τελωνείον και πληρώνοντες 20 γρόσια, ήτοι δέκα περίπου σελίνια, παίρνουν ένα τεσκερέν, δηλαδή πιστοποιητικόν βεβαιούν το δικαίωμα της ιδιοκτησίας, το οποίον έχουν επί των σκλάβων των, δικαίωμα επεκτεινόμενον όχι μόνον εις τους αιχμαλώτους, αλλά και εις τους απογόνους των! Όταν δε τους πωλούν, δίδουν εις τον αγοραστήν τον τεσκερέν, ο οποίος αποδεικνύει το δικαίωμα της ιδιοκτησίας. Κατά τον άγγλον συγγραφέα (R.Walsh) 41.000 τεσκερέδες εδόθησαν δια Χιώτας σκλάβους κομισθέντας εις την Κωνσταντινούπολιν μόνον»· Καιροφύλλας, ό. π., σ. 218.

²²² Ο Βλαχογιάννης αναδημοσιεύει φύλλο της εφημερίδας *Morning Chronicle*, 16/28 Ιουνίου 1822, με θέμα τη συζήτηση στη Βουλή των Κοινοτήτων του ζητήματος της δουλεμπορίας και τη στάση των δυτικών Κυβερνήσεων· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 164-166.

τόσο η ολοσχερής καταστροφή της Χίου όσο και η τραγική μοίρα της πλειοψηφίας των κατοίκων της.

Το κίνημα του φιλελληνισμού που εκδηλώθηκε από την αρχή της ελληνικής Επανάστασης, ενδυναμώνεται με τα δραματικά γεγονότα της Χίου. Οι σπαρακτικές επιστολές των διασωθέντων Χίων προς τους συγγενείς τους στην Ευρώπη, οι σχεδόν μυθιστορηματικές περιπέτειες των αιχμαλώτων που επιστρέφουν μετά από πολυετή αναζήτηση των οικείων τους και η οικτρή κατάσταση του νησιού, όπως περιγράφεται από περιηγητές και αυτόπτες μάρτυρες, ενεργοποιεί τα φιλόστοιχα αισθήματα των λαών της Ευρώπης. Η κοινή γνώμη συνειδητοποιεί το δράμα της Χίου και ευαισθητοποιείται, αναλαμβάνοντας την περίθαλψη των θυμάτων και των ορφανών παιδιών του νησιού, ενώ παράλληλα κινητοποιείται προς την αναζήτηση και εξαγορά των αιχμαλώτων. Το κατά πόσον η σφαγή της Χίου επηρέασε τις πολιτικές των χωρών της Ευρώπης υπέρ του ελληνικού Αγώνα είναι ένας προβληματισμός που απαιτεί ιστορική ανάλυση. Το βέβαιο πάντως είναι ότι τροφοδότησε το Φιλελληνικό κίνημα, το οποίο επηρέασε ή έστω διευκόλυνε, την πολιτική στροφή των Κυβερνήσεων της Ευρώπης υπέρ της Ελλάδας.

Η καταστροφή της Χίου δονεί και τις ευαίσθητες χορδές ζωγράφων, συγγραφέων, ποιητών, Ελλήνων και ξένων, όπως του Victor Hugo, που το 1828 γράφει το *Ελληνόπουλο*, το οποίο έγινε ευρύτερα γνωστό από την αριστοτεχνική μετάφραση του Παλαμά. Η καλλιτεχνική δημιουργία, ως έκφραση φιλελληνισμού, τροφοδοτείται και εκφράζεται ποικιλοτρόπως.²²³ Ο Ντελακρουά με τον περίφημο πίνακά του «Σφαγές της Χίου», έργο-διαμαρτυρία εναντίον του δεσποτισμού, καθιστά αυτό το νοερό προσκύνημα στην καμένη γη της Χίου σύμβολο της παγκόσμιας ζωγραφικής.²²⁴ Για λόγους οικονομίας θα αρκεστούμε στα δύο αυτά εμβληματικά έργα, ενώ υπάρχουν πολλά και αξιόλογα ποιήματα, πεζογραφήματα και μνημειώδη έργα τέχνης εμπνευσμένα από την καταστροφή της Χίου.²²⁵

²²³ Για το Φιλελληνισμό, που αναζωπυρώθηκε μετά την καταστροφή της Χίου βλ. επίσης Δημάκης, «Η σφαγή της Χίου - Αντίκτυπος - Η συμβολή στο Φιλελληνικό Κίνημα», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, τχ. 131, (25 Απριλίου 2002), ό. π., σ. 30-33.

²²⁴ Μάνος Στεφανίδης, «Ντελακρουά – Ένας μεγάλος πρίγκιπας στο νησί της μαστίχας», *Στο ίδιο*, σ. 34-39.

²²⁵ Ενδεικτικά αναφέρουμε: Ο Ανδρέας Κάλβος στα «Ηφαίστεια – Λύρα, Ωδή 3^η», αναφέρεται στους πυρπολητές και στο θρίαμβο του Κανάρη, ενώ αφιερώνει μία ολόκληρη Ωδή, την 6^η, *Εις Χίον*. Το 1839 ο Ιάκωβος Πιτζιπιός γράφει το μυθιστορημα *Η ορφανή της Χίου ή Ο θρίαμβος της αρετής*. Ο Στέφανος Ξένος γράφει ένα δίτομο μυθιστόρημα, που σέβεται απόλυτα την ιστορική πραγματικότητα, *Η ηρωίς της Ελληνικής Επανάστασης*, το οποίο δημοσιεύθηκε στα αγγλικά το 1851 και στα ελληνικά το 1862. Ο Θεόδωρος Ορφανίδης συνθέτει το επικολυρικό ποίημα *Άγιος Μηνάς: επεισόδιον της*

Στο σημείο αυτό θεωρούμε ενδιαφέρον να κάνουμε μία μικρή αναφορά στον Χιώτη συγγραφέα του 19^{ου} αιώνα Ιάκωβο Πιτζιπιό,²²⁶ του οποίου ο πατέρας και οι συγγενείς εσφάγησαν από τους Τούρκους το 1822 και η περιουσία του δημεύθηκε. Η καταστροφή της πατρίδας του κυριαρχεί στα έργα του. Στο μυθιστόρημά του *‘Η Ορφανή της Χίου’ ή ‘Ο Θρίαμβος της Αρετής’*, αφιερώνει το πρώτο κεφάλαιο τού πρώτου μέρους στη Χίο, καθώς και τις ωδές, τα αυτοσχέδια στιχουργήματά του, στο τέλος των κεφαλαίων. Χαρακτηριστική είναι η ωδή, στο τέλος του πρώτου κεφαλαίου, με τίτλο «Η καταστροφή της Χίου», η οποία περιγράφει με εξαιρετική ακρίβεια τα γεγονότα του 1822. Εκτενέστατη και πολύ γλαφυρή είναι η αναφορά στις σφαγές, καθώς και στη ζωή των Χίων πριν και μετά το 1822.

Ολοκληρώνοντας την καταγραφή των ιστορικών γεγονότων θεωρούμε σημαντικό να αναφέρουμε κάποιες απόπειρες, κυρίως από τον ξένο τύπο, αλλά και από ξένους διπλωμάτες, να αποδώσουν την ευθύνη των σφαγών στους ίδιους τους Χίους, λόγω της απερίσκεπτης, δήθεν, και προκλητικής συμπεριφοράς τους προς την Υψηλή Πύλη.²²⁷ Η ‘ενοχή’ των Χίων για την καταστροφή της πατρίδας τους είναι η εύκολη απάντηση αυτών που πράγματι ευθύνονταν είτε με τις πράξεις τους είτε με την απραξία τους, για την ολοσχερή καταστροφή του νησιού.

Ελληνικής Επανάστασης (1860), ο Δ. Βικέλας τον *Λουκή Λάρα*, που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά σε συνέχειες στο περιοδικό *Εστία* το 1879. Ο Κύπριος Β. Μιχαηλίδης γράφει το μακροσκελές ποίημα *Η Χιώτισσα*. Ο Victor Hugo με το *Ελληνόπουλο* δίνει το έναυσμα στους Γάλλους λογοτέχνες και στους απανταχού ανθρωπιστές να πάρουν θέση υπέρ της Ελλάδος. Άγγλοι και Αμερικανοί ρομαντικοί ποιητές και συγγραφείς εμπνέονται από την καταστροφή της Χίου. Η Φελίσια Δωροθέα Χέμανς συγγράφει το έργο *Οι αδελφές της Χίου*, ενώ πολλοί άλλοι γράφουν πεζογραφήματα και ποιήματα με θέμα το δράμα της Χίου· βλ. Βασιλική Λαμπροπούλου, «Με σεβασμό και πόνο - Η καταστροφή της Χίου στη λογοτεχνία», *στο ίδιο*, σ. 40-43· επίσης, Μάριος-Βύρων Ραΐζης, «Η Χίος στην αγγλική και αμερικανική ποίηση της ρομαντικής εποχής», *ΧΕ*, τ. 8/τχ. 24 (1970), σ. 145-152· βλ. επίσης Α. Γ. Ζ., «Μία εικόν εκ της χιακής παλωναθρίας του 1825», *Εφημερίς*, αρ. φ. 126, έτος Γ', εν Ερμουπόλει 14 Ιανουαρίου 1911, σ. 2. (Το άρθρο αναφέρεται σε μία ελαιογραφία, που αποτελεί αντίγραφο της τοιχογραφίας του Thomas Barker, με θέμα την *Επιδρομή των Τούρκων κατά της Χίου* και βρίσκεται στο χώρο υποδοχής της βιβλιοθήκης Χίου «Κοραΐς»). Πολλοί και σημαντικοί είναι οι πίνακες με θέμα την καταστροφή της Χίου, ορισμένοι από τους οποίους φυλάσσονται στο χώρο της Βιβλιοθήκης Χίου. Κάποιοι αποτελούν αντίγραφα του φημισμένου πίνακα του Delacroix. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν δύο ελαιογραφίες του L.Gavagnin, που εικονίζουν τη φυγή των Χίων το 1822, ο πίνακας της σφαγής της Χίου από το Χιώτη εμπειρικό λαογράφο και ζωγράφο Κων/νο Κανελλάκη κ.ά.

²²⁶ Ο Χίος Ιάκωβος Πιτζιπιός, μία αμφιλεγόμενη προσωπικότητα, όπως μαρτυρεί η πολυτάραχη ζωή του, αποτελεί για πολλούς σύγχρονους μελετητές τη χαμένη ευκαιρία της ελληνικής πεζογραφίας του 19^{ου} αιώνα, καθώς, ούτε στην Ευρώπη, ούτε στην Ελλάδα, αλλά ούτε και στην ιδιαίτερη πατρίδα του, τη Χίο, διασώθηκε στη μνήμη των μεταγενέστερων ως σημαντική πνευματική φυσιογνωμία. Ολόκληρο το πνευματικό του έργο διαπνέεται από την αγάπη για την πατρίδα του, το μόνο σταθερό σημείο αναφοράς της πολυκύμαντης ζωής του· Μαρία Βασιλάκη, «Ο Ιάκωβος Πιτζιπιός (1800- 1869) και η Χίος», *ΦΧ*, τ. 11 (Χίος 2014), σ. 41-56.

²²⁷ «La force de la vérité nous oblige à dire qu'ils ont provoqué tous leurs malheurs», *Le Spectateur Oriental*, 21Απριλίου/3 Μαΐου 1822, *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 89· βλ. επίσης, *The Courier*, Λονδίνο 16/28 Μαΐου: «Τοιούτοι είναι οι καρποί της μοιραίας ταύτης επανάστασεως και του πολέμου εξοντώσεως, του αρξαμένου υπό των ιδίων των Ελλήνων», *στο ίδιο*, σ. 57.

Πολύ εύστοχη είναι η απάντηση ενός Χίου, ο οποίος σε επιστολή του προς τον συντάκτη της εφημερίδας «Morning Chronicle», 21 Ιουλίου/2 Αυγούστου 1822, με πικρία και τραγικά ειρωνική διάθεση, απαντά σε όλους αυτούς που αποδίδουν την καταστροφή του νησιού στους κατοίκους του: «Οι Χίοι, εν πρώτοις ήσαν ένοχοι ότι ήσαν πλούσιοι – έπειτα ήσαν ένοχοι διότι είχαν παρθένους, αι οποίαι ανεγνωρίζοντο ως ωραίαί – και τέλος (τουθ' όπερ καθιστά τα δύο πρώτα εγκλήματα ανυπόφορα) ήσαν ένοχοι του ότι ήσαν εντελώς ανυπεράσπιστοι και χωρίς οιονδήποτε είδος όπλου». Υπογράφει δε: Εις Έλλην χωρίς πατρίδα και εις άνθρωπος χωρίς σπίτι». ²²⁸

Ο Villemain στον Β' τόμο του έργου του *Mélanges historiques et littéraires* Παρίσι 1827, αναφέρεται στη σφαγή της Χίου κάνοντας λόγο για ολοκαύτωμα και προσπάθεια εξόντωσης του ελληνικού πληθυσμού του νησιού: «Jamais le massacre d' un peuple n' a consolidé la paix; les dernières cruautés que les Turcs ont commises dans l'île de Chio, dans cette contrée opulente et paisible, attestent qu' ils ont juré l' anéantissement de la population grecque». ²²⁹ Μιλώντας δε για τον ελληνικό Αγώνα προσθέτει: «[...] cette lutte épouvantable et désespérée, ne permettra pas sans doute à l'Europe du dix-neuvième siècle et de la Sainte – Alliance de laisser s'accomplir sous ses yeux cet halocauste d'un peuple entier, d'un peuple chrétien». ²³⁰ Συγκλονιστικοί και άκρως ρεαλιστικοί είναι οι στίχοι του ποιητή Ανδρέα Κάλβου από το ποίημα του «Ηφαιστεια – Λύρα, Ωιδή 3^η»:

ζ'.

Βαθυὰ εἰς τὸν ἄμμον βλέπω
χαραγμένα πατήματα
ζώντων παιδιῶν καὶ ἀνθρώπων·
ὅμως ποῦ εἶναι οἱ ἄνθρωποι,
ποῦ τὰ παιδιά; 35

η'.

Φρικτὸν θλιβερὸν θέαμα
τριγύρω μου ἐξανοίγω·
ποιῶν εἶναι τὰ σώματα
ποῦ πλέουσ' εἰς τὸ κῦμα;
ποιῶν τὰ κεφάλια; 40

κγ'.

Διὰ σᾶς ἡρώων κοπάδια,
δὲν φθάνει ἡ Χίος, ἡ Κύπρος·
τῶν Κυδωνίων δὲν φθάνουσιν
τῆς Κάσσου καὶ τῆς Κρήτης
ἡ κατοικία. 115

κδ'.

Ἄμμετε, μὴν ἀφήσετε
ζῶντα κανένα· ἀπ' αἷμα
τὰ αἰγαῖα νερὰ βαμμένα
κύματ' ἄς ἔχουν γέμοντα
ἀπὸ σφαγάδια. 120

²²⁸ Στο ίδιο, τ. Α', ό. π., σ. 196.

²²⁹ Φασουλάκης, «Οι ξένοι περί Ελλάδος - Ιδία περί Χίου», XX, τ. Η' (1976), σ. 24.

²³⁰ Στο ίδιο, σ. 24.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΔΟΥΛΕΙΑ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ - ΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΕΣ

«...Έτσι μικρός απ' την πατρίδα έφυγε
Που αμυδρώς θυμούνταν τη μορφή της.
Μα μες την σκέψη του την μελετούσε πάντα
Σαν κάτι ιερό που προσκυνώντας το πλησιάζεις,
σαν οπτασία τόπου ωραίου, σαν όραμα
ελληνικών πόλεων και λιμένων...».

Κ. Καβάφης, «Δημητρίου Σωτήρος(162-150 π.Χ)».

I. Η έννοια της δουλείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία - Η περίπτωση της Χίου

Η δουλεία, ως σχέση εξάρτησης και προϊόν βίας, είναι συνυφασμένη με την ιστορία της ανθρωπότητας. Προκειμένου να αποφευχθεί ο αναχρονισμός της χρήσης της έννοιας των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, όπως αυτή ορίστηκε από την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων την 10^η Δεκεμβρίου 1948 και να καταδειχθεί η μη οικουμενικότητα των ανθρωπιστικών ιδεών, πρέπει να τονισθεί ότι η δουλεία, ως αντιθετική έννοια της ελευθερίας, κατά την περίοδο την οποία μελετάμε, προσλαμβάνονταν διαφορετικά από τους Δυτικούς και διαφορετικά από τους Οθωμανούς.

Οι πρώτοι, την εξελάμβαναν ως δουλεία των Μαύρων από την Αφρική, που είχαν μεταφερθεί στη Βόρεια και στη Νότια Αμερική, οι δε Οθωμανοί, ως το σύστημα των αυτοκρατορικών δούλων, με τις συνακόλουθες κοινωνικές του προεκτάσεις. Αν και η πολιτισμένη Ευρώπη σταδιακά τον 19^ο αιώνα αποκηρύσσει τη δουλεία, οι Ευρωπαίοι, ακολουθώντας τις πρακτικές των Οθωμανών, αγοράζουν δούλους από τα παζάρια της Ανατολής, χωρίς ηθικούς ενδοιασμούς.²³¹ Από την άλλη,

²³¹ Στις πηγές γίνονται πολλές αναφορές σε αγοραπωλησίες δούλων Ελλήνων και Αφρικανών από Ευρωπαίους στα σκλαβοπάζαρα της Πόλης και της Αλεξάνδρειας, όχι για να τους διασώσουν από τους Οθωμανούς, αλλά για να τους χρησιμοποιήσουν ως ιδιωτικούς σκλάβους: «Ainsi les Européens font acheter dans les bazars (marchés destinés à ce trafic) les esclaves qui leur sont nécessaires; on leur délivre la quittance du prix (teskére), qui détermine la propriété acquise: ce titre sert à l'acquéreur pour faire passer l'Ham (acte de délivrance) au Mehkéme, lorsque, content de son serviteur, il veut lui accorder sa liberté; le même titre est exhibé et consigné, quand le maître cède son esclave à un autre»· Cattai, *Le Règne de Mohamed Aly*, ό. π., σ. 230. Για το εμπόριο των μαύρων σκλάβων βλ. στο ίδιο, σ. 231· Σχετικά με τη δουλεία στον χριστιανικό και στον μουσουλμανικό κόσμο έγινε πρόσφατα ένα διεθνές συνέδριο με θέμα: *Slavery at the Black Sea Region: Forms of Unfreedom at the Intersection of Islam and Christianity, c. 900- 1900*, (Leiden, 30-31 May 2017), An International Workshop hosted by Leiden University Studies Association. Ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη του Said, η οποία καταδεικνύει ότι ο Οριενταλισμός ενισχύει το δίπολο Δύσης-Ανατολής, δημιουργώντας ένα μέτωπο πνευματικής

η Δύση γοητεύεται από το εξωτικό στοιχείο και τον μυστικισμό που αποπνέει το χαρέμι με τις έγκλειστες οδαλίσκες και ο οριενταλισμός κεντρίζει το ενδιαφέρον περιηγητών και ερευνητών που προσπαθούν να εισχωρήσουν στα άδυτά του. Καθ' όλο τον 19^ο αιώνα η Ανατολή αποτελεί 'τόπο προσκυνήματος' για τους οριενταλιστές λογοτέχνες. Ο Σαϊντ αναφέρει ότι: «Σε ολόκληρο τον δέκατο ένατο αιώνα η Ανατολή και ειδικά η Εγγύς Ανατολή, ήταν ο κατεξοχήν τόπος όπου προτιμούσαν οι Ευρωπαίοι να ταξιδεύουν και για τον οποίον να γράφουν. Επιπλέον, αναπτύχθηκε ένα αξιολογικό σώμα ανατολικότροπης ευρωπαϊκής φιλολογίας, που συχνά ήταν βασισμένη σε προσωπικές εμπειρίες από την Ανατολή».²³²

Ο θεσμός της δουλείας ήταν τόσο βαθειά συνδεδεμένος με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, ώστε έμελε να κρατήσει μέχρι το τέλος της. Κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα η δουλεία έγινε αντικείμενο σκληρής κριτικής από τους Δυτικούς, αλλά και αντικείμενο άσκησης πολιτικής και διπλωματίας, τόσο εντός των κόλπων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όσο και σε διεθνές επίπεδο. Η περίπτωση της Χίου αποτελεί παράδειγμα ενδεικτικό των αντιλήψεων σύμφωνα με τις οποίες το Οθωμανικό κράτος αντιμετώπιζε τους μη μουσουλμάνους υπηκόους του, σε περιπτώσεις εξέγερσης ή ανυποταξίας. Η σκληρότητα με την οποία αντιμετωπίστηκαν οι Χίοι δε μπορεί να κατανοηθεί, εάν δε γίνει αναφορά στις κοινωνικές και νομικές συμβάσεις, οι οποίες καθόριζαν την έννοια της δουλείας και διέτρεχαν όλες τις εκφάνσεις της ζωής ενός Οθωμανού υπηκόου κατά τον 19ο αιώνα.

Στην Οθωμανική Ανατολή, η μορφή της δουλείας διέφερε λοιπόν ριζικά σε σχέση με αυτήν που επικρατούσε στο δυτικό κόσμο. Δεδομένης της κυριαρχίας του Ισλάμ στον χώρο που ήλεγχε η Οθωμανική Αυτοκρατορία, η δουλεία ήταν νομιμοποιημένη ήδη από την εποχή του Προφήτη, καθώς και ο ίδιος κατείχε δούλους. Η ομολογιακή μορφή της δουλείας ήταν το βασικό χαρακτηριστικό της. Μέσα από μία πολύπλοκη νομοκανονολογική βάση, αρκούσε η σύλληψη αιχμαλώτων και η μεταστροφή τους στο Ισλάμ, συχνά δια της βίας, προκειμένου να μετατραπούν σε

σύγκρουσης, καλώντας τη Δύση να ελέγξει την Ανατολή και, κατ' επέκταση, να τη χειραγωγήσει και να την κυβερνήσει· Said, *ό.π.*, *passim*.

²³² Στο *ίδιο*, σ. 192. Ο Σαϊντ, ως αντιπροσωπευτικούς οριενταλιστές λογοτέχνες αναφέρει τον Φλωμπέρ, τον Ντισραέλι, τον Μαρκ Τουαίν, τον Kinglake, τον William Lane, τον Pierre Loti, τον Μπάυρον, τον Ουγκώ, αλλά και τον Σατωμπριάν, τον Λαμαρτίνο, το Νερβάλ, τον Ρενάν, τον Σασύ και άλλους· Στο *ίδιο*, σ. 192-240 κ.εξ.

δούλους, χωρίς ωστόσο να χάσουν την ελπίδα για πιθανή απελευθέρωση.²³³ Οι μαζικές αιχμαλωτίσεις ατόμων, ιδίως σε καιρό πολεμικών συρράξεων, ήταν μία συνήθης οθωμανική πρακτική –όπως άλλωστε και στη Δύση– τις συνέπειες της οποίας τις γνώριζαν πολύ καλά οι υπόδουλοι των Οθωμανών.²³⁴

Στον ισλαμικό κόσμο η δουλεία, με τις διαφοροποιημένες κατά τόπους και περιόδους εφαρμογές της, διαδόθηκε ευρέως, μετά την εισαγωγή του θεσμού των στρατιωτών-δούλων στο Χαλιφάτο των Αββασιδών τον 9ο μ. Χ. αιώνα. Τον 14ο αιώνα η άνοδος του οθωμανικού κράτους σηματοδεύτηκε από την εφαρμογή της υπηρεσίας δούλων ως στρατιωτών και αξιωματούχων της διοίκησης, οι οποίοι μέσω του *devşirme*,²³⁵ συνεισέφεραν αποφασιστικά στην εξάπλωσή του. Αυτό το είδος δουλείας, το οποίο στη βιβλιογραφία είναι γνωστό ως *kul*, συνυπήρχε με τη δουλεία εντός του χαρεμιού, την οικιακή και την αγροτική.²³⁶ Οι δούλοι, συνήθως, εξισλαμίζονταν. Σε θεωρητικό επίπεδο, εξισλαμισμός δε σήμαινε την απόκτηση πλούτου, αλλά δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την είσοδο του ατόμου στο δημόσιο τομέα, ενώ παράλληλα του εξασφάλιζε μία θέση στο δίκτυο πατρωνίας,²³⁷

²³³ Η βιβλιογραφία για τη δουλεία στην αραβική και οθωμανική Ανατολή και για το νομικό καθεστώς των δούλων –πολλοί από τους οποίους ήταν αιχμάλωτοι πολέμου– είναι πολύ μεγάλη· βλ., επιλεκτικά: Ignatius Mouradja d' Osson, *Tableau Général de l'Empire Ottoman*, τ. 5, Firmin Didot, Παρίσι 1824, σ. 85-94· Young, *Corps de Droit Ottoman*, τ. 2, ό. π., σ. 166 κ. εξ· Schacht, *Introduction au droit musulman*, ό. π., σ. 109-111· Fattal, *Le statut légal des non-Musulmans en pays d'Islam*, ό. π., σ. 71-143· Lewis, *Le langage politique de l'Islam*, ό. π., σ. 110-138· Robert Brunschwig, «Abd (esclavage)», *Encyclopédie de l'Islam*, 2e édition, τ. I (1960), σ. 25-37· Murray Gordon, *Slavery in the Arab World*, New Amsterdam, Νέα Υόρκη 1989· Hakan Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise 1800-1809*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 1996· Ehud Toledano, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, University of Washington Press, Seattle 1998· Malek Chebel, *L'esclavage en Terre d'Islam*, Fayard, Παρίσι 2007. Σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο βλ. Moaçanin, «Some Remarks on the Supposed Muslim Tolerance Towards dhimmis», ό. π., σ. 209-215.

²³⁴ Για παράδειγμα, προκειμένου ν' αποτρέψουν το ενδεχόμενο αιχμαλωσίας ή ομηρίας των αμάχων, οι κάτοικοι της Σαμοθράκης φυγάδευσαν τα γυναικόπαιδα πριν από τη μάχη με τους Τούρκους, τους οποίους αποβίβασε στο νησί ο Κάρα Αλής με σκοπό την τιμωρία των κατοίκων, διότι εξεγέρθηκαν κατά των Οθωμανών. Η μάχη έλαβε χώρα την 1^η Σεπτεμβρίου 1821. Το ίδιο έκαναν και οι Μεσολογγίτες κατά την πρώτη φάση της πολιορκίας του Μεσολογγίου. Για τα γεγονότα στη Σαμοθράκη βλ. Γιώργος Κουτζακιώτης, «Μία αφανής εξέγερση νησιωτών στη γειτονιά του Καπουδάν Πασά. Αρχαιακή τεκμηρίωση των γεγονότων της Σαμοθράκης», στο *Όψεις της Επανάστασης του 1821*, Δ. Δημητρόπουλος, Χρ. Λούκος, Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου*, Αθήνα 12-13 Ιουνίου 2015, Περιοδικό *Μνήμων*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2018, σ. 59-86.

²³⁵ Ο θεσμός αυτός, αν και εξυπηρετούσε ανάγκες του οθωμανικού κράτους, είχε ως συνέπεια τον εξισλαμισμό των νέων που στρατολογούνταν· Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο*, ό. π., σ. 28.

²³⁶ Toledano, *Slavery and Abolition*, ό. π., σ. 4-5 κ. εξ.

²³⁷ Το σύστημα της πατρωνίας έδινε τη δυνατότητα στους δούλους να απελευθερωθούν και να αποκτήσουν μία σχετικά καλύτερη ζωή (να εργασθούν σε καλύτερες συνθήκες, να παντρευτούν κλπ.). Οι σκλάβοι δημιουργούσαν μία σχέση 'εξάρτησης' με τους πάτρωνες-διαμεσολαβητές, στους οποίους όφειλαν, ως αντάλλαγμα, εκδουλεύσεις. Για το δίκτυο πατρωνίας και για την εξάρτηση/προσκόλληση του δούλου στους πάτρωνες, τόσο εντός του καθεστώτος της δουλείας όσο και κατά την απελευθέρωσή του, βλ. τις εξής μονογραφίες: Toledano, *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression*

η οποία απέρρευε από την ισλαμική αγαθοεργία. Στην περίπτωση των αιχμαλώτων, ο εξισλαμισμός γινόταν συχνά με χρήση βίας, φυσικής ή ψυχολογικής.²³⁸

Η φιλολογία περί «ήπιας» δουλείας στην οθωμανική κοινωνία εδραζόταν κυρίως στις ευκαιρίες *κοινωνικής κινητικότητας* που ίσχυαν για τους σκλάβους του Σουλτάνου. Συνεχίζοντας την παράδοση της χρήσης εξισλαμισμένων αιχμαλώτων πολέμου ή μέσω του «φόρου» του παιδομαζώματος, οι Αραβικές Αυτοκρατορίες του μεσαίωνα και η Οθωμανική αργότερα, «διασκέδαζαν» την ψυχοκοινωνική αποξένωση του αιχμαλώτου από το οικείο του περιβάλλον, χρησιμοποιώντας τον ως απαραίτητο εργαλείο άσκησης πολιτικής. Η πλειοψηφία των εξισλαμισθέντων δούλων ανήκε στα κατώτερα κοινωνικά στρώματα. Η αποδοχή της ισλαμικής κοσμοθεωρίας τούς έδινε το δικαίωμα του «ανήκειν» στην ισλαμική κοινότητα, στην οποία οι μουσουλμάνοι θεωρούνταν πολίτες πρώτης κατηγορίας, σύμφωνα με το ισλαμικό δίκαιο. Οι προϋποθέσεις για να χαρακτηριστεί κάποιος ως δούλος ήταν, είτε να μην έχει απαγορευθεί η αιχμαλωσία του εν καιρώ πολέμου, είτε να είναι ο ίδιος θύμα απαγωγής, είτε αντικείμενο δουλεμπορίου. Γνώμονας απόδοσης της νομικής ιδιότητας του δούλου ήταν η *βούληση του Σουλτάνου*, ως εκπροσώπου της ισλαμικής κοινότητας (*umma*) και οι *ειδικές θρησκευτικές συνθήκες* (*mesag-I istirkak*) της υποδούλωσης των ξένων υπηκόων.

Κατά την εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ο προσπορισμός σκλάβων γινόταν μέσω της κατάκτησης και της αιχμαλωσίας των μελών των οικογενειών των ηττημένων και της μετατροπής τους στις δύο κυριότερες κατηγορίες υπηρετικού προσωπικού: α) των *αξιωματούχων της διοίκησης και των στρατιωτικών*

1840-1890, Princeton University Press, Πρίνστον 1982· του ίδιου, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1990· του ίδιου, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, University of Washington Press, Σιάτλ 1998· του ίδιου, *As If Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, New Haven, Yale University Press, Λονδίνο 2007· του ίδιου, «The Imperial Eunuchs of Instabul: From Africa to the Heart of Islam», *Middle Eastern Studies*, vol. 20, No 3, Taylor and Francis, Ltd (1984), σ. 379-390. http://www.jstor.org/stable/4283016?seq=1#page_scan_tab_contents Accessed: (21/05/2013).

²³⁸ Ο Gross, μέλος της γαλλικής αποστολής για την απελευθέρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων στην Αύγυπτο, στην έκθεσή του προς τον κόμητα Ferronays (Κάιρο 16 Οκτωβρίου 1828) αναφέρει σχετικά με τον εξισλαμισμό των αιχμαλώτων: «Οι Τούρκοι κάτοχοι δούλων επιχειρούν δια παντός μέσω όπως βιάσωσιν αυτούς να ασπασθώσι το Ισλάμ. Δεν φεΐδονται ουδεμιάς κακής μεταχείρισεως. Εάν οι δούλοι παρέμεναν Χριστιανοί, τότε οι Τούρκοι δεν θέλουν να πωλήσωσιν αυτούς εις Χριστιανούς»· Μοσχονάς, «Πληροφορία», *ό. π.*, σ. 242. Σε άλλη έκθεσή του προς τον Ferronays, με ημερομηνία 20 Ιανουαρίου 1829 ο Gross αναφέρει: «Οι παρά τοις Μουσουλμάνοις εξισλαμίσθησαν ή διότι ήθελον να αποφύγουν την κακομεταχείρησιν έως ότου εξισλαμισθούν ή διότι ήθελον να αποφύγουν την κακομεταχείρησιν έως ότου αλλαξοπιστήσωσι ή επειδή, νέοι όντες, ηγγόνουν τι έπραττον»· *στο ίδιο*, σ. 245. Βέβαια, αυτό δεν ίσχυε παντού και πάντα.

(kul) και β) των γυναικών σκλάβων (cariye), οι οποίες προορίζονταν για το χαρέμι του Σουλτάνου ή άλλων ανώτατων αξιωματούχων του κράτους. Η οθωμανική ελίτ αποκτούσε σκλάβους κυρίως ως ένδειξη κοινωνικού status για τον απλό λόγο ότι, εφόσον είχε τη δυνατότητα να αποκτήσει και να συντηρεί δούλους, είτε μέσω της αγοράς, είτε ως προσφερόμενα ‘δώρα’, μπορούσε, κατ’ επέκταση, να ασκεί έλεγχο επάνω και σε άλλα άτομα. Όσο η αυτοκρατορική οικογένεια νομιμοποιούσε την αναπαραγωγή της μέσω της δουλείας, με τη χρήση των cariye ως ‘μηχανών αναπαραγωγής’, τόσο edικαιοδογείτο η μίμηση του συγκεκριμένου μηχανισμού από τις οικογένειες της κοινωνικής ελίτ. Η απόκτηση σκλάβων ήταν απόλυτα εναρμονισμένη με τον οθωμανικό τρόπο ζωής και, εκτός από επίδειξη πλούτου, αποτελούσε και τρόπο έκφρασης του θρησκευτικού αισθήματος των μουσουλμάνων.²³⁹

Επομένως, ο τρόπος οργάνωσης του παλατιού²⁴⁰ και οι εκφάνσεις της σουλτανικής εξουσίας, σε επίπεδο κύρους και δύναμης, έγιναν πρότυπο μίμησης από την άρχουσα τάξη, τόσο της πρωτεύουσας όσο και των επαρχιών. Η οθωμανική εξάπλωση σταματάει, σταδιακά, από τον 17^ο αιώνα και το σύστημα kul υφίσταται αλλαγές, οι οποίες κατατείνουν στη διαφοροποίηση του τρόπου προσπορισμού των

²³⁹ «Slavery was an institution that not only enabled slave owners to demonstrate their wealth through the purchase and manumission of slaves, but also because it gave them the opportunity to manifest their piety through the conversion of their slaves to Islam {...}. It also supported the local elite’s endeavor to project the ‘Ottoman’ lifestyle and copy patterns of Ottoman elitist behavior {...}». Yannis Spyropoulos, «Slaves and Freedmen in 17th- and early 18th- century Ottoman Crete», in *Turcica*, τ. 46, 2015, σ. 197.

²⁴⁰ Θα πρέπει να σταθούμε λίγο στο χαρέμι, ένα θεσμό, ένα ζωντανό οργανισμό, που αποτελούνταν αποκλειστικά από δούλους, είτε λευκούς, είτε μαύρους ευνούχους, αλλά ακόμη και από παιδιά. Σχετικά με το χαρέμι βλ. Toledano, *The Imperial Eunuchs of Instabul*, ό. π., σ. 379 κ. εξ. Η δύναμή του υπήρξε καθοριστικής σημασίας, κυρίως μετά την ενέργεια του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς να παντρευτεί σε νόμιμο γάμο μία σκλάβα από το χαρέμι του, την περιβόητη Ρωξελάνη ή Χιουρέμ Σουλτάνα, παραγκωνίζοντας τον θεσμό της επιγαμίας που μέχρι τότε ίσχυε. Η ενέργειά του αυτή ισχυροποίησε τις ευνοούμενες σκλάβες του χαρεμιού, οι οποίες από χασεκί (εκλεκτές του Σουλτάνου) γίνονταν στη συνέχεια Βαλιδέ Σουλτάνες (Μητέρες Σουλτάνων) και εμπλέκονταν στη εξουσία εξυφαίνοντας συχνά δολοπλοκίες στην προσπάθειά τους να διατηρήσουν την εύνοια του Σουλτάνου υπέρ των απογόνων τους. Για τον σημαντικό ρόλο που επιτελούσε το χαρέμι, τη διάρθρωσή του και την εμπλοκή των γυναικών του Σουλτάνου (πρώην σκλάβων) στα πολιτικά ζητήματα της Αυτοκρατορίας βλ. Δημήτριος Γιαννακούδης, *Ο θεσμός της δουλείας στην όψιμη Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Μεταπτυχιακή εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Νομική Σχολή, Τομέας Διεθνών Σπουδών ΜΠΣ, Κομοτηνή 2016, σ. 55-79, 81-99· επίσης, Peirce, *Το σουλτανικό χαρέμι*, ό. π. Για τον σημαντικό ρόλο που διαδραμάτισε στη διακυβέρνηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας η κατά πολλούς χιακής καταγωγής Αναστασία και αργότερα Κιοσέμ Σουλτάνα, σύζυγος του Αχμέτ Α΄, μητέρα των Σουλτάνων Μουράντ Δ΄ και Ιμπραήμ και γιαγιά του Σουλτάνου Μεχμέτ Δ΄ βλ. Ιωάννα Τσάκωνα, *Στα χρόνια της Κιοσέμ Σουλτάν. Μια Ελληνίδα Σουλτάνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 17^{ου} αιώνα*, εκδ. Αιώρα, Αθήνα 2017· Ο αριθμός των σκλάβων που είχε ένα χαρέμι προσδιόριζε την κοινωνική θέση ενός Οθωμανού. Kecia Ali, *Marriage and Slavey in Early Islam*, Καίμπριτζ 2010, σ. 22.

δούλων, δεδομένου ότι εκλείπει πλέον η δορυάλωτος ‘πρώτη ύλη’ της δουλείας, δηλαδή οι αιχμάλωτοι πολέμου. Ως εκ τούτου, αρχίζει να αναπτύσσεται σταδιακά το σύστημα της *δουλοκτησίας από δούλους*. Η θεσμοθετημένη ανέλιξη των δούλων του Σουλτάνου στη διοίκηση και η δημιουργία ενός ευρέως ‘νοικοκυριού’ στηριζόμενου στη δουλεία, το οποίο αποτελούσε τον πυρήνα της κοινωνικής οργάνωσης, έκανε επιτακτική την ανάγκη της διαιώνισής του με τη συγκεκριμένη μορφή. Δεδομένου ότι εξέλειπε το ανθρώπινο δυναμικό,²⁴¹ οι ενταγμένοι στο σύστημα απελεύθεροι δούλοι στράφηκαν στην αγορά άλλων δούλων, τόσο ανδρών όσο και γυναικών, τους οποίους εκπαίδευαν προκειμένου να ανταποκριθούν στα καθήκοντά τους.²⁴²

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Εντέμ πασάς, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο οποίος αγοράστηκε από πράκτορα τού Χουσερέβ πασά κατά τη σφαγή της Χίου. Ο Εντέμ υιοθετήθηκε από τη δεύτερη σύζυγο του Χουσερέβ, η οποία τον ανέθρεψε. Η εκπαίδευσή του έγινε από παιδαγωγούς εντός του παλατιού, καθώς ο Χουσερέβ, μην έχοντας ο ίδιος φυσικούς απογόνους, συγκέντρωνε ορφανά και εγκαταλελειμμένα παιδιά, τα οποία ανέτρεφε, προκειμένου να γίνουν αξιωματούχοι του κράτους. Ο Εντέμ ήταν ένας από τους πενήντα σκλάβους που αγόρασε και εκπαίδευσε ο Χουσερέβ, οι οποίοι, κατά τη διάρκεια της κρατικής τους υπηρεσίας, έφθασαν μέχρι τον τίτλο του Πασά, ενώ μερικοί από αυτούς κατάφεραν να καταλάβουν και υψηλότερους θώκους στον κρατικό μηχανισμό.

Ιδιαίτερη σημασία αποδίδουμε στο γεγονός ότι και ο ίδιος ο Χουσερέβ ήταν προϊόν εξαγοράς, προϊόν δηλαδή του οθωμανικού συστήματος δουλοκτησίας. Κιρκάσιος στην καταγωγή, εισήλθε στον οίκο του Σαήτ Εφένδη, ως αρχηγός του σώματος των σκαπανέων, ενώ αργότερα εντάχθηκε στη σωματοφυλακή του Σουλτάνου. Ο Kucuk Huseyin Paşa, αρχηγός του ναυτικού, συνετέλεσε στην άνοδό του. Ο Toledano αναφέρει σχετικά με τους ‘μαθητευόμενους’ σκλάβους, τους οποίους αποκαλεί ‘scholars’: «Their slavery was milder, better integrated, more ‘open’».²⁴³

²⁴¹ Το γεγονός ότι εξέλειπε το ανθρώπινο δυναμικό, λόγω του ότι σταμάτησε η εξάπλωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δε σημαίνει ότι εξέλειπαν και οι πόλεμοι μεταξύ του Ισλάμ και της Χριστιανοσύνης και η συνεπαγόμενη πρόσκτηση αιχμαλώτων πολέμου μέσω των επιδρομών από θάλασσα ή ξηρά, καθώς και η δουλοποίησή τους.

²⁴² Toledano, *Slavery and Abolition*, ό. π., σ. 25.

²⁴³ Στο ίδιο, σ. 16.

Η κοινωνική κινητικότητα²⁴⁴ ήταν ιδιαίτερα έντονη στο δυναμικό σύστημα της δουλείας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Αν και οι δούλοι αξιωματούχοι ήταν ένας θεσμός, ο οποίος επιβίωσε μέχρι και τον 19^ο αιώνα, ο αριθμός τους ήταν μικρότερος από αυτόν των δούλων των κατώτερων κοινωνικών τάξεων. Κατά τον 16^ο αιώνα, όταν η Κωνσταντινούπολη ήταν μια από τις μεγαλύτερες πόλεις της Αυτοκρατορίας –αν όχι η μεγαλύτερη– ο αριθμός των εν ενεργεία δούλων και των απελευθέρων ανερχόταν στο 20% του πληθυσμού. Τη φυλετική σύνθεση των δούλων, μέχρι και τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, αποτελούσαν κυρίως Ευρωπαίοι και Ευρωασιάτες, αλλά η σταδιακή παρακμή της πολεμικής μηχανής της Αυτοκρατορίας τής στέρησε το πολύτιμο ανθρώπινο δυναμικό. Από τον 19^ο αιώνα και εξής Αφρικανοί σκλάβοι αρχίζουν να μεταφέρονται στην Αυτοκρατορία ως δούλοι,²⁴⁵ ενώ μετά το 1860 Κιρκάσιοι δούλοι μεταναστεύουν μαζικά στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, λόγω των πολεμικών συγκρούσεων στον Καύκασο.

Όπως ήταν φυσικό, οι επαρχίες οι οποίες απολάμβαναν ένα βαθμό αυτονομίας, όπως η Τυνησία και η Αίγυπτος, μιμούνταν τον τρόπο οργάνωσης της κεντρικής εξουσίας με τη στρατολόγηση δούλων, την εκπαίδευση και μόρφωσή τους για την κάλυψη στρατιωτικών και διοικητικών αναγκών.²⁴⁶ Το σύστημα της δουλείας

²⁴⁴ Με τον όρο ‘κοινωνική κινητικότητα’ εννοούμε τη δυνατότητα των δούλων του Σουλτάνου να μεταπηδούν σε ανώτερη τάξη, εάν είχαν τα ανάλογα προσόντα, αλλά και να εκπίπτουν σε κατώτερη, εάν το αποφάσιζε ο Σουλτάνος.

²⁴⁵ Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μελέτη του Γιάννη Σπυρόπουλου που αναφέρεται στους μαύρους σκλάβους, οι οποίοι μεταφέρθηκαν από διάφορα μέρη της Αφρικής στην Κρήτη κατά τον 18 αιώνα. Μέσα από τρία σπάνια έγγραφα αυτής της περιόδου, περιγράφονται και αναλύονται οι πολιτισμικές εμπειρίες των μαύρων σκλάβων και η δουλεία ως νέα κατάσταση, οι κοινωνικές συμπεριφορές απέναντι τους, η πολιτική που ακολούθησε το οθωμανικό Κράτος και η δημιουργία μίας ομοιογενούς μαύρης συλλογικής ταυτότητας. Spyropoulos, «The creation of a homogeneous collective identity: towards a history of the black people in the Ottoman Empire», in *International Journal of Turkish Studies*, τ. 16, Nos. 1 & 2, Ρέθυμνο 2010, σ. 25-46.

²⁴⁶ Το ίδιο σύστημα κοινωνικής κινητικότητας και η ανάρρηση σκλάβων σε υψηλά διοικητικά και στρατιωτικά αξιώματα ίσχυε σε όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και φυσικά στην Αίγυπτο. Ο Gross, σε έκθεσή του, της 20^{ης} Ιανουαρίου 1829, προς τον Ferronays αναφέρει: «Η τύχη της Αιγύπτου ήτο πάντοτε να διοικείται υπό απελευθέρων δούλων. Οι Έλληνες είναι ευφείς και πνευματώδεις. Και ο Αντιβασιλεύς γνωρίζει τούτο δι’ ο προορίζει τους εναπομείναντας δούλους εις τα ανώτερα αξιώματα: εις τας στρατιωτικές σχολάς, τα επιτελεία, το ναυτικόν και την βιομηχανίαν {...}» Μοσχονάς, «Πληροφορίες», ό. π., σ. 246. Ο Πολίτης αναφέρει ανάμεσα σε άλλα παραδείγματα και την περίπτωση των Χίων αδελφών Ζαννή και Θεοδώρου Αντωνίου Ευμορφοπούλου, τους οποίους αναζητεί από το Λονδίνο ο αδελφός τους Λεοντής και τελικά εντοπίζει στην Αίγυπτο σε σημαντικές διοικητικές θέσεις. (Υπάρχει και τρίτος αδελφός, ο Νικόλαος, του οποίου τα ίχνη χάνονται στην Μπράϊλα). Σε ένθερμη συστατική επιστολή του Ζωγράφου προς τον Μ. Τοσίτσα, προκειμένου να δοθεί στον Λεοντή κάθε δυνατό μέσον και να του παρασχεθεί η απαιτούμενη ασφάλεια για την προσέγγιση των αδελφών του, αποκαλύπτεται ότι τα δύο του αδέρφια έχουν εξισλαμισθεί και έχουν υψηλές θέσεις στον αιγυπτιακό στρατό: «Zanis Antoine Eumorfopoulo, sous le nom Hourout effendi, Mouterzim Haziret Séraskereï, soit Hurut effendi traducteur de S.A. le Séraskier». «Théodore Antoine Eumorfopoulo, sous le nom de Hassan Husein effendi, Moushasin Gardaï Evel, soit Hassan Hussein

στην Αίγυπτο μετασχηματίστηκε από τον Μωχάμετ Άλη στα πρότυπα της Υψηλής Πύλης.²⁴⁷ Έτσι, το Κάιρο ανταγωνίζεται την Κωνσταντινούπολη στο δουλεμπόριο²⁴⁸ και οι δύο πόλεις αποτελούν τα μεγαλύτερα ‘κέντρα υποδοχής’ Ελλήνων σκλάβων.²⁴⁹ Στα μεγάλα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής, οι αγοραπωλησίες δούλων αποτελούν μία καθημερινή πρακτική, απόλυτα εναρμονισμένη με την κουλτούρα των κατοίκων. Οι δούλοι χωρίζονται σε κατηγορίες, ανάλογα με το χρώμα του δέρματός τους, την ηλικία, τον σωματότυπο, τα χαρακτηριστικά τους, τον βαθμό συγκατάβασης και γενικότερα τα προσόντα τους. Η κατηγοριοποίησή τους αντικατοπτρίζεται στην τιμή πώλησης.²⁵⁰

effendi premier secrétaire et commandant le 1er bataillon de la Garde» Athanase Politis, *Les rapports de la Grèce et de l'Égypte pendant le règne de Mahamed Aly (1833-1849)*, Istituto Poligrafico dello stato per la Reale Società di Geografia d' Egitto, Ρώμη 1935, σ. cxvii, 296-297. Σε επιστολή του Ευμορφόπουλου προς τον Τρικούπη για την αναζήτηση και απολύτρωση των σκλαβωμένων αδελφών του, την οποία εντοπίσαμε στο Αρχείο του Υπ. Εξ., με στοιχεία φακέλου, 60/1, 1836, 5796, ο αποστολέας αναγράφεται ως Ιωάννης και όχι ως Λεοντής Ευμορφόπουλος. Το πιθανότερο είναι να μην έχουν γραφεί σωστά τα στοιχεία του αποστολέα στο φάκελο· βλ. Παράρτημα αρ. 2 α/β.

²⁴⁷ Το σύστημα της δουλείας στην Αίγυπτο ήταν διαφοροποιημένο σε σχέση με άλλες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η χρήση των στρατιωτών-δούλων και δούλων, οι οποίοι εργάζονταν στα αγροκτήματα ήταν διαδεδομένη. Όμως, ο θεσμός των στρατιωτών-δούλων, κατά το οθωμανικό πρότυπο, με σκλάβους από το Σουδάν ως ‘πρώτη ύλη’, εισήχθη από τον Μωχάμετ Άλη. Οι αγροτικοί δούλοι δεν ξεπερνούσαν τον αριθμό των φτωχών Αιγυπτίων αγροτών (φελάχων). Ωστόσο, σε περιόδους αύξησης της αγροτικής δραστηριότητας, η χρήση δούλων ως ανθρώπινου δυναμικού αυξανόταν· Toledano, *As if silent and absent*, ό. π., σ. 198.

²⁴⁸ «Λόγω μεγέθους όσο και στρατηγικής θέσης η Αίγυπτος ήταν πολύ κοντά στις μη Μουσουλμανικές περιοχές του νοτίου Σουδάν και ως εκ τούτου η ζήτηση σκλάβων ικανοποιούνταν με τον προσπορισμό Μαύρων από τις περιοχές αυτές. Το 1838 το Κάιρο είχε περίπου 30.000 σκλάβους, τα ¾ των οποίων ήταν Αφρικανοί»· Madeline Zilfi, *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 2010, σ. 133.

²⁴⁹ Ο αριθμός των Ελλήνων δούλων που μεταφέρθηκαν στην Αίγυπτο είναι πράγματι μεγάλος. Ο Gross, σε έκθεσή του, της 20^{ης} Ιανουαρίου 1829 προς τον Ferronays, αναφέρει: «Οι εν Αιγύπτω Ελεύθεροι Έλληνες ανεβίβαζαν τους δούλους εις 12.000 οίτινες ευρίσκοντο εν Αιγύπτω από πέντε ή εξ ετών· ο Πατριάρχης Αλεξανδρείας εις 15.000. Πρόκειται περί υπερβολών». Ο Μοσχονάς υπολογίζει τον αριθμό των Ελλήνων αιχμαλώτων βάσει του αντιτίμου που πλήρωναν οι κάτοχοί τους: «Δεδομένου ότι εισεπράττετο δικαίωμα ενός ταλλήρου δι’ ένα έκαστον δούλον και δεδομένου ότι εισεπράχθησαν περί τα 6.000 ή 7.000 τάλληρα, ως εκ τούτου έπεται ότι 8.000 ή 9.000 δούλοι Έλληνες έφθασαν εν Αιγύπτω (διαρκούσης της Ελληνικής Επαναστάσεως έως του 1827)»· Μοσχονάς, «Πληροφορία», ό. π., σ. 244-245.

²⁵⁰ «Το χρώμα του δέρματος υποδήλωνε, αλλά δεν όριζε πάντα την εργασία του σκλάβου. Ποιο ακριβοί ήταν οι ανοιχτόχρωμοι Ευρωπαίοι και οι Καυκάσιοι σκλάβοι, ακολουθούμενοι από τους μαύρους ευνούχους, ενώ στην τελευταία κλίμακα ήταν οι Υποσαχάριοι και εν γένει οι Αφρικανοί. Οι λευκές και μαύρες γυναίκες πωλούνταν ανάλογα με τα προσόντα τους και τον βαθμό συγκατάβασης του χαρακτήρα τους. Οι απελεύθεροι μαύροι ήταν λιγότεροι από τους απελεύθερους λευκούς στις κοινωνίες των βορείων επαρχιών»· Zilfi, ό. π., σ. 137. Ο Σπυρόπουλος αναφέρει σχετικά: «Factors such as age, skin colour, virginity, mental and physical disabilities, and even previous attempts to escape, significantly influenced slave prices. In all cases the most expensive slaves were those between the ages of 10 and 35 years with the highest bids given for white virgin girls between 13 and 25 years, and teen boys, while at the other end of the spectrum were those with disabilities and black slaves». Spyropoulos, «Slaves and Freedmen», ό. π., σ. 182. Ο ίδιος συμπληρώνει: «Ottoman regulations

Όπως είδαμε σε οικείο τόπο, σύμφωνα με την ισλαμική νομική κοσμοαντίληψη, οι χριστιανοί, ως ένας από τους λαούς της Βίβλου, ανήκαν –μαζί με τους εβραίους– στην κατηγορία των ζιμμήδων (zimm'i) και ως εκ τούτου απολάμβαναν το σεβασμό των μουσουλμάνων στην επικράτεια του Ισλάμ (Dar el Islam), με αντάλλαγμα την υποταγή (Raiyett). Σε περίπτωση όμως που εξεγείρονταν εναντίον του Σουλτάνου (περίπτωση της Χίου), ή βοηθούσαν τους εχθρούς της Αυτοκρατορίας, εξέπιπταν αυτομάτως από το καθεστώς του zimm'i σε αυτό του harbi, δηλαδή του πολεμίου, όπως οριζόταν ο κόσμος του πολέμου (Dar el harb). Οι harbi τιμωρούνταν με δουλοποίηση και οι περιουσίες τους απαλλοτριώνονταν.²⁵¹ Η ιδιότητα του reaya αφορούσε όλους τους υπηκόους του Σουλτάνου και φυσικά και τους χριστιανούς.²⁵²

Οι επαναστατικές ενέργειες των Ελλήνων είχαν ως αποτέλεσμα να χάσουν τα προνόμια των zimm'i και να αποκυρηχθεί η Επανάσταση από τους Οθωμανούς, οι οποίοι της απέδωσαν θρησκευτική και εθνική χροιά.²⁵³ Οι Χίοι ειδικότερα, με την

(kanunnames) about slave prices and taxes usually treated black and white slaves in different categories: βλ. του ίδιου, «The creation of a homogeneous collective identity», *ό. π.*, σ. 33.

²⁵¹ Ο Erdem αναφέρει σχετικά: «There is no question about the legality of the capture of non-Muslims from the Dar-ül harb. After a battle or a conquest it was up to the sovereign (veliyülemr) to decide the fate of the captives or the defeated». Συμπληρώνει δε ότι οι μαζικές υποδουλώσεις των πληθυσμών θα είχαν καταστροφικές επιπτώσεις στην πολιτική και κυρίως στη χρηματοδότηση των επεκτατικών πολέμων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, δεδομένου ότι θα εξέλειπαν τα έσοδα τόσο από τον κεφαλικό φόρο όσο και από την εν γένει οικονομική δραστηριότητα, εάν απεδίδετο μαζικά το καθεστώς του δούλου. Τονίζει επίσης ότι η σφαγή επεφυλάσσετο γι' αυτούς που είχαν αντισταθεί ενεργά εναντίον των Οθωμανών, ενώ τα λύτρα σχετίζονταν με συγκεκριμένα άτομα και όχι με ολόκληρες κοινότητες. Erdem, *Slavery in the Ottoman Empire*, *ό. π.*, σ. 2-3. (Στη σελίδα 26 γίνεται αναφορά στον ελληνικό Αγώνα της ανεξαρτησίας και στην περίπτωση της Χίου).

²⁵² Η έννοια του ραγιά reaya (παραγόμενη εκ της ιδιότητας raiyett) αποδιδόμενη τόσο στους μη μουσουλμάνους όσο και στους μουσουλμάνους υπηκόους του Σουλτάνου, οι οποίοι αποτελούσαν τον λαό των παραγωγικών τάξεων που διαβίωναν μη εξαρτώμενοι από επίσημες κυβερνητικές δραστηριότητες, είναι το ένα άκρο του διπόλου reaya-askeriye. Η τάξη των askeriye, δηλαδή η άρχουσα τάξη των πολιτικών, θρησκευτικών και στρατιωτικών αξιωματούχων της Αυτοκρατορίας, οι οποίοι, ως επί το πλείστον, απολάμβαναν φοροαπαλλαγών, αλλά ως εξαρτώμενοι από τον Σουλτάνο μπορούσαν ανά πάσα στιγμή να εκπέσουν του αξιώματός τους και να χάσουν την περιουσία τους μέσω της απαλλοτριώσεώς της υπέρ του κράτους, ήταν το άλλο άκρο του διπόλου. Σε αντίθεση με την επικράτεια του Ισλάμ (Dar el Islam) που περιελάμβανε τους μουσουλμάνους, η επικράτεια του πολέμου (Dar el Harb) περιελάμβανε κατά καιρούς τους Πέρσες, αλλά κατά κύριο λόγο τους Δυτικούς και τους Ρώσους. Συνεκδοχικά, η κυριαρχία του Ισλάμ ως αληθούς πίστης και ως κυρίαρχης θρησκείας του κράτους, διαχώριζε τους μουσουλμάνους από τους μη μουσουλμάνους στο πεδίο της κοινωνικής και ηθικής ανωτερότητας. Zilfi, *ό. π.*, σ. 8-18.

²⁵³ Η άποψη αυτή εκφράζεται ξεκάθαρα στην Proclamation au peuple Musulman par le Hatti-Chérif du 1er Dgemagiul Ackhis (20 Déc. 1827), expédié à tous les Pachas et Gouverneurs des Provinces de l'Émpire: «[...] le dessein des infidèles, ce dont Dieu nous délivre, étant tout simplement d'anéantir de dessus la terre la nation musulmane et de fouler aux pieds la religion de Mahomet, cette guerre est une guerre religieuse et nationale» Cattai, *ό. π.*, σ. 188-193, (βλ. το απόσπασμα στις σ. 192-193). Ο Δζεβδέτ πασάς, του οποίου την ιστορική αφήγηση μάς μεταφέρει ο Μοσχόπουλος με σχολιασμό, στο

εξέγερσή τους διέκοψαν, έστω και προσωρινά, τη σχέση υποταγής και προστασίας με το Οθωμανικό κράτος.²⁵⁴ Ως εκ τούτου, η Χίος έπρεπε να κατακτηθεί εκ νέου, προκειμένου να επανέλθει υπό οθωμανικό έλεγχο.²⁵⁵ Λόγω της στρατηγικής της θέσης, του ανθηρού εμπορίου της, της μεγάλης φοροδοτικής της ικανότητας και της συνεισφοράς της σε εργατικό δυναμικό —κυρίως στους ναυστάθμους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας— αλλά και λόγω της παραγωγής της πολύτιμης μαστίχας, ήταν μία από τις σημαντικότερες κτήσεις της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ευνοημένη από τους προνομιακούς ορισμούς περί αυτοδιοικήτου.

Για όλους αυτούς τους λόγους, ο Σουλτάνος δε θα επέτρεπε, σε καμία περίπτωση, την απόσπαση της από το οθωμανικό άρμα. Η ανάκτηση, σχεδόν πάντοτε, συνοδευόταν από βιαιότητες και αιχμαλωσίες. Κατά την επανάκτηση της Χίου από τους Οθωμανούς, σύμφωνα με τη Filiz Yasar, η κεντρική διοίκηση προσπάθησε να αποτρέψει τις ακρότητες και τις υπερβολές προς τους αιχμαλώτους. Η ίδια κάνει λόγο για την ύπαρξη δύο φετβάδων σχετικών με την αιχμαλωσία των Χίων, οι οποίοι δεν ακολουθήθηκαν κατά γράμμα, είτε διότι ίσως αργοπόρησαν, είτε διότι η τοπική διοίκηση δεν κατάφερε να τους θέσει σε εφαρμογή.²⁵⁶

κεφάλαιο που αφορά την καταστροφή της Χίου, δεν κάνει λόγο για την τύχη των προνομίων των Χίων· Μοσχόπουλος, *ό. π.*, σ. 264-276· βλ., επίσης, Nikolaos Kotaridis – Nikolaos Théotokas, «La révolution nationale grecque de 1821: perceptions ottomanes», στο Maria Efthymiou (επιμ.), *La société grecque sous la domination ottoman: économie, identité, structure sociale et conflits*, éd. Hérodotos, Athènes 2010, σ. 210-227.

²⁵⁴ «Οι Χίοι δεν ήταν πλέον Οθωμανοί υπήκοοι (Osmanli tebaasi)»· Yasar, *ό. π.*, σ. 195.

²⁵⁵ Στο *ίδιο*, σ. 208. Η Yasar αναφερόμενη στην οθωμανική πολεμική παράδοση αναφέρει: «Κατά την παραδοσιακή δομή δεν ήταν σωστό να αιχμαλωτισθούν/να γίνουν σκλάβοι οι Ρωμιοί της Χίου, καθώς ήταν Οθωμανοί υπήκοοι. Όμως, όπως είδαμε, σ' αυτούς εφαρμόστηκε το αντίθετο». Στη συνέχεια εξηγεί τη στάση του Σουλτάνου τονίζοντας ότι η Υψηλή Πύλη εξέλαβε ως πόλεμο την εξέγερση των Χίων: «Το κράτος ήταν πεπεισμένο ότι επρόκειτο για πόλεμο στο νησί και γι' αυτόν το λόγο δεν αντιτάχθηκε στην πραγματοποίηση εφαρμογών, οι όροι των οποίων ήταν πολεμικοί. Σε αυτό το πλαίσιο έδωσε την άδεια για την αιχμαλωσία των Χίων και την πρόσκτηση των περιουσιών τους. Οι Οθωμανοί {...} εξέλαβαν τον ξεσηκωμό των Χίων ως πόλεμο με εχθρούς. Ο λαός του νησιού, με την εξέγερση εναντίον του κράτους, βγήκε εκτός του καθεστώτος του zimmi. Υπό αυτές τις συνθήκες, το διαγούμισμα των περιουσιών και η αιχμαλωσία των Χίων δεν αντιτάσσονταν στο δίκαιο του πολέμου»· Στο *ίδιο*, σ. 211. Η ίδια κάνει λόγο για τζιχάντ, που δικαιολογεί τη δουλοποίηση και την δήμευση των περιουσιών των Χίων· Στο *ίδιο*, σ. 2017-208. Θεωρώ υποχρέωσή μου να αναφέρω ότι τη μετάφραση από τα τουρκικά στα ελληνικά έκανε ο φίλος ιστορικός και μεταφραστής Κώστας Χαλκιάς για τις ανάγκες της συγκεκριμένης εργασίας.

²⁵⁶ «Ο (πρώτος) φετβάς αντιτίθετο στην αγοραπωλησία των αιχμαλώτων οι οποίοι είχαν αιχμαλωτιστεί παρανόμως. Ο δεύτερος αντιτίθετο στην αιχμαλωσία των Χίων που ζητούσαν έλεος. Η οθωμανική διοίκηση διέταξε την τήρηση των δύο φετβάδων και όσοι ενεργούσαν ενάντια θα συλλαμβάνονταν»· Στο *ίδιο*, σ. 210. Η ιστορικός συμπληρώνει: «Ο Μουχαφίζης της Χίου ειδοποιήθηκε να είναι προσεκτικός και, αν κάποιοι στρατιώτες αρνούσαν να αποδώσουν τους σκλάβους ή χρησιμοποιούσαν τεχνάσματα, να αποσπώνται οι σκλάβοι από τα χέρια τους δια της βίας. Εξάλλου θεωρούνταν απαγορευμένη η μετατροπή των γυναικών σε οδαλίσκες (XAPAM), όπως και την πώληση στους στρατιώτες όσων είχαν αιχμαλωτιστεί από τον Μουχαφίζη»· Στο *ίδιο*, σ. 210· και ο Βακαλόπουλος,

Η τουρκάλα ιστορικός διερευνά το θέμα της επανακατάκτησης του νησιού, παρουσιάζοντας τη θέση της τουρκικής πλευράς. Περιγράφει τα γεγονότα και αναφέρει την ανάγκη συγκέντρωσης ατάκτων ως επικουρικών στρατευμάτων, μετά από αίτημα που απηύθυναν οι τοπικές οθωμανικές αρχές στους μουσουλμάνους της Κωνσταντινούπολης και σε αυτούς των αστικών κέντρων της Μικράς Ασίας. Επίσης, αναφέρεται εκτενώς στις υλικές καταστροφές που έγιναν στο νησί και παραθέτει καταλόγους με αριθμούς σκλάβων,²⁵⁷ ενώ καταγράφει την αξία τους και το ποσό που έπρεπε να πληρώσουν οι σημαίνοντες Οθωμανοί που συμμετείχαν στην επιχείρηση, προκειμένου να τους αποκτήσουν. Ο αριθμός των δούλων κυμαίνεται από έναν έως πέντε κατ' άτομο, ενώ σημαντικές είναι και οι διακυμάνσεις στην τιμή αγοράς και στην φορολογία που επέβαλε το τελωνείο στους ιδιοκτήτες. Επίσης, η Yasar κάνει λόγο για προσπάθεια από ορισμένους Οθωμανούς να προστατεύσουν τον άμαχο πληθυσμό.²⁵⁸

Στην Οθωμανική γλώσσα υπάρχει πλουσιότατη ορολογία που αφορά τη δουλεία και τους δούλους.²⁵⁹ Στην περίπτωση των Χίων, ο πιο κατάλληλος όρος για να περιγραφεί η νομική τους υπόσταση, από τη στιγμή που εξεγέρθηκαν και υποδουλώθηκαν εκ νέου στις οθωμανικές δυνάμεις, είναι *esir*, για τη δουλεία δε *esaret*. Η μετάπτωση του καθεστώτος της Χίου, από προστατευόμενη κοινότητα σε κοινότητα δούλων, είχε ως αποτέλεσμα, αφενός, από την πλευρά των Οθωμανών, τον παραδειγματισμό των άλλων υπόδουλων ραγιάδων, πράγμα το οποίο αποτελούσε όρο απαράβατο για την Υψηλή Πύλη, και αφετέρου, από την πλευρά των Χίων, την κινητοποίηση της ευρύτερης χιακής κοινότητας, συμπεριλαμβανομένων και των Χίων της Διασποράς, για τη συγκέντρωση χρημάτων με σκοπό την εξαγορά των αιχμαλώτων.

όπως προαναφέραμε, κάνει λόγο για Χάτι Σερίφ κατά των υπερβασιών των Γενιτσάρων· Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. ΣΤ', ό. π., σ. 95.

²⁵⁷ Βλ. Παράρτημα αρ. 4.

²⁵⁸ Στο έργο της Yasar αναλύεται με λεπτομέρεια η επιμελητεία των οθωμανικών στρατευμάτων, ο τρόπος επίθεσης, οι προσπάθειες μερικών αξιωματούχων να διασώσουν την υποδομή και τους κατοίκους του νησιού από τα στίφη των ατάκτων, παρέχοντάς τους την ευκαιρία της αμνηστίας (*af*) και της ικεσίας (*aman*)· Yasar, *ό. π.*, (βλ. κεφάλαιο 5). Ιδιαίτερα σημαντικές πληροφορίες για τη σφαγή της Χίου και για τη στάση των Οθωμανών αντλεί ο μελετητής από τα άρθρα του αγγλικού τύπου της εποχής που συνέλεξε και εξέδωσε ο Φ. Αργέντης στο βιβλίο, *The Massacres of Chios as reported in The Contemporary British Press*, (Ανατύπωσης άρθρων βρετανικών εφημερίδων του 1822, δεμένων σε τεκμήριο από τον Φίλιππο Αργέντη), *ό. π., passim*. Το βιβλίο περιλαμβάνεται στη 'Συλλογή Αργέντη' της Βιβλιοθήκης Χίου 'Κοραΐς'.

²⁵⁹ Η δουλεία ως νομικό καθεστώς ονομαζόταν *rikkiyet* ή *rik* και ο σκλάβος στα νομικά κείμενα ορίζεται ως *rakik*. Ο απελεύθερος σκλάβος ονομαζόταν (*fekk-I rikkiyet*) κλπ.)· Erdem, *ό. π.*, σ. xx.

Γνωρίζοντας οι επίδοξοι πωλητές ή μεταπωλητές την οικονομική ευρωστία των χιακών κοινοτήτων, θεωρούσαν ότι θα απεκόμιζαν τεράστια κέρδη από την αύξηση των τιμών. Ωστόσο, ο μεγάλος αριθμός των Χίων αιχμαλώτων οδήγησε στο αντίθετο αποτέλεσμα: στην πτώση της τιμής των δούλων, γεγονός κεφαλαιώδους σημασίας για το κοινό των αγοραστών του παλατιού, των μεγάλων οίκων, αλλά και για τους απλούς μουσουλμάνους: οδήγησε, δηλαδή, σε μία «δημοκρατικοποίηση»²⁶⁰ του προνομίου της απόκτησης δούλου και έθεσε σε κίνδυνο την τύχη πολλών από αυτούς.

Όπως προείπαμε, η απόκτηση δούλων αποτελούσε ένδειξη κοινωνικής καταξίωσης και ενδυνάμωνε το αίσθημα αυτοπεποίθησης και υπεροχής του κυρίου, όχι τόσο απέναντι στον δούλο ως πρόσωπο, αλλά κυρίως απέναντι σε αυτό που εκείνος (ο δούλος) έφερε ως αξία, κουλτούρα, θρησκεία, πολιτισμική κληρονομιά. Ως εκ τούτου και σε συνδυασμό με την ισλαμική κοσμοθεωρία, δεν είναι καθόλου παράδοξο το γεγονός ότι οι λειτουργοί της δικαιοσύνης (ulema) ήταν και οι ίδιοι ιδιοκτήτες δούλων, συχνά μάλιστα πολυάριθμων.

Από έγγραφα του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών προκύπτει ότι αρκετοί Χίοι αγοράστηκαν από λειτουργούς της δικαιοσύνης και από αξιωματούχους της διοίκησης διαφόρων βαθμίδων.²⁶¹ Δεδομένης της σπουδαιότητας του αξιώματός τους, καθώς ανήκαν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα, αλλά και της ικανότητάς τους να επηρεάζουν το λαό, η «συνεισφορά» τους στη διαίωνιση της δουλείας ήταν

²⁶⁰ Με τον όρο ‘δημοκρατικοποίηση’ της δουλείας η συγγραφέας εννοεί τη δυνατότητα ακόμη και του πιο οικονομικά ασθενούς μουσουλμάνου να έχει στην κατοχή του πολλούς δούλους: Zilfi, *ό. π.*, σ. 147.

²⁶¹ Βλ. Παράρτημα αρ. 2/α. ΑΥΕ, Φ. 60/1ε, 1830 (Αιχμάλωτοι εκ νήσων Αιγαίου – Κρήτης – Χίου - Ψαρρών – Μ. Ασίας), υποφάκ. ε, με αρ. εγγρ. 1349 (στο οπισθόφυλλο). Ζαννής Μπούρας προς Κυβερνήτη: Ο Μπούρας ενημερώνει τον Κυβερνήτη ότι οι κόρες του βρίσκονται στο Αγιασμάτι. Ο ίδιος πήγε να τις αναζητήσει και ο Μεχμέτ Εφέντης Ιμάμης, που έχει στην κατοχή του τη μία, η οποία είναι 15 ετών, του διεμήνυσε ότι δεν του την δίνει. Την άλλη του κόρη την πήρε ο καδής της Περγάμου και την μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη, ενώ την τρίτη την έχει ένας αγάς στο Μπεγιαζίτι. Στον ίδιο φάκελο, Αίγινα, Απρίλιος 1830, έγγραφο υπ’ αριθμ. 942/4047 (στο οπισθόφυλλο), ο Ιωάννης (Λεοντής κατά άλλους) Αντ. Ευμορφόπουλος στέλνει επιστολή προς τον Κυβερνήτη. Αφού γίνεται σύντομη αναφορά στις περιπέτειες της οικογένειάς του κατά τη σφαγή της Χίου και στην απελευθέρωση, από τον ίδιο, της μητέρας του και έξι αδελφών του (τεσσάρων αγοριών και δύο κοριτσιών), ο Ευμορφόπουλος ενημερώνει τον Κυβερνήτη ότι αλληλογραφεί με τον έναν από τους τρεις αδερφούς του, τον Ζαννή Ευμορφόπουλο, που βρίσκεται στην Αλεξάνδρεια στο παλάτι του Ιμπραήμ Πασά. Ο άλλος του αδερφός, Θεόδωρος 17 ετών, σύμφωνα με τα γραφόμενα του Ζαννή, βρίσκεται και αυτός στην Αίγυπτο, αλλά δεν γνωρίζει πού ακριβώς. (Διασταυρώνοντας την πληροφορία με τον Athnase Politis, *Les rapports de la Grèce et de l’Égypte*, σ. 296-297, θεωρούμε ότι και εδώ ισχύει η ίδια παρατήρηση για την ονομασία του αποστολέα, Ιωάννου ή Λεοντή Ευμορφόπουλου. (βλ. στο ίδιο κεφάλαιο, σ. 229-230 και υποσημ. 246).

αποφασιστικής σημασίας.²⁶² Σε αντίθετη περίπτωση, αυτό θα σήμαινε απεμπόληση του ιερού ισλαμικού Νόμου (της σαρίας) και συνεκδοχικά, μείωση του ρόλου των ουλεμάδων ως εκφραστών και ερμηνευτών του στο παρόν και το μέλλον. Η στάση, επομένως, των θρησκευτικών αρχηγών έπαιξε σημαντικό ρόλο στη συντήρηση του θεσμού της δουλείας και καθόριζε τη μοίρα των αιχμαλώτων.²⁶³

Επιπλέον, στα ιεροδικεία, ως γνωστόν, εκδικάζονταν και υποθέσεις μεταξύ σκλάβων και ελευθέρων και οι ιεροδικαστές ήταν ερμηνευτές ενός ευρέως φάσματος δικαίου. Επομένως, η ενδεχόμενη κατάργηση της δουλείας θα σήμαινε, εκτός από τη στέρηση εσόδων για το κράτος, και την απονομιμοποίηση του ρόλου των ιεροδικαστών στην οθωμανική κοινωνία. Είναι λοιπόν εμφανείς οι λόγοι για τους οποίους οι ανώτεροι αξιωματούχοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν κάτοχοι των περισσότερων δούλων. Για παράδειγμα, ο καζακασκέρης της Ρούμελης, Damadzade Murad Mehmed, χρησιμοποιώντας τις σκλάβες του ως παλλακίδες, άφησε πεθαίνοντας 18 ορφανά.²⁶⁴ Το ελευθεροχάρτι που ακολουθεί, το παραχώρησε ο Μεχμέτ Εμίν, καδής του Νυμφαίου, στη Χιώτισσα δούλη του, Δροσιά Ηλία Κάβουρα, την οποία απελευθερώνει μαζί με το ανήλικο παιδί της.

*Ελευθεροχάρτιον*²⁶⁵

*Της κατά την Επανάστασιν αιχμαλώτου Δροσιάς Ηλία Κάβουρα
Το γένος Παππά Αντωνίου Μηνά.*

²⁶² Προκειμένου να νομιμοποιηθεί μία αλλαγή, έπρεπε ο Σουλτάνος να πάρει με το μέρος του τις κυρίαρχες τάξεις των *askeriye*, μέσω της κατανομής αξιωμάτων στον κρατικό μηχανισμό, τα οποία θα ενίσχυναν την κοινωνική και οικονομική τους θέση και θα εξασφάλιζαν τη διαίωνιση της πρόσβασης στην εξουσία εκάστου άρρενος μέλους της ευρύτερης οικογένειας. Η τάξη των θρησκευτικών λειτουργών ήταν επίσης ιδιαίτερα σημαντική, διότι η γνώση για την ερμηνεία της σαρίας την οποία κατείχαν ήταν απαραίτητη, καθώς μέσω αυτής, θα νομιμοποιούνταν οι αποφάσεις του Σουλτάνου. Εκτός από μερικές εξαιρέσεις, οι ουλεμάδες εξαιρούνταν από την κατάσχεση των περιουσιών τους. Ως εκ τούτου, οι οικογένειες φρόντιζαν τουλάχιστον ένα από τα άρρενα μέλη τους να εισαχθεί ως μαθητής στα ιερατικά σχολεία (*medrese*), απ' όπου αποφοιτώντας θα μπορούσε να διασφαλίσει την πατρική περιουσία. Παράλληλα, η διάχυση της περιουσίας σε ευαγή ιδρύματα (*vakf*) εξασφάλιζε τη διαίωνιση του οικονομικού και κυρίως του κοινωνικού κύρους της οικογένειας και των απογόνων της· Zilfi, *ό. π.*, σ. 36.

²⁶³ Στο Παραρτήμα αρ. 2/α, στο έγγραφο του ΑΥΕ, Φ. 60/1ε, 1830, υπ' αριθμ. 1349 (στο οπισθόφυλλο), το οποίο παραθέσαμε πιο πάνω (σ. 234 υποσημ. 261) αναφέρεται ότι οι κόρες του Ζαννή (Ιωάννη) Μπούρα κρατούνται αιχμάλωτες, η μία από έναν Ιμάμη, ο οποίος μάλιστα δηλώνει ότι προτιμά να την σκοτώσει παρά να την δώσει στον πατέρα της και η άλλη από τον καδή της Περγάμου. Σε άλλο έγγραφο ΑΥΕ, Φ. 60/1, 1840, υπ' αριθμ. 1056, φαίνεται η διάθεση της Κυβέρνησης να συνδράμει τον άπορο πατέρα, Ζαννή Μπούρα, αναθέτοντας την υπόθεση Προξενείο της Σμύρνης, με την αυστηρή υπόδειξη να γίνουν διακριτικοί χειρισμοί για να μην προκαλέσουν την οργή των Αρχών και του Ιμάμη· Βλ. Παραρτήμα αρ. 2/β.

²⁶⁴ Zilfi, *ό. π.*, σ. 222-223, υποσημ. 25.

²⁶⁵ Βασιλάκης, «Έγγραφα από τα χρόνια της σκλαβιάς», *Το Λεύκωμα του Βροντάδου του έτους 1936*, *ό. π.*, σ. 33.

«Αιτία της συντάξεως του παρόντος εγγράφου είναι η εξής:

Τη 25^η Ρετζέπ του έτους 1242 καθιστώ ελευθέραν την Δροσιάν δούλην μου Χριστιανήν εκ των αιχμαλώτων της Χίου μετά του τέκνου αυτής ηλικίας 3 ετών και επιτρέπω την απόλυσίν των.

Διό συνετάχθη και εδόθη το παρόν έγγραφον απελευθερώσεως όπως τουντεύθεν τόσω εγώ όσω και άλλος τις μη εμποδίση την εις Χίον μετάβασιν της μνησθείσης Χριστιανής και του τέκνου αυτής.

Αυτή δε, εν ανάγκη, θέλει προσαγάγη το παρόν έγγραφον απελευθερώσεως και θέλει είσθαι ελευθέρα.

Τη 25^η Ρετζέπ 1242 (21 Φεβρουαρίου 1827)

Ο Ευχέτης θεραπόν Εσεΐδ Μεχμέτ Εμίν Καδής Νυμφαίου

(Τ.Σ) Εσεΐδ Μεχμέτ Εμίν

Ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στη διαδικασία αγοραπωλησίας των δούλων. Η έκθεση των σκλάβων σε κοινή θέα είχε ένα ιδιαίτερο συμβολισμό και στόχευε, αφενός την απέκδυσή τους από κάθε ίχνος αντίστασης και αφετέρου, στην επισφράγιση της εξουσίας ζωής και θανάτου που ο Οθωμανός αφέντης μπορούσε να ασκήσει επάνω τους. Ο τρόπος που οι πιθανοί αγοραστές μεταχειρίζονταν τους δούλους, η σωματική εξέταση, οι προσβολές και οι ευτελείς συχνά τιμές πώλησης, διερμηνεύονται στη σύγχρονη εποχή βάσει ενός διαφορετικού ηθικοκοινωνικού πλαισίου· ωστόσο δεν παύουν να αντικατοπτρίζουν τον ευτελισμό της ανθρώπινης υπόστασης και την καταβαράθρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, σε τέτοιο σημείο, ώστε ο άνθρωπος να χάνει την αξία του Προσώπου και να μετατρέπεται σε άβουλο ενεργούμενο.

Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι η θέαση του δούλου ως «προϊόντος», παρέπεμπε αυτομάτως στον σεβασμό των κανόνων της αγοράς, πράγμα που σήμαινε, θεωρητικά τουλάχιστον, ότι ο αγοραστής, ο πωλητής και ο χρήστης έπρεπε να σέβονται ‘το προϊόν’ και να μην το κακομεταχειρίζονται, ασκώντας πάνω του βία (ψυχολογική ή σωματική), προκειμένου να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους. Τόσο ο ισλαμικός Νόμος (σαρία), μέσω της έκκλησης για επίδειξη φιλάνθρωπης διάθεσης, που στην περίπτωση της δουλείας συνίστατο στην απελευθέρωση του δούλου,²⁶⁶ όσο

²⁶⁶ Βεβαίως αυτό ίσχυε για μεμονωμένες περιπτώσεις. Οι μαζικές απελευθερώσεις ήταν πάντοτε αποτέλεσμα εξωγενούς πίεσης, συνήθως μετά από ήττα των οθωμανικών στρατευμάτων. Με την υπογραφή της Συνθήκης της Αλεξάνδρειας (9 Αυγ. 1828), για παράδειγμα και υπό την πίεση των συμμάχων Δυνάμεων, πραγματοποιούνται μαζικές απελευθερώσεις, συχνότατα με εξαγορά. Όμως και σε αυτή την περίπτωση εξαίρούνται αυτού του προνομίου οι ήδη εξισλαμισθέντες Έλληνες, καθώς και οι αιχμάλωτοι –κυρίως γυναίκες και παιδιά– που βρίσκονται στα χέρια ιδιωτών· Μοσχονάς, «Πληροφορία», ό. π., σ. 235· Βλ. επίσης, Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Δουλεία και Διπλωματία», ό. π., σ.

και τα σουλτανικά διατάγματα (kanun), αλλά και τα μουσουλμανικά έθιμα, συνέτειναν στον έλεγχο της συμπεριφοράς των κατόχων δούλων επί των δούλων τους.²⁶⁷

Ο ισλαμικός νόμος απαγόρευε την κακοποίηση των δούλων. Ωστόσο, είναι σημαντικό να οριοθετηθεί η λέξη κακοποίηση. Για παράδειγμα, η κόρη του Μωχάμεντ Άλη κρατούσε φυλακισμένη στο δωμάτιό της, για τρεις ημέρες, τη νεαρή Χία δούλη, Αργεντού. Ο εγκλεισμός αυτός δε θεωρήθηκε, ούτε από την ίδια την κάτοχο της δούλης, ούτε από τον Αντιβασιλέα ως κακοποίηση.²⁶⁸ Η στάση της κοπέλας και η δυσαρέσκεια την οποία εξέφρασε δημοσίως, δημιούργησαν διπλωματική κινητικότητα που πήρε μεγάλες διαστάσεις και έφερε σε δύσκολη θέση τους Ευρωπαίους διαπραγματευτές, αλλά και τον Έλληνα πρόξενο στην Αίγυπτο. Όμως, παρά τις προσπάθειες του προξένου της Ελλάδας Μιχαήλ Τοσίτσα και της οθωμανικής Κυβέρνησης, η απελευθέρωση δεν πραγματοποιήθηκε και η κοπέλα αυτοκτόνησε πέφτοντας στο Νείλο.²⁶⁹ Φυσικά, σύμφωνα με τις αναφορές των ξένων

61-62· Georges Douin, *L'Égypte de 1828 à 1830. Correspondance des Consules*, Ρώμη 1935, σ. 45. (Lettre de Méhémet Ali à Boghos, ministre de Commerce, le 19 mai 1828). Για τις σχετικές συνηνοήσεις μεταξύ της γαλλικής αποστολής και του Μ. Αλή, βλ. στο ίδιο, σ. 54-56· Για τις γυναίκες αιχμαλώτους βλ. στο ίδιο, σ. 69.

²⁶⁷ Ο Σπυρόπουλος, αναφερόμενος στην οθωμανοκρατούμενη Κρήτη κατά τον 18 κυρίως αιώνα, κάνει λόγο για κρατική παρέμβαση σε περίπτωση που κάποιοι ιδιοκτήτες δούλων ξεπερνούσαν τα όρια και κακομεταχειρίζονταν τους δούλους τους: «{...} because slaves were considered private property, the only individual who had rights over them was their master, but the Ottoman authorities could interfere in this master-slave relationship if some kind of unlawful act occurred{...}. Και συμπληρώνει: «{...}the involvement of an official authority was able to discourage masters from beating their slaves{...}»· Spyropoulos, «The creation of a homogeneous collective identity», *ό. π.*, σ. 36.

²⁶⁸ «Il (le Vice Roi) dit aussi que l'esclave n'avait pas été maltraitée, mais avait été seulement emprisonnée par sa fille pendant trois jours dans une chambre {...}»· Politis, *Les rapports* *ό. π.*, σ. cviii, 263. Πολύ συχνά οι ιδιοκτήτες δούλων προέβαλλαν ως δικαιολογία για την κακοποίηση των δούλων τους την εκδικητική διάθεση των δούλων. Αυτό ισχυρίζεται ο Μωχάμεντ Άλη για την περίπτωση της Χίας σκλάβας: «Tous les esclaves qui avaient voulu s'affranchir l'avaient pu et ceux qui demandaient à présent leur libération le faisaient pour se venger de leurs maîtres»· στο ίδιο, σ. cviii.

²⁶⁹ ΑΥΕ Φ. 60/1, 1837. Ο γραμματέας του Υπ. Εξ. Δηλιγιάννης 8/20.4.1837 προς Τοσίτσα. Έγγραφο υπ' αριθμ. 1215. Το έγγραφο αποδεικνύει τη συχνή επικοινωνία του Τοσίτσα με εκπροσώπους της ελληνικής Κυβέρνησης για το θέμα της Χίας δούλης. Ο Γραμματέας της Επικρατείας ζητά από τον Τοσίτσα να πράξει τα δέοντα για την απελευθέρωση της κοπέλας. Στο έγγραφο που ακολουθεί ο Τοσίτσας ενημερώνει τον Γραμματέα ότι, παρά της προσπάθειες του πράκτορα Ζαμπελίου, στον οποίο κατέφυγε η κοπέλα προκειμένου να απελευθερωθεί, ως Ελληνίδα, κατά δήλωσή της, και την προσπάθειά του να την μεταπείσει, οι τοπικές αρχές παρέμειναν αμετάπειστες. Η νεαρή σκλάβα ρίχθηκε τελικά στο Νείλο. Ο Τοσίτσας περιορίζεται στο να δηλώσει ότι: «η βιαιοπραγία είναι συνήθης στα τουρκικά κράτη»· ΑΥΕ, Φ. 60/1, 1837, Τοσίτσας, Αλεξάνδρεια 24.11.1837 προς την Γραμματεία της Επικρατείας, έγγραφο υπ' αριθμ. 820. Για τη συγκεκριμένη υπόθεση της Χίας δούλης βλ. Παράρτημα αρ. 2/β.

αποστολών στην Αίγυπτο, οι δούλοι υφίσταντο πολύ σκληρότερες ποινές από τον εγκλεισμό.²⁷⁰

Σημαντικό ρόλο έπαιζε και η πίεση της κοινής γνώμης προς τους ιδιοκτήτες, για την αποτροπή υπερβολικής σωματικής βίας και κακοποίησης, όπως ο ακρωτηριασμός ή ο σοβαρός τραυματισμός, καθώς και το δικαίωμα του δούλου να ζητήσει τη μεταπόλησή του, εάν δεν ήταν ευχαριστημένος από την συμπεριφορά του ιδιοκτήτη του. Αυτό αποτελούσε, θεωρητικά τουλάχιστον, μία δικλείδα ασφαλείας για τη ζωή του. Ωστόσο, είναι άγνωστο πόσοι δούλοι έκαναν χρήση του προαναφερθέντος δικαιώματος, τη στιγμή μάλιστα που η σχέση δούλου-αφέντη διεπόταν, κατά κύριο λόγο, από καθεστώς φόβου και ό,τι συνέβαινε μεταξύ τους σπάνια δημοσιοποιούνταν. Όταν όμως η βία εναντίον των δούλων έφθανε στα δικαστήρια, συνήθως κατόπιν πρωτοβουλίας της κοινής γνώμης, η ετυμηγορία των ανώτερων δικαστικών (Seyhulislam) ήταν καταδικαστική για τους δράστες.²⁷¹

Η κοινή γνώμη όμως λειτουργούσε και αντίστροφα. Υποκινούμενη από τους δούλους της πόρτας (karikulu), συχνά ανέτρεπε τις λεπτές ισορροπίες του παλατιού οδηγώντας σε εξεγέρσεις, ακόμη και σε καθαίρεση Σουλτάνων, όπως των Μεχμέτ Δ΄, Αχμέτ Γ΄ και Σελίμ Γ΄. Γι' αυτόν τον λόγο, πρώτο μέλημα των Σουλτάνων ήταν η απόσπαση της εύνοιας της κοινής γνώμης, με την προστασία των δούλων, αλλά και της εύνοιας των θρησκευτικών αρχηγών, των Σεϊχουίσλάμ, οι οποίοι ήλεγχαν μεγάλο

²⁷⁰ Ο Pezzoni (Γενικός πρόξενος της Ρωσίας στην Αίγυπτο), σε επιστολή του της 6^{ης} Οκτωβρίου 1828 προς τον Ribeaupierre, καταγράφει τις φοβερές τιμωρίες που υφίστανται δούλοι μουσουλμάνων στην Αίγυπτο. Για τις σκλάβες που είχαν δραπετεύσει αναφέρει τα εξής: «Les esclaves furent rendues à Émir Alay, qui, après les avoir fait bâtonner à mort, les fit jeter dans le Nil. {...}. Κάνει επίσης λόγο για κακοποίηση παιδιών: «Avant le départ de M. St. Léger, on avait trouvé un enfant de quatre ans assassiné dans les environs du couvent grec de Saint-Saba; on présume que cet individu a été tué par son maître». Cattani, *ό. π.*, σ. 305. Στη συνέχεια αναφέρει και άλλες αποτρόπαιες δολοφονίες, όπως η περίπτωση μίας νέας γυναίκας «mutillée par quartiers» και συμπεραίνει ότι: «Il doit y avoir bien des victimes de ce genre {...}» *στο ίδιο*, σ. 305.

²⁷¹ Σε πρωτόδικο βαθμό, οι αποφάσεις των δικαστηρίων της σαρίας περιελάμβαναν κυρίως υποθέσεις δραπέτευσης δούλων, οι οποίοι είτε συνελήφθησαν, είτε προσήλθαν στο δικαστήριο κατηγορώντας τους κυρίους τους για κακομεταχείριση. Ελλείψει σοβαρών αποδεικτικών στοιχείων περί κακομεταχείρισης, (μώλωπες ή άλλα εμφανή σημάδια, ακρωτηριασμοί κλπ.), οι δικαστές ήταν διστακτικοί στο να αποδώσουν την ελευθερία σε δούλους, τους οποίους οι κύριοί τους ήταν απρόθυμοι να ελευθερώσουν. Τα δικαστήρια ασχολούνταν πολύ συχνά και με παραβιάσεις συμβολαίων αυτοχρηματοδοτούμενης απελευθέρωσης (mukatebe), είτε άρνησης απελευθέρωσης μετά τον θάνατο του αφέντη. Κατά τόπους υπήρχαν καδήδες, οι οποίοι δίκαιαν με γνώμονα τα ανθρωπιστικά κίνητρα ενάντια στα συμφέροντα της τάξης τους. Toledano, *As If Silent and Absent*, *ό. π.*, σ. 71-72· επίσης, Zilfi, *ό. π.*, σ.107 κ. εξ. Ο Σπυρόπουλος στη μελέτη του που αφορά την Κρήτη, δίνει παραδείγματα σκλάβων που κατέφυγαν στα δικαστήρια προκειμένου να ελευθερωθούν ή για να καταγγείλουν τους ιδιοκτήτες τους για κακή μεταχείριση: «One can locate examples of slaves taking their masters to court, claiming their freedom and accusing them for ill treatment {...}» Spyropoulos, «Slaves and Freedmen», *ό. π.*, σ. 188.

μέρος της κοινής γνώμης και οι αποφάσεις τους ήταν απόλυτα σεβαστές ακόμη και από τον ίδιο τον Σουλτάνο, καθώς αποτελούσαν το θρησκευτικό υπόβαθρο που νομιμοποιούσε την εξουσία του.²⁷²

Η απελευθέρωση δούλων δεν ήταν σπάνιο γεγονός· αντιθέτως θεωρούνταν θεάρεστη πράξη και επιβραβευόταν. Η απελευθέρωση ενός αιχμαλώτου από τον αφέντη του συγκέντρωνε το σεβασμό και το θαυμασμό των ομοθρήσκων του μουσουλμάνων, καθώς θεωρούνταν από την παράδοση του Ισλάμ ως πράξη αγαθοεργίας.²⁷³ Συχνά δε, η απελευθέρωση συνοδευόταν με δώρα και πραγματοποιούνταν εορταστικές εκδηλώσεις προς τιμήν του απελευθερωθέντος δούλου. Όταν ο ιδιοκτήτης βρισκόταν κοντά στο τέλος της ζωής του, εάν το επιθυμούσε, μέσω διαθήκης, εξασφάλιζε στο δούλο του την ελευθερία του. Ο δούλος τότε χαρακτηριζόταν ως *mudebber*, κατοχυρώνοντας με αυτόν τον τρόπο την ελευθερία του μετά το θάνατο του κατόχου του.²⁷⁴

Αξίζει να σημειωθεί ότι, όταν δινόταν υπόσχεση απελευθέρωσης, ο σκλάβος δε μπορούσε να μεταπωληθεί, ακόμη και αν ο ιδιοκτήτης επιθυμούσε να άρει τον λόγο του.²⁷⁵ Ωστόσο, ήταν σχεδόν αδύνατον και απαγορευόταν από τον ισλαμικό νόμο η απόσπαση ενός δούλου χωρίς τη συγκατάθεση του κυρίου του. Αυτό χρησιμοποιούσαν επανειλημμένως ως επιχείρημα ο Ιμπραήμ πασάς και ο Μωχάμεντ Άλη προς τους Ευρωπαίους διαμεσολάβητες, που τους πίεζαν για μαζικές απελευθερώσεις των Ελλήνων αιχμαλώτων, οι οποίες περιελάμβαναν και τους σκλάβους που είχαν πωληθεί σε ιδιώτες και αποτελούσαν περιουσιακό τους στοιχείο.²⁷⁶

²⁷² Γιαννακούδης, *ό. π.*, σ. 22.

²⁷³ «In Islamic law, the emancipation of slaves is considered to be a pious act and, as such, it is often encouraged by the Quran, the Hadiths, as well as by other works of Islamic jurisprudence. In the Ottoman context, the most commonly encountered types of emancipation that took place with the consent of slave owners were *mevlâ*, *tedbir* and *mükâtebe*» Spyropoulos, «Slaves and Freedmen», *ό. π.*, σ. 189.

²⁷⁴ Ο Σπυρόπουλος αναφερόμενος στην Κρήτη, παραθέτει περιπτώσεις καλής συμπεριφοράς ιδιοκτητών δούλων προς τους δούλους τους, που όμως δεν αντιπροσωπεύουν την πλειοψηφία και, όπως ο ίδιος τονίζει, δε θα πρέπει να μας οδηγούν σε λανθασμένα συμπεράσματα σχετικά με το θεσμό της δουλείας: «{...} we often see slaves being freed, having good relations with their masters, inheriting their properties, being offered professional medical treatment when sick, being appointed custodians of their masters' children and even joining the military through the networks of their *askeri* patrons» Στο *ίδιο*, σ. 188.

²⁷⁵ Zilfi, *ό. π.*, σ. 123.

²⁷⁶ Ο Μωχάμεντ Άλη γνώριζε ότι η απελευθέρωση των 'ιδιωτικών σκλάβων' θα εξόργιζε το λαό. Ωστόσο, λόγω της πίεσης που δεχόταν από τις Μεγάλες Δυνάμεις, υποσχέθηκε να κάνει ό,τι ήταν δυνατόν. Ο ίδιος μάλιστα έδωσε το καλό παράδειγμα απελευθερώνοντας τους σκλάβους που είχε στην υπηρεσία του: «Il commencera par faire mettre à la disposition de S.E. l' amiral Codrington tous ceux

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απαγόρευση πώλησης μουσουλμάνων δούλων σε μη μουσουλμάνους,²⁷⁷ δεδομένου ότι οι μη μουσουλμάνοι δεν επιτρεπόταν να κατέχουν σκλάβους, πολλώ δε μάλλον μουσουλμάνους. Ωστόσο αυτό δεν ήταν πάντα δεδομένο, καθώς μερικές φορές γινόταν συνωμοτικά, αλλά και με την ανοχή των Αρχών.²⁷⁸ Το ζήτημα της κατοχής σκλάβων στην οθωμανική Ανατολή διέπεται από ρευστότητα. Το γεγονός ότι ετυμηγορίες Σειηουλισλάμιδων επέτρεπαν την κατοχή σκλάβων σε μη μουσουλμάνους, αρκεί αυτοί (οι σκλάβοι) να μην είναι μουσουλμάνοι, ή στην περίπτωση που αυτοί είχαν επιλέξει την ισλαμική πίστη, επέτρεπαν να πωλούνται μόνο σε μουσουλμάνους, αποδεικνύει τη μη γενική ισχύ του κανόνα.²⁷⁹ Η ανοχή που ενίοτε επεδείκνυαν οι τοπικές αρχές απέναντι στους μη μουσουλμάνους κατόχους σκλάβων οφείλεται στο γεγονός ότι, το εμπόριο των

de ces esclaves qu' il est en Son pouvoir {...}. Quant à ceux de ces esclaves qui seraient devenus propriété des particuliers, Son Altesse promet l'emploi efficace de ses bons offices pour que les consuls des Puissances puissent en racheter le plus grand nombre et aux meilleures conditions possibles»· Politis, *ό. π.*, σ. civ-cv. «Quant aux esclaves achetés par des particuliers, il paraît que les difficultés s'opposent à leur délivrance. Il y a des Musulmans qui les tueraient plutôt que de les rendre, surtout les femmes : elles sont considérées comme des propriétés sacrées {...}»· Cattai, *ό. π.*, σ. 286.

²⁷⁷ «There were even dhimmis who acquired male and female Muslims as slaves, although this was wholly prohibited and despite the danger of severe punishment that owning a Muslim slave might entail»· Yaron Ben-Naeh, "*Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire*," *Jewish History*, τ. 20, εκδ. Springer, Νέα Υόρκη 2006, σ. 323· Σε πωλητήριο χειρόγραφο το οποίο βρήκαμε στα λυτά έγγραφα των ΓΑΚ της Χίου παρουσιάζεται η αξιοσημείωτη και σπάνια περίπτωση του Χίου Τούρκου σκλάβου Χαντζηαμέτ αγά, ο οποίος πωλεί την περιουσία του μετά το θάνατο του αφέντη του Λαμπρινού Κωστάλα. Τόσο το γεγονός ότι μουσουλμάνος είναι δούλος ορθόδοξου Χιώτη, καθώς και το ότι διαθέτει ιδιοκτησία την οποία αξιοποιεί σύμφωνα με τη θέλησή του, είναι σπάνιο, αλλά και δυσερμήνευτο. ΓΑΚ Χίου, ΧΦ ΑΒΕ 1189/4, Συλλογή Στεφάνου Ανδρεάδη· Βλ. Παράρτημα αρ. 5, σ. 462-464.

²⁷⁸ Βλ. Παράρτημα αρ. 2/α. Σε έγγραφο του Υπουργείου Εξωτερικών ΑΥΕ, Φ. 60/1, 1930, Υποφ. ε, «Ψαριανοί αιχμάλωτοι», αναφέρεται η περίπτωση της αιχμάλωτης Δέσποινας Δομετ(ζ)ίνη από τα Ψαρά, η οποία βρίσκεται στο Μπεμπέκιοι της Κωνσταντινούπολης, στα χέρια ενός χριστιανού 'τουρκίσαντα', όπως αναφέρεται στο πρώτο έγγραφο. Ο χριστιανός ιδιοκτήτης της, ονόματι Τσελεπής Λαζαράκης «μεταχειρίζεται την κοπέλα τυραννικώς». (Η περίπτωση της Δομετ(ζ)ίνη δε συμπεριλαμβάνεται στο Παράρτημα αρ. 2, καθότι δεν είναι Χία). Σε άλλο έγγραφο, ΑΥΕ, Φ. 60/1, 1930, Υποφ. ε, υπ' αριθμ. 922 (στο οπισθόφυλλο), ο Χριστόδουλος Ιωάννης Σοβατζής από τη Χίο ζητά από τον Κυβερνήτη βοήθεια για να απελευθερώσει τις δύο κόρες του, εκ των οποίων η μία, η Ανεζού 10 ετών, βρίσκεται στα χέρια ενός Γραικού, του Κωνσταντίνου Γαβλάρη· Βλ. Παράρτημα αρ. 2/α. Η Yasar αναφέρει ποικίλες περιπτώσεις πώλησης και αγοράς δούλων. Παραδέχεται ότι στο θέμα της αγοράς αιχμαλώτων «προβάλλονταν ισχυρισμοί ότι οι Οθωμανοί υπεύθυνοι κάνουν τη δουλειά τους με ρουσφέτι». Αναφέρει δε και παραδείγματα διαφοροποίησης των τιμών, οι οποίες αυξάνονταν, όταν επρόκειτο για μη μουσουλμάνους αγοραστές: «Η οθωμανική διοίκηση είχε ξεχωρίσει την πώληση αιχμαλώτων με πιο ακριβή τιμή στους άπιστους». Επιπλέον, κάνει λόγο για δύο Χίους αιχμαλώτους με το όνομα Κωστάκης και Θέων που εξαγοράστηκαν από τους Ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης και αναφέρει το παράδειγμα του Οσμάν αγά, υπεύθυνου για τους αιχμαλώτους, ο οποίος «εμποδίστηκε να αιχμαλωτίσει ένα νέο κορίτσι έναντι πλούσιων λύτρων»· Yasar, *ό. π.* σ. 110.

²⁷⁹ Zilfi, *ό. π.*, σ. 145-146. Ο Yaron Ben-Naeh αναφέρει σχετικά: «Non-Muslims were forbidden to own slaves, whatever their origin, a prohibition that dates to the time of the Mamluks, who feared lest the slaves be converted to a religion other than Islam. They also did not want dhimmis, essentially Jews and Christians, to acquire this important status symbol»· Yaron Ben-Naeh, *ό. π.*, σ. 322.

σκλάβων ήταν μια ιδιαίτερα επικερδής ασχολία, η οποία, κυρίως σε περιόδους πολιτικής και κοινωνικής αναστάτωσης, έπρεπε να διαφυλαχθεί ως κόρη οφθαλμού, προκειμένου να διασφαλιστούν τα έσοδα του κράτους μέσω της φορολογίας.²⁸⁰ Ως εκ τούτου, οι απαγορεύσεις διέπονταν από μία ρευστότητα, αρκεί ο kanun να συμφωνεί, κατά το μάλλον ή ήττον, με το πνεύμα της σαρίας.

Σε κάθε περίπτωση, η ανοχή των Αρχών έπρεπε να έχει ένα όριο, δεδομένης της αδιαμφισβήτητης πρωτοκαθεδρίας των μουσουλμάνων στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Ενδεχόμενη πρόσδεση ενός μουσουλμάνου σκλάβου σε άπιστο είναι σίγουρο ότι θα δημιουργούσε εντάσεις, καθώς θα υπονόμει το οικοδόμημα του Ισλάμ και τη θεώρηση του μουσουλμανισμού ως ανώτερης θρησκείας. Παράλληλα, καθώς η κατοχή σκλάβων είχε τεράστιες κοινωνικές προεκτάσεις, όπως προείπαμε, λόγω της εκτίμησης που απολάμβαναν οι κάτοχοί τους, η απόκτηση σκλάβων από τους ‘απίστους’ θα ενέτεινε την κοινωνική δυσαρέσκεια, θα δημιουργούσε τριγμούς στο κοινωνικό οικοδόμημα και ανατροπές στις ήδη ευαίσθητες ισορροπίες. Άρα, ήταν προς το συμφέρον των πολιτικών Αρχών να αποφεύγουν την κοινωνική ένταση μέσω των απαγορεύσεων κτήσης δούλων από μη μουσουλμάνους.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν επίσης οι σχέσεις των γυναικών που βρίσκονταν σε καθεστώς δουλείας, με τους κυρίους τους. Συχνά οι αιχμάλωτες αναγκάζονταν να παντρευτούν τους αφέντες τους, χωρίς να είναι πάντοτε απαραίτητη η μεταστροφή τους στο Ισλάμ. Ο γάμος μίας απελεύθερης πρώην σκλάβας με τον κύριό της σπανίζει, καθώς η κοινωνική νόρμα επέβαλλε η απελεύθερη να παντρεύεται με άλλους απελεύθερους σκλάβους ή με ελεύθερους μουσουλμάνους, εφόσον είχε την συγκατάθεση του κυρίου της.²⁸¹ Πρώην σκλάβες, που αργότερα απελευθερώνονταν, φρόντιζαν να ‘αξιοποιούν’ την προτέρα εμπειρία τους με τα δίκτυα δουλεμπορίας, τα οποία γνώριζαν καλά, με σκοπό τον προσπορισμό κέρδους. Οι γυναίκες αυτές μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αδειοδοτημένοι ή παράνομοι έμποροι σκλάβων, ως επιθεωρήτριες γυναικών σκλάβων και ως μεσίτριες είτε στα χαρέμια είτε στην ελεύθερη αγορά.²⁸²

Η μητρότητα υπό το καθεστώς της δουλείας έχει επίσης ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Εάν ο σύζυγος ήταν και ο ιδιοκτήτης της γυναίκας και είχαν αποκτήσει μαζί τέκνα, τότε μπορούσε, εάν αυτός ήθελε, να αναγνωρίσει την πατρότητα των παιδιών. Σε

²⁸⁰ Στο ίδιο, ό. π., σ. 315-332.

²⁸¹ Zilfi, ό. π., σ 162.

²⁸² Για τη γυναικεία ‘επιχειρηματικότητα’ στο ζήτημα του δουλεμπορίου βλ. στο ίδιο, σ.200-203.

αυτή την περίπτωση ο απόγονος του ιδιοκτήτη έπαιρνε το νομικό καθεστώς του πατέρα και ήταν ελεύθερος. Σε αντίθετη περίπτωση, ο απόγονος 'κληρονομούσε' το καθεστώς της μητέρας και παρέμεναν αμφότεροι σκλάβοι. Εάν ο κάτοχος έδινε άδεια στη σκλάβο να παντρευτεί άλλον άνδρα, ελεύθερο ή σκλάβο, η γυναίκα παρέμενε στην ιδιοκτησία του πρώτου κατόχου της (και φυσικού πατέρα του απογόνου της), ακόμη και αν ο νέος σύζυγός της ήταν ελεύθερος και αναγνώριζε την πατρότητα του παιδιού. Ο κάτοχός της διατηρούσε το δικαίωμα της ιδιοκτησίας τόσο επ' αυτής όσο και επί των παιδιών της.²⁸³

Επιπλέον, «όταν ο ιδιοκτήτης αναγνώριζε την πατρότητα του τέκνου, ακόμη και αν ο απόγονος ήταν θνησιγενής ή γεννιόταν μετά τον θάνατο του αφέντη (αρκεί ο ίδιος να αναγνώριζε την ευθύνη του για την εγκυμοσύνη), το καθεστώς της σκλάβας μητέρας ανυψωνόταν σε αυτό της οιονεί ελεύθερης, λόγω της εκδήλωσης της κυοφορίας. Σύμφωνα με έναν συχνά χρησιμοποιούμενο λόγο (χαντίθ) του Προφήτη: 'το παιδί της την απελευθέρωσε'.²⁸⁴ Η μητέρα κέρδιζε επίσης την ελευθερία της, εάν ο αφέντης απεβίωσε και δεν της είχε δώσει την ελευθερία της πριν από την εκδημία του». ²⁸⁵ Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι αρκετές Χίες σκλάβες επέστρεψαν στην πατρίδα μετά το θάνατο των συζύγων τους, κινώντας συχνά οι ίδιες τη διαδικασία εντοπισμού και απελευθέρωσής τους.

Ωστόσο, ακόμη και στην περίπτωση που η μητέρα του παιδιού του αφέντη (ümm-i veled στα οθ. τουρκ. - ümm walad στα αραβικά) αναγνωριζόταν από τον πατέρα, δεν είχε το ίδιο νομικό στάτους με την ελεύθερη κυοφορούσα μητέρα. Παραμένοντας σκλάβο, δεν μπορούσε να επικαλεστεί τα καθοριζόμενα από την σαρία μητρικά δικαιώματα (Hizanet hakkı), ώστε να παραμείνει με το παιδί της κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής του. Αντίθετα, οι ελεύθερες μητέρες, είτε ήταν παντρεμένες, είτε χήρες, είτε διαζευγμένες, είχαν το δικαίωμα να είναι οι κηδεμόνες των παιδιών τους κατά τα πρώτα χρόνια της ζωής τους. Είχαν, επίσης, το δικαίωμα της ανοχής-

²⁸³ Στο ίδιο, ό. π., σ. 109-110.

²⁸⁴ Ο Σπυρόπουλος παρουσιάζει την κυοφορία του τέκνου του αφέντη ως μία επιπλέον περίπτωση απελευθέρωσης: «{...} a slave could be emancipated as ümm-i veled, as well as on court order. In the first case the slave had to be the mother of her master's child. Thus, the child was considered to be freeborn and the mother was emancipated upon her owner's death» Spyropoulos, «Slaves and Freedmen», ό. π., σ. 190. Βασιζόμενος σε δικαστικά έγγραφα από την Κρήτη αναφέρει: «In the court registers one can also find {...} cases of unmarried freedwomen with children, who had been freed on court order as ümm-i veled, or captured, sold, and then emancipated with their children» Στο ίδιο, σ. 195.

²⁸⁵ Zilfi, ό. π., σ. 111· επίσης, Toledano, *As If Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, New Haven, Yale University Press, Λονδίνο 2007, ό. π., σ. 12.

συντήρησης (nafaka-i hizanet= παροχής τροφείων) από τον πατέρα μέχρι το παιδί να φθάσει στην ηλικία της εφηβείας, που ήταν, συνήθως, τα επτά χρόνια για τα αγόρια και τα εννιά για τα κορίτσια.²⁸⁶

Συνοψίζοντας, κατανοούμε ότι η πρακτική της δουλείας στην οθωμανική Ανατολή ήταν ένα ενδογενές σύστημα που είχε ποικίλες κοινωνικοοικονομικές προεκτάσεις, καθώς και πολιτικές, το οποίο ωστόσο απείχε παρασάγγας από την ηθικοκοινωνική ερμηνεία που του αποδίδεται σήμερα στον δυτικό κόσμο.²⁸⁷ Ο Αυτοκρατορικός Οίκος, οι δούλοι της Πύλης (karikulu), το γενιτσαρικό σώμα και το χαρέμι ήταν μερικοί από τους μηχανισμούς/θεσμούς του Κράτους, όπου κυριαρχούσαν οι δούλοι και στους οποίους βασίσθηκε ο κρατικός μηχανισμός της Αυτοκρατορίας, η οποία επόπτευε το δουλεμπόριο και εισέπραττε φόρους από τις αγοραπωλησίες. Μέχρι το τέλος του 19^{ου} αιώνα το ποσοστό του πληθυσμού που προέρχονταν από δούλους αποτελούσε το 5% του συνολικού πληθυσμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.²⁸⁸

Όπως θα ήταν αδιανόητο να εξετάσουμε τη ζωή στην αρχαία Ελλάδα χωρίς την παρουσία των δούλων, με την ίδια λογική, θα ήταν αδύνατον να απομονώσουμε τη δουλεία κατά την οθωμανική περίοδο από το κοινωνικοπολιτικό της περιεχόμενο και το θρησκευτικό της υπόβαθρο. Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι, εάν το σύστημα της δουλείας, το οποίο ενείχε και μία σημαντικότερη οικονομική διάσταση κατέρρευε, θα αποδομούσε ολόκληρη την Οθωμανική Αυτοκρατορία.²⁸⁹ Για τον λόγο αυτό, τόσο οι Σουλτάνοι όσο και οι θρησκευτικοί ηγέτες υπερασπίστηκαν τη δουλεία,

²⁸⁶ Zilfi, *ό. π.*, 109-111. Για το τι ίσχυε το ισλαμικό δίκαιο για τα παιδιά που προέρχονταν από μεικτούς γάμους βλ. και Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο, ό. π.*, σ. 63-65.

²⁸⁷ Η Ελένη Γαρδίκια, αναφερόμενη στους όρους της Σύμβασης της Αλεξάνδρειας και στις συνέπειές της (ενέργειες του Codrington για την απελευθέρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων στην Αίγυπτο), μετά την αποχώρηση των αιγυπτιακών στρατευμάτων από την Πελοπόννησο, κάνει λόγο για μεταφορά δυτικών αξιών στην Ανατολή και συμπληρώνει ότι, η επίσημη στάση της Δύσης, αν και υπέθαλπε το εμπόριο σκλάβων, καταδίκαιζε τις πρακτικές της αιχμαλωσίας και τιμωρούσε τους παραβάτες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η στάση των πολιτικών αντιπάλων του Codrington και η κατηγορία που αυτοί του απηύθησαν, αν και προσχηματική, όταν έμαθαν για τα γυναικόπαιδα που μεταφέρθηκαν κατά χιλιάδες από την Πελοπόννησο στην Αίγυπτο: «Σε μία χώρα όπου το κίνημα κατά της δουλείας βρισκόταν στο απόγειό του, η κατηγορία ακόμη και της ακούσιας συνέργειας στη μεταφορά των γυναικοπαίδων για πώληση στα σκλαβοπάζαρα θα δικαιολογούσε την αποπομπή ακόμη και ενός ηρωικού ναυάρχου. Η απελευθέρωσή τους ήταν ζήτημα εθνικού κύρους». Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Δουλεία και Διπλωματία», *ό. π.*, σ. 45, 50.

²⁸⁸ Toledano, *As if Silent, ό. π.*, σ. 14.

²⁸⁹ Ο Erdem παραθέτει οθωμανικά έγγραφα που περιγράφουν τη λήψη μέτρων κατά του δουλεμπορίου κατά περίπτωση, όχι όμως και τη δράση για την κατάργηση της δουλείας ως κοινωνικού φαινομένου. «Η δουλεία ως νομικό καθεστώς δε μπορούσε να καταργηθεί, παρά μόνο αν 'έκλειναν οι πύλες τις δουλείας' (sedd I bab-I rikkiyet)» Erdem, *ό. π.*, σ. xx.

προσπαθώντας να της προσδώσουν, κατά διαστήματα, ένα πιο ανθρώπινο πρόσωπο, 'απαλύνοντας' έτσι την αλγεινή εικόνα στα μάτια των δυτικών.

Το να κρίνουμε λοιπόν τη δουλειά ως κοινωνικό φαινόμενο με τα σημερινά δεδομένα θα ήταν αντιδεοντολογικό και ανορθόδοξο και οπωσδήποτε θα αποτελούσε ατόπημα και ιστορικό αναχρονισμό. Ωστόσο, δε μπορεί κανείς να αμφισβητήσει τη σκληρότητα και την ανελέητη βαρβαρότητα, την ψυχική και σωματική κακοποίηση που υφίσταντο τα θύματα των πολέμων, οι αιχμάλωτοι, που στην πλειοψηφία τους μετατρέπονταν σε δούλους και από άνθρωποι, εν μία νυκτί, γίνονταν αντικείμενα, έρμαια στη διάθεση και τις ορέξεις των κυρίων τους.

Στην επόμενη ενότητα θα αφήσουμε τα ίδια τα θύματα να μιλήσουν για την τραγική εμπειρία της σκλαβιάς και θα αποκαλύψουμε, εκτός από τον πόνο, την απόγνωση και τον ευτελισμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και ενδιαφέρουσες υπερβάσεις και ανατροπές, οι οποίες είναι σίγουρα άξιες λόγου, καθώς αποδεικνύουν ότι, όποια πίεση και αν ασκηθεί στον άνθρωπο, όταν αυτός επιστρατεύσει τις ψυχικές του δυνάμεις, μπορεί να διατηρήσει ακέραιη την ανθρώπινη υπόστασή του. Η όλη προσπάθεια έγινε με στόχο να κατανοηθούν οι άνθρωποι, οι κοινωνικές ομάδες και οι θεσμοί στο ιστορικό τους πλαίσιο, χωρίς προκαταλήψεις, αναχρονισμούς ή ηθελημένες παραποιήσεις.

II. Η τύχη των Χίων αιχμαλώτων.

α. Η αναζήτηση και η εξαγορά τους μέσα από μαρτυρίες και ιστορικές πηγές και η διαμόρφωση της εικόνας του Οθωμανού Τούρκου ως "Άλλου", όπως προκύπτει από τις αφηγήσεις τους

γ'.

*Εἰς τὸν ἡρημωμένον
αἰγιαλὸν τῆς νήσου
οὕτω φέρνουν τὰ κόμματα
καὶ τὸ παράπονόν τους
ἢ Ὠκεανίδα. 15*

δ'.

*Τὰ γαλακτώδη μέλη
τῶν παρθένων τῆς Χίου
πλέον ἐσὸ δὲν ραντίζεις
ὦ λαμπρὸν τοῦ Αἰγαίου
ἱερὸν ρεῦμα. 20*

Ανδρ. Κάλβος, *Τα Ηφαίστια, Ωδή VI, «Εἰς Χίον»*

Τραγικότερη από τη σφαγή, με τα ολέθρια αποτελέσματα που επέφερε, υπήρξε η εμπειρία της αιχμαλωσίας για τους περισσότερους Χίους που ξέφυγαν από

τον θάνατο.²⁹⁰ Είναι πραγματικά απίστευτα όσα περιγράφονται στις αφηγήσεις των Χίων αιχμαλώτων που επέζησαν και κατάφεραν να επαναπατριστούν. Οι περιπέτειές τους φαντάζουν ιστορίες βγαλμένες από μυθιστόρημα, ιδιαίτερα για τον σημερινό αναγνώστη, για τον οποίον η ελευθερία βούλησης και έκφρασης, το δικαίωμα στη ζωή και στην αξιοπρεπή διαβίωση είναι δεδομένα και θεσμικά κατοχυρωμένα. Μέσα από αγώνες και θυσίες έχει θεσμοθετηθεί σχετικά πρόσφατα η ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους²⁹¹ και έχει καταργηθεί η δουλεία ως πρακτική ασύμβατη με την ανθρώπινη φύση.²⁹²

²⁹⁰ Υπολογισμός των θυμάτων της σφαγής της Χίου (1822) και της αιχμαλωσίας επιχειρεί ο Κ. Φραγκομίχαλος. Σύμφωνα λοιπόν με τον εν λόγω συγγραφέα, ο «συνολικός αριθμός των αιχμαλώτων από τους οποίους πολλοί πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα, ανέρχεται στις 52.000. Οι σφαγιασθέντες από τους Τούρκους και όσοι πέθαναν από ασθένειες και πείνα, ανέρχονται στις 42.000 ψυχές. Ο συνολικός αριθμός των διασωθέντων από τη σφαγή και την αιχμαλωσία υπολογιζόταν στις 23.000 περίπου». Φραγκομίχαλος, «Σφαγές και θύματα», *ό. π.*, σ. 25-27· του ίδιου, «Οι σφαγές της Χίου του 1822», *ΦΧ*, 6 (Χίος 1997), σ. 5-59· επίσης, Κόμης, «Η Χίος», *ό. π.*, σ. 7-9· Βλαστός, *Χιακά*, *ό. π.*, σ. 329-330 (σ. 203-204 στην 1^η έκδοση). Ας μην ξεχνάμε τις 800 περίπου Χιώτισσες σκλάβες που είχε επιλέξει ο ίδιος ο ναύαρχος Καρά Αλή, τις οποίες είχε συγκεντρώσει στη ναυαρχίδα του με σκοπό να τις δωρίσει στο Σουλτάνο και στους αξιωματούχους του. Οι γυναίκες αυτές σκοτώθηκαν με την πυρπόληση της ναυαρχίδας από τον Κανάρη, χωρίς ποτέ να γίνουν γνωστά τα ονόματά τους ή κάποια προσωπικά τους στοιχεία· βλ. *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 79, 95.

²⁹¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πορεία κατάργησης της δουλείας στην Ευρώπη. Πρώτη η Δανία, της οποίας τα εμπορικά πλοία συμμετείχαν για αρκετές δεκαετίες στην 'εμπορική συμμαχία' των δουλεμπόρων, απαγόρευσε με νόμο το 1792 το εμπόριο δούλων. Ακολούθησαν η Μ. Βρετανία το 1807 και οι ΗΠΑ το 1808. Αυτές οι νομοθετικές ρυθμίσεις αφορούσαν μόνο το εμπόριο δούλων, όχι όμως και το θεσμό της δουλείας. Στο συνέδριο της Βιέννης το 1814 τέθηκε το ζήτημα γενικής κατάργησης του δουλεμπορίου και πολλές χώρες υιοθέτησαν σύντομα σχετικούς νόμους. Η δουλεία καταργήθηκε στη Γαλλία το 1848, στην Ολλανδία το 1863, ενώ στη Ρωσία το 1861 υπό την πίεση των δυτικών κρατών. Η Κοινωνία των Εθνών (πρόδρομος οργανισμός του ΟΗΕ) κήρυξε το 1926 πανηγυρικά την κατάργηση της δουλείας σε οποιαδήποτε μορφή της. Αυτό επιβεβαιώθηκε το 1948 με την έγκριση της Χάρτας του ΟΗΕ για τα «δικαιώματα του ανθρώπου». Για την κατάργηση της δουλείας βλ.: <https://www.history.ac.uk/1807commemorated/links.html>, (17/10/2006). Στην Ελλάδα η δουλεία καταργήθηκε με διάταξη του Συντάγματος της Επιδαύρου (25 Φεβρουαρίου 1822). Με το Σύνταγμα εκείνο οι Έλληνες, πρωτοποριακά για την Ευρώπη της αποικιοκρατίας, θέσπισαν την κατάργηση της δουλείας. Στην Οθωμανική Αυτοκρατορία η κατάργηση της δουλείας ήταν σταδιακή και εφαρμοζόταν κατά τόπους, ανάλογα με τα διακυβεύματα της εξωτερικής της πολιτικής, έναντι της Αγγλίας πρωτίστως και δευτερευόντως, έναντι της Γαλλίας. Συνήθως γινόταν με φερμάνια τα οποία εξέδιδαν οι Οθωμανοί τοπάρχες, κατόπιν πίεσης των προξένων. «Any of the numerous Ottoman measures against the slave trade, or for that matter, the ferman of 1839 itself, is cited as the date of abolition in the Empire». «However, the Turkish Republic became a party to the 1926 League of Nations Convention on the Suppression of Slavery by ratifying it on 5 June 1933» Erdem, *ό. π.*, σ. XIX και 189, υποσημ. 7· Hilmi Ziya Ulken, *Turkiyede Çağdaş Düşünce, Tarihi*, τ. 1, Nadirkitap, Κόνια 1966, σ. 32· Gordon, *Slavery in the Arab World*, *ό. π.*, σ. 170.

²⁹² Μιλώντας για ισότητα και εξάλειψη της δουλείας στη σύγχρονη εποχή, αναφερόμαστε κυρίως στη Δύση και στα προηγμένα κράτη της Ανατολής. Ας μην ξεχνάμε ότι στην Αφρική, στη Ν. Αμερική και σε αρκετά μέρη της Ασίας, η δουλεία, δυστυχώς, κάνει αισθητή την παρουσία της ακόμη και σήμερα. Φαινόμενα παρόμοια με αυτό της δουλείας, όπως η λαθραία διακίνηση μεταναστών, η επιβολή παιδικής εργασίας, το λαθρεμπόριο ανθρωπίνων οργάνων κλπ. ανθούν στον σημερινό κόσμο. Στους σύγχρονους πολέμους άμαχοι σφαγιαζονται, γυναίκες και παιδιά αιχμαλωτίζονται, βασανίζονται και θανατώνονται.

Η δουλεία αποτελούσε μία σκληρή πραγματικότητα την οποία σήμερα δύσκολα μπορεί κάποιος να αντιληφθεί και να κατανοήσει. Οι συνήθειες της εποχής στην οποία αναφερόμαστε, που απορρέουν από τον θεσμό της δουλείας, φαντάζουν αδιανόητες στις μέρες μας. Για παράδειγμα, στην Ανατολή, το να προσφέρονται δούλοι ως δώρο σε έναν ηγεμόνα ήταν μία εθιμοτυπική πράξη εκδήλωσης υποταγής και σεβασμού.²⁹³ Ο R. Walsh αναφέρεται στη συνήθεια των Τούρκων «να στέλλουν κορίτσια ως δώρον εις τους εν Κωνσταντινουπόλει φίλους των, όπως εις την Αγγλίαν στέλλουν διάφορα δώρα».²⁹⁴ Ο ίδιος ο Βαχίτ πασάς, στα *Απομνημονεύματά του*, συγκαταλέγει τους αιχμαλώτους στα κινητά λάφυρα, τα οποία οι κάτοχοί τους εξαργυρώνουν συχνά σε εξευτελιστικές τιμές.²⁹⁵

Η τακτική της αιχμαλωσίας των αμάχων ήταν γνωστή στους υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γι' αυτό και όταν υπήρχε ο απαιτούμενος χρόνος, οι αμυνόμενοι φυγάδευαν τα γυναικόπαιδα, πριν από τη μάχη. Η νοοτροπία της εποχής σχετικά με την πώληση δούλων αποτυπώνεται με ευκρίνεια στα οθωμανικά έγγραφα της Χίου, που μεταφράζει ο Μαυρόπουλος, τα οποία αποκαλεί «Σωματεμπορικά». Τα έγγραφα αυτά αναφέρονται σε απελευθερώσεις, πωλήσεις και μεταπωλήσεις δούλων κατά το 1715.²⁹⁶ Αν και προγενέστερα της εποχής την οποία εξετάζουμε, είναι ιδιαίτερα σημαντικά, διότι αποκαλύπτουν άγνωστες λεπτομέρειες που αφορούν την αγοραπωλησία των δούλων.

²⁹³ Ο Βλαχογιάννης δημοσιεύει άρθρο της εφημερίδας *Times*, 24/6 Ιουλίου 1822, με θέμα: 'Αντίγραφον επιστολής γραφείσης εκ Λιβόρνου υπό Ελληνικού οίκου προς συγγενέον ενταύθα πρόσωπον', στην οποία αναφέρεται: «{...} ηύραμεν απροσδοκίτως επί των πλοίων 34 νεαρὰς γυναίκας των καλλίστων οικογενειών, βαινούσας εις Κωνσταντινούπλιν δια Σμύρνης, στελλομένας εκεί υπό του Πασσά ως δώρον προς τον Μέγαν Αυθέντην· εις πολλάς εξ αυτών ήμεθα προσωπικώς γνώριμοι»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 155.

²⁹⁴ Ο Walsh αναφέρει τρία παραδείγματα κοριτσιών από τη Χίο που στάλθηκαν σε Τούρκους στην Κωνσταντινούπολη 'ως δώρα' και καταγράφει την ιστορία τους. Περιγράφει ακόμη, πώς οι Τούρκοι 'ξεφορτώνονταν' τους αιχμαλώτους που τους ήταν βάρος ή επαναστατικού χαρακτήρα, θανατώνοντάς τους και πετώντας τους στο Βόσπορο· *Καιροφύλλας*, «Οι σκλάβοι Χίοι εις την Κωνσταντινούπολιν», ό. π., σ. 219 - 221.

²⁹⁵ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 288.

²⁹⁶ Δίνουμε, ενδεικτικά, ένα παράδειγμα: Χοτζέτιον του Ιεροδικείου Χίου περί πωλήσεως δούλου. «Ο Μουσταφά Μπεσέ, υιός Μεχμέτ, κάτοικος Χίου, εν τη εν τῷ Φρουρίῳ συνοικίᾳ 'Δζαμήϊ ατήκ', ενώπιον του Ιεροδικαστικού Συμβουλίου και παρουσία του ιδιοκτήτου αυτού δούλου Ιωάννου Θεοδοσίου, μετρίου αναστήματος κυανοφθάλμου, έχοντος ανοικτάς τας οφρὺς, Γραικού, και του Γεωργίου Μιχαήλ, φορολογουμένου, μη Μουσουλμάνου {...} ωμολόγησε τα εξής: 'Επώλησα αμετακλήτως και παρέδωκα τῷ ειρημένῳ Γεωργίῳ τον ως άνω περιγραφόμενον Ιωάννην, αντί εκατόν πενήτηκοντα γροσίων {...} και κηρύττω ότι ο ειρημένος Ιωάννης εγένετο τουντεύθεν αργυρώνητος δούλος του μνησθέντος Γεωργίου»· Μαυρόπουλος, ό. π., σ. 286. Για το θέμα αυτό βλ. *στο ίδιο*, σ. 285-296. Το συγκεκριμένο παράδειγμα είναι σημαντικό διότι μαρτυρεί την πώληση δούλου από μουσουλμάνο σε χριστιανό, πράγμα το οποίο δείχνει ότι στο ζήτημα αυτό υπήρχε ελαστικότητα και ότι δεν ακολουθούσανται απαρεγκλίτως ο νόμος της σαρίας. Στα συγκεκριμένα έγγραφα αναφέρονται και άλλα τέτοια παραδείγματα.

Τα εν λόγω έγγραφα δίνουν πληροφορίες τόσο για τους ιδιοκτήτες των δούλων (όνομα, τόπο διαμονής, εργασία) όσο και για τους ίδιους τους δούλους (Ορθόδοξους ή Καθολικούς), με περιγραφή των φυσικών χαρακτηριστικών τους. Επιπλέον, δίνονται πληροφορίες για την οικογένεια από την οποία προέρχονταν, ενώ καταγράφονται και τα στοιχεία των αγοραστών στους οποίους μεταπωλούνταν. Μελετώντας τα μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα για τα κριτήρια επιλογής των δούλων, την τιμή αγοράς και μεταπώλησής τους, καθώς και για τα δίκτυα δουλεμπορίας. Οι άνδρες που επιλέγονταν ήταν συνηθώς νέοι, υγιείς και εύρωστοι, συχνά με ανοιχτόχρωμους οφθαλμούς, ενώ οι γυναίκες ήταν κυρίως νεαρές και ξανθές. Γίνεται ωστόσο αναφορά και σε έγχρωμες γυναίκες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση απελευθέρωσης δούλης, λόγω ελέους, (Χοτζέτιον του Ιεροδικείου Χίου περί απελευθέρωσης δούλης), όπου όμως ο ιδιοκτήτης διατηρεί το δικαίωμα της πατρωνίας.²⁹⁷

Την ταπείνωση της αιχμαλωσίας ακολουθούσε, σχεδόν πάντα, ο εξισλαμισμός,²⁹⁸ κάτι πολύ επώδυνο για έναν λαό ευσεβή, όπως ο χιακός. Οι Χίοι, με την εμφάνιση του τουρκικού στόλου, αντιλήφθηκαν τι τους περίμενε. Καθένας θα

²⁹⁷ Ο Μαυρόπουλος δημοσιεύει επίσης άρθρο του κληρονομικού δικαίου του Μαχμούτ Εσάτ σύμφωνα με το οποίο: «Οι πάτρωνες των απελευθέρων δούλων τασσόμενοι εις την κατηγορίαν των εξ αρρενογονίας εμμέσων κληρονόμων έχουσι κληρονομικόν δικαίωμα επί της κληρονομίας των ιδίων απελευθέρων αυτών δούλων {...}. Η δουλεία αποτελούσα κώλυμα κληρονομικής διαδοχής διακρίνεται εις πλήρη δουλείαν, μη επιδεχομένην απελευθέρωσιν, και εις ελλιπή δουλείαν, καθ' ην η απελευθέρωσις γίνεται κατά τους εξής τέσσαρας τρόπους: α) δια εγγραφής, καθ' ην ο δούλος εξαγοράζεται δια της υπηρεσίας ή δια των χρημάτων, β) δια της τελευταίας θελήσεως ή διαθήκης, γ) δια της τεκνοποιήσεως μετά του πάτρωνος και δ) δια της απελευθέρωσης μέλους τινός του σώματος, γνωστού ή αγνώστου» στο *ίδιο*, σ. 290-291, υποσημ. 1, 2.

²⁹⁸ Ο Στέφανος Καββάδας δημοσιεύει περιλήψεις κωδίκων και φακέλων νοταρικών εγγράφων των Ευφημιανών, από το Ιστορικό Αρχείο Χίου, στα οποία αναφέρονται ονόματα εξισλαμισμένων Χίων. (Μωχαμέτ Ιωάν. Μαστρομιχαλάκης, Μουσταφά Συκαλής, Ουσεϊν Αγά Γλύπτης κ.λ.π.)· Καββάδας (επιμ.), *Θυμμανούσικα Έγγραφα*, Χίος 1956, σ. 27, 57 κ. εξ. Το υπ' αριθμ. 52 χφ. του ΙΑΧ (Φάκελλος εκ φύλλων νοταρικών εγγράφων), το οποίο δημοσιεύει ο ίδιος, μεταξύ άλλων περιλαμβάνει και την *Απόφασιν δια κυριότητα ακινήτων δύο εκτουρκισθέντων Ευφημιανούσων* (28 Νοεμ. 1847)· στο *ίδιο*, σ. 59. Από τον Κώδικα Ευφημιανών (1806-1819), δημοσιεύει επίσης το υπ' αριθμ. 49 χφ. του ΙΑΧ, το οποίο αναφέρεται σε αγοραπωλησία μεταξύ των Μανώλη Πρασακάκη και Εμίρ Μαριουτάκι (8 Αυγούστου 1819)· στο *ίδιο*, σ. 130. Το υπ' αριθμ. 52 χφ. του ΙΑΧ (Φάκελλος Ευφημιανών εις φύλλα) αναφέρεται στην πώληση της περιουσίας των εξισλαμισμένων τέκνων του Μιχάλη Βρουλλιιώτη ή Μαστρομιχαλάκη εξ Ευφημιανών, προς τον Ανδρέα Ψαρό. Τα παιδιά, πριν από το χαλασμό, όπως αναφέρει το έγγραφο, ονομάζονταν Ιωάννης και Σταματού και μετά τον εξισλαμισμό τους ονομάστηκαν Μπακιρτζή Οσμάν και Ζουμπειντέν Σαμπαχάτ {...}. (Το έγγραφο έχει ημερομηνία 28 Νοεμβρίου 1847 και συντάχθηκε ενώπιον μαρτύρων)· στο *ίδιο*, σ. 135-136. Ο Walsh, στην επίσκεψή του στη Χίο, αμέσως μετά τη σφαγή, μιλάει για εξισλαμισμό των εναπομεινάντων μαθητών της Σχολής της Χίου· Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 143. Ο Ζολώτας κάνει λόγο για οικογένειες εξισλαμισμένων Χίων αιχμαλώτων του 1822, απανταχού της Καππαδοκίας, των οποίων «διεκρίνοντο και μετά πολλάς έτι δεκαετηρίδας και οι μορφαί και οι τρόποι ελληνικώτατοι»· Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 570-571. Ονόματα εξισλαμισμένων από έγγραφα της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» περιλαμβάνονται στο Παράρτημα αρ. 3.

ακολουθούσε τη μοίρα του. Η πιο πολύτιμη συμβουλή που έδιναν οι γονείς στα παιδιά τους και η οποία αναφέρεται σε όλες σχεδόν τις αφηγήσεις, ήταν «ό,τι και αν συμβεί, να κρατήσουν την πίστη τους».²⁹⁹

Οι πολυάριθμες αναφορές των σύγχρονων με τα γεγονότα περιηγητών³⁰⁰ κάνουν λόγο για πολύ μεγάλο αριθμό νεαρών αγοριών και κοριτσιών από τη Χίο που πουλήθηκαν στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής, αφού πρώτα εξισλαμίστηκαν.³⁰¹ Το θέμα της απολύτρωσης των Χίων αιχμαλώτων, εξισλαμισμένων στην πλειοψηφία τους, είναι εξαιρετικά δύσκολο να διερευνηθεί. Ο Κ. Κόμης αναφέρει ότι, σύμφωνα με το υπόμνημα της καποδιστριακής περιόδου που επεξεργάστηκε, το 1837 υπήρχαν ακόμη 449 αιχμάλωτοι, μεταξύ των οποίων 219 Χιώτες και 216 Ψαριανοί.³⁰² Ο Ιω. Βλαχογιάννης, στο *Χιακόν Αρχείον*, Παράρτημα υπ' αριθμ. 5, δημοσιεύει στοιχεία για την τύχη των διασωθέντων ή αιχμαλωτισθέντων Χίων, καθώς και έναν «Κατάλογον των εις την αιχμαλωσίαν εισέτι διαμενοντων Χίων», με ονόματα Χίων οι οποίοι μέχρι το 1837 δεν είχαν απελευθερωθεί.³⁰³ Τα στοιχεία της έρευνας που θα παρουσιάσουμε στη συνέχεια, μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο αριθμός των Χίων που δεν

²⁹⁹ Ο Ζολώτας αντιγράφει, από ανέκδοτο χειρόγραφο σημείωμα αγνώστου Χίου, μία σκηνή σε έναν πύργο του Κάμπου κατά την άφιξη των εξαγριωμένων Τούρκων, οι οποίοι αναζητούσαν λάφυρα και αιχμαλώτους. Μεταξύ άλλων αναφέρει: «Αρχινήσαμεν πλέον να προσευχώμεθα και να λέμεν τους χαιρετισμούς, μετά της γλώσσης κολλημένης εις τον λάρυγγα και να φιλά ο ένας τον άλλον εσυγχωρούμεθα παραγγέλλοντας οι μεγάλοι των μικρών να βαστήξωμεν την πίστη μας». Στο *ίδιο*, σ. 540.

³⁰⁰ Χαρακτηριστική είναι η αφήγηση του Γάλλου περιηγητή και ιστορικού Fustel de Coulanges, οποίος επισκέφθηκε τη Χίο το 1854 και αναφέρει σχετικά με την τραγική κατάσταση του νησιού και τους εξισλαμισμούς: «J'ai visité l'île en 1854. La désolation la couvre encore {...}. Chio ruinée, que devinrent les Chiotes? Ils n'avaient péri tous; La fuite en avait sauvé quelques –uns, et l'esclavage en avait conservé beaucoup {...}. Beaucoup de Chiotes emmenés en esclavage sont restés dans les pays turcs. L'esclavage en Turquie est un moyen de faire fortune et de s'élever aux places de l'administration» *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 393-394.

³⁰¹ Πολλοί από τους σκλάβους *τούρκεψαν*. Άλλες σκλάβες έμειναν χριστιανές, αν και είχαν αποκτήσει παιδιά με Τούρκους. Η προφορική παράδοση στον Κάμπο διασώζει πολλές περιπτώσεις τουρκεμένων, που ήλθαν στη Χίο αναζητώντας τους δικούς τους· Μικές Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ.11/τχ. 31 (Φεβρ.1973), σ. 39· Ο Βλαστός αναφέρει: «Και αι μεν αιχμαλωτισθείσαι γυναίκες επωλούντο αφ' ενός εις άλλον ως κτήνη εις την Σμύρνην και εις την Κωνσταντινούπολιν και εις την Μικράν Ασίαν, όπου αι πλείσται ευτύχησαν να εξαγορασθώσι παρά των εν Ευρώπη συγγενών των, αι δε μετεκομίσθησαν εις τα βάθη της Ασίας και της Μεσοποταμίας και, αποβαλούσαι πάσαν ελπίδα να εύρωσι τους συγγενείς των, συνέζων μετά των Τούρκων. Ετούρκευσαν δε και πολλά τέκνα είτε δια την νεαράν και άπειρον αυτών ηλικίαν είτε και υπακούσαντα εις την ανάγκην»· Βλαστός, ό. π., σ. 330 (204).

³⁰² Κόμης, «Η Χίος», ό. π., σ. 10, υποσημ. 4.

³⁰³ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 396-416. Ο συγκεκριμένος κατάλογος αποτελεί απόσπασμα μεγαλύτερου καταλόγου συνταχθέντος με τη φροντίδα του Δήμου Ερμούπολεως τον Μάιο του 1837, βάσει πληροφοριών συγγενών των αιχμαλώτων και περιλαμβάνει 217 άτομα, κυρίως γυναίκες· στο *ίδιο*, (Παράρτημα Ε'), σ. 412-416· βλ. στη σ. 412 υποσημ. 1. Δυστυχώς, το Αρχείο της Δημογεροντίας της Ερμούπολης καταστράφηκε και το πολύτιμο περιεχόμενό του χάθηκε.

απελευθερώθηκαν είναι μάλλον μεγαλύτερος από αυτόν που καταγράφεται σε πολλές πηγές, χωρίς ωστόσο να μπορούμε να μιλήσουμε με ακρίβεια.

Οι πιο τυχεροί από τους αιχμαλώτους εξαγοράστηκαν από φιλέλληνες και πλούσιους Χίους εγκατεστημένους κυρίως στο εξωτερικό, οι οποίοι βρίσκονταν σε διαρκή αναζήτηση των οικείων τους, αλλά και των απλών συμπατριωτών τους.³⁰⁴ Οι Χίοι των παροικιών έσπευσαν να συνεισφέρουν οικονομικά στην εξαγορά των αιχμαλώτων και στη συνέχεια να περιθάλψουν αιχμάλωτες γυναίκες και κυρίως παιδιά, που ορφανά και ταλαιπωρημένα θα εύρισκαν προστασία κοντά τους. Πολλά παραδείγματα εξαγοράς αιχμαλώτων από Χίους των παροικιών καταγράφονται στις αφηγήσεις.³⁰⁵ Σημαντική επίσης υπήρξε και η προσφορά των Ελευθέρων Χίων της Ερμούπολης,³⁰⁶ των Χίων δημογερόντων, μετά την ανασύσταση της Δημογεροντίας,

³⁰⁴ Τα μεγάλα ποσά που ζητούσαν οι κάτοχοι των αιχμαλώτων, μόνο οι πλούσιες χιώτικες οικογένειες των παροικιών του εξωτερικού ή φιλόπρωποι ξένοι μπορούσαν να τα δώσουν. Για τους φτωχούς αιχμαλώτους τα χρήματα για την εξαγορά τους προσπαθούσαν να τα συγκεντρώσουν οι συγγενείς, οι ενορίτες, οι μονές και αργότερα η Δημογεροντία· Παϊδούσης, *ΧΕ*, τ.11/τχ. 31, *ό. π.*, σ. 36-37. Στους εξαγορασθέντες συμπεριλαμβάνονται και ο Αλέξανδρος Πασπάτης, φημισμένος αργότερα γιατρός της Πόλης, εμπνευστής και ιδρυτής του «Φιλολογικού Συλλόγου» του Πέραν και ερασιτέχνης βυζαντινολόγος. Πρόκειται για πρώην σκλάβο από τη Χίο, που βρέθηκε και εξαγοράστηκε από τη μητέρα του. Στη συνέχεια στάλθηκε στην Αμερική για σπουδές, από Αμερικάνους Προτεστάντες, που φρόντιζαν για την αποκατάσταση των θυμάτων της σφαγής· Χρίστος Κ. Χριστοδούλου, *Ο Έλληνας Τούρκος*, εκδ. Επίκεντρο Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2016, σ. 147, 148. Η Μαρία Ιορδανίδου στο βιβλίο της *Λωζάντρα* κάνει λόγο για την αιχμαλωσία και πώληση του Χίου συζύγου της γιαγιάς της, Δημήτρη Χονδρέλλη το 1822, τη σφαγή των γονέων του και την εξαγορά και απολύτρωσή του ίδιου με ένα πουγκί γρόσια, από το θείο του, σιορ Βασιλάκη, ο οποίος πήγε από τη Σύρο στη Χίο για να τον αναζητήσει και να τον εξαγοράσει, αφού οι γονείς του παιδιού είχαν σφαγεί. Αν και κάποιοι χαρακτήρες του βιβλίου είναι φανταστικοί, αυτός της Λωζάντρας και του σιόρ Δημητράκη – όπως αναφέρει η συγγραφέας – είναι πραγματικοί: «Χιώτης ήταν ο Δημητρός. Στη σφαγή της Χίου, όταν οι Τούρκοι σφάξαν τους γονείς του και κείνονα, μωρό παιδί, τον βγάλανε στο σκλαβοπάζαρο, ένας αδελφός του πατέρα του από την Σύρα, ο Σιόρ Βασιλάκης ο λουκουμτζής, ήρθε στη Χίο και έδωσε ένα πουγκί γρόσια για να τον αγοράσει από τους Τούρκους»· Μαρία Ιορδανίδου, *Λωζάντρα*, εκδ. Εστία, Αθήνα 1999,⁴⁴ σ. 17.

³⁰⁵ «Τεσσαράκοντα χιλιάδες γυναικόπαιδα ηνδραποδίσθησαν κατ' αυτό το κατάστιχον του τούρκου τελώνου της Χίου. Ημπορεί κανείς να συμπεράνη οπόση ποσότης χρημάτων απαιτείται δια τοιούτου πλήθους εξαγοράν και πόσα εχρειάζετο έκαστος ιδιαίτέρως δια την εξαγοράν των συγγενών του»· Λουκάς Ράλλης, *Αναμνήσεις περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Ιω. Βλαχογιάννης επιμ., τύπ. Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1910,² σ. 6. Ο Καστάνης, αιχμάλωτος και ο ίδιος, μας δίνει πληροφορίες για την τύχη κάποιων αιχμαλώτων γυναικών που γλίτωσαν από τη φοβερή σφαγή στο Μελανιός: «Αυτά τα κορίτσια είχαν ζητήσει σαν χάρη από τον Οσμάν να τις αγοράση για να μην οδηγηθούν στην Ασία, βεβαιώνοντάς τον ότι σε λίγες εβδομάδες, ένα μεγάλο ποσόν λύτρων για εξαγορά θα στέλλονταν από πλούσιους συγγενείς τους του εξωτερικού. Τα χρήματα έφθασαν και στη συνέχεια συνάντησα τις ίδιες κυρίες στη Σύρο, που σώθηκαν από τον αδελφό τους που είχε εμπορικό οίκο στην Τεργέστη»· Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, ό. π.*, σ. 32.

³⁰⁶ Η Επιτροπή των Ελευθέρων Χίων από τη Σύρα διαβιβάζει στη Δημογεροντία Χίου (στις 26 Οκτωβρίου 1827) αίτηση απολύτρωσης για αιχμάλωτο που είχε εξισλαμισθεί και βρισκόταν στην υπηρεσία των Τούρκων στη Χίο: «Εις Κωνσταντινούπολιν ευρισκόμενος ένας συντοπίτης από το Θολοποτάμι, ονόματι Χ' Γεώργιος Κολλητάς, εμήνυσεν ενταύθα ότι έχει υιόν ονόματι Νικόλαον ευρισκόμενον παρά τω Σακίς Εμίνη αυτού. Ο άνθρωπος επιθυμεί να απολάβη τον υιόν του (ας είναι και τουρκεμένον) και πληρώνει ημάς γρ. δύο χιλιάδες»· Παϊδούσης, *ΧΕ*, τ.11/τχ. 31, *ό. π.*, σ. 39.

(1831/32), καθώς και των Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως και Αλεξανδρείας, αλλά και απλών ιερωμένων.³⁰⁷ Σε έγγραφο της Βιβλιοθήκης Χίου περιγράφεται λεπτομερώς το δίκτυο κινητοποίησης των Χίων για τον εντοπισμό και την απολύτρωση των αιχμαλώτων.³⁰⁸

Έχοντας αναλύσει στην προηγούμενη ενότητα τη σημειολογία του όρου αιχμάλωτος κατά την οθωμανική αντίληψη, θα αναφερθούμε, μέσα από τις μαρτυρίες των Χίων αιχμαλώτων, στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιούνταν η αιχμαλωσία και η αγοροπωλησία στα αυτοσχέδια σκλαβοπάζαρα της Χίου και στις διάσπαρτες αγορές της Ανατολής, όπου οι σκλάβοι πωλούνταν ως εμπορεύματα, μικρής ενίοτε αξίας, και θα παρακολουθήσουμε τον τρόπο μεταφοράς τους στα μεγάλα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Θα καταγράψουμε τις εμπειρίες τους κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας, τις μεταπωλήσεις τους σε νέους ιδιοκτήτες, τον τρόπο εντοπισμού τους, αλλά και τις προσπάθειες εξαγοράς τους. Θα διερευνήσουμε επίσης τον ρόλο του εμπορικού δικτύου των Χίων και των ξένων εμπόρων στον εντοπισμό και εξαγορά των αιχμαλώτων, καθώς και όλων αυτών που εμπλέκονται στην προσπάθεια απολύτρωσής τους.

³⁰⁷ Ένας από εκείνους που εξαγόρασε Χιώτες από τα σκλαβοπάζαρα της Σμύρνης ήταν ο Βουρλιώτης κληρικός Κύριλλος Μπαξελής, αργότερα Μητροπολίτης Κώου και Βιδύνης. Αυτός εξαγόρασε και τον Νικολάκη Σταυρινάκη, αδελφό του Στέφανου Σταυρινάκη, καθηγητή της ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών)· στο ίδιο, σ. 37-38.

³⁰⁸ Σε έγγραφο της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής», που αφορούν τη δημιουργία δικτύου πληροφοριών για τον εντοπισμό και την εξαγορά των αιχμαλώτων, βλέπουμε την ανάμειξη ιερωμένων, συχνά και του ίδιου του Πατριάρχη. Στο συγκεκριμένο έγγραφο ο αρχιδιάκονος Παρθένιος, δευτερεύων του Πατριαρχείου Αντιοχείας και αδελφός του Πατριάρχη, στέλνει (27 Μαρτίου 1858) από τη Δαμασκό επιστολή στον Θεόδωρο Σκρηνή για να τον πληροφορήσει ότι μία Χία αιχμάλωτη, η Λωξάνδρα Κ. Χαψιάδαινα, η οποία απελευθερώθηκε 'δία φιλοτίμου συνδρομής συγγενούς της εν Οδυσσώ', πρέπει να σταλεί στην πατρίδα της. Αναφέρει το όνομα ενός φίλου του στην Κωνσταντινούπολη, του Ξ. Ηλιάσκου, ο οποίος πλήρωσε τα έξοδα, ενώ ο ίδιος φρόντισε για την ασφάλεια του ταξιδιού, μέσω γνωστού του αγωγιάτη και του ζητάει να την περιθάλψει και να μεριμνήσει για την επιστροφή της στη Χίο ακτοπλοϊκώς· τελειώνει δε την επιστολή ως εξής: «Παρακαλώ να με ειδοποιήσετε αφού φθάση αυτόθι υγιώς η ειρημένη και επιβιβασθή εις το ατμόπλοιο, δια να ειδοποιήσω καγώ ον ανήκει»· χφ. υπ' αριθμ. 604. Με επιστολή του ο Θ. Σκρηνής (Βυρητός 3/15 Απριλίου 1858) δίνει πληροφορίες στους Χίους δημογέροντες για την υπόθεση και τους ανακοινώνει ότι ο ίδιος έπραξε το καθήκον του. Στη συνέχεια ζητάει από τους δημογέροντες να κάνουν και εκείνοι το χρέος τους· χφ. υπ' αριθμ. 605. Η τελευταία επιστολή που σχετίζεται με την υπόθεση είναι αυτή του Χίου Νικολάου Μ. Παρώδη από τη Σμύρνη προς τους Χίους δημογέροντες, με ημερομηνία 10/22 Μαΐου 1858, τους οποίους πληροφορεί ότι η εν λόγω γυναίκα «έρχεται σήμερον αυτού με τον πλοίαρχον Αντώνιον Πειθήν, συστηνομένη σας και παρ' εμού και πολλών άλλων συμπατριωτών μας» και τους παρακαλεί να πράξουν τα δέοντα· χφ. υπ' αριθμ. 606. (Το οδοιπορικό ήταν το εξής: Δαμασκός – Βηρυτός - Σμύρνη – Χίος. Δεν αναφέρεται ο τόπος αιχμαλωσίας. Εμπλέκονται, το Πατριαρχείο Αντιοχείας, συγγενείς της γυναίκας από την Οδησό, φίλοι από την Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη και οι Χίοι δημογέροντες). Τα έγγραφα αυτά δημοσίευσε στη *Χιακή Επιθεώρηση* ο Μικές Παϊδούσης· βλ. Παϊδούσης, *ΧΕ*, τ.11/τχ. 31(1973), ό. π., σ. 34-36. (Τα χειρόγραφα 604, 605 και 606 παρατίθενται στο Παράρτημα αρ. 5).

Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις ανταλλαγής Χίων αιχμαλώτων που εντοπίστηκαν και αφορούν κυρίως την μετέπειτα προσπάθεια απελευθέρωσης της Χίου από το Φαβιέρο και τη σύλληψη αιχμαλώτων κατά τη διάρκεια των πολεμικών επιχειρήσεων.³⁰⁹ Κατά την περίοδο στην οποία αναφερόμαστε, όταν ο ελληνικός στόλος εντόπιζε καΐκια με αιχμαλώτους, τους απελευθέρωνε, σκοτώνοντας συνήθως και σπανιότερα αιχμαλωτίζοντας τα πληρώματα.³¹⁰ Τόσο η προφορική όσο και η γραπτή παράδοση διασώζουν περιπτώσεις Χίων αγωνιστών, οι οποίοι εφορούσαν, ακόμη και στα γειτονικά μικρασιατικά παράλια, για να απελευθερώσουν αιχμάλωτες συμπατριώτισσές τους και παιδιά.³¹¹ Επίσης, σύμφωνα με εντόπιες πηγές, Χιώτες ναυτικοί αναλάμβαναν κρυφά το έργο της φυγάδευσης αιχμαλώτων από την Πόλη και τη Σμύρνη και επιστροφής τους στο νησί.³¹²

Αμέσως μετά τις σφαγές, που όπως είδαμε έγιναν κατά κύματα, τα λεγόμενα *γυρορούσια*, οι Τούρκοι, για μεγάλο χρονικό διάστημα, επιδίδονταν στη λαφυραγωγία και στην αιχμαλωσία των αμάχων, γυναικών και παιδιών.³¹³ Οι άνδρες και τα αγόρια ηλικίας άνω των 12 ετών, είτε σφαγιάζονταν -στις περισσότερες περιπτώσεις- είτε

³⁰⁹ «Ο Χαχόλος είχε σκλάβο του τον πλοίαρχον του βυθισθέντος τουρκικού πλοίου, τον οποίον κατόρθωσε να διατηρήσει εν τη ζωή και να τον ανταλλάξει αντί 300 Ελλήνων αιχμαλώτων, ενώ πάντες οι συνάδελφοί του, ανυπόμονοι και σκληροί, εφόνευσαν τους αιχμαλώτους των». Βασιλάκης, *Το Λεύκωμα του Βροντάδου*, ό. π., σ. 67. Ο Χατζή Αλέξανδρος Βλαστός, όταν έγινε η εκστρατεία του Φαβιέρου για την απελευθέρωση της Χίου, γράφει στις 17 Οκτ. 1827, από τη Μύκονο, στη Δημογεροντία Χίου και παρακαλεί τον Ζ. Ν. Ευμορόπουλο: «μίαν χάριν, το να με κρατήσετε ένα σκλαβί ή αρσενικό ή θηλυκό, από μέρος να είναι (από καλή οικογένεια), ίσως και το κάμω αλλαξιά ελευθερώνοντάς μου ένα μου ανήψι». *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 250. Παϊδούσης, *ΧΕ*, τ.11/τχ. 31, ό. π., σ. 38, υποσημ. β.

³¹⁰ Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 132, υποσημ. 195· επίσης, στο *ίδιο*, σ. 134 υποσημ. 199.

³¹¹ Η παράδοση θέλει τον Καρδαμυλίτη αγωνιστή Κοντανεγνώστη να σώζει μία ομάδα αιχμάλωτων Χίων κοριτσιών στο χωριό Σαΐτι των Καραπούρνων: «Εις τα Καραπούρνα, εις το χωριόν Σαΐπη ένας Αγάς είχε καμμιά εικοσαριά κορίτσια Χιωτοπούλες και εχόρευαν εμπρός του {...} αυτός δε εκάπνιζε το τσιμπούκι του και εκαμάρωνε τις χαριτωμένες Χιωτοπούλες». Ο Κοντανεγνώστης με τα παλληκάρια του αναλαμβάνουν δράση και τελικά τις απελευθερώνουν· Βασιλάκης, «Χίοι Κληρικοί», ό. π., σ. 49-50.

³¹² Ο Γιάννης Μιχαλακόπουλος ακούει από τη γιαγιά του Άρτεμιδα Κουτελάκη (93 ετών το 1990, χρονιά κατά την οποία καταγράφεται η διήγηση), την ιστορία που η ίδια είχε ακούσει από τη θεία της, Μαριγώ Ν. Πειθή για τον πρόγονό της Νικόλαο Πειθή και τη δράση που αυτός είχε αναπτύξει για την απολύτρωση νεαρών αιχμαλώτων: «Αμέσως μετά την καταστροφή της Χίου το 1822, αναπτύχθηκε δραστηριότητα στους κόλπους της χιακής παροικίας στην Κωνσταντινούλη για εξαγορά μικρών παιδιών, που είχαν αιχμαλωτισθεί απ' τους Τούρκους και είχαν μεταφερθεί απ' τη Χίο στην Πόλη. Τα παιδάκια αυτά (γενιτσαράκια) φυγαδεύονταν δια θαλάσσης πίσω στη Χίο. Ένας από τους Χιώτες πλοίαρχους που ανέλαβαν το έργο αυτό ήταν κι ο παππούς της γιαγιάς μου, Βρονταδούσης καπετάνιος, Νικόλαος Πειθή. Το 'μυστικό ταξίδι της επιστροφής τελείωνε συνήθως με την αποβίβασή τους στον Άγιο Αμιλιανό, το επίνειο της Καλλιμασιάς, που χαρακτηριζόταν για το λόγο αυτό «κρυφό λιμανάκι»». Δημήτριος Μελαχροινούδης, *Η Καλλιμασιά της Χίου*, Χίος 2015, σ. 299-300.

³¹³ Ο Ολλανδός πρόξενος γράφει στο ημερολόγιό του: «Είναι σπαρακτικό να βλέπεις τα σκλαβόπουλα να τα σέρνουν σαν κοπάδι κατσικιών και να τα πουλάνε ένα ή δύο γρόσια το κεφάλι». Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 119 και υποσημ. 161.

αιχμαλωτίζονταν, εάν ανήκαν σε επιφανείς οικογένειες, για την είσπραξη λύτρων. Λόγω της αθρόας και αδιάλειπτης προσέλευσης Τούρκων ατάκτων, κατά κύριο λόγο συμμοριών ληστών και καιροσκοπών, με σκοπό τη λαφυραγωγία και την αρπαγή σκλάβων, η τακτική αυτή διήρκεσε μήνες, με αποτέλεσμα, εκτός από την ολοκληρωτική καταστροφή του νησιού, μεγάλο μέρος του πληθυσμού να μεταφερθεί μαζικά για πώληση στα παζάρια της Ανατολής, ολοκληρώνοντας έτσι την αφαίμαξη σε νέο και παραγωγικό ανθρώπινο δυναμικό, που επιχειρήθηκε με τη σφαγή. Αλλά και οι Χίοι της διασποράς δεν έμειναν αλώβητοι από την καταστροφή της πατρίδας τους. Ο Βλαχογιάννης αναδημοσιεύει φύλλο της παρισινής εφημερίδας «L' Étoile» (18/30 Μαΐου 1822), όπου αναγράφεται η υποχρέωση του Πατριάρχη να δώσει στο Σουλτάνο λίστα με τα ονόματα όλων των Χίων της Πόλης διακρίνοντας τους παντρεμένους από τους αγάμους.³¹⁴ Ο καθένας μπορεί να υποθέσει τη σκοπιμότητα αυτής της ενέργειας.

Οι αφηγήσεις Χίων αυτοπτών μαρτύρων για τις σφαγές και την αιχμαλωσία είναι συγκλονιστικές.³¹⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του Ανδρέα Μάμουκα,³¹⁶ γιου του Ζαννή Α. Μάμουκα, διαπρεπούς Χίου εμπόρου στη Σμύρνη και της Μαρίας Ευμορφοπούλου, που γεννήθηκε την 1^η Αυγούστου 1801 στη Χίο.³¹⁷

³¹⁴ «Le Patriarche a été chargé de faire dresser une liste de tous les Sciotes qui se trouvent dans la capitale, en distinguant ceux qui sont mariés de ceux qui ne le sont pas. Les premiers doivent rester à Constantinople; il paraît que les autres seront envoyés en Asie»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 75.

³¹⁵ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μαρτυρία του Έλληνα εθελοντή από τη Σμύρνη Πέτρου Μέγγου (Mengous), που έφθασε στη Χίο αμέσως μετά την καταστροφή με το καράβι του Σαχτούρη. Ο Μέγγος, που πήρε μέρος στον Αγώνα, από την αρχή του ξεσηκωμού έως το 1826, μεταναστεύει στη συνέχεια στην Αμερική όπου θα γράψει τα ενθυμήματά του από την Ελληνική Επανάσταση: «*Narrative of a Greek soldier: containing anecdotes and occurrences illustrating the characters and manners of the Greeks and Turks in Asia Minor, and detailing events of the late war in Greece, in which the author was actively engaged, by land and sea, from the commencement to the close of Revolution*, New York 1830»· Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, ό. π., σ. 131, βλ. και υποσημ. 191· επίσης, Βαγγέλης Κούταλης (μτφρ.), *Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821: Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου*, εκδ. Ισνάφι, Ιωάννινα 2009.

³¹⁶ Σχετικά με τον Ανδρέα Μάμουκα βλ: Μάμουκας, «Η καταστροφή της Χίου (εν έτει 1822). (Εξ επιστολής του Έλληνα Α... προς τον φίλον και συμπατριώτην του Ν... περί της καταστροφής της Χίου, Σμύρνη 31 Οκτωβρίου 1822, *Εβδομάς*, τχ. 3, (Αθήνα 1886), σ. 123, 125, 135, 136, 147, 148, 159, 160· Πρίγκηψ Δημήτριος Ροδοκανάκης, *Ιουστινιάναι – Χίος*, τύποις Ρενιέρη – Πρίντζη, Σύρος 1900, σ. 700-718· «Παράγραφος γραφής ενός Γραικού Α. προς τον φίλον του Ν. περί της καταστροφής της Χίου»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 295-319· Λεωνής Μ. Καλβοκορέσης, *Ανδρέας Ζανή Μάμουκας*, ανάτυπο από το *ΔΙΕΕΕ*, τ. 13 (Αθήνα 1958).

³¹⁷ Ο Ανδρέας και ο Ζαννής Μάμουκας συλλαμβάνονται από τους Τούρκους αμέσως μόλις επιστρέφουν στη Χίο από τη Σμύρνη, στις 29 Μαΐου 1821. Ο Ανδρέας παρέμεινε για τεσσαρισημίσι μήνες στη φυλακή, μέχρι τον Οκτώβριο του 1821. Στη συνέχεια, όπως ο ίδιος αφηγείται, έγινε τροφοδότης των κρατουμένων, χωρίς να εξηγεί το πώς, ενώ συγκαταλεγόταν και ο ίδιος στους κρατούμενους. Υπήρξε μάλιστα αυτόπτης μάρτυρας του απαγχονισμού και ανασκολοπισμού των ομήρων και του πατέρα του (23 Απριλίου 1822)· π. Δημήτριος Στρατής, *Νεομαρτυρολογικά και Υμνολογικά κείμενα του Ανδρέα Ζ. Μάμουκα*, ό. π., σ. 29-31· βλ. επίσης, Μάμουκας, *Παράγραφος*

Ο Ανδρέας αιχμαλωτίστηκε με τη μητέρα του στις 4 Απριλίου 1822 και ελευθερώθηκε στις 10 Μαΐου. Στα *Απομνημονεύματά του*,³¹⁸ τα οποία έγραψε τον Οκτώβριο του 1822 στη Σμύρνη, όπου κατέφυγε με ευρωπαϊκό πλοίο, περιγράφει τα γεγονότα των σφαγών και της αιχμαλωσίας του, καθώς και τον απαγχονισμό των ομήρων, ανάμεσα στους οποίους συγκαταλεγόταν και ο πατέρας του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αρχή της εξιστόρησης: «Το δυσκολότερον των όσα ζητείς απ' εμέ να μάθης είναι η των δυστυχημάτων μας και της καταστροφής της πολυθρυλλήτου πατρίδος μας περιγραφή. Με ζητείς περιγραφήν γενικήν και περιστατικήν, την οποίαν από άνθρωπον δεν έπρεπε να ζητήσης. Μη με κατακρίνης· μόνον το όνομα Χίος, ή την περί αυτής ομιλίαν ακούων στρέφω τα νώτα, διότι με σπαράττεται η ψυχή».³¹⁹

Ο Γρηγόριος Φωτεινός, επίσκοπος Μυριοφύτου, δίνει επίσης μία πολύ ζωντανή εικόνα των γεγονότων.³²⁰ Περιγράφει με ιδιαίτερη εκφραστικότητα την αιχμαλωσία των συμπατριωτών του, αλλά και του ιδίου: «Με έσυραν εις αιχμαλωσίαν ως ανήλικα, άγοντα το 10^{ov} έτος. Εσυρόμην ανηλεώς καίτοι φορών την του Πυργίου ενδυμασίαν και την καταγωγήν έχων εκ της Μαστιχοφόρου αναμφιβόλως. Αλλά χάρις τω Θεῷ, ουδέποτε άλλοτε είδον ανθρωποκάπηλον εκ του πλησίον, διατελέσας 6 μήνας κρυπτόμενος».³²¹ Ο Βίος έχει καταγράψει συγκλονιστικές μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων που περιγράφουν με παραστατικότητα τις δραματικές σκηνές της σύλληψης και της αιχμαλωσίας τους.³²²

γραφής ενός Γραικού Α προς τον φίλον του Ν περί της καταστροφής της Χίου, χ.ε., Σμύρνη 1822, σ. 22 κ. εξ.

³¹⁸ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι 'περιπέτειες' της έκδοσης των απομνημονευμάτων του Μάμουκα. Το γνήσιο χειρόγραφο περιήλθε στα χέρια αγνώστου, ο οποίος με το όνομα Α. Μάμουκας το δημοσίευσε, χωρίς την άδεια του συγγραφέως, τον Σεπτέμβριο του 1834. Το δημοσίευμα αυτό ο Μάμουκας το αποκλήρυξε. Αργότερα μετέπλασε το αρχικό κείμενο, χωρίς να μεταβάλει τα γεγονότα. Το γνήσιο κείμενο βρίσκεται στο Αρχείο του Βλαχογιάννη (τ. Α', σ. 295-319) και το μεταποιημένο στο περιοδικό *Εβδομάς* (τ. Γ', σ. 123, 135, 147 και 149) και στο έργο του Δημητρίου Ροδοκανάκη, *Οι Ιουστινιάναι της Χίου, ό. π.*, σ. 700-718· βλ. επίσης, Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Ανδρέας Ζανή Μάμουκας, ό. π.*, σ. 386-387 κ. εξ. και π. Στρατής, *ό. π.*, σ. 25-43.

³¹⁹ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 296-297.

³²⁰ Βασιλάκης, «Γρηγόριος Φωτεινός», *ΧΕΧ*, τ. Γ'/τχ. Γ' (Χίος 1957), σ. 3-30· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 336-375. Η μεταφορά των αιχμαλώτων στην πόλη της Χίου περιγράφεται ως εξής: «Μέρος των πολεμίων προεπορεύοντο και μέρος είποντο τοις αιχμαλώτοις και έτερον ηκολούθη τα λαφυραγωγά υποζύγια· συνεπορεύοντο δε και τινές εκ πλαγίων φρουροί, οίτινες και απέκτεινον καθ' οδόν τους προωρισμένους εις θάνατον»· *στο ίδιο*, σ. 350.

³²¹ *Στο ίδιο*, σ. 346.

³²² «Εμένα με πιάσανε στα Μεστά. Ήμουν 8 χρονών. Εκεί, παιδί μου, είμαστε 30-40 απάνω κάτω, δεν ηξέρω τι λογής, ακούμε μπουμ! μπουμ! Βρε, θα 'ναι Τούρκοι! Μέσα στο σπίτι καθούμαστε και μας επήραν με την αδερφή μου τη Γαρουφαλιά». (Διήγηση Μανώλη Ρέτου εκ Θεολοποταμίου)· Βίος, *Η Σφαγή της Χίου, ό. π.*, σ. 218. «Στο Γιουρούσι η μάνα μου ήταν δέκα χρονών. Σαν είδεν τους Τούρκους, ομπρός στα μάτια τως πήρεν το κεφάλι του πατέρα της έναν ταγκαλάκι. Ύστερι την επήρεν

Πολύ παραστατικές είναι και οι αφηγήσεις γυναικών και παιδιών που περιγράφουν τη βίαιη μεταφορά τους στο Φρούριο της πόλης και στην κεντρική πλατεία 'Βουνακίου', πρώτο σταθμό της αιχμαλωσίας τους, όπου είχε στηθεί πρόχειρα το αυτοσχέδιο σκλαβοπάζαρο. Ο Ολλανδός πρόξενος Πάσκουα περιγράφει: «Η πόλις ομοιάζει προς εμποροπανήγυριν: πωλούνται δούλοι, ποικίλα είδη, χαλκός, επίχρυσα αντικείμενα, άργυρος, τα πάντα εις δημοπρασίαν. Εις την πόλιν δε βλέπει κανείς άλλο παρά Τούρκους να πωλούν γυναίκας και παιδιά».³²³ Οι Τούρκοι, εξοικειωμένοι με αυτή την πρακτική, παζαρεύουν τους αλυσοδεμένους σκλάβους, όπως ακριβώς τα ζώα, επιδεικνύοντας με σκαιοσύνη τα μέλη τους, την ομορφιά τους, προβάλλοντας το νεαρό της ηλικίας τους, στοιχεία που οπωσδήποτε συντελούσαν στην αύξηση της τιμής των νεαρών δούλων. Οι ηλικιωμένες γυναίκες, είτε θανατώνονταν αμέσως, είτε αφήνονταν ελεύθερες.³²⁴ Σε περίπτωση όμως που αιχμαλωτιζόνταν, περνούσαν συνήθως άθλια ζωή, καθώς έκαναν όλες τις βαριές εργασίες και συχνά πέθαιναν από τις κακουχίες.

Ο Καστάνης περιγράφει τις σκηνές της αιχμαλωσίας και του παζαρέματος του ιδίου και άλλων νεαρών αιχμαλώτων, οι οποίοι πωλούνται και μεταπωλούνται σχεδόν αμέσως:³²⁵ «Νέοι άνδρες και κοπέλλες ανακατεμένοι με το άψυχο εμπόρευμα της λεηλασίας είχαν βίαια οδηγηθεί στην αγορά, σε τέτοιες ποσότητες, ώστε πολλοί έμειναν προς διάθεσιν. Όσο για μένα, ακόμη παρέμενα διαθέσιμος. Το αφεντικό μου τελικά με έδωσε με ένα σχοινί και με περιέφερε για πούλημα στους δρόμους, κάνοντας τη δική του διακήρυξη δημοπρασίας και αναφωνώντας: 'Πόσα για το λιοντάρι;' Για να επαινέσεις ένα καλό ζώο ή σκλάβο η λέξη 'arslan' θεωρείται το πιο

σκλάβο και την επούλησε σε άλλον κ' εκείνος πάλι σε άλλον. Με τον τελευταίον έζησε κάμποσα χρόνια. Μα ευτός την εβάρεθη κ' ήθελεν να την ξαναπουλήσει. Εκείνη δεν ήθελε πια να ξαναπουληθεί σε άλλον κ' εποφάσισε, να πέσει αφ' το παναθύρι κάτω στη θάλασσα και να πνιγεί». (Διήγηση της Λαμπρινής Θεοδωράκη από το Χαλκείος)· στο ίδιο, σ. 137.

³²³ Ο Ζώρας, στη μελέτη του, *Η εν έτει 1822 καταστροφή της Χίου, ό. π., σ. 7, 8*, αναφέρει μεταφέροντας τα λόγια του Ολλανδού προξένου: «Οι νεαροί δούλοι πωλούνται εις δημοπρασίας εις υπερόγκους τιμάς». Ο Βλαστός συμπληρώνει την εικόνα: «Ηκουε τις, κραυγές οικτράς και θρήνους γυναικών, αίτινες επικαλούμεναι του Θεού την ευσπλαχνίαν απήγοντο αισχρώς παρά των Τούρκων εις την αιχμαλωσίαν· παρέκει εσύροντο αγεληδόν παρθέναι νεαραί δια να πωληθώσιν αφ' ου γίνωσι θύματα της κτηνωδίας των». Βλαστός, *ό. π., σ. 327* (201).

³²⁴ Ο Γ. Καλβοκορέσης αναφέρει για τη γιαγιά του: «{...} και εκείνη αιχμαλωτίστηκε λίγο μετά τη σφαγή. Επειδή ήταν ηλικιωμένη γυναίκα της έδωσαν την ελευθερία της και τώρα παρέμενε στο Αυστριακό Προξενείο {...}». Στη συνέχεια όμως θανατώθηκε, μετά από οικτρή κακοποίηση, στη δεύτερη προσπάθειά της να συναντήσει την αιχμάλωτη κόρη της· Γ. Καλβοκορέσης, *Οι σφαγές του 1822 και η ζωή μου, ό. π., σ. 15*.

³²⁵ «Η μεγάλη πλατεία προ του φρουρίου, και το φρούριον αυτό, πλήρη από γυναίκας και παιδιά των σεβαστοτέρων οικογενειών, εκτεθειμένα εις την κτηνώδη διαγωγήν και την αγρίαν ωμότητα των Ασιανών»· *Χιακόν Αρχείον, τ. Α', ό. π., σ. 104*.

υψηλό εγκώμιο. Με πούλησε για πενήντα πιάστρες και μία αρνίσια μπριζόλα. Ο ίδιος αναφωνεί με πίκρα: «Αλλοίμονο στο φτωχό Μουσταφά (το ισλαμικό όνομα που του δόθηκε), που πέρασε από τα χέρια δύο κυρίων και τώρα ήταν στην κατοχή ενός τρίτου!».³²⁶

Ο Λεωνής Ι. Καλβοκορέσης περιγράφει επίσης την αιχμαλωσία της οικογένειάς του από τη στιγμή της σύλληψης: «Μας βγάζουν οι στρατιώτες όλους από τη σπηλιά και μας βάζουν μπροστά να μας πάνε στο Πυργί (κεφαλοχώρι στη Ν Χίο). Οι Τούρκοι εμοιράζοντο τα χρήματα που μας επήραν. Από το Πυργί ξεκινήσαμε για τη Χώρα. Μας πάνε ίσια στο Κάστρο, κόσμος παντού πολύς και μέσα στ' ασκέρι βλέπομε πως χάθηκε η παραμάνα με το Μικέ».³²⁷ Στη συνέχεια περιγράφει τη βοήθεια που τους παρείχε ένας Τούρκος, γνωστός του πατέρα του που είχε σκοτωθεί, ο οποίος τους φυγάδευσε σε ένα σπίτι στην Φραγκοπαροικιά, όπου έμειναν αρκετό καιρό.³²⁸

Ο αυτόπτης μάρτυρας της σφαγής, Γεώργιος Καλβοκορέσης, αιχμάλωτος και ο ίδιος, αφού επέζησε από την καταστροφή και είδε πολλούς συγγενείς του να σφάζονται και άλλους να αιχμαλωτίζονται, κατόρθωσε να διαφύγει στη Σμύρνη και από εκεί στη Βαλτιμόρη των ΗΠΑ. Στην αυτοβιογραφία του περιγράφει την τραγική κατάσταση των γυναικών, που γνώριζαν τι τις περίμενε μόλις θα αιχμαλωτίζονταν. Η μητέρα του παρακαλούσε τον σύζυγό της να εγκαταλείψει την οικογένεια και να σωθεί ο ίδιος, ώστε να καταφέρει στη συνέχεια να ελευθερώσει εκείνη και τα παιδιά τους: «Αν αφήσεις τον εαυτό σου, του είπε, να αιχμαλωτισθείς θα σε σκοτώσουν

³²⁶ Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, ό. π.*, σ. 25· επίσης, Καστάνης, «Η ιστορία των σφαγών της Χίου (1822)», *XX*, τ. ΙΑ'/τχ. ΧΙ', ό. π., σ. 44.

³²⁷ Ο Λ. Μ. Καλβοκορέσης καταγράφει την ιστορία του παππού του Λεωνή Ι. Καλβοκορέση (1814/5-1903), ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυς των γεγονότων και σώθηκε μετά από πολλές περιπέτειες. Ο Λεωνής ήταν ο τρίτος γιος του εμπόρου και τοκιστή Ιωάννη Καλβοκορέση και προερχόταν από παλαιά χιακή οικογένεια, της οποίας οι ρίζες ανάγονται στον 16^ο αιώνα. Η καταγραφή έγινε το 1902, όταν ο αφηγητής ήταν ήδη 87 ή 88 ετών κι εκδόθηκε από τον εγγονό του το 1914· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Ιστορία του παππού 1822, ό. π.*, σ. 14-16.

³²⁸ Ο Λ. Ι. Καλβοκορέσης περιγράφει τη στιχομυθία της μητέρας του με ένα Τούρκο αξιωματούχο, τον Αλή Τσελεπή, ο οποίος τη βοήθησε να διασωθεί με τα παιδιά της: «-Τίνος είσαι και από πού είσαι; - Είμαι από τη χώρα, γυναίκα του σιόρ Γιάννη του Καλβοκορέση και θέλω να δω τον Αλή Τσελεπή (καθώς την είχε αρμηνέψει ο πατέρας που είχε σχέσεις μαζί του). -Τι γένηκε ο άνδρας σου; -Τον σκότωσαν. Μας είχε πει να ζητήσωμε από σένα να μας βοηθήσης. - Φωνάζει ενός ζαπτιέ και του λέγει: πήγαινε αυτή τη γυναίκα με τα παιδιά στο κονσουλάτο. Η μητέρα τον ευχαρίστησε και του λέγει: -Μου επήραν την παραμάνα και το μαρό. -Πήγαινε με αυτά που έχεις μαζί σου κι ύστερα φροντίζω για τα άλλα, αποκρίθηκε ο Αλή Τσελεπής»· *στο ίδιο*, σ. 17.

οπωσδήποτε, και τότε ποια θα είναι η τύχη η δική μου και των παιδιών μας; Διότι τότε θα μείνουμε σκλάβοι όλη μας τη ζωή».³²⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει το τέχνασμα που μεταχειρίζεται ο πατέρας του Γεωργίου Καλβοκορέση, μόλις αντιλαμβάνεται ότι ο γιος του πιάστηκε αιχμάλωτος, προκειμένου να τον ελευθερώσει όσο βρισκόταν ακόμη στη Χίο. Ένας φίλος του ιδιοκτήτη του παιδιού, Τούρκος από τη Σμύρνη, ζητά να αγοράσει ένα μικρό σκλάβο, χιωτόπουλο. Οι 'προδιαγραφές' ταιριάζουν απόλυτα στα χαρακτηριστικά του Γιώργου και ο κύριός του δέχεται να τον πωλήσει για 2.000 γρόσια, τα οποία του είχε ήδη στείλει ο φίλος από τη Σμύρνη: «Στην αρχή ο Τούρκος έφερε αντίρρηση, διότι του φάνηκαν λίγα τα χρήματα. Τελικά όμως άλλαξε γνώμη». Πίσω από τον ανύπαρκτο Τούρκο της Σμύρνης βρισκόταν «ο γιανήτσαρος του Προξενείου, που στην πραγματικότητα ενεργούσε για λογαριασμό του πατέρα μου. Διότι, αν γνώριζε ή απλώς υποπτευόταν ότι ο αγοραστής ήταν ο πατέρας μου, τότε χωρίς αμφιβολία θα είχε ζητήσει πολύ μεγαλύτερο ποσό για λύτρα».³³⁰

Η μοιρασιά των αιχμαλώτων γινόταν συνήθως αμέσως μόλις αυτοί συλλαμβάνονταν στις κρυψώνες όπου είχαν καταφύγει για να γλιτώσουν. Σε αυτή την περίπτωση ο αρχηγός διάλεγε πρώτος και οι υπόλοιποι ακολουθούσαν. Δεν έλειπαν φυσικά οι διαμάχες για τη μοιρασιά της πολύτιμης λείας, που συχνά κατέληγε στη θανάτωση των αιχμαλώτων.³³¹ Ο Καστάνης περιγράφει τη διανομή λαφύρων ως

³²⁹ Γ. Καλβοκορέσης, *Οι σφαγές του 1822, ό. π., σ. 9*. Ο Γεώργιος Καλβοκορέσης, γιος του Κωνσταντίνου και της Φράγκας (από τον κλάδο Μουζάλα), γεννήθηκε, κατά τα γραφόμενά του, το 1816 στη Χίο. Ο Φασουλάκης στο προλογικό του σημείωμα αναφέρει ότι θα πρέπει να γεννήθηκε το 1812 ή 1813, σύμφωνα με αγγελία που οι γονείς του δημοσίευσαν στη *ΓΕΕ*, (φύλ. 57, 21 Αυγούστου του 1829, σ. 234), όταν εναγωνίως προσπαθούσαν να μάθουν νέα για την τύχη του παιδιού τους. Αν και αιχμάλωτος, κατόρθωσε να διαφύγει στη Σμύρνη και από εκεί στη Βαλτιμόρη, όπου υιοθετήθηκε από αμερικανική οικογένεια και σταδιοδρόμησε στο πολεμικό ναυτικό των ΗΠΑ· *στο ίδιο*, προλογικό σημείωμα, υποσημ. 2.

³³⁰ Στη συνέχεια ο συγγραφέας περιγράφει τη διάσωση του πατέρα του, το ταξίδι τους στη Σμύρνη για την αναζήτηση της μητέρας του και της αδελφής του Μαρουκώς, τις οποίες μετά από καιρό εντοπίζουν εκεί και εξαγοράζουν. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι ο πατέρας, αν και συνελήφθη, διασώθηκε με την παρέμβαση γνωστών του Τούρκων, ύστερα από αδρή αμοιβή, την οποία τους υποσχέθηκε. Μετά από έξι μήνες ο πατέρας αποφασίζει να στείλει τον Γιώργο στις ΗΠΑ. Η περίπτωση του Γ. Καλβοκορέση είναι από αυτές που, αν και εξαιρετικά περιπετειώδης, είχε αίσιο τέλος· *στο ίδιο*, σ. 5-30.

³³¹ Ο νεαρός σύντροφος του Χριστόφορου Καστάνη στην αιχμαλωσία, ήταν αυτόπτης μάρτυς της θανάτωσης της αδελφής του, λόγω διαφωνίας μεταξύ των αρχηγών στη μοιρασιά της πολύτιμης λείας: «Όταν αυτοί ήταν κοντά στην πόλη άρχισαν να μοιράζουν τη λεία. Το αφεντικό μου και ο άλλος αρχηγός δε συμφωνούσαν στο διαμερισμό των παράνομα αποκτηθέντων αγαθών. Αυτός έκανε ό,τι μπορούσε να πάρη την κοπέλλα και να την χαρίση στον Πασά, αλλά δεν μπόρεσε γιατί ο άλλος τη διεκδικούσε. Ο Mustapha εξοργισμένος άρπαξε το κορίτσι από τα ατακτοποίητα μαλλιά του και αναφώνησε κρατώντας το γυμνό σπαθί στο χέρι του, 'Μωαμεθανοί, θα χύσωμε μωαμεθανικό αίμα, για

εξής: «Ο κύριός μου, ένας ντόπιος Τούρκος της Χίου, φιλονίκησε με τον αρχηγό των Ασιατών για ένα αιχμάλωτο κορίτσι πολύ όμορφο. Ο αρχηγός τη διεκδικούσε σα μερίδα λέοντος, αλλ' ο κύριός μου την απαιτούσε σαν ανταμοιβή. Ο αρχηγός, απρόθυμος να στερηθεί την ωραία αιχμάλωτη, έρριξε τον κύριό μου μέσα σ' ένα πηγάδι σκεπάζοντάς τον με πέτρες και τον άφησε να αφανισθή. Κατ' αυτόν τον τρόπον διέφυγε έντεχνα την προσταγή του Κορανίου, η οποία απαγορεύει να χυθή μωαμεθανικό αίμα». Στη συνέχεια αφηγείται μία ιδιότυπη διανομή λαφύρων: «Το σχέδιο ήταν να αρχίσουν (οι αιχμάλωτοι) από απόσταση, με δεμένα μάτια και ν' αποκτήσουν ό,τι ένας-ένας άγγιζε με τα χέρια του. Αυτός ο ελιγμός μού έδωσε την ευκαιρία να εκλέξω τον κύριό μου. Παρακολουθούσα την πορεία ενός Dughalach (Τούρκου) που φαινόταν καλοκάγαθος και κινήθηκα λίγο για να πέσω στα χέρια του. Αυτό το τέχνασμα δεν έγινε αντιληπτό από τους ανόητους βαρβάρους».³³²

Συχνά οι αιχμάλωτοι, αμέσως μετά τη σύλληψή τους, κακοποιούνταν, βιάζονταν και έπειτα θανατώνονταν.³³³ Ο Καστάνης κάνει λόγο για τρομακτικές βιαιότητες σε βάρος των αιχμαλώτων: «Οι αιχμάλωτοι συχνά αγοράζονταν για (να προκληθεί) ευχαρίστηση με τον κατατεμαχισμό τους. Κάθε Τούρκος αισθανόταν ανυπόμονος να βρέξει τα χέρια του με χριστιανικό αίμα».³³⁴ Ελάχιστοι από αυτούς που προέβαλαν αντίσταση κατάφεραν να γλιτώσουν.³³⁵ Το ίδιο συνέβαινε και εάν οι αιχμάλωτοι δεν υπέκυπταν στη μοίρα τους και επιχειρούσαν απόδραση. Ακόρεστη

τα θέλητρα μιας άπιστης γυναίκος' ξεχωρίζω τη φιλονικία'· έτσι είπε και κατόπιν την αποκεφάλισε»· Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, ό. π.*, σ. 44· βλ. επίσης, *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 179.

³³² Καστάνης, «Η ιστορία των σφαγών της Χίου (1822)», *ΧΧ*, τ. Θ' (1977), σ. 52-53.

³³³ «Βλέπει τις, έγραφε ο γαλλικός τύπος της εποχής, Μουσουλμάνους να προστρέχουν εις μέγαν αριθμόν, να πληρώνουν περί τα τριάκοντα πίστρα το θύμα των και να το σφάζουν παρευθύς, δια να εξασφαλίσουν την διακεκριμένην θέσιν εις τον ουρανόν, την οποίαν υπόσχεται το κοράνιον εις οιονδήποτε θα έχη φονεύσει ένα άπιστον»· Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου», *ΧΕ* (1864), ό. π., σ. 168· Παϊδούσης, *ΧΕ*, τ.11/τχ.31, ό. π., σ. 37.

³³⁴ Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, ό. π.*, σ. 29.

³³⁵ Η οικογένεια του αρχιδιακόνου Μακαρίου Γαρή, ο οποίος κρατήθηκε όμηρος στο Φρούριο και μαρτύρησε με τον Μητροπολίτη, αμέσως μετά τη σύλληψή της εκτελέστηκε. Σώθηκε μόνο η αδελφή του αρχιδιακόνου, Γαλανή, 'την οποίαν εκράτησεν ο Τούρκος διότι ήτο νέα και εύμορφη' και ο μικρός γιος της οικογένειας, Ισίδωρος, 'ο οποίος ετράπη εις φυγήν και εσώθη κρυπτόμενος'. Ο απόγονος της οικογένειας, Νικόλαος Μιχαληνός, περιγράφει πώς η Γαλανή θανάτωσε τον Τούρκο που την συνέλαβε στην προσπάθειά της να αποδράσει και πώς στη συνέχεια σώθηκε ως εκ θαύματος: «Ο Τούρκος επήρεν μαζί του την Γαλανήν και ανήλθεν εις την θέσιν 'Σκαλί' του όρους Πηγαίου. Η Γαλανή επροφασίσθη ότι ζαλίζεται λόγω του ύψους. Τότε επροχώρησεν ο Τούρκος και μόλις έσκυψεν να ιδή τον έσπρωξεν εκ των νώτων, ούτος κατακρημνίσθη και εφονεύθη». Κάποιος άλλος όμως Τούρκος που την είδε, την κατηγορήσε για φόνο και η κοπέλα σώθηκε από την παρέμβαση Οθωμανού, φίλου του πατέρα της, του Καπά Μαλή. Στη συνέχεια αιχμαλωτίστηκε και απελευθερώθηκε από τον αδελφό της Ισίδωρο, τον μόνο που επέζησε· Βασιλάκης, *Το Λεύκωμα του Βροντάδου, ό. π.*, σ. 64, βλ. και υποσημ. 1 και σ. 65.

ήταν οι μανία στρατιωτών και ατάκτων για λάφυρα και αιχμαλώτους.³³⁶ Όπως επισημαίνει ο Φραγκομίχαλος «και τις γυναίκες και τα παιδιά που προορίζονταν για αιχμαλωσία συχνά τα θανάτωναν, διότι είτε δεν τους ήταν ευχερής η πώλησή τους στη Χίο και απέβαινε ασύμφορη η συντήρησή, ή και η φύλαξή τους· είτε τα θύματα αυτά προέβαλλαν αντίσταση υπερασπιζόμενα προσφιλείς τους – γονείς, συζύγους, αδελφούς – είτε οι γυναίκες αντιστέκονταν στο βιασμό τους».³³⁷

Ο Ιωάννης Κοτσιφάκης, αναφέρεται στα τραγικά γεγονότα της σφαγής, όπως τα έζησε ο ίδιος.³³⁸ Περιγράφει τη θανάτωση του πατέρα του, την ημέρα του Μ. Σαββάτου στο Μοναστήρι των Αγ. Αναργύρων, όπου είχαν ζητήσει καταφύγιο, τις αποτυχημένες προσπάθειες των Τούρκων να τον συλλάβουν και να τον αιχμαλωτίσουν, τη σύλληψη και αιχμαλωσία μελών της οικογενείας του και τελικά τη διαφυγή του στο εξωτερικό. Κατά τα λεγόμενά του, πολλοί Χιώτες, μετά την απατηλή αμνηστία, κατέφυγαν στο χωριό Νένητα. Οι Τούρκοι δεν άργησαν να φθάσουν και ζήτησαν από τους κατοίκους των Θυμιανών, (χωριό γειτονικό, του οποίου πολλοί κάτοικοι είχαν καταφύγει στα Νένητα) να ‘βγουν έξω’ για να τους οδηγήσουν, δήθεν, πίσω στο χωριό τους: «Εγώ ως και άπαντες οι συγγενείς επήγαμεν εις την έξω θύραν του χωριού, και αίφνης εις εκ των Αγαρηνών με ήρπαξεν από την χείρα, αλλ’ εγώ απεσπάρσθην απ’ αυτόν και εσώθην θεία χάριτι· την ιδίαν στιγμήν, ο αυτός Οθωμανός άρπαξε ο αλητήριος και μίαν εξαδέλφην μου, ονομαζομένην Μπλουμού, την οποίαν επήρε και δεν εμάθαμεν τι απέγινε. Προσήλθον όλοι οι συγγενείς παρακαλούντες αυτόν να την ελευθερώσει, αλλά ματαίως οι δυστυχείς εκοπιάζον».³³⁹

³³⁶ Ο Μοσχόπουλος μεταφέρει τα γραφόμενα του Δζεβδέτ πασά: «Οι απένταροι ζειμπέκακι έγιναν πλούσιοι. Εις την Χίον (εις την αγοράν της Χίου) και εις τον στόλον επωλήθησαν άνδρες, γυναίκες και παιδιά ως δούλοι προς 50 γρόσια. Ο στρατός κατευφράνθη εκ της λαφυραγωγήςσεως». Ο Μοσχόπουλος σχολιάζει στη συνέχεια: «Είναι δυνατόν να υπάρξει κυνικωτέρα ομολογία και υπερύμνησις των ληλασιών και εξανδραποδισμών; Επρόκειτο λοιπόν περί οργανωμένης δουλεμπορίας» Μοσχόπουλος, *ό. π.*, σ. 272 και υποσημ. 2.

³³⁷ Φραγκομίχαλος, «Σφαγές και θύματα», *ό. π.*, σ. 20.

³³⁸ Το χειρόγραφο είναι σταχωμένο σημειωματάριο. Έχει διαστάσεις 0,11 × 0,75 μ. και από τις 44 χωρίς αρίθμηση σελίδες του η τελευταία είναι λευκή. Ανήκει στην οικογένεια του χειουργού Γεωργίου Ιω. Κοτσιφάκη. Το έγραψε ο αυτόπτης μάρτυρας της σφαγής Ιωάννης Κοτσιφάκης και το αντέγραψε και το συνέχισε ο γιος του Γεώργιος Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ.10/τχ.29 (1972), *ό. π.*, σ. 92, 94-95. Πληροφορίες για την οικογένεια Κοτσιφάκη, βλ., στο *ίδιο*, σ. 101-102.

³³⁹ Στο *ίδιο*, σ. 94. Συγκλονιστική είναι η αυτοθυσία του πατέρα και η προσπάθειά του να διαπραγματευθεί με τους Οθωμανούς, καθώς γνώριζε την τουρκική, για να κατορθώσει να διασώσει την οικογένειά του και τους υπολοίπους που είχαν καταφύγει στο Μοναστήρι: «{...}ο αείμνηστος, καταφιλούντας μας, εστάθη εις την θύραν, επειδή εγίνωσκεν την Τουρκικήν διάλεκτον, ίσως μεσιτεύσει και δια ημάς, δια να μην μας αιχμαλωτίσουν, αλλά δυστυχώς άμα ήνοιξαν την θύραν οι

Ο ίδιος περιγράφει επίσης πολύ παραστατικά, τη διαδικασία της διαλογής των αιχμαλώτων, όπως τη βίωσε προσωπικά έξω από το Μοναστήρι του Αγίου Μηνά: «Άμα ως εσυνάχθημεν έξω του Μοναστηρίου, εις μία πεδιάδα, μας διέταξαν να καθήσωμεν άπαντες, με σκοπόν (τον οποίον αντελείφθημεν) να διαλέξουν τους νέους αιχμαλώτους, τους δε λοιπούς να μανδρήσουν μέσα εις το Μοναστήριον, δια να τους θυσιάσουν. Άμα ως εκάθησα, κατέβη εις Οθωμανός από το μουλάρι του και μου το έδωσε να το κρατώ, δια να τρώγη χόρτα και να είμαι πλέον αιχμάλωτός του, καθώς αυτός το ενόμισε. Έπειτα επήγε και εις άλλους και ήρχισαν την εργασίαν των, δηλαδή να διαλέγουν, όσους ήθελαν να αιχμαλωτίσουν. Τότε εγώ, μη χάνοντας καιρόν, άφησα το μουλάρι όπου εκράτουν και, πηδώντας μερικούς τοίχους υψηλούς και τρέχοντας μέσα εις τα αμπέλια, εγλύτωσα Θεού θέλοντος».³⁴⁰

Ο Γ. Καλβοκορέσης στην αυτοβιογραφία του περιγράφει τη θανάτωση του αιχμάλωτου θείου του Σταμάτη Σκαραμαγκά, ενός από τους επιφανέστερους Χίους εμπόρους, αμέσως μετά τη σύλληψή του, τη διαφυγή του πατέρα του και ενός άλλου θείου του και την αιχμαλωσία της υπόλοιπης οικογένειας: «Ο πατέρας μου με τον θείο Γιώργο ήσαν τυχεροί, ξέφυγαν. Αλλά η μητέρα, η Μαρουκώ, η Αγγέλικα (οι αδελφές του), η Αγγερού (η μικρή υπηρέτρια) και εγώ πέσαμε αιχμάλωτοι στα χέρια τους».³⁴¹ Δεν πέρασαν παρά λίγα λεπτά και οι άτιμοι βρήκαν τον κρυψώνα μας». Σχετικά με τη μοιρασιά της λείας αναφέρει: «Την ίδια μέρα άρχισαν οι βάρβαροι να μοιράζουν τα λάφυρα και τους αιχμαλώτους τους».³⁴²

Ένας άλλος αιχμάλωτος, ο Χριστόφορος Καστάνης, περιγράφει παραστατικότερα την ψυχολογία των αιχμαλώτων στα πρόχειρα καταλύματα όπου είχαν οδηγηθεί: «Παραλείπομε την λεπτομέρεια των διαφόρων προσβολών επί των γυναικών αιχμαλώτων. Όλοι αναζητήσαμε ανάπαυση, αλλά δε μπορούσαμε να τη βρούμε. Το θέαμα των χωρίς κορμιών κεφαλών των φίλων και συγγενών που ήταν ξαπλωμένοι γύρω μας και η ανάμνηση της σφαγής δεν άφηναν κανένα αιχμάλωτο να κοιμηθή. Τα απαίσια βλέμματα των Τούρκων διατήρησαν το φόβο ζωηρό. Δε μας επέτρεπαν να μιλήσωμε ή να κλάψωμε. Οι αναστεναγμοί απαγορεύονταν. Τα

Αγαρηνοί, απέκτηναν αυτόν πάραυτα και την κεφαλήν του την επήραν και δεν είδομεν τι την έκαμαν {...}».) στο ίδιο, σ. 93.

³⁴⁰ Στο ίδιο, σ. 94-95.

³⁴¹ Η μικρή υπηρέτρια κατορθώνει αργότερα να δραπετεύσει παίρνοντας μαζί της και τη μικρή αδελφή του Καλβοκορέση, Αγγέλικα· Γ. Καλβοκορέσης, «Οι σφαγές του 1822 και η ζωή μου», ό. π., σ. 9, 11 υποσημ. 1.

³⁴² Στο ίδιο, σ. 11.

αιχμάλωτα κορίτσια έκλαιγαν πολύ για την κακοτυχία τους. Οι νεαροί άνδρες που διαλέχθηκαν σαν θύματα να θυσιασθούν την επαύριον, έκρυσαν τα πρόσωπά τους μέσα στα χέρια τους, και έχυσαν χειμάρρους λύπης. Εδώ ευρίσκονταν μέλη πλουσιών οικογενειών που ωδηγήθηκαν από τα πολυτελή σαλόνια στο σπίτι της σφαγής. Ο υψηλός εξευγενισμός τους έκανε τις συνθήκες τους περισσότερο φρικώδεις. Μία αιχμάλωτη μοναχή επικαλέσθηκε το Σωτήρα για χάρη μας. Η φωνή της μας ανακούφισε και συμφιλίωσε τα θύματα με την τύχη τους».³⁴³

Ο Δημήτριος Ροδάκης από τη Μέσα-Διδύμα, σε ηλικία 90 ετών μιλάει για τη σύλληψη και την αιχμαλωσία του: «Εγινήκαμε κομπανίες και μας επήραν για την Χώρα, κοπελούδια και παιδιά. Όποιος ήτανε πια μικρός τον εσηκόνανε· εκλέγαμε στο δρόμο και μας εδίνανε πια δοροκούκια για να μερέψωμε. Εμαζεύτημεν πια στο Βουνάκι, απ' εκεί πια εβαρκάραμεν με μία μπουπάρδα. Επήγαμεν πια στην Σμύρνην, μας επουλήσανε γιατί εμέ με πήρενε και της αδελφάδες μου ένας γεμιτζής. {...} Έδεκει πια εστάθηκα· σέναν καφενέ εκάμαν τα παζάρια· τις αδελφάδες μού της πήρε ο Μεμέτ Αλή πασάς και της επήγε στο Μισίρι. Τότες έκαμα καμμιά δεκαργιά χρόνια εκεί (στη Σμύρνη) με λέγανε Χασάν {...}». Έπειτα, αφηγείται το ξύλο που έφαγε από τον αγά (αφέντη) του, την άφιξη του πατέρα του στη Σμύρνη για να τον ελευθερώσει και το ταξίδι της επιστροφής του στη Χίο: «Πήγα στο Εϋσάρ-τσαμισί και παίζαν τα παιδιά, επήγα και γω και παιτζα. Έρχεται ο Αγάς μου, να με το ξύλο, έφυγα από τον αγά μου και πήγα στη σκάλα. Ήτανε ο πατέρας μου στη σκάλα, ήλθε να με γοράση, δεν ήξερα καλά καλά τα ρωμαίικα. Ήλθαμε στο χωριό ήταν πια βράδυ· επερπατούσαμεν όλη νύκτα, εγύρευα να του φύγω γιατί δεν ήθελα. Μας επαντέχανε πια στο σπήτι η μάνα μου, οι μπαρμπάδες μου».³⁴⁴

Το μένος των Τούρκων ξέσπασε με ιδιαίτερη βιαιότητα κατά των κληρικών και των μοναχών που απετέλεσαν και τον πρώτο τους στόχο.³⁴⁵ Πολλοί από αυτούς αιχμαλωτίστηκαν. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στις χιακές πηγές σε βασανισμούς ιερέων και στην αιχμαλωσία μοναχών, όπως στην περίπτωση της Μονής της

³⁴³ Καστάνης, «Η ιστορία των σφαγών της Χίου», ΧΧ, τ. Θ', ό. π., σ. 53.

³⁴⁴ Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 547-548.

³⁴⁵ Με βασανιστήρια θανατώνεται από τους Τούρκους στο χωριό Καλλιμασιά ο Διάκονος σύζυγος της Σταματελούς της διακόνισσας, η οποία αιχμαλωτίστηκε, αλλά στη συνέχεια ελευθερώθηκε διατηρώντας μέχρι το τέλος της ζωής της τη φρικτή εικόνα του ακρωτηριασμού του συζύγου της· Βασιλάκης, «Χίοι Κληρικοί», ό. π., σ. 20. Ο Οδυσσέας Μαμαλάδης από το χωριό Βουνό περιγράφει τη θανάτωση του ιεροδιακόνου Γεωργίου Παυλίδη, ο οποίος σφαγιάζεται στην προσπάθειά του να σώσει τη θυγατέρα του, Λεμονιά, από την αιχμαλωσία· στο ίδιο, σ. 25· βλ. επίσης, Γιούργαλις, «Οι υπό των Τούρκων εν Χίω απαγχονισμοί κατά το έτος 1822», τ.9/τχ.27, ό. π., σ. 265.

Πλακιδιώτισσας στο χωριό Καλλιμασιά, όπου από τις 150 μοναχές, οι 18 εσφάγησαν και οι υπόλοιπες αιχμαλωτίστηκαν. Η Παγκρατία και Καταφυγή Μαστρογιάννη από τα Καρδάμυλα, μετά από δωδεκαετή αιχμαλωσία, επέστρεψαν στη Μονή και την ανακαίνισαν.³⁴⁶ Αγνώστη είναι η τύχη των δεκάδων μοναχών της Ιεράς Μονής Επισκέψεως στο χωριό Κοινή, μετά τη σφαγή των τεσσάρων ιερέων.³⁴⁷ Οι κληρικοί, όπως και οι λοιποί Χίοι που κατάφεραν να διασωθούν, μόλις ηρέμησε η κατάσταση, άρχισαν να αναζητούν τους αιχμάλωτους συγγενείς τους.³⁴⁸

Η διατίμηση των δούλων αναφέρεται σε όλες τις αφηγήσεις των αιχμαλώτων.³⁴⁹ Οποσδήποτε έπαιζαν ρόλο το φύλο, η ηλικία, η καλή σωματική διάπλαση και η ρώμη για τα αγόρια, η φρεσκάδα και η ομορφιά για τις νέες κοπέλες, αλλά και η αριστοκρατική καταγωγή, η οποία θα εξασφάλιζε στους κυρίους τους τεράστια χρηματικά ποσά, ως λύτρα, σε περίπτωση εξαγοράς. Ο Καστάνης αναφέρεται σ' ένα νεαρό δούλο, σύντροφό του στην αιχμαλωσία, ένα παιδί 17 ετών,

³⁴⁶ Βασιλάκης, «Χίοι Κληρικοί», ό. π., σ. 10, υποσημ. 4, 5. Για το ίδιο θέμα βλ., Βλαστός, ό. π., σ. 327 (201)-Γιούργαλις, «Οι υπό των Τούρκων εν Χίω απαγχονισμοί κατά το έτος 1822», τ.9/τχ.27, ό. π., σ. 256.

³⁴⁷ Βασιλάκης, «Χίοι Κληρικοί», ό. π., σ. 26, υποσημ. 1.

³⁴⁸ Η περιγραφή της αναζήτησης των οικείων του ιερέως Αντωνίου Μηνά ή Ροβύθη, που βρίσκονταν στην αιχμαλωσία, αποκαλύπτει ακριβώς τον τρόπο εντοπισμού, εξαγοράς και απολύτρωσης των σκλαβωμένων Χίων και για τον λόγο αυτό έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο π. Αντώνιος Μηνάς ή Ροβύθης διασώζεται με την οικογένειά του από τη σφαγή της Χίου και καταφεύγει στα Ψαρά. Εκεί, το 1824 αιχμαλωτίζεται η πρεσβυτέρα του, η θυγατέρα του Δροσιά που ήταν έγγυος και ο επταετής γιος του. Από τη στιγμή εκείνη ξεκινάει για τον ιερέα ο Γολγοθάς της αναζήτησης. Ο π. Μηνάς μαθαίνει ότι η σύζυγός του βρίσκεται στη Σμύρνη, στο σπίτι ενός πλούσιου αγά και η θυγατέρα του, με το τριών ετών κοριτσάκι της, στο Νυμφαίο (περιοχή της Μαγνησίας), στο σπίτι του καδή, Εσεϊδ Μεχμέτ Εμίν. Από την Τήνο όπου βρίσκεται πηγαίνει στη Σμύρνη και αναφέρει το γεγονός στον Μητροπολίτη, ο οποίος, μετά από έρευνα, εντοπίζει την πρεσβυτέρα και την εξαγοράζει αντί 3.000 γροσίων. Στη συνέχεια, πηγαίνει στο Νύμφαιο, όπου με πολύ αγώνα καταφέρνει να εξαγοράσει την κόρη του αντί 1.000 γρ. και ενός αγιασμού «προς θεραπείαν της βαθέως τότε ασθενούσης Χανούμας του (καδή), η οποία ήτο παράλυτος». Η προφορική παράδοση αναφέρει ότι η γυναίκα του καδή θεραπεύθηκε και ο καδής «απελευθέρωσε την δούλην του Δροσιάν, μετά του τριετούς τέκνου της άνευ λύτρων· εδώρησε δε και εις τον παπά τα Άγια Λείψανα των Αγίων Αναργύρων, (τα οποία είχαν αρπάξει οι Τούρκοι)» στο ίδιο, σ. 53-56. Βλ. το ελευθεροχάρτι της Δροσιάς Ηλία Κάβουρα, το γένος Παππά Αντωνίου Μηνά (Ροβύθη) στον ίδιο, *το Λεύκωμα του Βροντάδου*, ό. π., σ. 33, υπογεγραμμένο από τον ίδιο τον καδή και κύριό της, σε μετάφραση του Χρίστου Μαυρόπουλου· Βλ. στην παρούσα μελέτη σ. 235-236, Κεφάλαιο 4^ο. Το ιστορικό διήγημα με τίτλο *Ο σκλαβωμένος έχει σαν κεντρικό ήρωα το γιο του ιερέα*, ο οποίος, εξισλαμισμένος ων, επιστρέφει στη Χίο και αναγνωρίζεται από τους οικείους του. Πραγματικότητα και μυθιστορία εμπλέκονται και αποδίδουν πιστά το κλίμα της εποχής, καθώς τέτοιου είδους αναγνωρίσεις ήταν συνήθεις κατά την εποχή· στο ίδιο, σ. 45-47.

³⁴⁹ Πολλές φορές μια Χία κοπέλλα αγοράστηκε για τρία ή τέσσερα δολλάρια από έναν Ισραηλίτη και ξαναπουλήθηκε στους συγγενείς της, για 1.000· Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας*, ό. π., σ. 25. Η τιμή οριζόταν κατά περίπτωση ανάλογα με τον αιχμάλωτο και τις απαιτήσεις του αφεντικού: Ο *Spectateur Oriental* της 22/3/Ιουνίου 1822 αναφέρει: «Il y en a des rançons de tous prix, selon l' âge, les attraites de l' esclave et la famille à laquelle elle appartient. Il y a telle fille, dont le rachat a coûté plusieurs mille piastres. Et il y en a enfin ici le Musulman qui donne l'assurance qu'à quelque prix que ce soit il ne se séparera point de telle Sciote qu'il s'est choisi pour épouse» *Χιακόν Αρχαίον*, τ. Α', ό. π., σ. 133.

που λόγω ηλικίας θα έπρεπε να έχει θανατωθεί: «Η μεγάλη του ομορφιά τον έκανε ένα διαλεχτό σκλάβο, και ήταν ίσως η αιτία που τον ευσπλαχίστηκαν».³⁵⁰ Ο Παϊδούσης μεταφέρει την παρατήρηση του Συγγρού, ο οποίος γράφει στα Απομνημονεύματά του: «Οι άτακτοι –τα ταγκαλάκια του Ομέρ Αγά– πουλούσαν τους σκλάβους στο Βουνάκι (κεντρική πλατεία της Χώρας) σε τιμές εξευτελιστικές. Είναι ιστορικόν ότι Χία δούλη τότε επωλήθη δια μίαν ‘λουλαδιάν καπνού’». Άλλη σκλάβο προσφέρθηκε για επτά πιάστρα και μία άλλη πουλήθηκε στο Βουνάκι για πενήντα γρόσια, ύστερα όμως από τρία χρόνια εξαγοράστηκε στη Σμύρνη για 1.000 γρόσια.³⁵¹

Η εξαγορά των σκλάβων κοστολογούνταν ανάλογα με την κοινωνική θέση, δύο, τρία, έξι και κάποτε και εννιά πουγγιά. Ο παπά Αντώνης Μηνάς ή Ροβύθης εξαγόρασε τη γυναίκα του για 3.000 γρόσια και τη θυγατέρα του, Δροσιά, για 1.000. Η εξαγορά της Μαρριετούς Θ. Ράλλη και των παιδιών της κόστισε 15.000 γρόσια. Για την Αποστολού, σκλάβο στην Αττάλεια, πληρώθηκαν 2.000 γρόσια. Για την Πλουμού 2.500. Για τη μάμμη του Ανδρέα Συγγρού 500 γρόσια. Η Κορνηλία Ροδοκανάκη, γυναίκα αργότερα του Δημ. Ροΐδη, που πουλήθηκε σκλάβο σε ηλικία επτά ετών το 1822, εξαγοράστηκε το 1826 με το ποσό των 6.000 ταλήρων, ποσό πολύ μεγάλο για την εποχή εκείνη.³⁵² Ο Άγγλος πρόξενος εξαγόρασε τη Βέρα Σκυλίτση για 2.000 γρόσια.³⁵³

Κατά την προσαγωγή των αιχμαλώτων στους τόπους συγκέντρωσης, κυρίως στην πλατεία Βουνακίου και στο Φρούριο, περιγράφονται συγκινητικές σκηνές αποχωρισμού, αλλά και προσωρινού ανταμώματος και παρακλήσεις μελών της ίδιας οικογένειας προς τους κυρίους τους να υποστούν μαζί την κακή τους μοίρα. Όλοι γνώριζαν ότι, αν χωριστούν, ίσως να μην ξαναβρεθούν ποτέ. Ο Γ. Καλβοκορέσης περιγράφει τη συνάντηση της μητέρας του με τη γιαγιά του στο Φρούριο, όπου η μητέρα κρατούνταν αιχμάλωτη: «Εξελίχθηκε μία σκηνή που είναι αδύνατο να

³⁵⁰ Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, ό. π.*, σ. 43.

³⁵¹ Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ. 11/τχ. 31 (Φεβρ.1973), σ. 38.

³⁵² Τις πληροφορίες για τη διατίμηση των σκλάβων συγκεντρώνει ο Παϊδούσης από πολλούς διαφορετικούς μελετητές και αυτόπτες μάρτυρες· *στο ίδιο*, σ. 38. Για να κατανοήσουμε ακριβώς το ποσό ας λάβουμε υπ’ όψιν ότι ένα πουγγί αντιστοιχούσε σε 500 γρόσια ή 6.000 άσπρα· *στο ίδιο*, σ. 38. Η χιακή εφημερίδα *Πρόοδος* δημοσίευσε σε συνέχειες ενδιαφέροντα στιγμιότυπα από τη ζωή των Χίων προ της σφαγής, αλλά και των αιχμαλώτων· Λουφάκης, «Η Χίος προ της σφαγής», εφημ. *Πρόοδος*, από Τετάρτη 11 Μαΐου 1949 (αρ. φύλλου 5540) έως Πέμπτη 2 Ιουνίου 1949 (αρ. φύλλου 5559) και «Σκλάβοι στα χέρια των δημίων», από Τρίτη 7 Ιουνίου 1949 (αρ. φύλλου 5563), έως Τρίτη 20 Δεκεμβρίου 1949 (αρ. φύλλου 5732), σε διασκευή Δημ. Φραγκούλη. Οι σελίδες δεν έχουν αρίθμηση.

³⁵³ Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21, ό. π.*, σ. 112.

περιγράψει η πέννα μου. Μητέρα και κόρη συναντήθηκαν, αφού πρώτα πέρασαν εφιαλτικές στιγμές τρόμου που δε μπορεί να διανοηθεί κανείς· εκδιώχτηκαν από τα σπίτια τους, σφάχθηκαν μπροστά στα μάτια τους οι άνδρες τους και τα αδέλφια τους, σύρθηκαν στη σκλαβιά αδέλφια και παιδιά τους».³⁵⁴

Στη συνέχεια περιγράφει τη δραματική στιγμή του αποχωρισμού από τη μητέρα και την αδελφή του, όταν εκείνες αναχωρούσαν για τη Μ. Ασία και τη σκληρή άρνηση του αφεντικού του να τον αφήσει να τις συνοδεύσει μέχρι το καΐκι: «Αναγκάστηκα να βρεθώ μάρτυς μιας ακόμη σπαρακτικής σκηνης, της αναχωρήσεως της μητέρας μου και της αδελφής μου για την Ασία. {...}. Η μητέρα με ασπάσθηκε με μεγάλη τρυφερότητα και με την αδελφή μου μαζί με αποχαιρέτησαν. Ήταν πολύ φυσικό να θέλω να παραμείνω κοντά τους μέχρι την τελευταία στιγμή της αναχωρήσεώς τους, αλλά εκείνο το τέρας που αποκαλεί τον εαυτό του αφεντικό μου με φώναζε να επιστρέψω». Συγκλονιστικές είναι οι τελευταίες συμβουλές της μητέρας την ώρα του αποχαιρέτισμού.³⁵⁵

Αξιωματούχοι, στρατιώτες και άτακτοι, αφού είχαν κορέσει την επιθυμία για σφαγή και αρπαγή, μετέφεραν το πολύτιμο φορτίο τους στη Μικρά Ασία και από κει το διοχέτευαν στα σκλαβοπάζαρα της Σμύρνης, της Πόλης, της βόρειας Αφρικής και σε άλλα μεγάλα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μέχρι τα βάθη της Ανατολής.³⁵⁶ Η διαδικασία μεταφοράς ήταν συγκεκριμένη. Οι αιχμάλωτοι μεταφέρονταν στο τελωνείο, όπου καταγράφονταν σε κατάστιχα τα στοιχεία τους και

³⁵⁴ Γ. Καλβοκορέσης, *ό. π.*, σ. 13.

³⁵⁵ Τα λόγια της μητέρας και οι τελευταίες της συμβουλές, έτσι όπως χαράχθηκαν στη μνήμη και αποτυπώνονται στην πέννα του αιχμάλωτου αγοριού, είναι συγκλονιστικές: «Αγαπητό μου παιδί, η αδελφή σου και εγώ θα αναγκαστούμε να φύγουμε από εδώ αύριο το πρωί και να πάμε στο σπίτι του Τούρκου, στα χέρια του οποίου μας έφερε η μοίρα. Να προσέχεις, να είσαι πάντα καλό παιδί τώρα που φεύγω. Έχεις βρεθεί ανάμεσα σε ξένους πια, οι οποίοι δε θα παραβλέπουν τα σφάλματα και τα λάθη σου με την ίδια επιείκεια τη δική μου και του πατέρα σου. Ένα ακόμη έχω να σου πω: να μην ξεχνάς την καθημερινή σου προσευχή. Στο Ευαγγέλιο είναι αναρίθμητα τα παραδείγματα καλοσύνης που δείχνει ο Θεός σε όσους θυμήθηκαν και αποτάθηκαν στον Κύριον, όταν βρέθηκαν σε δύσκολες περιστάσεις στη ζωή τους. Εάν ακολουθήσουμε το παράδειγμά τους στα καλά αυτά έργα, τότε μπορούμε να ελπίζουμε ότι ο Θεός θα μας ευεργετήσει με την εύνοιά του. Σύμφωνα με τις τελευταίες πληροφορίες ο πατέρας σου βρίσκεται ακόμη στη ζωή. Γι' αυτό και εμείς πρέπει καθημερινά να προσευχόμαστε και να εκφράζουμε τις ευχαριστίες μας και την ευγνωμοσύνη μας στο Θεό. Ίσως τότε ο Θεός μάς κάνει τη Χάρη να τον διατηρήσει στη ζωή, ώστε τελικά ο πατέρας σου να μπορέσει να μας ελευθερώσει»· *στο ίδιο*, σ. 17.

³⁵⁶ Ο Ολλανδός πρόξενος στη Χίο, Φρ. Πάσκουα, αναφέρει: «Αι βάρβαροι σφαγαί καθιστούν αγνώριστον την Χίον. Ο αριθμός των δούλων γυναικών προκαλεί οίκτον· καθημερινώς μεταφέρονται εις τον Τσεσμέν»· Ζώρας, *ό. π.*, σ. 7.

το όνομα του κατόχου τους.³⁵⁷ Οι ιδιοκτήτες τους υποχρεώνονταν να καταβάλουν ένα μικρό αντίτιμο, είκοσι γρόσια –δέκα σελίνια περίπου- για κάθε σκλάβο, προκειμένου να πάρουν τον «τσεκερέ» (αναγραμματισμός της λέξης *teskere* ή *tezkere*), ένα έγγραφο το οποίο πιστοποιούσε το δικαίωμα ιδιοκτησίας επί των σκλάβων και των απογόνων τους και έτσι ο σκλάβος μεταβιβαζόταν αυτόματα στον επόμενο κάτοχο, εάν ο κύριος του αιχμαλώτου αποφάσιζε να τον πουλήσει.³⁵⁸

Μόνο όταν ο αιχμάλωτος απελευθερωνόταν, αυτό το έγγραφο έπαινε να ισχύει και του παραχωρούνταν ένα ελευθεροχάρτι από τον καδή, που απεδείκνυε ότι ήταν πλέον ελεύθερος.³⁵⁹ Πολλοί αιχμάλωτοι μεταφέρθηκαν από τους ιδιοκτήτες τους σε σημεία πώλησης εκτός Χίου ή στα σπίτια τους στην Ανατολή, χωρίς να ακολουθηθεί αυτή η τυπική διαδικασία. Η κοντινή απόσταση της Χίου από τον Τσεσμέ (αρχαία Κρήνη) της Μικράς Ασίας (8,3 ναυτικά μίλια) διευκόλυνε αυτή τη διαδικασία. Έτσι, οι άτακτοι πηγαينوέρχονταν πολλές φορές μεταφέροντας, λάθρα, αιχμαλώτους χωρίς να τους καταγράψουν για να μην πληρώσουν το αντίτιμο.³⁶⁰ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο αριθμός των αιχμαλώτων που διαπεραιώθηκαν στην Μικρασιατική ακτή ήταν τεράστιος και η ροή ανεξέλεγκτη.³⁶¹

³⁵⁷ Ο Σιμόπουλος περιγράφει τη 'μέθοδο' αιχμαλωτισμού των αμάχων που ακολουθούσαν οι Τούρκοι και τον τρόπο εφοδιασμού του *teskere*. Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 137.

³⁵⁸ Κατά τον R. Walsh, μόνο για τους σκλάβους που θα οδηγούνταν στην Κωνσταντινούπολη, δόθηκαν στο τελωνείο της Χίου 41.000 *teskere*δες. Καιροφύλλας, ό. π., σ. 218· πρβλ. *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 111· Ζολώτας, τ. Γ'/ τχ. β', ό. π., σ., 535.

³⁵⁹ Σε όσους άφηναν ελεύθερους οι κάτοχοί τους, χορηγούσε ο καδής 'ελευθεροχάρτι'. Ο πρωτοπρεσβύτερος Μ. Βασιλάκης δημοσιεύει, από την προσωπική του συλλογή «Έγγραφα από τα χρόνια της σκλαβιάς», μεταξύ άλλων και το ελευθεροχάρτι της αιχμάλωτης Δροσιάς Ηλία Κάβουρα, το γένος παπά Αντωνίου Μηνά, καθώς και του τριών ετών τέκνου της, σε μετάφραση του Χρ. Μαυρόπουλου. Η πράξη εκτελείται στις 25^η Ρετζέπ 1242 (1827). Υπογράφει ο Ευχέτης θεράπων Εσεΐδ Μεχμέτ Εμίν, Καδής Νυμφαίου· Βασιλάκης, *Το Λεύκωμα του Βροντάδου*, ό. π., σ. 33, υποσημ. 1-3. Αναφορά στα ελευθεροχάρτια κάνει και ο Παϊδούσης· Παϊδούσης, «*Μαρτυρίες από τη σφαγή της Χίου*», ΧΕ, τ.11/τχ.31 (1973), ό. π., σ. 38.

³⁶⁰ Ο Μάμουκας αναφέρει σχετικά: «Περί δε της σκλαβιάς δεν σ' αναφέρομαι, ωσάν οπού είναι και αυτή καθ' εαυτήν απερίγραπτος, και τα επακόλουθά της, μέγας πόνος ψυχής. 48 χιλιάδες ψυχαι ηχμαλωτίστησαν, αριθμωμένων των όσοι κατεγράφησαν και εξήλθον φανερά από τον τόπον, χωρίς εκείνων όσοι κρυφίως απεράσθησαν εις διάφορα μέρη». Μάμουκας, *Παράγραφος γραφής ενός Γραικού*, ό. π., σ. 21.

³⁶¹ Ο Βλαχογιάννης αναδημοσιεύει άρθρο της εφ. *Morning Post*, 2/14 Αυγ. 1822, το οποίο αναφέρει: «Την 23/5^η Ιουλίου οι Ασιάται έφεραν εις Τσεσμέ 780 κόρας από 13 μέχρι 17 ετών ηλικίας και, αφού τας έδεσαν με σχοινία τας έφεραν εις την αγοράν της Σμύρνης και άλλων μερών της Ασίας. Πλείσται εξ αυτών απέθανον καθ' οδόν εκ των στερήσεων και του πόνου». *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 210. «Κατά την στατιστικήν δε του τουρκικού τελωνείου Χίου, μέχρι της 25^{ης} Μαΐου είχε πληρωθη δικαίωμα μεταφοράς 41.000 ανθρώπων. Ο λιμήν είχε υπερπληρωθεί λέμβων και ακατιών φορτωμένων από γυναίκας, νεάνιδας και παιδιά, της τάξεως των πλουσίων, δεμένα με σχοινία και μεταφερόμενα αγγελιδόν προς πώλησιν εις την Ασίαν. Αι πολλάί απέθνησκον καθ' οδόν εκ των κακουχιών, άλλαι δ'

Αυτή η τακτική είχε ως αποτέλεσμα να δυσχεραίνεται η προσπάθεια εντοπισμού και εξαγοράς των αιχμαλώτων που μετακινήθηκαν προς διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και να γίνονται σοβαρά λάθη στις εκτιμήσεις των μελετητών για τον συνολικό αριθμό τους.³⁶² Λόγω του πολύ μεγάλου αριθμού αιχμαλώτων, οι οθωμανικές Αρχές αναγκάστηκαν να απαγορεύσουν, με ειδική προκήρυξη, τη μεταφορά τους στο εσωτερικό της Ασίας: «Τόση δ' ήτο η συρροή των αιχμαλώτων, ώστ' είχε γίνη προκήρυξις να παύσωσι πλέον σύροντες τοιούτους και τότε έσπευδον οι Τούρκοι να στέλλωσιν εις την αντίπεραν Ερυθραϊαν όσους είχαν, ίνα μη απολέσωσι την λείαν, και προς τούτον ενέδυσαν τα γυναικόπαιδα ανδρικά δια να μη παρέχωσι την θέα αιχμαλώτων, αλλά στασιαστών».³⁶³ Σε άλλο σημείο αναφέρεται ότι: «Επειδή φθάσαντες εις την Χώραν έμαθον ότι είχε εκδοθή προκήρυξις απαγορεύουσα την περαιτέρω αιχμαλωσίαν, ενέδυσαν όλας τας γυναίκας με ενδύματα ανδρών φονευμένων».³⁶⁴

Λίγοι ήταν οι αιχμάλωτοι που παρέμειναν στο Φρούριο της Χίου, όπου ήταν εγκατεστημένη η τουρκική φρουρά και οι αξιωματούχοι με τις οικογένειές τους. Οι περισσότεροι κρατούνταν εκεί για μικρό χρονικό διάστημα πριν τη μεταφορά τους στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής. Από τις μαρτυρίες των Χίων αιχμαλώτων και από τις έρευνες των οικείων τους, οι οποίοι κινητοποιήθηκαν αμέσως μόλις ηρέμησε η κατάσταση στο νησί, διαπιστώθηκε ότι οι περισσότεροι αιχμάλωτοι είχαν μεταφερθεί κυρίως στη Σμύρνη, όπου ζούσαν πολλοί Χιώτες έμποροι.³⁶⁵ Από εκεί, ή και

επέβαλλον αυταίς τον δια της ασιτίας θάνατον, υπήρξαν δε και φονεύσασαι αλλήλας προς αποφυγήν χειροτέρας τύχης {...}» Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 535.

³⁶² Ο Φραγκομίχαλος που ασχολήθηκε με τον υπολογισμό των Χίων αιχμαλώτων γράφει: «Μολονότι και εδώ οι διάφορες πηγές παρουσιάζουν σοβαρές αποκλίσεις στους αριθμούς, που κυμαίνονται από 30.000 έως 70.000, εν τούτοις ο υπολογισμός εδώ είναι λιγότερο δυσχερής, διότι τα θύματα της κατηγορίας αυτής καταγράφονταν στο τελωνείο για την καταβολή των ανάλογων δασμών. Αν παρακάμψουμε τους δύο παραπάνω ακραίους αριθμούς και δεχθούμε ότι στο τελωνείο κατεγράφησαν 47.000 έως 48.000 αιχμάλωτοι, όπως εξάλλου και οι περισσότερες πηγές αναφέρουν, τότε ο αριθμός των αιχμαλώτων θα είναι πολύ μεγαλύτερος. Με βάση τα παραπάνω δεδομένα θα ήταν δυνατόν να συμπεράνουμε ότι ένας αριθμός τουλάχιστον της τάξης των 50.000 αιχμαλώτων θα μπορούσε να έχει εξαχθεί χωρίς να δηλωθεί, οπότε ο συνολικός αριθμός των αιχμαλώτων θα πρέπει να υπολογιστεί στις 52.000»· Φραγκομίχαλος, «Σφαγές και θύματα», ό. π., σ. 25-26.

³⁶³ Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 535.

³⁶⁴ Στο ίδιο, σ. 538.

³⁶⁵ Το ανεπτυγμένο εμπορικό δίκτυο των Χίων και η επικοινωνία των Χίων εμπόρων με τους Ευρωπαίους συναδέλφους τους λειτούργησε ευεργετικά στον εντοπισμό και απολύτρωση των Χίων αιχμαλώτων. Η Τζελίνα Χαρλαύτη περιγράφει αναλυτικά τη «χιώτικη» φάση του εμπορίου και της ναυτιλίας κατά το 19^ο αιώνα (1830-1860). Το (χιώτικο) δίκτυο 'απλώνωταν' από τη Μαύρη Θάλασσα έως την Αγγλία με υποκαταστήματα σε όλη τη Μεσόγειο. Οι κύριοι κόμβοι του δικτύου ήταν η Αγγλία και η Μαύρη Θάλασσα· ανάμεσά τους είχε διαμορφωθεί μια αλυσίδα υποκαταστημάτων στις κύριες πόλεις-λιμάνια της Μεσογείου· Χαρλαύτη, «Εμπόριο και ναυτιλία», ό. π., σ. 72, 88-89· Βλ., επίσης,

απευθείας από τη Χίο, πολλοί μεταφέρθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, όπου επίσης υπήρχε έντονο χιακό στοιχείο, αλλά και σε πόλεις και χωριά στο εσωτερικό της Ασίας.³⁶⁶ Πολλοί επίσης οδηγήθηκαν στην Αίγυπτο, κυρίως στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια και δευτερευόντως σε άλλες αιγυπτιακές πόλεις. Ελάχιστες και σποραδικές είναι οι μαρτυρίες, κυρίως από επιστολές συγγενών, για ύπαρξη Χίων αιχμαλώτων σε περιοχές όπως η Τύνιδα, το Αλγέρι, η Αλβανία ή σε πόλεις της κεντρικής και βόρειας Ελλάδας.³⁶⁷

Συχνά αυτοί που ξεκινούσαν για να αναζητήσουν κάποιον συγγενή, στο ταξίδι τους έπαιρναν πληροφορίες και για άλλους αιχμαλώτους και ειδοποιούσαν αμέσως τους οικείους τους ή τους αρμοδίους. Πληροφορίες ανταλλάσσονταν επίσης μεταξύ των συγγενών των αιχμαλώτων στη Χίο και των Χίων που διέμεναν σε διάφορες πόλεις και χωριά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, των Χίων εμπόρων, αλλά και των Ορθόδοξων Πατριαρχείων με τους Χίους δημογέροντες, μετά την αποκατάσταση της Δημογεροντίας.³⁶⁸ Τα Πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως και Αλεξανδρείας, αλλά και οι ξένοι επιτετραμμένοι που ασχολούνταν με το θέμα της απελευθέρωσης των Ελλήνων αιχμαλώτων συνέτασσαν ονομαστικούς καταλόγους, με σκοπό τον εντοπισμό και την απολύτρωση τους.³⁶⁹ Η προσπάθειά μας να εντοπίσουμε στα

³⁶⁶ Έλενα Φραγκάκη-Syrret, *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18^ο αιώνα (1700-1820)*, μτφρ. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010, σ. 19, 23-24, 31.

³⁶⁶ Από τη μελέτη των Αρχείων του Υπ. Εξ για τους αιχμαλώτους (Φ. 60.1) πιστοποιείται ότι ο κύριος όγκος των Χίων αιχμαλώτων μεταφέρθηκε στη Σμύρνη, στην Πόλη και στα περίχωρά τους, αλλά και στα Μικρασιατικά παράλια. Επίσης, πολλοί μεταφέρθηκαν στην Αλεξάνδρεια και στο Κάιρο και δευτερευόντως στο εσωτερικό της Οθωμανικής Επικράτειας.

³⁶⁷ Στην Τύνιδα μεταφέρθηκαν οι αδελφοί Στραβελάκη από τα Καρδάμυλα της Χίου· Βλ. σ. 28-29 (εισαγωγή) και σ. 288-289 υποσημ. 442-447 (Κεφάλαιο τέταρτο).

³⁶⁸ Σε έγγραφο της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» ο Μιχαήλ Κατινάκης από τη Σμύρνη (δεν αναφέρεται ιδιότητα) στέλνει επιστολή στους Χίους δημογέροντες με ημερομηνία 10 Απριλίου 1841, για την απελευθέρωση μίας Χιώτισσας σκλάβας που βρίσκεται σε τουρκικό πλοίο που πλησιάζει στο νησί. Όπως φαίνεται, τον Κατινάκη ειδοποίησε ο Πατριάρχης Ανθιμος. Η γυναίκα διέμενε στο σπίτι ενός Τούρκου στην Ανατολή, ο οποίος δεν κατάφερε να την μεταπωλήσει εκεί και αποφάσισε να την στείλει να πωληθεί στην Αίγυπτο. Πιθανολογείται ότι η γυναίκα προέρχονταν από καλή («χρήσιμη») οικογένεια. Ο Κατινάκης ενημερώνει τους δημογέροντες λέγοντας: «Με εφώναξεν ο πρώην Πατριάρχης Ανθιμος, ο οποίος ευρίσκεται εδώ κάτοικος και με είπεν ότι εμπάρκάρισεν ένας τούρκος μίαν σκλάβαν Χιώτισσα μέσα εις το καϊκι τού Μουσταφά Λαφαζάνη διορίζοντάς τον να την τρανσπορτάρη απ' αυτού και να την στείλη στο Μισίρι δια να πουληθή· αυτή ήλθεν απ' έξω από την Ανατολή καθώς πληροφορούμαι και εξήτησεν εκείνος όπου την είχε να την πουλήση εδώ και επειδή δεν ηθέλησεν κανένας να την πάρη, απεφάσισεν να την στείλη εις Αλεξάνδραν». Σημαντικό στοιχείο αποτελεί η διαμεσολάβηση του Πατριάρχη, ο οποίος διαθέτει πηγές πληροφόρησης και κινητοποιεί το δίκτυο διάσωσης των αιχμαλώτων: «Μου είπεν ο Πατριάρχης δια να σας ειδοποιήσω και η τιμιότη σας κάμετε όπως αγαπάτε, ημπορεί να ερευνησετε και να μάθετε· ίσως είναι και από χρήσιμη φαμέλιαν»· χφ. υπ' αριθμ. 1644· (Βλ. Παράρτημα εγγράφων αρ. 5)· βλ. επίσης, Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ. 11/τχ.31 (1973), *ό. π.*, σ. 32.

³⁶⁹ Από επιστολές του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας, που έχει σταχυολογήσει ο Θεόδωρος Μοσχονάς, φαίνεται ο ρόλος του Πατριάρχη και η εμπλοκή του στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων: «Ο

Αρχεία των δύο Πατριαρχείων πληροφορίες για αιχμαλώτους και ονομαστικούς καταλόγους, όπως ήδη αναφέραμε, δεν είχε καμία τύχη. Ακόμη και αν έχουν διασωθεί σχετικά στοιχεία, ή και οι ίδιοι οι κατάλογοι, δεν είναι στη διάθεση των ερευνητών.

Από τις πηγές προκύπτει ότι η αναζήτηση των αιχμάλωτων -τέκνων ή συγγενών- ήταν μία αποστολή που αναλάμβαναν κυρίως οι γυναίκες που είχαν δισωθεί, είτε διότι οι άνδρες τους, εάν ήταν στη ζωή, έπρεπε να παραμείνουν στο νησί, καθώς δε μπορούσαν να αμελήσουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις προς το Σουλτάνο, είτε διότι οι ίδιες είχαν χάσει τους οικείους τους και δεν υπήρχε άλλο μέλος της οικογένειας για να τους αναζητήσει. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Ευγενούς και της Σταματούς από το χωριό Βέσσα (Μαστιχοχώρι στη Νότια Χίο), οι οποίες κάνουν τη διαθήκη τους και μεταβιβάζουν «το είνε τους» στους άνδρες τους, προκειμένου να ξεκινήσουν το επικίνδυνο ταξίδι για την αναζήτηση των παιδιών τους «που είνε μικρά και είνε στη σκλαβιά».

Και οι δύο θέλουν να ταξιδέψουν, η Ευγενού «δια τα πεδια της» και η Σταματού «δια την θυγατέραν της μαρία επήδι και είνε σκλάβα». Το ταξίδι στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής είναι δύσκολο και επικίνδυνο για τις δυναμικές και ανεξάρτητες Χιώτισσες. Οι άνδρες πρέπει να μείνουν πίσω. Δε μπορούν να αναλάβουν αυτή την υποχρέωση, καθώς είναι δεμένοι με την καλλιέργεια της μαστίχας και τα βασιλικά δΟΣίματα, από τα οποία κανείς δε μπορεί να ξεφύγει. Έτσι οι μητέρες μεταβιβάζουν στους άνδρες τους, εκτός από το 'είναι τους' και το χρέος τους στο μαστίχι, που είναι για την Ευγενού «λίτρες 4» και για τη Σταματού «λίτρες 22 1/2».³⁷⁰

Πατριάρχης Ιερόθεος και ο Ηγούμενος του Αγίου Σάββα υπέβαλον εις την εκ Γαλλίας Επιτροπήν παλινοστήσεως καταλόγους, των οποίων οι αριθμοί ήσαν μάλλον συγκεχυμένοι. Διεπιστώθη ότι 800 παιδιά εξισλαμισθέντα είχαν εγγραφή εις την Στρατιωτικήν Σχολήν Καΐρου, τα οποία φυσικά δεν συμπεριλαμβάνοντο εις τους καταλόγους» Μοσχονάς, «Η συμβολή και συμπαράστασις του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας εις τον Αγώνα της Εθνικής Παλιγγενεσίας του 1821», ανάτυπον εκ της *Θεολογίας*, Αθήνα 1971, σ. 22. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ίδια μελέτη για τη συμβολή του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Θεοφίλου Παγκώστα του Πατμίου, καθώς και του προξένου της Ελλάδας στο Κάιρο Μ. Τοσίτσα στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων, αλλά και η στάση του Μωχάμεντ Άλη στο ζήτημα αυτό. Επιπλέον, γίνεται αναφορά στα σκλαβοπάζαρα της Αιγύπτου, στη φιλάνθρωπη στάση των ξένων που διέμεναν στην Αίγυπτο και στις εκκλήσεις του Πατριάρχη για εξαγορά και απολύτρωση των αιχμαλώτων. Περιγράφεται δε και η διαδικασία που τηρούνταν από τη στιγμή της εξαγοράς των αιχμαλώτων μέχρι την επιβίβασή τους στα πλοία για να επιστρέψουν στην Ελλάδα. (Η μελέτη αυτή αφορά, κατά κύριο λόγο, αιχμαλώτους από το Μεσολόγγι και το Μοριά)· *στο ίδιο*, σ. 5-24.

³⁷⁰ Ροδούλα Θεού, «...δια την θυγατέραν της... διά τά πεδιά της... Μετά τις σφαγές της Χίου...», *ΦΧ*, τ. 11 (2014), σ. 175-177.

β. Οι Χίοι αιχμάλωτοι στα σκλαβοπάζαρα της Πόλης και της Σμύρνης. – Τρόποι αναζήτησης και εντοπισμός τους

Τραγικές είναι οι περιγραφές των σκηνών της δημόσιας πώλησης των γυναικών και κοριτσιών της Χίου.³⁷¹ Ο επιτετραμμένος της Ολλανδίας στην Πόλη Gaspar Testa γράφει προς τον Υπουργό Εξωτερικών A.W.C. de Nagel Tot Ampsen στις 13 Μαΐου 1822: «Το πιο σπαρακτικό θέαμα είναι τα σκλαβωμένα γυναικόπαιδα που έφεραν από τη Χίο εδώ και λίγες μέρες. Μερικά ανήκουν στις πιο αξιοσέβαστες οικογένειες του νησιού. Αγόρια και κορίτσια σέρνονται στους δρόμους το ένα με το άλλο και οδηγούνται στα σκλαβοπάζαρα. Κοπέλλες κρατούσαν στο χέρι ένα χαρτί με το όνομα των Τούρκων κυρίων τους που παρέμειναν στη Χίο».³⁷² Οι μαρτυρίες μάς αποκαλύπτουν ότι οι Τούρκοι που είχαν συλλάβει στη Χίο νεαρές γυναίκες και παιδιά και τους είχαν στην κατοχή τους, τους έστελναν στις οικογένειές τους δίνοντάς τους να κρατούν ένα χαρτί όπου αναγράφονταν τα στοιχεία τους και έτσι οι δικοί τους τους αναζητούσαν στα σκλαβοπάζαρα βάσει αυτών των σημειωμάτων. Ανάλογα σημειώματα φαίνεται να διέθεταν και οι επίδοξοι κάτοχοι των αιχμαλώτων.³⁷³

Η γαλλόφωνη εφημερίδα «*Courrier Français*» της 10^{ης} Ιουλίου 1822 δημοσιεύει πληροφορίες για τις αγοραπωλησίες γυναικοπαίδων από τη Χίο στα παζάρια της Πόλης.³⁷⁴ Ο Άγγλος πρόξενος στη Σμύρνη Francis Werry γράφει σε αναφορά του προς την Levant Company: «Στο δρόμο των Φράγκων οδηγούνται πάνω-κάτω κοπάδια από παιδιά της Χίου για πούλημα».³⁷⁵ Έγγραφα και επιστολές για Χιώτισσες που είχαν πωληθεί στα σκλαβοπάζαρα της Σμύρνης και της Πόλης,

³⁷¹ Ο Βλαχογιάννης, αναδημοσιεύει άρθρο της εφημερίδας *Le Courrier Français*, 29 Μαΐου/10 Ιουνίου 1822, όπου περιγράφεται το δράμα των αιχμαλώτων της Χίου στα σκλαβοπάζαρα της Πόλης: «*Les malheureux de Scio passent toute description. Des milliers de femmes, de filles et d'enfants ont été amenées ici et se vendent journellement au Bazar*» *Χιακόν Αρχαίον*, τ. Α', ό. π., σ. 100. Για τα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής βλ. *στο ίδιο*, σ. 129· Βλ. επίσης, Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 134 υποσημ. 200, σ. 135 υποσημ. 202, σ. 137-140 και σ. 146 υποσημ. 232· Ζολώτας, τ. Γ/τχ. β', ό. π., σ. 570.

³⁷² Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, ό. π., σ. 135, υποσημ. 201 και 202.

³⁷³ Ο Λεωνής Ι. Καλβοκορέσης περιγράφει λεπτομερώς την αναζήτηση των δούλων από τους επίδοξους ιδιοκτήτες τους στα μέρη που τους συγκέντρωναν ομαδικά, προκειμένου να διατεθούν. Η αρχική επιλογή, προφανώς, είχε γίνει από τη στιγμή της σύλληψης τους στη Χίο, από στρατιώτες, αξιωματικούς, ή ατάκτους. Φθάνοντας λοιπόν στον τελικό τους προορισμό συγκεντρώνονταν σε κάποιο χώρο και περίμεναν την εμφάνιση του νέου τους ιδιοκτήτη: «Εκεί κάθε μέρα ήρχονταν Τούρκοι, έδειχναν τα γράμματά τους και έπερνε ο καθένας τον σκλάβο του {...} ένα πρωί που ήλθεν η Τουρκάλα και εφώναζε 'Λονί', 'Λεωνή', λέγω. Ναι απαντά. Δείχνει τα γράμματά της και με πέρνει» Λ.Μ. Καλβοκορέσης, *Η ιστορία του παππού 1822*, ό. π., σ. 20.

³⁷⁴ Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ.135. (Για την πώληση των δούλων στην Κων/πολη βλ. και σ. 134).

³⁷⁵ *Στο ίδιο*, σ. 135.

καθώς και σημείωμα για τη δράση του Αυστριακού προξένου Fr. Stierovich δημοσιεύει ο Μικέας Παϊδούσης στη «Χιακή Επιθεώρηση».³⁷⁶ Επίσης, ο Ζολώτας δίνει πληροφορίες για την τύχη πολλών Χίων αιχμαλώτων, επιφανών και μη.³⁷⁷

Συγκλονιστικές είναι οι περιγραφές της πώλησης των γυναικών αιχμαλώτων από τη Χίο που διέσωσε ο εφημέριος του ναού της αγγλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη, R. Walsh, στο βιβλίο του *Αφήγησις διαμονής εν Κωνσταντινουπόλει κατά την διάρκειαν της ελληνικής επανάστασεως*:³⁷⁸ «Η δημοσία πώλησις των γυναικών και κορών της Χίου προεκάλεσεν ισχυρόν αίσθημα οίκτου. Οι Ευρωπαίοι διπλωμάται συνεκινήθησαν εξ αυτού και στενάζουν κρυφίως· αλλά μέχρι τούδε δεν ηκούσθη ότι επραγματοποιήθη κάποιο διάβημα, δια να αποσπάση μερικά θύματα από την φρικτήν μοίρα των».³⁷⁹

Κατά τα λεγόμενά του: «οι αγοραπωλησίες γίνονταν συνήθως στο Αουρούτ Μπαζάρ, το Γυναικοπάζαρο. Ήταν ένα τετράγωνο κτίριο με ανοιχτή αυλή στη μέση. Γύρω - γύρω υπήρχαν εξέδρες για έκθεση με Αφρικανές σκλάβες. Οι λευκές και οι γυναίκες μεγαλύτερης αξίας βρίσκονταν σε κάμαρες με καφασωτά παράθυρα. Εκεί το παζάρι γινόταν με κάποια ευπρέπεια {...}. Αλλά οι Χιώτισσες ήταν τόσο πολλές που τις πουλούσαν στις πλατείες και στους δρόμους.³⁸⁰ Χιώτισσες πωλούνται και στην ιχθυαγορά της Πόλης: «Εδώ (στην ιχθυαγορά της Κωνσταντινουπόλεως Balık Pazarı) η πρώτη έκθεση αποτελούνταν από κάμποσα δυστυχισμένα κορίτσια, δώδεκα ή δέκα

³⁷⁶ Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ.11/τχ. 31 (1973), ό. π., σ. 31-41.

³⁷⁷ Ο Ζολώτας περιγράφει τη σύλληψη και αιχμαλωσία της οικογένειας του Ιωάννη Λεωνίδα, ανηψιού του Μητροπολίτη Πλάτωνος, τη δολοφονία του πατέρα του (γαμβρού του Μητροπολίτου), τη σύλληψη της συζύγου του Μπατολιάς Μαξίμου και των τέκνων τους, τη μεταφορά τους στην Πόλη και την απολύτρωσή τους από τον αδελφό της Μπατολιάς Λεωνίδα, Ζωρζή Μάξιμο, ο οποίος ελευθερώνει και άλλες δύο αδελφές του, τη Μαριγώ Κλωνάρη και την Αργεντού, άγαμη. Παρουσιάζει επίσης την περιπετειώδη διάσωση της μικρότερης (τέταρτης κατά σειρά) αδελφής, Λούλας Μαξίμου, συζύγου του Δημ. Πέτρου Σκυλίτζη και του μικρότερου γιου της Δημήτρη, οι οποίοι, από τη Βολισσό πέρασαν στα Αντίψαρα, από εκεί στα Ψαρά, μετά στην Τήνο και τέλος την Άνδρο, όπου τους περιέθαλψε ο αδελφός της Ζωρζής. Μετά από πολλές περιπέτειες ο Δημ. Σκυλίτζης, ο οποίος θεωρούνταν νεκρός από τους οικείους του, μετά από απεγνωσμένες, αλλά άκαρπες προσπάθειες να προστατεύσει την οικογένειά του και να διασώσει την πατρική περιουσία στη Χίο, συναντά στην Άνδρο την γυναίκα του και τον υιό του Δημήτρη, καθώς και τη γυναικάδελφή του Μπατολιά. Η διάσωση του ίδιου του Δημ. Σκυλίτζη είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα και περιπετιώδης, καθώς σώθηκε ως εκ θαύματος, υποδουόμενος τον Γάλλο υπήκοο. Κατέφυγε στο Γαλλικό προξενείο της Χίου, όπου επηγγέλλετο τον διερμηνέα, στη συνέχεια πήγε στη Σμύρνη, όπου προμηθεύτηκε χρήματα και ολλανδικό διαβατήριο και ξεκίνησε την αναζήτηση των οικείων του στα νησιά· Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', ό. π., σ. 538-539. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αφηγήσεις και άλλων αιχμαλώτων· στο ίδιο, σ. 540-563 κ.εξ.

³⁷⁸ Καιροφύλλας, ό. π., σ. 217. Ο αγγλικός τίτλος του βιβλίου είναι: *A residence at Constantinople during a period including the commencement, progress and termination of the Greek and Turkish revolutions*, ό. π.

³⁷⁹ Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου», ό. π., σ. 168.

³⁸⁰ Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 137 – 140.

τεσσάρων ετών, που πωλούνταν σαν κτήνη αγγλικής εμποροπανήγυρης. Αρκετά από αυτά δεν φορούσαν περισκελίδες ή τα απαραίτητα ενδύματα. Τόσος πολύς φόβος και αγωνία τα είχε καταλάβει, ώστε παρουσίαζαν την πιο αξιοθρήνητη εικόνα της ανθρώπινης δυστυχίας που είδα ποτέ στη ζωή μου και δεν περιγράφεται». ³⁸¹

Οι περιγραφές των σκηνών αγοραπωλησίας νεαρών κοριτσιών παρουσιάζουν όλες την ίδια θλιβερή εικόνα: ³⁸² «Οι Τούρκοι τα μεταχειρίζονταν με περιφρονητική ελευθεριότητα, χωρίς να θεωρούν ότι όφειλαν φιλοφρονήσεις κοσμιότητας, που η αίσθηση της σεμνότητας προτρέπει γενικά τον Τούρκο να δείχνει στις γυναίκες. Τα έπιαναν και τα μεταχειρίζονταν με τη σκαιότητα του χασάπη που εξετάζει νεαρά κτήνη και γενικά τα πουλούσαν 100 πιάστρες ή 3 λίρες το άτομο. Πεντακόσια άτομα εξετίθεντο εδώ μ' αυτόν τον τρόπο και έβλεπες τους Τούρκους, άνδρες και γυναίκες, να κατευθύνουν νεαρές χριστιανές σκλάβες στα σπίτια τους». ³⁸³ Ο Walsh περιγράφει, επίσης, το σκλαβοπάζαρο που είχε οργανωθεί στην ευρωπαϊκή συνοικία του Πέραν, στη συνοικία των ευρωπαϊκών πρεσβειών, πλάι στις φράγκικες εκκλησίες: «{...} και έτσι οι χριστιανικοί αντιπροσωπείαι των διαφόρων λαών της Ευρώπης παρίσταντο μάρτυρες του θεάματος, ενώ εισήρχοντο εις τας εκκλησίες των». ³⁸⁴

Ο Γρ. Φωτεινός μιλώντας για το σκλαβοπάζαρο που στήθηκε στο νησί, εκφράζει την αγανάκτηση και τον αποτροπιασμό του: «Σιγητέον εξ αγανακτήσεως και λύπης αφάτου την κατασχύνην και ατιμίαν επί παρθένων ανυπάνδρων, υπάνδρων και επί μειρακίων εκ βίας θηριώδους και δυναστείας και την αγοραπωλησίαν αυτών εν πλήρει 19^ω αιώνι, ους επώλουν ως άλογα κτήνη εις την κακοήθειαν των ανθρωποκαπήλων, καταφρονούντων αναφανδόν την λογικήν φύσιν, το αριστούργημα των του Θεού δημιουργημάτων». ³⁸⁵

Στον ευρωπαϊκό τύπο δημοσιεύονται πολλές ανταποκρίσεις για τη διαδικασία πώλησης ή εξαγοράς των αιχμαλώτων, όπως αυτή που ακολουθεί: «Είναι σπαρακτικό θέαμα να βλέπης τους δυστυχείς αυτούς να εναγκαλίζονται και να ασπάζονται τα γόνατα των Χριστιανών εμπόρων, δια να τους αναγκάσουν να τους

³⁸¹ Φασουλάκης, «Οδυνηρός περίπατος», ό. π., σ. 48.

³⁸² *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 288 υποσημ. ιε'.

³⁸³ Φασουλάκης, «Οδυνηρός περίπατος», ό. π., σ. 48-49.

³⁸⁴ Καιροφύλλας, ό. π., σ. 219. Ο Walsh συμπληρώνει: «Τούτη τη φορά το εμπόριο των χριστιανών γινόταν μπροστά στις πόρτες των αντιπροσώπων των ευρωπαϊκών Δυνάμεων, που θεωρούσαν έγκλημα ικανό να επισύρει την ποινή του θανάτου την αγορά ενός νέγρου ειδωλόλατρη στις αφρικανικές ακτές. Και τώρα έβλεπαν να αγοράζονται σαν ζώα ανθρώπινα πλάσματα της ίδιας θρησκείας, προικισμένα με τις ίδιες ιδιότητες, τις ίδιες αρετές και να καταδικάζονται δια βίου στην εξευτελιστική δουλεία». Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ., Β', ό. π., σ. 138.

³⁸⁵ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. σ. 352.

αγοράσουν».³⁸⁶ Οι ευρωπαϊκές εφημερίδες, εκτός από γενικές και απρόσωπες περιγραφές, δημοσιεύουν άρθρα και κείμενα αναφερόμενα στα ατομικά δράματα και τις περιπέτειες των συντακτών τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η δημοσίευση σε όλες σχεδόν τις παρισινές εφημερίδες της 14^{ης}/15^{ης} Ιουνίου 1822, ενός γράμματος ανωνύμου Χίου, για την τύχη της οικογένειάς του, «Une lettre d' un négociant grec, natif de Chio, établi à Trieste, à son correspondant à Amsterdam, traduite littéralement du grec», το οποίο αναδημοσιεύεται στην εφημερίδα των Βρυξελλών «L' Oracle».³⁸⁷

Ο Σπανός, συνοψίζοντας τον τρόπο απελευθέρωσης των αιχμαλώτων από τα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής, επισημαίνει ότι, ο μουσουλμάνος ιδιοκτήτης πωλούσε τον δούλο που κατείχε σ' έναν άλλον μουσουλμάνο μεσάζοντα, ο οποίος τον απελευθέρωνε. Στην απελευθέρωση βοηθούσαν Άγγλοι έμποροι, εξυπηρετώντας Έλληνες εμπόρους και ιδιώτες Χιώτες, με καταβολή βέβαια του απαραίτητου ποσού.³⁸⁸

Οι αιχμάλωτες γυναίκες που πληρούσαν τις προϋποθέσεις (ωραία εμφάνιση, αριστοκρατική καταγωγή, καλή υγεία), συνήθως κλείνονταν στα χαρέμια πλούσιων Οθωμανών αξιωματούχων και βρίσκονταν υπό αυστηρή επιτήρηση, κάτι που δυσκόλευε πολύ την αναζήτηση και την απελευθέρωσή τους.³⁸⁹ Επειδή θεωρούνταν ιδιοκτησία των κυρίων τους, ο μουσουλμανικός νόμος δεν επέτρεπε να αποσπαστούν

³⁸⁶ Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου», *ό. π.*, σ. 169.

³⁸⁷ Η επιστολή αυτή, αγνώστου συντάκτη, παρέχει πληροφορίες για τις σφαγές και τις καταστροφές στο νησί, αλλά και για την τύχη των συγγενών του συγγραφέα, ορισμένοι από τους οποίους διέφυγαν, ενώ αυτοί που βρίσκονταν στα χέρια των Τούρκων ή εξοντώθηκαν ή πωλήθηκαν ως δούλοι. Ακολουθεί επιστολή άλλου νέου που περιγράφει τις καταστροφές της Χίου, την οικογενειακή του τραγωδία και τελικά, τη διάσωσή του από τον αδελφό του· *στο ίδιο*, σ. 170, βλ. και υποσημ. 17. Οι ανώνυμες επιστολές που βρίσκουμε συχνά στις πηγές αποδεικνύουν ότι οι αποστολείς δεν ήθελαν, ενδεχομένως, να στοχοποιήσουν την οικογένειά τους και επίσης ότι και οι ίδιοι αισθάνονταν ταπεινωμένοι από την τραγωδία της δουλείας, γι' αυτό και δεν υπέγραφαν τα γραφόμενά τους.

³⁸⁸ Σπανός, «Η Σφαγή της Χίου», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, *ό. π.*, σ. 14.

³⁸⁹ Η Δεσποινού Σωτρόπενα από το Λιθί, στα 90 χρόνια της, περιγράφει την ιστορία της αιχμαλωσίας της και των τριών αδελφών της, της Χατζήδαινας, της Λεμονιάς και της Μοσχούς. Όταν η μητέρα τους πήγε να εξαγοράσει τη Μοσχού και την προέτρεψε να φύγουν παίρνοντας μαζί και τα παιδιά που είχε εν τω μεταξύ αποκτήσει με τον Τούρκο κύριό της, η επιστάτρια του χαρεμιού απέτρεψε την απόδραση: «χτύπησε τα χέρια της και μαζεύτηκε μυρμηγκιά Τούρκοι και η μάνα μου κρουφά έτρεξε στο Κονσουλάτο μας και εκεί εκρύψαν την και την στείλανε δω κρουφά και ήκλαιγε και ήλεγε μάστα». Η Λεμονιά απελευθερώθηκε από τον μνηστήρα της και η Χατζήδαινα από τον άνδρα της στην Πόλη· Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', *ό. π.*, σ. 556. Σε άλλη διήγηση η Λεμονιά Πολεμίδα, από τη Μέσα Διδύμα, 101 ετών, αναφέρεται στην αιχμαλωσία δύο Χίων γυναικών τις οποίες αγόρασε ο κύριός τους για 2.500 γρόσια, (= 5 πουργιά), κάτι που προκάλεσε τη ζήλια της συζύγου του. Οι κοπέλες βρίσκονταν στο χαρέμι, υπό την αυστηρή εποπτεία μίας τούρκισσας: «και είχε πια μια πολίτισα και της εκουμένταρε. Αφού γέννησε (η μία από τις κοπέλες) της είχαν πάλιν γυναίκα μια χωργιανή μας και την εκουμένταρε· 40 μέρες επλάγιαζε μαζί της και την εφύλαγε εκείνη η πολίτισα η τραγουμάνα»· *στο ίδιο*, σ. 549, 550.

με τη βία από τους κυρίους τους, παρά μόνο με τη δική τους συναίνεση.³⁹⁰ Επιπλέον, μόλις οι ιδιοκτήτες αντιλαμβάνονταν ότι τις αναζητούσαν οι δικοί τους, αύξαναν τα μέτρα ασφαλείας ή τις έκρυβαν, ώστε να μην είναι δυνατόν να εντοπιστούν. Η μεταπώληση από τον ένα ιδιοκτήτη στον άλλο δημιουργούσε επιπλέον προβλήματα στον εντοπισμό και στην απολύτρωσή των γυναικών, όπως και τα μουσουλμανικά ονόματα που τους δίνονταν μετά τον εξισλαμισμό τους.³⁹¹

Οι γυναίκες εκείνες που αποκτούσαν παιδιά με τους κυρίους τους απελευθερώνονταν δυσκολότερα από τις άγαμες ή άτεκνες γυναίκες, πρώτον, διότι η άρνηση των κυρίων τους να τις ελευθερώσουν ήταν εντονότερη και δεύτερον, διότι και οι ίδιες συχνά αδυνατούσαν να εγκαταλείψουν τα παιδιά τους.³⁹² Σε περίπτωση απόδρασης και απαγωγής παιδιού, η τιμωρία ήταν πολύ σκληρή, γι' αυτό και λίγες γυναίκες το αποτολμούσαν. Αναφέρονται όμως και περιπτώσεις γυναικών που εγκατέλειψαν τα παιδιά που απέκτησαν με τους Οθωμανούς συζύγους τους και επέστρεψαν στην πατρίδα τους. Συχνά αυτό συνέβαινε μετά το θάνατο του συζύγου. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα μίας συγγενούς της Πηνελόπης Δέλτα, από την πλευρά του παππού της, η οποία, αφού αιχμαλωτίστηκε και μεγάλωσε τα παιδιά της στη Μ. Ασία, επέστρεψε στη Χίο και, παρά τις παρακλήσεις τους, αρνήθηκε να τα ακολουθήσει και να ζήσει μαζί τους.³⁹³

Η Π. Δέλτα στο βιβλίο της *Πρώτες Ενθυμήσεις* καταγράφει επίσης την ιστορία της γιαγιάς της, Λωξάνδρας Μπενάκη, από την πλευρά του πατέρα της, το

³⁹⁰ Την απάντηση του επιτετραμμένου του Σουλτάνου, Gianib εφένδη, στο διάβημα του Στράγκφορντ προς την Πύλη για το θέμα των Χίων αιχμαλώτων, μεταφέρει ο Στράγκφορντ με επιστολή του στον Μαρκήσιο του Λονδόνδερρυ. Ο ίδιος υπογραμμίζει στην Πύλη τη δυσαρέσκεια της Δύσης για τη σφαγή και αιχμαλωσία των Χίων, επικρίνοντας στην ουσία την πολιτική του Σουλτάνου. Η εκόνα που ο Στράγκφορντ μεταφέρει στον Μαρκήσιο του Λονδόνδερρυ είναι η εξής: «Τα εν Χίω συμβάντα φαίνεται υπήρξαν φρικωδέστατα, η δε θηριωδία των Τούρκων εξήχθη μέχρι σημείου το οποίον αναγκάζει τον άνθρωπον να φρικιᾷ». Η απάντηση του Gianib εφένδη αποδίδει την έννοια της δουλείας, όπως ακριβώς απορρέει από το ισλαμικό δίκαιο και το Κοράνι· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 118-120. Η απάντηση του Τούρκου αξιωματούχου λύνει τις τυχόν απορίες σχετικά με τον τρόπο διαχείρισης των αιχμαλώτων, σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο και το εθιμικό δίκαιο.

³⁹¹ Για τις δυσκολίες εντοπισμού και απελευθέρωσης των αιχμαλώτων στον πελοποννησιακό χώρο βλ. Νικολάου, «Πελοποννήσιοι αιχμάλωτοι», στον ίδιο, *Μελέτες*, ό. π., σ. 555.

³⁹² Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 545.

³⁹³ «Οι δύο θείες του παππού, Μπενάκαινες και οι δύο, είχαν μεταφερθεί στα ενδότερα της Μικρασίας. Η μία χάθηκε και δεν ξαναφάνηκε πια. Η άλλη, που την παντρεύθηκε ένας χαμάλης, και της έκανε δυο παιδιά, κατόρθωσε να φύγει και να επιστρέψει στη Χίο. Εκεί, μεγαλωμένα πια, τα παιδιά της ήρχονταν και την έβρισκαν συχνά και την παρακαλούσαν να επιστρέψει μαζί τους στη Μικρασία, όπου θα τη ζούσαν με τη δουλειά τους. Αυτή πάντα αρνήθηκε: «'Σας αγαπώ, παιδιά μου', τους έλεγε, και 'σας εύχομαι κάθε καλό'. 'Μα σεις Τούρκοι και γω Χριστιανή. Μαζί να ζήσουμε, δεν μπορούμε. Εσείς στον τόπο σας και εγώ στο δικό μου'. Και στη Χίο έμεινε ώσπου πέθανε»· Πηνελόπη Δέλτα, *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Π. Α. Ζάννας (επιμ.), εκδ. Ερμής, Αθήνα 2000, σ. 232-233

γένος Μαξίμου, η οποία αιχμαλωτίστηκε και πουλήθηκε σκλάβο στην Αίγυπτο και στη συνέχεια, μετά από μακροχρόνια αναζήτηση, εξαγοράστηκε από τον άνδρα της, πάππο της συγγραφέως: «Η νόνα μου η Μπενάκη, πήγε και κείνη μικρό κορίτσι δούλα σε κάποιο χαρέμι. Ήταν πολύ έμορφη, μα είχε στη μέση του μετώπου της, μια μεγάλη κρεατσοελιά. Απ' αυτήν την ελιά την αναγνώρισαν και την εξαγόρασαν οι δικοί της. Σαν πανδρεύθηκε τον παππού μου θέλησε να την αφαιρέσει. Ο παππούς μου όμως ποτέ δεν την άφησε. 'Απ' αυτήν την ελιά, έλεγε, την αναγνώρισαν και την πήραν από τα χέρια των Τούρκων. Μ' αυτήν την ελιά θα πεθάνει'». ³⁹⁴ Ο Κανελλάκης αναφέρεται στις περιπέτειες του Κωνσταντίνου Σ. Χωρέμη, παππού της Δέλτα από την πλευρά της μητέρας της, ο οποίος κατά τη σφαγή του 1822, χάνει τα ίχνη της πρώτης του συζύγου, Πέρδικας, και παντρεύεται σε δεύτερο γάμο την Πουλουδιά Λουλούδη. ³⁹⁵

Από προσωπικές μαρτυρίες αιχμαλώτων γυναικών που βίωσαν την εμπειρία της ζωής στο χαρέμι πληροφορούμαστε ότι, οι έγκλειστες γυναίκες έρχονταν συχνά σε επαφή με συντοπίτισσές τους, αιχμάλωτες και μη, δημιουργώντας ένα μυστικό δίκτυο επικοινωνίας και συχνά διοργάνωναν, από κοινού, σχέδια απόδρασης. Ο Ζολώτας αναφέρει την περίπτωση μίας αιχμάλωτης, η οποία, με τη βοήθεια άλλων γυναικών από τη Χίο, βάφτισε κρυφά το άρρωστο παιδί της και στη συνέχεια, όταν εκείνο πέθανε, δραπέτευσε. ³⁹⁶ Η συγκεκριμένη αφήγηση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, διότι παρουσιάζει με λεπτομέρειες την κατάσταση που επικρατούσε στα χαρέμια, την

³⁹⁴ Στο ίδιο, σ. 109, 233.

³⁹⁵ Κανελλάκης, «Κων. Σταμ. Χωρέμης: Βιογραφικόν Ενθύμιον», ό. π., σ. 59-60. Η Πηνελόπη Δέλτα αφηγείται: «Η νόνα μου η Χωρέμη (Πουλουδιά, το γένος Λουλούδη), μητέρα της μητέρας μου, ήταν τελείως αγράμματη ένεκα της επαναστάσεως του 1821, όπου μεγάλωσε μες στους τρόμους, στις σφαγές, στη φυγή στα βουνά. Ο παππούς μου, ο Χωρέμης, ήταν ξαναπαντρεμένος και είχε δυο παιδιά. Στη σφαγή της Χίου ανέβαινε με τη γυναίκα του και τα παιδιά του στον Άγιο Μηνά, όταν τον πρόφθασαν οι Τούρκοι, του πήραν την ωραιοτάτη γυναίκα του, ξέκοψε κείνος και υποτίθεται πως κάηκε η γυναίκα του και τα παιδιά του στη ναυαρχίδα την τούρκικη που έκαψε ο Κανάρης. Μπορεί όμως και να μην κάηκαν και να ζουν κάπου οι απόγονοί τους, τουρκόπουλα εξαδέλφια μας. Τριάντα χρονών, με κάτασπρα μαλλιά ξαναπαντρεύτηκε και πήρε τη νόνα μου, δεκαπέντε χρονών κορίτσι». Δέλτα, ό. π., σ. 6-7, υποσημ. 5, 6.

³⁹⁶ «Αφού γέννησε η Λεμονιά {...} εβρέθηκαν δυο Θολοποταμούσαινες Πρώϊσαις (Πρωΐου στο επίθετο, από το χωριό Θολοποτάμι) και ερωτήσανε: - έχει εδώ τίποτε Διδυμούσεναις (από το χωριό Διδύμες); - Αι, είπεν η πολίτισα, έχει δυο αγορασμένες και τότε είπεν η μία Πρώϊσα: - Α, εγώ τις εξέρω· τώρα, λέει η πολίτισα, το παιδάκι είναι άρρωστο και κλαίγει η Λεμονιά (η μητέρα του) που είνε αβάπτιστο {...}». Το παιδί βαπτίζεται κρυφά από τις γυναίκες του χαρεμιού, από τις Πρώϊσες, που του δίνουν το όνομα Γιώργος, αλλά πεθαίνει αμέσως μετά και η μητέρα του (γιαγιά του ατόμου που καταγράφει την αφήγηση) δε δέχεται να ταφεί ως μουσουλμάνος: « - Η γιαγιά ήκλαιγε και φώναζε 'εμόν το παιδί μου είναι ρωμηόπουλο'. Της είπαν έπειτα οι ρωμιές του σπητιού, η Γαροφαλίτσα και κείνη που σαράντισε αντάμα της, η Μαρία η Κατουμάδαινα: - Εν πειράζει ας το πάρη ο χότζας αφού η ψυχή θα πα σένα μέρος». Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', ό. π., σ. 550-551.

επικοινωνία με τις άλλες αιχμάλωτες, την προσπάθεια διατήρησης, μέσα σε αυτές τις εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, των τοπικών ορθοδόξων εθίμων της Χίου, τη συνεννόηση και την κοινή δράση των έγκλειστων γυναικών με τις μεγαλύτερες και εμπειρότερες γυναίκες αιχμαλώτους και επιπλέον, αποκαλύπτει τον μυστικό τρόπο οργάνωσης και εκτέλεσης των αποδράσεων.³⁹⁷

Η ζωή στο χαρέμι διαφέρει κατά περίπτωση. Πολλές κοπέλες, υποχωρώντας στις πιέσεις του περιβάλλοντος, εξισλαμίστηκαν βίαια και εγκατέλειψαν για πάντα την ελπίδα της επιστροφής στην πατρίδα. Ο εγκλεισμός στα χαρέμια και η αυστηρή εποπτεία των γυναικών του χαρεμιού, συχνά τους αφαιρούσε κάθε ελπίδα απολύτρωσης. Περιγράφονται όμως και περιπτώσεις κατά τις οποίες έγκλειστες Χιώτισσες χρησιμοποιούσαν διάφορα τεχνάσματα για να ξεφύγουν από την επιτήρηση των γυναικών που τις επόπτευαν και επινοούσαν ποικίλους τρόπους για να ειδοποιήσουν τους δικούς τους ή για να οργανώσουν την απόδρασή τους.³⁹⁸

Θα πρέπει, ωστόσο, να αναφέρουμε και ορισμένες περιπτώσεις σύμφωνα με τις οποίες Χίοι αιχμάλωτοι, κυρίως νεαρά αγόρια, αντιμετωπίστηκαν με φροντίδα και αγάπη από τους κυρίους τους.³⁹⁹ Αλλά και ορισμένες γυναίκες, συνήθως όσες είχαν

³⁹⁷ Μετά το θάνατο του παιδιού, η μητέρα του (η Λεμονιά) διοργανώνει με μία άλλη Χία αιχμάλωτη, γειτόνισσά της, την απόδρασή τους: «Αφού πέθανε το παιδί πια και δεν είχε το μπελιά του, ήτανε μια γειτόνισσα σκλάββα, βασιλειονοικουσαίνα και είχε ένα πτωχό Τούρκο. – Άμια Θεοδωρούλα έρκεσαι να φύγωμε; –Και τι λογής θα φύγωμε; {...}». Στη συνέχεια περιγράφεται ο τρόπος απόδρασης: «Αι, έτυχε πια σε σεργιάνι επήγαινε που πήγαινε ηύραν πια βολή. Ντύνεται πια και βάλλει εκείνη τα καλά ρούχα του χανουμακιού, τα πουγίσσια, έβαλε πια το γιασμακι εκλούθει πια και η άμια Θεοδωρούλα σα δούλα». Βρίσκουν καταφύγιο στο Κονσουλάτο, όπου κρύβονται για τρεις μήνες. Ο Τούρκος ιδιοκτήτης 'ο Κιβόσγλους', 'σα σκυλί κακός', αναζητά την αιχμάλωτη: «ήφαγεν την Σμύρνην, έβγαλε ανθρώπους και την εγυρεύγαν, τίποτα». Στη συνέχεια, όταν αποκαταστάθηκε η ηρεμία, η κοπέλα μεταμφιέζεται σε άνδρα και μπαίνει σε βαπόρι με προορισμό την Τήνο· *στο ίδιο*, σ. 551-552.

³⁹⁸ Ο Ζολώτας αναφέρει το τέχνασμα μίας νεαρής Χιώτισσας, η οποία αρνήθηκε ν' αλλαξοπιστήσει, παρά την πίεση που της ασκούσε ο ιδιοκτήτης της για να τουρκέψει: «Εκείνη ήκλαιγε ήκλαιγε, ήζιε τα χέργια της, πιταγού πια της εκολλήσαν βροτίδες. Εκείνος είχε το σκοπό του και την είδε και της λέγει: τι έχεις μαράτζι; εκείνη που είχε ακουστά πως φοβούνται οι Τούρκοι τη ψώρα λέγει, έχω ψώρα»· *στο ίδιο*, σ. 550. Ο Βλαχογιάννης καταγράφει άλλο τέχνασμα μίας Χίας αιχμάλωτης: «Επωλήθη ως δούλη εις πλούσιον Τούρκον εκ Σμύρνης, ο οποίος ήθελε να την νυμφευθή. Τολμηρά τόσον, όσον και ωραία, τον εφοβέρισεν ότι θα σκοτωθή αν ετόλμα να την θίξη. Ούτος απεφάσισε να περιμένη. Εν τω μεταξύ η γυναίκα μετεχειρίσθη το εξής πρωτότυπον μέσον· γράφουσα εις κάθε κομμάτι χαρτί, το οποίον έπεφτεν εις τα χέρια της, τα εξής: 'Μαρία Ράλλη, κόρη του {...}, αδελφή του {...} κλπ.', τα έρριπτε τακτικά από το παράθυρον, και τέλος εν απ' αυτά το ανέγνωσεν ένας διαβάτης και το έφερεν εις τον Άγγλον πρόξενον, ο οποίος έτυχεν να είναι Έλλην. Ούτος αμέσως συνεννοήθη με τον κ. Ράλλη, όστις κατέχων την διεύθυνσιν της αδελφής του, κατόρθωσε να εξαγοράση την ελευθερίαν της»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 400.

³⁹⁹ *Στο ίδιο*, σ. 222-223, 189· βλ. επίσης, Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', ό. π., σ., 546-547. Δύο χαρακτηριστικές περιπτώσεις καλής συμπεριφοράς Τούρκων προς τους δούλους τους, οι οποίες αποτελούν εξαιρέσεις στον κανόνα, καταγράφονται παρακάτω. Και στις δύο τα αφεντικά είναι καλοί Τούρκοι, που αγαπούν τους δούλους τους, ωστόσο θέλουν να τους εντάξουν στο δρόμο του Ισλάμ. Η πρώτη περίπτωση είναι αυτή του Λεωνή Ι. Καλβοκορέση, την οποία διέσωσε και κατέγραψε ο εγγονός του Λ. Μ.

αιχμαλωτιστεί σε πολύ μικρή ηλικία και είχαν ανατραφεί ως Οθωμανίδες ή είχαν αποκτήσει παιδιά με Οθωμανούς, έτυχαν καλής μετεχείρισης από τους ιδιοκτήτες τους και αρνήθηκαν να επιστρέψουν στην πατρίδα, της οποίας οι μνήμες είχαν πια ξεθωριάσει, καθώς με τον καιρό εγκλιματίστηκαν πλήρως στο νέο οθωμανικό περιβάλλον.⁴⁰⁰ Ωστόσο, από τις μαρτυρίες είναι εμφανές ότι, ακόμη και στις περιπτώσεις που το νέο οθωμανικό περιβάλλον δέχτηκε με αβρότητα και φροντίδα τις αιχμάλωτες, δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ η προσπάθεια εξισλαμισμού τους.

Πάντως, όπως προκύπτει από την έρευνα, λίγες γυναίκες ανέπτυξαν θετικά αισθήματα για τους κυρίους τους και αρνήθηκαν την επιστροφή στην πατρίδα, ακόμη και όταν οι συγγενείς τους τις εντόπισαν και προσπάθησαν να τις αποσπάσουν.⁴⁰¹

Καλβοκορέσης. Σε πολλά σημεία της αφήγησης αναφέρεται η πρόθεση των κυρίων του, με τρόπο γλυκό και ανταλλάγματα, να τον 'τουρκέψουν': «Στο σπίτι μ' αγαπούσαν πολύ. Όλο όμως προσπαθούσαν να με τουρκέψουν κι' όλο έβαζαν να μου μιλήσουν, μα εγώ πάντα είχα το νου μου πώς να τους ξεκόψω». Χαρακτηριστική είναι η τελευταία εντολή της μητέρας του πριν τον αποχωρισμό: «Με κανένα τρόπο δεν ήθελα να βάλω τα τούρκικα φορέματα, γιατί η μητέρα μάς είχε παραγγείλη μη τυχόν και τουρκέψωμε»· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Η ιστορία του παππού 1822*, εισαγωγή – ευρετήριο Στερ. Φασουλάκης, *ό. π.*, σ. 20-21. Στη δεύτερη περίπτωση, ο Γιάννης Παϊδούσης, από τον Κάμπο της Χίου, αφηγείται την ιστορία του παππού του Κωνσταντή Παϊδούση, όπως ακριβώς την άκουγε από τον ίδιο. Ενώ, το αφεντικό του Κωνσταντή ήταν καλό και τον αγαπούσε, κάποιοι χριστιανοί, τους οποίους συναντούσε στην ψαραγορά όπου δούλευε και τον συμβούλευαν, τον προειδοποίησαν για την πρόθεσή του να τον τουρκέψει: «-Βρε Κωνσταντή, έχει το νου σου, γιατί το αφεντικό σου σ' αγαπά πολύ και θα σε τουρκέψει». Ο Κωνσταντής απαντούσε: «-Όχι, εγώ δεν τουρκεύω, γιατί εγώ κάμνω και την προσευχή μου, που μου 'μαθε η μάνα μου. Και σαν περνάω – λε – κι έξω από την Αγιά Κατερίνα, κάνω και το σταυρό μου κρυφά από το αφεντικό μου»· Τέττερη-Βούλγαρη, «Γιάννη Π. Παϊδούση-Λίλα: Η ιστορία του παππού μου», *ΦΧ*, τ. 4 (1995), *ό. π.*, σ. 86.

⁴⁰⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της κόρης του π. Γεωργίου Αυγουστήδη, η οποία αιχμαλωτίστηκε έφηβη και έγινε γυναίκα ενός Καραοσμάνογλου στη Μαγνησία: «Της έγραψαν οι γονείς της να έλθη στη Χίο και στη θρησκείαν της, αλλά εκείνη τους απάντησε να πάνε οι γονείς να τους δει. Επήγε λοιπόν η μάνα μόνη στη Μαγνησία, αλλά επειδή η κόρη της είχε εξισλαμισθεί και είχε αποκτήσει και παιδί, ηρνήθηκε να επανέλθει στους γονείς της»· βλ. Βασιλάκης, «Χίοι Κληρικοί», *ό. π.*, σ. 59· Βλ. επίσης, Πουλής, *Το Χαλκειός της Χίου*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 277· Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', *ό. π.*, σ. 545. Περίπτωση αιχμάλωτης, η οποία μετετράπη σε φανατική Οθωμανίδα, παραθέτουμε στο Παράρτημα αρ. 2/β. ΑΥΕ, Φ. 60/1, έγγραφα υπ' αριθμ. 4288(1842), 4424 (1842), 2061(1842) και ΑΥΕ Φ. 60/1, έγγραφα υπ' αριθμ. 3669(1843) και 373(1843). Πρόκειται για τη θυγατέρα της Σεβαστής Μαζούρη(ου), φανατικής Οθωμανίδος και μητέρας δύο παιδιών. Ο σύζυγός της δηλώνει ότι δεν την αποχωρίζεται όσα χρήματα και αν του δώσουν. Πολύ συγκινητική και ριψοκίνδυνη είναι η προσπάθεια της μητέρας της, η οποία, με τέχνασμα, προσπαθεί να ξεγελάσει την κόρη της, για να την αποσπάσει από τον Τούρκο σύζυγό της. Θέλει να πείσει την κοπέλα και τον γαμπρό της να την ακολουθήσουν στη Χίο για να διεκδικήσουν, δήθεν, κάποια κτήματα και από εκεί να κατευθυνθούν στη Σύρο, ελπίζοντας ότι στην πορεία η Κυβέρνηση θα ελευθερώσει την κόρη της. Με τρόπο ο πρόξενος της Σμύρνης, Θ. Ξένος, προσπαθεί να διευθετήσει την κατάσταση, χωρίς να αντιληφθούν οι οθωμανικές Αρχές και ο σύζυγος το δόλο και υπάρξουν συνέπειες. Ενώ συμερίζεται τον πόνο της μάνας, αναρωτάται, γιατί τόσος κόπος για μία γυναίκα που δε θέλει να επιστρέψει, ενώ υπάρχουν τόσες άλλες που το επιθυμούν διακαώς.

⁴⁰¹ Ο Λ. Ι. Καλβοκορέσης αναφέρει και την περίπτωση του δεύτερου αδελφού του Ζωρζή, που «τον πήραν σκλάβο στην Κόνια (Ικόνιο) και τον τούρκεψαν. Όταν συναντήθηκαν, του πρότεινε να ξαναγίνει χριστιανός και να πάνε μαζί στη Σύρο να αναβαπτισθεί, μα εκείνος δεν ήθελε γιατί είχε γυναίκα τούρκισσα και συλλογιζόταν τι θα απογίνουν τα παιδιά του· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Ιστορία του παππού*, *ό. π.*, σ. 29· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 188· Βλ. Παράρτημα αρ. 1/α. Σπάνια είναι η

Επιπλέον, καταγράφονται και περιπτώσεις γυναικών παντρεμένων με Οθωμανούς, οι οποίες εγκλιματίστηκαν στο 'ξένο' περιβάλλον και επέστρεψαν ύστερα από χρόνια στη Χίο, προκειμένου να διεκδικήσουν τις περιουσίες τους, καθώς, σε πολλές περιπτώσεις, υπήρξαν οι μοναδικές κληρονόμοι, εφόσον οι άρρενες συγγενείς τους είχαν πέσει θύματα της σφαγής.⁴⁰²

Προς επίρρωση των προηγούμενων, παραθέτουμε τα παρακάτω στοιχεία: Αρκετά χρόνια μετά την καταστροφή, στις 10 Μαρτίου 1844, όπως καταγράφεται σε έγγραφο της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής», ο Έφορος της Χίου στην Κωνσταντινούπολη Ιω. Ψυχάρης στέλνει επιστολή προς στους δημογέροντες του νησιού και τους ζητάει να αντιμετωπίσουν με δικαιοσύνη δύο εξισλαμισμένες Χίες που διεκδικούσαν την πατρική τους περιουσία.⁴⁰³ Στην επιστολή αναφέρεται ότι και οι δύο γονείς τους είχαν αποβιώσει. Επιπλέον, σε συμβολαιογραφικούς κώδικες

περίπτωση της αιχμάλωτης Ειρήνης, η οποία, αν και εξαγοράστηκε από νεαρό Ευρωπαίο, δε δίστασε να εκφράσει τον έρωτά της για τον Οθωμανό κύριό της που την αιχμαλώτισε και την επιθυμία της να γυρίσει κοντά του· *στο ίδιο*, σ. 188-189. Ο Ζολώτας καταγράφει την ιστορία της νεαρής Μοσχούς, από το στόμα της αδελφής της Δεσποινούς Σωτρόπενας από το Λιθί. Στην περίπτωση αυτή, την οποία παρουσιάσαμε και σε προηγούμενο τόπο, αίσθηση προκαλεί η επιμονή και η αντίδραση της μάνας στην άρνηση της κόρης της να την ακολουθήσει: «Επήγε η μάνα μας να τη γοράση ήβρεν την κείχε με τον πασά δυο παιδάκια καμωμένα· έφευγε αυτός και κλείδωνεν την μέσα. Της ήλεγεν η μητέρα της να φύγωμεν και κείνη της ήλεγεν νάβρω βολή και ήδειχνέν της τα καλά της αφτά σεντούκια και ήλεγε η μάνα μου - κακό χρόνο νάχετε σεις κι' αυτά»· Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 555-556.

⁴⁰² Ο Παϊδούσης αναφέρει ότι: «Πολλοί από αυτούς που είχαν τουρκέψει και γυναίκες που έμειναν χριστιανές, είχαν όμως αποκτήσει παιδιά με τούρκους που τις είχαν αγοράσει, διεκδικούσαν την κληρονομική τους μερίδα»· Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ.11/τχ. 31 (1973), ό. π., σ. 39, υποσημ. γ. Ο Λεωνής Καλβοκορέσης αναφέρει την περίπτωση του τουρκεμένου αδελφού του, Ζωρζή, που ήρθε στο νησί για να διεκδικήσει μερίδιο από την πατρική περιουσία· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, ό. π., σ. 29. Στον κώδικα των Θυμιανών αναφέρονται πολλές πράξεις αγοραπωλησίας ακινήτων μεταξύ Ορθοδόξων και εξισλαμισθέντων Χίων. Ορισμένες από αυτές αφορούν τον Ιμπραήμ Σταμ. Συκαλή, τον Μουσταφά Συκαλή, Μωχαμέτ Ι. Μαστρομιχαλάκη, Αμέτη Μανώλη Καλαμούκο κ. ά· Καββάδας (επιμ.), *Θημιανούσικα έγγραφα*, ό. π., σ. 26, 27, 31, 59· Βλ. Παράρτημα αρ. 3.

⁴⁰³ Χφ. Βιβλιοθήκης Χίου υπ' αριθμ. 1571· Βλ. Παράρτημα αρ. 5. Ο Γρηγόριος Φωτεινός δημοσιεύει έγγραφο της Ιεράς Μητροπόλεως Χίου, στο οποίο καταγράφεται η άφιξη από την Κωνσταντινούπολη στη Χίο της Σεγιαρέ Χανούμ, θυγατέρας, όπως αποδείχθηκε, του Παντιά Ξανθόπουλου, η οποία διεκδικούσε την κληρονομική της μερίδα. Ενώ παίρνει ένα τμήμα της, διεκδικεί και το μερίδιο που της αναλογεί από το πατρικό κτήμα στην περιοχή του Ταλάρους, το οποίο περιελάμβανε και τον ναό του Αγίου Ζαχαρία. Η διευθέτηση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και περιγράφεται αναλυτικά. Στη Χίο, ο νόμος για τα ιδιόκτητα εκκλησιαστικά κτήματα ήταν πολύ αυστηρός και οι μεταβιβάσεις ορίζονταν από τη Μητρόπολη: «επικρατεί εν Χίω απαράβατος νόμος του μεταβαίνειν τα ιδιόκτητα των Εκκλησιαστικών κτημάτων από άρρενος πρωτοτόκου εις άρρεν(α) πρωτότοκον και ότι, κληρονόμων ορφανισθέντα των κατ' ευθείαν αρρένων, ο Μητροπολίτης, ως διαχειριστής, ή μεταβιβάζει ταύτα εις των Μητροπόλεων τους θείους ναούς ή εις τινάς ενίοτε των εκ πλαγίου συγγενών, ουδέποτε όμως και εις ετεροδόξους». Καθώς ο αδελφός της Σεγιαρέ, Μιχαήλ Ξανθόπουλος, έχει μόλις αποβιώσει, το κτήμα με το ναό παραχωρείται στον Ιωάννη Χρυσοβελόνη με συγκεκριμένους όρους. Ο Χρυσοβελόνης δίνει στη γυναίκα 8000 γρόσια και εκείνη υπογράφει παρουσία του καθή ότι 'ουδέν ουδεπώποτε το παράπαν έχει λαβείν του λοιπού από του κτήματος του Αγίου Ζαχαρίου'. Ορίζεται δε και τι θα πρέπει να αποδώσει ο άρρεν κληρονόμος (εάν ποτέ βρεθεί) στον Ι. Χρυσοβελόνη, για να πάρει το κτήμα στην κατοχή του· βλ. Βασιλάκης, «Γρηγόριος Φωτεινός», *ΧΕΧ*, τ. Γ'/τχ. Γ' (1957), σ. 55-57 και σημ. 1.

χωριών παρατηρήσαμε ότι ελάχιστοι γονείς, κατά τη σύνταξη της διαθήκης τους, αποκλήρωναν τα εξισλαμισμένα τέκνα τους, τα οποία βρίσκονταν ακόμη στην αιχμαλωσία, ή έβαζαν ως όρο στη διαθήκη τους τη μεταστροφή τους στο Χριστιανισμό, προκειμένου να κληρονομήσουν το μερίδιο της περιουσίας που τους αναλογούσε. Οι περισσότεροι γονείς λειτουργούσαν συναισθηματικά και αρκούσαν στην επιστροφή των τέκνων τους.⁴⁰⁴

Όπως μαρτυρούν οι πηγές, η συμπεριφορά των αιχμάλωτων γυναικών ήταν καθοριστική για την τύχη τους. Σε αφηγήσεις αναφέρονται περιπτώσεις νεαρών κοριτσιών που προέβαλαν σθεναρή αντίσταση στους κυρίους τους και εξαιτίας αυτού, έχασαν τη ζωή τους. Η άρνηση να γίνουν μουσουλμάνες, παρά την επιμονή των ιδιοκτητών τους, οδήγησε επίσης πολλές γυναίκες στην αυτοκτονία.⁴⁰⁵ Επιπλέον,

⁴⁰⁴ Από τους κώδικες του χωριού Καλλιμασιά σημειώνουμε ενδεικτικά: - Διαθήκη Μαρίας θυγ. Δημ. Παντελάκη συβίας χ Σταμάτη Τενλάνη «ανέλθη η θγατέρα της Μονού από τη σκλαβιά και κατοικήση εδώ έως την πατρίδα μας και την θρησκίαν μας νάχη να τζαφτίτζη τα άνοθεν χωράφια, ανήνε μέρος θομανικόν νάχη να λαβένη εις μετρητά γρ. 200 και να απέχη από όλα τα πάντα». 1833 (321/93)· - Διαθήκη της Δεσποινούς θυγ. Μιχάλη Μπογιατζή «{...} όποτε έρτουν οι διό της θγατέρες η Πλουμού και η Μαρία απέ την σκλαβίαν» 1838 (321/70)· - «τα παιδιά του παπά Σταμάτη Αργυρούδη Γιάννης και Κωσταντής μοιράτζουν {...} και όποτε έρτη πάλι και άλλο παιδι να ζαναμοιράσουν πάλι». 1843 (324/82)· - «Η Μαρού θυγάτηρ Ιω π' μανόλη αφίνει των θγατέρων της των σκλαβομένων Ανθούλας και Αγγερούς {...}». 1847(321-84)· Μελαχροινούδης, *Η Καλλιμασιά της Χίου, ό. π.*, σ. 302-303. Η Σταματού Πηρικάκη αποφασίζει να ξεκινήσει το μεγάλο και δύσκολο ταξίδι για την αναζήτηση της θγατέρας της. Γράφει την περιουσία της στον σύζυγό της και του ζητά, σε κάθε περίπτωση, ακόμη και αν η ίδια πεθάνει, να προικίσει την κόρη τους, εάν επιστρέψει, κατά την συνήθεια του χωριού τους. «{...} η σταματού συμβία του βασίλη πηρικάκη / επειδή και θέλη νάτά ζιδέψη όπου την φωτίση ο Θεός / δια την θγατέραν της αποθεού μαρία επιδί και εί/νε σκλάβια κατά το ριθέν απτής φοβούμενι να / μην την ακολουθίσι θάνατος...», γράφει την περιουσίαν της στον άντρα της με τον όρο, εάν «έρθι η θγατέρα μας η μαρία να την προκήζη / κατά το σινίθιον του χοριού μας{...}» και εάν η ίδια «...έρθο εις το χορίον μου να τα πέρνο πάλη / εις το χέρι μου ος καιτο πρότον{...}»· Κώδικας Βέσσας, ΓΑΚ Χίου, ΑΒΕ 576, σ. 142r. Μεταβίβαση περιουσίας από την Σταματού, συμβία Βασίλη Πηρικάκη, προς τον σύζυγό της 1825 Ιουνίου 21. Παράρτημα αρ. 5· βλ. και ΓΑΚ Χίου, ΑΒΕ 576, σ. 143v. (Στα έγγραφο το επίθετο γράφεται με -η- Πηρικάκη και όχι με -υ-)· Κατά τον Κολάκη η αιχμάλωτη Μαρία Βασίλη Πυρική, την οποία αναζητεί η μητέρα της, ενδέχεται να είναι η δεύτερη σύζυγος του Χιουρσεβ πασά, γνωστή ως «μικρή κυρία»· βλ. και Ιωάννης Κολάκης, «Γρίζες ταυτότητες: προφορικές μαρτυρίες και αρχειακή έρευνα για τους εξισλαμισθέντες της Χίου. Το παράδειγμα του Ibrahim Edhem Paşa (Πυρικής) και του Mustafa Khaznadar (Γεώργιος Στεφάνου Στραβελάκης)», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Γεφυρώνοντας τις Γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμ.), (Βόλος, 25-27 Μαΐου 2012), Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος 2013, σ. 194-195, βλ. και υποσημ. 29, σ. 195.

⁴⁰⁵ Ο Γιούργαλις δημοσιεύει μεταφρασμένο άρθρο της εφημερίδας *Spectateur Oriental* της 19/31 Οκτ. 1822, στο οποίο περιγράφεται η προσπάθεια ενός μουσουλμάνου ιδιοκτήτη να εξισλαμίσει δύο νεαρές Χίες αιχμάλωτες, τις οποίες κρατούσε στη Σμύρνη. Η μία υποχώρησε, ενώ η άλλη προέβαλε αντίσταση και έχασε τη ζωή της από τα βάνουσα κτυπήματά του: «Τότε ούτος, σύρας το ξίφος του, την εκτύπησεν απανθρώπως και την έκαμε να εκπνεύση από τα κτυπήματά του». Σε άρθρο της ίδιας εφημερίδας, με ημερομηνία 25 Σεπτ./7 Οκτ. 1822, περιγράφεται η στάση της όμορφης 14χρονης Μαρίας, η οποία, όταν βλέπει ότι τα περιθώρια στενεύουν, καθώς ο κύριός της ζητά επίμονα να εξισλαμισθεί για να την κάμει σύζυγό του, προτιμά την αυτοχειρία. Το άρθρο τελειώνει ως εξής: «Αυτό το φρικτόν περιστατικόν, συνέβη την τελευταίαν εβδομάδα εν Σμύρνη, δύο βήματα από την Πόλι, εις μέρος το οποίον γνωρίζομεν και εις φίλος μας Μουσουλμάνος, μας τα μετέδωσε»·

η ξακουστή ομορφιά των γυναικών της Χίου, η πολυσυζητημένη από τους περιηγητές, συχνά τις τοποθετούσε στο στόχαστρο των γυναικών του χαρεμιού δημιουργώντας ίντριγκες και φθόνο και επίσης συκοφαντικές κατηγορίες εναντίον τους.⁴⁰⁶ Η αποδοχή ή μη από το χαρέμι ήταν, ίσως, ο πιο καθοριστικός παράγοντας για τη μοίρα της ‘παρείσακτης χριστιανής’, ειδικά όταν η ίδια αρνιόταν την ενσωμάτωση.

Η ζωή στο χαρέμι ήταν τελείως ‘ξένη’ για τη Χιώτισσα που είχε μάθει να ζει ελεύθερη και να δραστηριοποιείται σε ένα ‘δυτικότροπο’ περιβάλλον, να εργάζεται, να έρχεται σε επαφή με τους ξένους και να διασκεδάζει με τους νεαρούς συντοπίτες της, στα όρια πάντα της ευπρέπειας και της τάξης.⁴⁰⁷ Ο Καστάνης κάνει την εξής διαπίστωση: «Η θέα ενός χαρεμιού είναι πένθιμη με το χριστιανικό μάτι. Οι σκεπασμένες με πέπλο και περιδεμένες ένοικες, εγκαταλείποντας την απομόνωσή τους για να βγουν από το σπίτι, φαίνονταν σα ζωντανές μούμιες που βγαίνουν από τις κατακόμβες της πλάνης και της προκαταλήψεως».⁴⁰⁸ Οι Χιώτισσες, οι γυναίκες του λαού και οι αριστοκράτισσες, που ξεχώριζαν για την κοινωνικότητα, την ελευθερία έκφρασης και την αγάπη τους για τη ζωή, είχαν τώρα την ίδια οδυνηρή μοίρα.

Αν και οι συνθήκες κράτησης των γυναικών διέφεραν κατά περίπτωση, στις περισσότερες μαρτυρίες το περιβάλλον παρουσιάζεται ως ασφυκτικό, βίαιο και απαιτητικό.⁴⁰⁹ Αυτό που λειτουργούσε υπέρ των αιχμαλώτων γυναικών και τόνωνε

Γιούργαλις, «Άγνωστοι Μάρτυρες και Ήρωες του 1822 – Είντα Χιώτης είντα Σουλιώτης – Κόψε με Αγά μου ν’ αγιάσω», *ΧΕ*, τ. 9/τχ. 25 (1971), σ. 153 -154· Βλ. επίσης, *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α’, ό. π., σ. 226-227, 229. Ο Σιμόπουλος περιγράφει τη γενναία συμπεριφορά νεαρών κοριτσιών από τη Χίο, που είχαν όλα την ίδια δραματική κατάληξη. Μία περίπτωση αφορά μία νεαρή Χιώτισσα, η οποία χαρίστηκε από τον καπουδάν πασά σε ένα Τούρκο μεγιστάνα: «Η αιχμάλωτη ήταν θηρίο ανήμερο. Δεν εννοούσε να υποταχθεί στη μοίρα της. Ο αφέντης της την παρακολουθούσε υπομονετικά καπνίζοντας το τσιμπούκι του. Πίστευε πως κάποτε θα γαλήνευε. Έξαλλη εκείνη αρπάζει ξαφνικά το τσιμπούκι και σπάζει με τη χοάνη του ένα καθρέφτη. Ο Τούρκος σηκώθηκε, έβγαλε το γιαταγάνι, της έκοψε το κεφάλι και αρπάζοντάς το από τα μαλλιά άνοιξε το καφασωτό παράθυρο και το πέταξε στο δρόμο»· Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ’21*, τ. Β’, ό. π., σ. 139.

⁴⁰⁶ Ο Καστάνης μεταφέρει την εμπειρία νεαρών κοριτσιών από τη Χίο που αιχμαλωτίστηκαν στο Μελανιός και βίωσαν άσχημες καταστάσεις κατά την αιχμαλωσία τους. Οι γυναίκες αυτές μεταφέρθηκαν στο σπίτι του κυρίου τους, ενός Οθωμανού, ονόματι Οσμάν και αντιμετωπίστηκαν με κακία από τη μοχθηρή και ζηλιάρα σύζυγό του· Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας*, ό. π., σ. 32.

⁴⁰⁷ Ο Νίκος Περρής γράφει για τις γυναίκες της Χίου κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας: «Η Χιώτισσα μπόρεσε να διατηρήσει τις αρετές της, να καλλιεργή τον τύπο μιας κάποιας γυναίκας με προνομακές παραδόσεις ευγένειας, ήθους, νοικοκυριού, πνευματικότητας και ελευθερίας {...}»· Περρής, «Η Γυναίκα της Χίου», ό. π., σ. 135· Ζολώτας, τ. Γ’/τχ. β’, ό. π., σ. 549.

⁴⁰⁸ Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας*, ό. π., σ. 35.

⁴⁰⁹ Ο Δημήτριος Στακιάς περιγράφει τις περιπέτειες της προγιαγιάς του, κόρης του Αμπρουζή (Αμβροσίου) και της Μπατούς (Υπατίας) Πατελίδα. Νέα τότε μεταφέρθηκε στο σκλαβοπάζαρο της Σμύρνης και πουλήθηκε για 6 πουργιά (= 600 τούρκικα γρόσια): «Την μεν νύχτα υπό την απειλή μαχαίρας ήτο υποχρεωμένη να διασκεδάζη τον αγοραστή της ποικιλοτρόπως, την δε ημέρα να δέρεται

την ψυχολογία τους, το οποίο ωστόσο δεν απαντάται συχνά στις πηγές, ήταν η συνύπαρξη στο χαρέμι ατόμων που είχαν συγγένεια μεταξύ τους. Αναφέρονται περιπτώσεις κατά τις οποίες οι Οθωμανοί κύριοι δέχονταν να αγοράσουν μάνα και κόρη ή αδελφές, ή επίσης, δέχονταν μία μητέρα να κρατήσει το ανήλικο παιδί που είχε αποκτήσει πριν από την αιχμαλωσία, με σκοπό να απαλύνουν τον πόνο της και να διευκολύνουν την προσαρμογή της στο νέο τρόπο ζωής.⁴¹⁰ Αυτό ήταν βάλσαμο στην ψυχή των νεαρών γυναικών και τους έδινε δύναμη να αντέξουν κάθε δυσκολία. Στις πηγές πράγματι αναφέρονται ορισμένα μεμονωμένα παραδείγματα μεγαλοψυχίας και ανθρωπιάς από την πλευρά των Τούρκων, τα οποία όμως, σε καμία περίπτωση, δε μπορούμε να ανάγουμε σε μέσο όρο.⁴¹¹

Ιδιαίτερα επιεικής με τους Τούρκους είναι ο ξένος τύπος, ο οποίος προβάλλει, σε αρκετές περιπτώσεις, μία άλλη εικόνα του Τούρκου αφέντη, καθώς τον

από την γυναίκα του αγοραστή με φυλετικό πάθος». Ένας Έλληνας από την Αίγυπτο την αγόρασε από τον Τούρκο για 8 πουργιά. Μετά από πολλές περιπέτειες κατέληξε και πάλι στη Χίο, παντρεύτηκε και απέκτησε ένα αγόρι και τέσσερα κορίτσια, μία εκ των οποίων ήταν μητέρα του συγγραφέα Στακιάς, «Σαν παραμύθι», *ΧΕ*, τ. 8/τχ. 24 (1970), σ. 210-212.

⁴¹⁰ Ο Δημάκης μεταφέρει από τον γαλλικό τύπο σποραδικά παραδείγματα μεγαλοψυχίας Τούρκων, όπως το παράδειγμα ενός υψηλόβαθμου δημοσίου υπαλλήλου, ο οποίος αγόρασε μία Χία γυναίκα με τα δύο παιδιά της. Όταν στην εξοχική του κατοικία βρέθηκε, συμπτωματικά, ο αρχηγός της αιχμάλωτης οικογένειας, ο φιλεύσπλαχνος Τούρκος τους παραχώρησε την ελευθερία τους και υποσχέθηκε να τους προστατεύει στο μέλλον· Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου», *ό. π.*, σ. 169. Σχετική είναι και η μαρτυρία της αιχμαλωσίας και πώλησης της κυρίας Σαγρανδή: «Ένας γενίτσαρος παρουσιάζεται και την αγοράζει με την κόρη της και το πιο μικρό από τα αγόρια της, ενώ το πρωτότοκο παιδί της επρόκειτο να παραδοθεί σε έναν άλλο Τούρκο. Απελπισμένη για αυτόν τον αποχωρισμό η θαρραλέα αυτή γυναίκα τραβά ένα εγχειρίδιο και απειλεί να αυτοκτονήσει την ίδια εκείνη στιγμή, εάν ο νέος της κύριος δεν αγοράσει επίσης τον πρωτότοκο γιο της. Ο γενίτσαρος, πιο πολύ έκπληκτος παρά συγκινημένος, ικανοποιεί την επιθυμία της και οδηγεί όλη την οικογένεια στη Χίο (στην πόλη της Χίου)»· Δημάκης, «Μαρτυρίες για την τύχη μερικών ορφανών από τη Χίο που γλύτωσαν από τη σφαγή του 1822», *ΧΕ*, τ. 3/τχ. 9, σ. 621· βλ. επίσης, Ζολώτας *τ. Γ'/τχ. β', ό. π.*, σ. 553.

⁴¹¹ Στο *Χιακό Αρχείο* καταγράφονται περιπτώσεις μεγαλοψυχίας Τούρκων, που αντλούνται κυρίως από τον ξένο τύπο. Η πρώτη αναφέρεται στην άρνηση μίας νέας αιχμάλωτου να αποχωρισθεί τη μητέρα της και να ακολουθήσει τον κύριό της. Παρότι ο ίδιος δε διέθετε το απαιτούμενο χρηματικό ποσό και για τις δύο, καταφέρνει να αγοράσει και τη μητέρα και γίνεται ο σύζυγος της μιας και ο προστάτης της άλλης. Στη δεύτερη περίπτωση, στο σκλαβοπάζαρο της Σμύρνης, Τούρκος αναγνωρίζει τη θυγατέρα φίλου του, ενός Χίου εμπόρου, την οποία είδε να κλαίει, γιατί επρόκειτο να μεταπωληθεί και να μεταφερθεί στα βάθη της Ανατολής. Η κοπέλα γνωρίζει ότι, αν συμβεί αυτό, λιγοστεύουν πολύ οι πιθανότητες να εντοπισθεί και να εξαγορασθεί από τους δικούς της. Ο Τούρκος την αγοράζει, την ελευθερώνει και τη μεταφέρει στην οικογένειά του, με σκοπό, με την πρώτη ευκαιρία, να την οδηγήσει στους δικούς της· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 136, 137, 140-142, 143, 146, 189, 222. (Στις σελίδες αυτές παρουσιάζονται παραδείγματα συμπονετικών Οθωμανών). Ο Ζολώτας καταγράφει την αφήγηση της Λεμονιάς Πολεμίδενας από τη Μέσα Διδύμα, 101 ετών, η οποία μιλάει για δύο συγχωριανές της, τις αδελφές Πλουμού και Ξανθή, οι οποίες δεν ήθελαν να αποχωρισθούν η μία την άλλη. Ένας αγάς, αφού αγοράζει και τις δύο αδελφές, παίρνει μία 'πολίτισσα τραγουμένο' και τις οδηγεί στο σπίτι του στη Σμύρνη· Ζολώτας, *τ. Γ'/τχ. β', ό. π.*, σ. 549.

παρουσιάζει ως ευγενή, ανεκτικό και φιλόανθρωπο.⁴¹² Δε μπορεί παρά να εκπλήσσει η παρακάτω υπερβολή: «Relativement aux esclaves, il y en a qui sont traités avec tous les égards possibles par les Musulmans qui en sont leurs propriétaires {...}».⁴¹³ Για παράδειγμα, Τούρκος ιδιοκτήτης δούλων επαινείται από τον ξένο τύπο για τη συμπεριφορά του απέναντι στους αιχμαλώτους του και η στάση του αυτή προβάλλεται ως αντιπροσωπευτική του μέσου όρου. «Non seulement il y avoit grand soin des filles et des garçons, mais il leur recomandoit encore d'être fidèles aux préceptes de leur religion».⁴¹⁴

Πράγματι, σύμφωνα και με τις μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων, υπήρχαν περιπτώσεις μεγαλοψυχίας Τούρκων, οι οποίοι διέσωσαν αρκετούς αιχμαλώτους. Πολλοί ήταν Τούρκοι της Χίου, οι οποίοι, πριν από την καταστροφή, είχαν εργασθεί σε σπίτια ή επιχειρήσεις Χίων και είχαν ευεργετηθεί από αυτούς, αλλά και κάποιοι που, από συμπόνια, κράτησαν μία πιο ανθρώπινη στάση. Η αφήγηση της 88ετούς Καλής Πίπαινας παρουσιάζει την άλλη όψη του Τούρκου, ο οποίος σώζει την οικογένειά της, που έχει μεταφερθεί στην Πόλη, όχι όμως χωρίς χρηματικό αντάλλαγμα: «{...} Ο Τούρκος επήρε τη μάνα μου και τρία παιδιά (από το χωριό Νένητα) {...}, μας επήραν 50-60 ανομάτους και κλαίσαμε κλαίσαμε εμείς τα κοπελούδια {...}· έπειτα μας επήραν στη Χώρα, ετότες παπόργια δεν είχαν· μας έβαλε σένα καϊκι και μας επήγε στην Πόλιν· στα Έξη Μάρμαρα μας επήγαν· εγώ τα θυμούμαι. Σαν επήγαμε κει, ο τσύρης μου ήρτε να μας ξεσκλαβώση, ο τούρκος, ο Θεός συγχωρήσει τον, μας έβαλε της μάνας μου και των αδερφών μου εβραϊκά ρούχα και μας επήγε στο ρωμαϊκό μαχαλά {...} και του δώκαμε πολλές χιλιάδες γρόσα».⁴¹⁵

Η Λεμονιά Δ. Καρνουπάκη από την Καλλιμασιά αφηγείται: «Υστερα πήραν τον πατέρα μου που ήτρεμε τσαι ήκλαιεν αφ' τον φόβον του τσαι τον επήραν στην Χώραν τσαι τον επουλήσα σ' ένα Τουρκοχιώτη. Ο Τούρκος ήταν καλός άνθρωπος

⁴¹² «Les Musulmans aux quels ils appartiennent (les esclaves), les traitent bien {...} et n'ont encore employé vis -à -vis d'eux aucune voie de rigueur pour les faire changer de religion {...}»· *Χιακόν Αρχείο*, τ. Α', ό. π., σ. 132-133. Είναι αδύνατον να μην προκαλέσει έκπληξη ακόμη και στον πιο αδαή αναγνώστη 'η αιτιολόγηση' της αιχμαλωσίας των Χίων από την πλευρά του ξένου τύπου και η παρουσίασή της, αποκλειστικά, ως προσπάθειας απόκτησης κέρδους: «La plupart heureusement n'ont d'autre intention que celle de les revendre, et en cela ils pensent avec raison que la nation Ottomane est assez nombreuse et puissante pour n' avoir pas besoin d' augmenter sa population de quelque milliers de Grecs. Ainsi un grand nombre de garçons, de filles et de femmes ont été déjà rachetés à tout prix et rendus à la liberté»· *στο ίδιο*, σ. 132-133.

⁴¹³ *Στο ίδιο*, σ. 140.

⁴¹⁴ *Στο ίδιο*, σ. 140.

⁴¹⁵ Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', ό. π., σ. 561-562.

τσαι τον είχεν σαν παϊί του τον ήβαλε τσαι στο σχολειό τούμαθε γράμματα τούρτσικα τσαι διάβαζε τσ' έγραφε. Ο τούρκος, τ' αφεντικό του, είχεν μπακάλικο τσαι πηγαΐναν πολλοί χωριανοί μας τσαι ψουνίζαν, επήγαινε τσαι η θεια του πατέρα μου (γιατί οι γονιοί του πέθαναν) τσαι σιγά-σιγά κατήφερε τον πατέρα μου να πάρει την άδειαν τ' αφεντικού του τσαι ν' άρχεται στο χωριό. Έτσι σιγά-σιγά εγνώρισε το χωριό, τους συγγενείς τσαι σαν έγινεν παλικάρι τον επαντρέψαν».⁴¹⁶

Στις περιπτώσεις όπου Τούρκοι δουλοκτήτες έδειχναν συμπάθεια και αγάπη στους αιχμαλώτους τους συγκαταλέγονται οι μαρτυρίες που καταγράφονται από τον Λ. Μ. Καλβοκορέση⁴¹⁷ και την Πηνελόπη Δέλτα. Η συγγραφέας αφηγείται την ιστορία του παππού της, Κωνσταντίνου Χωρέμη, κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας του: «Ο παππούς μου βρέθηκε υπηρέτης κάποιου καϊκτζή και πηγαينوέρχουνταν μαζί του, με το καϊκι του, στα νερά της Μεσογείου ή του Αιγαίου. Πληρώνουνταν για τη δουλειά του και γρόσι γρόσι έβαζε τους μισθούς του κατά μέρος ώσπου μάζεψε αρκετά και αγόρασε το καϊκι του αφεντικού του, που τον είχε πάρει από συμπάθεια και τον αγαπούσε. Ντυμένος σαν Τούρκος, δεν ξεχώριζε από τα 'νταγκαλάκια' της Σμύρνης. Και μιά φορά, που από το παράθυρό της τον είδε η μητέρα της νόνας μου της Χωρέμη, έσμιζε τα χέρια της σαστισμένη, τρομαγμένη και είπε: 'Τούρκεψε ο γιος του Μπενάκη και έγινε 'νταγκαλάκι'. Μα δεν είχε τουρκέψει ο γιος του Μπενάκη». Ο ίδιος στη συνέχεια αναζητά και εξαγοράζει τις αδελφές του.⁴¹⁸

Αίσθηση προκαλεί ένα κοινό σημείο σε πολλές αφηγήσεις. Πολλά νεαρά σκλαβάκια από τη Χίο, που μεταφέρθηκαν στη Μικρά Ασία και ειδικά στη Σμύρνη, δεν ξέφευγαν από το προστατευτικό βλέμμα των Χίων συμπατριωτών τους που βρίσκονταν εγκατεστημένοι μόνιμα εκεί, οι οποίοι, δεν μπορούσαν μεν να τα εξαγοράσουν, παρακολουθούσαν όμως τη ζωή τους, τη συμπεριφορά των κυρίων τους, συχνά τα νουθετούσαν και σε πολλές περιπτώσεις έστελναν πληροφορίες στους οικείους τους στη Χίο για να τα αναζητήσουν και να τα εξαγοράσουν.⁴¹⁹

⁴¹⁶ Όταν το αφεντικό του το μαθαίνει, τον αναζητεί για να τον σκοτώσει και έτσι αναγκάζεται να καταφύγει στη Σύρο· Μελαχροινούδης, *Η Καλλιμασιά της Χίου*, ό. π., σ. 299.

⁴¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα καλής μεταχείρισης από Τούρκισσα αποτελεί ο μικρός Λεωνής Ι. Καλβοκορέσης, ο οποίος σε ηλικία 87/88 ετών διηγείται την ιστορία της αιχμαλωσίας του· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, ό. π., σ. 20-23.

⁴¹⁸ Η Δέλτα αναφέρει και άλλες πληροφορίες για αιχμάλωτα μέλη ης οικογένειάς της: «Όταν εξαγόρασε τις αδελφές του (ο πάππος της συγγραφέως) και τις ελευθέρωσε, η μία, η κυρία Κόρπη, ήταν μητέρα του Σταμάτη Κόρπη, η άλλη η Μαριέτα, ωραιοτάτη, παντρεύτηκε σε πρώτο γάμο έναν Μαστραπά, και σε δεύτερο, το θείο μου το Γιάννη το Χωρέμη»· Δέλτα, ό. π., σ. 111, 232.

⁴¹⁹ Τέττερη-Βούλγαρη, ό. π., σ. 86.

Ο τρόπος με τον οποίον πληροφορούνταν οι αιχμάλωτοι -γυναίκες και παιδιά- ότι τους αναζητούσαν οι δικοί τους δεν είναι απόλυτα διευκρινισμένος και διαφέρει κατά περίπτωση. Αλλά και οι προσπάθειες των αιχμαλώτων να ειδοποιήσουν τους δικούς τους ανθρώπους ποικίλουν και παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Έχουμε μαρτυρίες για αιχμάλωτες, οι οποίες, με επιστολές που ενεχειρίζαν κρυφά σε συμπατριώτες τους, έδιναν πληροφορίες για τον τόπο κράτησής τους και ζητούσαν να απολυτρωθούν.⁴²⁰ Το ότι, αν και έγκλειστες, έπαιρναν κάποιες πληροφορίες για την κατάσταση που επικρατούσε στην πατρίδα ή για τους οικείους τους, αναφέρεται σε αρκετές αφηγήσεις, πράγμα που αποδεικνύει ότι δεν ήταν απόλυτα αποκομμένες από τον έξω κόσμο· τουλάχιστον οι αιχμάλωτες που ζούσαν σε μεγάλες πόλεις ή κοντά σε μεγάλα αστικά κέντρα. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως είδαμε, επιτρεπόταν η επικοινωνία με γειτόνισσες χριστιανές, ορισμένες Χιώτισσες κι αυτές, οι οποίες τις επισκέπτονταν και τους μετέφεραν κρυφά ειδήσεις από τους δικούς τους και από την πατρίδα. Συχνά τις ενημέρωναν για τους ανθρώπους που τις αναζητούσαν, μετέφεραν γράμματα ή, αν ήταν αιχμάλωτες και οι ίδιες, διοργάνωναν από κοινού την απόδρασή τους.

Στις πηγές αναφέρονται περιπτώσεις κατά τις οποίες Χιώτισσες αιχμάλωτες αποπειρόνταν να αποδράσουν μεταμφιεσμένες σε άνδρες, φορώντας ευρωπαϊκά ενδύματα που τους προμήθευαν γείτονές τους και, έτσι ενδεδυμένες, οδηγούνταν κρυφά, με την καθοδήγησή τους, σε προξενεία, σε σπίτια χριστιανών ή σε εκκλησίες και μοναστήρια, όπου τους παρεχόταν καταφύγιο. Σπάνια όμως αποτολμούσαν μόνες ένα τόσο επικίνδυνο εγχείρημα, καθώς δε γνώριζαν τίποτα άλλο εκτός από τη ζωή στο χαρέμι. Δραπέτευση επιχειρούσαν κάποιες φορές και οι μικροί σκλάβοι, οι οποίοι

⁴²⁰ Αιχμάλωτοι που μεταφέρθηκαν στα βάθη της Ανατολής, ειδοποιούσαν, με όποιο τρόπο μπορούσαν, τους δικούς τους για να τους απελευθερώσουν. Η συγκεκριμένη αιχμάλωτη γράφει επιστολή με όλα τα απαραίτητα προσωπικά στοιχεία, για να την αναζητήσουν οι δικοί της και ζητά να αναγνωσθεί στην εκκλησία, καθώς η έκκλησή της απευθύνεται στους συγχωριανούς της: *‘Περικαλῶ σας χριστιανοί. διότι εἶμαι σκλαβωμένη εἰς τούς Τούρκους, διά τήν ἀγάπην τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καί τῆς Παναγίας, νά μέ γυρέψετε. Εὐρίσκομαι εἰς τά περίχωρα τῆς Κιοτάχειας (Κιοιτάχειας), τό χωρίον τοῦ καζᾶ ὀνομάζεται Χατημέ σαντζακί γιαζηρκιόη’*. «Τό παρόν νά δοθῆ ες τήν Παναγίαν τήν Ἐρηθιανήν διά νά τό ἀναγνώσουν οἱ γείτονες εἰς Χίον», αναφέρει αχρονολόγητο σημείωμα. Ἐνα συνοδευτικό ἔγγραφο που απευθύνεται στους συγγενεῖς της αιχμάλωτης αναφέρει: *«Κύριοι συγγενεῖς τῆς ἀνωθεν σκλάβας αὐτή ἡ γυνή ἔχει μεγάλην εὐχαρίστησιν διά νά ἐπιστρέψῃ εἰς τήν Θρησκείαν τῆς καί Πατρίδα τῆς, ὡς μέ εἶπεν ἕνας ὁμόθρησκός μας φίλος μου, λοιπόν φροντίσατε διά νά τήν ἐλευθερώσετε καί ὅποιος ἀπό τούς συγγενεῖς τῆς ἐπιθυμῆι διά νά τήν ἐλευθερώσῃ, ἄς ἔλθῃ εἰς Σμύρνην καί ἄς γυρέψῃ, εἰς τό καινούριο μπεζεσθῆν μέσα εἰς τά τζοχαντζίδηκα, τόν Ζωρζή Ἀμιρον καί ἐκεῖνος θέλει τόν ὀδηγήσῃ εἰς τό μέρος ὅπου εὐρίσκεται (ἡ αιχμάλωτη) εὐκολότερα*». Το ἔγγραφο ἔχει μεταφρασθεῖ ἀπό τον Χρ. Μαυρόπουλο, εἶναι ἀνυπόγραφο καί αχρονολόγητο· Βασιλάκης, *Το Λεύκωμα του Βροντάδου*, ὁ. π., σ. 33, βλ. καί ὑποσημ. 1-2 καί σ. 34 καί ὑποσημ. 1.

δεν άντεχαν την κακομεταχείριση και τη ζωή στο χαρέμι υπό τη συνεχή απειλή του θανάτου.⁴²¹ Σε περίπτωση βέβαια εντοπισμού του φυγά αιχμαλώτου, η τιμωρία ήταν πολύ αυστηρή, όχι μόνο για τον ίδιο, αλλά και για όποιον ενεχόταν στην προσπάθεια απόδρασης. Απαγωγή αιχμαλώτων επιχειρούσαν ορισμένες φορές οι συγγενείς τους, όταν αντιλαμβάνονταν ότι δεν απέμενε άλλος τρόπος για την απολύτρωση των οικείων τους.⁴²²

Τα περισσότερα νεαρά αγόρια συχνά τα περίμενε πραγματικός Γολγοθάς: «Από τα εξανδραποδισθέντα παιδιά, τα κάτω των 7 ετών, όσα εκρίνοντο ακατάλληλα προς πώλησιν, εδένοντο κατά ορμαθόν και ερρίπτοντο εις την θάλασσαν. Όσα έφθانون εις Κωνσταντινούπολιν ηγοράζοντο από τους φανατικούς Τούρκους, αντί 10 γροσίων και εσφάζοντο προς εξασφάλισιν διακεκριμένης θέσεως εις τον Ουρανόν».⁴²³ Το χαρέμι ήταν και γι' αυτά ένας τόπος ξένος και απωθητικός.⁴²⁴ Όσα παιδιά κρίνονταν κατάλληλα χρησιμοποιούνταν ως σκλαβάκια για τις αγγαρείες και τις δουλειές του σπιτιού, ενώ τα μεγαλύτερα, οι κύριοί τους τα χρησιμοποιούσαν σε

⁴²¹ Ο Καστάνης αναφερόμενος στον αιχμάλωτο επίσης σύντροφό του, ο οποίος συνέλαβε το σχέδιο της δραπέτευσής τους, λέει χαρακτηριστικά: «Αυτό το Κρητικόπουλο των 17 ετών είχε ένα πρόωρο θάρρος και ένα πνεύμα πολέμου, σαν κι αυτό του όρους Ίδη που το γέννησε. Συλλογίζονταν μερικές φορές και τελικά μου ανέφερε το σχέδιο της δραπέτευσέως, βεβαιώνοντάς με πως δε μπορούσε περισσότερο να υπομείνη την τυραννία 'γιατί καλύτερα να πεθάνης αμέσως παρά να υποφέρης καθημερινά τη βία'». Με την πρώτη ευκαιρία τα δύο παιδιά δραπετεύουν και βρίσκουν καταφύγιο στο αγγλικό προξενείο, όπου ο Καστάνης ξανασυναντά τη μητέρα και τα αδέρφια του· Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, ό. π., σ. 42-44.*

⁴²² Απαγωγή της σκλαβωμένης ανιψιάς του πραγματοποίησε ο ιερομόναχος Διονύσιος Λουρεντζάκης, ηγούμενος της Νέας Μονής: «Με κίνδυνο της ζωής του έκλεψε από το χαρέμι ενός πασά στην Πόλη και έφερε με άλογο στη Σμύρνη και από εκεί στη Χίο την εικοσάχρονη ανιψιά του Μαριγίτσα Λουρεντζάκη, γυναίκα ύστερα του προπαππού μου, Μικέ Φλατσούση, που και αυτός είχε πουληθεί στη Μαγνησία και «εξέκοψεν» (εδραπέτευσε)· Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», *ΧΕ, τ. 11/τχ.31 (1973), ό. π., σ. 37.* Χαρακτηριστικό παράδειγμα απεγνωσμένης προσπάθειας απελευθέρωσης, με αθέμιτα μέσα, της φανατικής Οθωμανίδος θυγατρός της, αποτελεί η προσπάθεια της Μαζούρη(ου), η οποία όμως προσκρούει στην άρνηση της κόρης αρχικά, αλλά και στην άμεση παρέμβαση του προξένου, προκειμένου να συμβιβάσει όπως όπως τα πράγματα, για να μην πάρουν έκταση και υπάρξουν σοβαρές συνέπειες. Η περίπτωση παρουσιάζεται λεπτομερώς στο Παράρτημα αρ. 2/β.

⁴²³ Γιούργαλις, «Οι υπό των Τούρκων εν Χίω απαγχονισμοί κατά το έτος 1822», *ό. π., σ. 267.* Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου», *ό. π., σ. 169.* Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημάνουμε ότι τις συγκεκριμένες πηγές τις θεωρούμε υπερβολικές και ίσως, όχι απόλυτα αντικειμενικές. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι η εν ψυχρώ δολοφονία αιχμαλώτου αντίκειτο στο ισλαμικό δίκαιο και τιμωρούνταν. Ακόμη και αν συνέβαιναν έκτροπα σε μεγάλη έκταση, πράγμα το οποίο καταγράψαμε βεβαίως κατά τη διάρκεια των σφαγών, δε θα μπορούσαν, σε καμία περίπτωση, να αποτελούν τον κανόνα.

⁴²⁴ Ο Καστάνης περιγράφει, εκ των έσω, μία άλλη εικόνα του τούρκικου χαρεμιού, που πολύ διαφέρει από αυτή της εξωτικής μυθιστοριογραφίας και η οποία του προκαλεί απέχθεια και αποτροπιασμό. Η περιγραφή αφορά τη ζωή του στο σπίτι του τρίτου κατά σειρά κυρίου του. Ο μικρός δούλος εξιστορεί την καθημερινότητα της οικογένειας, τη σκληρότητα του κυρίου του, τις περιέργες συνήθειες της κυρίας του, τα έθιμα που τηρούνταν με ευλάβεια, τις προλήψεις, την προσήλωση στο Κοράνιο, αλλά και την ιδιότυπη οθωμανική 'φιλοξενία'. Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, ό. π., σ. 27-31 και σ. 32-34.*

εξωτερικές εργασίες και θελήματα. Οι εργασίες, ακόμη και αν δεν ήταν σκληρές, ήταν συχνά ταπεινωτικές για τα νεαρά αγόρια.⁴²⁵

Ο Χριστόφορος Καστάνης, στην αυτοβιογραφία του, αφηγείται πολύ παραστατικά την εμπειρία του από τις σφαγές στο νησί και την αιχμαλωσία του ιδίου, την πώλησή του σε τρεις διαφορετικούς ιδιοκτήτες και την αλλαγή του χριστιανικού του ονόματος σε Μουσταφά.⁴²⁶ Περιγράφει τη ζωή του στο σπίτι του κυρίου του, του Mustapha Effedi ή Delhi Mustapha (delhi στα τουρκικά σημαίνει τρελός), ενός πλούσιου από το Χαλέπι, όπου, σύμφωνα με τη μαρτυρία του, «είχε ήδη στείλλει με караβάνι, μέσω Σμύρνης, δώδεκα θήλεις αιχμαλώτους».

Αν και τα καθήκοντα που ανατέθηκαν σε εκείνον και στο νεαρό σύντροφό του στην αιχμαλωσία δεν ήταν βαριά, ο μικρός αιχμάλωτος ζούσε υπό τον συνεχή φόβο της τιμωρίας, ακόμη και του θανάτου, λόγω του οξύθυμου χαρακτήρα του κυρίου του: «Οι ασχολίες του συντρόφου μου, (ενός κατοίκου του Βροντάδου πριν από τη δουλεία του) ήταν να φτιάχνει τον καφέ, και να γεμίζει ένα μπρίκι ή κατσαρόλα με νερό, την ώρα της προσευχής, να τον υπηρετή (εννοεί τον κύριό του), να πλύνει τα χέρια του, τα πόδια κλπ. Όσο για μένα, εφοδιάστηκα με μια σακούλα καπνού και την τοποθέτησα σε μια γωνιά του δωματίου, με τα χέρια μου σταυρωμένα, περιμένοντας διαταγές, με τα μάτια μου πάντοτε κατευθυνόμενα προς τον Delhi Mustapha. Όταν πρόσφερα το τσιμπούκι, το κρατούσα με το δεξί μου χέρι, βημάτιζα στο πάτωμα όσο το δυνατόν πιο χαριτωμένα και το πρόσφερα γονατίζοντας και θέτοντας το αριστερό μου χέρι στο στήθος μου. Για να μου εμπνεύσει προθυμία, πρόφερε με ζωνρότητα τη φράση ‘arslan gibeé’, σαν λιοντάρι».⁴²⁷

Ενίοτε τα παιδιά δούλευαν στην εργασία των αφεντικών τους, οι οποίοι τους ανέθεταν βαριά για την ηλικία τους καθήκοντα. Δεν έλειπαν οι προσβολές, το ξύλο και η κάθε είδους κακοποίηση.⁴²⁸ Σε πολλά, οι αφέντες τους επέτρεπαν να

⁴²⁵ Ο Καστάνης αφηγείται: «Η οικογένεια μου ανέθεσε την εργασία να φέρνω νερό από την πηγή του Πασά που βρισκόταν μέσα στο φρούριο. Η κυρία του σπιτιού χρησιμοποίησε κάθε επιχείρημα για να με πείσει να εκτελέσω την εργασία μου με δραστηριότητα, προσποιούμενη τη βαθύτερη συμπάθεια για τους πάσχοντες. Ο υποκριτικός και ειρωνικός της τόνος ηχούσε στην καρδιά μου με μελαγχολική παραφωνία. Όταν οι δυσκολίες μου τελείωσαν, διατάχθηκα να παίξω για τη διασκέδαση των παιδιών. Το σπορ μου έμοιαζε πολύ με εργασία, γιατί είχα χρησιμοποιηθεί για εργασία σαν άλογο, από εκείνα τα οκνηρά αλητόπαιδα, τα οποία με οδηγούσαν να έρπω με τα τέσσερα οπουδήποτε τους ευχαριστούσε. Μια μέρα αναλογίσθηκα ένα τέχνασμα για να δημιουργήσω σ’ αυτούς μια αποστροφή για τέτοια επίπονη ευχαρίστηση»· Στο ίδιο, σ. 27-28.

⁴²⁶ Στο ίδιο, σ. 23.

⁴²⁷ Στο ίδιο, σ. 42.

⁴²⁸ Ο Καστάνης μιλώντας για τον κύριό του, τον Delhi Mustapha, λέει χαρακτηριστικά: «Ο Delhi Mustapha ήταν υπερβολικά μοχθηρός στους σκλάβους στο σπίτι του». Επειδή καθυστέρησε λίγα λεπτά

ζητιανεύουν για κερδίσουν το ψωμί τους. Ωστόσο, η καθημερινή τριβή με τον κόσμο της αγοράς, λόγω της εργασίας τους, και η επαφή τους με Έλληνες και ξένους των περιοχών όπου διαβιούσαν, αλλά και με Χιώτες εμπόρους που πηγαινοέρχονταν στο νησί, αύξανε πολύ τις πιθανότητες να αναγνωριστούν από συντοπίτες τους, πράγμα που αποτελούσε το πρώτο βήμα για την εξαγορά και την απελευθέρωσή τους.

Όπως προκύπτει από τις ιστορικές πηγές και τις αφηγήσεις, πολλοί νεαροί σκλάβοι *τούρκευαν*,⁴²⁹ δηλαδή εξισλαμίζονταν. Μάλιστα, η προφορική παράδοση στον Κάμπο διασώζει πολλά παραδείγματα τουρκεμένων παιδιών που επέστρεψαν στη Χίο αναζητώντας τους δικούς τους. Χαρακτηριστικές είναι οι περιπτώσεις του Κανέλλου πασά από τον Κάμπο και του Ανδρεά Νομικού, επίσης από τον Κάμπο, που παρουσιάζουμε στη συνέχεια. Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις κατά τις οποίες τα νεαρά σκλαβόπουλα μηχανεύονταν διάφορους τρόπους για να αποφύγουν τον εξισλαμισμό. Ο Κωνσταντής Παϊδούσης-Λίλας, για παράδειγμα, πήρε άδεια από το αφεντικό του να μεταβεί στη Χίο, χρησιμοποιώντας ως πρόφαση την αναζήτηση και πώληση της περιουσίας του στο νησί.⁴³⁰ Ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι κοινός τόπος στις αφηγήσεις πολλών νεαρών αιχμαλώτων είναι η πίεση που τους ασκούσαν για ν' ασπαστούν το Ισλάμ.⁴³¹

Σε κάποιες περιπτώσεις αναφέρεται και μία περίοδος προετοιμασίας, όπου τα παιδιά κατηχούνταν από τον μιάμη γι' αυτό το σκοπό.⁴³² Ο Καστάνης, στις

να ετοιμάσει το τσιμπούκι του, εργασία με την οποία ήταν επιφορτισμένος ο νεαρός σκλάβος, «ο Delhi Mustapha πήρε το γιαταγάνι του {...} Βγήκα έξω φωνάζοντας έλεος»· *στο ίδιο*, σ. 42.

⁴²⁹ Ο Γ. Νικολάου παρατηρεί ότι: «Το ρήμα ετούρκεψε, το οποίο χρησιμοποιούσε ο λαός μιλώντας για την πράξη του εξισλαμισμού, δηλώνει ταυτόχρονα την αλλαγή της θρησκείας, το 'πέραςμα' από την κατακτημένη στην κατακτητική κοινωνία και την απόκτηση μιας άλλης εθνικής ταυτότητας. Σίγουρα ο βαθμός του εξισλαμισμού, άρα και του εκτουρκισμού, δεν ήταν παντού και πάντα ο ίδιος». Συμπληρώνει δε: «Η θέση που υποστηρίχθηκε πρόσφατα ότι ο εξισλαμισμός δε συνεπαγόταν εκτουρκισμό του ατόμου, πριν από την ανάπτυξη των εθνικισμών στα Βαλκάνια, 19^{ος} αι., δε βρίσκει ερείσματα στις πηγές»· Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο*, ό. π., σ. 85.

⁴³⁰ Ο Γιάννης Παϊδούσης-Λίλας μεταφέρει τη μαρτυρία του παππού του, Κωνσταντή, ο οποίος πιάστηκε αιχμάλωτος στη σφαγή της Χίου και ζούσε στη Σμύρνη σε καλές σχετικά συνθήκες. Μόλις όμως ο νέος ενημερώθηκε, από κάποιους χριστιανούς της πόλης, στο παζάρι όπου δούλευε, ότι το αφεντικό του σκόπευε να τον τουρκέψει, σκέφθηκε το εξής: «Έπεσα σε μια συλλοή. Τι να κάνω; Τι να κάνω; {...}». Λέει λοιπόν στο αφεντικό του: «- Ξέρεις, μου αρέσει η Σμύρνη και ήθελα να μείνω εδώ, αλλά, καλέ αφεντικό, τον πατέρα μου και τη μάνα μου, όλους τους εσφάζανε και είχενε ένα κτήμα ο πατέρας μου, τώρα ποιος θα το πάρει; Να εμπόρουμου να πάω στη Χίο να το πουλήσω. - 'Ας κουρσούμ' μου είπε τότε ο αφεντικός μου. 'Να πας να το πουλήσεις, να πάρεις τα γρόσια και γω μερδικάρη να σε κάνω». Ο Κωνσταντής πήγε στη Χίο, βρήκε ένα μακρινό θείο του, τον μόνο που είχε απομείνει ζωντανός, πήρε το επιθετό του 'Λίλας', από φόβο μήπως τον αναζητήσει ο Τούρκος και δε γύρισε ποτέ στη Σμύρνη. Τέττερη-Βούλγαρη, ό. π., σ. 86-87.

⁴³¹ Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας*, ό. π., σ. 44. Για εξισλαμισμούς αιχμαλώτων, σύμφωνα με δυτικές πηγές, βλ. Bartolomé Bennassar – Lussile Bennassar, *Les chrétiens d' Allah. L'histoire extraordinaire des renégats (XVIe – XVIIe siècle)*, Perrin, Παρίσι 1989, *passim*.

⁴³² Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας*, ό. π., σ. 24.

αναμνήσεις από την αιχμαλωσία του στη Σμύρνη, περιγράφει πολύ παραστατικά την κατήχηση σε σχολεία αποκλειστικά για αιχμαλώτους, την προετοιμασία και τα στάδια του προσηλυτισμού:⁴³³ «Μπορείς με δυσκολία να φανταστής πόσο μοχθηρός ήταν ο τρόπος διδασκαλίας που υιοθετήθηκε από το Δερβίση. Το δωμάτιό μας έμοιαζε πολύ με φυλακή. Καθόμαστε σαν τους Τούρκους πάνω σε ψάθες, διαβάζοντας τα μαθήματά μας, συγχρόνως με μια κίνηση του κορμιού σαν τραμπάλα και με τον υψηλότερο τόνο της φωνής. Περάσαμε ένα μήνα για να μάθουμε το αλφάβητο, αλλά κάναμε σκόπιμα λάθη για να καθυστερούμε την πρόοδό μας στα στοιχειώδη των τυράννων μας».⁴³⁴

Ο Άγγλος ιερέας Walsh περιγράφει με μελανά χρώματα τη μοίρα των νεαρών αιχμαλώτων: «Πολλά παιδιά εκλείσθησαν μέσα εις χαρέμια, άλλα οδηγήθησαν εις δημοσίους ανηθικούς οίκους του Γαλατά, άλλα δε εξετίθεντο εις καφενεία εις τους δημοσίους δρόμους».⁴³⁵ Τα περισσότερα παιδιά τούρκευαν.⁴³⁶ Στις πηγές αναφέρονται μαζικές μεταφορές των νεαρών παιδιών σε ‘αυτοσχέδιους’ χειρουργούς για περιτομή. Ο ίδιος Walsh αναφέρει ότι: «Η περιτομή εγίνετο εις 40 ή 50 ταυτοχρόνως. Εγώ ο ίδιος σπανίως διηρχόμην από τους δρόμους του Πέραν χωρίς να ακούω θρήνους και κραυγάς εξερχομένας από τα σπήτια. Εις ένα σπήτι μάλιστα παρεμόνευσα και είδα οκτώ έως δέκα Ελληνόπαιδας κατακειμένους εις το πάτωμα αφού υπέστησαν την περιτομήν».⁴³⁷

⁴³³ «Σαν προετοιμασία για τον προσηλυτισμό στην πίστη τους και ασφάλεια κατά των τεχνασμάτων του Σατανά, ένα τετράγωνο φυλακτό προσαρμόσθη στην κορυφή του φεσιού του Μουσταφά (του Χριστόφορου Καστάνη). Αυτά τα προκαταρκτικά γινόταν πριν στείλουν τα Χριστιανόπουλα στο σχολείο τους, σαν ένα προπαρασκευαστικό βήμα». Ο Καστάνης περιγράφει την έννοια του φυλακτού, το τελετουργικό της προετοιμασίας στον προσηλυτισμό, το ρόλο του Αστρολόγου και του Αρχιμάγου και αναφέρει το άρθρο (Σούρα) 16 του Κορανίου σύμφωνα με το οποίο: «Κάθε παιδί γεννιέται με τον χαρακτήρα του Ισλαμισμού· οι γονείς του είναι εκείνοι που το βιάζουν (ενν. ν’ ακολουθήση) τον Ιουδαϊσμό, τον Χριστιανισμό ή την ειδωλολατρία»· *στο ίδιο*, σ. 34. (Θεωρούμε ότι αυτή ήταν μία προσωπική-αυθαίρετη ερμηνεία του συγκεκριμένου εδαφίου του Κορανίου από τον ιμάμη, καθώς στην επίσημη μετάφραση της Σούρας 16 η απόδοση είναι πολύ διαφορετική). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η λεπτομερής και παραστατική περιγραφή του τουρκικού σχολείου για τους αιχμαλώτους και ο ρόλος του δερβίση-δασκάλου: «Ο Μουσταφάς στάλθηκε στο σχολείο μαζί με τους άλλους σκλάβους. Η πρώτη διαδικασία σ’ αυτό το ινστιτούτο ήταν να επαναλαμβάνη στα αραβικά την πίστη ‘Δεν υπάρχει κανείς Θεός εκτός από τον Θεόν (των Μωαμεθανών) και ο Μωάμεθ είναι ο προφήτης της θρησκείας του’». «Τα παιδιά συχνά έλεγαν τις προσευχές της ελληνικής Εκκλησίας επωφελούμενα της μερικής κωφώσεώς του Δερβίση. Ένα άλλο εκπληκτικό αξίωμα που εντυπώθηκε από το Δερβίση ήταν, ‘Όποιος δεν είναι Μουσουλμάνος δεν είναι άνθρωπος’»· *στο ίδιο*, σ. 36.

⁴³⁴ *Στο ίδιο*, σ. 36 -37.

⁴³⁵ Καιροφύλλας, «Οι σκλάβοι Χίοι εις την Κωνσταντινούπολιν», *ό. π.*, σ. 224.

⁴³⁶ Για τον εξισλαμισμό μικρών παιδιών βλ. Νικολάου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο*, *ό. π.*, σ. 28-29, 80.

⁴³⁷ Ο αυτόπτης μάρτυρας συμπληρώνει: «Αν κανέν από τα παιδιά αυτά ανεκαλύπτετο ότι επέστρεψεν εις τον χριστιανισμόν μετά από την καταναγκαστικήν αυτήν εγχείρησιν, αμέσως εφονεύετο»· Καιροφύλλας, *ό. π.*, σ. 224.

Υπήρχαν όμως και περιπτώσεις κατά τις οποίες τα παιδιά αρνούσαν να αλλαξοπιστήσουν, χωρίς φυσικά, τις περισσότερες φορές, να αποφύγουν τις συνέπειες.⁴³⁸ Ο Λεωνής Καλβοκορέσης, ο οποίος είχε την τύχη να πέσει στα χέρια μίας συμπονετικής και αγαθής Τούρκισσας, δεν παραλείπει να αναφέρει τις επανειλημμένες προσπάθειές της να τον εξισλαμίσει για να τον υιοθετήσει. Όταν εκείνη αποτύγχανε ‘με το καλό’, αναλάμβανε ο αδελφός της με τη βία: «Κατεβαίνει αυτός μ’ ένα μαχαίρι, με πιάνει και μου λέγει: ‘- Εσύ Αμέτ γνιο. Κόψει κεφάλι’ ‘- Κόψει κεφάλι’ του λέγω. Κατεβάζει τότε το μαχαίρι και μου χαράζει τον λαιμό και μου φέρνει το χέρι στη χαραματιά για να δω τα αίματα. ‘- Κόψει κόψει’, του λέγω. ‘- Γινατσι γκιαούρ’ (άπιστε πεισματάρη) είπε και μ’ άφησε. Εκείνη εσυλλογίζετο η καϋμένη τι να με κάμη και μου λέγει: ‘Εγώ θέλω κάμη παιδί μου εσένα, εσύ δε θέλεις’».⁴³⁹ Η περιπέτεια του μικρού αυτού αγοριού μάς δίνει ακριβώς την εικόνα της προσπάθειας εξισλαμισμού των παιδιών από το τουρκικό περιβάλλον, αλλά και την ερμηνεία του ρήματος ‘τουρκεύω’ όπως την προσελάμβαναν τα νεαρά σκλαβόπουλα.

Συγκινητικό είναι το ‘τέχνασμα’ δύο μικρών αιχμάλωτων αγοριών 6 και 7 ετών, τα οποία με το αθώο ψέμα τους προσπαθούν να προκαλέσουν το ενδιαφέρον κάποιας περαστικής Γαλλίδας για να τα αγοράσει από τον Οθωμανό κύριό τους: «Je vous jure, disoit l’ un, que notre maître a fait serment, que si, dans trois jours nous ne sommes pas rachetées, il commencera par nous couper une oreille jusqu’ à ce que nous soyons tout – à – fait morts».⁴⁴⁰ Ο Λεωνής Καλβοκορέσης μεταχειρίστηκε, επίσης, ένα τεχνάσμα για να ξεφύγει από την αιχμαλωσία, παρότι η Τούρκισσα που τον αγόρασε ήταν πολύ στοργική: «Κάθε μέρα ήρχονταν ένας Αρμένης με τ’ άλογο και μας έφερνε ψωμί. Ένα πρωί του λέγω: ‘- Δεν με βάζεις σ’ ένα κοφίνι; - Δεν ξέρω ελληνικά’ μου απαντά.’ Άλλη μέρα άκουσα ένα χριστιανό που περνούσε να λέγη:

⁴³⁸ Ο μικρός Λεωνής αρνήθηκε να βγάλει τα δικά του ρούχα και να φορέσει τα ‘τούρκικα’, διότι φοβόταν ότι αυτό θα ήταν το πρώτο βήμα για να απαρνηθεί την πίστη του. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο νεαρός αιχμάλωτος συσχετίζει την αλλαγή της ενδυμασίας με την αλλαγή θρησκευματος και κατ’ επέκταση της ταυτότητας. Αυτή ακριβώς είναι, κατά τη γνώμη μας, η ερμηνεία που έδιναν οι αιχμάλωτοι στο ρήμα ‘τουρκεύω’: «Μου δείχνει (η ιδιοκτήτριά του) που ήταν ψειριασμένα και βρώμικα, μα εγώ με κανένα τρόπο δεν ήθελα να βάλω τα Τούρκικα φορέματα, γιατί η μητέρα μάς είχε παραγγείλη να μη τυχόν και τουρκεύωμε». Η Τούρκισσα τον αντιμετώπισε με τρυφερότητα: «Σε θέλω παιδί μου. Δε γίνεσαι Αμέτ; Γνιο Χριστιανό δε μπορώ νάχω. Κι έφερνε γυναίκες και γνωστούς να με μεταγυρίσουν. Εγώ έβαζα το πουκάμισο, μα Τούρκικα ρούχα δεν έβαζα και ήμουν με τα δικά μου τα παληά»· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *ό. π.*, σ. 20-21, 23. Ωστόσο, ο αδελφός της τρυφερής Τούρκισσας, με απειλές και τιμωρίες, προσπαθούσε να αναγκάσει τον μικρό σε εξισλαμισμό· βλ. επίσης, Ζολώτας, τ. Γ’/τχ.β’, *ό. π.*, σ. 540.

⁴³⁹ Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *ό. π.*, σ. 22.

⁴⁴⁰ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α’, *ό. π.*, σ. 212.

‘Κωνσταντή απάντεξέ με.’ Επερίμενα να γυρίση και επήγα στο μαγαζί να κρυφθώ να ξεφύγω. Μ’ εγύρευσε η κυρία μου κι εγώ έκαμα τον κοιμισμένο. Άμα με βρήκε μου λέγει: ‘Πώς κοιμάσαι εδώ;’ Εκατάλαβε τα σχέδιά μου {...}».⁴⁴¹

Οι Οθωμανοί αξιωματούχοι συνήθιζαν να ‘υιοθετούν’ νεαρά χριστιανόπουλα και να τα ανατρέφουν ως παιδιά τους δίνοντάς τους μουσουλμανική αγωγή και παιδεία. Κάποια από τα παιδιά αυτά έφθαναν σε υψηλά αξιώματα και διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στη διοίκηση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα των αδελφών Γιώργη και Γιάννη Χαλκιά-Στραβελάκη, παιδιών του Στεφανή και της Ειρήνης, από τα Καρδάμυλα της Χίου.⁴⁴² Τα δύο αγόρια πιάστηκαν αιχμάλωτα σε πολύ μικρή ηλικία, εξισλαμίσθηκαν και αγοράστηκαν από τον Μπέη της Τύνιδας, όπου και μεταφέρθηκαν. Ο Mustafa Khaznadar (1814-1878) και ο Ahmed Khaznadar (1808-1849), όπως ήταν τα μουσουλμανικά τους ονόματα, ανήλθαν στα ανώτατα αξιώματα και συγγένεψαν με τον Ηγεμονικό οίκο. Ο Mustafa (Γιώργος) παντρεύτηκε την αδελφή του ηγεμόνα Ahmad, και έπαιξε πολύ σημαντικό ρόλο στην ιστορία της Τηνυσίας ως μεγάλος Βεζίρης (1837-1873) και ως Πρόεδρος του Μεγάλου Συμβουλίου (1862-1873).⁴⁴³ Το άγαλμα του Mustafa Khaznadar βρίσκεται στην κεντρική πλατεία της Τύνιδας, στο Turbat al Bey. Ο Ahmet Khaznadar (Γιάννης) έγινε στρατάρχης. Η ζωή αυτών των δύο διαπρεπών αιχμαλώτων από τη Χίο έχει μελετηθεί αρκετά, κυρίως από Χίους ιστορικούς και ερευνητές.⁴⁴⁴

Ο Mustafa και ο Ahmet Khaznadar, σύμφωνα με τη διήγηση της Ευγενίας Στραβελάκη (28 Ιανουαρίου 1839), γυναίκας του Λαμπρινού, γιου του τρίτου

⁴⁴¹ Λ.Μ. Καλβοκορέσης, *ό. π.*, σ. 21-22.

⁴⁴² «Κατά τας σφαγάς της Χίου του 1822, οι Τούρκοι παρέλαβον από τα Καρδάμυλα τους δύο αδελφούς, Γεώργιον 11 ετών και Ιωάννην, 9 ετών, προκειμένου να τους μεταφέρουν εις Κωνσταντινούπολιν δια να τους κάμουν γενιτσάρους. Μέχρι της Σμύρνης τους συνώδευεν η μητέρα των, πλην όμως εκεί ένας ‘αράπης’ της απέκοψεν την κεφαλήν καθ’ ην στιγμὴν προσεπάθει να επιβιβασθῆ ἐπὶ του πλοίου δια να συνοδεύσῃ τα τέκνα της {...}» Π. Μ., (επιμ.), *Καρδάμυλα*, Αρίων, χ. τ., χ. χ., σ. 60-61. Ο Κολάκης δίνει διαφορετικές πληροφορίες για την ηλικία των παιδιών και την τύχη της μητέρας τους, για την οποία αναφέρει ότι πέθανε στην Κωνσταντινούπολη. Ο πατέρας σφαγιασθηκε από τους Τούρκους: Κολάκης, «Γρίζες ταυτότητες», *ό. π.*, σ. 195 κ.εξ.

⁴⁴³ «Ο Mustafa αργότερα έπεσε σε δυσμένεια, κατηγορούμενος από τον ίδιο το γαμπρό του από την πλευρά της κόρης του Kébina, Kheireddine Pasha, ο οποίος τον αντικατέστησε στην πρωθυπουργία, για υπεξαίρεση δημοσίου χρήματος και χρήματος με το οποίο σπούδασε τους χριστιανούς ανηψιούς του στην Ελλάδα»· *στο ίδιο*, 196.

⁴⁴⁴ Ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την αιχμαλωσία και τη ζωή αυτού του Έλληνα σκλάβου στην Τυνησία δίνει στο βιβλίο του ο Χρ. Χριστοδούλου. Ο μελετητής αναφέρει χαρακτηριστικά για τον Γεώργιο Στραβελάκη: «Δεν είχε πρόβλημα αυτοπροσδιορισμού και άφηνε να εννοηθεί ότι ήταν Ρωμιός. Έδωσε ιδιαίτερη ώθηση στις σχέσεις της χώρας του με την Ελλάδα, υποστήριξε τον ελληνισμό της Τυνησίας και διατηρούσε επαφή με τους συγγενείς του στη Χίο, τους οποίους φρόντιζε όσο μπορούσε»· Χριστοδούλου, *ό. π.*, σ. 52-54.

αδελφού, Κωνσταντίνου (+1866), ο οποίος δεν αιχμαλωτίστηκε και παρέμεινε στα Καρδάμυλα, επισκέπτονταν τη Χίο και προσκαλούσαν συχνά τους συγγενείς τους στην Τύνιδα. Επιδίδονταν δε σε πράξεις φιλανθρωπίας και είχαν ιδιαίτερη αγάπη για την πατρίδα τους, την οποία ποτέ δε λησμόνησαν: «Ο μεγαλύτερος ενεθυμείτο πάντοτε τα παιδικά του χρόνια εις τα Καρδάμυλα και έλεγε εις τον μικρότερον ότι είναι Έλληνες, καταγόμενοι από την Χίον και ότι θα πρέπει να αναζητήσουν τους συγγενείς των και ιδιαίτερος τον επιζώντα αδελφόν των Κωνσταντή, διαμένοντα εις τα Καρδάμυλα».⁴⁴⁵

Η Ευ. Στραβελάκη περιγράφει επίσης τις επισκέψεις της οικογένειας στην Τύνιδα και δίνει πολλές πληροφορίες για τη ζωή των δύο αδελφών, την ανέλιξή τους και τις σχέσεις τους με τη Χίο.⁴⁴⁶ Ο Γεώργιος ανήγειρε στην Τύνιδα μεγαλοπρεπή ναό του Αγίου Γεωργίου, ο οποίος σώζεται μέχρι σήμερα. Στην πρόσοψη του ναού αναγράφεται ότι ‘ανηγέρθη δαπάναις του Γεωργίου Στραβελάκη’. Πολύ σημαντικό τεκμήριο αποτελεί το σημείωμα του γιου του Mustafa, Mohamed Khaznadar, γραμμένο στα αραβικά, καθ’ υπαγόρευση του πατέρα του, στο οποίο περιγράφεται η περιπέτεια της αιχμαλωσίας του. Το τεκμήριο αυτό το διατηρούν με σεβασμό οι απόγονοί του.⁴⁴⁷

Άλλη περίπτωση εξισλαμισθέντος αποτελεί ο Ιμπραήμ Εντέμ πασάς (Ibrahim Edhem Pasha), Μεγάλος Βεζίρης της Υψηλής Πύλης από το 1877 έως το 1878.⁴⁴⁸ Ο Ιμπραήμ σώθηκε από τη σφαγή της Χίου και σε ηλικία περίπου τεσσάρων ετών (άλλες πηγές τον εμφανίζουν μικρότερο), κατέληξε δούλος στα χέρια του Καπουδάν

⁴⁴⁵ «Τον αδελφόν των ανεύρον τελικώς μετά πολλές αναζητήσεις και περιπετείας. Εις τούτον απένειμαν τον βαθμόν του συνταγματάρχου του τουρκικού στρατού, του έδωσαν χρήματα και τον απέστειλαν οπίσω εις τα Καρδάμυλα. Μεταγενεστέρως δε, τους επεσκέφθησαν εις την Τύνιδα και άλλοι συγγενείς των {...}» Π. Μ. (επιμ.), *Καρδάμυλα, ό. π.*, σ. 61.

⁴⁴⁶ Η η αφήγηση της Ευ. Στραβελάκη έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι προέρχεται από την προσωπική εμπειρία της αφηγήτριας, κατά τη φιλοξενία όλης της οικογένειας Στραβελάκη στην Τυνησία (το 1844 και το 1861) και αποδεικνύει τη διατήρηση των σχέσεων της οικογένειας Στραβελάκη με την οικογένεια Khaznadar της Τυνησίας» Βίος, *Η σφαγή της Χίου, ό. π.*, σ. 234-240. Σημαντική είναι επίσης η έρευνα της Βάλιας Παπαναστασοπούλου γι’ αυτό το θέμα: Βάλια Παπαναστασοπούλου, [http://www.archaiologia.gr/members/ValiaKasri/Accessed:\(21/11/2013\)](http://www.archaiologia.gr/members/ValiaKasri/Accessed:(21/11/2013)).

⁴⁴⁷ Ο ιστορικός-ανθρωπολόγος Ιωάννης Κολάκης, σε επίσκεψή του στην Τύνιδα, ήρθε σε επαφή με τους απογόνους του Mustafa Khaznadar από τους οποίους πήρε συνέντευξη και είδε το εν λόγω σημείωμα, το οποίο μετέφρασε από τα αραβικά η Ντίνα Ρίζου. Η συνέντευξη βρίσκεται στο αρχείο του ιστορικού· Κολάκης, «Γρίζες ταυτότητες», *ό. π.*, σ. 197· Βλ. το γενεαλογικό δένδρο της οικογένειας Στραβελάκη· *στο ίδιο*, σ. 203- 204.

⁴⁴⁸ Ο Χριστοδούλου συνέγραψε ένα ενδιαφέρον βιβλίο για τον Ibrahim Edhem Pasha, όπου αναφέρεται διεξοδικά στο πρόβλημα της καταγωγής του, στην αιχμαλωσία του, στη ζωή του ως ανωτάτου στελέχους της Υψηλής Πύλης, περιγράφοντας και αναλύοντας παράλληλα το ιστορικό πλαίσιο της εποχής· Χριστοδούλου, *Ο Έλληνας Τούρκος, ό. π., passim*.

πασά, Χιουσρέβ⁴⁴⁹ και ανατράφηκε από τη δεύτερη σύζυγό του, γνωστή ως «μικρή κυρία».⁴⁵⁰ Ο πασάς τον ανέθρεψε με μεγάλη φροντίδα και ενδιαφέρθηκε ιδιαίτερα για τη μόρφωσή του στέλνοντάς τον, μαζί με άλλους τέσσερις νέους για σπουδές στο Παρίσι, όπου σπούδασε μεταλλειολόγος. Η σταδιοδρομία του στην οθωμανική διοίκηση υπήρξε επιτυχής και μακροχρόνια.

Διετέλεσε υπουργός Εξωτερικών το 1856 και πρεσβευτής της Υψηλής Πύλης στο Βερολίνο το 1876. Από το 1876 ως το 1877 εκπροσώπησε την οθωμανική κυβέρνηση στη Διάσκεψη της Κωνσταντινούπολης. Από το 1879 ως το 1882 υπηρέτησε ως πρεσβευτής στη Βιέννη και από το 1883 ως το 1885 ως υπουργός Εσωτερικών. Ο τάφος του βρίσκεται στο οθωμανικό νεκροταφείο στο Σκούταρι, στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου, όπου ενταφιάζονταν οι θεωρούμενοι ως πολύ πιστοί μουσουλμάνοι, οι οποίοι ούτε στον τάφο τους δεν ήθελαν να έχουν καμία σχέση με την ευρωπαϊκή πλευρά της Αυτοκρατορίας, που αντιπροσώπευε τον τόπο των «απίστων». Παρέμεινε μέχρι το τέλος της ζωής του «πιο μωαμεθανός από τους μωαμεθανούς», όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο ξένος τύπος της εποχής.⁴⁵¹ Το ‘μυστικό’ της ελληνικής του καταγωγής προσπάθησε καθ’ όλη τη διάρκεια της ζωής του να το αποκρύψει.⁴⁵²

⁴⁴⁹ «Ο πάτρωνας του Edhem, ο Αρχιναύαρχος Χιουσρέβ πασάς, που ως επικεφαλής του οθωμανικού στόλου κατέστρεψε το 1824 τα Ψαρά, θεωρούνταν ένας από τους πλουσιότερους και ισχυρότερους Οθωμανούς» στο *ίδιο*, σ. 60. Ο επίλογος της Αναφοράς του τρισέγγονου του πασά, Edhem Edhem, σκιαγραφεί συνοπτικά, αλλά ουσιαστικά, την προσωπικότητά του προγόνου του: «Ένα παιδί επιβιώνει την παραδοσιακή αυτοκρατορική αντίδραση - σφαγή - σε μία (σχετικά) σύγχρονη μορφή ανυποταξίας - επανάσταση - με την αφομοίωσή του μέσω της παραδοσιακής μεθόδου - υποδούλωση και εξισλαμισμός - για να μορφωθεί μέσω του νεωτερισμού - σπουδές στην Ευρώπη» Κολάκης, «Ιμπραήμ Εντέμ Πασάς», *Η Γνώμη της Χίου*, ό. π., σ. 4.

⁴⁵⁰ Ο Κολάκης αφήνει υπόνοιες ότι η συγκεκριμένη γυναίκα μπορεί να ήταν η δεύτερη εξαδέλφη του Ιμπραήμ, Μαρία Βασίλη Πυρίκη, η οποία ενδεχομένως να αιχμαλωτίστηκε από τους Τούρκους μαζί μ’ εκείνον και ίσως αυτή να του αποκάλυψε το μυστικό της ελληνικής καταγωγής του. Μία σειρά από υποθέσεις, οι οποίες όμως βασίζονται σε στοιχεία, που μετά από κοπιώδη έρευνα συνέλεξε ο ιστορικός Κολάκης, «Γρίζες ταυτότητες», ό. π., σ. 194-195, υποσημ. 28-30. Βλ. επίσης στην παρούσα έρευνα, Κεφάλαιο 4^ο, σ. 277 υποσημ. 404.

⁴⁵¹ Χριστοδούλου, ό. π., σ. 275-276.

⁴⁵² Ο Χριστοδούλου καταγράφει όλα τα στοιχεία που επικαλούνται οι διάφορες πλευρές σχετικά με την καταγωγή του πασά. Η πρώτη εκδοχή, την οποία υποστηρίζει μόνο ο μεγαλοτραπεζίτης της Πόλης και σύγχρονός του Γεώργιος Ζαρίφης, τον θέλει να έλκει την καταγωγή του από τη χιώτικη εφοπλιστική-επιχειρηματική οικογένεια Σκαραμαγκά. Η δεύτερη εκδοχή, και μάλλον η επικρατέστερη, τον θέλει απόγονο της οικογένειας Πυρίκη, γιο της Μαρίας Παντελίδη και του Σταματίου Πυρίκη, από το χωριό Βέσσα, εκδοχή που συμφωνεί με τη χιακή λαϊκή παράδοση, τις προφορικές μαρτυρίες συγχωριανών του και τις έρευνες αξιόπιστων μελετητών. Την τρίτη εκδοχή, μάλλον προϊόν σύγχυσης, δημοσιεύει η αθηναϊκή εφημερίδα *Παλλιγγενεσία*, το 1877, με αφορμή την άνοδο του Edhem Pasha στη Μεγάλη Βεζιρεία και τη διαψεύδει, αμέσως, η αντίπαλη εφημερίδα *Αλήθεια*, στις 31 Ιαν. του ίδιου χρόνου. Η εκδοχή αυτή τον θέλει αδελφό του εκ Χίου καταγομένου καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών, Εμμανουήλ Κόκκινου. Στο *ίδιο*, σ. 90-91, 122-124, 109-114, 290-291.

Στο περιοδικό *Χιακά Χρονικά* γίνεται αναφορά στον Ε(ν)τέμ Πασά και στον υιό του Χαμδή Βέη: «Ο Χαμδή βέης εγεννήθη τω 1842 εν Κωνσταντινουπόλει ως υιός του Ε(ν)τέμ πασά, έπειτα Υπουργού των Εσωτερικών και Μεγάλου Βεζύρου, όστις εγεννήθη εν Χίω εκ της οικογενείας Πυρική του χωρίου Βέσσας, εν ω και σήμεραν σώζονται συγγενείς αυτού».⁴⁵³ Ο τρισέγγονός του, Dr. Edhem Eldem, αναλύει τα βιώματα ενός παιδιού, που, στην πιο τρυφερή του ηλικία, μπαίνει με βίαιο τρόπο σ' ένα νέο-ξένο περιβάλλον· στη συνέχεια αποκτά δύναμη και κύρος, αλλά πάντα βιώνει τον εσωτερικό διχασμό και ένα είδος 'απόρριψης', τόσο από την κοινωνία που τον γέννησε όσο από αυτή που τον ανέδειξε.⁴⁵⁴

Ο ίδιος ο πασάς, στην προσπάθειά του να αποκρύψει την αλήθεια, προέβαλλε μία αστήρικτη εκδοχή της καταγωγής του· ότι, δήθεν, ήταν μουσουλμάνος Κιρκάσιος (από τον Καύκασο), ούτε Έλληνας, ούτε Τούρκος. Ίσως, διότι αυτή ήταν η καταγωγή του θετού πατέρα του, Χιουρσέβ, ίσως πάλι, διότι αυτή η πιο βολική εκδοχή 'τακτοποιούσε' την εθνική και θρησκευτική πλευρά της καταγωγής του, χωρίς να δημιουργεί συνειρμούς και αντιδράσεις στους φανατικούς Τούρκους μουσουλμάνους.⁴⁵⁵ Ο Ελντέμ, έγκριτος διανοούμενος και καθηγητής ιστορίας, σε μία πολύ ενδιαφέρουσα μονογραφία του σχετικά με την καταγωγή του προ-προπάππου του εκφράζει την απορία του για την 'αφελή' αυτή προσπάθεια του προγόνου του να αποκρύψει την καταγωγή του, τη στιγμή που όλοι στην υψηλή οθωμανική κοινωνία γνώριζαν ή θα μάθαιναν σύντομα την αλήθεια.⁴⁵⁶ Σημασία πάντως έχει τι πίστευε ο ίδιος ο Εντέμ για τον εαυτό του· και αυτό είναι αδύνατον να ανιχνευθεί.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η στοιχειοθετημένη έρευνα του ιστορικού Ιω. Κολάκη για την εξακρίβωση των βιογραφικών στοιχείων του Ibrahim Edhem Paşa. Οι απαντήσεις που δίνει σχετικά με τον τόπο καταγωγής του, την ακριβή χρονολογία γέννησης, το όνομα των γονιών του και την ύπαρξη συγγενών του στη Χίο, καθώς και τα στοιχεία που αποκαλύπτονται και αφορούν την προσπάθειά του –σε αντίθεση με τον Mustafa Khaznadar– να απεμπολήσει την ελληνική/χιακή του

⁴⁵³ Άμαντος, «Χαμδή Βέης», ΧΧ, τ.1 (1911), σ. 147-149.

⁴⁵⁴ Ο Eldem τον χαρακτηρίζει ως «ένα από τα τελευταία, σχεδόν αναχρονιστικά προϊόντα, μιας προμοντέρνας αυτοκρατορίας, αλλά και ένα από τα πρώτα της πειράματα με το νεωτερισμό». Κολάκης, «Ιμπραήμ Εντέμ Πασάς», *Η Γνώμη της Χίου*, ό. π., σ. 4.

⁴⁵⁵ Χριστοδούλου, ό. π., σ. 28.

⁴⁵⁶ Στο ίδιο, σ. 61.

ταυτότητα, φωτίζουν σχεδόν όλες τις πτυχές της προσωπικότητάς του.⁴⁵⁷ Παράλληλη έρευνα πραγματοποιεί και ο καθηγητής Edhem Eldem. Τα ‘λευκά ψέματα’ του Ibrahim Edhem Paşa σχετικά με την καταγωγή του και το διχασμένο οικογενειακό του περιβάλλον (ο γιος του Osman Hamdi Bey υπερηφανεύεται για την ελληνική ταυτότητα του πατέρα του, ενώ ο Halil Ethem Bey την αρνείται, υποστηρίζοντας ότι είναι Καυκάσιος ή ότι έχει τις ρίζες του στον Εύξεινο Πόντο),⁴⁵⁸ καταδεικνύουν τη δυσκολία ώσμωσης των δύο διαφορετικών πολιτισμικών καταβολών και αποδοχής της αλήθειας από άτομα που δεν έχουν μνήμες από τον τόπο καταγωγής τους, λόγω της αιχμαλωσίας τους σε πολύ μικρή ηλικία. Στις περιπτώσεις αυτές η λήθη έχει παίξει καθοριστικό ρόλο, όπως και η ισλαμική ανατροφή και παιδεία, οι οποίες τους επιβλήθηκαν.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει επίσης η ιστορία του Ισμαήλ Πασά (Hekim Ismail Paşa), Διοικητή Σμύρνης και στη συνέχεια Γενικού Διοικητή Κρήτης (1861-1866). Γεννημένος στη Σμύρνη, από πατέρα Χίο της οικογένειας Ροδοκανάκη (Μερελέ), σε ηλικία 7 ετών έγινε μουσουλμάνος «άκων δια της βίας», επειδή κατά στις σφαγές των Σμυρναίων χριστιανών, η Δημογεροντία δεν κατόρθωσε να τον διασώσει. Το χριστιανικό του όνομα ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, Θεόδωρος Α. Ροδοκανάκης, με καταγωγή από την πόλη της Χίου. Η απόγονός του Leyla Neyzi αναφέρει ότι το χριστιανικό του όνομα ήταν Σωτήριος Ροδοκανάκης και ότι η μητέρα του λεγόταν Κυβέλη Μεταξά.⁴⁵⁹ Ανατράφηκε στην Κωνσταντινούπολη, στον οίκο ενός πασά και στάλθηκε στη Γαλλία όπου σπούδασε ιατρική. Επιστρέφοντας, έγινε γιατρός στο παλάτι και απέκτησε μεγάλη φήμη. Ο ίδιος υπήρξε περιτμητής (σουνετζής) και

⁴⁵⁷ Ο ιστορικός, μετά από έρευνα, καταλήγει τελικά στο συμπέρασμα ότι γονείς του Εντέμ πασά πρέπει να θεωρηθούν η Μαρία του Γιάννη και της Ειρήνης Παντελίδη και ο Σταμάτης του Χατζή Κωνσταντή Πυρίκης από το χωριό Βέσσα και ότι ο ίδιος πρέπει να γεννήθηκε στο τέλος Νοεμβρίου με αρχές Δεκεμβρίου 1819. Επομένως, στα γεγονότα του Απριλίου 1822 θα πρέπει να ήταν 2 ετών και 5 μηνών περίπου. Συμπεραίνει δε από τα στοιχεία που συνέλεξε ότι δεν είχε αδελφία και φτιάχνει το γενεαλογικό του δένδρο· Κολάκης, «Γρίζες ταυτότητες», ό. π., σ. 193 -194, βλ. και σ. 202 (το γενεαλογικό δένδρο του Εντέμ πασά).

⁴⁵⁸ Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η αντιμετώπιση του ζητήματος της καταγωγής του πασά από τους δύο από τους τέσσερις γιους του, οι οποίοι ήταν ιδιαίτερα μορφωμένοι, είχαν ευρωπαϊκή παιδεία και υπήρξαν διακεκριμένοι και προβεβλημένοι επιστήμονες. Ο πρώτος, ο Οσμάν Χαμντί Μπέης, φημισμένος ζωγράφος διεθνούς φήμης, διαπρεπής αρχαιολόγος, ιδρυτής του Αρχαιολογικού Μουσείου της Κωνσταντινούπολης και της Ακαδημίας Καλών Τεχνών, φαίνεται απόλυτα συμβιβασμένος με την ‘ελληνικότητά’ του πατέρα του και κατ’ επέκταση και τη δική του. Ο δεύτερος, ο Χαλίλ Εντέμ Μπέης, που διαδέχθηκε τον αδελφό του στη διεύθυνση του Μουσείου, διαπρεπής μουσειολόγος και ο ίδιος, συντηρεί το ψέμα του πατέρα του σχετικά με την, δήθεν, καταγωγή του από τον Καύκασο· Χριστοδούλου, ό. π., σ. 87-89.

⁴⁵⁹ Κολάκης, «Γρίζες ταυτότητες», ό. π., σ. 183,184, υποσημ. 2, 4·

«ητύχησε να περιτέμη τον νυν Σουλτάνον παίδα έτι όντα, ούτως ώστε αντί να κλαύση το παιδίον εγέλασεν, ως προϋπεσχέθη ο Ισμαήλ προς τον πατέρα του παιδίου Σουλτάν Μαχμούτη».⁴⁶⁰

Ο Ισμαήλ έγινε υπουργός Εμπορίου και πρύτανης της Ιατρικής Ακαδημίας της Πόλης και αργότερα Διοικητής της Σμύρνης. Κατηγορήθηκε όμως από Τούρκους και Λατίνους ότι διατηρούσε στενές σχέσεις με τους Έλληνες.⁴⁶¹ Άλλες πηγές τον αναφέρουν ως άρπαγα και μηχανορράφο και τονίζουν ότι υπήρξε ιδιαίτερα σκληρός με τους χριστιανούς της Κρήτης.⁴⁶² Η Αγγλίδα συγγραφέας Άννα Βιβάντι, που επισκέφθηκε τον πασά το 1865 στα Χανιά, δίνει πολύτιμες πληροφορίες για τη ζωή του, αλλά μάλλον όχι αντικειμενικές.⁴⁶³ Ο τότε πρόξενος της Αμερικής στα Χανιά Γουίλιαμ Στίλλμαν, τον χαρακτηρίζει ως σκληρό και ανέντιμο.

Για τον Εσάτ Πασά, με καταγωγή, μάλλον, από το χωριό της Χίου Καλλιμασιά και γονείς Χίους εξισλαμισμένους, κάνει λόγο ο Μελαχροινούδης.⁴⁶⁴ Στον Cavid Paşa, Διοικητή της Μαγνησίας, αγνώστου χριστιανικού ονόματος, με καταγωγή από το χωριό Καλαμωτή, αναφέρεται ο Κολάκης, χωρίς ωστόσο να δίνει άλλες λεπτομέρειες για τη ζωή του στη συγκεκριμένη μελέτη.⁴⁶⁵ Άλλη περίπτωση είναι αυτή του Κανέλλου Πασά. «Ο Κανέλλος πασάς, όταν χρόνια μετά τη Σφαγή υπηρετούσε στη Χίο, αναζητώντας τους δικούς του συνάντησε στον Κάμπο τις αδελφές του Πέρδικα και Αλεξάνδρα Κανέλλαινα και έκαμε δωρεά το προσκυνητάρι και το παγκάρι, στην εκκλησία της γειτονιάς του, τον Ταξιάρχη του Μπατζακλή. Όταν αργότερα κατέλαβε υψηλή θέση στην Αίγυπτο, πήρε κοντά του τον συγγενή του

⁴⁶⁰ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 408-409 · Στην υποσημ. 1, σ. 409, αναφέρονται ενδιαφέρουσες πληροφορίες για την καταγωγή, την αιχμαλωσία, τις μεταπωλήσεις και τον εξισλαμισμό του μετέπειτα Ισμαήλ πασά.

⁴⁶¹ Στο ίδιο, σ. 409.

⁴⁶² «Προκειμένου να φανεί αρεστός στον Σουλτάνο έγινε περισσότερο σκληρός και αδυσώπητος απέναντι στους Χριστιανούς της Μεγαλονήσου από ότι οι Μουσουλμάνοι προκάτοχοί του. Επιπλέον, αρνήθηκε να εφαρμόσει τις μεταρρυθμίσεις του Διατάγματος Χάτι Χουμαγιούν, προκειμένου να βελτιωθούν οι συνθήκες διαβίωσης και διοίκησης των πολιτών»· Χριστοδούλου, ό. π., σ. 55.

⁴⁶³ Η Βιβάντι περιγράφει το χαρέμι του πασά ως ένα δυτικότροπο περιβάλλον και τονίζει ότι είχε μόνο μία σύζυγο, ενώ κάνει εκτενή αναφορά στην Ελληνίδα δασκάλα της αγαπημένης του κόρης, Λειλά, την Ελισάβετ Κονταξάκη, η οποία δίδασκε τη μοναχοκόρη του ελληνικά, γαλλικά και πιάνο. Τονίζει ιδιαίτερα τον κοσμοπολιτισμό της 'δαιμόνιας' Ελληνίδας δασκάλας, η οποία έπαιζε μάλλον και ρόλο κατασκόπου. Η Λειλά παντρεύτηκε έναν Τουρκοκρητικό και επέστρεψε με την οικογένειά της στην Πόλη το 1866. Υπήρξε διάσημη μουσικός, συγγραφέας και ποιήτρια της Τουρκίας και δήλωνε πάντοτε ότι ήταν Κρητικιά. Γνώριζε πολύ καλά αρχαία και νέα ελληνικά και με τη βοήθεια της εγγονής της βρήκε τις ρίζες του Χιώτη πατέρα της· στο ίδιο, σ. 54-58.

⁴⁶⁴ Μελαχροινούδης, «Από την Ιστορία μας: Ο Εσάτ πασάς», εφ. *Ο Σκίνος*, αρ. φύλλου 29 (62), (Δεκ. 2001), σ. 3.

⁴⁶⁵ Κολάκης, «Γρίζες ταυτότητες», ό. π., σ. 183-184 υποσημ. 2. Πιθανολογούμε ότι το Παράρτημα αρ. 1. ζ/γ αναφέρεται στον Cavid Paşa.

Νικόλαο Αντ. Τέττερη, που οι Τούρκοι τον είχαν καταδικάσει σε θάνατο για τις σχέσεις του με τη γυναίκα του Αντίμ Μπεκή. Με την υποστήριξη του Κανέλλου πασά ο Νικ. Τέττερης απόκτησε περιουσία και πήρε τους συγγενείς του Τεττέρηδες στην Αλεξάνδρεια, όπου διακρίθηκαν στο εμπόριο».⁴⁶⁶

Πραγματικά μυθιστορηματικές είναι οι αναγνωρίσεις των παιδιών που κατόρθωναν μετά από χρόνια να γυρίσουν στην πατρίδα τους, έχοντας ξεχάσει τη γλώσσα, τη θρησκεία ακόμη και τα πρόσωπα των γονέων τους. Η δυσπιστία ήταν έντονη και σχεδόν πάντα οι οικείοι τους ζητούσαν, κατά το ομηρικό τυπικό των αναγνωρίσεων, σημάδια του σώματος, του σπιτιού και της οικογενειακής περιουσίας ή παράδοσης για να πεισθούν. Το ιστορικό μυθιστόρημα, *ο Σκλαβωμένος*, παρουσιάζει την πραγματική ιστορία του εξισλαμισμένου γιου του ιερέα Αντωνίου Μηνά Ροβύθη, Μιχάλη, ο οποίος, μετά από 20 χρόνια, ξανασυναντά την οικογένειά του στη Χίο. Η σκηνή της αναγνώρισης είναι λεπτομερής και παραστατικότητα.⁴⁶⁷

Ο Στυλιανός Βίος περιγράφει τις περιπέτειες του Μιχαήλ Νύχα, από το Χαλκειός της Χίου, αντλώντας πληροφορίες από την καταγραφή του γιου του Γεωργίου Νύχα. Θα σταθούμε στη συνάντηση του παιδιού με τη μητέρα του, όταν σε ηλικία περίπου 19 ετών επιστρέφει, μετά από πολλά χρόνια αιχμαλωσίας: «Επήγαν τον εις την μάναν του. Εκείνη σαν τον είδε με τα Τούρκικα λε: ‘Αλάργα, αλάργα κι’ εγώ Τούρκον εθθώ (δε θέλω). Εγύρισάν τον τότες εις όλα τα χωράφια, πας και θυμηθεί, κι εθυμήθηκε τον πάτο που πατούσε μικρός τα σταφύλια στα λαγκάδια κι’ είπεν: ‘Ευτό είναι δικό μας’. Κι ‘ετσι τον εγνωρίσανε».⁴⁶⁸

Συνοψίζοντας το θέμα της αναζήτησης των Χίων αιχμαλώτων και ειδικά τον τρόπο εντοπισμού τους, παρατηρούμε ότι στις περισσότερες μαρτυρίες περιγράφεται

⁴⁶⁶ Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ.11/τχ.31 (1973), *ό. π.*, σ. 39, υποσημ. γ.

⁴⁶⁷ «Το Μιχάλη του Παπά Μηνά τον ‘καλό καιρό’ τον πιάσανε σκλάβο οι Τούρκοι στα Ψαρρά. Ήταν επτά χρονών, τον πουλήσανε και τον αγόρασε ένας Τούρκος πλούσιος και τον πήρε στην Πόλη. Εκεί τον ετούρκεψε και τον έμαθε γράμματα. Κάποτε πήγε στη Μέκκα να γίνη Χατζής. Στην επιστροφή, τους έπιασε παρακαιρός και αράξανε στο λιμάνι της Χιος». Στην καραντίνα, όπου βρίσκεται, τον αναγνωρίζει μία παλιά γειτόνισσα, η οποία μεταφέρει το νέο στον παπά. Η αναγνώριση, μετά από 20 χρόνια, είναι συγκινητική. Ο παπάς ζητά σημάδια από το γιο του για να πεισθεί: «- Πού θα καταλάβω ύστερα από 20 χρόνια πως είναι το παιδί μου; {...}». Ο Μιχάλης απαντά στα τούρκικα στο δραγουμάνο του: «Δεν είχε η άμια η Μαριγώ του Βολίκα ένα σκυλάκι και της τόκλεψα;». Ο παπάς όμως δεν πείθεται και ο Μιχάλης λέει με παράπονο: «Δεν είμαι ’γω Παπά Μηνά παιδί;» και συνεχίζει: «- Δεν είχαμε μια κουντουρουδιά ομπρός στο σπίτι μας κι ήπεσα κάτω και κτύπησα στο χέρι; κι ανεμπουκώνει το πράτσο του και δείχνει το σημάδι». Στη συνέχεια περιγράφεται η επανένταξή του στο χριστιανικό περιβάλλον και ο θάνατός του στην Τήνο, στις 7 Αυγ. 1844, σύμφωνα με ‘το ληξιαρχικό βιβλίο του Παπά Μηνά, που σώζεται στα χέρια του γράφοντος, ο οποίος είναι τρισεγγόνι του παπά’»· Βασιλάκης, *Το Δεύκωμα του Βροντάδου*, *ό. π.*, σ. 45-47.

⁴⁶⁸ Βίος, *Η Σφαγή της Χίου*, *ό. π.*, σ. 139-141· βλ. επίσης, Πουλής, *Το Χαλκειός της Χίου*, *ό. π.*, σ. 285.

περίπου ως εξής: Μόλις έφθαναν οι ‘καραβιές’ με τις Χιώτισσες αιχμάλωτες και τα παιδιά στα μεγάλα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως στη Σμύρνη και στην Πόλη, αμέσως κινητοποιούνταν οι χριστιανοί και ειδικά οι Χίοι που διαβιούσαν εκεί. Οι αιχμάλωτοι μεταφέρονταν στα παζάρια,⁴⁶⁹ όπου ήταν σε κοινή θέα. Οι Χίοι, που είχαν πάντα επαφή με το νησί, πληροφορούνταν από τους συγγενείς των αιχμαλώτων στη Χίο τα ονόματα αυτών που είχαν αιχμαλωτιστεί και τους εντόπιζαν με σχετική ευκολία.

Συχνά οι πληροφορίες μεταφέρονταν μέσω των εμπόρων.⁴⁷⁰ Από το νησί στέλνονταν επίσης στο Πατριαρχείο ονομαστικοί κατάλογοι και πληροφορίες για τους αιχμαλώτους. Οι άνθρωποι του Πατριαρχείου, αφού τους εντόπιζαν, προσπαθούσαν στη συνέχεια να τους προωθήσουν σε σπίτια χριστιανών του δυτικού δόγματος, ώστε να διευκολύνουν την εξαγορά τους.⁴⁷¹ Αυτό ήταν, οπωσδήποτε, μία δύσκολη και επικίνδυνη επιχείρηση που δεν είχε πάντα αίσιο αποτέλεσμα. Οι Μονές αποτελούσαν επίσης ασφαλή καταφύγια για τους Χίους αιχμαλώτους. Στην Πόλη αναφέρεται το γαλλικό Μοναστήρι του Αγίου Λουδοβίκου, η Μονή των Καπουκίνων

⁴⁶⁹ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α΄, ό. π., σ. 129, 154, 167, 210· επίσης, Ζολώτας, τ. Γ΄/τχ. β΄, ό. π., σ. 570. Για τα σκλαβοπάζαρα της Πόλης βλ. και Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του ’21*, τ. Β΄, ό. π., σ. 119, σ. 134 υποσημ. 200, σ. 135 υποσημ. 202, σ. 137-139.

⁴⁷⁰ Ο Λ. Ι. Καλβοκορέσης, στη διήγησή του, περιγράφει λεπτομερέστατα τον τρόπο κινητοποίησης των εμπόρων της Χίου, που με τη βοήθεια των χριστιανών της Πόλης (στην προκειμένη περίπτωση της οικογένειας Tardieu, μίας Ελληνίδας που ζούσε με την κόρη της στην Κωνσταντινούπολη, υπό γαλλική προστασία, καθώς ήταν σύζυγος Γάλλου), εντοπίζουν, περιθάλπουν και στη συνέχεια βοηθούν στην απολύτρωση των μικρών Χίων αιχμαλώτων· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Η ιστορία του παππού, ό. π.*, σ. 24-29. Ο Στράγκφορντ, σε επιστολή του προς τον Μαρκήσιο του Λονδόνδερρυ, αποκαλύπτει τη δράση των εμπόρων της Σμύρνης για την απολύτρωση πέντε Καθολικών αιχμαλώτων που κρατούνταν στο φρούριο της Χίου. Οι έμποροι ζήτησαν τη διαμεσολάβηση τόσο του ιδίου όσο και του Γάλλου πρεσβευτή· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α΄, ό. π., σ. 118. Για την ανάπτυξη του χιακού εμπορικού δικτύου κατά τον 19^ο αιώνα βλ. Χαρλαύτη, *Εμπόριο και Ναυτιλία, ό. π.*, σ. 69-127.

⁴⁷¹ Τα σπίτια των Δυτικών αποτελούσαν πραγματικά καταφύγια για τους αιχμαλώτους, καθώς έχαιραν της προστασίας των Μ. Δυνάμεων. Ο Λ. Ι. Καλβοκορέσης περιγράφει τη ζωή του στο σπίτι της κυρίας Tardieu, η οποία τον εξαγόρασε για 1.500 γρόσια από έναν Τούρκο. Εκεί φιλοξενήθηκε για δύο χρόνια περίπου, μέχρι να εντοπισθεί από το Χίο έμπορο Ζωρζή Ροδοκανάκη, φίλο του θείου του και να απελευθερωθεί· Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Η ιστορία του παππού, ό. π.*, 24-29. Ο ίδιος περιγράφει τη συνάντησή του με την Tardieu και την μεταπώλησή του ως εξής: «Καθώς ο Τούρκος πήγαινε να με πουλήσει, βαδίζαμε, εγώ μπροστά εκείνος ακολουθώντας, για να μη τυχόν και του ξεκόψω και μπω σε κανένα χριστιανικό σπίτι. Ανεβαίνομε στο Σταυροδρόμι. Πιο κάτω κτυπά σ’ ένα σπίτι και μας ανοίγει μια κοπέλλα ντυμένη Τούρκικα. Εμένα νους μου κι απονούς μου ήτο να ξεφύγω, μα έμεινα. Η κοπέλλα μου λέγει Ελληνικά: ‘Έλα μέσα αγοράκι μου’ μη φοβάσαι. Κατεβαίνει μια γερόντισσα και αρχίζει τα Τούρκικα με το Μεμέτ Αγά. Με ερώτησεν από πού είμαι. Η γερόντισσα τον αρρώτησε: - Πόσα θες για το παιδί; - Χίλια πεντακόσια γρόσια’»· *στο ίδιο*, σ. 24. Η μαρτυρία του Λ.Ι. Καλβοκορέση είναι πολύτιμη, όχι μόνο διότι παρουσιάζει λεπτομερώς τις περιπέτειές του από τη στιγμή της σύλληψης μέχρι και την απολύτρωσή του, αλλά κυρίως, διότι περιγράφει παραστατικότητα τη δράση του δικτύου των Χίων εμπόρων και τη συμβολή των χριστιανών στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων.

κ.ά., που υποδέχονταν και περιέθαλπαν αιχμαλώτους.⁴⁷² Σε έγγραφα της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» δίνονται σημαντικές πληροφορίες για το δίκτυο εντοπισμού και απελευθέρωσης των αιχμαλώτων που ανέπτυξαν οι Χίοι.⁴⁷³

Όταν οι αιχμάλωτοι μεταφέρονταν στα σπίτια των Οθωμανών κυρίων τους, σε πόλεις και χωριά στα βόρεια της Ανατολής, έπαιρναν συνήθως μουσουλμανικά ονόματα και τα ίχνη τους χάνονταν. Τότε, αναλάμβανε δράση το δίκτυο των Χίων εμπόρων,⁴⁷⁴ οι οποίοι, παράλληλα με της εμπορικής φύσεως εργασίες τους, δεν παρέλειπαν να συλλέγουν πληροφορίες για τα θύματα της καταστροφής του νησιού τους και να τις μεταφέρουν στους ενδιαφερόμενους. Έτσι εξηγείται το γεγονός ότι οι συγγενείς, κατά τις αναζητήσεις τους, συχνά γνώριζαν βασικά στοιχεία για τους αιχμαλώτους συγγενείς τους· πού βρίσκονταν, ποιος ήταν ο ιδιοκτήτης τους, εάν είχαν τουρκέψει, τα μουσουλμανικά τους ονόματα, τις συνθήκες διαβίωσής τους κλπ.⁴⁷⁵ Η δράση του χιακού εμπορικού δικτύου αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματική και στην Αίγυπτο.⁴⁷⁶ Είναι γεγονός ότι σε όλες τις πόλεις όπου

⁴⁷² Καιροφύλλας, «Οι σκλάβοι Χίοι εις την Κωνσταντινούπολιν», *ό. π.*, σ. 224.

⁴⁷³ Σε έγγραφο της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» εντοπίζεται η επιστολή που στέλνει ο Ιωάννης Μαράσης στους Χίους δημογέροντες από τη Σμύρνη (20 Απριλίου 1847), για να ειδοποιήσουν τα αδέρφια μίας αιχμάλωτης γυναίκας, ώστε να σπεύσουν να την απελευθερώσουν. Η γυναίκα βρίσκεται στο Αξάριον της Σμύρνης: «Φίλος τις εις εν μέρος της Ανατολής ενταύθα ονομαζόμενον Αξάριον, μας έγραψεν δια να σας ειδοποιήσομεν ως εξής· ευρίσκεται εκεί μία γυναίκα χία ονόματι Μαρούκα με τα δύο κοριτζία παιδιά της· αυτή δε εις την Επανάστασιν της Χίου επιάσθη σκλάβα και ο Τούρκος, αφού την επήρε, την έκαμε γυναίκα του». Η αιχμάλωτη δίνει πληροφορίες για τα τρία αδέρφια της, εκ των οποίων ο ένας είναι ιερέας και αναφέρει ότι κατοικούν στο χωριό 'Βολισσός' της Χίου. Γράφει επίσης ότι ο μεγαλύτερος, ο παπάς, την αναζήτησε και την βρήκε, αλλά εκείνη δεν μπόρεσε να τον ακολουθήσει «έχοντας τον άνωθεν άνδρα της· τώρα δε είναι τρεις μήνας όπου αυτός απέθανε και έμεινε χήρα· ζητεί, λοιπόν, να ελευθερωθή από αυτό το γένος και να μεταγραφή εις την θρησκείαν της ομού με τα ανήλικά της τέκνα». Η επιστολή τελειώνει με την παράκληση να ειδοποιηθούν τα αδέρφια της και φυσικά ο παπάς, που γνωρίζει πού ακριβώς βρίσκεται η γυναίκα, για να την ελευθερώσουν. Χφ. της Βιβλιοθήκης Χίου, χφ. υπ' αριθμ. 652· βλ. επίσης, Παϊδούσης «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ.11/τχ.31 (1973), *ό. π.*, σ. 32-33· Βλ. Παράρτημα εγγράφων αρ. 5, σ. 474.

⁴⁷⁴ Ο Ιάκωβος Πιτζιπίος στο έργο του *Υπόμνημα περί της ενεστόσης καταστάσεως και του μέλλοντος της Ελληνικής φυλής*, που τυπώθηκε στο Παρίσι το 1859, κάνει λόγο για τον πολύ σημαντικό ρόλο των Χίων μεγαλεμπόρων στην αναζήτηση και εξαγορά των αιχμαλώτων συμπατριωτών τους· Μαρία Βασιλάκη, «Ο Ιάκωβος Πιτζιπίος», *ό. π.*, σ. 51-52.

⁴⁷⁵ Από τη μελέτη της αλληλογραφίας των συγγενών των αιχμαλώτων με τον Κυβερνήτη και το επιτελείο του, που περιλαμβάνεται - μεταξύ άλλων- στον φάκελο του Υπ. Εξ. 60.1, φαίνεται καθαρά ότι οι πολλοί συγγενείς γνώριζαν τον τόπο όπου βρίσκονταν αιχμάλωτοι οι δικοί τους άνθρωποι, τον ιδιοκτήτη τους και συχνά είχαν πληροφορίες για το εάν αυτοί είχαν μεταπωληθεί, εάν είχαν τουρκέψει, καθώς και για τις συνθήκες κράτησής τους· βλ. Παράρτημα αρ. 2 α /β.

⁴⁷⁶ Στην Αλεξάνδρεια, οι Έλληνες έμποροι είχαν ειδικές σχέσεις με την κυβέρνηση της Αιγύπτου. Μέχρι το 1829 ο Μωχάμετ Άλυ πουλούσε βαμβάκι στην Ευρώπη χρησιμοποιώντας ως μεσάζοντες τους Έλληνες, οι οποίοι είχαν ισχυρές διασυνδέσεις με τις ευρωπαϊκές αγορές. Δεκαεπτά μέλη των εξήντα οικογενειών του «χιώτικου» δικτύου εμπορεύονταν στην Αλεξάνδρεια· Χαρλαύτη, *Εμπόριο και Ναυτιλία*, *ό. π.*, σ. 88.

μεταφέρονταν αιχμάλωτοι, το χριστιανικό στοιχείο ευαισθητοποιήθηκε αμέσως και προσπάθησε να βοηθήσει, με όποιο τρόπο μπορούσε.⁴⁷⁷

Ο Walsh, ο οποίος περιγράφει πώς λειτουργούσε το δίκτυο των Ευρωπαίων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη για την απολύτρωση των Χίων αιχμαλώτων, αναφέρεται στη δράση ιδιαίτερος των Άγγλων, οι οποίοι «έκαμνον συνεισφοράς και με τα χρήματα αυτά απηλευθέρωναν σκλάβους αποδίδοντας αυτούς εις τους συγγενείς των».⁴⁷⁸ Ο Άγγλος ιερέας συμπληρώνει για τους Φράγκους: «Οι Φράγκοι έμποροι της Κωνσταντινουπόλεως ευρίσκοντο εις επαφήν με διαφόρους Χιώτας συναδέλφους των εις τα διάφορα του κόσμου μέρη διεσπαρμένους. Οι Φράγκοι λοιπόν έμποροι ελάμβανον βροχήν γραμμάτων από Χιώτας συναδέλφους των παρακαλούντας με αισχάτην αγωνίαν δια διάφορα μέλη της οικογενείας των, τα οποία δεν εγνώριζον πού ευρίσκοντο και εξήτουν να μάθουν, εάν ευρίσκοντο μεταξύ των πωληθέντων ως δούλων και εν τοιαύτη περιπτώσει, πώς θα ηδύναντο να τους εξαγοράσουν».⁴⁷⁹

Ο Μάμουκας, ο οποίος διέφυγε στη Σμύρνη για να σωθεί από τη σφαγή, τονίζει τη βοήθεια των χριστιανών της Ανατολής στην απολύτρωση αιχμαλώτων: «Η Ανατολή, την οποίαν υψηλοφρόνως ωνομάζαμεν βάρβαρον, έδειξε νυν καθαρά την ευγενικωτάτην ψυχήν των κατοίκων της, οίτινες ηλευθέρωσαν και δεν παύουν καθ’

⁴⁷⁷ Ο Μοσχονάς δημοσιεύει επιστολή του Πατριάρχη Αλεξανδρείας, Θεοφίλου Παγκώστα προς τους Χριστιανούς της Ινδίας, από τους οποίους ζητά οικονομική ενίσχυση για την εξαγορά των αιχμαλώτων που βρίσκονταν στην Αίγυπτο. Στην επιστολή περιγράφεται η φιλόνησπη στάση των εν Αιγύπτω εγκατεστημένων Χριστιανών: «Βλέποντες ουν οι αξιομίμητοι, οι κατοικούντες ενταύθα αδελφοί ημών Χριστιανοί, εντόπιό τε και ξένοι, συν τούτοις και πάμπολοι εκ των αλλογενών, ήτοι φράγκοι, αρμένιοι και κόπται και λοιποί, ταύτην την αξιοδάκρυτον αιχμαλωσίαν των απόρων ορφανών και δυστήνων ομογενών, εβουλήθησαν θυσιάσαι μετά ζήλου θερμού πάσαν την περιουσίαν αυτών {...} προς εξαγοράν και ελευθερίαν αυτών, παίρνοντες ο μεν ένα, ο δε δύο, ο δε τρεις και καθεξής, έκαστος κατά την δύναμίν του»· Μοσχονάς, «Η συμβολή», ό. π., σ.17-18. Ο Μάμουκας επαινεί την προσπάθεια των Ευρωπαίων χριστιανών της Σμύρνης, όπου και ο ίδιος είχε καταφύγει και τη φιλόνησπη δράση τους για την απολύτρωση όσο το δυνατόν περισσότερων Χίων αιχμαλώτων· Μάμουκας, *Παράγραφος γραφής ενός Γραικού*, ό. π., σ. 36-38.

⁴⁷⁸ Ο Walsh περιγράφει αναζητήσεις, από επιστολές συγγενών αιχμαλώτων που εστάλησαν στον ίδιο, καθώς και περιπτώσεις εξαγοράς, όπου ο ίδιος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση μίας νέας Χίας αιχμάλωτης στην Κων/πολη, την οποία αναγνωρίζει ο αδελφός της που εργαζόταν εκεί ως αρτοποιός και πωλούσε ψωμί στο σπίτι του Τούρκου στο οποίο βρισκόταν έγκλειστη η αδελφή του. Η κοπέλα ένιωθε τόση ταπεινώση, λόγω της αιχμαλωσίας της, που είπε στον αδελφό της, ο οποίος διακαώς επιθυμούσε να την ελευθερώσει, ότι δεν ήταν άξια της ελευθερίας που ήθελε να της προσφέρει και ότι δεν επιθυμούσε πλέον να ζήσει. Πράγματι σε λίγους μήνες η νέα πέθανε· Καιροφύλλας, ό. π., σ. 221 κ. εξ.

⁴⁷⁹ Στο ίδιο, σ. 221. Ο Βλαχογιάννης αναδημοσιεύει φύλλο του *Spectateur Oriental*, 27/9 Μαΐου 1822: «Il n'y a pas d'esclave qui ne pût esperer d'être facilement racheté et de reconquerir sa liberté. Les Francs ont aussi le droit d'en acheter. Toutefois on continue de faire sortir de Scio des esclaves par contrebande, mais peu à la vérité»· *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 91. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι γίνεται αναφορά σε εξαγορά αιχμαλώτων από χριστιανούς του δυτικού δόγματος.

ημέραν να ελευθερώνουν, με δόσεις ου μικράς, από τας χείρας των αλλοπίστων τας αθάας ψυχάς, τα μέλη των πρώτων οικογενειών της ποτέ πατρίδος μας, ενώ οι εις τους οποίους εδόθη το χρέος τούτο (αναφέρεται στις δυτικές Κυβερνήσεις) φαίνονται ότι αδιαφορούσι. Δεν πρέπει να αποσιωπηθώσι και τα καλά τα οποία παντοιοτρόπως οι {εις} Σμύρνην Ευρωπαίοι χριστιανοί έδειξαν εις τους δυστυχείς αιχμαλώτους. Αυτά είναι άμετρα· μας τους εχαράκτηρισεν η περίστασις άνδρας ευσπλαχνικωτάτους και φιλανθρωποτάτους».⁴⁸⁰

Αν και κατά το Ισλαμικό δίκαιο δεν επιτρεπόταν χριστιανός να εξαγοράσει ομόθρησκό του σκλάβο,⁴⁸¹ όπως είδμε σε οικείο τόπο, σύμφωνα με τις πηγές αυτό δεν τηρούνταν απαρεγκλίτως, καθώς «η απληστεία των Τούρκων ευκόλως παρέβαινε την απαγόρευση ταύτην χάρις εις χρηματικήν καταβολήν». Η συνήθης διαδικασία εξαγοράς ήταν η εξής: «Ο ιδιοκτήτης Μωαμεθανός επώλει τον δούλον εις ένα άλλον Μωαμεθανόν μεσάζοντα, ο οποίος τότε τον απηλευθέρωνε».⁴⁸² Οι ξένοι ιεραπόστολοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εξαγορά αιχμαλώτων και κυρίως στην αφύπνιση της Δύσης, μεταφέροντας στους ομοεθνείς τους τις τραγικές εικόνες από τα σκλαβοπάζαρα. Πολλοί βέβαια είχαν ως στόχο τον προσηλυτισμό τους στο δυτικό δόγμα, όπως μαρτυρούν και οι ίδιοι οι αιχμάλωτοι.

Αυτοί όμως που κινητοποιήθηκαν περισσότερο ήταν οι συγγενείς των αιχμαλώτων που είχαν επιζήσει, οι οποίοι, για χρόνια, κατέβαλλαν επίπονες και δαπανηρές προσπάθειες, προκειμένου να εντοπίσουν τους οικείους τους και να τους εξαγοράσουν.⁴⁸³ Συνήθως, αφού συγκέντρωναν όσο το δυνατόν περισσότερες

⁴⁸⁰ Στο ίδιο, τ. Α', ό. π., σ. 318-319.

⁴⁸¹ Ο Γ. Νικολάου, εξετάζοντας στην ανακατάληψη της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς Τούρκους (το 1715), κάνει λόγο για βεζιρική διαταγή, η οποία απαγόρευε αυστηρά την πώληση των αιχμαλώτων σε χριστιανούς: «Όπως μας πληροφορούν οι πρόξενοι της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη, αυστηρή βεζιρική διαταγή απαγόρευσε την πώληση των αιχμαλώτων στους Έλληνες και επιπλέον διέταξε να παραδοθούν στις τουρκικές αρχές όσοι είχαν ήδη εξαγορασθεί, ώστε να πωληθούν σε Τούρκους»· Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 54. Όπως προκύπτει όμως από την έρευνα, αυτή η απαγόρευση συχνά υποχωρούσε μπροστά στο κέρδος.

⁴⁸² Καιροφύλλας, *ό. π.*, σ. 221.

⁴⁸³ Χαρακτηριστικό παράδειγμα κοπιώδους και επίμονης αναζήτησης αιχμαλώτου είναι αυτό της *Ψαριανής Μαργαρώνας Καραγεωργίου*, η οποία, όταν μαθαίνει την άδικη σύλληψη και αιχμαλωσία του ανδρός της Κυριάκου, από τον Σουλεϊμάν αγά στο Βόλο, όπου είχε πάει για εμπόριο το 1830, κίνησε γη και ουρανό για να τον βρει {...}. Όταν εκείνος πέθανε από τα βασανιστήρια και τις κακουχίες, ενώ τον είχε μόλις εξαγοράσει, ζήτησε να της αποδοθούν τα 6.000 γρόσια που ξόδεψε, διότι είχε να αναθρέψει τρία ορφανά. Το θάρρος και η μαχητικότητα της συγκεκριμένης γυναίκας είναι αξιοθαύμαστα, ιδιαίτερα για εκείνη την εποχή. Η Μαργαρώνα αποστέλλει επιστολή στη Δημογεροντία των Ψαρών (18 Οκτ. 1830), στην οποία είχε απευθυνθεί και παλαιότερα και η Δημογεροντία μεταφέρει το αίτημά της στον ίδιο τον Καποδίστρια (23 Οκτ. 1830). Ο Κυβερνήτης, με τη σειρά του, ζητά από τους Οθωμανούς αξιωματούχους παρέμβαση για την επίλυση του ζητήματος της αποζημίωσης. Ο λόγος για τον οποίο συνελήφθη και βασανίστηκε ο άτυχος σύζυγος αξίζει να σημειωθεί: «Κάποιος

πληροφορίες για τον τόπο και τις συνθήκες κράτησης των δικών τους, με όσα χρήματα κατόρθωναν να μαζέψουν, επιχειρούσαν ένα επικίνδυνο και αβέβαιο ταξίδι, με την ελπίδα να επιτύχουν το σκοπό τους. Το ψυχικό, αλλά κυρίως το οικονομικό κόστος αποτελούσαν συχνά ανυπέρβλητα εμπόδια. Κατά την αναζήτηση των οικείων τους πολλές φορές εντόπιζαν και άλλους συντοπίτες τους αιχμαλώτους και μετέφεραν τις πολύτιμες πληροφορίες στους συγγενείς τους στη Χίο.

Συχνά, ύστερα από τον εντοπισμό των αιχμαλώτων, η προσπάθεια απελευθέρωσής τους διαρκούσε πολύ, καθώς τα αφεντικά τους πεισματικά αρνούσαν την εξαγορά, ειδικά αν επρόκειτο για νεαρές αιχμάλωτες με τις οποίες είχαν αποκτήσει παιδιά, ή αν έτρεφαν τρυφερά αισθήματα γι' αυτές. Το κέρδος, το σημαντικότερο κίνητρο-δέλεαρ που χρησιμοποιούσαν οι συγγενείς για την απελευθέρωσή των οικείων τους, δεν ήταν πάντοτε αποτελεσματικό. Σημειώνεται μάλιστα παράδειγμα Οθωμανού ο οποίος αρνήθηκε να απελευθερώσει αιχμάλωτη γυναίκα, αν και του προσφέρθηκαν 15.000 πιάστρα.⁴⁸⁴ Καταγράφονται όμως και πολλές περιπτώσεις όπου οι ιδιοκτήτες βαριόνταν τους δούλους τους, ακόμη και τις συζύγους τους, και τις μεταπωλούσαν, εάν το κέρδος ήταν ικανοποιητικό. Τις περισσότερες φορές οι οικονομικές απαιτήσεις ήταν υπέρογκες, ειδικά εάν οι γυναίκες ήταν ευπαρουσίαστες, ή εάν ανήκαν σε εύπορες οικογένειες.

Πολλές ήταν οι περιπέτειες των απελευθέρων δούλων έως ότου επιστρέψουν στην πατρίδα τους. Το ταξίδι της επιστροφής, παρότι σχεδιαζόταν λεπτομερώς και στοίχιζε ακριβά, υπέκρυπτε σοβαρούς κινδύνους για τους αιχμαλώτους. Συχνά οι κύριοί τους άλλαζαν γνώμη στην πορεία, ή ζητούσαν μεγαλύτερη αμοιβή, ορθώνοντας ανυπέρβλητα εμπόδια στο ταξίδι της επιστροφής.⁴⁸⁵ Άλλες φορές πάλι,

υδραίος έκλεπεν από τον Σουλεϊμάν ένα παιδί αρσενικόν, το οποίον είχε πάρει σκλάβον του {...}. Προς εκδίκησιν δια την απώλειαν του μικρού σκλάβου, ο αγάς συνέλαβε τον πρώτον τυχόντα έλληνα, τον Κυριάκον Καραγεωργίου και τον εβασάνισεν»· Κοντογιάννης, *Ιστορικά διηγήσεις*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα χ.χ., σ. 56-62. Άλλη περίπτωση είναι η ακόλουθη. Η Δεσποινού Κολοκυθιά του ποτέ Κωνσταντή Κολοκυθιά παρακαλεί για την απολύτρωση της αδελφής της: «Εγώ η Δεσποινού του ποτέ Κωνσταντή Κολοκυθιά προσκυνώ και φιλώ την ποδιά του αυθέντη Μουταβελή (Εφορος τουρκικής υπηρεσίας) να ελευθερώση την αδελφή μου την δυστυχισμένη όπου είναι άξια λύσης». Ενδιαφέρον παρουσιάζει το στοιχείο ότι η Δεσποινού μεταβιβάζει το πατρικό σπίτι στην αδελφή της: «την αδελφήν μου Χρησούλα Κολοκυθιάδενα κάμνω Νηκοκιουρά εις το σπίτι του πατρός μας ότι θέλει να το κάμη· θέλει να το πουλήση θέλει να το χαρήση»· Βασιλάκης, *Το Λεύκωμα του Βροντάδου*, ό. π., σ. 35· επίσης, Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», *ΧΕ*, τ.11/τχ.31 (1973), ό. π., σ. 39.

⁴⁸⁴ Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου», ό. π., σ. 168.

⁴⁸⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ιστορία του Στεφάνου Χατζή Μιχαήλ Σπορίτου ή Σπορίδου. Ο Σπορίτης είχε δύο γιους, τον Μανώλη ετών 18 το 1830 και τον Μιχαήλ 10 ετών: «Ο πρώτος ημαλωτίσθη τῷ 1822 και έμεινε πλησίον του πασά της Σμύρνης. Εκεί δε μετέβη και ο πατήρ ευθὺς μετὰ την αποκατάστασιν των πραγμάτων και κατόρθωσε να φύγη μαζί με τον αιχμάλωτον υἱόν

δε δίσταζαν να καταγγείλουν τους συγγενείς στις Αρχές για απαγωγή, ώστε να τους φέρουν αντιμέτωπους με τη δικαιοσύνη. Δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις κατά τις οποίες, αφού εντοπίζονταν οι αιχμάλωτοι και εξαγοράζονταν, ταξίδευαν ασυνόδευτοι μέχρι τον τελικό προορισμό τους, γεγονός που αύξανε τους κινδύνους. Επιτήδειοι δουλέμποροι τους αιχμαλώτιζαν εκ νέου ζητώντας λύτρα για να τους απελευθερώσουν.⁴⁸⁶ Οι νεαρές αιχμάλωτες και τα παιδιά αισθάνονταν ασφαλείς μόνο όταν κατόρθωναν να φθάσουν κοντά στους οικείους τους, στην πατρίδα ή στο εξωτερικό.

γ. Η επανένταξη των απελευθερωθέντων αιχμαλώτων στο περιβάλλον του νησιού

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η επανένταξη των γυναικών στο κοινωνικό και θρησκευτικό περιβάλλον της Χίου κατά την επάνοδό τους στην πατρίδα. Δεν έχουμε παρά ελάχιστες μαρτυρίες για την επανένταξη των αιχμαλώτων γυναικών στη χιακή κοινωνία. Οι πηγές δεν επαρκούν για να διαμορφώσουμε μία σαφή εικόνα και να βγάλουμε ασφαλή συμπεράσματα. Ωστόσο, σώζονται κάποια στοιχεία που αποδεικνύουν ότι, κατά τον επαναπατρισμό τους, οι γυναίκες δεν αντιμετώπιζονταν με καχυποψία και αρνητισμό, ούτε έφεραν το στίγμα της ατίμωσης και του κοινωνικού αποκλεισμού, όπως σε άλλα μέρη της Ελλάδας. Συχνά ξαναπαντρεύονταν και ζούσαν αρμονικά με τους συζύγους τους, χωρίς ν' αντιμετωπίζουν ιδιαίτερες δυσκολίες και προκαταλήψεις. Εάν μάλιστα είχε προηγηθεί της αιχμαλωσίας γάμος και ο σύζυγος δεν είχε πεθάνει, αλλά είχε ξαναπαντρευτεί, ο πρώτος γάμος εξακολουθούσε να ισχύει μετά τον επαναπατρισμό της συζύγου. Στην περίπτωση αυτή ο δεύτερος γάμος θεωρούνταν άκυρος, επ' ωφελεία της πρώτης συζύγου. Ο

του, καθώς και με τον άλλον, διασωθείς και επιβιβασθείς εις ρωσικόν βασιλικόν βρίκιον, τον 'Οδυσσέα'». Όμως, στη Σμύρνη καταδιώκονται από τον πασά και καταφεύγουν στον Πόρο πένητες. Από εκεί ο πατέρας πηγαίνει στη Σύρο και ο υιός του, ο Μανώλης, στο Ναύπλιο. «Αλλά κατά τον Μάρτιον έφθασεν εις την Σύρον, ένας επίτηδες απεσταλμένος του πασά της Σμύρνης, δια να εναγάγη τους Σπορίτας ως κλέψαντας χρήματα του πασά». Πατέρας και γιος συλλαμβάνονται και η δίκη ορίζεται στο Ναύπλιο. Ο πατέρας στην απολογία του, με ημερομηνία 9 Απριλίου 1830, την οποία ενχειρίσσε στον επίτροπο των Β. Κυκλάδων αναφέρει ότι: «Όλοι τον συνεπάθησαν δια την συκοφαντίαν του αιμοβόρου πασά της Σμύρνης, ο οποίος ωργίσθη κατ' αυτού, διότι απήλλαξε τον υιόν του από τον εξισλαμισμόν». Ισχυρίζεται δε ότι η απόλυτη ένδειά του είναι ο καλύτερος συνήγορος υπεράσπισης. Ωστόσο, κατηγορεί την Κυβέρνηση Καποδίστρια ότι στηρίζει τη μεθοδευμένη συκοφαντία του πασά Κοντογιάννης, *Ιστορικά Διηγήσεις, ό. π., σ. 52-53.*

⁴⁸⁶ Ο Ζολώτας αναφέρει περίπτωση Χίας αιχμάλωτης στη Σμύρνη που καταφέρνει να αποδράσει και βρίσκει καταφύγιο στο ελληνικό προξενείο, το οποίο πλήρωσε στη συνέχεια για τη μεταφορά της ακτοπλοϊκώς στην Τήνο: «Επλήρωσαν και το ναύλο της και την επήρανε μπράτσο και την επήγαγε μέσα σε μια μπουπάρδα να τη παν στη Τήνο. Αφού την επήγαν στη Τήνο και έρραξαν, δεν ήθελε ο καπετάνιος να τη δώσει και δυο τρεις άλλες' μόνο ήθελε να την πουλήση {...} γιατί ήταν όμορφη» Ζολώτας, τ. Γ' / τχ. β', ό. π., σ. 552.

γάμος με Οθωμανούς δεν λαμβανόταν ούτως ή άλλως υπ' όψιν, διότι ετελείτο κάτω από καθεστώς βίας και καταναγκασμού.

Ο Γρ. Φωτεινός, στο *Λεύκωμα του Βροντάδου*, καταγράφει μία τέτοια περίπτωση που αποδεικνύει ότι η χιακή κοινωνία, παρά το οδυνηρό πλήγμα που είχε υποστεί, αντιμετώπιζε την επανένταξη των γυναικών με τον πλέον πολιτισμένο και δίκαιο τρόπο: Ο Δημήτρης Σαλιάρης, του οποίου η γυναίκα, Αγγέλικα Στήρου (στήρενα), αιχμαλωτίστηκε στην καταστροφή, θεωρώντας την χαμένη, ξανανυμφεύεται με την Αγγελού Καλογριάδη (;) (καλογριάδενα) και αποκτά έναν γιο, τον Σταμάτη. Όταν η αιχμάλωτη συζυγός του επιστρέφει, ο δεύτερος γάμος ακυρώνεται και τίθεται σε ισχύ ο πρώτος. Ο ίδιος δέχεται να αναγνωρίσει τον γιο από τη δεύτερη γυναίκα του και να αναλάβει τον 'αναφακά (*nafaka* = τα τροφεία) του σταματίου παιδιού δημήτρη σαλιάρη και αγκερούς καλογριάδενας' (4 Ιουνίου 1836).⁴⁸⁷ Σε κώδικες των χωριών της Χίου βρίσκουμε παρόμοιες περιπτώσεις γάμων, που ακυρώνονται με την επιστροφή της αιχμάλωτης συζύγου.⁴⁸⁸

Η Εκκλησία είχε προβλέψει ακόμη και για τις συζύγους των ιερωμένων.⁴⁸⁹ Επειδή οι πρεσβύτερες είχαν ατιμασθεί από τους Οθωμανούς, η Εκκλησία ζητούσε αρχικά από τους συζύγους τους ιερείς, είτε να παραιτηθούν από τη συζυγική τους ιδιότητα, είτε να παραιτηθούν από το ιερατικό σχήμα. Τελικά οι ιερείς απαλλάχθηκαν και από αυτό το δίλημμα, καθώς η Εκκλησία θεώρησε το αμάρτημα συγχωρητέο, ως

⁴⁸⁷ Επιπλέον, με διαταγή της Δημογεροντίας ορίζονται ερετοκριταί, οι οποίοι αποφασίζουν «να πληρώσει ο σαλιάρης προς την αγγερούν ποτέ συζυγόν του γρ. 300 για το γάλας και ζωοτροφίαν του (παιδιού του) {...}· το παιδί έχει το ελεύθερον να κατοική όπου θέλει ή εις τον πατέρα ή εις την μητέρα και όπου ευρίσκειται εκείνος θέλει το ζωοτρέφει· (Επίσης) υπόσχηται μετά τον θάνατόν του να εννοή τον υιόν του σταμάτη κληρονόμον εις το έχειν του ως και τους λοιπούς του κληρονόμους, παρομοίως και η αγγερού {...}» Βασιλάκης, *Το Λεύκωμα του Βροντάδου*, ό. π., σ. 34-35· βλ. Βιβλιοθήκη Χίου, αριθ. χφ. 1673 (1836) ρλζ· βλ. επίσης Παράρτημα εγγράφων αρ. 5.

⁴⁸⁸ Από τον κώδικα της Καλλιμασιάς ο Μελαχροινούδης αντιγράφει: «Ο σταμάτης ηώς του ποτέ χ' γιόργι σουλή ομολογά επειδή κι εχη γυνέκαν ης την σκάβιαν κάμνονν σιγουράτζαν της πλουμούς τα σπίτια {...} όποτε και έρτη ηπρότη του γινέκα κε αφίκα την πλουμούν κε επιστρέψη με τα κίνην να έχη η πλουμού την δύναμιν να εξουσιάζη απτα οπου τις γράφε». 1828· Μελαχροινούδης, *Η Καλλιμασιά της Χίου*, ό. π., σ. 301.

⁴⁸⁹ «Δια τας αιχμαλωτισθείσας τότε πρεσβύτερας αι οποίαι ήσαν πολλάι και επέστρεφον εκ της αιχμαλωσίας διηγέρθη εν τω κοσμικῷ κλήρῳ κανονική φιλονικία, σκανδαλίζουσα τας των Χριστιανών συνειδήσεις, ην δε η εφεξής: Κατά τινας ιερούς κανόνας, ου μόνον οι πρεσβύτεροι οφείλουσι διατηρείν ισόβιον αγνότητα και καθαρότητα εν τοις σαρκικοίς, αλλά και αι σύμβιοι τούτων. Αλλ' αύται κατά την παγγενή αιχμαλωσίαν, άκουσαι εις αιχμαλωσίαν πεσούσαι, απώλεσαν εξ ανάγκης και την αγνειαν την σαρκικήν. Εξαγορασθείσαι δε μετά ταύτα και επαναστρέψασαι εις τους οίκους των πρεσβυτέρων, υπέβαλλον τους οικείους των πρεσβυτέρων εις τον κανονικόν τούτον όρον, ή την παραίτησιν της πρεσβυτέρας, ή την παραίτησιν της ιερουργίας. Αλλά και το δίλημμα αυτό διέλυσεν υπέρ αυτών συγκαταβατικώς η Αγία του Χριστού Εκκλησία, θεωρήσασα το αμάρτημα συγγνωστέον ως γενόμενον ακουσίως» Βασιλάκης, «Χίοι Κληρικοί», ό. π., σ. 55-56· Βλ. επίσης, *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 366.

γενόμενο ακουσίως. Λόγω της κατάστασης που επικρατούσε μετά τη σφαγή και της έλλειψης γυναικών, υπήρχε πρόνοια και για την αποφυγή διγαμίας και αιμομικτικών σχέσεων. Ιδιαίτερα σημαντική είναι η μαρτυρία του Γρηγορίου Φωτεινού, ο οποίος περιγράφει, πώς τελούνταν οι γάμοι, προκειμένου ν' αποφευχθούν αιμομιξίες ή διγαμίες: «Ἐπεμπον ἔγγραφον εἰς τον εν τῇ πόλει πρωτεύοντα ιερέα ανεπησίμως· ο δε τους βαθμούς εξετάζων της συγγενείας και αποφηνάμενος εἰ επιτρέπεται, απέστειλε τον γραμματοφόρον εἰς τον εν τῷ φρουρίῳ Ἀλί εφένδην, ὅστις λαμβάνων το ωρισμένον χρηματικόν δικαίωμα, εχορήγει δια βούλας την ἄδειαν».⁴⁹⁰ Εντούτοις, η προφορική παράδοση διασώζει περιπτώσεις γάμου μεταξύ αδελφών, όπως είδαμε και στα χιακά δημοτικά τραγούδια που παρουσιάσαμε.⁴⁹¹

Για την επανένταξη των αιχμαλώτων στο θρησκευτικό περιβάλλον της Χίου και τη συμμετοχή τους στα ιερά μυστήρια της χριστιανικής λατρείας δεν έχουμε πολλά στοιχεία, πράγμα που μπορεί να σημαίνει ότι οι αιχμάλωτοι, μάλλον, δε θ' αντιμετώπιζαν ιδιαίτερες δυσκολίες, καθώς ο εξισλαμισμός τους θεωρούνταν ακούσιος. Στην αφήγηση του αιχμαλώτου Λεωνή Ι Καλβοκορέση, που παραθέτουμε στο Παράρτημα αρ. 1/α,⁴⁹² αναφέρεται η πρόταση του ίδιου προς τον εξισλαμισμένο αδελφό του για αναβαπτισμό. Ωστόσο, κάτι τέτοιο δε μπορεί να επιβεβαιωθεί από τις πηγές, ούτε όμως και να απορριφθεί. Είναι πιθανό οι εξισλαμισμένοι αιχμάλωτοι να επανέρχονταν στο Χριστιανισμό μόνο μέσω χρίσματος και όχι βάπτισης, καθώς, σύμφωνα με τους ιερούς κανόνες της Ορθόδοξης Εκκλησίας, το βάπτισμα είναι ιερό μυστήριο μη επαναλαμβανόμενο.⁴⁹³ Το ότι δεν υπάρχουν αναφορές σχετικές με το ζήτημα αυτό, μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι δε θα απασχολούσε ιδιαίτερα τη χιακή κοινωνία, η οποία, όπως δείξαμε, ήταν 'προοδευτική' και φιλόανθρωπη.

Οπωσδήποτε, οι Χιώτισσες αιχμάλωτες, όταν επέστρεφαν στη Χίο, δεν αντιμετώπιστηκαν περιφρονητικά από το περιβάλλον της πατρίδας τους, όπως οι αιχμάλωτες γυναίκες στην Πελοπόννησο ή σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, όπου, σύμφωνα με μαρτυρίες ξένων διαμεσολαβητών, οι περισσότερες αρνούσαν να

⁴⁹⁰ «Αλλά συνέβησαν εν τούτοις δια την φυσικήν αταξίαν του τόπου και αντικανονικά και παράχρηστα οίον τετραγαμίας και δευτερογαμίας τινές, αίτινες ύστερον διελύθησαν δια κανονικών διαζυγίων και επιτιμίων εκκλησιαστικών» Στο ίδιο, τ. Α', ό. π., σ. 366-367.

⁴⁹¹ Ένας γεννίτσaros αγόρασε και πήρε για γυναίκα του χιώτισσα, η οποία ύστερα βρέθηκε πως ήταν αδελφή του. Για την παράδοση αυτή έγραψε ο Μιχ. Τσακyroγλους ποίημα με τον τίτλο *Η Σκλάβια-Παιδούσης*, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», ΧΕ, τ.11/τχ.31 (1973), ό. π., σ. 37.

⁴⁹² Βλ. Παράρτημα αρ. 1/α, σ. 395.

⁴⁹³ Για τη διαδικασία επιστροφής στο Χριστιανισμό, βλ. Νικολάου, *Μελέτες*, ό. π., σ. 48 και υποσημ. 64· επίσης, του ίδιου, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο*, ό. π., σ. 42 και υποσημ. 19.

επιστρέψουν, εξαιτίας του φόβου της κοινωνικής κατακραυγής και της διαπόμπευσης.⁴⁹⁴ Οι πλούσιοι Χίοι της αστικής τάξης, οι εγκατεστημένοι στις χιακές παροικίες του εξωτερικού, έπαιξαν καθοριστικό ρόλο, όχι μόνο στην απελευθέρωση των γυναικών, διαθέτοντας τεράστια χρηματικά ποσά για την αναζήτηση και την εξαγορά τους, αλλά, κατά τη γνώμη μας, και στον τρόπο αντιμετώπισής τους από τη χιακή κοινωνία. Οι εύποροι Χιώτες εξαγόραζαν τις αιχμάλωτες συγγενείς τους, οι οποίες οδηγούνταν είτε στη Χίο, είτε απευθείας στο εξωτερικό, όπου ζούσαν υπό την προστασία τους.⁴⁹⁵ Εκεί, τις αποκαθιστούσαν και περνούσαν το υπόλοιπο της ζωής τους προσπαθώντας να ξεχάσουν την οδυνηρή εμπειρία της σκλαβιάς. Η επεικής όσο και φιλόνηρωπη αυτή στάση υιοθετήθηκε και από τους Χίους των λαϊκών τάξεων, οι οποίοι, δε μπορούσαν μεν να εξασφαλίσουν στις πρώην αιχμάλωτες μία άνετη ζωή, τους εξασφάλιζαν όμως μία ζωή με αξιοπρέπεια και σεβασμό.

Μία πρώτη ερμηνευτική προσέγγιση, βάσει των λιγοστών στοιχείων που διαθέτουμε σχετικά με την ομαλή επανένταξη των γυναικών στην κοινωνία της Χίου, είναι απλή και λογική για κάποιον που γνωρίζει την ιδιοσυγκρασία και τον ιδιαίτερο ψυχισμό των Χίων. Ως προοδευτικοί άνθρωποι,⁴⁹⁶ κατάφεραν να παραγκωνίσουν τις προκαταλήψεις της συντηρητικής ελληνικής κοινωνίας του 19^{ου} αιώνα, ακολουθώντας τις επιταγές της εύπορης χιακής αριστοκρατίας, οι οποίες, ευτυχώς, συμπαρέσυραν και ένα μεγάλο κύμα γυναικών των λαϊκότερων κοινωνικά στρωμάτων. Το γεγονός αυτό έχει ιδιαίτερη κοινωνική βαρύτητα. Η προοδευτικότητα των Χίων και η οικονομική ευρωστία της εκτός Χίου αστικής τάξης, επέβαλαν, ως ένα βαθμό, τους δικούς τους νόμους και τη δική τους «ηθική», γεγονός που, εν προκειμένω, λειτούργησε θετικά για την ομαλή επανένταξη των αιχμάλωτων

⁴⁹⁴ Για την απόφαση πολλών αιχμάλωτων γυναικών που κρατούνταν στην Πελοπόννησο να ακολουθήσουν τους κυρίους τους στην Αίγυπτο και για τις αιτίες που τις οδηγούσαν σε αυτή την 'επιλογή' με τις κοινωνικές και ανθρωπολογικές της προεκτάσεις· βλ. του ιδίου, *Islamisations et christianisations dans le Péloponnèse*, ό. π., σ. 415- 418· βλ. σχετικά και Πεπονάκης, *Κρήτες αιχμάλωτοι*, ό. π. σ. 175· Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, ό. π., τ. Ε', σ. 518, 522, 523.

⁴⁹⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ιστορία της Κορνηλίας Ροΐδου–Ροδοκανάκη· βλ. Ανδρεάδης, «Κορνηλία Δ. Ροΐδου, το γένος Ροδοκανάκη», ό. π., σ. 18-25· Βλ. επίσης, Παράρτημα εγγράφων αρ. 1/α.

⁴⁹⁶ Ο Αντ. Χαροκόπος περιγράφει την αναγεννητική πνευματική ατμόσφαιρα, που χαρακτήριζε τη ζωή και τους Έλληνες της Χίου πριν από την καταστροφή, τονίζοντας ότι: «Οι Χίοι, οι έμποροι και οι της διασποράς πρώτοι, ήσαν γνώσται του πνευματικού κινήματος στον ευρωπαϊκό και στον ελληνικό χώρο λόγω της εμπορικής τους δραστηριότητας»· Χαροκόπος, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου*, ό. π., σ. 135.

γυναικών στη χιακή κοινωνία. Την ίδια τακτική ακολούθησαν η χιακή Πολιτεία και η Εκκλησία.

Οπωσδήποτε υπήρχε διαφορά ανάμεσα στις εύπορες γυναίκες, οι οποίες κατά τον επαναπατρισμό τους ζούσαν προστατευμένες στο ασφαλές περιβάλλον που τους εξασφάλιζαν οι οικείοι τους στη Χίο ή στο εξωτερικό και στις γυναίκες της λαϊκής τάξης, που έπρεπε να ανασυγκροτήσουν τα οικογενειακά ερείπια, να βγουν στη βιοπάλη και συχνά να αναθρέψουν μόνες τα παιδιά τους, μην έχοντας κανένα οικονομικό πόρο. Πολλές φορές μάλιστα έπρεπε να διεκδικήσουν την πατρική περιουσία, που διάφοροι επιτήδειοι είχαν οικειοποιηθεί, εποφελούμενοι από τη μακροχρόνια απουσία τους και να εμπλακούν σε εξαντλητικούς δικαστικούς αγώνες. Άλλοτε πάλι, επιδίδονταν οι ίδιες στην αναζήτηση και εξαγορά των αιχμάλωτων παιδιών ή αδελφών τους. Η χιακή πολιτεία, ακόμη και αν δε διέκειτο αρνητικά απέναντι στις γυναίκες αυτές, δεν είχε, μετά την καταστροφή, τους απαραίτητους πόρους για να τις περιθάλψει και να τις ενισχύσει οικονομικά. Έτσι, οι αιχμάλωτες Χίες επιστρέφοντας στον τόπο τους, δεν ήξεραν τι θα συναντήσουν και πώς θα έχει διαμορφωθεί η ζωή τους. Με βάση τα στοιχεία αυτά μπορούμε να ερμηνεύσουμε τον δισταγμό ορισμένων γυναικών να γυρίσουν στην πατρίδα.

Ωστόσο, κατά την έρευνά μας, επιβεβαιώθηκε η αρχική μας αίσθηση ότι το σωζόμενο πρωτογενές αρχειακό υλικό δεν επαρκεί προκειμένου να εξάγουμε ασφαλή συμπεράσματα για τις συνθήκες διαβίωσης των γυναικών μετά τον επαναπατρισμό τους. Δε μπορούμε φυσικά να θεωρήσουμε ότι οι πρώην αιχμάλωτες δε θα αντιμετώπισαν και αρνητικές συμπεριφορές, ή ότι θα εξέλειπε τελείως ή καχυποψία και η δυσκολία στις κοινωνικές συναναστροφές, δεδομένου ότι και οι ίδιες θα χρειάζονταν χρόνο για την προσαρμογή τους και την απαλλαγή από τις συνήθειες του 'ξένου' οθωμανικού περιβάλλοντος, στο οποίο ζούσαν μέχρι την απελευθέρωσή τους.

Μπορούμε μάλιστα να υποθέσουμε ότι, για ορισμένες τουλάχιστον γυναίκες που είχαν αιχμαλωτιστεί σε πολύ μικρή ηλικία, το περιβάλλον της πατρίδας θα ήταν αρχικά 'ξένο' και ότι θα απαιτούνταν κάποιος χρόνος προκειμένου να ενσωματωθούν πάλι σε αυτό. Πάντως, το εθμικό δίκαιο λειτούργησε χωρίς προκαταλήψεις, όπως φαίνεται σε ορισμένα έγγραφα που έχουν διασωθεί και αφορούν κυρίως την απόδοση της κληρονομικής μερίδας σε εξισλαμισθείσες Χίες. Στα έγγραφα αυτά (προικώα, διαθήκες κ.λ.π.) δεν παρουσιάζονται ιδιαίτερες δυσκολίες στην απόδοση δικαίου. Οι αντεκδικίσεις που συχνά εμφανίζονταν, δεν αφορούσαν μόνο τους εξισλαμισθέντες

πρώην αιχμαλώτους, αλλά όλους αυτούς, οι οποίοι, λόγω της μακροχρόνιας απουσίας τους εξαιτίας των γεγονότων, όταν επανήλθαν, έπεσαν θύματα καταχραστών και καιροσκόπων.⁴⁹⁷

Εάν λάβει κάποιος υπ' όψιν τα αυστηρά χριστιανικά ήθη εκείνης της εποχής και τη θρησκευτική αγωγή των Χίων, θα μπορούσε να υποθέσει πως, το γεγονός ότι οι αιχμάλωτες είχαν συνάψει σχέσεις με Οθωμανούς, ακόμη και χωρίς τη θέλησή τους, καθώς και το ότι πολλές είχαν εξαναγκαστεί να αλλάξουν την πίστη τους, οπωσδήποτε θα είχε κάποια αρνητική επίδραση στο ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον του νησιού, όχι όμως μέχρι του σημείου της 'ενοχοποίησής' τους. Διότι, αν δεχθούμε κάτι τέτοιο, θα έπρεπε να κατηγορηθούν συλλήβδην όλες οι νέες γυναίκες, καθώς, ως γνωστόν, στο νησί παρέμειναν ελάχιστες και αυτές ηλικιωμένες.

Επομένως, οι γυναίκες σε ηλικία γάμου ήταν, κατά κύριο λόγο, οι πρώην αιχμάλωτες που είχαν απολυτρωθεί και επέστρεψαν και όσες γυναίκες είχαν διαφύγει σε άλλα μέρη της Ελλάδος και επαναπατρίστηκαν. Επιπλέον, εκτός από τις γυναίκες, θα έπρεπε να κατηγορηθούν και οι σύζυγοί τους που τις δέχονταν πίσω ή οι μελλοντικοί σύζυγοι, καθώς και η Δημογεροντία, η οποία λειτούργησε υποστηρικτικά, όταν μετά το 1832, σταδικά, επανέκτησε τις αρμοδιότητές της,⁴⁹⁸ αλλά και η Εκκλησία, που τις αποδεχόταν στους κόλπους της. Άρα, θα ενοχοποιούνταν μία ολόκληρη κοινωνία, κάτι που σε καμία περίπτωση δε γνωρίζουμε να συνέβη.

Σχετικά με τα νεαρά αγόρια που επαναπατρίζονταν δεν υπάρχει καμία αναφορά στις πηγές που να αποδεικνύει ότι υπήρχε προκατάληψη απέναντί τους, εξαιτίας του ότι είχαν ασπαστεί τον μωαμεθανισμό. Αντίθετα μάλιστα, κατά την αναζήτησή τους, οι γονείς ή οι συγγενείς τους απεγνωσμένα ζητούσαν βοήθεια για να τα απελευθερώσουν, αν και συχνά γνώριζαν, όπως φαίνεται σε επιστολές συγγενών προς τους αρμόδιους, ότι είχαν εξαναγκαστεί να γίνουν μουσουλμάνοι.⁴⁹⁹ Ούτε και στην περίπτωση των παιδιών ο εξισλαμισμός αποτελούσε κοινωνικό στίγμα, καθώς το νεαρό της ηλικίας, ο φόβος, ή η απουσία μνήμης στα πολύ μικρά παιδιά, αλλά και η άγνοια δικαιολογούσαν απόλυτα τη στάση τους. Στις μαρτυρίες αναφέρονται

⁴⁹⁷ Για τις δυσκολίες πάσης φύσεως που αντιμετώπισαν οι Χίοι κατά τον επαναπατρισμό τους βλ. στο παρόν πόνημα, σ. 212-216, καθώς και τις υποσημειώσεις των σελίδων αυτών. (Μέρος 2^ο – Κεφάλαιο 3^ο).

⁴⁹⁸ Ψαρρού, «Η Διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822 και ο Ι. Ψυχάρης», ό.π., σ. 68.

⁴⁹⁹ *Χιακόν Αρχεῖον*, τ. Β', ό.π., σ. 305-306. Περιπτώσεις εξισλαμισμένων Χίων βλ. στο Παϊδούσης, «Μαρτυρίες από τη Σφαγή της Χίου», ΧΕ, τ.11/τχ.31, ό.π., σ. 39.

πολλές περιπτώσεις παιδιών, τα οποία αιχμαλωτίστηκαν βρέφη ή νήπια και είχαν ξεχάσει τη μητρική γλώσσα. Κάποια από αυτά επέστρεψαν στην πατρίδα, μεγάλα πλέον, έχοντας υιοθετήσει τα ήθη και τις συνήθειες των Οθωμανών, χωρίς να είναι σε θέση να αναγνωρίσουν ούτε τους ίδιους τους τους γονείς. Εκείνοι όμως πάντα τα νοσταλγούσαν, τα περίμεναν και, όταν αυτά επέστρεφαν, τα αντιμετώπιζαν με αγάπη και τους άνοιγαν την αγκαλιά τους.⁵⁰⁰

Ένα τέτοιο παραδείγμα στοργικής υποδοχής από την οικογένειά του αποτελεί ο εξισλαμισμένος αιχμάλωτος Ανδρέας Νομικός, αδελφός της Αργεντούς Νομικού, συζύγου του Αργυρίου Καράβα, ο οποίος επέστρεψε στο σπίτι του στον Κάμπο της Χίου για να επισκεφθεί τους οικείους του, ως Οθωμανός πλέον αξιωματούχος, μετά από πολλά χρόνια παραμονής στην Κωνσταντινούπολη. Όταν η μητέρα του, η οποία τον υποδέχθηκε πολύ θερμά, τον είδε να προσεύχεται γονατιστός, κατά τη μουσουλμανική συνήθεια, πέθανε από καρδιακή ανακοπή.⁵⁰¹

Την πραγματική αυτή ιστορία μάς αφηγήθηκε λεπτομερώς η απόγονός του Λία Καράβα, η οποία μας επέτρεψε να φωτογραφίσουμε τον πίνακα που φυλάσσει στην οικία της και εικονίζει τον πρόγονό της με την οθωμανική στολή και τα παράσημα, κειμήλιο, το οποίο όλα αυτά τα χρόνια η οικογένεια διαφύλαξε ευλαβικά. Πίσω από το πορτρέτο, που είναι ζωγραφισμένο σε ξύλο, υπάρχει ιδιόγραφο σημείωμα συγγενούς της οικογένειας που αναφέρει τα στοιχεία της ταυτότητας του εικονιζομένου. (Βλ. Παράρτημα εικόνων, αρ. 6). Η αποδοχή που επέδειξε η συγκεκριμένη οικογένεια προς τον εξισλαμισμένο πρόγονο, τον οποίο μνημονεύει σε κάθε ευκαιρία, είναι δηλωτική της στάσης που κράτησαν πολλοί από τους επιγόνους έναντι των εξισλαμισμένων προγόνων τους.

⁵⁰⁰ Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα του εξισλαμισμένου γιου του ιερέα Αντωνίου Μηνά Ροβύθη, που αναφέραμε και προγενέστερα, ο οποίος επιστρέφει στην οικογένειά του μετά από 20 χρόνια, έχοντας ξεχάσει τη μητρική του γλώσσα. Ο ιερέας τον δέχεται με ανοιχτή αγκαλιά, δε παύει όμως να εκφράζει το παράπονό του: «Εγώ, λειτουργός του Υψίστου και να έχω γιο Τούρκο! Θέε μου φώτισέ τον να αρνηθή την παλαιάν εκείνην πλάνην και έμπλησον αυτόν της εις σε πίστεως και ελπίδος και αγάπης». Τελικά, κατορθώνει να τον μεταστρέψει· Βασιλάκης, *Το Λεύκωμα του Βροντάδου*, ό. π., σ. 46.

⁵⁰¹ Η κυρία Λία Καράβα μας διηγήθηκε όσα γνωρίζει για την ιστορία του εξισλαμισμένου συγγενή της Ανδρέα Νομικού. Ο Ανδρέας αιχμαλωτίστηκε στη σφαγή σε πολύ μικρή ηλικία. Ο ίδιος προερχόταν από μία πολύ εύπορη οικογένεια του Κάμπου. Όταν ξεκίνησαν οι σφαγές, η παραμάνα του, για να τον προστατεύσει, έδωσε γύρω από τη μέση του παιδιού ένα μαντήλι και έκρυψε μέσα σε αυτό πολλά κοσμήματα και οικογενειακά κειμήλια, ώστε, όταν συλληφεί από τους Τούρκους, αυτοί να αντιληφθούν ότι ανήκει σε εύπορη οικογένεια και να τον καλομεταχειρισθούν και επιπλέον, να επιδιώξουν την εξαγορά του. Το υψηλό αντίτιμο εξαγοράς θα του εξασφάλιζε, ενδεχομένως, την επιστροφή στην πατρίδα. Σε κάποια από τα κειμήλια, που το παιδί έφερε επάνω του, αναγραφόταν το οικογενειακό του όνομα και έτσι ο ίδιος γνώριζε την καταγωγή του και μετά από χρόνια, ως Οθωμανός αξιωματούχος πλέον, επισκέφθηκε την οικογένειά του στον Κάμπο.

Ωστόσο, όπως προαναφέραμε, δε μπορεί η χιακή κοινωνία να μην εξεδήλωσε καμία απολύτως προκατάληψη ή καχυποψία απέναντι στους εξισλαμισθέντες. Στο σημείο αυτό οφείλουμε να διαχωρίσουμε το εκκλησιαστικό και πολιτειακό πλαίσιο από το καθαρά κοινωνικό. Ότι θα υπήρχε μία κάποια επιφυλακτικότητα και αμηχανία στη συναναστροφή ή ακόμη και δυσκολία στην αποδοχή, μπορούμε να το εικάσουμε από το γεγονός ότι και σήμερα, μετά από τόσα χρόνια, ορισμένοι απόγονοι ατόμων που εξισλαμίστηκαν αρνούνται πεισματικά να μιλήσουν γι' αυτό το γεγονός και το θεωρούν 'ταμπού', μία μελανή κηλίδα στην ιστορία της οικογένειάς τους. Σύγχρονοι μελετητές της τοπικής ιστορίας και Χίοι ιστοριοδίφες, που έχουν συντάξει καταλόγους εξισλαμισμένων συγχωριανών τους και τους έχουν δημοσιεύσει, μας αποκάλυψαν ότι βρέθηκαν αντιμέτωποι με την άρνηση ορισμένων συγγενών να δώσουν πληροφορίες για τους εξισλαμισμένους προγόνους τους, τις οποίες γνώριζαν, φοβούμενοι την κοινή γνώμη ή το διασυρμό της οικογένειάς.⁵⁰²

Κάποιοι από τους απογόνους εξισλαμισθέντων με τους οποίους ήρθαμε και εμείς σε επαφή, σε πολύ προχωρημένη πλέον ηλικία, μας είπαν ότι δε θέλουν να μιλήσουν, διότι φοβούνται για την τύχη των παιδιών τους ή μήπως και οι ίδιοι τιμωρηθούν. Επειδή ένας τέτοιος φόβος είναι εντελώς παράλογος και αδικαιολόγητος στην εποχή μας, θεωρούμε ότι στην ψυχή των ατόμων αυτών –οι οποίοι ήταν υπερήλικες στην πλειοψηφία τους– εμφώλευαν κατάλοιπα προηγούμενων εποχών, που ενδεχομένως τους μετέφεραν οι πρόγονοί τους, οι οποίοι θα θεωρούσαν ως κοινωνικό στιγματισμό την ύπαρξη εξισλαμισμένων στην οικογένειά.

Συνεπώς, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι, εφόσον ακόμη και σήμερα, μετά από τόσα χρόνια, το θέμα του εξισλαμισμού αποτελεί 'ταμπού' για κάποιους συγγενείς εξισλαμισμένων, κατά την εποχή στην οποία αναφερόμαστε οπωσδήποτε θα δημιουργούσε στους ίδιους τους αιχμαλώτους ένα αίσθημα μειονεξίας και ντροπής και στον κοινωνικό περίγυρο μία κάποια προκατάληψη ή έστω επιφύλαξη.⁵⁰³ Όμως, η

⁵⁰² Ο Μελαχροινούδης δημοσιεύει μία ενδιαφέρουσα μελέτη για τους σκλαβωμένους και εξισλαμισμένους Χίους του χωριού Καλλιμασιά: Μελαχροινούδης, *Η Καλλιμασιά της Χίου, ό. π.*, σ. 298-306· βλ. επίσης, του ίδιου, «Από την Ιστορία μας: αιχμαλωτισμένοι και εξισλαμισθέντες Θολοποταμούσοι», εφ. *Σκίνος*, αρ. φύλλου 16 (49), (Σεπτ. 1998), σ. 18-19, καθώς επίσης, του ίδιου, «Από την Ιστορία μας: αιχμαλωτισμένοι και εξισλαμισθέντες Θολοποταμούσοι», εφ. *Σκίνος*, αρ. φύλλου 17 (50), (Νοέμ. 1998), σ. 8.

⁵⁰³ Αν λάβουμε υπόψη μας την αντίδραση των γηγενών Ελλήνων απέναντι στους Έλληνες πρόσφυγες σε άλλες ιστορικές στιγμές, όπως π.χ. απέναντι στους Μικρασιάτες Έλληνες το 1922, στους Ποντίους μετά τον ξεριζωμό του (1919-1923), στους Κωνσταντινοπολίτες μετά τα Σεπτεμβριανά του 1955, θα δούμε ότι η προκατάληψη ποτέ δεν εξέλειπε. 'Τουρκόσποροι' αποκαλούνται μέχρι σήμερα. Ο πρωταγωνιστής του διηγήματος της Μαρίας Ιορδανίδου, *Ματωμένα Χώματα*, Μανώλης Αξιώτης, στην

χιακή Πολιτεία και η Εκκλησία έδρασαν συνετά και από κοινού, λειτουργώντας προστατευτικά και δίκαια, ως όφειλαν.

Επανερχόμενοι στο ζήτημα της απολύτρωσης των Χίων αιχμαλώτων, θεωρούμε χρέος μας, στο σημείο αυτό, να τονίσουμε, για μία ακόμη φορά, την πολύτιμη συνεισφορά σοφού Χίου διδασκάλου Αδαμαντίου Κοραή. Ο ίδιος, ερωτομανής της ελευθερίας, όπως έχει αποδείξει με τη στάση ζωής του και υπέρμαχος των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων που η Γαλλική Επανάσταση είχε φέρει στο φως λίγα χρόνια πριν, αν και σε μεγάλη πλέον ηλικία, δε θα σταματήσει να μάχεται για τη Χίο και για τους αιχμαλώτους συμπατριώτες του. Οι εκκλήσεις του προς στις ξένες Κυβερνήσεις για διπλωματικές παρεμβάσεις και συνεννοήσεις με την Υψηλή Πύλη και η αδιάλειπτη αλληλογραφία του με Έλληνες διαμεσολαβητές και ξένους διπλωμάτες, αλλά και με τους απανταχού ευπόρους Χίους, για την εξαγορά των Χίων αιχμαλώτων, καταδεικνύουν ότι η άοκνη και γνήσια πατριωτική του φύση επαγρυπνεί και μάχεται για την απολύτρωση των Χίων αδελφών του.⁵⁰⁴

αυτοβιογραφία του, δηλώνει με πικρία: «Ο ελληνικός πληθυσμός, στη συντριπτική του πλειοψηφία, μας υποδέχθηκε με εχθρότητα. Στην Τουρκία είχαμε τη διακριτική σφραγίδα του γκιαούρ (άπιστοι), η οποία τώρα αντικαταστάθηκε από την ταπεινωτική σφραγίδα του πρόσφυγα. Τουρκόσπορους και παληοπρόσφυγους μας αποκαλούσαν». Μανώλης Αξιώτης, *Εγώ, ο Μανώλης Αξιώτης. Η περιπετιώδης ζωή του ήρωα των 'Ματωμένων χωμάτων'*, εκδ. Μπαλτά, Αθήνα 2016, σ. 200.

⁵⁰⁴ Βλ. Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραής», χφ. υπ' αριθμ. 500. «Κοραής Αδαμάντιος. Επιστολή προς τον Βαρβάκη και το σχέδιον της αυτής επιστολής», σελίδες 2· Παράρτημα εγγράφων αρ. 5. Πρόκειται για δύο επιστολές του Αδαμαντίου Κοραή προς τον Βαρβάκη, σταλμένες από το Παρίσι, τον Ιούλιο του 1822. Στην πρώτη επιστολή, με ημερομηνία 11. 7. 1822, ο Κοραής, αφού ευχαριστεί τον Βαρβάκη για όσα έχει προσφέρει στην Ελλάδα, τον καλεί να συνεχίσει το έργο του αυτό και μετά τα γεγονότα του 1822. Συγκεκριμένα, τον προτρέπει ' ν' ανοίξη τους θυσσαυρούς του εις απολύτρωσιν αιχμαλώτων Χίων· να μεριμνήσει ο ίδιος και άλλοι εύποροι φίλοι του, Χίοι και μη, για την εξαγορά των αιχμαλώτων που βρίσκονται στα χέρια των Τούρκων, ώστε να σωθούν από την πορνεία, τον εξισλαμισμό και τον εκτουρκισμό. Η δεύτερη επιστολή, χρονολογημένη στις 18. 7. 1822, που είναι το 'ίσον' της πρώτης, συνοδεύεται από σύντομο σημείωμα, όπου ο Χιώτης λόγιος τον παρακαλεί: «να παρηγορήσης την συμφοράν της Χίου». Ο Βαρβάκης δε δείχνει αυτή τη φορά να συμμερίζεται την αγωνία του Κοραή, όπως φαίνεται από την αρνητική του απάντηση, στις 22. 8. 1822, προβάλλοντας την εξής δικαιολογία: «Το μεν πνεύμα πρόθυμον η δε σαρξ ασθενής». Πολύ συγκινητική είναι η προσπάθεια του Κοραή να κάμψει τη διστακτικότητα του Βαρβάκη σε επόμενη επιστολή του· «δευτέραν έκκλησιν γοερωτάτην», όπως την αποκαλεί: «Το πνεύμα έστι το ζωοποιούν, η σαρξ ουκ ωφελεί ουδέν», του απαντά ο Κοραής. Στη συνέχεια, του ζητά να προσφέρει στην πατρίδα μία παλαιότερη χρηματική χορηγία προς τον ίδιο, που ο Βαρβάκης του είχε υποσχεθεί και εκείνος την είχε αρνηθεί: «Ταύτα λοιπόν τα αργύρια τα ζητώ τώρα δια τους αιχμαλώτους αδελφούς μας, και στείλε τα εις τον φίλον Κοντόσταυλον, έως να ετοιμάσης την μεγαλυτέραν βοήθειαν, αν είναι δυνατόν, από την περιουσίαν σου και από άλλους φίλους». Η Αικατερίνη Κουμαριανού σχολιάζει ως εξής αυτές τις επιστολές του Κοραή προς τον Βαρβάκη και την αγωνιώδη προσπάθειά του να τον πείσει να σταθεί αρωγός στην υπόθεση της Χίου προσφέροντας χρήματα για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων: «Το προσωπικό του κύρος, την διπλωματία, αλλά και την μαγική του γραφίδα χρειάσθηκε να επιστρατεύσει ο Κοραής στην προσπάθειά του να πείσει τον Ιω. Βαρβάκη να έλθει αρωγός στην υπόθεση της Χίου». Και προσθέτει: «Ο Κοραής φαίνεται αποφασισμένος να μην αφήσει στον Βαρβάκη δυνατότητες υπεκφυγών». Κουμαριανού, «Κοραής και Χίος: Τα γεγονότα του 1822», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»*, (Χίος 11-15 Μαΐου 1983), τ. Β', Αθήνα 1985, σ. 294-297 κ. εξ. Αξίζει να σημειωθεί και η δυσaréσκεια του Κοραή προς το πρόσωπο του Καποδίστρια, η οποία, ως

Ιδιαίτερος πρέπει να εξάρουμε τη στάση του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος έπαιξε καθοριστικό ρόλο, όπως θα δούμε στη συνέχεια, στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων της Ελληνικής Επανάστασης. Με τις διπλωματικές του ενέργειες και την οικονομική στήριξη, στο μέτρο του δυνατού, που παρείχε στους συγγενείς των αιχμαλώτων, με τη συμβολή του στην αφύπνιση του φιλελληνικού αισθήματος και κυρίως με την ηθική συμπαράσταση και την πατρική αγάπη που επέδειξε στους αιχμαλώτους και ιδιαίτερα στα παιδιά, θεωρείται ο άνθρωπος εκείνος, ο οποίος δημιούργησε τις προϋποθέσεις και άνοιξε το δρόμο για την επίλυση του ανθρωπιστικού αυτού ζητήματος.

Επιστρατεύοντας, όχι μόνο την τεράστια διπλωματική του εμπειρία, αλλά και την ανθρώπινη ευαισθησία που τον διέκρινε, έπραξε ό,τι ήταν δυνατόν για την απολύτρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων και αργότερα για την επίλυση του ακανθώδους προσφυγικού ζητήματος που ταλάνισε την Ελλάδα. Οι χαρακτηρισμοί που του αποδίδουν οι συγγενείς των αιχμαλώτων στις εκατοντάδες επιστολές τους για οικονομική συνδρομή, οι οποίες αποπνέουν συγκίνηση και θαυμασμό και ο σεβασμός και η ευγνωμοσύνη τους προς το πρόσωπό του, είναι οι πιο ακλόνητες αποδείξεις της ακάματης και ανεκτίμητης προσφοράς του.⁵⁰⁵

ένα βαθμό, τροφοδοτήθηκε από την αδυναμία του Κυβερνήτη να στηρίξει τη νέα απελευθερωτική προσπάθεια της Χίου το 1827, λόγω των τεράστιων εσωτερικών και οικονομικών προβλημάτων που αντιμετώπιζε. Η δυσαρέσκεια αυτή κορυφώθηκε με τη συγγραφή λιβέλλων εναντίον του Κυβερνήτη. Απόστολος Δασκαλάκης, *Κοραΐς και Καποδίστριας. Οι κατά του Κυβερνήτου λίβελλοι*, εκδ. Λαβύρινθος, Αθήνα 2018, σ. 25-26. (α΄ έκδοση 1958).

⁵⁰⁵ Από τις εκατοντάδες επιστολές, επιλέξαμε ενδεικτικά τρεις, στις οποίες διαφαίνεται ο σεβασμός και η εμπιστοσύνη προς το πρόσωπο του Κυβερνήτη. α) Η Γιαγκούλα του Νικολάου Ζουλώτα αναζητά τις δύο κόρες της, τη δεκαεξάχρονη Φράγκα και την δεκατετράχρονη Μαρία, οι οποίες αιχμαλωτίστηκαν στη σφαγή της Χίου και βρίσκονταν στην Κωνσταντινούπολη, σε έναν Τούρκο, ονόματι Χατζή Σεΐτη. Η μητέρα τους προσφεύγει στον Κυβερνήτη για βοήθεια λέγοντας: «Σκοπεύω να απέλθω εικός προς αναζήτησιν αυτών, επικαλουμένη μετά δακρύων την φιλευσπλαχνίαν της Υψηλής Εξουχότητας· δια να προνοήση και δι' αυτάς ως επρονόησε δια την λύτρωσιν τσοσούτων άλλων ψυχών και να παρηγορήση την πάσχουσαν αθώτητα της χηρείας και ορφανείας. Ο δε Θεός οικτίρμων θέλει την αντάμουσή σας εν τω νυν αιώνι και εν τω μέλλοντι. Με βαθύτατον σέβας Γιαγκούλα του Νικολάου Ζουλώτα». ΑΥΕ, Φ. 60/1ε, 1830 (Αιχμάλωτοι νήσων Αιγαίου – Κρήτης – Χίου - Ψαρρών – Μ. Ασίας). Εν Ναυπλίω 23 Νοεμβρίου 1830. Οπισθόφυλλο υπ' αριθμ. 1986· Βλ. Παράρτημα αρ. 2/α. β) Οι Χίοι της Ερμούπολης, στην επιστολή τους προς τον Κυβερνήτη, τον οποίο παρακαλούν να συμβάλει στην απολύτρωση των συμπατριωτών τους, τον αποκαλούν «κηδεμόνα και πατέρα του ελληνικού λαού». ΑΥΕ, Φ. 60/1ε, 10.02.1830, άνευ Πρωτοκόλλου· Βλ. Παράρτημα αρ. 5· γ) Ο πατέρας της Ψαριανής αιχμαλώτου Μαρίας του Μπερίνου, Μανώλης, κλείνει την επιστολή του προς τον Κυβερνήτη, την οποία του αποστέλλει για να ζητήσει χρήματα για την απολύτρωση της κόρης του που βρίσκεται στην Αλβανία, με τα εξής λόγια: «Αφίεμαι εις την φιλόφρονον και έμφυτον καλοκαρδίαν σας. Με σέβας βαθύτατον, Μανώλης του Μπερίνου. Εν Ναυπλίω 26 Ιουνίου 1830»· ΑΥΕ, Φ. 60/1ε, 1830, (Ψαριανοί Αιχμάλωτοι), έγγραφο υπ' αριθμ. 616. Ωστόσο, οι Χίοι της Ερμούπολης και κυρίως οι έμποροι, μετά τη δεύτερη καταστροφή της πατρίδας τους το 1827, αντιμετώπισαν με δυσπιστία και εχθρότητα τον Καποδίστρια, για λόγους που δε θα αναλύσουμε στην παρούσα μελέτη. Η στάση τους όμως αυτή, σε καμία περίπτωση δεν απηχούσε την αντίληψη των

δ. Ο απόηχος της αιχμαλωσίας των Χίων στη Δ. Ευρώπη, η ευαισθητοποίηση της κοινής γνώμης και ο ρόλος των Μ. Δυνάμεων στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων

Για την ευθύνη της Δύσης στη διαχείριση του θέματος των αιχμαλώτων, θα αρκεστούμε στις απόψεις των πρωταγωνιστών. Είναι γεγονός ότι οι Κυβερνήσεις της Ευρώπης αρχικά έμειναν αδρανείς στο δράμα των Χίων αιχμαλώτων και κινήθηκαν με μεγάλη καθυστέρηση, ακόμη και για τους αιχμαλώτους οι οποίοι βρίσκονταν στην υπηρεσία τους.⁵⁰⁶ Ο Καστάνης, έχοντας ο ίδιος βιώσει το δράμα της αιχμαλωσίας, αποδίδει, στην αυτοβιογραφία του, ευθύνες στη στάση του Σουλτάνου, αλλά και στην αμέτοχη Δύση, για τη σφαγή και την αιχμαλωσία των Χίων: «Μουσουλμάνοι και πολιτισμένοι Ευρωπαίοι ηνωμένοι έδωσαν ένα κράμα μοχθηρίας και επιδεξιότητος περισσότερο συγκλονιστικώς απ' ότι ο θόρυβος μιας απλής εκδικήσεως. Η χριστιανική εφευρετικότητα, όταν συνδυασθή με την μωαμεθανική βαρβαρότητα παράγει την αδυσώπητον κάθαρσιν όλων όσα είναι απαίσια εις τον άνθρωπον. Είναι αξιοθρήνητον το ότι τοιαύται χριστιανικά ενώσεις κακών ιδιοτήτων διαφορετικών εθνών εξεχύθησαν από την φιάλην της ασπλαχνίας επί των ουδετέρων Χίων».⁵⁰⁷

Ο ίδιος, αφού περιγράφει, πώς οι ξένοι διαμοίρασαν τον πλούτο της Χίου, αμέσως μετά την καταστροφή της, τονίζει την έλλειψη φιλανθρωπίας προς τους αιχμαλώτους: «Έτσι, αφού οι Τούρκοι σκότωσαν τη Χίο, οι Ευρωπαίοι την έκοψαν κομμάτια! Εβραίοι, Φράγκοι και Αρμένιοι, οδηγούμενοι από τους προξένους, προχωρούσαν σα στρατεύματα συνενόχων για να βγάλουν τον Τούρκο από τα σχέδιά του και να πάρουν μέρος από τα κέρδη του. Ω, τρομερή οπτασία της ανθρώπινης και κοσμοπολίτικης κακοποίησης! Ωραία Χίος! Νεκρή όπως είσαι, έχεις περισσότερη γλυκιά ουσία αποταμιευμένη και από τα μεγαλύτερα κράτη! {...} Η τυραννία και η φιλαργυρία απογύμνωσαν τη Χίο από κάθε ίχνος ζωής και ομορφιάς από τις οποίες κάποτε έσφυζε. Την στέρησαν από κάθε γήινο αγαθό για ελευθερία συνείδησης και ποιο ήταν το κέρδος; Τίποτε άλλο εκτός από την απώλεια βοήθειας από τις

υπολοίπων Χίων, οι οποίοι ήταν πεπεισμένοι ότι ο Κυβερνήτης κατέβαλλε υπεράνθρωπες προσπάθειες για να επιλύσει το τεράστιο θέμα των αιχμαλώτων του Αγώνα και των προσφύγων αργότερα, με τον πλέον δίκαιο τρόπο· Βακαλόπουλος, *Πρόσφυγες, ό. π.*, σ.121-125 κ.εξ.

⁵⁰⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η αιχμαλωσία της οικογένειας του Κωνσταντίνου Σαλονικιού, προξένου της Δανιμαρκίας, ο οποίος ανασκολοπίστηκε τρεις ημέρες μετά τον θάνατο των Χίων ομήρων και του Μητροπολίτη Πλάτωνος. «Η δε ατυχής οικογένεια του Σαλονικιού επωλήθη εις Τύνιδα και μετά πολλά έτη εξηγοράσθη υπό του βασιλέως της Δανιμαρκίας, ος ουδέν ίχνος ικανοποιήσεως έλαβεν {...}»· Ζολώτας, τ. Γ'/τχ. β', *ό. π.*, σ, 534.

⁵⁰⁷ Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της Επαναστάσεως της Χίου, ό. π.*, σ. 178.

χριστιανικές χώρες, οι οποίες δεν έπρεπε να αρνηθούν την κοινή φιλανθρωπία».⁵⁰⁸ Η ‘υπεροψία’ των Χίων, για την οποία είχαν τόσο κατηγορηθεί από τους υπόλοιπους Έλληνες, αλλά και η πικρία είναι έκδηλες στα λόγια του Καστάνη: «Δεν καταδικάζω τους ρωμαϊζόντες Χριστιανούς γιατί κερδοσκόπησαν μόνο από τα σκουπίδια μας, αλλά γιατί παρότρυναν τους Τούρκους να καταστρέψουν όσους τοίχους των ελληνικών οικοδομημάτων δεν είχαν καταστραφεί από τις φλόγες».⁵⁰⁹

Οι «Times» (17/29 Ιουνίου 1822), με αφορμή τη θανάτωση με ανασκολοπισμό των διακεκριμένων Χίων εμπόρων στην Κωνσταντινούπολη, οι οποίοι βρίσκονταν υπό Βρετανική προστασία, δημοσιεύουν τη συζήτηση στη Βουλή των Κοινοτήτων (16/28 Ιουνίου 1822), με επερωτήσεις των W. Smith και Sir James Macintosh προς τον μαρκήσιο του Londonderry, ζητώντας του εξηγήσεις για τη στάση της Βρετανικής Κυβέρνησης σχετικά με το θέμα αυτό, αλλά και σχετικά με την αιχμαλωσία και την κακοποίηση των Χίων στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής.⁵¹⁰ Ο μαρκήσιος αρχικά αναφέρει στον Sir James Macintosh ότι: «Αν επεθύμει απάντησιν εις το επιχείρημα, έπρεπε να το υποβάλη εις άλλην ευκαιρίαν». Η άποψή του, που ακολουθεί, καταδεικνύει την αδράνεια της Κυβέρνησής του: «Τα άτομα αυτά (οι Χίοι έμποροι) δε θα ήτο δυνατόν να θεωρηθούν καθ’ οινδήποτε τρόπον ως διατελούντα υπό την προστασίαν της Βρετανικής Κυβερνήσεως, ώστε να ζητηθεί επέμβασις ημών κατά το δόγμα της προστασίας {...}· ως προς τους εκ Χίου ομήρους, δεν έχω επί του παρόντος επαρκείς πληροφορίας».⁵¹¹ Ωστόσο, η θανάτωση 207 διαπρεπών Χίων εμπόρων, εγκατεστημένων στη Σμύρνη, στην Κωνσταντινούπολη

⁵⁰⁸ Χριστόφορος Πλ. Καστάνης, *Ο Έλληνας Εξόριστος*, μτφρ. Χρήστος Γιατράκος, εκδ. Επικοινωνίες, Αθήνα 2001, σ. 86, 87. Ο Waddington αναφέρει χαρακτηριστικά ότι ο Ρώσος πρεσβευτής στην Πόλη, βαρόνος Στρογκανόφ, πρότεινε στον Άγγλο συνάδελφό του λόρδο Strangford κοινή δήλωση των πρεσβευτών, με σκοπό να κληθούν οι ευρωπαϊκές Αυλές να στείλουν στην Πόλη ναυτικές μοίρες για προστασία των χριστιανικών πληθυσμών, αλλά ο Strangford δεν το δέχθηκε· George Waddington, *A visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825, σ. 10· βλ. επίσης Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 144-145, βλ. και υποσημ. 288 σ. 144.

⁵⁰⁹ Καστάνης, *Ο Έλληνας Εξόριστος*, ό. π., σ. 87.

⁵¹⁰ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 166-168. Ο Sir James Macintosh δράττεται της ευκαιρίας για να επερωτήσει τον μαρκήσιο του Londonderry, «αν ανεφέρθη εις κανέν των τελευταίων εγγράφων, τα οποία έλαβεν, ότι αι αγοραί της Σμύρνης και της Κων/πόλεως ήταν πλήρεις αξιολυπήτων Ελληνίδων και Ελληνοπαιδών, προσφερομένων εις τας φιληδόνας ιδιοτροπίας των βαρβάρων Μωαμεθανών {...}». Ρωτάει, επίσης, «αν οι Υπουργοί δύνανται να παράσχουν εις το έθνος έκθεσιν τινά περί του νέου δουλεμπορίου, του καθιερωθέντος εσχάτως εν Ανατολή, αναξιοπαθών ενηλίκων χριστιανών θηλέων, υπό Κυβερνήσεως ενθαρρυνθείσης και υποστηριχθείσης υπό της Κυβερνήσεως της ελευθέρας και ανεπτυγμένης ταύτης χώρας»· *στο ίδιο*, σ. 167.

⁵¹¹ *Στο ίδιο*, σ. 167-168.

και στη Χίο, κινητοποιεί την κοινή γνώμη στην Ευρώπη, καθώς έχει άμεσο αντίκτυπο στο ευρωπαϊκό εμπόριο.⁵¹²

Το δράμα της αιχμαλωσίας των Χίων έχει πάρει μεγάλες διαστάσεις, όχι μόνο στην Ευρώπη, αλλά και στην Αμερική. Η πίεση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης είναι ισχυρή και δημιουργεί μία στροφή στις ευρωπαϊκές Κυβερνήσεις, καθώς το θέμα συζητείται πλέον στις Βουλές των ευρωπαϊκών κρατών.⁵¹³ Είναι αλήθεια ότι ο φιλελληνισμός άγγιξε πρώτα την καρδιά και τις συνειδήσεις των λαών της Ευρώπης και μετά τις Κυβερνήσεις τους και ‘υποχρέωσε’ τις Μεγάλες Δυνάμεις να λάβουν μέτρα υπέρ των ομόθρησκων Ελλήνων. Η Δύση, ανεκτική η ίδια στη δουλεία, όπως είδαμε, καθώς υπέθαλπε επί αιώνες το δουλεμπόριο των μαύρων της Αφρικής, δεν ευαισθητοποιήθηκε άμεσα.⁵¹⁴ Ύστερα όμως από το σάλο που προκάλεσαν στο αγγλικό Κοινοβούλιο οι σφαγές της Χίου και η τραγωδία των αιχμαλώτων και, υπό την πίεση της κοινής γνώμης, ο Strangford με διάβημα ζητά από την Υψηλή Πύλη πιο ανθρωπιστική μεταχείριση των Ελλήνων.⁵¹⁵ Όμως, η Πύλη αντιμετωπίζει χλευαστικά το διάβημα αυτό.

Ο επιτετραμμένος της Υψηλής Πύλης, Gianib εφέντης, κατηγορεί τη Δύση για υποκριτικό ενδιαφέρον και διγλωσσία και αντιμετωπίζει με αυστηρότητα και έκδηλη

⁵¹² Ο Γιούργαλις αναδημοσιεύει ονομαστικό κατάλογο 207 σφαγιασθέντων Χίων εμπόρων διεθνούς φήμης, εγκατεστημένων στην Κων/πολη, στη Σμύρνη, και στη Χίο, τον οποίο αρχικά είχε δημοσιεύσει ο Ιω. Δημάκης στη *Χιακή Επιθεώρηση*, με το εξής σχόλιο: «Η πράξη αυτή δεικνύει το μέγεθος της καταστροφής και (αποτελεί) μία εκ των σοβαρών αιτιών εις την μεταστροφήν των πνευμάτων των λαϊκών μαζών της Ευρώπης υπέρ του δικαίου του Ελληνικού Αγώνος». Γιούργαλις, «Οι υπό των Τούρκων εν Χίω απαχονισμοί κατά το έτος 1822», *ό. π.*, σ. 267 – 270· βλ., επίσης, Δημάκης, «Τα δραματικά γεγονότα της Χίου», *ό. π.*, σ. 175-176.

⁵¹³ Στη Βουλή των Κοινοτήτων (Δευτέρα 3 Ιουλίου 1822) ο Sir J. Mackintosh είπε, μεταξύ άλλων: «Μόνον σύγχρονος τις και άμεσος προσπάθεια απασών των δυνάμεων της Ευρώπης ηδύνατο να είναι αποτελεσματική, εν τω ζητήματι των ατυχών τούτων ανθρώπων». Γιούργαλις, «Άγνωστοι Μάρτυρες και Ήρωες του 1822 – Είντα Χιώτης είντα Σουλιώτης – Κόψε με Αγά μου ν’ αγιάσω», *ΧΕ*, τ. 9/τχ.27 (1971), σ. 154- 155· βλ., επίσης, *Χιακόν Αρχείο*, τ. Α΄, *ό. π.*, σ. 180, 181, 184.

⁵¹⁴ Η εφ. *Morning Chronicle* σε άρθρο της, στο φύλλο τής 14^{ης} /26^{ης} Ιουνίου 1822, το οποίο αναδημοσιεύει ο Βλαχογιάννης στο *Χιακό Αρχείο*, αποδίδει ευθύνες στη Βρετανία για τις ωμότητες των Τούρκων και μεταξύ άλλων αναφέρει την μεμονωμένη προσπάθεια του Άγγλου Wilberforces για την κατάργηση της δουλείας των μαύρων. Χαρακτηριστικό είναι το πικρό σχόλιο του ανώνυμου αρθρογράφου που αφορά τους Έλληνες: «Αλλά φαίνεται εσφάλημεν’ αι πηγαί των συμπαθειών των (εννοεί τους Ευρωπαίους) δεν ρέουσι δια τους Έλληνας». Στο *ίδιο*, τ. Α΄, *ό. π.*, σ. 123.

⁵¹⁵ Ο Στράγκφορντ μεταφέρει, με διπλωματικό τρόπο, στην Πύλη τη δυσaréσκεια της Δύσης για την αιχμαλωσία των Χίων, «κετεύων αυτόν (τον Gianib εφένδη) να λάβη υπ’ όψιν την δυσάρεστον εντύπωσιν η οποία ήθελε παραχθή εις την δημοσίαν γνώμην της Ευρώπης εκ της αυστηρότητος την οποίαν ήσκει η Πύλη εναντίον αθώων και αδυνάτων προσώπων ουδαμώς μετασχόντων της εξεγέρσεως και αξίων ελέους, ουχί εκδικήσεως της Κυβερνήσεως». Στο *ίδιο*, σ. 119. Ο ίδιος, σε επιστολή του προς τον μαρκήσιο του Λονδονδέρρυ (13/25 Μαΐου 1822), επισημαίνει: «Ο Gianib εφένδης απεδέχθη την παράκλησίν μου άνευ τινός σημείου στενοχωρίας, απήντησεν όμως ποιησάμενος παρατηρήσεις τινάς μη επιδεχομένας αντίρρησιν, αν και αυστηροτάτας». Στο *ίδιο*, σ. 119.

ειρωνεία την έκκληση για έλεος προς τους Χίους αιχμαλώτους. Η απάντησή του δίνει την πιο ακριβή και αξιόπιστη εικόνα της αιχμαλωσίας, όπως προκύπτει από τον μουσουλμανικό νόμο: «Οι αιχμάλωτοι, οι συλληφθέντες εις Χίον ήσαν καταδικασμένοι εις δουλείαν υπό των Μουσουλμανικών Νόμων και του θρησκευματος, όχι μη επιτρέποντος, αλλά επιβάλλοντος το μέτρον τούτον επί των συζύγων και των παιδων των εχθρών {...}. Η δουλεία είναι είδος τιμωρίας, και θα ήτο ακριβώς το αυτό εάν ελέγομεν ότι, δεν έχομεν το δικαίωμα να επιβάλλωμεν την ποινήν του θανάτου ή την ποινήν της μαστιγώσεως κατά των πταιστών, διότι δεν το επιτρέπουσιν αι Δυνάμεις της Ευρώπης {...}».⁵¹⁶

Ακολουθεί ένα σφοδρό 'κατηγορώ' προς τη Δύση και ειδικότερα προς την Αγγλία, η οποία ανέχεται τη δουλεία, όχι για θρησκευτικούς λόγους, αλλά για το κέρδος. Επισημαίνει δε την αντιφατικότητα των δυτικών Κυβερνήσεων και της Ρωσίας στο θέμα της δουλείας και τονίζει ότι η Πύλη, ως ανεξάρτητη Κυβέρνηση, έχει το δικαίωμα να πράττει κατά το δοκούν σε ζητήματα που αφορούν τους υπηκόους της, αδιαφορώντας για τις απόψεις των άλλων κρατών που δεν έχουν κανένα δικαίωμα παρέμβασης.⁵¹⁷

Η απάντηση του εκπροσώπου του Σουλτάνου αποτελεί, στην ουσία, ένα σφοδρό κατηγορητήριο εις βάρος της Δύσης. Αξίζει να παραθέσουμε ένα μικρό απόσπασμα: «Εάν αι δυνάμεις αύται επί τόσον χρόνο ηνέχθησαν το σταθερόν τούτο έθιμον του Τουρκικού Έθνους, ουδέ λέξιν δε επιδοκιμασίας εξήνεγκον κατ' αυτού επί τετρακόσια περίπου έτη, θα ήτο αληθώς παράξενον εάν αύται ήθελον αμφισβητήσει το δικαίωμα της Μουσουλμανικής Κυβερνήσεως και του Έθνους να πράττωσιν ό,τι έπραττον προ αμνημονεύτων χρόνων και το οποίον ήτο κατά την παρούσαν περίστασιν πλέον ή ποτέ δικαιολογημένον {...}».⁵¹⁸ Σχετικά με την Ρωσία, την οποία κατηγορεί για ανοχή στη δουλεία, επισημαίνει ότι: «ουδέποτε είχεν αποπειραθή να αναγκάση την Τουρκίαν εις κατάργησιν της δουλείας».⁵¹⁹ Παρόμοια απάντηση επιφυλάσσει και στον Πρώσο διερμηνέα, απεσταλμένο του Βαρόνου Millitz για το θέμα των αιχμαλώτων.⁵²⁰

⁵¹⁶ Στο ίδιο, σ. 120.

⁵¹⁷ Σιμόπουλος, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τ. Β', ό. π., σ. 136 – 137, βλ. και υποσημ. 204-βλ. επίσης, Gaston Isambert, *L' Indépendance Grecque et l' Europe*, Παρίσι 1900, σ. 143.

⁵¹⁸ *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', ό. π., σ. 119.

⁵¹⁹ Στο ίδιο, σ. 119-120.

⁵²⁰ Στο ίδιο, σ. 120.

Ο Walsh παρατηρεί με πικρία: «Η απαίσια προσβολή, η γινομένη εις τας ευρωπαϊκάς δυνάμεις με την δημοσίαν πώλησιν, την κτηνώδη κακομεταχείρισιν και υποχρεωτικήν εκτούρκευσιν τόσων χριστιανών επιτέλους εσταμάτησεν, όχι δι' επεμβάσεως χριστιανικής, αλλά μωαμεθανικής».⁵²¹ Αναφέρεται στην παρέμβαση της αδελφής του Σουλτάνου, Ασμά σουλτάνας, η οποία τιμώρησε τους υπαιτίους της σφαγής, ενώ απέρριψε με αποτροπιασμό και κατήγγειλε τους ανθρώπους οι οποίοι της πρόσφεραν ως δώρο 50 ωραιότατα κορίτσια από τη Χίο ως δούλες. Έτσι, «Η άδεια προς πώλησιν Χιωτών σκλάβων ανεκλήθη· και από την 19^η Ιουνίου δεν εξετέθησαν πλέον χριστιανοί σκλάβοι προς πώλησιν εις τους δημοσίους δρόμους και τας αγοράς».⁵²²

Μολαταύτα, σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να υποτιμηθεί ο ρόλος των Ευρωπαίων πολιτών στο ζήτημα της απολύτρωσης των Χίων αιχμαλώτων. Μεμονωμένα άτομα ή ομάδες οργανωμένες σε σωματεία, σπεύδουν να βοηθήσουν τους αιχμαλώτους προσφέροντάς τους άσυλο στις χώρες τους, φροντίδα, προστασία και κυρίως εκπαίδευση. Πολλές είναι οι προσπάθειες στήριξης του αγώνα απελευθέρωσης των αιχμαλώτων. Ιδιαίτερα συγκινητική είναι η έκκληση του αιδεσιμότατου εφημερίου του Chatteris Cambridgeshire Chatfield, η οποία δημοσιεύεται στην εφ. «Morning Post» (4/16 Αυγ. 1822).

Ο ίδιος, συγκλονισμένος από το δράμα της Χίου, προσπαθεί να αφυπνίσει το ποιμνιό του υπέρ της απολύτρωσης των Χίων αιχμαλώτων: «Αδελφοί Χριστιανοί, κάμνω έκκλησιν προς υμάς δια να λάβετε υπ' όψιν τους γέροντας Χίους! Χριστιαναί Κυρίαί, σκεφθήτε τας παρθένους! {...} Ζητούν την ευσπλαχνίαν σας· κάμνουν έκκλησιν προς σας δια να περισώσουν τους συγγενείς των από την αιχμαλωσίαν, τας συζύγους των από την ατίμωσιν, τα τέκνα των από δουλείαν χειροτέρα του θανάτου {...}. Μη τους παραδώσητε λοιπόν εις την ατίμωσιν, την εγκατάλειψιν, την απελπισίαν. Ας μην στρέψωμεν κωφόν ους εις την επιτακτικήν ταύτην έκκλησιν {...}. Η καρδιά των εξηγορασμένων αιχμαλώτων θα εκπέμπη τον αίον υπέρ των ελευθερωτών του θρόνου της θείας χάριτος».⁵²³ Έκκληση στον αγγλικό λαό για την

⁵²¹ Καιροφύλλας, «Οι σκλάβοι Χίοι εις την Κωνσταντινούπολιν», ό. π., σ. 224.

⁵²² Στο ίδιο, σ. 225.

⁵²³ *Χιακόν Αρχεión*, τ. Α', ό. π., σ. 214-215· επίσης, Γιούργαλις, «Άγνωστοι Μάρτυρες», ό. π., σ. 148-149, υποσημ. 2.

υπόθεση των Ελλήνων αιχμαλώτων απευθύνει και ο οσιολογιώτατος T. S. Hugues, η οποία δημοσιεύεται στο Λονδίνο, το 1822.⁵²⁴

Οι φιλανθρωπικές οργανώσεις της Ευρώπης⁵²⁵ έπαιξαν επίσης σημαντικό ρόλο δίνοντας έμφαση στην προστασία και στην εκπαίδευση των ορφανών της Χίου. Τα παιδιά αυτά μεταφέρονταν, με τις φροντίδες των φιλελληνικών συλλόγων, σε χώρες της δυτικής Ευρώπης και εντάσσονταν σε ειδικά σχολεία που προοριζόνταν αποκλειστικά για την εκπαίδευση των Ελληνοπαίδων, τα οποία λειτουργούσαν σε διάφορες πόλεις, όπως στη Βασιλεία και στο Μόναχο. Στη Γαλλία τη φροντίδα για τα ορφανά του Ελληνικού Αγώνα την είχαν αναλάβει, από κοινού, οι φιλελληνικοί σύνδεσμοι και η Société de la morale chretienne (Εταιρεία της Χριστιανικής Ηθικής), που είχε την έδρα της στο Παρίσι και στη Μασσαλία.

Όπως μας πληροφορούν σχετικές δημοσιεύσεις, έως το 1826 η φιλανθρωπική αυτή δράση εκδηλώνεται αποκλειστικά για τα παιδιά της Χίου, τα μόνα που είχαν βρεθεί στα διάφορα ευρωπαϊκά κέντρα, προερχόμενα από την Ανατολή. Αργότερα προστίθενται και άλλα ελληνόπουλα (κυρίως από το Μεσολόγγι), που τα εξαγόραζαν οι φιλελληνικές οργανώσεις και τα προωθούσαν στα ευρωπαϊκά κέντρα υποδοχής.⁵²⁶ Ο Ιω. Δημάκης, σε ειδική μελέτη του, κάνει εκτενή αναφορά στη δράση των ευρωπαϊκών οργανώσεων και ιδιαιτέρως στη Société de la morale chretienne, για την περίθαλψη και εκπαίδευση των ορφανών της Χίου.⁵²⁷ Η φιλάνθρωπη δράση των φιλελληνικών κύκλων της Ευρώπης ανακουφίζει τα ταλαιπωρημένα ορφανά της Χίου, προσφέροντάς τους φροντίδα, ασφάλεια, αλλά κυρίως μέλλον.

Μετά την καταστροφή, η ζωή ξαναβρίσκει, σιγά σιγά, τον κανονικό της ρυθμό. Ο Βαχίτ αποχωρεί σχεδόν αμέσως μετά τα γεγονότα, τη Δευτέρα στις 2 του

⁵²⁴ Δημάκης, «Η Σφαγή της Χίου. Η συμβολή στο φιλελληνικό κίνημα», *ό. π.*, σ. 32· βλ., επίσης, T.S. Hughes, *An address to the people of England*, *ό. π.*

⁵²⁵ Η Γαρδίκια επισημαίνει ότι οι περιγραφές των μαζικών συλλήψεων και πωλήσεων που συνόδευσαν την καταστροφή της Χίου και την έξοδο του Μεσολογγίου, προκάλεσαν τα φιλελεύθερα και φιλάνθρωπα αισθήματα της Ευρώπης και της Αμερικής, καθώς και την έμπρακτη αντίδρασή τους· Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Δουλεία και διπλωματία», *ό. π.*, σ. 46.

⁵²⁶ Δημάκης, «Η Σφαγή της Χίου», *ό. π.*, σ. 31-32.

⁵²⁷ Στο συγκεκριμένο άρθρο εκτίθενται οι περιπέτειες από τη σφαγή της Χίου και την αιχμαλωσία των ορφανών αδελφών Σαγρανδή, του Ματθαίου Παρέμπλη, της Αικατερίνης Απαλίρα, του Σταματίου και της Αργεντινής Πρωΐου. Ο Δημάκης επισημαίνει ότι αντλεί τα κείμενα από τον *Ami du bien* (περιοδική έκδοση της *Société de la morale chretienne* της Μασσαλίας), υπό τον γενικό τίτλο: «Notice sur les orphelins grecs rachetés d' esclavage et placés dans les maisons d' éducation par les soins des associations philanthropiques». Του ίδιου, «Μαρτυρίες για την τύχη μερικών ορφανών από τη Χίο που γλύτωσαν από τη σφαγή του 1822», *ΧΕ*, τ. 3/τχ.9 (1965), σ. 159-168.

μήνα του Ραμαζανίου,⁵²⁸ όπως αναφέρει στα *Απομνημονεύματά* του. Η πληγή όμως της ολικής καταστροφής του νησιού και κυρίως των αιχμαλώτων που χάθηκαν στα βάθη της Ανατολής θα ταλαιπωρεί για πολλές γενεές τους Χίους. Ο Σουλτάνος, θέλοντας να ‘θεραπεύσει’ το κακό που προξένησαν οι σφαγές και οι εξανδραποδισμοί χιλιάδων Χίων και για να εδραιώσει την πίστη των υπηκόων του στην Κυβέρνηση, εκτελεί δέκα στρατιώτες, που ‘παρεκτράπησαν από υπερβάλλοντα ζήλο’.⁵²⁹

Επιστρέφοντας οι Χιώτες στην πατρίδα τους δε συζητούν την τραγική εμπειρία της σφαγής, αποφεύγουν να αναφερθούν στα περασμένα και, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Ψαρρού, είναι σαν να έχει ‘κλείσει’ γι’ αυτούς το θέμα ή σαν να μην έχει συμβεί ποτέ.⁵³⁰ Αν και φαίνεται παράδοξη και ακατανόητη αυτή η συμπεριφορά, στην ουσία οι Χίοι απωθούν από τη μνήμη τους τα τραγικά βιώματα για να μπορέσουν να συνυπάρξουν και πάλι με τους Τούρκους του νησιού. Ίσως να μην ήταν μόνο η ψυχολογική ανάγκη, αλλά και ο φόβος και η δυσπιστία προς τους Τούρκους που τους ώθησε σε μία τέτοια στάση. Η μνήμη, όμως, όταν εγγράψει τραγικά γεγονότα, τα ανακαλεί πολλές φορές ακούσια και αυτό είναι εξαιρετικά οδυνηρό. Άλλες φορές πάλι -κάποια χρόνια μετά- στην περίπτωση των Χίων, η λήθη υποχωρεί μπροστά στην εσωτερική ανάγκη μάθουν οι νέες γενιές και να διδαχθούν από το παρελθόν. Απόδειξη αποτελούν οι μαρτυρίες των αιχμαλώτων.

Ολοκληρώνουμε την περιγραφή των τραγικών γεγονότων της αιχμαλωσίας με τα λόγια μιας μητέρας, η οποία, δεν ήταν δυνατόν να ξεχάσει, αφού είδε τον άνδρα της να σφαγιάζεται και έχασε τα εννέα παιδιά της στην αιχμαλωσία. Μετά από πολλές δοκιμασίες κατάφερε να εξαγοράσει δύο από τα κορίτσια της και δύο από τους γιους της. Η γυναίκα αυτή, με εκπληκτική ανωτερότητα, μητρική αλληλεγγύη και ψυχικό μεγαλείο αναφέρει: «Je serois moins résignée à mon sort, si mes malheurs

⁵²⁸ Μίσης (επιμ.), *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822*, ό. π., σ. 92, υποσημ. 104. Στα *Απομνημονεύματά* του ο Βαχίτ αναφέρει ως ημερομηνία αναχώρησής του την 17^η Αυγούστου 1822. Ο Σουλτάνος παρέδωσε τα ηνία της διοίκησης του νησιού στον Αμπντί πασά τον Αλαγιώτη· *στο ίδιο*, σ. 96. Λόγω του κυλιόμενου χαρακτήρα του αραβικού ημερολογίου (το ραμαζάνι γιορτάζεται κάθε χρόνο 11 ημέρες νωρίτερα από το προηγούμενο έτος), υπολογίζουμε ότι ο Βαχίτ πρέπει να ανακλήθηκε από την Πύλη Αύγουστο με Σεπτέμβριο του 1822. Ο Ζησιμόπουλος αναφέρει ότι αναχώρησε μόλις μετά από τριανταπέντε ημέρες παραμονής του στη Χίο (προφανώς μετά τα γεγονότα) και υποστηρίζει μία άλλη άποψη που ανατρέπει τη διάχυτη εντύπωση ότι η αποχώρηση του Βαχίτ πασά οφειλόταν σε δυσμένεια στην οποία υπέπεσε από την Υ. Πύλη λόγω του μεγέθους της καταστροφής: *Ζησιμόπουλος*, ό. π., σ. 122.

⁵²⁹ Ζολώτας, τ. Γ’/τχ. β’, ό. π., σ. 582-583.

⁵³⁰ Ψαρρού, «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822», ό. π., σ. 65.

n' avoient pas été communs à toutes les mères (Θα αποδεχόμενοι αδιαμαρτύρητα τη μοίρα μου, εάν δε μοιραζόμενοι κοινές δυστυχίες με όλες τις μητέρες)». ⁵³¹

ε. Η τύχη των αιχμαλώτων και οι διπλωματικές ενέργειες του Ιω. Καποδίστρια και των ξένων επιτετραμμένων για τη διευθέτηση του ζητήματος

Ἐξοχώτατε,

Οἱ μεγαλοῦργοι ἀγῶνες, καί οἱ πολυτιμότατοι ἰδρωῶτες, ὅσους κατέβαλεν ἡ ὑμετέρα Ἐξοχότης, ἀφ' ἧς ὥρας, ἐπάτησε τήν Ἑλληνικήν γῆν, ὑπέρ τῆς εὐδαιμονίας τοῦ πολυπαθοῦς τῆς Ἑλλάδος λαοῦ, μᾶς ἐνθαρρύνουσιν εἰς τό νά λάβωμεν τήν τόλμην νά ἐκθέσωμεν εἰς τήν Ἐξοχότητά της, μίαν ἀπό τās οὐσιωδεστάτας συμφορᾶς μας.

Ἡ ὑμετέρα Ἐξοχότης γνωρίζει καί αἰσθάνεται κάλλιστα τήν ἀθλιεστάτην τύχην τῶν συμπολιτῶν μας, ὅσους ἠχμαλώτισεν ἡ Τουρκική βαρβαρότης εἰς τήν τραγικωτάτην καταστροφὴν τῆς νήσου μας Χίου. Πολλοί ἀπό τους παναθλίους τούτους ἀδελφούς μας διασκορπισθέντες εἰς διάφορα μέρη τῆς τουρκικῆς ἐπικρατείας, καί πολλοί εὐρισκόμενοι εἰσέτι εἰς αὐτήν τήν πατρίδα μας, στενάζουσιν ἐλεεινῶς, ὑπό τήν ὀδυνηράν μᾶστιγα τῆς αἰχμαλωσίας, ἐπικαλούμενοι τήν συνδρομήν τῶν συναδελφῶν των.

Ἄλλ' ἡμεῖς, ἀδυνατοῦντες εἰς τήν ἀπελευθέρωσιν τόσων χιλιάδων ψυχῶν, ποῦ ἄλλοῦ ἔπρεπε νά προστρέξωμεν εἰ μή εἰς τόν ἄγρυπνον κηδεμόνα καί κοινόν πατέρα τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ;

Παρακαλοῦμεν λοιπόν ὁμοφώνως τήν φιλανθρωποτάτην Ἐξοχότητά της, νά μὴ παραβλέψη, τήν δυστυχεστάτην θέσιν τῶν αἰχμαλώτων συναδελφῶν μας, ἀλλά νά δείξῃ καί εἰς αὐτούς τήν χαρακτηρίζουσιν τό ἔξοχον ὑποκείμενόν της φιλανθρωπίαν καί ἐπιείκειαν.

Καί ἐπειδή, ὡς εἶδετε, ἡ γενναιότης τῶν τρισεβάστων συμμαχικῶν δυνάμεων ἐυερεστήθη νά συγκατατάξῃ, καί τήν πολυπαθῆ νήσον μας μετὰ τῆς ἐλευθέρως Ἑλλάδος, ἰκετεύομεν ταπεινότατα τήν ὑμετέραν συμπαθεστάτην ψυχὴν νά μεσιτεύσῃ πρὸς τοὺς ἐν Κωνσταντινουπόλει Ἐξοχοτάτους τρεῖς Πρέσβεις διὰ τήν ἐκ τῆς τρομερᾶς αἰχμαλωσίας ἀπαλλαγὴν τοσοῦτων χριστιανικῶν ψυχῶν.

Ἐάν δέ ἡ Ἐξοχότης των δέν ἐγκρίνη πρὸς τό παρόν τήν ἐκτέλεσιν τῆς ταπεινῆς μας δεήσεως, ἅς μεσολαβήσῃ τουλάχιστον νά ἐμποδισθῇ ἡ ἀπὸ τήν Χίον ἔξοδος τῶν αἰχμαλωτισμένων ἀδελφῶν μας.

Ἐλπίζομεν ὅτι ἡ ὑμετέρα Ἐξοχότης θέλῃ λάβῃ οἶκτον εἰς τὰ ἀνήκουστα δεινά μας, καί μέ τήν εὐπαρήγορον ταύτην ἐλπίδα μένομεν.

Ἐν Ἐρμούπολει Σύρας τῇ 10^ῃ Φεβρουαρίου 1830 ⁵³²

⁵³¹ Χιακόν Αρχεῖον, τ. Α', ὁ. π., σ. 220.

⁵³² ΑΥΕ. Φ. 60/1ε, 1830, Αιχμάλωτοι εκ Νήσων Αιγαίου (Κρήτης, Χίου, Ψαρρών, Μ. Ασίας). Τον Φεβρουάριο του 1830, 324 Χιώτες εγκατεστημένοι στην Ερμούπολη της Σύρου, μετά την καταστροφή

Η απεγνωσμένη αυτή έκκληση για βοήθεια των Χίων, εκτεφρασμένη από το στόμα αυτών που είχαν διασωθεί από τη σφαγή του 1822 και είχαν μετοικήσει στην Ερμούπολη της Σύρου, δείχνει την ακλόνητη εμπιστοσύνη τους στον Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια ως προς τη διαχείριση του φλέγοντος ζητήματος των αιχμαλώτων αδελφών τους. Ο Ιω. Καποδίστριας, ως εμπνευσμένος ηγέτης, με τις πολιτικές του πράξεις και τη δράση του απέδειξε ότι πάνω από όλα υπήρξε ένας ηθικός και ευαίσθητος άνθρωπος.⁵³³ Με τις διπλωματικές του ενέργειες και τις οργανωτικές του ικανότητες συνεισέφερε τα μέγιστα στην απελευθέρωση της Ελλάδας και στην οργάνωση του Νεοελληνικού Κράτους.⁵³⁴

Οι πολιτικές και διπλωματικές ενέργειες του Καποδίστρια υπέρ της δημιουργίας ελληνικού Κράτους είναι πολλές και πολύ σημαντικές στη διάρκεια της λαμπρής διπλωματικής του πορείας.⁵³⁵ Θα σταθούμε μόνο σε αυτές που σχετίζονται με το θέμα των αιχμαλώτων, οι οποίες, με την επιμονή, τον αριστοτεχνικό χειρισμό του και το προσωπικό του κύρος, απέφεραν καρπούς, αλλά διακόπηκαν αιφνίδια με το τραγικό του τέλος. Ήδη από το 1811, όταν ο Καποδίστριας φθάνει στη Βιέννη ως διπλωματικός ακόλουθος της Ρωσικής Πρεσβείας, υποβάλλει υπόμνημα για την «Κατάσταση των σκλαβωμένων Ελλήνων», θέμα που μέχρι εκείνη τη στιγμή απουσίαζε από τις διπλωματικές ημερήσιες διατάξεις, θέτοντας ουσιαστικά το

της πατρίδας τους, απηύθυναν προς τον Καποδίστρια την παραπάνω επιστολή. Ακολουθούσαν 287 υπογραφές με ευδιάκριτο όνομα και 37 σταυροί με τους οποίους προσυπέγραφαν οι αγραμματίστοι· βλ. Γεώργιος Γεωργής, *Αιχμάλωτοι και αγνοούμενοι της Ελληνικής Επανάστασης 1827-1832*, (υπό δημοσίευση), σ. 23-24. Το έγγραφο περιλαμβάνεται στο Παράρτημα αρ. 2/α. (Στο εν λόγω έγγραφο, το οποίο δεν έχει αριθμό Πρωτοκόλλου, γίνεται αναφορά σε 380 Χίους).

⁵³³ Όπως τονίζει ο Γ. Νικολάου, «Το ενδιαφέρον του Κυβερνήτη για τους αιχμαλώτους δεν είναι ευρέως γνωστό. Ωστόσο, ο ρόλος του είναι καθοριστικός, καθώς συγκέντρωσε χρηματικά ποσά τα οποία διέθεσε για την απελευθέρωσή τους και εφοδίαζε τους συγγενείς των αιχμαλώτων με συστατικές επιστολές προς τους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων. Παράλληλα, αξιοποίησε το προσωπικό του κύρος και τις γνωριμίες του στο εξωτερικό, καθώς και τη διπλωματική του εμπειρία με σκοπό την απελευθέρωση όσο το δυνατόν περισσότερων αιχμαλώτων»· Νικολάου, *Μελέτες*, ό. π., σ. 552-553 και υποσημ. 21, 22.

⁵³⁴ Η βιβλιογραφία για τον Ιω. Καποδίστρια και το έργο του ως πρώτου Κυβερνήτη του Νεοελληνικού Κράτους είναι μεγάλη. Αναφέρουμε επιλεκτικά δύο μόνο από τις μελέτες ιστορικών που εκφράζουν διαφορετικές απόψεις για το πρόσωπό του· Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, ό. π.*, τ. Η', Θεσσαλονίκη 1988 (πολύ θετική εικόνα) και Λούκος, *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1988 (επισημαίνει κυρίως τις αρνητικές πλευρές της διακυβέρνησης της Ελλάδος από τον Καποδίστρια).

⁵³⁵ Πριν αναχωρήσει για την Ελλάδα, ο Καποδίστριας κινητοποιήθηκε για την οικονομική στήριξη του ελληνικού κράτους. Μεταξύ άλλων ζήτησε να του δοθούν τα χρήματα που η ρωσική φιλανθρωπία είχε συγκεντρώσει το 1824 σε τράπεζα της Οδησού για την εξαγορά αιχμαλώτων. Τα χρήματα αυτά, 380.000 ρούβλια ήταν μέρος του ποσού που συγκέντρωσε ως εγγύηση του δανείου που διαπραγματευόταν· Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, «Δουλεία και Διπλωματία», ό. π., σ. 47, βλ. και υποσημ. 9.

Ελληνικό θέμα στην καρδιά του Ανατολικού Ζητήματος.⁵³⁶ Κατά το διάστημα 1818-1820 εισηγείται ριζοσπαστικές θεσμικές προτάσεις, όπως τη συρρίκνωση του δουλεμπορίου, την κατάργηση των φυλετικών διακρίσεων και του ρατσισμού, την υιοθέτηση του θεσμού της διεθνούς διαιτησίας, την αμφισβήτηση της αρχής των επεμβάσεων, την υιοθέτηση του πολιτειακού μοντέλου ουδετέρων συνασπισμών κλπ.⁵³⁷ Όλες αυτές οι ενέργειες είχαν ως στόχο τη δημιουργία ευνοϊκών προϋποθέσεων για την ίδρυση ελληνικού Κράτους.

Το θέμα του δουλεμπορίου απασχολούσε ιδιαίτερα τον Κυβερνήτη, ο οποίος με επιστολή του προς τον Αμερικανό πρόεδρο Thomas Jefferson, τον προτρέπει να πρωτοστατήσει στην κατάργησή του: «Δεν επιτρέπεται εσείς που μιλήσατε πρώτοι για ανθρώπινα δικαιώματα να μην κάνετε κάτι για να σταματήσετε τον ανθρώπινο πόνο και τη δυστυχία τόσων ανθρώπων».⁵³⁸ Στο Συνέδριο της Aix la Chapelle το 1818, καταθέτει επίσης υπόμνημα στο οποίο αναπτύσσει σχέδιο καταπολέμησης της δουλεμπορίας των Μαύρων.⁵³⁹ Φυσικό ήταν λοιπόν, θέματα όπως η τύχη των αιχμαλώτων, των ομήρων και των αγνοούμενων της Ελληνικής Επανάστασης να είναι αυτονόητα συνδεδεμένα με τη μέριμνα του πρώτου Κυβερνήτη του Νεοελληνικού Κράτους.

Η τύχη των αιχμαλώτων, δηλαδή των ατόμων που συνελήφθησαν στη διάρκεια του ελληνικού Αγώνα της ανεξαρτησίας, αποτελεί μία τραγική και άγνωστη στις λεπτομέρειές της πτυχή του.⁵⁴⁰ Είναι γεγονός ότι η μελέτη των ρυθμίσεων και των διπλωματικών ενεργειών για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων στο τέλος ενός πολέμου έχει ιδιαίτερο ιστορικό ενδιαφέρον, διότι συνιστά σημαντικό παράγοντα κατανόησης των γενικότερων πολιτικών και κοινωνικών εξελίξεων. Το ζήτημα των αιχμαλώτων αποτελεί, διαχρονικά, μία από τις τραγικότερες συνέπειες των πολέμων. Η ανταλλαγή τους, οι διαπραγματεύσεις για την απελευθέρωσή τους και οι διαβουλεύσεις για τη διακρίβωση της τύχης των αγνοουμένων υπήρξαν συχνά αιτίες

⁵³⁶ Βλ. Κατερίνα Γαρδίκια, Χρήστος Λούκος κ. ά., «Η Ελλάδα και ο Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)», στο *Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19^ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2008, σ. 119.

⁵³⁷ Ανδρέας Κούκος, «Ιωάννης Καποδίστριας: Ο κορυφαίος Έλληνας-Ευρωπαίος», *Πρακτικά Ημερίδας*, Σχολή Εθνικής Άμυνας, Αθήνα 2013, σ. 102-103.

⁵³⁸ Στο ίδιο, *ό. π.*, σ. 102-103.

⁵³⁹ Ο Κούκος στο άρθρο του αναλύει την πρόταση του Καποδίστρια και εξηγεί τους λόγους που δεν επέτρεψαν να γίνει δεκτή. Επισημαίνει δε την προοδευτικότητα και τη διορατικότητα του Κυβερνήτη, του οποίου οι προτάσεις εφαρμόστηκαν 67 χρόνια αργότερα, «όταν το Ευρωπαϊκό Συνέδριο του Βερολίνου αποφάσισε την ίδρυση μίας ίδιας οργάνωσης σαν και αυτή που πρότεινε ο Καποδίστριας»- στο ίδιο, σ. 102-103.

⁵⁴⁰ Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 547.

μεταπολεμικών προστριβών, ενώ πολλές φορές η θανάτωση των ομήρων και των αιχμαλώτων αμαύρωσε τη συμπεριφορά των αντιπάλων και έδωσε την αφορμή για αντεκδικήσεις.⁵⁴¹

Η βίαιη και απάνθρωπη αντιμετώπιση των αιχμαλώτων, χωρίς μάλιστα διάκριση δορυάλωτων και αμάχων, συνεχίζεται μέχρι τα νεότερα χρόνια. Ο Βακαλόπουλος, στο έργο του *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821* δίνει τον ορισμό της λέξης ‘αιχμάλωτος’ κατά την ελληνική Επανάσταση. Σύμφωνα με τον ιστορικό, αιχμαλώτους των Ελλήνων ή των Τούρκων κατά την Επανάσταση πρέπει να θεωρήσουμε όχι μόνον τους αιχμαλώτους πολέμου, δηλαδή τους στρατιώτες που αιχμαλωτίζονται, αλλά και γενικά όλους τους μη ομόθησκους αμάχους που συλλαμβάνονται.⁵⁴²

Είναι γεγονός ότι οι περισσότεροι αιχμάλωτοι προέρχονταν από τον άμαχο πληθυσμό, ο οποίος είχε εγκλωβιστεί σε περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο των αντιπάλων ή είχε καταφύγει για προστασία σε οχυρωμένα φρούρια. Όσοι από τους ανθρώπους αυτούς κατάφεραν να διαφύγουν, κατέληγαν δούλοι. Πολλοί από τους αιχμαλώτους, προκειμένου να επιβιώσουν, εξαναγκάζονταν να ασπασθούν τη θρησκεία των νικητών. Ο Βακαλόπουλος αναλύει επίσης τη στρατιωτική παράδοση των Οθωμανών απέναντι στους αιχμαλώτους, την οποία στη συνέχεια υιοθέτησαν και οι Έλληνες και επισημαίνει ότι εμπόριο σκλάβων, Ελλήνων και Ελληνίδων, διενεργούσαν και Ευρωπαίοι πλοίαρχοι με την ανοχή και την υποστήριξη των αρχηγών των ναυτικών δυνάμεων των κρατών τους.⁵⁴³

Όπως τεκνέρεται από τις πηγές και κυρίως από τα *Απομνημονεύματα* των αγωνιστών, οι αιχμάλωτοι στο πεδίο της μάχης, Έλληνες ή Τούρκοι, ήταν ελάχιστοι. «Αλλοίμονο, αναφωνεί ο Raybaud, σ’ αυτούς που πιάνονται ζωντανόι!»⁵⁴⁴ Και αυτοί ακόμη που παραδίδονταν, είτε θανατώνονταν επί τόπου, είτε αργότερα. Ο Βακαλόπουλος παρατηρεί ότι οι άνδρες αιχμάλωτοι Ελλήνων και Τούρκων ήταν

⁵⁴¹ Βλ. και Γεωργής, *ό. π.*, σ. 1.

⁵⁴² Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων, ό. π.* σ. 5 κ. εξ. Η σημαντική αυτή εργασία στηρίζεται κυρίως στα *Απομνημονεύματα* αγωνιστών και Φιλελλήνων της Ελληνικής επανάστασης και στις ελάχιστες πηγές που είχαν εκδοθεί έως τότε.

⁵⁴³ Στο *ίδιο*, σ. 8· βλ. επίσης, αρχαιακές πληροφορίες για τους αιχμαλώτους του Αγώνα, στο Ελευθέριος Πρεβελάκης – Φιλ. Γλύτσης, *Επιτομαί εγγράφων του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών*, τ. Α’, μέρος Α’, Φ. Ο. 32, Greece, φάκελοι 1-34, 1827-1832, Αθήνα 1975· βλ. έγγραφα υπ’ αριθμ. 49 (σ. 21), 469, 470, 471 (σ. 157-158), 663, 665, 666, 671 (σ. 222, 223 κ. εξ.), 711, 712, 713 (σ. 240-241), 801, 802 (σ. 274). Δημήτρης Καμπούρογλου, *Ιστορικό Αρχείο Διονυσίου Ρώμα*, τ. Β’, τυπ. Κορίννης, Αθήνα 1901-1906.

⁵⁴⁴ Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce*, τ. 1, Παρίσι 1824, σ. 356.

άνθρωποι καταδικασμένοι σχεδόν πάντα να πεθάνουν.⁵⁴⁵ Εξαίρεση αποτελούσαν οι επώνυμοι αιχμάλωτοι, από την εξαγορά των οποίων προσδοκούσαν οι αντίπαλοι λύτρα ή επεδίωκαν την ανταλλαγή τους. Σχετικά με τις γυναίκες σημειώνει ότι, με εξαίρεση τις γυναίκες και τα κορίτσια των επισήμων που κατά κανόνα εξαγοράζονταν, όλες οι άλλες έμεναν οριστικά σκλάβες».⁵⁴⁶

Κατά τον ιστορικό Γεωργή, η αιχμαλωσία απέβλεπε στην αριθμητική εξασθένηση του αντιπάλου, δημιουργούσε ψυχολογικά σύνδρομα και επέτρεπε τον διπλωματικό εκβιασμό των αντιπάλων. Παράλληλα, η σύλληψη μεμονωμένων μαχητών στη διάρκεια της σύγκρουσης επέτρεπε διαπραγματεύσεις για ανταλλαγή αιχμαλώτων ή για απαίτηση λύτρων.⁵⁴⁷ Οι πηγές επιβεβαιώνουν ότι, πράγματι, οι επιφανείς αιχμάλωτοι αποτελούσαν ‘όπλο’ στα χέρια των αντιπάλων, είτε για απόδοση λύτρων είτε για ανταλλαγή.⁵⁴⁸ Συνήθως όμως οι αιχμάλωτοι αποτελούσαν λάφυρο πολέμου, οπότε εξομοιούνταν με δούλους και πωλούνταν για εξασφάλιση χρημάτων ή παραχωρούνταν για παραγωγή εργασίας.⁵⁴⁹ Η ψυχολογική εκμηδένιση των αιχμαλώτων αποτελούσε πάγια τακτική των νικητών.⁵⁵⁰

Κατά την Ελληνική Επανάσταση πολλοί αιχμάλωτοι, στην πλειοψηφία τους γυναίκες και παιδιά, πωλήθηκαν, όπως είδαμε, στα σκλαβοπάζαρα της Ανατολής. Αρκετοί εξαγοράστηκαν από Έλληνες ή φιλέλληνες και στη συνέχεια απελευθερώθηκαν. Κάποιοι ανταλλάχθηκαν, λιγότεροι κατάφεραν να δραπετεύσουν, ενώ πολλοί από αυτούς που κρατούνταν στα φρούρια δεν κατόρθωσαν να απελευθερωθούν.⁵⁵¹ Οι περισσότεροι αιχμάλωτοι του ελληνικού Αγώνα αποτελούσαν πολεμική λεία του στρατού του Ιμπραήμ πασά που σταδιακά αποχωρούσε από την Πελοπόννησο και μεταφέρθηκαν στην Αίγυπτο, από τον Σεπτέμβριο έως τον Οκτώβριο του 1828, αλλά και πριν από την αποχώρηση των αιγυπτιακών

⁵⁴⁵ Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων*, ό. π., σ. 10.

⁵⁴⁶ Στο ίδιο, σ. 10.

⁵⁴⁷ Γεωργής, ό. π., σ. 1.

⁵⁴⁸ Ας λάβουμε υπ’ όψιν ότι, προκειμένου να καμφθεί και να εκβιασθεί ο Μωχάμεντ Άλη για να απελευθερώσει με εξαγορά τους 206 άνδρες που δούλευαν αλυσοδεμένοι στα ναπηγεία της Αιγύπτου, οι Σύμμαχοι πρότειναν τη σύλληψη και κράτηση στην Πελοπόννησο ως ομήρου, του ίδιου του Ιμπραήμ πασά, ιδέα την οποία υποστήριξε θερμά ο Barker (Γενικός Πρόξενος της Αγγλίας στην Αίγυπτο)· Γαρδίκια - Κατσιαδάκη, ό. π., σ. 56.

⁵⁴⁹ Γεωργής, ό. π., σ. 1.

⁵⁵⁰ Οι αιχμάλωτοι ή αιχμάλωτες των Ελλήνων, όπως φυσικά και των Τούρκων, πρώτα απογομνώνονταν απ’ ό,τι πολύτιμο ή σχετικά καλό έφεραν επάνω τους, κάτι που αποτελούσε το πρώτο βήμα ηθικής απαξίωσής τους· Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων*, ό. π., σ. 9.

⁵⁵¹ Νικολάου, *Μελέτες*, ό. π., σ. 551.

στρατευμάτων από την Πελοπόννησο.⁵⁵² Το γεγονός ότι στους καταλόγους των απελευθερωθέντων αιχμαλώτων εμφανίζονται ελάχιστοι Χίοι οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στο ότι οι Χίοι είχαν αιχμαλωτισθεί πολύ νωρίτερα από τους Πελοποννήσιους και τους Μεσολογγίτες και γι' αυτό ήταν δύσκολο να εντοπισθούν.

Η πρώτη Ελληνική Κυβέρνηση πήρε μέτρα για την προστασία των αιχμαλώτων πολέμου.⁵⁵³ Με ψηφίσματα της Α' Εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου οι άμαχοι αιχμάλωτοι έμπαιναν κάτω από την προστασία του έθνους και απαγορευόταν η βίατη επιστράτευση ή η απελευθέρωσή τους με καταβολή λύτρων, ακόμη και η χρησιμοποίησή τους σε αγγαρείες. Συχνά παρόμοια αντιμετώπιζονταν οι όμηροι, τα άτομα δηλαδή που δίνονταν στους αντιπάλους ως εγγύηση για την εφαρμογή συμφωνιών ή υποσχέσεων ή που συλλαμβάνονταν προληπτικά προς εκφοβισμό ή εκβιασμό του αντιπάλου. Πολλές φορές οι δύο όροι «αιχμάλωτος» και «όμηρος» χρησιμοποιούνται καταχρηστικά ως συνώνυμοι.⁵⁵⁴

Κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης, τόσο οι Τούρκοι όσο και οι Έλληνες, προσπάθησαν να εξασφαλίσουν ομήρους ως πλεονέκτημα εν όψει των αναμενόμενων εξελίξεων. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Χίου, όταν το 1821, μετά την εμφάνιση του ελληνικού στόλου, ο τοποτηρητής του νησιού Βαχίτ πασάς απαίτησε τον εγκλεισμό στο κάστρο του Μητροπολίτη Πλάτωνος, καθώς και επιφανών Χίων προκρίτων και εμπόρων, με σκοπό τον εκφοβισμό του λαού για τη μη συμμετοχή του στην εξέγερση.⁵⁵⁵ Όπως είδαμε, η ομηρία έληξε με το δημόσιο απαγχονισμό και την κακοποίηση των σορών των ομήρων προς τέρψιν των ατάκτων και λειτούργησε ως μέσον κατευνασμού τους, μετά την απαγόρευση από τον Καρά Αλή αντιποίνων στη Σάμο και τα Ψαρά.

Οι αιχμάλωτοι του Αγώνα ήταν κατά κύριο λόγο γυναικόπαιδα, όπως φαίνεται και από τις αναφορές της γαλλικής αποστολής στην Αίγυπτο που είχε αναλάβει τις

⁵⁵² Στο ίδιο, σ. 551.

⁵⁵³ Η πρώτη ελληνική Κυβέρνηση με πρόεδρο τον Αλ. Μαυροκορδάτο, με σχετικό έγγραφο υπ. αριθμ. 151/5-2-1822, το οποίο στέλνει ο Θεόδωρος Νέγρης, Αρχιγραμματέας της Επικρατείας, στο υπουργείο των στρατιωτικών για εκτέλεση, διακυρύσσει την κατάργηση της δουλείας. Το εν λόγω έγγραφο στα δύο άρθρα του αναφέρει: α. Απαγορεύεται να πωλούνται και να αγοράζονται μέσα στην ελληνική επικράτεια άνθρωποι και των δύο φύλων οιοδήποτε έθνους και β. Όσοι βρίσκονται ή βρεθούν στο μέλλον αγορασμένοι, είναι ελεύθεροι και ακαταδίωκτοι από τους κυρίους τους. Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων, ό. π.*, σ. 73.

⁵⁵⁴ Γεωργής, *ό. π.*, σ. 3-4.

⁵⁵⁵ Βλ. σχετικά *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α', *ό. π.*, σ. 9· στο ίδιο, (Αναμνήσεις Α. Ζ. Μάμουκα), σ. 309-316· Β. Κουκουρίδης, *ό. π.*, σ. 147-152. Οι σκέψεις και η δραστηριότητα των φυλακισμένων προκρίτων και εμπόρων αναλύεται λεπτομερώς στο έργο της Παπαηλιάκη· Παπαηλιάκη, *ό. π.*, σ. 15-64.

συνεννοήσεις με τον Μωχάμεντ Άλη για την απελευθέρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων. Στις 28 Αυγούστου 1828 φθάνουν στην Αλεξάνδρεια οι απεσταλμένοι του βασιλιά της Γαλλίας, ο κόμης St. Leger, υπασπιστής του Στρατηγού Marmont και αδελφός του Υπουργού Ναυτικών και ο Louis Gross, υπάλληλος του Υπουργείου Εξωτερικών της Γαλλίας, με σκοπό την αναζήτηση και εξαγορά όσο το δυνατόν περισσότερων αιχμαλώτων.⁵⁵⁶

Η αποστολή είχε εφοδιαστεί με χρήματα για την εξαγορά 2.000-3.000 αιχμαλώτων.⁵⁵⁷ Οι ενέργειες των δύο Γάλλων απεσταλμένων, καθώς και του γενικού προξένου της Γαλλίας στην Αίγυπτο, Mimaut, βοήθησαν πολύ στην αναζήτηση και απελευθέρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων.⁵⁵⁸ Στη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος» είναι δημοσιευμένα τα όσα ανέφεραν σχετικά με την αποστολή τους στον Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια τον Δεκέμβριο του 1828. Τα αποτελέσματα της τρίμηνης παραμονής τους στην Αίγυπτο συνοψίζονται στην έκθεσή του Gross προς το Γαλλικό Υπουργείο Εξωτερικών, πριν ο ίδιος αποπλεύσει με τους απελευθέρους Έλληνες για τον Πόρο, στις 22 Νοεμβρίου.

Το εγχείρημα απέδωσε λιγότερους αιχμαλώτους από το αναμενόμενο, περίπου 500 άτομα, γυναίκες και παιδιά. Για την Ελλάδα αναχώρησαν 296 γυναικόπαιδα εξαγορασθέντα αντί 22.148 ταλλήρων. Ο Γάλλος απεσταλμένος έγραψαν κάνοντας τον απολογισμό τους: «*Εις το διάστημα της τριμηνιαίας εις Κάιρον και Αλεξάνδρειαν διαμονής μας ελάβομεν την ευτυχίαν να λυτρώσομεν πεντακοσίας ψυχάς, γυναίκας και παιδιά*».⁵⁵⁹ Επίσης, απελευθερώθηκαν άλλοι 200 που δεν επιθυμούσαν να επιστρέψουν. Οι κύριοί τους κατέθεσαν ενώπιον του Πατριάρχη τις πράξεις απελευθέρωσής τους και οι ίδιοι παρέμειναν ελεύθεροι στην υπηρεσία των κατόχων τους, με τη δυνατότητα να επιστρέψουν στην πατρίδα τους όποτε το θελήσουν.⁵⁶⁰ Ο

⁵⁵⁶ Σχετικά με το έργο αυτής της αποστολής βλ. Cattauì, *Le Règne de Mohamed Aly*, ό. π., σ. 303 κ. εξ.

⁵⁵⁷ Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, ό. π., σ. 55-56. Σχετικά με το έργο της γαλλικής αποστολής βλ. επίσης: Μοσχονάς, «Πληροφορία», ό. π. 228-253. Ο Douin χρησιμοποιεί την προξενική αλληλογραφία από την οποία αντλεί πολύ σημαντικές πληροφορίες για τους Έλληνες αιχμαλώτους στην Αίγυπτο· Douin, *L'Égypte de 1828 à 1830*, ό. π., *passim*. βλ. επίσης, Sabry, *L' Empire Égyptien sous Mohamed – Ali*, ό. π., *passim*.

⁵⁵⁸ Νικολάου, *Μελέτες*, ό. π., σ. 553-555.

⁵⁵⁹ *ΓΕΕ*, Αίγινα 8 Δεκεμβρίου 1828, αρ. φύλλου 92, σ. 379. (Ανατύπωση σε τόμο με εισαγωγή Γ. Δ. Δημακόπουλου, Αθήνα 1987, στη σειρά Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών, αριθ. 214 των εκδόσεων Διονυσίου Νότη Καραβία)· βλ. και Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, ό. π., σ. 63.

⁵⁶⁰ Στο ίδιο, σ. 63· βλ., επίσης, Μοσχονάς, «Πληροφορία», ό. π., σ. 243. Στο θέμα της άρνησης πολλών γυναικών να επαναπατρισθούν αναφέρονται πολλοί μελετητές. Επισημαίνουμε την παρατήρηση του Βακαλόπουλου σχετικά με την ψυχολογία των αιχμάλωτων γυναικών, η οποία είχε σημαντικές κοινωνικές προεκτάσεις και υπογραμμίζουμε την τελείως διαφορετική στάση της χιακής

Γ. Γεωργής κάνει λόγο για ένα κατάλογο 286 επαναπατρισθέντων, που δημοσιεύθηκε στη «Γενική Εφημερίδα της Ελλάδος», στον οποίο συμπεριλαμβάνονται και τρεις Χίες σκλάβες.⁵⁶¹

Ας σημειωθεί ότι μαζικές αιχμαλωσίες γυναικοπαίδων –εκτός από τη Χίο– έγιναν στην Κρήτη, στα Ψαρά,⁵⁶² στην Κάσο και στο Μεσολόγγι. Για τους περισσότερους αιχμαλώτους δεν υπάρχουν πληροφορίες. Η αναζήτησή τους άρχισε δειλά με την Τριμερή Συνθήκη Ειρηνεύσεως της Ελλάδος που υπογράφηκε στο Λονδίνο στις 24 Ιουνίου/6 Ιουλίου 1827⁵⁶³ και μετά από τη ναυμαχία του Ναυαρίνου, τον Οκτώβριο του 1827, όταν όλα έδειχναν ότι είχε δρομολογηθεί η επίλυση του ελληνικού ζητήματος. Τότε έφθασαν στη Γραμματεία της Επικρατείας και στην Τριμελή Αντικυβερνητική Επιτροπή τα πρώτα αιτήματα συγγενών των αιχμαλώτων για παροχή κάθε είδους βοήθειας (πληροφορίες, χρήματα, διαβατήρια κ.λ.π.) προς αναζήτηση και απελευθέρωση των συγγενών τους. Τότε συγκροτήθηκε στο Ελληνικό Υπουργείο των Εξωτερικών ο θεματικός φάκελος 60/1, «Αιχμάλωτοι των Τούρκων και ενέργειαι προς απελευθέρωσίν των». Αν και η αναζήτηση των αιχμαλώτων και των αγνοουμένων της Επανάστασης αδρανή βαθμιαία και λήγει ουσιαστικά το 1864, ο φάκελος διατηρήθηκε ενεργός μέχρι το 1882.⁵⁶⁴

Όπως προαναφέρθηκε, πριν από την άφιξη του Ιω. Καποδίστρια στην Ελλάδα, δε γίνεται καμία επίσημη αναφορά στη διαχείριση του θέματος των αιχμαλώτων, ούτε δίνονται οδηγίες στους ναυάρχους στη Μεσόγειο και στους πρεσβευτές στην Κωνσταντινούπολη για διευθέτηση του ζητήματος, ούτε ακόμη τίθεται το πρόβλημα σε κοινή διαβούλευση. Παρότι οι Μεγάλες Δυνάμεις προσπαθούν να επενδύσουν την όλη διαδικασία αποκατάστασης της ειρήνης και απολύτρωσης των αιχμαλώτων με

κοινωνίας απέναντι στις αιχμάλωτες γυναίκες, την οποία έχουμε αναλύσει προγενέστερα. Ο Βακαλόπουλος ερμηνεύει τη συμπεριφορά τους ως εξής: «Η αιτία λοιπόν ήταν ότι τα αυστηρά οικογενειακά ήθη των Ελλήνων κινδύνευαν να ξεθεμελιωθούν και τον άμεσο αντίκτυπο του κινδύνου δέχονταν οι ελληνίδες παρθένες και γυναίκες. Η ελληνική οικογένεια αντέδρασε δυνατά. Με παγερή επιφύλαξη και βδελυγμία είδε τις νεαρές αιχμάλωτες. Προς τους μικρούς όμως αιχμαλώτους, προ πάντων στ' αγόρια, φέρθηκε μάλλον στοργικά». Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων, ό. π.*, σ. 52· βλ. και Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 551-552, καθώς και υποσημ. 19 στη σ. 552.

⁵⁶¹ Γεωργής, *ό. π.*, σ. 7-8.

⁵⁶² Πεπονάκης, «Ανέκδοτος 'Κατάλογος των εκ της νήσου Ψαρών από καιρού εις καιρόν αιχμαλωτισθέντων Ψαριανών'», *ΦΧ*, τ. 2 (1993), σ. 118-132.

⁵⁶³ «Με την Τριμερή Συνθήκη του Λονδίνου οι Μεγάλες Δυνάμεις αποφάσισαν να τερματίσουν τον αιματηρόν πόλεμον, ο οποίος παραδίδον τας Ελληνικάς Επαρχίας και τας Νήσους του Αρχιπελάγους εις όλας τας αταξίας της αναρχίας, προξενεί καθ' εκάστην νέα εμπόδια εις το εμπόριον των Ευρωπαϊκών Επικρατειών» Δασκαλάκης, *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως*, τ. 2, Μέρος δεύτερον (1827-1832), Αθήνα 1967, σ. 637.

⁵⁶⁴ Γεωργής, *ό. π.*, σ. 8-9.

ανθρωπιστικό μανδύα, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτό εξυπηρετούσε σε μεγάλο βαθμό τα συμφέροντά τους.⁵⁶⁵

Στις αρχές του 1828 παρατηρείται έντονη διπλωματική δραστηριότητα για την αναζήτηση και την απελευθέρωση των αιχμαλώτων, υποκινούμενη σε μεγάλο βαθμό από τον Έλληνα Κυβερνήτη αρχικά, για να μη μεταφερθούν στην Αίγυπτο όσοι αιχμάλωτοι βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στη Μεθώνη και το Ναβαρίνο, και στη συνέχεια, για να επαναπατρισθούν όσοι είχαν απαχθεί από την Ελλάδα πριν να είναι πολύ αργά.⁵⁶⁶ Ωστόσο, παρά τις καλές προθέσεις και τις συνεχείς προσπάθειες του Καποδίστρια, η τύχη των αιχμαλώτων καθορίστηκε και από πολλούς άλλους παράγοντες: από τις σχετικές με τους αιχμαλώτους πολέμου διατάξεις του ισλαμικού δικαίου και –ειδικά για τους αιχμαλώτους που βρίσκονταν στην Πελοπόννησο, οι οποίοι ήταν και οι πολυπληθέστεροι– από τις διαθέσεις του Μωχάμεντ Άλη και του γιου του Ιμπραήμ πασά, αλλά και από τη δραστηριοποίηση των στρατιωτικών και πολιτικών αρχηγών της Επανάστασης, καθώς και από τη δραστηριότητα των φιλελληνικών κοιμημάτων που κινούνταν προς αυτή την κατεύθυνση, αλλά και από την πίεση που άσκησαν οι Μεγάλες Δυνάμεις, η κάθε μία βέβαια για τους δικούς της λόγους.⁵⁶⁷

Με την άφιξη του Ιω. Καποδίστρια στην Ελλάδα, παράλληλα με την οργάνωση των κρατικών υπηρεσιών και τη μέριμνά του για την επίλυση των κοινωνικών προβλημάτων της χώρας και ιδιαίτερα για την αποκατάσταση των θυμάτων του Αγώνα, η ανταλλαγή αιχμαλώτων έγινε ζήτημα πρώτης προτεραιότητας. Η κυβερνητική προσπάθεια στο συγκεκριμένο ζήτημα μετατοπίζεται πλέον από την εξαγορά δούλων στη νομότυπη διαδικασία της ανταλλαγής αιχμαλώτων. Κάποιες ανταλλαγές είχαν ήδη πραγματοποιηθεί από το 1825, με τη διαμεσολάβηση του Βρετανού πλοίαρχου G. W. Hamilton, ο οποίος στη συνέχεια απελευθέρωσε και αποβίβασε στην Αίγινα, στα τέλη Οκτωβρίου 1827, όσους αιχμαλώτους διασώθηκαν από τα πλοία των Συμμάχων κατά τη Ναυμαχία του Ναβαρίνου.⁵⁶⁸

⁵⁶⁵ Μία άλλη ενδιαφέρουσα εικόνα της ξένης διπλωματίας σχετικά με το ελληνικό ζήτημα και το θέμα των αιχμαλώτων δίνει ο Σιμόπουλος στη μελέτη του *Ξενοκρατία, Μισελληνισμός και Υποτέλεια*, εκδ. Στάχυ, Αθήνα 1999¹⁹, σ. 348- 541 κ. εξ.

⁵⁶⁶ Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 509.

⁵⁶⁷ Στο ίδιο, σ. 507-508.

⁵⁶⁸ Η πρώτη επίσημη ανταλλαγή Ελλήνων με Αιγυπτίους ή Τούρκους αιχμαλώτους πραγματοποιήθηκε κατά τα τέλη Σεπτεμβρίου 1825· Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων, ό. π.*, σ. 89· βλ. *ΓΕΕ*, τ. Β', αριθ. φ. 72, Αίγινα 29 Οκτωβρίου 1827.

Ο Κυβερνήτης, με την άφιξή του στην Ελλάδα τον Φεβρουάριο του 1828, δέχεται συνεχώς προφορικές και γραπτές ικεσίες για διαμεσολάβηση ή παροχή οικονομικής βοήθειας για την αναζήτηση και απελευθέρωση των αιχμαλώτων, κυρίως όσων βρίσκονταν στα χέρια του Ιμπραήμ.⁵⁶⁹ Πολλές από τις επιστολές αυτές, εκ των οποίων κάποιες περιέχουν συγκεκριμένες πληροφορίες, τις διαβιβάζει είτε προς τους πρεσβευτές των Μεγ. Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη, είτε προς τους ναυάρχους των χωρών αυτών, ζητώντας την παρέμβασή τους για ανθρωπιστικούς λόγους και την ενεργή διαμεσολάβησή τους για την απελευθέρωση όλων ανεξαιρέτως των Ελλήνων αιχμαλώτων.⁵⁷⁰

⁵⁶⁹ Στο Παράρτημα αρ. 2/α παραθέτουμε, ενδεικτικά, από το ιστορικό Αρχείο του Υπ. Εξ., Φ. 60/1, (Αιχμάλωτοι, εκ νήσων Αιγαίου, Κρήτης, Χίου, Ψαρών, Μικράς Ασίας) επιστολές συγγενών Χίων αιχμαλώτων προς τον Κυβερνήτη, οι οποίοι απευθύνονται σε αυτόν θεωρώντας τον ως τον μοναδικό προστάτη τους. Τον ικετεύουν για άμεση παροχή βοήθειας, εκθέτοντας την κατάστασή τους και καταγράφοντας τις όποιες πληροφορίες έχουν συγκεντρώσει για το άτομο ή τα άτομα που αναζητούν. Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότεροι αυτοαποκαλούνται *Χιοπολίται*. Στον Φ. 60/1, 1829, στο έγγραφο υπ' αριθμ. 132 και 13270 (στο οπισθόφυλλο) παρουσιάζεται μία από τις πολλές περιπτώσεις αιτήματος προς τον Καποδίστρια για χρηματική βοήθεια. Πρόκειται για τη Χία Αικατερίνη Ευστρατίου (Μαρίνενα{;}), η οποία, αφού περιγράφει με παραστατικότατο τρόπο την σκηνή της αιχμαλωσίας των τέκνων της κατά την καταστροφή της Χίου, αναφέρει στον Κυβερνήτη ότι έχει εντοπίσει την αιχμάλωτη κόρη της στη Σμύρνη στα χέρια ενός εμπόρου. Η γυναίκα ζητά τη βοήθειά του για να την απολυτρώσει, διότι η ίδια δε διαθέτει αρκετά χρήματα. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δεύτερη επιστολή της προς τον Καποδίστρια, όπου η μητέρα αναφέρεται σε επιστολή της κόρης της προς την ίδια, στην οποία (η κόρη) εκφράζει την πεποίθησή της ότι ο Κυβερνήτης θα την απελευθερώσει, διότι, όπως γράφει χαρακτηριστικά 'και οι τύραννοι άρχισαν να σέβονται τον Κυβερνήτη'. βλ. Φ. 60/1, 1829, έγγραφο υπ' αριθμ. 170 και 13940 (στο οπισθόφυλλο).

⁵⁷⁰ Βλ. σχετική Αλληλογραφία στο ιστορικό Αρχείο του Υπ. Εξ. 1828-1830, Φ. 60/1, *Κατάλογοι Ελλήνων αιχμαλώτων και ενέργειες προς απελευθέρωσιν αυτών*. Η δίκαιη μεταχείριση των Τούρκων αιχμαλώτων υπό τις αυστηρές οδηγίες του Κυβερνήτη και η συνεργασία της Κυβέρνησης Καποδίστρια με τους ξένους επιτετραμμένους για την απολύτρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων, φαίνεται καθαρά στα έγγραφα του ΥΠ.ΕΕ τα οποία επεξεργαστήκαμε στο Παράρτημα αρ. 2/α. Ενδεικτικά παραθέτουμε: ΑΥΕ, Φ. 60/1, 1827, έγγραφο υπ' αριθμ. 235. Το έγγραφο αυτό αναφέρεται σε διακήρυξη που πρόκειται να σταλεί σε ολόκληρη την επικράτεια για ανταλλαγή Τούρκων αιχμαλώτων με Έλληνες, με τη διαμεσολάβηση του Χεύδεν. Το έγγραφο υπ' αριθμ. 71 (8.8.1827), του ίδιου φακέλου, παρουσιάζει τη συνεργασία της ελληνικής Κυβέρνησης με τον Κόδρινγκον για την απελευθέρωση Τούρκων αιχμαλώτων που βρίσκονται στο αγγλικό προξενείο της Μήλου και τη διαταγή για σύλληψη και τιμωρία του φονέα ενός εξ αυτών. Στον Φ. 60/1, 1829, το έγγραφο υπ' αριθμ. 4984 αποκαλύπτει τις συνεννοήσεις του Επιτρόπου Β. Κυκλάδων με τον Κυβερνήτη για θέματα μεταφοράς αιχμαλώτων, αλλά και για την αντιμετώπιση του προβλήματος της μεταφοράς στην Κρήτη Αλβανών στρατιωτών με ονόματα εμπόρων. Σε έγγραφο του Φ. 60/1, 1829, χωρίς αριθμό Πρωτοκόλλου, ο Κυβερνήτης από το Ναύπλιο, στις 3/15 Φεβρουαρίου του 1829, σε επιστολή του προς τον κόμητα Πάνιν, τον ενημερώνει για τις υποδείξεις του προς το ναύαρχο Σαχίνη σχετικά με τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να γίνεται η μεταφορά των Χίων αιχμαλώτων με ασφάλεια. Στα έγγραφα υπ' αριθμ. 412, 10/492 (στο οπισθόφυλλο) και 16/502 (στο οπισθόφυλλο) του Φ. 60/1, 1829 δίνεται, μεταξύ άλλων, μία εικόνα για την οργανωμένη αναζήτηση αιχμαλώτων από την πλευρά της Κυβέρνησης, την ανεύρεση καταλόγων με ονόματα αιχμαλώτων και τη σχολαστική και επιμελημένη φύλαξη των εγγράφων προς αξιοποίηση. Στο έγγραφο υπ' αριθμ. 963/4091 (στο οπισθόφυλλο) του Φ. 60/1, 1830 υποφ. ε', ο Χίος Παντολέων Πλατιάς ενημερώνει τον Κυβερνήτη από το Παρίσι όπου βρίσκεται ότι ο πρέσβης στην Κων/πολη Ριμποπιέρ επιθυμεί να απελευθερώσει, με τη διαμεσολάβηση του φιλέλληνα Εϋνέρ, τρία αιχμάλωτα παιδιά από τη Χίο. Ο Ριμποπιέρ στη συνέχεια, με επιστολή του προς τον Καποδίστρια, ζητά να μάθει λεπτομέρειες για την τύχη τους. Οι επιστολές αυτές αποδεικνύουν ότι, εκτός από το αδιάλειπτο ενδιαφέρον του Καποδίστρια και της Κυβέρνησής του για την τύχη των αιχμαλώτων, είχε επιτευχθεί

Ο Κυβερνήτης δίνει το παράδειγμα φιλάνθρωπης μεταχείρισης των Τούρκων αιχμαλώτων και την ίδια στιγμή διαπραγματεύεται την ανταλλαγή τους. Στα πρώτα μέτρα του Καποδίστρια συγκαταλέγεται η συγκέντρωση των Αιγυπτίων και των Τούρκων αιχμαλώτων στο Ναύπλιο, με σκοπό την ανταλλαγή τους με Έλληνες. Στις 4 Μαρτίου 1828, με εγκύκλιό του προς όλους τους διοικητές των επαρχιών, ζητά να εντοπισθούν και να σταλούν στο Ναύπλιο όλοι οι Τούρκοι και Αιγύπτιοι αιχμάλωτοι.⁵⁷¹ Οι ενέργειες ανταλλαγής υλοποιήθηκαν με την εποπτεία Ευρωπαίων επιτετραμμένων. Οι πρώτες ανταλλαγές έλαβαν χώρα με τη μεσολάβηση Γάλλων κυρίως αξιωματικών, αλλά και των Αυστριακών στρατιωτικών Πρόκες φον Όστεν⁵⁷² και Καρόλου Ζίμπουργκ, με τη συγκατάθεση του Αυστριακού υποναυάρχου Ερρίκου Δανδόλου.

Στις 12 Μαρτίου 1828 οι Κυβερνήσεις της Αγγλίας, της Γαλλίας και της Ρωσίας δίνουν ακριβείς οδηγίες στους ναυάρχους των στόλων τους στην ανατολική Μεσόγειο, για το θέμα της παρεμπόδισης της μεταφοράς των Ελλήνων αιχμαλώτων στην Αίγυπτο.⁵⁷³ Ο Wellington, για να εξουδετερώσει την προσπάθεια της Γαλλίας να αναλάβει πρωτοβουλία στην περιοχή, ευθυγραμμίζεται μαζί της, δίνοντας στις 23 Ιουνίου 1828 σαφείς οδηγίες στον Malcom, αντικαταστάτη του Codrington, αλλά και στον Γάλλο ομόλογό του για τη διευθέτηση του θέματος. Οι οδηγίες αυτές αποτελούν την πρώτη ουσιαστική επέμβαση για την καταπολέμηση του δουλεμπορίου.⁵⁷⁴ Στις 6 Ιουλίου πραγματοποιείται συνάντηση των ναυάρχων των Μεγάλων Δυνάμεων, de

και καλή επικοινωνία και συνεργασία με τους ξένους διαμεσολαβητές για την απολύτρωση των ατόμων αυτών.

⁵⁷¹ Γεωργής, *ό. π.*, σ. 11· *ΓΕΕ.*, τ. Γ', αρ. 17, Αίγινα 10 Μαρτίου 1828, *Εγκύκλιος εις τας επαρχίας*, αρ. 608, Πόρος 4 Μαρτίου 1828. Ο Prokesch von Osten, πρώτος πρεσβευτής της Αυστρίας στην Αθήνα, αναφέρει ότι ο Καποδίστριας τον είχε παρακαλέσει να διαπραγματευθεί με τους Αιγυπτίους γενική ανταλλαγή των αιχμαλώτων· βλ. Επενεκίδης, *Γράμματα*, *ό. π.* σ. 410.

⁵⁷² Ο Πρόκες, πιστός στην πολιτική του Μέττερνιχ, δε διακατέχεται από φιλελληνικά αισθήματα· ωστόσο, εκτελεί με πλήρη συνείδηση το έργο της ανταλλαγής Ελλήνων αιχμαλώτων με Αιγυπτίους που του έχει ανατεθεί και δε διστάζει να εκφράσει ακόμη και συναισθήματα συμπόνιας και οδύνης για τους αιχμαλώτους· *Στο ίδιο*, σ. 410-432 κ. εξ. Γι' αυτή τη διαμεσολάβηση βλ. και Sabry, *ό. π.*, σ. 120-121 κ. εξ.

⁵⁷³ «Στην περίπτωση που θα βρείτε αιχμαλώτους σε σκάφη που θα έχετε την ευκαιρία να επισκεφθείτε, να πάρετε τα κατάλληλα μέτρα για να τους απελευθερώσετε και να τους στείλετε με ασφάλεια σε ένα σημείο της Ελλάδας το οποίο δε θα κατέχεται από τους εχθρούς τους»· Νικολάου, *Μελέτες*, *ό. π.*, σ. 509-510.

⁵⁷⁴ «Lose no time in signifying to Ibrahim Pasha that he has positive orders not to permit the continuance of such outrages; and in the event of any such captives being found by him in any ships {...} he will take the necessary steps for liberating them and sending them to any part of Greece»· Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, *ό. π.*, σ. 53· βλ. στην ίδια σελ. υποσημ. 33, σχετικά με το ζήτημα υπογραφής συνθήκης για δικαίωμα άσκησης νηοψίας σε σημαίες μη εμπολέμων κρατών, κατά την προσπάθεια καταπολέμησης του δουλεμπορίου.

Rigny, Heyden και Campbell κατά την οποία συζητείται και το θέμα των αιχμαλώτων.⁵⁷⁵

Η Γαρδίκια αναφέρει ότι ο στρατηγός Wellington, υπό το φόβο των Γάλλων, αλλά και υπό το φόβο της αντίδρασης της αγγλικής κοινής γνώμης και του Κοινοβουλίου σχετικά με το θέμα των αιχμαλώτων, ήταν διατεθειμένος να προτείνει τις πιο ‘ακραίες’ μεθόδους.⁵⁷⁶ Η απειλή της παρουσίας των Γάλλων στην Πελοπόννησο, όπου αποβιβάστηκαν στις 15/27 Αυγούστου 1828, έδωσε λοιπόν νέα ώθηση στις πολιτικές και διπλωματικές εξελίξεις. Η άμεση αποχώρηση των Αιγυπτίων από την Πελοπόννησο θα καθιστούσε χωρίς αντικείμενο την αποστολή του γαλλικού εκστρατευτικού σώματος υπό τον Nicolas Joseph Maison, ενώ παράλληλα θα ρυθμιζόταν θέμα των χριστιανών αιχμαλώτων. Έτσι θα διατηρούνταν η ισορροπία δυνάμεων στην περιοχή και θα επιτυγχάνονταν το ποθητό αποτέλεσμα αναφορικά με τους αιχμαλώτους. Ο Ιμπραήμ πασάς από την πλευρά του, στη συνάντηση της 6^{ης} Ιουλίου με τους ναυάρχους των Μ. Δυνάμεων, υπόσχεται να μη μεταφέρει στο εξής κανένα Έλληνα αιχμάλωτο στην Αίγυπτο, υπόσχεση που, όπως αποκαλύπτουν οι πηγές, δεν τήρησε κατά γράμμα.⁵⁷⁷

Οι διπλωματικές ενέργειες του Καποδίστρια εντείνονται, παράλληλα με την προσπάθεια του ναυάρχου Κόδριγκτον να συγκαλύψει με ανθρωπιστικό μανδύα τη σπουδή για τη σύναψη της Συνθήκης της Αλεξάνδρειας (9 Αυγούστου 1828), για την εκκένωση της Πελοποννήσου από τα αιγυπτιακά στρατεύματα και για την ανταλλαγή αιχμαλώτων.⁵⁷⁸ Η εν λόγω Συνθήκη έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην τύχη των

⁵⁷⁵ Οι διαπραγματεύσεις είχαν ως στόχο την αποχώρηση των αιγυπτιακών στρατευμάτων από την Πελοπόννησο, την αποφυγή συγκρούσεων μεταξύ Γάλλων και Αιγυπτίων και την απελευθέρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων που βρίσκονταν στα χέρια του Ιμπραήμ· Γεωργής, *ό. π.*, σ. 15.

⁵⁷⁶ Η αντίδραση της αγγλικής κοινής γνώμης και του Κοινοβουλίου, καθώς και ο ανταγωνισμός με τη Γαλλία, αναγκάζουν τον Wellington να λάβει δραστήρια μέτρα υπέρ των αιχμαλώτων. «Have them we must, or we shall have more trouble in Parliament than the slaves are worth; more particularly as the French, having at their disposal 80 millions francs, are ready for everything {...}. I would first call on Capo d'Istria to finish lists of persons supposed to be in captivity in Egypt, and then upon Mehmet Ali to give up the persons named in that list without ransom, in consideration of our sending home his army»· Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, *ό. π.*, σ. 60-61.

⁵⁷⁷ Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 511.

⁵⁷⁸ Γεωργής, *ό. π.*, σ. 12. Η Γαρδίκια προσθέτει ότι το θέμα των Ελλήνων αιχμαλώτων δημιουργούσε τριγμούς στην εξωτερική πολιτική της Βρετανίας η οποία, στις αρχές Μαρτίου 1828, συγκλονίστηκε από αλληλοσυμπληρούμενες πληροφορίες ότι στα τέλη Δεκεμβρίου έφθασαν στην Αλεξάνδρεια με τα απομεινάρια του τουρκοαιγυπτιακού στόλου 5.500 γυναικόπαιδα σε άθλια κατάσταση. Οι πολιτικοί αντίπαλοι του Codrington τον κατηγορούν για ακούσια συνέργεια (πλημμελή τήρηση του αποκλεισμού και ανοχή στη μεταφορά δούλων στην Αλεξάνδρεια). Ωστόσο, το θέμα των αιχμαλώτων, για τη Βρετανία είναι πρωτίστως πολιτικό. Ο Wellington κάνοντας στροφή 180°, γίνεται ένθερμος υποστηρικτής της ελληνικής ανεξαρτησίας και της ενεργητικότερης ανάμειξης στη λύση του ελληνικού ζητήματος. Ο λόγος πρέπει να αναζητηθεί στους πάγιους φόβους του Πρωθυπουργού: την

αιχμαλώτων. Στο πρώτο της άρθρο⁵⁷⁹ περιλαμβάνει τη δέσμευση του Μωχάμεντ Άλη να ελευθερώσει τους χριστιανούς αιχμαλώτους που βρίσκονταν στην Αίγυπτο, πολλοί από τους οποίους επαναπατρίστηκαν μαζικά από το 1828 έως το 1829. Η υπόσχεση αφορούσε τους αιχμαλώτους που δεν είχαν εξισλαμισθεί.

Το δεύτερο, τρίτο και τέταρτο άρθρο της Συνθήκης της Αλεξάνδρειας αφορούν την υποχρέωση του Μωχάμεντ Άλη να αποστείλει αιγυπτιακά πλοία, τα οποία, συνοδευόμενα από συμμαχικά, θα παραλάμβαναν και θα μετέφεραν στην Αλεξάνδρεια τον αιγυπτιακό στρατό. Στο πέμπτο άρθρο αναφέρεται ρητά ότι, ούτε ο ίδιος ο Ιμπραήμ πασάς, ούτε κανείς άλλος, αξιωματικός του ή απλός στρατιώτης, είχε το δικαίωμα να πάρει μαζί του έστω και έναν Έλληνα αιχμάλωτο, παρά μόνο εάν εκείνος πραγματικά το επιθυμούσε.⁵⁸⁰ Το άρθρο αυτό, σε πολλές περιπτώσεις, καταστρατηγήθηκε.⁵⁸¹ Ο Σιμόπουλος ασκεί δριμεία κριτική, ιδίως στην εφαρμογή του συγκεκριμένου άρθρου, αποδοκιμάζοντας τη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων.⁵⁸²

Με την υπογραφή αυτής της Συνθήκης αρχίζουν ομαδικοί επαναπατρισμοί, ενώ στην Αλεξάνδρεια ξεκινούν οι προσπάθειες αναζήτησης και καταγραφής των Ελλήνων αιχμαλώτων. Πράγματι ο Μωχάμεντ Άλη παραδίδει 194 αιχμαλώτους που δούλευαν σε ναυστάθμους της Αλεξάνδρειας, οι οποίοι μόλις φθάνουν στην Αίγινα καταρτίζουν και παραδίδουν στον Καποδίστρια καταλόγους με τα ονόματα των παιδιών και συγγενών τους που είχαν σταλεί στα ενδότερα της Αιγύπτου.⁵⁸³ Χάρη σε αυτή τη Συνθήκη, το ελληνικό προξενείο στην Αίγυπτο -που ιδρύεται το 1833 με πρώτο πρόξενο τον ομογενή Μιχαήλ Τσιτίσα, άτομο με ιδιαίτερο κύρος και οικονομική δύναμη, αλλά κυρίως ευνοούμενο του Μωχάμεντ Άλη- και το

αύξηση της γαλλικής και ρωσικής επιρροής, την αποστολή γαλλικού εκστρατευτικού σώματος στην Πελοπόννησο, καθώς και το φόβο, μήπως μετά το ρωσοτουρκικό πόλεμο η Ρωσία επιβάλει τη δική της λύση στο ελληνικό ζήτημα· Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, *ό. π.*, σ. 51-52 κ. εξ.

⁵⁷⁹ Βλ. για τη Συνθήκη της Αλεξάνδρειας: Douin, *ό. π.*, σ. 60-63· Μοσχονάς, «Πληροφορία», *ό. π.*, σ. 232· Νικολάου, *Μελέτες*, *ό. π.*, σ. 512-513· Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, *ό. π.*, σ. 45-46.

⁵⁸⁰ Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων*, *ό. π.*, σ. 95, καθώς και υποσημ. 2 στην ίδια σελ· επίσης, Δασκαλάκης, *ό. π.*, σ. 773.

⁵⁸¹ Νικολάου, *Μελέτες*, *ό. π.*, σ. 512.

⁵⁸² Βακαλόπουλος, *Αιχμάλωτοι Ελλήνων*, *ό. π.*, σ. 95.

⁵⁸³ «Αλλά πώς ήταν δυνατόν να εκφραστεί η ελεύθερη βούληση των αιχμαλώτων που είχαν χάσει πια την ανθρώπινη υπόστασή τους και ζούσαν σε ατμόσφαιρα τρόμου, άγριου καταναγκασμού, εξευτελισμού, απομόνωσης και βασάνων; Θα τολμούσαν γυναίκες βιασμένες, εξουθενωμένες και έμφοβες, παιδιά ξεριζωμένα από τις οικογένειές τους, στο έλεος βάνουσων Αράβων στρατιωτών να αξιώσουν ελευθερία;» Σιμόπουλος, *Ξενοκρατία*, *ό. π.*, σ. 445.

⁵⁸⁵ Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Η', *ό. π.*, σ. 335.

Πατριαρχείο Αλεξανδρείας επιδίδονται στη δύσκολη και επίπονη αναζήτηση αιχμαλώτων.⁵⁸⁴

Στα Πατριαρχεία επίσης καταρτίζονται κατάλογοι αιχμαλώτων, συχνά πρόχειροι και ελλιπείς και αποστέλλονται στην Ελληνική Κυβέρνηση. Οι κατάλογοι αυτοί εμπλουτίζονται με σχετικές πληροφορίες που δίνονται από αυτούς που επαναπατρίζονταν (σε ορισμένους μάλιστα υπάρχουν, εκτός από το ονοματεπώνυμο του αιχμαλώτου, πληροφορίες για την ηλικία του, τον τόπο καταγωγής του, τον τόπο κράτησής του, το όνομα του κατόχου του κ.λ.π).⁵⁸⁵ Δυστυχώς, πολλοί από τους καταλόγους αυτούς, αν και υπάρχουν σχετικές αναφορές σε αρχεία και διπλωματικά έγγραφα, δεν έχουν εντοπισθεί από τους μελετητές και επομένως δε μπορούμε να γνωρίζουμε εάν έχουν διασωθεί και εάν συμπεριελάμβαναν και Χίους αιχμαλώτους.

Η εποπτεία από αξιωματούχους των Συμμαχικών Δυνάμεων της διαδικασίας αποχώρησης των αιγυπτιακών στρατευμάτων από την Πελοπόννησο, στην οποία αναφερθήκαμε προγενέστερα, είχε ως στόχο, εκτός από τις επί τόπου αμοιβαίες

⁵⁸⁴ Ο Αθ. Πολίτης, αναφέρεται εκτενώς στο σημαντικότερο ρόλο που διαδραμάτισε ο Μιχαήλ Τοσίτσας στην απελευθέρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων, στις σχέσεις του με τον Μωχάμεντ Άλη, ενώ δίνει πολύ σημαντικές πληροφορίες για τη ζωή των Ελλήνων δούλων στην Αίγυπτο και για τον τρόπο απελευθέρωσής τους· Politis, *Les rapports de la Grèce, ó. π., passim*. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση μίας νεαρής Χίας δούλης, της Αργεντούς, που βρισκόταν επί 15 χρόνια στην Αίγυπτο. Λόγω της κακομεταχείρισής της από την κυρία της, δραπέτευσε και ζήτησε καταφύγιο στο ελληνικό προξενείο (Νοέμ. 1836). Η άτυχη κοπέλα βρισκόταν στην υπηρεσία της κόρης του Αντιβασιλέα και χήρας του Defterdar Bey, ενός περιβόητου για τη σκληρότητά του ανθρώπου. Η εξαιρετικά δύσκολη αυτή υπόθεση αναδεικνύει την έντονη διπλωματική προσπάθεια του Τοσίτσα, η οποία όμως προσκρούει, αφενός στην πεισματώδη άρνηση της Hanoum Effendi να ελευθερώσει τη δούλη της και αφετέρου στην αδυναμία του Μ. Άλη να κακοκαρδίσει τη θυγατέρα του. Το θέμα έχει πάρει τεράστιες διαστάσεις και έχει προκαλέσει κοινά διαβήματα διαμαρτυρίας των Ευρωπαίων προξένων των τριών Δυνάμεων. Τελικά, η νεαρή Χία αυτοκτονεί πέφτοντας στο Νείλο. Πολλές σελίδες αφιερώνει ο Πολίτης σε αυτό το ζήτημα, από το οποίο προβάλλει ένα βασικό πρόβλημα: «Beaucoup d' esclaves de race grecque, étaient nés en dehors de la Grèce, dans l' Empire Ottoman. Ces esclaves avaient-ils le droit d' être libérés? Le Gouvernement hellénique était de cet avis. Mais le Gouvernement égyptien pensait le contraire.» *στο ίδιο*, σ. cix· βλ. και σ. cvi-cx, cxiv, 257-260, 262-266, 273-274, 276, 282-285. Ο Τοσίτσας, με αφορμή την τραγική ιστορία της Χίας δούλης, εκφράζει ένα έντονο προβληματισμό: «A la suite de la réponse que leur a donnée S.A., que la jeune fille est de Chio, je pense que dorénavant nous ne pourrions plus libérer que ceux des esclaves qui sont compris dans la convention Codrington, tandis qu' auparavant nous les affranchissions tous d' une manière générale» *στο ίδιο*, σ. 266. Η τελική απάντηση, που λύνει το πρόβλημα, δίνεται στην επιστολή του Rudhart προς τον Μ. Τοσίτσα: «Revenant à la question de l' esclave de Chio, nous vous faisons observer que le fait que sa patrie se trouve actuellement en dehors des limites de l' État hellénique, ne peut nullement lui enlever, ainsi que le prétend le Gouvernement égyptien, ses droits à la nationalité grecque parce que, ainsi que vous le savez vous-même, M. Le Consul, conformément au Protocole de Londres, Chio se trouve parmi les endroits dont les habitants ont le droit d' émigrer en Grèce et par conséquent d' être considérés comme Grecs lorsqu' ils se sont conformés à ce qui a été réglé à ce sujet» *στο ίδιο*, σ. 274. Για τους Έλληνες δούλους στην Αίγυπτο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η συλλογή από τον Cattai στοιχείων από τα ρωσικά αρχεία· Cattai, *Le Règne de Mohamed Aly, ó. π.*, σ. 176-397.

⁵⁸⁵ ΑΥΕ, Φ. 60/1, 1828, *Κατάλογοι Ελλήνων αιχμαλώτων και ενέργειαι προς απελευθέρωσίν των*.

ανταλλαγές αιχμαλώτων και την αποφυγή του εξαναγκασμού των Ελλήνων αιχμαλώτων να ακολουθήσουν τους Αιγυπτίους κυρίους τους. Ως εκ τούτου, οι τρεις ναύαρχοι όρισαν εξαμελή επιτροπή με σκοπό την εξέταση των ανθρώπων αυτών και, σε περίπτωση που αρνούσαν να παραμείνουν, την εξακρίβωση τού εάν πράγματι επιθυμούν να ακολουθήσουν τους ιδιοκτήτες τους ή εάν έχουν με οποιονδήποτε τρόπο εξαναγκαστεί.⁵⁸⁶

Ο Anton Prokesch von Osten, Αυστριακός αξιωματικός και αργότερα πρώτος πρεσβευτής της Αυστρίας στην Αθήνα, αλλά και αυτόπτης μάρτυρας στην εξέταση των αιχμαλώτων, μεταφέρει την έκπληξη και άλλων ομολόγων του, κυρίως Γάλλων εποπτών, για το γεγονός ότι πολλοί αιχμάλωτοι, στην πλειοψηφία τους γυναίκες, προτίμησαν τον εκούσιο εκπατρισμό.⁵⁸⁷ Θα αρκεστούμε στα λόγια του Γάλλου αξιωματικού Théophile Féburier, ο οποίος, σε μία ανέκδοτη επιστολή του προς τον υπουργό Πολέμου της Γαλλίας, Vilouite Decaux, δίνει την εξής απάντηση για τη συμπεριφορά των αιχμαλώτων: «*Αυτές οι δυστυχισμένες γυναίκες, αυτά τα άτυχα παιδιά, που ήθελαν να τους γλιτώσουν σήμερα από τη σκλαβιά, έχοντας μείνει μόνα τους όρθια ανάμεσα σε σφαγμένους γονείς είναι εξόριστα, κατά κάποιο τρόπο, στη γη όπου γεννήθηκαν. Φοβούνται μήπως ζήσουν μέσα σε τρομερή απομόνωση και τα περισσότερα από αυτά τα αδύνατα πλάσματα απαντούν στις ερωτήσεις που τους κάνουν: 'Δεν έχουμε πια πατέρα, δεν έχουμε πια μητέρα, αδέρφια φίλους'».*⁵⁸⁸

⁵⁸⁶ Ο Γ. Νικολάου παραθέτει την περιγραφή του αυτόπτη μάρτυρα, Γάλλου αξιωματικού J. Mangeart, σχετικά με αυτή τη διαδικασία: «Στις γυναίκες ηλικίας δεκατεσσάρων χρονών και πάνω υποβαλλόταν μόνο η ερώτηση αν ήταν χριστιανές ή μουσουλμάνες. Αν ήταν χριστιανές, η επιτροπή τις καλούσε να μείνουν στην πατρίδα τους. Πρόσθετε όμως πως ήταν ελεύθερες, αν το ήθελαν, να ακολουθήσουν τον κάτοχό τους. Το ίδιο γινόταν και με τα παιδιά ηλικίας μεγαλύτερης των δεκατεσσάρων ετών· τα μικρότερα δεν είχαν τη δυνατότητα επιλογής». Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 513 υποσημ. 49.

⁵⁸⁷ Ενεπεκίδης, *ό. π.*, σ. 403- 432. Σε άλλο σημείο του πονήματος εξηγήσαμε τους λόγους της παράδοξης για τους ξένους συμπεριφοράς πολλών Ελληνίδων αιχμαλώτων. Ωστόσο, εκτός από τους σοβαρούς κοινωνικούς λόγους που είχαμε αναφέρει, δε μπορούμε να αγνοήσουμε το γεγονός ότι για πολλές αιχμάλωτες γυναίκες η 'αμέριμη' ζωή του χαρεμιού (χωρίς τις φροντίδες της καθημερινότητας) ήταν ίσως ένα επιπλέον δέλεαρ σε σχέση με τη γεμάτη στερήσεις, κόπους και απαξίωση ζωή που τις περίμενε στην πατρίδα, ειδικά εάν είχαν αποκτήσει παιδιά με τους κυρίους τους· βλ. σχετικά, J. F. Bessan, *Souvenirs de l'expédition de Morée en 1828, suivis d'un mémoire historique sur Athènes, avec le plan de cette ville*, εκδ. Henri Gomont, Βαλώνη 1835, σ. 29· επίσης, Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Η', *ό. π.*, σ. 342. Ο Γ. Νικολάου αναλύει τους λόγους που οδήγησαν πολλές Ελληνίδες αιχμάλωτες και ανήλικα παιδιά να εγκαταλείψουν για πάντα την πατρίδα τους· Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 513-515, όπου και άλλες σχετικές πηγές.

⁵⁸⁸ Στο ίδιο, *ό. π.*, σ. 515. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα έγγραφο του 1837 με θέμα: «Περί απελευθέρωσης αιχμαλώτων». Πρόκειται για μία επιστολή του πρεσβευτή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, Κων/νου Ζωγράφου, προς την επί του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Γραμματεία της Επικρατείας. Στην εν λόγω επιστολή αναφέρεται μεταξύ άλλων η άρνηση αιχμαλώτων (πιθανότατα Χίων) να επιστρέψουν στην πατρίδα. Οι αιχμάλωτοι εντοπίστηκαν στην Κιουτάχεια, με δαπάνες Χίων της Κωνσταντινούπολης και παρότι ο απεσταλμένος που τους αναζητούσε δεν

Ο ίδιος, λόγω της αρμοδιότητας που του έχει ανατεθεί, έρχεται πολλές φορές σε επαφή με τον Ιμπραήμ πασά και περιγράφει διεξοδικά τη βασανιστική διαδικασία της ανταλλαγής και τη δική του αγωνιώδη προσπάθεια να απελευθερώσει όσο το δυνατόν περισσότερους αιχμαλώτους.⁵⁸⁹ Αν και δε διάκειται φιλικά προς τους Έλληνες, εκτελεί το θλιβερό του καθήκον με μεγάλη ευσυνειδησία και επιδεικνύει ευαισθησία και φιλάνθρωπα αισθήματα προς τους αιχμαλώτους.⁵⁹⁰

Στις 9 Σεπτεμβρίου 1828 ο Καποδίστριας υποβάλλει αντίγραφο του καταλόγου των αιχμαλώτων που του ενεχείρισαν οι επαναπατρισθέντες εξ Αιγύπτου, στους ναυάρχους των συμμάχων δυνάμεων Malcom, De Rigny και Heyden, με την υπόσχεση ότι θα αποδώσει και ο ίδιος τους Αιγυπτίους αιχμαλώτους που βρίσκονται στην Αίγινα και στον Πόρο, 85 περίπου τον αριθμό. Οι κρατούμενοι θα αποδοθούν, σύμφωνα με τον Κυβερνήτη, όταν ο Μωχάμεντ Άλη θα έχει εκπληρώσει πιστά τους όρους της Συνθήκης της Αλεξάνδρειας. Ανακοινώνει επίσης ότι 110 Τούρκοι αιχμάλωτοι που βρίσκονται στη Μονεμβασία θα απελευθερωθούν και θα σταλούν στη Σμύρνη. Αν και το άρθρο 14 της Συνθήκης της Αδριανούπολης (2/14 Σεπτεμβρίου 1829), που υπεγράφη μεταξύ Ρωσίας και Υψηλής Πύλης, επέβαλε αμοιβαία απόδοση (απελευθέρωση) των αιχμαλώτων που δεν είχαν αλλάξει θρησκεία, πολλοί από αυτούς παρέμεναν εγκλωβισμένοι μακριά από την πατρίδα.⁵⁹¹

Όσον αφορά τους εξισλαμισθέντες αιχμαλώτους, όπως αναφέραμε σε οικείο τόπο, μεγάλο μέρος αυτών δεν επέστρεψε ποτέ στην πατρίδα. Τον Σεπτέμβριο του 1830 αποστέλλεται βεζιρική διαταγή σύμφωνα με την οποία, οι αιχμάλωτοι συνοδευόμενοι από τους κυρίους τους έπρεπε να παρουσιαστούν ενώπιον των Αρχών για να δηλώσουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις και αν ήταν χριστιανοί να απελευθερωθούν. Η διαταγή αυτή δεν απέδωσε καρπούς, καθώς οι ιδιοκτήτες των αιχμαλώτων ασκούσαν επάνω τους ψυχολογικές πιέσεις και τους ανάγκαζαν να δηλώσουν ότι είναι μουσουλμάνοι. Στις 20 Απριλίου 1831 αποστέλλεται νέα διαταγή προς τους κατά τόπους καδήδες, σύμφωνα με την οποία, όλοι οι αιχμάλωτοι,

αντιμετώπισε σοβαρά προβλήματα από τις τουρκικές αρχές και ως εκ τούτου θα μπορούσε να τους εξασφαλίσει γρήγορη και ασφαλή επάνοδο, οι περισσότεροι αρνήθηκαν να τον ακολουθήσουν. (Από τα 15 ή 17 άτομα «μία μόνη γυνή και αυτή γραία επείσθη να τον ακολουθήσει»)- Στο ίδιο, σ. 582-583.

⁵⁸⁹ Ο Πρόκες περιγράφει ανταλλαγές αιχμαλώτων παρουσία του Ιμπραήμ πασά· Επενεκίδης, *ό. π.*, σ. 418-419. Ο Ιμπραήμ, προκειμένου ν' αποτρέψει τους αιχμαλώτους από το να ζητήσουν καταφύγιο στην οικία του Όστεν, διατάζει τη φρούρησή της, καθώς και την καταμέτρηση αυτών που μέχρι εκείνη την στιγμή είχαν καταφύγει στην εν λόγω οικία· στο ίδιο, σ. 425.

⁵⁹⁰ Στο ίδιο, σ. 420-421.

⁵⁹¹ Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 554 και υποσημ. 27, όπου οι πηγές γι' αυτή τη συνθήκη.

συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών που είχαν ασπασθεί το Ισλάμ και το αρνήθηκαν, θα έπρεπε να φυλακισθούν έως ότου επιστρέψουν σ' αυτό. Αν όμως είχαν παραμείνει χριστιανοί, θα έπρεπε να απελευθερωθούν αμέσως, χωρίς να λαμβάνονται υπ' όψιν τα προσκόμματα που προέβαλλαν οι κάτοχοί τους. Και πάλι η διαταγή δεν εφαρμόστηκε κατά γράμμα.⁵⁹²

Το ενδιαφέρον του Κυβερνήτη για τους αιχμαλώτους παραμένει αμείωτο μέχρι τη στιγμή του απροσδόκητου θανάτου του. Η ευαισθησία του για το συγκεκριμένο ζήτημα αποκαλύπτεται στην αντίδρασή του κατά την υποδοχή των Ελλήνων αιχμαλώτων, οι οποίοι στις 22 Νοεμβρίου 1828 επιβιβάστηκαν σε πλοία και από την Αλεξάνδρεια έφθασαν καταταλαιπωρημένοι στον Πόρο. Ο Gross, ο οποίος τους συνόδευε, στην έκθεσή του αναφέρει: «Φθάσαντες εις Πόρον τα Μέλη της Αποστολής επεσκέφθησαν τον Κόμητα Καποδίστριαν, εις τον οποίον θα παρεδίδοντο ανεπισήμως οι Έλληνες. Εις την συνομιλίαν μας πολλάκις μετεχειρίσθη την φράσιν *στενόχωρος φιλανθρωπία*».⁵⁹³ Η φράση αυτή καταδεικνύει τη συναισθηματική του φόρτιση, καθώς και ότι όλη αυτή η προσπάθεια ήταν για εκείνον, πρωταρχικά, ζήτημα ηθικής αποκατάστασης.

Ο Κυβερνήτης και τα κατά τόπους κυβερνητικά όργανα, όλο αυτό το διάστημα, εξακολουθούν να δέχονται αγωνιώδη αιτήματα συγγενών αιχμαλώτων και αγνοουμένων, οι οποίοι αναζητούν τους οικείους τους. Το ιδιαίτερα συγκινητικό ύφος των επιστολών με τις οποίες οι συγγενείς επικαλούνται την πατρική φροντίδα του Κυβερνήτη για την απελευθέρωση αγαπημένων τους, είναι στοιχείο δηλωτικό της αμέριστης εμπιστοσύνης του λαού προς το πρόσωπό του, γεγονός που απέρρευε από την άοκνη μέριμνα και την προσπάθεια που εκείνος κατέβαλλε σε όλα τα επίπεδα, για την επίλυση του σοβαρότατου αυτού προβλήματος.⁵⁹⁴

Χαρακτηριστική είναι μία επιστολή, την οποία επιλέγουμε ενδεικτικά, ανάμεσα σε πλήθος άλλων. Πρόκειται για την επιστολή του Ψαριανού Νικόλαου Σίδερου (Αίγινα 10. 5. 1829), ο οποίος είχε χάσει το γιο του στην καταστροφή της πατρίδας του και ζητά από τον Κυβερνήτη βοήθεια για τον αναζητήσει. Ιδιαίτερο

⁵⁹² Στο ίδιο, σ. 555-556 και υποσημ. 29-35. Σύμφωνα με το μουσουλμανικό δίκαιο και ειδικά με τη χανεφικτική σχολή που ίσχυε στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εάν οι αρνητές του ισλάμ (*murtadd* = μουρτάτες) αρνούσαν τρεις φορές να επιστρέψουν σε αυτό, οι μεν άνδρες θανατώνονταν, οι δε γυναίκες και τα παιδιά πωλούνταν σαν σκλάβοι» στο ίδιο, σ. 556, υποσημ. 33.

⁵⁹³ Μοσχονάς, «Πληροφορία», ό. π., σ. 248.

⁵⁹⁴ Ο Γεωργής, μεταξύ άλλων αναφέρει ότι: «κατά τη διάρκεια του 1829 απευθύνονται προς τον Κυβερνήτη, ζητώντας τη βοήθειά του για την απελευθέρωση των συγγενών τους, 13 Μεσολογγίτες και Μεσολογγίτισσες, 5 Χίες, 13 Πελοποννήσιοι και 9 Ψαριανοί» Γεωργής, ό. π., σ. 20.

ενδιαφέρον παρουσιάζει το τέλος της επιστολής:⁵⁹⁵ «Μή ἔχοντας πόθεν ἀρεῖν βοήθειαν, προστρέχω εἰς τό ἔλεος τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχώτητος καί παρακαλῶ μετὰ θερμῶν δακρῶν! νά μοί δώση χεῖραν βοηθείας {...} ὅπου νά ἡμπορέσω νά ταξιδεύσω διά νά ἐλευθερώσω τόν υἱόν μου, καθώς φαίνεσαι τήν σήμερον πατήρ τῶν ὀρφανῶν καί ἐλευθερωτής τῶν αἰχμαλώτων. Ἐγώ δέν θέλω λέγωμαι τοῦ λοιποῦ πατήρ του, παρά ὁ Σεβαστός Κυβερνήτης τῆς Ἑλλάδος!».

Με βαθύτατον σέβας ὑποσημειοῦμαι

Ἐν Αἰγίνη τῇ 10^ῃ Μαΐου 1829

Ὑπολίτης Νικόλαος Σίδερος, ψαρριανός

Ὡστόσο, επειδή οι διαπραγματεύσεις αφορούσαν κυρίως τους Ἕλληνες αιχμαλώτους στην Αἴγυπτο, ενώ αυτοί που βρίσκονταν διασκορπισμένοι στα ἄλλα σημεία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν σε μεγάλο ποσοστό αγνοούμενοι, ο Κυβερνήτης δεν εφησύχασε. Ζήτησε με επιστολή του προς τον Ἀγγλο αντιπρόσβη στην Αθήνα, Edward Dawkins, τη συνδρομή των πρέσβων των συμμάχων Δυνάμεων στην Κωνσταντινούπολη για την απελευθέρωση ὅλων των Ἑλλήνων αιχμαλώτων. Στην επιστολή του επισύναψε μάλιστα και ἕναν μακρύ κατάλογο αιχμαλώτων μαζί με την αναφορά ενός αιχμαλώτου που εἶχε επιστρέψει ἀπό τον τόπο κράτησής του, στην οποία διατραγουδούσε την οικτρή κατάσταση χιλιάδων Ἑλλήνων που εἶχαν μεταφερθεῖ και διασκορπισθεῖ στις πέραν του Ταύρου επαρχίες.⁵⁹⁶

Το διάβημα του Καποδίστρια βρήκε ἀπήχηση στους πρεσβευτές των τριῶν Δυνάμεων, οι οποίοι διεμήνυσαν στον Κυβερνήτη ὅτι θα ἐξετάζαν το θέμα και θα ενεργούσαν σχετικά. Ο Dawkins, με αναφορά του προς τον Ἀγγλο Ὑπουργό Ἐξωτερικῶν Aberdeen, στην οποία εἶχε επισυνάψει την επιστολή του Καποδίστρια, δήλωνε ὅτι συμφωνούσε με την ἐπιθυμία του Κυβερνήτη για την ἀπελευθέρωση των Ἑλλήνων αιχμαλώτων ὅπου και αν βρίσκονταν, ἀλλά σημείωνε ὅτι δεν ήταν σίγουρο ὅτι ὅλοι θα ἐπιθυμούσαν να ἐπαναπατριστούν. Ἐπιπλέον τόνιζε ὅτι η ἀπελευθέρωση

⁵⁹⁵ Στο ἴδιο, σ. 20-21· Βλ. ἐπίσης, ΑΥΕ, Φ. 60/1, 1929, ἔγγραφο υπ' αριθμ. 14517 (οπισθόφυλλο 12384), (Νικόλαος Σίδερος, Αἴγινα 10.5.1929 προς Ἰω. Καποδίστρια). Το περιεχόμενο της λυρικότατης επιστολής του Σίδερου προς τον Κυβερνήτη εἶναι ἐπιγραμματικά και σε ἐλεύθερη ἀπόδοση το ἐξῆς: «Ο Σίδερος αναφέρει ὅτι μετὰ την καταστροφή των Ψαρῶν ἔχασε τον γιο του. Σύμφωνα με πληροφορίες το παιδί βρίσκεται ἐξί ὥρες μακριά ἀπό το Ἀδραμύτιο. Ο ἄνθρωπος που το εἶδε, τον πληροφορεῖ ὅτι ο Τούρκος που το ἔχει στην κατοχή του πρόκειται να ἀναχωρήσει προς τα ἐνδότερα της Μ. Ἀσίας. Ο ἴδιος δεν ἔχει τρόπο να ἐνεργήσει· γι' αὐτό το λόγο προσπέφτει στον Κυβερνήτη».

⁵⁹⁶ Γεωργής, ὁ. π., σ. 16-17· Βλ. σχετικά, P.R.O. / F.O. 32/10/51 (70) 665, Καποδίστριας προς Dawkins, Ναύπλιο, 30 Ἰαν./11 Φεβρ. 1830· ἐπίσης, F.O. 32/10/53 (70) 666, *Ἀπόσπασμα ἐκθέσεως*, ἀντίγραφο, στα γαλλικά, μετάφραση, σ. 5, συνημμένο στο 10/10β.

θα έπρεπε να γίνει σταδιακά.⁵⁹⁷ Τις αλληπάλληλες εκκλήσεις του Κυβερνήτη προς τους εκπροσώπους των Συμμάχων Δυνάμεων για απελευθέρωση των αιχμαλώτων που εξακολουθούσαν να βρίσκονται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, βρίσκουμε καταγεγραμμένες και σε έγγραφα του Foreign Office.⁵⁹⁸

Η Υψηλή Πύλη, μετά την ήττα της στον ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828-1829, αναγκάστηκε να φανεί πιο συγκαταβατική όσον αφορά τους αιχμαλώτους και να συμμορφωθεί προς τις δυτικές αρχές διεξαγωγής του πολέμου. Η Συνθήκη της Αδριανούπολης (14.9.1829) αποτελούσε την επισφράγιση της ήττας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και είναι η πράξη με την οποία η Υ. Πύλη προσχώρησε στη Συνθήκη του Λονδίνου και στο Πρωτόκολο καθορισμού των ελληνοτουρκικών συνόρων (22.3.1829). Επιπλέον, με το άρθρο 14 ρύθμιζε το ζήτημα των Ελλήνων αιχμαλώτων στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.⁵⁹⁹ Την περίοδο αυτή δημιουργείται λοιπόν ένα ευνοϊκό κλίμα για την επίλυση του ζητήματος των Ελλήνων αιχμαλώτων του Αγώνα.

Αλλά και ο Μωχάμεντ Άλη επιδεικνύει μία στάση καλής θέλησης σχετικά με τους αιχμαλώτους, προκειμένου να εξασφαλίσει την εύνοια της ελληνικής Κυβέρνησης στη διαμάχη του με την Πύλη και κυρίως την υποστήριξη των Μεγάλων Δυνάμεων. Έτσι λοιπόν, στα μέσα Νοεμβρίου 1830, απελευθέρωσε, χωρίς ευρωπαϊκή πίεση ή απαίτηση αποζημίωσης, 106 εξισλαμισθέντα γυναικόπαιδα ηλικίας 8-22 ετών, έναν ακόμη δούλο από τα ναυπηγεία της Αλεξάνδρειας και όλους τους Έλληνες που υπηρετούσαν στα πλοία του, τους οποίους και παρέδωσε στο Γάλλο Γενικό

⁵⁹⁷ Γεωργής, *ό. π.*, σ. 17. Για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων που βρίσκονταν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. P.R.O. / F.O. 32/11a/30(93)713, Dawkins Άργος προς Καποδίστρια Ναύπλιο, 9/21 Απρ. 1830, σ. 241· F.O. 32/10/46 (69) 663, Dawkins προς Aberdeen, F.O. αρ. 10, σ. 4, συνημμένα: 10/10α-10/10γ, 1/13 Φεβρ. 1930, *Κατάλογος Ελλήνων αιχμαλώτων* (ελλείπει), σ. 222. Πρεβελάκης - Γλύτσης, *Επιτομαί*, τ. Α', μέρος πρώτο, *ό. π.*

⁵⁹⁸ F.O. 32/10/51(70)665, I. Καποδίστριας (Ναύπλιο) προς Dawkins (Άργος), αντίγραφο στα γαλλικά, μετάφραση, σ. 3, F.O., συνημμένο στο 10/10. Συνημμένα 10/10 γ, 30 Ιαν./11 Φεβρ. 1830, *Κατάλογος Ελλήνων αιχμαλώτων* (ελλείπει), σ. 222· F.O. 32/11 (α)/26/ (93) 711, Dawkins (Άργος) προς Aberdeen, F.O. αρ. 30, σ. 2. Συνημμένα 11/6 α, 11/6 β, 13/25 Απρ. 1830, σ. 240· F.O. 32/11(α)/28 (93) 712, Gordon (Κων/πολη) προς Dawkins (Άργος), αντίγραφο, σ. 1, 5, συνημμένο στο 11/6, 20 Μαρτίου/ 1 Απρ. 1830, σ. 241· Βλ., επίσης, F.O. 32/11(α)/30 (93) 713, Dawkins (Άργος) προς Καποδίστρια (Ναύπλιο), αντίγραφο στα γαλλικά, σ. 1, 5, συνημμένο στο 11/6, 9/21 Απρ. 1830, σ. 241· Πρεβελάκης - Γλύτσης, *Επιτομαί*, τ. Α', μέρος πρώτο, *ό. π.*

⁵⁹⁹ «Tous les prisonniers de guerre, de quelque nation, condition et sexe qu'ils soient, qui se trouvent dans les deux Empires, doivent, aussitôt après l' échange des ratifications du présent Traité de paix, être délivrés et rendus sans la moindre rançon ou paiement. Sont exceptés, les chrétiens qui ont embrassé de leur plein gré la religion mahométane dans les Etats de la Sublime Porte, et les Mahométans qui également ont embrassé la religion chrétienne dans les Etats de l' Empire russe»· βλ. Noradounghian Gabriel Effendi, *Recueil d' Actes internationaux de l' Empire ottoman*, t. deuxième 1789-1856, Παρίσι 1900, σ. 172 και Γαρδίκια-Κατσιαδάκη, *ό. π.*, σ. 66.

Πρόξενο για επαναπατρισμό.⁶⁰⁰ Ωστόσο, δεν είναι γνωστό, εάν ανάμεσα σε αυτούς τους αιχμαλώτους υπήρχαν και Χίοι.

Στο Πρωτόκολλο του Λονδίνου της 3^{ης} Φεβρουαρίου 1830 γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στη *διασφάλιση της ζωής και της περιουσίας των Τούρκων που ήθελαν να παραμείνουν στην Ελλάδα και στη χορήγηση γενικής αμοιβαίας αμνηστίας*. Η Γερουσία, με υπόδειξη και πάλι του Καποδίστρια, επεσήμανε στις παρατηρήσεις της επί του Πρωτοκόλλου και κυρίως ότι στο άρθρο περί αμνηστίας δεν περιέλαβε «*την απολύτρωσιν τόσων δυστυχών Ελλήνων αιχμαλωτισθέντων και πωληθέντων εις το τουρκικόν κράτος περί της τύχης των οποίων είναι πικρόν εις το έθνος να μην έχη καμμίαν θετικήν παρηγορίαν*».⁶⁰¹

Την ίδια χρονιά (1830) τα αιτήματα για απελευθέρωση των αιχμαλώτων πολλαπλασιάστηκαν. Ο Κυβερνήτης έδωσε εντολή στους κατά τόπους διοικητές των επαρχιών να καταρτίσουν καταλόγους αιχμαλώτων, ο καθένας για την περιοχή του, οι οποίοι θα έφθαναν για διεκπεραίωση στην Κεντρική Υπηρεσία στο Ναύπλιο.⁶⁰² Ο Γεωργής κάνει λόγο για ευνοϊκή χρονική συγκυρία, καθώς είχε επικρατήσει ειρήνη, η οποία διευκόλυνε την επικοινωνία με τις διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γεγονός που καθιστούσε ευχερέστερη την παροχή πληροφοριών για τους αιχμαλώτους.⁶⁰³ Ωστόσο, η αύξηση των αιτημάτων βοήθειας από τους συγγενείς των αιχμαλώτων οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ευαισθησία του Κυβερνήτη και στην καλή οργάνωση των υπηρεσιών και των βασικών υποδομών των σχετικών με το έργο της απελευθέρωσης των αιχμαλώτων, τις οποίες επέβλεπε ο ίδιος προσωπικά.⁶⁰⁴

Εκτός από τους αιχμαλώτους ο Καποδίστριας ασχολήθηκε επιμελώς και με τα ορφανά παιδιά του Αγώνα. Αναμφίβολα, μία από τις συνέπειες της ελληνικής Επανάστασης ήταν και το γεγονός ότι πολλά μικρά παιδιά (αγόρια και κορίτσια) έμειναν ορφανά.⁶⁰⁵ Σε επιστολή του προς τον Δημήτριο Υψηλάντη στις 28.2.1829,

⁶⁰⁰ Στο ίδιο, σ. 66· Μοσχονάς, «Πληροφορίες», ό. π., σ. 251-252 (Mimaut προς τον Sebastiani, υπουργό Εξωτερικών της Γαλλίας, Αλεξάνδρεια 10 Δεκ. 1830).

⁶⁰¹ Δασκαλάκης, ό. π., σ. 976.

⁶⁰² Ο Γεωργής κάνει λόγο για καταστάσεις με ονόματα αιχμαλώτων που έφθασαν στην κεντρική υπηρεσία του Ναυπλίου για διεκπεραίωση, χωρίς ωστόσο να αναφέρει Χίους· Γεωργής, ό. π., σ. 21-23.

⁶⁰³ Στο ίδιο, σ. 21.

⁶⁰⁴ Σχετικά με τις ενέργειες του Κυβερνήτη, σημαντικές είναι οι πληροφορίες που μας παρέχουν τα έγγραφα του Foreign Office· βλ. Πρεβελάκης – Γλύτσης, ό. π., σ. 222-240, Φ. 32 Greece. F.O. 32/10/53 (70) 666, F.O. 32/10/57 (70) 667, F.O. 32/10/46(69) 663, F.O. 32/10/49 (70) 664, F.O. 32/10/51 (70) 665 (κατάλογος αιχμαλώτων) F.O. 32/10/188 (87) 701, F.O. 32/11 a/26 (93) 711.

⁶⁰⁵ Βλ. Δημήτριος Μπαλάνος, *Η Περίθαλψη των ορφανών εν τῷ ἐλληνικῷ κράτει*, Αθήνα 1919· του ίδιου, «Ο Καποδίστριας δια τα ορφανά. Τέσσερες ανέκδοτοι επιστολαί του», *Πρακτικά Ακαδημίας*

τον ενημερώνει για τα σχέδιά του σχετικά με τη συγκέντρωση των ορφανών στο χώρο του Ορφανοτροφείου Αίγινας, το οποίο ο ίδιος δημιούργησε και τον καθοδηγεί, υποδεικνύοντάς του τον τρόπο δράσης: «Όλα τα παιδιά τα ευρισκόμενα εις το στρατόπεδον θέλουσιν καταγραφή εις κατάλογον χωριστόν. Ο κατάλογος θέλει φέρει σημείωσιν του ονόματος, της ηλικίας, της πατρίδος και των γονέων, και αν αυτοί ζώσιν ή όχι, και πού ευρίσκονται».⁶⁰⁶

Το Νοέμβριο του 1829 ο αριθμός των τροφίμων υπολογίζεται σε 495, ενώ παρέχονται και κάποια στοιχεία για τη γεωγραφική τους προέλευση. Επιπλέον, κινητοποιώντας τους οικονομικά εύρωστους φίλους του στην Ευρώπη, ο Καποδίστριας δημιουργεί ένα ειδικό «Ταμείον των επί ξένης ορφανοπαίδων Ελλήνων». Ο Κυβερνήτης εφάρμοσε στο Ορφανοτροφείο ένα μοντέλο διάπλασης Ελληνοπαίδων, φροντίζοντας επιμελώς την εκπαίδευση των νέων και προσδοκώντας τη μετατροπή των περιπλανώμενων αυτών ψυχών σε θρησκευόμενους, εργατικούς, πειθαρχημένους και ευσυνείδητους πολίτες, οι οποίοι, έχοντας αποκτήσει εθνική συνείδηση, θα συνέβαλλαν στη συγκρότηση της μετεπαναστατικής ελληνικής κοινωνίας.

Με την πατρική του διαμεσολάβηση όλη η Ευρώπη αποτελεί 'ένα μεγάλο σχολείο' για τα ορφανά Ελληνόπουλα. Παράλληλα, ιδρύει στην Αίγινα το Κεντρικό Σχολείο (1831-1834) στο οποίο φοιτούν και πολλά ορφανά παιδιά που είχαν χάσει τον ένα ή και τους δύο γονείς τους κατά τον επταετή Αγώνα της ανεξαρτησίας. Ανάμεσά τους συναντούμε και τους ορφανούς Χιώτες μαθητές Λεωνίδα και Μάρκο Ευμορφόπουλο, Σταμάτιο Καλβοκορέσιο, Σταμάτη Κάπαρη, Γεώργιο Κράκαρη, Αντώνιο Παγκαλάκη, καθώς και τους Σταμάτη Παπακωνσταντίνου, Νικόλαο Πρώιο, Θεμίστιο Φραγκόπουλο, αλλά και πολλούς Ψαριανούς.⁶⁰⁷ Στα Αρχεία του Σχολείου ο

Αθηνών, τ. 19, Αθήνα 1944, σ. 314-318· Ελένη Κούκκου, «Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη ορφανοπαίδων», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τ. 31, Αθήνα 1956, σ. 445-454· Νικόλαος Τόμπρος, «Οι Τρόφιμοι, η Στελέχωση και η Διοίκηση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας (1829-1834)», *Πρακτικά ΚΔ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (30/5-1/6 2003)*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 255-293· επίσης, Νίκος Τόμπρος – Σταύρος Πανταζόπουλος, «Δημόσια και ιδιωτική μέριμνα για τα ορφανά του Αγώνα στο νεότευκτο ελληνικό κράτος: Τα Ορφανοτροφεία της Αίγινας και της Άνδρου», *Πρακτικά ΑΓ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (25-27. 5. 2012)*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 74-96.

⁶⁰⁶ Ο Τόμπρος αναφέρει ότι, σύμφωνα με τον Μουστοξύδη, από την Πελοπόννησο προέρχονται 140 άτομα, από τη Στερεά Ελλάδα 175, από τα νησιά 25 και από περιοχές εκτός συνόρων 155 άτομα. Επειδή γίνεται γενική αναφορά στα νησιά, δεν έχουμε στοιχεία ειδικά για τη Χίο. Ωστόσο, ο Τόμπρος στη μελέτη του δεν εντόπισε Χίους τροφίμους στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας: Τόμπρος, «Οι Τρόφιμοι, η Στελέχωση και η Διοίκηση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας» *ό. π.*, σ. 265.

⁶⁰⁷ Βλ. Γιάννης Κόκκωνας, *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, αριθ. σειράς 31, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1997, σ.

ιστορικός Γ. Κόκκωνας εντόπισε επιστολή (Ναύπλιο 13. 9. 1930) της Χίας Μαρίας Καστάνια προς τον Ιω. Καποδίστρια. Η γυναίκα, όπως η ίδια γράφει, μόλις είχε επιστρέψει στην πατρίδα της ύστερα από οκταετή αιχμαλωσία. Επειδή ο σύζυγός της είχε πεθάνει και η ίδια δε διέθετε τα μέσα, παρακαλεί τον Κυβερνήτη να την συνδράμει για να μπορέσει να μορφώσει κάποια τουλάχιστον από τα οκτώ ορφανά πατρός παιδιά της.⁶⁰⁸

Η δολοφονία του Κυβερνήτη στις 27 Σεπτεμβρίου 1831 επηρέασε αρνητικά την εξέλιξη των γεγονότων για την απελευθέρωση και αποκατάσταση των αιχμαλώτων και καταρράκωσε την ψυχολογία των συγγενών τους, οι οποίοι αισθάνθηκαν ότι έχασαν το στήριγμά τους. Η αναρχία που ακολούθησε οδήγησε στη διάλυση των κρατικών δομών και στην ανυπαρξία μίας αρμόδιας αρχής, υπεύθυνης για το ζήτημα των αιχμαλώτων. Ο Διακανονισμός της Κωνσταντινουπόλεως, γνωστός ως Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως ή του Καλεντέρ Κιόσκ (9/21 Ιουλίου 1832), που υπογράφηκε μεταξύ των Μεγάλων Δυνάμεων και της Υψηλής Πύλης, δεν προέβλεπε κάτι για τους εναπομείναντες Έλληνες αιχμαλώτους.⁶⁰⁹

Μετά το θάνατό του Καποδίστρια το πολιτικό σκηνικό αλλάζει δραματικά. Κατά τη διάρκεια της «αναρχίας» και της βαυαρικής αντιβασιλείας (1831-1835) οι προσπάθειες για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων ατόνισαν.⁶¹⁰ Ο Όθωνας φθάνει στο Ναύπλιο στις 25 Ιανουαρίου 1833 σε ηλικία μόλις 17 ετών.⁶¹¹ Με την ενθρόνισή του το θέμα των αιχμαλώτων έρχεται και πάλι στο προσκήνιο. Το ζήτημα των αιχμαλώτων του ελληνικού Αγώνα μπαίνει σε νέα φάση στις αρχές του 1837, περίοδο

138, 157, 164, 181, 234, 245, 257, 296 (βλ. βιογραφικά σημειώματα των μαθητών στις σ. 90-311)· επίσης, Ανδρέας Κούκος, «Η εκπαιδευτική πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια», Φιόρα τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό, (τιμητικός τόμος), Ζάκυνθος 2009, σ. 493.

⁶⁰⁸ Κόκκωνας, *ό. π.*, σ. 492. Στους Χίους Γρηγόριο Ιωάννου Ψαριανού και Χριστόφορο Καστάνια γίνεται αναφορά, *στο ίδιο*, στις σ. 741 και 762 αντιστοίχως. Ο Κόκκωνας παραθέτει ονομαστικούς καταλόγους μαθητών όπου καταγράφεται το ονοματεπώνυμο, ο τόπος καταγωγής, η ημερομηνία αίτησης και ο αριθμός εγγραφής, δίνει στοιχεία για την εκπαίδευση των μαθητών και πληροφορίες για τους μισθούς των διδασκόντων και τα τροφεία, για τη συνέχιση των σπουδών των μαθητών στο εξωτερικό και για την επαγγελματική τους αποκατάσταση.

⁶⁰⁹ Βλ. γι' αυτή τη συνθήκη, Αλέξανδρος Δεσποτόπουλος, «Τελική ρύθμιση του ελληνικού ζητήματος», *ΙΕΕ*, τ. ΙΒ', σ. 577.

⁶¹⁰ Νικολάου, *Μελέτες*, *ό. π.*, σ. 556.

⁶¹¹ Από το 1833 έως το 1835 την εξουσία ασκούσε στο όνομα του μονάρχη, η *Αντιβασιλεία*. Η σύσταση αυτού του οργάνου και οι αρμοδιότητές του είχαν θεσπιστεί με τη Συνθήκη της 7^{ης} Μαΐου 1832, μεταξύ της Βαυαρίας και των τριών Μ. Δυνάμεων· βλ. John Petropoulos, *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, εκδ. ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997², τ. Α', σ. 190 κ. εξ· Στέφανος Παπαγεωργίου, *Από το Έθνος στο Γένος. Η Θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1821-1862)*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα 2003, σ. 310 κ. εξ.

κατά την οποία παρατηρείται κινητοποίηση και αναζωπύρωση των πρασπαθειών για την απελευθέρωσή τους.⁶¹²

Η διεθνής αναγνώριση της υπόστασης του Ελληνικού Βασιλείου έδωσε νέες ελπίδες και μία επιπλέον ώθηση στις προσπάθειες των συγγενών των αιχμαλώτων, συμπεριλαμβανομένων και των Χίων, για την απελευθέρωση των οικείων τους. Ειδικά για τους Χίους, η συγκυρία ήταν πολύ θετική. Σε αυτό συνέτεινε το διεθνές εμπορικό τους δίκτυο και η συνακόλουθη στήριξη από την Αγγλία, αλλά και η περίπλοκη διεθνής κατάσταση στην Ανατολική Μεσόγειο. Λόγω της σταδιακής ενδυνάμωσης της χιακής κοινότητας της Σύρου και του ελέγχου του εμπορίου που αυτή ασκούσε, ο λόγος των Χίων προσφύγων άρχισε με τον καιρό να αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα.

Οι Χίοι συγγενείς των θυμάτων, όπως και κατά την διάρκεια της καποδιστριακής περιόδου, συνέχισαν να απευθύνουν εκκλήσεις μεσιτείας προς τον Βασιλιά προκειμένου να απελευθερώσουν τους συγγενείς τους. Ωστόσο, οι προσπάθειες γίνονται όλο και πιο αναποτελεσματικές, καθώς οι περισσότεροι αιχμάλωτοι έχουν πλέον εξισλαμισθεί και - κατά κάποιο τρόπο - προσαρμοσθεί στο νέο περιβάλλον· πολλοί δε έχουν μεταφερθεί στο εσωτερικό της Ασίας και έχουν χαθεί τα ίχνη τους. Όμως, κατά την περίοδο 1837-1838, όπως προαναφέρθηκε, παρατηρείται αναζωπύρωση του ενδιαφέροντος για το θέμα της απελευθέρωσης των αιχμαλώτων που θυμίζει την καποδιστριακή περίοδο και χαρακτηρίζεται από συντονισμένες προσπάθειες στο εσωτερικό, αλλά κυρίως στο διπλωματικό επίπεδο. Ο Γ. Νικολάου θεωρεί ότι οι λόγοι της αναζωπύρωσης της προσπάθειας για την απολύτρωση όσων ατόμων βρίσκονταν ακόμη αιχμάλωτα σε διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας οφείλονταν μία σειρά ευνοϊκών συγκυριών.⁶¹³

⁶¹² Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 557.

⁶¹³ Αν και η απάντηση στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό σε υποθέσεις, καθώς η έρευνα δεν έχει προχωρήσει αρκετά, ο Νικολάου ερμηνεύει το γεγονός ως εξής: α) Ο Έλληνας πρόξενος στην Κωνσταντινούπολη, Κων/νος Ζωγράφος, με αφορμή το 2^ο άρθρο του πρωτοκόλλου του Λονδίνου (30 Ιανουαρίου του 1836), το οποίο τέθηκε σε εφαρμογή τον Νοέμβριο του 1836 και αφορούσε τις αμοιβαίες μεταναστεύσεις Ελλήνων και Τούρκων που κρατούνταν παρά τη θέλησή τους στην οθωμανική και την ελληνική επικράτεια αντίστοιχα, υπέβαλε αίτημα στην Πύλη για έκδοση φερμανίου για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων. Η καλή διάθεση της Πύλης αξιοποιήθηκε από την ελληνική πλευρά και ο αρμόδιος για τις Εξωτερικές υποθέσεις της Επικράτειας, Ιακωβάκης Ρίζος Νερουλός, πείθει τον Όθωνα, στην επικείμενη εμπορική σύμφωνία με την οθωμανική πλευρά, να προστεθεί άρθρο για έκδοση φερμανίων που θα αφορούν την απελευθέρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων. Τελικά, η συμφωνία αυτή δεν υπογράφηκε τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή. β) Η αναζωπύρωση του θέματος μπορεί, ως ένα βαθμό, να προέρχεται από την προσπάθεια του Όθωνα να κερδίσει τη συμπάθεια του λαού, καθώς το θέμα των αιχμαλώτων εξακολουθεί να απασχολεί και να συγκινεί βαθύτατα τους Έλληνες. Οι επιτελείς του Βασιλιά, Έλληνες και Βαυαροί, ιδίως ο πρόεδρος του υπουργικού

Η οθωνική Κυβέρνηση προσπάθησε να ανταποκριθεί στα αιτήματα των συγγενών με συνέπεια, αν και, εκ των πραγμάτων, τώρα εμφανίζονται και άλλες παράμετροι που αφορούν κυρίως τη συστηματοποίηση των ενεργειών και την ανάγκη συλλογής πληροφοριών για κάθε αιχμάλωτο ξεχωριστά. Η μελέτη της διπλωματικής αλληλογραφίας των Αρχείων του υπουργείου Εξωτερικών (του πρεσβευτή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη Κωνσταντίνου Ζωγράφου, του εκεί Έλληνα επιτετραμμένου Μανόλη Αργυρόπουλου κ. ά., με την επί των Εξωτερικών Βασιλική Γραμματεία, με επικεφαλής τον Γραμματέα επί των Εξωτερικών υποθέσεων Ignaz von Rudhard) αφενός μαρτυρεί το ενδιαφέρον του Όθωνα για το θέμα⁶¹⁴ και αφετέρου μεταφέρει τη διάθεση της Υψηλής Πύλης Πύλης να εκδώσει νέα φερμάνια για απελευθέρωση αιχμαλώτων, αρκεί να της δοθούν συγκεκριμένα στοιχεία για κάθε αιχμάλωτο ξεχωριστά. Ο πρεσβευτής επισημαίνει ότι, εκτός από τα χρήματα που θα έπρεπε να δαπανηθούν για την εξαγορά και τη μεταφορά των αιχμαλώτων στην Ελλάδα, ήταν αναγκαία και η δραστηριοποίηση των Ελλήνων προξένων και υποπροξένων για αναζήτηση αιχμαλώτων στη Ρούμελη και στη Μικρά Ασία, σε συνεργασία με απεσταλμένους που οι ίδιοι οι πρόξενοι θα έπρεπε να ορίσουν.⁶¹⁵

Έτσι λοιπόν, από τον Ιούνιο έως τον Σεπτέμβριο του 1837 η επί των Εξωτερικών Γραμματεία, με ειδικές εγκυκλίους, καλεί τους κατά τόπους διοικητές της ελληνικής Επικράτειας και τους Έλληνες προξένους στην Οθωμανική Αυτοκρατορία να καταρτίσουν καταλόγους με ονόματα και στοιχεία αιχμαλώτων –όσα μπορούσαν να συλλέξουν– ώστε να σταλούν στην Κυβέρνηση ή στον πρεσβευτή της Ελλάδας στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και στον γενικό πρόξενο στην Αίγυπτο για τις περαιτέρω ενέργειες.⁶¹⁶ Κάποιοι διοικητές ανταποκρίθηκαν θετικά και άμεσα, ενώ κάποιοι άλλοι αγνόησαν ή αμέλησαν το θέμα. Από τη μελέτη και ανάλυση των στοιχείων των καταλόγων που άρχισαν να στέλλονται στην επί των Εξωτερικών Βασιλική Γραμματεία, από τις 11 Οκτωβρίου έως τις 19 Δεκεμβρίου

συμβουλίου και γραμματέας επί των Εξωτερικών υποθέσεων Ignaz von Rudhard, επιδεικνύουν ιδιαίτερο ζήλο για το ζήτημα αυτό. Επιπλέον, ο πατέρας του Όθωνα, Λουδοβίκος της Βαυαρίας, προσφέρει 20.000 δραχμές για την απολύτρωση αιχμαλώτων, από τις οποίες δυστυχώς αξιοποιήθηκε μόνο ένα ασήμαντο ποσό (509 δρχ. και 20 λεπτά). Στο ίδιο, σ. 557-559. Για τις διπλωματικές διεργασίες της οθωνικής περιόδου σχετικά με το ακανθώδες ζήτημα των αιχμαλώτων και τα αποτελέσματα της αναζήτησης των Πελοποννησίων αιχμαλώτων· βλ. στο ίδιο, σ. 567-572.

⁶¹⁴ ΑΥΕ/ΚΥ, 1838, 60/1. Ο Κων/νος Ζωγράφος προς τον επί του Βασιλικού Οίκου και των Εξωτερικών Υπουργείου J. Rizo, Péra, le 21 janvier/ 2 février 1837 (βλ. έγγραφο 1) και Péra, le 11/23 mars 1837. Στο ίδιο, σ. 559.

⁶¹⁵ Στο ίδιο, σ. 559-560.

⁶¹⁶ Στο ίδιο, σ. 560.

1837, ο Γ. Νικολάου θεωρεί ότι δεν προέκυψαν ιδιαίτερα σημαντικά αποτελέσματα, για λόγους που στην παρούσα μελέτη δε θα αναλύσουμε, καθώς δεν υπάρχουν στοιχεία για Χίους αιχμαλώτους.⁶¹⁷

Παρόλα αυτά, οι Χίοι με επιμονή εξακολουθούν να αναζητούν τους δικούς τους ανθρώπους. Αν και η οθωνική Κυβέρνηση διάκειται ευμενώς, όπως είδαμε και κάνει προσπάθεια να ικανοποιήσει τα αιτήματα των συγγενών των αιχμαλώτων, οι υπεύθυνοι δεν παραλείπουν πλέον να ζητούν τη διαβάθμιση των πληροφοριών και τη διακρίβωση της ορθότητας των αιτημάτων,⁶¹⁸ συχνά μέσω έγγραφης μαρτυρίας σημειώντων προσώπων των τοπικών κοινοτήτων ή και απλών πολιτών, οι οποίοι καλούνται να υπογράψουν τα λεγόμενα *μαρτυρικά*.⁶¹⁹

Η παρουσία μαρτύρων, οι οποίοι υπογράφουν ότι γνωρίζουν την περίπτωση, κρίνεται απαραίτητη για να επιβεβαιωθεί η αλήθεια και να διασφαλιστεί ότι το ποσό που θα διατεθεί για την απολύτρωση, θα πάει εκεί όπου προορίζεται. Συχνά εξετάζονται από τους αρμοδίους και οι ίδιοι οι συγγενείς για να διαπιστωθεί η

⁶¹⁷ Στο ίδιο, σ. 562-572.

⁶¹⁸ Ενεκτικά παραθέτουμε τα ακόλουθα έγγραφα: ΑΥΕ Φ. 60/1, 1834, Υποφ. γ' υπ' αριθμ. 141, (Ευμαν, Ναύπλιο, 20.1/1.2.1834 προς το Υπ. Εξ.(:), καθώς και το επόμενο (Ministère de la Maison du Roi des Affaires Etrangères προς τον Νομάρχη Ευβοίας), στον ίδιο φάκελο, υπ' αριθμ. 118. Πρόκειται για δύο επιστολές που παρουσιάζουν τις ενέργειες της οθωνικής Κυβέρνησης για αποστολή 100 δραχμών στον Χίο Γεώργιο Κόπελλο, με σκοπό την απελευθέρωση των δύο θυγατέρων του. Όπως παρατηρούμε, τόσο στο πρώτο όσο και στο δεύτερο στο έγγραφο, ζητώνται εγγυήσεις, για το εάν ο Κόπελλος λέει την αλήθεια, για το εάν τελικά τα χρήματα θα χρησιμοποιηθούν για τον σκοπό της απολύτρωσης των τέκνων του, καθώς και για την ασφαλή επιστροφή των κοριτσιών παρουσία του πατέρα τους· βλ. Παράρτημα αρ.2/β. Σε άλλη επιστολή η Βασιλική Μπαλάκη, χήρα Νικολάκη, ζητά από τον Βασιλιά χρηματική βοήθεια για να απελευθερώσει τον γιο της που βρίσκεται στη Μαγνησία. Ο Μάουρερ ζητά να δοθούν περισσότερες πληροφορίες για τη σχέση μητέρας και γιου και επιπλέον να του υποδειχθεί η καλύτερη οδός διαπραγματεύσεων· ΑΥΕ Φ. 60/1 γ', 1834, επιστολή υπ' αριθμ. 897/1093, 10923/4 (12/24 Φεβρ. 1834)· Βλ. Παράρτημα αρ.2/β.

⁶¹⁹ ΑΥΕ Φ. 60/1, 1834, χωρίς αρ. Πρωτ. Η Πέρδικα Κεφάλα, Ναύπλιο, 21.1.1834 προς τον Μεγαλειότατο. (Ακολουθούν και άλλες επιστολές). Η Πέρδικα Κεφάλα, σύζυγος του αποθανόντος Ευστρατίου Κεφάλα, ευρισκόμενη στο Ναύπλιο, παρακαλεί τον Όθωνα να την συνδράμει οικονομικά, προκειμένου να απελευθερώσει την κόρη της, η οποία βρίσκεται στην Κωνσταντινούπολη στα χέρια ενός σημαίνοντος Τούρκου. Προς επίρρωση των όσων λέει αναφορικά με τον φόνο του άντρα της κατά τη σφαγή της Χίου, την αιχμαλωσία του γιου της και το θάνατό του εντός του οθωμανικού στόλου, ο Αστυνόμος Ναυπλίας Μ. Σακελλάριος, με το υπ' αριθμ. 1199/1579 έγγραφο, παραθέτει τη μαρτυρία επτά συντοπιτών της· ΑΥΕ, Φ. 60/1γ, 1834, Ναύπλιο, 12.3.1834. Στο ίδιο πνεύμα κινούνται και τα ακόλουθα έγγραφα: ΑΥΕ, Φ. 60/1γ, 1834, Πέρδικα Κεφάλα, Ναύπλιο, 13.6.1834 προς τον Άνακτα, με το υπ' αριθμ. 1579 έγγραφο, με το οποίο παρακαλεί να της παρασχεθεί χρηματική βοήθεια για να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να βρει την κόρη της (εσωκλείει το μαρτυρικό)· ΑΥΕ Φ. 60/1γ, 1834, έγγραφο υπ' αριθμ. 258 (:), Eibel, Ναύπλιο, 11.2.1834 προς τον πληρεξούσιον υπουργόν της Α. Μ της Κυβερνήσεως (Αποστολή συνημμένως της επιστολής της Κεφάλα, προκειμένου να βεβαιωθεί το αληθές της αναφοράς της). Επίσης, ενδεικτική είναι και η περίπτωση του Ιωάννη Μπούρα, ο οποίος ζητάει οικονομική ενίσχυση για την εξαγορά των τεσσάρων αιχμαλώτων παιδιών του· ΑΥΕ Φ. 60/1, 1840, έγγραφο υπ' αριθμ. 1023. Τις επιστολές στέλνει ο διοικητής Αργολίδος στην επί των Εξωτερικών Γραμματεία για το θέμα του Μπούρα. Στον Φ. 60/1, 1840, το έγγραφο υπ' αριθμ. 731 περιλαμβάνει ονόματα συμπατριωτών του που πιστοποιούν «την προτέρα καλή οικονομική του κατάσταση του Μπούρα και τη νυν αθλία»· Βλ. Παράρτημα αρ. 2/β.

εγκυρότητα των λεγομένων τους.⁶²⁰ Επιπλέον, η Κυβέρνηση ζητά εγγυήσεις, μέσω των διαμεσολαβητών (προξένων ή άλλων διπλωματών), για την ασφαλή επάνοδο των αιχμαλώτων. Η συγκεκριμένη διαδικασία για τον εντοπισμό και την απελευθέρωση των αιχμαλώτων απαιτεί χρόνο και καλό συντονισμό των αρμοδίων οργάνων, γι' αυτό και δεν είναι ιδιαίτερα αποδοτική, παρά τις καλές προθέσεις της Κυβέρνησης. Περιπτώσεις που αποδεικνύουν την παρουσία μαρτύρων και τη συνεργασία της οθωνικής Κυβέρνησης με τα κατά τόπους προξενεία παραθέτουμε στο Παράρτημα αρ. 2/β.

Για παράδειγμα, η Διοίκηση καλεί τη Σεβαστή Μαζούρη(ου), μητέρα αιχμάλωτης, προκειμένου να λάβει περισσότερες πληροφορίες, πριν δοθούν τα χρήματα που η γυναίκα ζητά για την απελευθέρωση της κόρης της. Η Γραμματεία εξετάζει επίσης, εάν η αιχμάλωτη κοπέλα είναι εξομώτρια, εάν έχει τουρκικό όνομα και ποιον έχει κύριό της. Στη συνέχεια, η Κυβέρνηση έρχεται σε συνεννόηση με το ελληνικό προξενείο της Σμύρνης για τη διευθέτηση της υπόθεσης, διακριτικά και με λεπτούς χειρισμούς, όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στο έγγραφο.⁶²¹

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι και η περίπτωση της Χίας Λωξανδρίτσας Καλβοκορέση που αναζητεί την κόρη της, την οποία τελικά εντοπίζει στη Μαγνησία. Πλήθος επιστολών προς τον Όθωνα, προς το προξενείο της Σμύρνης και προς την επί των Εξωτερικών Γραμματεία μαρτυρούν την προσπάθεια της γυναίκας, αλλά και των οθωνικών Αρχών να διευθετήσουν την υπόθεση. Εντύπωση προκαλεί η μαρτυρία από το χιακό περιβάλλον για την ανθηρή κατάσταση της οικογένειας Καλβοκορέση πριν από την καταστροφή του νησιού, καθώς και η επιβεβαίωση όλων όσων η παθούσα ισχυρίζεται: «Ο άνδρας της σκοτώθηκε στη σφαγή της Χίου και η περιουσία του, αποτελούμενη από 1000 δίστηλα, αρπάχθηκε από τον εχθρό. Ο γιος της δραπέτευσε και κατέφυγε στο Ναύπλιο, ενώ υπηρέτησε τρία χρόνια στον ελληνικό στρατό. Η

⁶²⁰ ΑΥΕ, Φ. 60/1, 1842, (τρεις επιστολές), υπ' αριθμ. 4288, 4424 και 2061. Αφορούν την υπόθεση απελευθέρωσης της κόρης της Σεβαστής Μαζούρη/Μαζούρου εκ Χίου· Βλ. Παράρτημα αρ. 2/β.

⁶²¹ Ο κύκλος των επιστολών έχει ως εξής: ΑΥΕ Φ. 60/1, 1842, έγγραφο υπ' αριθμ. 4288, Περί της Σεβαστής Μαζούρη. Επιστολή της ίδιας προς τον Διοικητήν Αττικής· ΑΥΕ Φ. 60/1, 1842, έγγραφο υπ' αριθμ. 4424, Τραπεζίτης Βέης προς την Βασ. Γραμματείαν· ΑΥΕ Φ. 60/1, 1842, έγγραφο υπ' αριθμ. 2061, Αναφορά του Διοικητού Αττικής περί της αιχμαλώτου θυγατρός της Μαζούρη προς την Βασ. Γραμματείαν· ΑΥΕ Φ. 60/1, 1843, έγγραφο υπ' αριθμ. 3669, Βασ. Προξενείον Σμύρνης προς τον Βασ. Οίκον και την Γραμματείαν της Επικρατείας· ΑΥΕ Φ. 60/1, 1843, έγγραφο υπ' αριθμ. 373, Βασ. Προξενείον Σμύρνης προς την Γραμματείαν της Επικρατείας. Στο έγγραφο αυτό (373) γίνεται λεπτομερής αναφορά στην περίπτωση της Μαζούρη.

κόρη της βρίσκεται στο χωριό Γιαγιάκιοϊ της Μαγνησίας, ενώ το μικρότερο παιδί της πέθανε στην αγκαλιά της από τις κακουχίες». ⁶²²

Η περίπτωση του Μιχαήλ Αντωνίου Μωραΐτη αποτελεί την απόδειξη της πολυπλοκότητας των προβλημάτων που οι αρμόδιοι καλούνταν να αντιμετωπίσουν, καθώς πολλές περιπτώσεις δεν αφορούσαν μόνο εξαγορά και απολύτρωση αιχμαλώτων, αλλά και διευθέτηση προσωπικών διαφορών, καθώς και οικονομικής φύσεως ζητημάτων. ⁶²³ Η στενή συνεργασία της οθωνικής Κυβέρνησης με το ελληνικό προξενείο της Αιγύπτου για την επίτευξη του ποθητού αποτελέσματος διαφαίνεται καθαρά και στην περίπλοκη και δυσεπίλυτη περίπτωση της Χίας σκλάβας, Αργεντούς, αιχμάλωτης της κόρης του Μωχάμεντ Αλή, της οποίας την περιπέτεια παρουσιάσαμε σε οικείο τόπο. ⁶²⁴

Όμως, παρά τις καλές προθέσεις της Κυβέρνησης, τις αξιοσημείωτες προσπάθειες που κατέβαλλε και τον μεγάλο όγκο των αιτήσεων των οποίων υπήρξε αποδέκτης, δεν αναπτύχθηκε από την ελληνική πλευρά ούτε οργανωμένος μηχανισμός αναζήτησης, ούτε υπήρξε μία συγκεκριμένη πολιτική για τον εντοπισμό και την απολύτρωσή των αιχμαλώτων. ⁶²⁵ Ωστόσο, με τη σταδιακή εγκαθίδρυση του καθεστώτος και τη διαπίστευση των Αρχών του ελληνικού Κράτους, μέσω των ελληνικών προξενείων, στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, η στάση των αρμόδιων φορέων γίνεται ακόμη πιο προσεκτική, αλλά και πιο αποτελεσματική.

⁶²² Πρόκειται για τέσσερις επιστολές: ΑΥΕ Φ. 60/1, 1835, υπ' αριθμ. 2945 (5 Δεκ. 1835), ΑΥΕ Φ. 60/1, 1835, υπ' αριθμ. 2945 (16/22 Δεκ. 1835) και 2905. Με αριθμό 2945 υπάρχουν δύο επιστολές. α) Της Καλβοκορέση με δύο παραλήπτες: προς τον Βασιλέα και προς την επί των Εξωτερικών Γραμματεία, β) Από την Γραμματεία του Όθωνος προς την επί των Εξωτερικών Γραμματεία. ΑΥΕ Φ. 60/1, 1836, υπ' αριθμ. 1836/1283. Βλ. Παράρτημα αρ. 2/β.

⁶²³ Επιστολή Μιχαήλ Αντωνίου Μωραΐτη. ΑΥΕ Φ. 60/1, 1837 (Πρόκειται για δύο επιστολές με τον ίδιο αριθμό πρωτοκόλλου 2852) – η πρώτη από τον Μωραΐτη προς την επί του Βασιλικού Οίκου και επί των Εξωτερικών Γραμματεία και η δεύτερη, από τον Γραμματέα Δεληγιάννη προς τον Ζωγράφο, πρέσβη στην Κων/πολη. Βλ. Παράρτημα αρ. 2/β.

⁶²⁴ Βλ. στο παρόν πόνημα σ. 237 υποσημ. 268 και 269 (Κεφάλαιο τέταρτο). Το γεγονός της κακομεταχείρισης και της τραγικής αυτοκτονίας της κοπέλας είχε κινητοποιήσει τις διπλωματικές αποστολές. Η αλληλογραφία που ακολουθεί επιβεβαιώνει την προσπάθεια που κατέβαλλε η οθωνική Κυβέρνηση και το Προξενείο Αλεξανδρείας για τη διάσωσή της. ΑΥΕ Φ.60/1, 1837, έγγραφο υπ' αριθμ. 562/565 με αποστολέα τον Γραμματέα Επικρατείας Δεληγιάννη και παραλήπτη τον Μ. Τοσίτσα. Στο έγγραφο αυτό φαίνεται η συνεργασία της οθωνικής Κυβέρνησης με τον Έλληνα πρόξενο στην Αίγυπτο, Μιχαήλ Τοσίτσα, για την απολύτρωση της Χίας αιχμαλώτου. (Γίνεται αναφορά στους λεπτούς χειρισμούς Κυβέρνησης και Προξενείου, προκειμένου να υπάρξει θετικό αποτέλεσμα). ΑΥΕ Φ. 60/1, 1837, υπ' αριθμ. 1215, επιστολή του Γραμματέα Επικρατείας Δεληγιάννη προς τον Μ. Τοσίτσα και ΑΥΕ Φ.60/1, 1837, υπ. αριθ. 820, Βασ. Προξενείον της Ελλάδος στην Αίγυπτον προς την επί των Εξωτερικών Βασ. Γραμματεία της Επικρατείας. Επιπλέον, τα έγγραφα υπ' αριθμ. 676 και 5267 του Φ. 60/1, 1936, αναφέρονται και στις ενέργειες της Κυβέρνησης του Όθωνα για την εξαγορά και απελευθέρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων. Βλ. Παράρτημα αρ. 2/β.

⁶²⁵ Βλ. ενδιαφέροντα στοιχεία για την αναζήτηση αιχμαλώτων μετά τη δολοφονία του Κυβερνήτη στο Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 556 κ. εξ.

Ιδιαίτερα, με την ίδρυση του ελληνικού προξενείου στην Αίγυπτο (1833) και την προσωπική φιλία του πρώτου γενικού προξένου Μ. Τοσίτσα με τον Μωχάμεντ Άλη, την οποία ο Τοσίτσας αξιοποίησε στο έπακρο, αλλά και από προσωπικό ενδιαφέρον του ιδίου, αναμοχλεύεται το θέμα των αιχμαλώτων με θετικά αποτελέσματα για τον εντοπισμό και την απολύτρωσή τους,⁶²⁶ πράγμα που διαφαίνεται και στο αρχειακό υλικό του ΥΠ. ΕΞ που παραθέτουμε στο Παράρτημα αρ. 2/β. Ο Μιχαήλ Τοσίτσας, θα επιτύχει στα τέλη του 1833 την απελευθέρωση αρκετών Ελλήνων αιχμαλώτων. Οι αναφορές όμως σε Χίους είναι ελάχιστες και σποραδικές.

Αξιολογώντας και συνεκτιμώντας τις προσπάθειες της οθωνικής Κυβέρνησης και την αποτελεσματικότητά της σχετικά με το ζήτημα των αιχμαλώτων, μπορούμε με βεβαιότητα να πούμε ότι το θέμα της αναζήτησης και απολύτρωσης αιχμαλώτων κατά την οθωνική περίοδο δεν απέδωσε τους αναμενόμενους καρπούς για πολλούς λόγους. Αρχικά, διότι οι περισσότεροι αιχμάλωτοι, ασχέτως του τόπου καταγωγής τους, είχαν πλέον εξισλαμισθεί και -έως ένα βαθμό- αφομοιωθεί από το ξένο περιβάλλον. Επίσης, ο θάνατος των συγγενών τους έθεσε τέρμα στις προσπάθειες απολύτρωσης και αποθάρρυνε τους αιχμαλώτους, εξουδετερώνοντας την επιθυμία επιστροφής, καθώς και οι συνεχείς μετακινήσεις που τους είχαν εξοντώσει ψυχικά και σωματικά. Η απόκτηση παιδιών αποτελούσε, για τις γυναίκες κυρίως, όπως έχουμε επισημάνει, σημαντικό ανασταλτικό παράγοντα. Τέλος, μετά από μακροχρόνια πλέον κατοχή, οι ιδιοκτήτες ήταν εντελώς απρόθυμοι να ελευθερώσουν τους αιχμαλώτους τους.

Απότοκο της έλλειψης σωστής οργάνωσης, αλλά και μειωμένου ενδιαφέροντος της κρατικής εξουσίας σε σχέση με την καποδιστριακή περίοδο, για τη συγκέντρωση και διεκπεραίωση των αιτημάτων των συγγενών των αιχμαλώτων μετά το θάνατο του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια, κυρίως κατά την περίοδο 1831-1837, είναι και οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει σήμερα ο ερευνητής κατά την ενασχόλησή του με το συγκεκριμένο θέμα. Σύμφωνα με τον Γ. Νικολάου, η καθυστέρηση της έρευνας για τους αιχμαλώτους οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη δυσκολία πρόσβασης στο σχετικό αρχειακό υλικό, που πιθανότατα υπάρχει στα Πατριαρχεία

⁶²⁶ Ο Νικόλαος Καλαφάτης, αιχμάλωτος στο Κάιρο, απελευθερώνεται μετά από συνεννοήσεις μεταξύ της επί των Εξωτερικών Γραμματείας και του Έλληνα προξένου στην Αίγυπτο Μ. Τοσίτσα. Πρόκειται για τρεις επιστολές: ΑΥΕ Φ. 60.1, 1837, έγγραφα υπ' αριθμ. 425, 3923 και 149/30· Βλ. Παράρτημα αρ. 2/β.

Κωνσταντινουπόλεως και Αλεξανδρείας και ενδεχομένως στην υποτίμηση αυτής της πολύ σημαντικής παραμέτρου-συνέπειας του Αγώνα της ανεξαρτησίας, γεγονός που εντάσσεται στο γενικότερο πλαίσιο μειωμένου ενδιαφέροντος -τουλάχιστον κατά τις προηγούμενες δεκαετίες- των Ελλήνων ιστορικών για την Επανάσταση του 1821.⁶²⁷

Το θέμα όμως των αιχμαλώτων της Χίου είναι ιδιαίτερα περίπλοκο. Δεδομένου ότι η Χίος την περίοδο αυτή θεωρείται οθωμανικό έδαφος, η μετανάστευση των κατοίκων της στην Ελλάδα και η πρόσκτηση της Ελληνικής υπηκοότητας ενδέχεται να προκαλέσει σοβαρές περιπλοκές στις ελληνοοθωμανικές σχέσεις και να θεωρηθεί ως παραβίαση του διεθνούς δικαίου.⁶²⁸ Η αρχική σιωπή της Αντιβασιλείας επί του θέματος, με τη μη έκδοση σαφέστερων οδηγιών, διαλύθηκε, όταν ανέλαβαν υπηρεσία οι Έλληνες πρόξενοι, οι οποίοι άρχισαν να προχωρούν σταδιακά σε χορηγήσεις διαβατηρίων και συνεπώς, στην πολιτογράφηση ως Ελλήνων, των αιχμαλώτων οι οποίοι προέρχονταν από περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας που δεν είχαν ακόμη απελευθερωθεί.⁶²⁹ Το θέμα των αιχμαλώτων κατά την οθωμανική περίοδο συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με το ζήτημα των αυτοχθόνων – ετεροχθόνων, το οποίο δεν αποτελεί αντικείμενο της έρευνάς μας.

Επανερχόμενοι στο θέμα των προσπαθειών των ελληνικών Αρχών για την απολύτρωση των αιχμαλώτων, θα πρέπει να τονισθεί ότι, η δύναμη των Ελλήνων προξένων στην επικράτεια του Ισλάμ ήταν περιορισμένη και οι ενέργειές τους πολύ προσεκτικές και διακριτικές, λόγω του φόβου αντεκδίκησης εναντίον των χριστιανών, εξαιτίας ενδεχόμενης προσβολής του θεσμού της δουλείας. Με την πάροδο του χρόνου και τον αναπόφευκτο εξισλαμισμό και εκτουρισμό πολλών αιχμαλώτων, τέτοιου είδους υποθέσεις παύουν πλέον να απασχολούν τις ελληνικές προξενικές αρχές.

⁶²⁷ Νικολάου, *Μελέτες, ό. π.*, σ. 548. Επίσης, ο ιστορικός Χρ. Λούκος, στην πρόσφατη σχετικά μελέτη του, «Η επανάσταση του 1821 από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 2004, τ. Α', σ. 579-594 (βλ. σ. 586), τονίζει τη σημασία της μελέτης του ζητήματος των αιχμαλώτων του '21, ώστε να έχει ουσιαστική συνέχεια η «πρωτοποριακή μελέτη» του Απ. Βακαλόπουλου.

⁶²⁸ ΑΥΕ, Φ. 60/1. 1837, έγγραφο υπ' αριθμ. 562/565. Δεληγιάννης, Αθήνα 18.2/2.3.1837 προς Τοσίτσα. Ο πρώτος εφιστά την προσοχή στον δεύτερο, με αφορμή την υπόθεση της Χίας δούλης που βρισκόταν στην υπηρεσία της κόρης του Μωχάμεντ Άλη, για λεπτούς διπλωματικούς χειρισμούς και τον προτρέπει να συνεχίσει τις προσπάθειες απελευθέρωσης των αιχμαλώτων, πάντα σε συνεργασία με τις Μεγάλες Δυνάμεις, προκειμένου να αποφευχθούν τα προβλήματα με τις αιγυπτιακές Αρχές. Ζητάει δε συνεχή ενημέρωση. Ο Τοσίτσας στην απάντησή του τονίζει ότι το προξενείο θα συνεχίσει το έργο του. Στο έγγραφο αυτό θίγεται επίσης το θέμα της Χίου, η οποία δε θεωρείται ελληνικό έδαφος, γι' αυτό και οι χειρισμοί πρέπει να είναι εξαιρετικά προσεκτικοί· Βλ. Παράρτημα αρ. 2/β.

⁶²⁹ Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες το γένος, ό. π.*, σ. 266-267.

Η διαχείριση του θέματος των αιχμαλώτων κατά την οθωνική περίοδο είναι ζήτημα πολύπλευρο, έχει βαρύνουσα σημασία, χρήζει ενδελεχούς αρχειακής μελέτης στα Αρχεία του Υπ. Εξ. και σε άλλες αρχειακές μονάδες στην Ελλάδα και στο εξωτερικό και δε μπορεί να πραγματοποιηθεί στο παρόν πόνημα. Επιπλέον, την περίοδο αυτή, οι πολιτικές καταστάσεις, τόσο στον στενό ελληνικό χώρο όσο και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό, καθώς και στον υπό οθωμανική κυριαρχία χώρο έχουν αλλάξει πολύ. Οι οθωμανικές μεταρρυθμίσεις, το Πρωτόκολλο του Λονδίνου του 1836 και η προετοιμαζόμενη εμπορική συμφωνία Ελλάδος-Τουρκίας -η οποία τελικά υπογράφηκε πολύ αργότερα και δεν συμπεριέλαβε το άρθρο το σχετικό με την απελευθέρωση των αιχμαλώτων, όπως είχε αρχικά ορισθεί- αλλάζουν πολύ την εικόνα: πιθανότατα δε, συνέβαλε σε αυτό και το γνωστό ζήτημα των αυτοχθόνων – ετεροχθόνων που δημιουργήθηκε το 1844. Συνεπώς, το θέμα των αιχμαλώτων πρέπει να εξετασθεί μέσα σε νέα, εν πολλοίς, δεδομένα. Για τους λόγους αυτούς, θεωρούμε ότι θα χρειαστεί να γίνει στο μέλλον μία ενδελεχής μελέτη, η οποία να έχει ως αντικείμενο την εξαντλητική εξέταση του ζητήματος των αιχμαλώτων της Επανάστασης όλου του ελλαδικού χώρου που δεν είχαν απελευθερωθεί ακόμη ως τα τέλη της δεκαετίας 1860-70.

Ως επίμετρο αυτού του πονήματος θα θέλαμε να καταθέσουμε μερικές σκέψεις μας για το ζήτημα των αιχμαλώτων, το οποίο εξακολουθεί να απασχολεί και στις μέρες μας τους μελετητές και να δημιουργεί ένα σημαντικό κίνητρο για έρευνα, η οποία είναι ιδιαίτερα επίπονη και δεν αφορά μόνο το παρελθόν, καθώς ρίχνει φως σε ένα ζήτημα που δυστυχώς ακόμη και σήμερα παραμένει εξαιρετικά επίκαιρο. Στην παγκόσμια κοινωνία του 21^{ου} αιώνα το δουλεμπόριο εξακολουθεί να υφίσταται και όχι μόνο στον ‘ τρίτο κόσμο’. Οι αιχμάλωτοι, οι αγνοούμενοι και οι όμηροι των πολέμων εξακολουθούν να βασανίζονται και να θανατώνονται με πιο σύγχρονους, αποτελεσματικούς και απάνθρωπους τρόπους.

Πολλά άτομα, κυρίως γυναίκες και παιδιά, εξακολουθούν να οδηγούνται στη σκλαβιά στις εμπόλεμες περιοχές και οι αιματηροί αγώνες που θέσπισαν τα Ανθρώπινα Δικαιώματα φαίνεται να έχουν ξεχασθεί. Οι άμαχοι, γυναίκες και παιδιά αποτελούν και πάλι τον πιο εύκολο στόχο και δυστυχώς, η Παγκόσμια Πολιτισμένη Κοινωνία αποδέχεται σιωπηρά τα φαινόμενα της σύγχρονης αιχμαλωσίας, που δεν παρουσιάζονται μόνο στις εμπόλεμες ζώνες των αναπτυσσόμενων περιοχών του

πλανήτη που τόσα έχουν υποστεί. Η αδιαφορία και η αποσιώπηση έχουν δημιουργήσει μία ‘κουλτούρα ανοχής’ επικίνδυνη για το μέλλον της Ανθρωπότητας. Οι μαρτυρίες αυτών των σύγχρονων αιχμαλώτων, που υφίστανται ψυχικά και σωματικά βασανιστήρια και που τελικά λίγοι από αυτούς διασώζονται, δε μπορεί παρά να ανακαλούν στη μνήμη μας τις τρομακτικές εμπειρίες των Χίων.

Το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο το 2016 τίμησε με το Βραβείο Ζαχάρωφ για την ελευθερία της σκέψης, δύο γυναίκες θύματα του Ισλαμικού Κράτους, τη Nadia Murad Basee Taha και την Kamiya Aji Bashar, δύο ακτιβίστριες της κοινότητας των Γεζίντι του Ιράκ, μίας θρησκευτικής μειονότητας, κατά της οποίας οι μαχητές του ISIS έχουν εξαπολύσει εκστρατεία εξόντωσης.⁶³⁰ Οι εμπειρίες των γυναικών αυτών και πολλών άλλων σύγχρονων αιχμαλώτων, που υπέστησαν τη φρίκη της σκλαβιάς και των βασανιστηρίων, αλλά δεν είχαν την τύχη να διασωθούν, είναι το ίδιο συγκλονιστικές με τις μαρτυρίες των ανθρώπων του 19^{ου} αιώνα που καταγράψαμε.

⁶³⁰ Βλ. σχετικά, <http://www.iefimerida.gr/news/297347/se-dyo-sklaves-toy-sex-toy-isis-vraveio-zaharof-gyrisan-apo-tin-kolasi>

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η έρευνά μας, που περατώνεται στο σημείο αυτό, μας έδωσε κατ' αρχάς τη δυνατότητα να σχηματίσουμε μία ικανοποιητική εικόνα για τη συμβίωση Οθωμανών και Ελλήνων στη Χίο μέχρι τις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Τα ζητήματα της καταστροφής της Χίου και της τύχης των Χίων αιχμαλώτων τα προσεγγίσαμε κυρίως μέσα από τις μαρτυρίες των ατόμων που βίωσαν τα τραγικά γεγονότα, αυτοπτών μαρτύρων της καταστροφής του νησιού που συντελέστηκε το 1822 και της αιχμαλωσίας που ακολούθησε. Παράλληλα, ερευνήσαμε την οργάνωση του δικτύου αναζήτησης και εξαγοράς των αιχμαλώτων και την επανένταξή τους στο χιακό περιβάλλον. Επιπλέον, μελετήσαμε στις διπλωματικές ενέργειες για την εξαγορά των Ελλήνων αιχμαλώτων μέχρι την περίοδο του πρώτου Κυβερνήτη του Νεοελληνικού Κράτους, Ιωάννη Καποδίστρια, με μία σχετικά σύντομη αναφορά στην πρώτη οθωμική περίοδο, καθώς και στη στάση των Μεγάλων Δυνάμεων στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Μπορούμε λοιπόν με σχετική ασφάλεια να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα αφενός, για την εικόνα που είχε σχηματίσει ο ελληνορθόδοξος πληθυσμός του νησιού για τους Οθωμανούς Τούρκους, μέσα από τη συμβίωση μέχρι το 1822, αφετέρου δε, για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσαν χιλιάδες Χίοι αιχμάλωτοι (στην πλειοψηφία τους γυναίκες και παιδιά) κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας τους, σε ακραίες συνθήκες συνύπαρξης, στις διάφορες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας όπου μεταφέρθηκαν. Επιπλέον, μέσα από την έρευνα διαμορφώσαμε μία σαφή εικόνα για τον τρόπο αναζήτησης των αιχμαλώτων από τους οικείους τους και της απελευθέρωσης ορισμένων από αυτούς, καθώς και για τα προβλήματα που ανέκυψαν κατά την επανένταξή τους στο περιβάλλον του νησιού.

Η Χίος, ως μία προηγμένη κοινωνία της Ανατολικής Μεσογείου, αξιοποίησε κατά τον καλύτερο δυνατό τρόπο και διεύρυνε, κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας, τα προνόμια που της είχαν παραχωρηθεί από τους Γενουάτες κατακτητές που προηγήθηκαν, γεγονός που είχε πολύπλευρες ευεργετικές συνέπειες (διοικητικές, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές) γι' αυτό το αιγαιοπελαγίτικο νησί. Ο δημογεροντιακός θεσμός λειτούργησε στη Χίο ως μία προστατευτική ασπίδα απέναντι στην αυθαιρεσία της οθωμανικής διοίκησης και οι δημογέροντες, σε συνεργασία με τον Έφορο του νησιού στην Κων/πολη, εκμεταλλευόμενοι τις διασυνδέσεις του με την Υψηλή Πύλη, εξασφάλιζαν στους κατοίκους του μία ειρηνική ζωή, η οποία κατά καιρούς διαταρασσόταν από τις γενικότερες πολιτικό-

στρατιωτικές εξελίξεις. Ο ρόλος των Χίων δημογερόντων μάς απασχόλησε ιδιαίτερα, διότι, εκτός του ότι αποτελούσαν έναν βασικό εξισοροποιητικό παράγοντα στη συμβίωση Ελλήνων και Οθωμανών στο νησί, παρουσιάζουν και μία πολύ διαφορετική εικόνα από αυτή των προυχόντων της Πελοποννήσου που κυριαρχεί στην ελληνική ιστοριογραφία. Οι ευαίσθητες ισοροπίες που ρύθμιζαν τη ζωή των Χίων διαταράχθηκαν με το ξέσπασμα της ελληνικής Επανάστασης του 1821.

Η Χίος, κατά τον 18^ο έως τις αρχές του 19^{ου} αι., είχε ήδη φθάσει σε ένα ζηλευτό επίπεδο πολιτισμού, που εξεικονίζεται στην ανάπτυξη των γραμμάτων, της οικονομίας και του εμπορίου και δίνει την αίσθηση μίας ‘δυτικότροπης’ κοινωνίας η οποία, μέσα σε ένα αυστηρό κοινωνικό πλαίσιο και με σεβασμό στις παραδόσεις της ορθόδοξης πίστης, έδινε τη δυνατότητα στους κατοίκους της για δημιουργικές πρωτοβουλίες και ενασχολήσεις. Η περίφημη Σχολή της Χίου, με τους επιφανείς δασκάλους της βρίσκεται, στις αρχές του 19^{ου} αιώνα, σε πλήρη ακμή. Επιπλέον, ο κοσμοπολιτισμός των Χίων, με όχημα την εμπορική δραστηριότητα, καθώς και η επαφή τους με τις πολυάριθμες και ευημερούσες χιακές παροικίες του εξωτερικού, σε Ευρώπη και Ανατολή, βοήθησε προς αυτή την κατεύθυνση.

Σε ένα τέτοιο κοινωνικό περιβάλλον διαμορφώνεται ο ιδιαίτερος χαρακτήρας της Χιώτισσας, που έκανε αίσθηση στους περιηγητές, όχι μόνο για την ξεχωριστή ομορφιά της, αλλά κυρίως για τον ελεύθερο και ασύμβατο με τις συνθήκες της δουλείας χαρακτήρα της. Η άνεση στη συναναστροφή, η δημιουργικότητα και οι εμπορικές της ικανότητες, δημιούργησαν έναν τύπο γυναίκας που ζει και αναπτύσσεται σε μία προηγμένη, ακόμη και για τα ευρωπαϊκά δεδομένα κοινωνία, υπόδουλη μεν, αλλά ευνομούμενη. Δυστυχώς, η γυναίκα της Χίου θα έχει την πιο τραγική μοίρα με το ξέσπασμα της ελληνικής Επανάστασης.

Δε μπορούμε να πούμε με απόλυτη σιγουριά ότι ο χαρακτηρισμός ‘ευτυχής νήσος’ ή ‘παράδεισος της Ανατολής’, που αποδίδουν οι περιηγητές στη Χίο, είναι απόλυτα εύστοχος για μία υπόδουλη κοινωνία και ότι απεικονίζει με ακρίβεια τη χιακή πραγματικότητα του 18^{ου} και των αρχών του 19^{ου} αιώνα. Το βέβαιο πάντως είναι ότι ο ‘παράδεισος’ αυτός μετατράπηκε την άνοιξη του 1822 σε ‘κόλαση’, με τις σφαγές και την αιχμαλωσία χιλιάδων φιλειρηνικών και απόλεμων κατοίκων του νησιού.

Όπως καταδείχθηκε από την έρευνά μας, η συμβίωση Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας ήταν ειρηνική και εύκολα

διαχειρίσιμη για τους Χίους, οι οποίοι είχαν δημιουργήσει δικλίδες ασφαλείας, χρησιμοποιώντας την επιρροή και τις διασυνδέσεις του Χίου Εφόρου στην Υψηλή Πύλη και κυρίως τον πλούτο τους, ως μέσο κατευνασμού του κατακτητή. Εντούτοις, η εικόνα του Οθωμανού ως «Άλλου» παρουσιάζει πολλές διακυμάνσεις, ακόμη και κατά τις ειρηνικές περιόδους. Διαφορετική είναι η συμπεριφορά των Οθωμανών αξιωματούχων προς τους Έλληνες του νησιού και διαφορετική αυτή του απλού Τούρκου, ο οποίος ζει με την αγωνία της επιβίωσης.

Με τον ξεσηκωμό των Χίων, οι λεπτές προεπαναστατικές ισορροπίες διαταράσσονται άρδην και οι «προστατευόμενοι» υπήκοοι του Σουλτάνου (zimmi) γίνονται οι πιο μισητοί εχθροί της Αυτοκρατορίας (harbi), που πρέπει να τιμωρηθούν παραδειγματικά και να κατακτηθούν εκ νέου, χάνοντας για ένα διάστημα τα προνόμια που τους είχαν παραχωρηθεί. Όπως έγινε κατανοητό από την παρούσα μελέτη, η σφαγή της Χίου ήταν το αποτέλεσμα, όχι ενός γενικευμένου και καλά οργανωμένου ξεσηκωμού, αλλά ενός ενθουσιώδους-παρορμητικού και εν πολλοίς ‘απερίσκεπτου’ κινήματος, που υποκινήθηκε από τους ήδη επαναστατημένους Έλληνες και ορισμένους Χίους λόγιους και οργανώθηκε πρόχειρα από τον Λογοθέτη και τον Μπουρνιά, χωρίς να απουσιάζουν τα ιδιοτελή κίνητρα. Ενώ ο λαός τάχθηκε αυθόρμητα υπέρ της Επανάστασης, οι προύχοντες του νησιού εναντιώθηκαν στον ξεσηκωμό, φοβούμενοι την τιμωρία του Σουλτάνου, αλλά και την απώλεια του πλούτου και των προνομίων τους και επιπλέον, την καταστροφή του ανθηρού τους εμπορίου· και δυστυχώς δικαιώθηκαν.

Η διστακτική αντίδραση των Χίων προκρίτων και η άρνηση συμμετοχής τους στο κάλεσμα του Τομπάζη και των Υδραίων για ξεσηκωμό, η άνετη ζωή τους -χάρη στο εμπόριο και στη σχετική αυτονομία που απολάμβαναν- στοχοποίησαν τους Χίους στα μάτια των υπολοίπων Ελλήνων -και όχι μόνο- στιγματίζοντάς τους με το στίγμα της δειλίας. Θεωρούμε ότι κατά την έρευνα αποδείχθηκε επαρκώς ότι οι Χίοι, όχι μόνο δειλοί δεν υπήρξαν, αλλά προέβαλαν και σθεναρή αντίσταση, στο μέτρο του δυνατού, αν και άοπλοι και εγκαταλελειμμένοι στη μοίρα τους και επιπλέον, κατάφεραν να διασώσουν, κατά τη διάρκεια των σφαγών, αρκετούς αμάχους με τη δράση που είχαν αναπτύξει μικρές ομάδες αγωνιστών στα ορεινά του νησιού. Επίσης, η εκ νέου προσπάθεια των Χίων το 1827 για απελευθέρωση του νησιού, μετά την ολοσχερή καταστροφή του 1822, με πολλά θύματα και αυτή τη φορά, καταρρίπτει

τον ανιστόρητο και κακόβουλο αυτό ισχυρισμό που προκάλεσε την οργή των Χίων των παροικιών και ιδιαίτερα του Κοραή.

Η εικόνα του Οθωμανού ως «Άλλου» κατά τη διάρκεια των σφαγών παρουσιάζεται πολύ παραστατικά μέσα από τις αφηγήσεις των Χίων αυτοπτών μαρτύρων. Λόγω της ιδιαιτερότητας των γεγονότων, «αφήσαμε τους μάρτυρες να μιλήσουν» και αποφύγαμε την εξαγωγή συμπερασμάτων, θεωρώντας ότι η εικόνα του Οθωμανού κατά την περίοδο της σφαγής δεν είναι αντιπροσωπευτική της συμβίωσής του με τους Έλληνες της Χίου μέχρι την άνοιξη 1822. Κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας η εικόνα του Οθωμανού έχει πολλές και διαφορετικές όψεις. Κυρίαρχη είναι αυτή του θηριώδους αφέντη, ο οποίος εκμεταλλεύεται τα θύματά του πωλώντας τα και μεταπωλώντας τα, συχνά μετά από σωματική και ψυχολογική κακοποίηση, στοχεύοντας μόνο στο κέρδος και στον εξισλαμισμό τους. Με άλλοθι τη θρησκεία, πολλοί ιδιοκτήτες σκλάβων διαπράττουν πράξεις βίας, ξεσπώντας το μένος τους κατά των χριστιανών επαναστατών, όπως χαρακτηρίζουν τα αθώα θύματα.

Είναι γεγονός ότι ο άμαχος πληθυσμός του νησιού, γυναίκες και παιδιά, απετέλεσαν πολύτιμο λάφυρο στα χέρια των Τούρκων στρατιωτών, αξιωματικών και ατάκτων, οι οποίοι προέβαιναν, για μεγάλο χρονικό διάστημα, σε πράξεις ωμής βίας σε βάρος τους. Αν και ο βασικός τους στόχος ήταν το κέρδος, ο μεγάλος αριθμός των Χίων αιχμαλώτων μείωσε κατά πολύ την τιμή τους απογοητεύοντας τους κατόχους τους. Συμφωνούμε απόλυτα με την ιστορικό Madeline Zilfi, η οποία κάνει λόγο για «δημοκρατικοποίηση» της δουλείας. Ακούγεται πράγματι τραγικά αντιφατικό να χρησιμοποιείται παράγωγο της λέξης *Δημοκρατία* για να δηλώσει την πληθώρα δούλων, που έδινε τη δυνατότητα ακόμη και στους πιο ενδεείς Τούρκους να έχουν στην κατοχή τους Χίους σκλάβους.

Οι περιγραφές των ιδίων των αιχμαλώτων για τα βάσανα που αντιμετώπιζαν κατά την περίοδο της αιχμαλωσίας τους είναι τόσο εύγλωττες και γλαφυρές, ώστε κάθε σχόλιο περιττεύει. Ωστόσο, υπάρχουν και ανθρώπινες συμπεριφορές ιδιοκτητών δούλων, τις οποίες προσπαθήσαμε να αναδείξουμε με την έρευνά μας, καθώς και μεμονωμένες περιπτώσεις, όπου παρατηρούνται ανατροπές και υπερβάσεις, εκπεφρασμένες από τους ίδιους τους αιχμαλώτους, οι οποίοι τρέφουν αισθήματα αγάπης και αφοσιώσεως προς τους κυρίους τους, τους οποίους αρνούνται να εγκαταλείψουν και να επιστρέψουν στην πατρίδα, ακόμη και όταν οι οικείοι τους τους παρακαλούν να γυρίσουν κοντά τους.

Οι περιπτώσεις αυτές αφορούν κατά κύριο λόγο γυναίκες που είχαν αποκτήσει παιδιά με Οθωμανούς ή που είχαν από μικρή ηλικία αιχμαλωτισθεί και ανατραφεί ως Οθωμανίδες. Αλλά και αυτές οι εξαιρέσεις, οι οποίες είναι ελάχιστες, σε καμία περίπτωση δεν επιβεβαιώνουν τον κανόνα και δεν είναι δυνατόν να απαλύνουν την αλγεινή εικόνα της δουλείας, ενός θεσμού που αποτελούσε παράδοση και θρησκευτικό θέσφατο στην οθωμανική Ανατολή και κυρίως θεμελιακό θεσμό της διοικητικής πυραμίδας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, με σοβαρές πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις.

Ο θεσμός της δουλείας στον ισλαμοοθωμανικό κόσμο και η αντιμετώπισή της από τη Δύση, η οποία την περίοδο αυτή τάσσεται κατά της δουλείας με σημαντική ομολογουμένως καθυστέρηση, αφού σε μεγάλο βαθμό εξυπηρετούσε τα συμφέροντά της, δεν έχει ακόμη κατά τη γνώμη μας ερευνηθεί επαρκώς. Η Δύση ανεχόταν και υπέθαλπε τη δουλεία στην Ανατολή, ενώ η ίδια επιδιδόταν επί αιώνες στο δουλεμπόριο μαύρων σκλάβων και φυσικά δεν ενδιαφέρθηκε για την τύχη των Ελλήνων αιχμαλώτων του Αγώνα της ανεξαρτησίας, παρά μόνο όταν το ζήτημα αυτό συνδέθηκε άμεσα ή έμμεσα με τα συμφέροντά της. Εξάλλου, η έλλειψη κατοχυρωμένων Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων κατά την περίοδο που εξετάζουμε έδινε απόλυτη ελευθερία στους ισχυρούς της εποχής, σε Ανατολή και Δύση, να καθορίζουν την πολιτική τους σύμφωνα με τα συμφέροντα τους, αδιαφορώντας στην ουσία για ζητήματα ανθρωπισμού.

Είναι γεγονός ότι πρώτα η κοινή γνώμη των λαών της Δύσης θα προβάλλει σθεναρή αντίσταση κατά του θεσμού της δουλείας και θα επηρεάσει, υπέρ των Ελλήνων, την πολιτική των ευρωπαϊκών Κυβερνήσεων, οι οποίες δρούσαν σε όλη τη διάρκεια του ελληνικού Αγώνα με άξονα τα συμφέροντά τους. Οι αντιπαλότητες και οι ανταγωνισμοί των Μεγάλων Δυνάμεων, ο φόβος των Ρώσων προστατών των ομοθρήσκων Ελλήνων, το δόγμα της ακεραιότητας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που κάποιες φορές φαίνεται να αναθεωρείται, ποτέ όμως δεν ανατρέπεται, σε μία Ευρώπη που γεωπολιτικά αλλάζει και σταδιακά απορρίπτει το δόγμα της Ιεράς Συμμαχίας περί ευρωπαϊκής σταθερότητας και διατήρησης του status quo, μέσα από επαναστατικά κινήματα, στην Ιταλία, την Ισπανία, τη Σερβία, τη Ρωσία και αλλού, μεταβάλλουν τη στάση των συμμάχων άλλοτε υπέρ και άλλοτε κατά των επαναστατημένων Ελλήνων. Οι λαοί της Ευρώπης, αλλά και η Αμερική θα συγκλονιστούν με το δράμα των Ελλήνων, όχι όμως και οι ευρωπαϊκές Κυβερνήσεις.

Η υποκριτική, ως ένα βαθμό, στάση των Μεγάλων Δυνάμεων στο θέμα της δουλείας αποτελεί μία άλλη ενδιαφέρουσα διάσταση αυτού του ζητήματος, την οποία προσεγγίσαμε στην προσπάθειά μας να περιγράψουμε και να κατανοήσουμε τον ρόλο της Δύσης στη διαχείριση του προβλήματος των αιχμαλώτων. Βασικός μας στόχος ήταν να παρουσιάσουμε το θεσμό της δουλείας - κατά κύριο λόγο των ιδιωτικών δούλων - σε όλες του τις εκφάνσεις, όχι τόσο μέσα στο θεωρητικό του πλαίσιο, με αναλύσεις και σχόλια, αλλά έτσι όπως βιώθηκε από τους ίδιους του 'πρωταγωνιστές' (κυρίως τις γυναίκες και τα παιδιά), που έζησαν χρόνια εγκλωβισμένοι στα χαρέμια ή αλλού και μας άφησαν τις εμπειρίες τους, όχι πάντα υπό μορφή απομνημονευμάτων, αλλά ως τραγικές μαρτυρίες ζωής τις οποίες 'παρέδωσαν' στους απογόνους τους.

Στο κεφάλαιο της μελέτης μας που αφορά την αναζήτηση των αιχμαλώτων, εκτός από τις μαρτυρίες των ίδιων των αιχμαλώτων, προσπαθήσαμε να συγκεντρώσουμε υλικό και από αρχαιακές πηγές. Για να σχηματίσουμε όμως μία πληρέστερη εικόνα, θεωρούμε ότι είναι απαραίτητο να γίνει στο μέλλον έρευνα στα Αρχεία των Πατριαρχείων Κωνσταντινουπόλεως και Αλεξανδρείας, καθώς και στα Αρχεία των δικαστηρίων των δύο αυτών μεγαλουπόλεων, οι οποίες υπήρξαν τα μεγαλύτερα 'κέντρα υποδοχής' Ελλήνων αιχμαλώτων· έρευνα την οποία, ως ένα βαθμό, διεξήγαγε ο Ehud Toledano. Ο Toledano ερεύνησε επιμελώς αποφάσεις δικαστηρίων για καταγγελίες δούλων κατά των ιδιοκτητών τους. Δυστυχώς όμως στη Χίο δεν έχουν διασωθεί δικαστικές αποφάσεις που θα ήταν ιδιαίτερα διαφωτιστικές. Θεωρούμε επίσης ότι πρέπει μελετηθούν περισσότερο τα οθωμανικά Αρχεία της Κωνσταντινούπολης, καθώς και τα ρωσικά προξενικά Αρχεία.

Η έρευνά μας σχετικά με τους αιχμαλώτους έφθασε χρονικά μέχρι το θάνατο του Καποδίστρια και επεκτάθηκε ελάχιστα στην οθωνική περίοδο, με στόχο κυρίως την αξιοποίηση του υλικού της συγκεκριμένης περιόδου που έχουμε συλλέξει από το Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών, το οποίο αφορά στην αναζήτηση και απολύτρωση των αιχμαλώτων του ελληνικού Αγώνα. Είναι γεγονός ότι η προσπάθεια απελευθέρωσης και εξαγοράς των Ελλήνων αιχμαλώτων συνεχίστηκε και κατά τις περιόδους της Αντιβασιλείας και του Όθωνα, όχι όμως τόσο εντατικά. Η μελέτη της τύχης των αιχμαλώτων κατά τη οθωνική περίοδο πρέπει κατά τη γνώμη μας να αποτελέσει αντικείμενο ξεχωριστής έρευνας και δεν ήταν δυνατόν να συμπεριληφθεί στο παρόν πόνημα, για λόγους τους οποίους εξήγησαμε σε οικείο τόπο.

Αναφορικά με την τύχη των Ελλήνων αιχμαλώτων, με βάση τις πηγές που ερευνήσαμε, καταλήξαμε στα εξής συμπεράσματα: Κατ' αρχάς, τα άτομα που εξαγοράστηκαν μαζικά ήταν στην πλειοψηφία τους Πελοποννήσιοι και Μεσολογγίτες, οι οποίοι είχαν αιχμαλωτισθεί κατά τη διάρκεια της εισβολής των αιγυπτιακών στρατευμάτων του Ιμπραήμ πασά στην Πελοπόννησο και στο Μεσολόγγι και συγκεντρώθηκαν στα μεσσηνιακά κάστρα (Μεθώνης, Κορώνης και Ναβαρίνου), προκειμένου να μεταφερθούν στη συνέχεια στην Αίγυπτο. Όσοι νησιώτες είχαν καταφύγει στην Πελοπόννησο τη συγκεκριμένη περίοδο και αιχμαλωτίστηκαν εκεί, ακολούθησαν την ίδια μοίρα. Στην πλειονότητά τους οι Έλληνες αιχμάλωτοι ήταν γυναίκες και παιδιά.

Μεγάλη προσπάθεια για τον εντοπισμό, την εξαγορά και την απελευθέρωση των Χίων αιχμαλώτων κατέβαλαν κατά κύριο λόγο οι συγγενείς τους, αλλά και οι Χίοι δημογέροντες, λίγα χρόνια μετά την καταστροφή. Επίσης, πολύ συνέβαλαν στο ζήτημα αυτό τα Πατριαρχεία Κωνσταντινουπόλεως, Αλεξανδρείας και Αντιοχείας, το χιακό εμπορικό δίκτυο, αλλά και το ευρωπαϊκό, που δραστηριοποιούνταν στην Ανατολή, οι φιλέλληνες και οι ομογενείς του εξωτερικού. Πρέπει να επισημάνουμε ότι, μετά το 1822 και έως το 1831 περίπου, η Δημογεροντία δεν υφίσταται ως θεσμικό όργανο, καθώς λόγω της εξέγερσης, η οθωμανική εξουσία είχε απαγορεύσει τη λειτουργία της. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο δεν έχουμε έγγραφα που αφορούν αιχμαλώτους κατά τα πρώτα χρόνια μετά την καταστροφή. Οι περισσότερες παρεμβάσεις των δημογερόντων για εντοπισμό και απελευθέρωση αιχμαλώτων καταγράφονται στις πηγές μετά το 1831, όταν σταδικά επαναλειτούργησε ο θεσμός μέχρι το 1869 που καταργήθηκε οριστικά.

Εξετάζοντας τα γεγονότα είναι φανερό ότι σε καμία περίπτωση δε μπορούμε να κάνουμε λόγο για μαζικές απελευθερώσεις, αναφερόμενοι στους Χίους που αιχμαλωτίστηκαν κατά την καταστροφή του νησιού. Αν και στις πηγές γίνεται λόγος για καταλόγους με ονόματα αιχμαλώτων που είχαν συνταχθεί από τη Δημογεροντία της Χίου και από τα Πατριαρχεία -όπως και στην περίπτωση των αιχμαλώτων του Ιμπραήμ πασά- οι κατάλογοι αυτοί δεν έχουν βρεθεί, παρότι έχουν κατά καιρούς αναζητηθεί από διάφορους ερευνητές. Η προσπάθεια που καταβάλαμε να τους εντοπίσουμε στα Πατριαρχεία της Κωνσταντινούπολης και της Αλεξανδρείας δεν είχε θετικό αποτέλεσμα.

Είναι γεγονός ότι μεγαλύτερες πιθανότητες να απελευθερωθούν είχαν οι αιχμάλωτοι που είχαν μεταφερθεί στα μεγάλα αστικά κέντρα της Ανατολής, όπου εντοπιζόνταν ευκολότερα. Με τη Συνθήκη της Αλεξάνδρειας (9 Αυγούστου 1828) ο Μωχάμετ Άλη, υπό την πίεση των Συμμάχων Δυνάμεων, απελευθέρωσε μαζικά γυναίκες και παιδιά, αλλά και άνδρες που εργάζονταν κάτω από άθλιες συνθήκες στα ναυπηγεία της Αιγύπτου, καθώς και τους δικούς του ιδιωτικούς σκλάβους. Ενδεχομένως, ανάμεσα σε αυτούς να υπήρχαν και Χίοι.

Το γεγονός όμως ότι οι Χίοι αιχμαλωτίστηκαν ενωρίτερα από τους Μεσολογγίτες και τους Πελοποννησίους δυσχέραινε πολύ την αναζήτηση και τον εντοπισμό τους. Όπως φαίνεται από τα στοιχεία που συγκεντρώσαμε κατά την έρευνά μας, από τα άτομα που είχαν μεταφερθεί στα ενδότερα της Αιγύπτου και της Οθωμανικής Επικράτειας εν γένει - στην πλειοψηφία τους γυναίκες αιχμάλωτες ιδιωτών Τούρκων ή Αιγυπτίων που είχαν απομονωθεί στα χαρέμια και είχαν αποκτήσει παιδιά με τους κυρίους τους- λίγα είχαν την τύχη να απολυτρωθούν.

Όπως προείπαμε, οι Χίοι αιχμάλωτοι αναζητήθηκαν κυρίως από τους συγγενείς τους, συχνά με τη διαμεσολάβηση των Χίων δημογερόντων και των Πατριαρχείων. Όσοι λοιπόν απελευθερώθηκαν, το όφειλαν στην ιδιωτική πρωτοβουλία, στη δράση του πολύ ανεπτυγμένου χιακού εμπορικού δικτύου, στον αγώνα των Χίων των παροικιών για εξαγορά των αιχμαλώτων, στους ξένους φιλέλληνες, αλλά και στο προσωπικό ενδιαφέρον του Κυβερνήτη Ιωάννη Καποδίστρια, στον οποίο άλλωστε απευθύνεται πλήθος επιστολών για οικονομική αρωγή και διαμεσολάβηση, καθώς και στους δύο απεσταλμένους της Γαλλίας στην Αίγυπτο, St. Leger και Louis Gross. Η Βαυαρική Αντιβασιλεία και οι οθωνικές Κυβερνήσεις ενδιαφέρθηκαν επίσης για την αναζήτηση και εξαγορά των Ελλήνων αιχμαλώτων, με ένα περισσότερο θεσμικό -θα λέγαμε- τρόπο, αλλά όχι ιδιαίτερα αποτελεσματικό.

Πολύ σημαντικά θεωρούμε τα στοιχεία που εντοπίσαμε -ομολογουμένως όχι πολλά- για την επανένταξη των Χίων πρώην αιχμαλώτων, κυρίως γυναικών και παιδιών, μετά την εξαγορά και απελευθέρωσή τους, στο περιβάλλον της πατρίδας. Το θέμα της επανένταξης δεν έχει σχεδόν καθόλου ερευνηθεί από τους μελετητές λόγω έλλειψης στοιχείων. Αλλά και ίδιοι οι αιχμάλωτοι δεν ασχολήθηκαν ιδιαίτερα με την καταγραφή των βιωμάτων τους. Όσοι επαναπατρίζονταν, μετά την οδυνηρή εμπειρία της σκλαβιάς, αντιμετώπιζαν προβλήματα επιβίωσης και φυσικά το τελευταίο που θα

σκέπτονταν θα ήταν να καταγράψουν -όσοι από αυτούς ήταν εγγράμματοι- τις εμπειρίες τους κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας και του επαναπατρισμού τους. Επιπλέον, η ατίμωση που θα ένιωθαν λόγω της σωματικής και ψυχολογικής βίας που υπέστησαν, αλλά και του εξισλαμισμού των περισσότερων, καθώς και το αίσθημα μειονεξίας που θα αισθάνονταν, δεν ευνοούσαν την καταγραφή των παθημάτων τους.

Ας μην ξεχνάμε ότι κατά τον επαναπατρισμό τους οι Χίοι είχαν να αντιμετωπίζουν σοβαρές φροντίδες επιβίωσης και συχνότατα το πρόβλημα της επαναδικδίκησης των δημευμένων ή καταπατημένων περιουσιών τους, αλλά και την αναζήτηση των αιχμαλώτων συγγενών τους. Η καλή διάθεση του πρώτου Οθωμανού διοικητή μετά την καταστροφή, Γιουσούφ πασά, και οι υποσχέσεις της οθωμανικής Κυβέρνησης, που είχε παραπλανήσει τους Χίους στο παρελθόν με την απατηλή αμνηστία, δεν ήταν ικανές ούτε να τους πείσουν να επιστρέψουν, ούτε να τους 'αποκαταστήσουν'. Η επάνοδος ήταν μία λύση ανάγκης, την οποία υπαγόρευε η απόλυτη ένδεια, αλλά και η αγάπη για την πατρίδα. Λόγω έλλειψης μαρτυριών, η έρευνά μας στο σημείο αυτό επικεντρώθηκε κυρίως σε έγγραφα της Δημογεροντίας, σε κώδικες χωριών, σε διαθήκες και λυτά έγγραφα που συλλέξαμε από την ανεξάντλητη δεξαμενή της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» και από τα ΓΑΚ της Χίου.

Όσον αφορά την ελληνική Κυβέρνηση, το φλέγον γι' αυτήν ζήτημα ήταν η απελευθέρωση των αιχμαλώτων· η μετέπειτα ζωή τους, δεν ήταν το ζητούμενο σε αυτή τη χρονική στιγμή. Ωστόσο, ο Ιω. Καποδίστριας, παρά την μεγάλη έλλειψη πόρων, προσπάθησε να δημιουργήσει για τους επαναπατριζόμενους ένα προνοιακό σύστημα -έστω και υποτυπώδες- φροντίζοντας ιδιαίτερα τα ορφανά παιδιά του Αγώνα. Τα περισσότερα αιχμάλωτα παιδιά που έχασαν τους οικείους τους, όπως και τα ορφανά που περιφέρονταν ως επαίτες σε όλη την ελληνική επικράτεια, άστεγα και ταλαιπωρημένα, μετά από την απελευθέρωσή τους, βρήκαν καταφύγιο στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, το πρώτο φιλανθρωπικό ίδρυμα του νεοσύστατου κράτους, λαμβάνοντας μία στοιχειώδη, αλλά πολύ σημαντική στη συγκεκριμένη χρονική συγκυρία, μόρφωση και περίθαλψη, μαθαίνοντας μία τέχνη, η οποία θα τους εξασφάλιζε τον βιοπορισμό. Παράλληλα, ο Κυβερνήτης ίδρυσε το Κεντρικό Σχολείο στην Αίγινα όπου φοίτησαν και αρκετά ορφανά παιδιά από τη Χίο. Η προσπάθεια του Καποδίστρια για περίθαλψη των ορφανών παιδιών του Αγώνα υλοποιήθηκε κυρίως χάρη στο συνεχές προσωπικό του ενδιαφέρον, γι' αυτό και μετά τη δολοφονία του σταδιακά ατόνησε.

Επιστρέφοντας στη Χίο, θεωρούμε ότι καταδείξαμε με την έρευνά μας ότι η Δημογεροντία και η Μητρόπολη του νησιού δημιούργησαν από κοινού ένα προστατευτικό θεσμικό πλαίσιο υπέρ των γυναικών που επαναπατρίστηκαν, το οποίο συμπεριέλαβε βεβαίως και όσες γυναίκες είχαν εξισλαμισθεί -οι οποίες αποτελούσαν και την πλειοψηφία αυτών που αιχμαλωτίστηκαν- ακόμη και τις πρεσβυτέρες, αποκαθιστώντας τις, όσο αυτό ήταν δυνατόν και δημιουργώντας τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ομαλή επανένταξή τους στη χιακή κοινωνία. Τα παιδιά αντιμετωπίζονταν, ούτως ή άλλως, ευνοϊκότερα.

Η διεκδίκηση από εξισλαμισμένες Χιώτισσες των περιουσιών τους και η παρέμβαση - προτροπή του Εφόρου της Χίου στην Κωνσταντινούπολη Ιω. Ψυχάρη προς τη Δημογεροντία του νησιού για απρόσκοπτη απονομή δικαιοσύνης, καθώς και για άλλα παρεμφερή ζητήματα, αποδεικνύουν ότι στην προηγμένη κοινωνία του νησιού δημιουργούνται μετά την καταστροφή εκ νέου οι προϋποθέσεις για δίκαιη αντιμετώπιση των πάσης φύσεως προβλημάτων που προέκυψαν από την αιχμαλωσία και κατ' επέκταση, για ομαλή συμβίωση των Χίων με τους επαναπατρισθέντες αιχμαλώτους, τους οποίους η κοινωνία του νησιού δέχθηκε αδιαμαρτύρητα.

Οι μαρτυρίες που αφορούν το αντάμωμα των γονιών με τα εξισλαμισμένα παιδιά τους, με τη συμμετοχή της οικογένειας, των συγγενών, της γειτονιάς, αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας σε αυτό το χαρμόσυνο γεγονός, αποδεικνύουν ότι το περιβάλλον της Χίου υπήρξε δεκτικό και στοργικό απέναντι στους επανακάμψαντες εξισλαμισθέντες αιχμαλώτους. Επίσης, οι διαθήκες, με τις οποίες οι γονείς παραχωρούσαν μερίδιο της περιουσίας τους στα αγνοούμενα αιχμάλωτα τέκνα τους, χωρίς να κάνουν διάκριση -στις περισσότερες από αυτές- εις βάρος αυτών που είχαν εξισλαμισθεί, ευχόμενοι μόνο τη γρήγορη επάνοδό τους, αποτελούν μία αδιάψευστη μαρτυρία της απουσίας προκατάληψης, από την πλειοψηφία των Χίων, προς τους εξισλαμισμένους επαναπατρισθέντες συντοπίτες τους.

Σύμφωνα με τις πηγές που ερευνήσαμε, ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις εξαίρεσης από την πατρική κληρονομιά τέκνου λόγω του εξισλαμισμού του. Όλα αυτά τα στοιχεία αποδεικνύουν ότι οι Χίοι αποδέχθηκαν, σε μεγάλο βαθμό, τους αιχμαλώτους συμπατριώτες τους στοργικά και απροκατάληπτα, υπακούοντας σε ένα θεσμικό πλαίσιο που κατοχύρωνε τα δικαιώματα που είχαν οι επαναπατρισθέντες πριν από την αιχμαλωσία τους. Άλλωστε, η δαπανηρή, πολυετής και αγωνιώδης προσπάθεια των Χίων να εντοπίσουν και να εξαγοράσουν τους -εξισλαμισμένους

στην πλειοψηφία τους- αιχμάλωτους συγγενείς ή συντοπίτες τους, αποδεικνύει του λόγου το αληθές.

Φυσικά, δε μπορέσαμε να εξακριβώσουμε, στο βαθμό που θα θέλαμε, αν η χιακή κοινωνία υπήρξε εντελώς απροκατάληπτη απέναντι στους εξισλαμισμένους Χίους που επαναπατρίστηκαν. Οπωσδήποτε θα υπήρξαν μεμονωμένα περιστατικά που θα στοχοποιούσαν εξισλαμισμένους πρώην αιχμαλώτους, καθώς δε θα ήταν δυνατόν αυτά τα άτομα να αφομοιωθούν άμεσα από το χριστιανικό περιβάλλον της πατρίδας τους. Στην αρχή τουλάχιστον και οι ίδιοι οι αιχμάλωτοι θα θεωρούσαν τους εαυτούς τους ‘ξένους’ προς την κοινωνία της Χίου, καθώς πολλοί από αυτούς είχαν αιχμαλωτισθεί σε πολύ μικρή ηλικία, είχαν ξεχάσει τη μητρική γλώσσα και είχαν οικειοποιηθεί -άλλοι λιγότερο και άλλοι περισσότερο- τα μουσουλμανικά πιστεύω, τα ήθη και τις συνήθειες. Άλλα και οι Χίοι συγγενείς δε θα μπορούσαν να εξοικειωθούν αμέσως με τους επί πολλά έτη θεωρούμενους ως χαμένους εξισλαμισμένους οικείους τους, όπως αποδεικνύεται σε μαρτυρίες που εντοπίσαμε στις πηγές. Αναφέρουμε ως παραδείγματα τις περιπτώσεις του Ανδρέα Νομικού και της Κορνηλίας Ροΐδου-Ροδοκανάκη.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διασωθείσα μαρτυρία του Λεωνή Ι. Καλβοκορέση που αφορά τον εξισλαμισμένο αδελφό του Ζαννή, σύμφωνα με την οποία, ο Λεωνής προτείνει στον αδελφό του να αναβαπτισθεί στη Σύρο. Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα, εάν οι οι εξισλαμισμένοι αιχμάλωτοι που επέστρεφαν στη Χίο για να παραμείνουν οριστικά στο νησί αναβαπτιζόνταν, καθώς δε μπορέσαμε να διασταυρώσουμε αυτή την πληροφορία με άλλες πηγές. Επομένως, δε μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα, εάν πράγματι γινόταν αναβαπτισμός αυτών των ατόμων -κάτι που είναι αντίθετο με την παράδοση και το δίκαιο της Ορθόδοξης Εκκλησίας- και εάν συνέβαινε, ποια έκταση είχε λάβει. Πάντως οι Χίοι που είχαν αποκτήσει υψηλά αξιώματα στον οθωμανικό στρατό ή στη διοίκηση κατά κύριο λόγο παρέμεναν μουσουλμάνοι. Πολλοί από αυτούς δεν έχασαν ποτέ την επαφή με τη Χίο και ήταν πάντοτε, σύμφωνα με τις πηγές, ευπρόσδεκτοι στο νησί, καθώς έκαναν αγαθοεργίες, έκτιζαν εκκλησίες και ήταν φιλόανθρωποι.

Εάν ο κοινωνικός στιγματισμός είχε πράγματι λάβει μεγάλη έκταση στη Χίο, θα έπρεπε να αφορά όλες τις αιχμάλωτες γυναίκες που επαναπατρίστηκαν, οι οποίες θα απομονώνονταν και θα στοχοποιούνταν, κάτι που δε συνέβη σε καμία περίπτωση ή τουλάχιστον δεν το γνωρίζουμε. Όπως αναφέρεται στις πηγές που μελετήσαμε,

μετά τη σφαγή της Χίου, στο νησί είχαν απομείνει ελάχιστες γυναίκες και αυτές στην πλειοψηφία τους ηλικιωμένες και δύσμορφες· παρατηρείται δε έλλειψη γυναικείου πληθυσμού μέχρι το 1835. Επομένως, οι αιχμάλωτες που επέστρεφαν αντιπροσώπευαν, κατά κύριο λόγο, το μεγαλύτερο ποσοστό του νεανικού γυναικείου πληθυσμού σε ηλικία γάμου και όσοι Χίοι επιθυμούσαν να αποκατασταθούν ήταν, κατά κάποιον τρόπο, ‘υποχρεωμένοι’ να επιλέξουν σύζυγο ανάμεσα σε γυναίκες οι οποίες υπήρξαν αιχμάλωτες και εξισλαμισμένες και εν συνεχεία επαναπατρίστηκαν. Δεν έχουμε όμως κανένα στοιχείο που να αποδεικνύει ότι η χιακή κοινωνία αντέδρασε δυσμενώς σε τέτοιες -αναπόφευκτες ίσως- επιλογές.

Φυσικό ήταν, όσοι σύζυγοι είχαν επιβιώσει, να θεωρούν τις γυναίκες τους χαμένες και ορισμένοι από αυτούς να επιθυμούν να ‘ξαναφτιάξουν’ τη ζωή τους. Κατά συνέπεια, πολλές αιχμάλωτες γυναίκες, επιστρέφοντας στη Χίο μετά από αρκετά χρόνια αιχμαλωσίας, έρχονταν αντιμέτωπες με μια νέα πραγματικότητα. Δεν είχαν απωλέσει μόνο το σπίτι τους, την περιουσία τους, τους δικούς τους ανθρώπους, αλλά και τους συζύγους τους που -στην προκειμένη περίπτωση- είχαν διασωθεί από την σφαγή. Οι δημογέροντες όμως και η Εκκλησία εφάρμοσαν και πάλι με αυστηρότητα το νόμο του δικαίου εξετάζοντας προσεκτικά κάθε περίπτωση και επιπλέον περιέθαλπαν και ενίσχυαν οικονομικά, όσο αυτό ήταν δυνατό, τις άπορες επαναπατριζόμενες αιχμάλωτες.

Κατά την έρευνά μας παρουσιάσαμε ορισμένες περιπτώσεις απροκατάληπτης απόδοσης δικαίου που αποδεικνύουν ότι η Δημογεροντία και η τοπική Εκκλησία απένεμαν από κοινού δικαιοσύνη ακυρώνοντας, για παράδειγμα, τον δεύτερο γάμο Χίων υπέρ της πρώτης συζύγου, η οποία είχε αιχμαλωτισθεί και επέστρεψε. Σε μία από αυτές τις περιπτώσεις μάλιστα καταγράφεται ως γεγονός βαρύνουσας σημασίας και η αντίδραση της δεύτερης συζύγου, η οποία αποδέχθηκε την απόφαση της Δημογεροντίας ως δίκαιη και παραιτήθηκε αδιαμαρτύρητα από την ιδιότητά της ως συζύγου, ζητώντας μόνο τα τροφεία του ανήλικου παιδιού που εν τω μεταξύ είχε αποκτήσει. Η περίπτωση αυτή ασφαλώς δε θα ήταν η μοναδική. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα υπήρξαν πολλές παρόμοιες, καθώς η αναζήτηση και ο επαναπατρισμός των Χίων γυναικών διήρκεσε χρόνια, επειδή απαιτούνταν πολύς χρόνος και χρήμα.

Θα ήταν υπερβολικό, όπως είπαμε, να υποθέσουμε ότι δε θα υπήρχε η παραμικρή προκατάληψη απέναντι στις απελευθερωμένες και εξισλαμισμένες στην

πλειοψηφία τους Χίτες, πρώην αιχμάλωτες, σε μία κοινωνία με αυστηρά θρησκευτικά και κοινωνικά ήθη, η οποία προσπαθούσε την περίοδο αυτή να επουλώσει τις ανοιχτές ακόμη πληγές της, εξαιτίας της ολικής καταστροφής που υπέστη. Το γεγονός όμως ότι η Εκκλησία συνέπραξε με τη Δημογεροντία για την ομαλή επανένταξη των αιχμαλώτων στο χιακό περιβάλλον, βοήθησε πολύ τους Χίους να αποδεχθούν τους επαναπατρισμένους αιχμαλώτους και να συμβιώσουν αρμονικά στο μέλλον.

Δε θα μπορούσε κάποιος να αρνηθεί ότι, ακόμη και σήμερα, αρκετοί απόγονοι αιχμαλώτων -ηλικιωμένοι οι περισσότεροι- αποφεύγουν να μιλήσουν για το ζήτημα της αιχμαλωσίας και του εξισλαμισμού δικών τους ανθρώπων. Όπως επισημάναμε, οι ντόπιοι ερευνητές δυσκολεύθηκαν πολύ στην προσπάθειά τους να καταρτίσουν καταλόγους με ονόματα εξισλαμισμένων, αντλώντας πληροφορίες από συγγενείς τους. Παρόμοια άλλωστε άρνηση αντιμετωπίσαμε κι εμείς, όταν ζητήσαμε από ηλικιωμένες γυναίκες του νησιού να μας αφηγηθούν τα παθήματα των εξισλαμισμένων προγόνων τους. Οι περιπτώσεις αυτές αφορούσαν βέβαια, στην πλειοψηφία τους, υπέργηρες γυναίκες, οι οποίες δε μπορούσαν να αντιληφθούν ακριβώς τον λόγο της έρευνάς μας. Επιπλέον, δεν ήθελαν να δημοσιοποιηθούν τα ονόματά τους, θεωρώντας ότι αυτές οι υποθέσεις είναι αυστηρά οικογενειακές και σε καμία περίπτωση δε θέλησαν να μαγνητοφωνηθούν οι συζητήσεις μας.

Ωστόσο, αυτοί που το αποτόλμησαν -συνήθως οι νεότεροι σε ηλικία άνθρωποι, οι οποίοι έχουν αποβάλει το αρνητικό φορτίο που αποπνέει η λέξη εξισλαμισμός, είτε λόγω της μεγάλης χρονικής απόστασης από τα γεγονότα, είτε λόγω της γνώσης που απομακρύνει το φόβο- μιλούν για τους αιχμαλώτους συγγενείς τους με πόνο, εξιστορώντας τις περιπέτειές τους, χωρίς μίσος για τον Οθωμανό «Άλλο», αλλά με πικρία και με ένα αίσθημα ντροπής, που δεν αφορά τόσο το προσωπικό βίωμα, αλλά την καταρράκωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, εξαιτίας αυτού του γεγονότος. Και οι δύο στάσεις -της εσωτερίκευσης ή της επικοινωνίας- αποτελούν απτή απόδειξη ότι το ζήτημα των αιχμαλώτων παραμένει για τους Χίους ζωντανό και επίκαιρο και ότι δε θα περιέλθει ποτέ στον χώρο της λήθης με τη μορφή της διαγραφής, αλλά θα παραμένει στην ψυχή τους ως μία διεργασία πένθους για την 'αποκατάσταση' των θυμάτων της καταστροφής του νησιού στην ψυχή και τη μνήμη των νεότερων γενεών.

Θα θέλαμε να επισημάνουμε ότι στην έρευνά μας, εκτός από το ιστορικό και το κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, στο οποίο εντάσσεται ο ελληνικός Αγώνας της ανεξαρτησίας και κατ' επέκταση και η περίπτωση της Χίου, λάβαμε υπ' όψιν και το γενικότερο ιδεολογικό πλαίσιο, όπως διαμορφώνεται κατά τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο στον ευρωπαϊκό χώρο. Η Οθωμανική Αυτοκρατορία δε μπόρεσε να αντιληφθεί, πολλώ δε μάλλον να αφομοιώσει, τις πολιτικοκοινωνικές και κυρίως τις ιδεολογικές αλλαγές που έλαβαν χώρα στην Ευρώπη μετά τη γαλλική Επανάσταση, με τις οποίες ήρθε μοιραία αντιμέτωπη. Ο Αγώνας των Ελλήνων, με στόχο την πολιτική και κοινωνική αλλαγή και τη δημιουργία ελληνικού Κράτους, συνδέεται αναπότρεπτα με τις ιδεολογικές και πολιτικές εξελίξεις που λαμβάνουν χώρα στην Ευρώπη κατά τον 19^ο αιώνα, αλλά και με τη ενδυνάμωση της ελληνικής εθνικής συνείδησης.

Καθώς ολοκληρώσαμε την έρευνά μας, μένουμε με την αίσθηση ότι πολλά ερωτήματα, ιδίως αυτά που αφορούν στην τύχη των Χίων αιχμαλώτων, δεν έχουν απαντηθεί ικανοποιητικά και χρήζουν περαιτέρω διερεύνησης, προκειμένου να έρθουν στο φως νέα στοιχεία που θα συμπληρώσουν την υπάρχουσα εικόνα, θα την αναδιαμορφώσουν ή ακόμη και θα την ανατρέψουν εν μέρει. Αυτό θα αποτελέσει και το επόμενο ερευνητικό μας εγχείρημα, καθώς βασική μας επιδίωξη είναι, μέσα από μια πιο εκτεταμένη έρευνα των πηγών, τις οποίες στο παρόν πόνημα δε συμπεριλάβαμε ή δεν εξαντλήσαμε, να δοθεί μία πληρέστερη εικόνα της αιχμαλωσίας των Χίων, αλλά και του επαναπατρισμού και της επανένταξής τους στο περιβάλλον της πατρίδας.

Ωστόσο και η αναζήτηση της τύχης των ατόμων που χάθηκαν για πάντα, αβοήθητοι και ξεχασμένοι στα βάθη της Ανατολής, οι οποίοι μέχρι το τέλος της ζωής τους βίωσαν το μαρτύριο της δουλείας, αποτελεί χρέος του ερευνητή που θα ασχοληθεί με το θέμα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ι) ΠΗΓΕΣ

1. Ανέκδοτα Αρχεία

-Αρχείο Υπουργείο Εξωτερικών (1827-1843), Φάκ. 60/1, 1γ, 1ε

-Βιβλιοθήκη Χίου, αριθ. χφ., 49, 52, 272, 310, 500, 539, 604-606, 652, 749, 799, 1559-1560, 1567, 1571, 1644, 1673.

-Γ.Α.Κ. Χίου, φάκ. 301 (1837-1838).

-Γ.Α.Κ. Χίου, *Αρχείον Μάμουκα*.

2. Δημοσιευμένες πηγές

α. Αρχεία

-Αρχείον Σάμου, (Νικόλαος Ζαφειρίου επιμ.), τόμ. Δ΄, Αθήνα 1955.

-Γλύτσης Φιλ – Λούκος Χρ. – Μπελιά Ε., (επιμ.), *Επιτομαί εγγράφων του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών: γενική αλληλογραφία – Ελλάς (Foreign Office 32) Abstracts of British Foreign Office, documents: general correspondence- Greece (Foreign Office 32)*, Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα 1975-2006.

-Καμπούρογλου Δ., *Ιστορικό Αρχείο Διονυσίου Ρώμα*, τόμ. Β΄, Κορίννης, Αθήνα 1901-1906.

-Μαυρόπουλος Χρ., *Τουρκικά έγγραφα αφορώντα την ιστορίαν της Χίου*, Αθήνα 1920.

-Ομάδα καταγραφής Ιστορικού Αρχείου Χίου (καταγραφή- επιμ.), *Οι Νοταριακοί Κώδικες της Χίου: Μια άλλη όψη της χιώτικης ζωής από το 1518 ως το 1914*, Νομαρχία Χίου - Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Χίου 'Κοραής', Χίος Αύγουστος 1987.

-Παντελίδης Ν., «Ανέκδοτα Φιρμάνια – Φιρμάνιον του Σουλτάνου Μαχμούτ Β΄ υπό χρονολογίαν 4 Ρεμπί – ουλ - εβέλ 1252», *ΧΜ* 3 (1911), σ. 60-66.

_____, «Ανέκδοτα Φιρμάνια: Φιρμάνι με τον Προνομακό Ορισμό του Σελήμ Β΄», *ΧΜ* 2 (1911), σ. 39 - 43.

_____, «Ανέκδοτα Φιρμάνια: Φιρμάνιον του Σουλτάνου Οσμάν του Γ΄ υπό χρονολογίαν 5 Σαμπάν 1168», *ΧΜ* 2 (1911), σ. 39-41.

-Πρεβελάκης Ελ. –Γλύτσης Φιλ., *Επιτομαί εγγράφων του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών*, Γενική Αλληλογραφία/Ελλάς, (Foreign Office 32, Φάκελοι 1-34, 1827-1832), τόμ. Α΄, Μέρος Α΄, F.O. 32, Greece, φάκ. 1-34, 1827-1832, Μέρος Α΄, Αθήνα 1975.

-Σπανός Γρ. Δ., «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. Ε΄. Ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας», *ΦΧ* 7 (2000), σ. 135-156.

_____, «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. ΣΤ΄. Ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας», *ΦΧ* 8 (2000-2001), σ. 131-162.

- Σφυρόερας Β., *Αρχείον Ψαρών 1821-1827*, τόμ. Α΄, εκδ. Σφυρόερας, Αθήνα 1974.

-*Χιακό Αρχείο*, (Γιάννης Βλαχογιάννης επιμ.), τόμ. Α΄-Ε΄, Αθήνα 1924.

-Cattai R., *Le Règne de Mohamed Aly d' après les archives russes en Égypte*, τόμ. 1 (Rapports consulaires de 1819 à 1833), Société Royale de Géographie d' Égypte, Publications spéciales sous les auspices de sa Majesté Fouad, Κάιρο 1931.

-Douin G., *L'Égypte de 1828 à 1830. Correspondence des consuls de France en Égypte*, Stampato nell' Istituto Poligrafico dello Stato per la Reale Società di Geografia d' Egitto, Ρώμη 1935.

-Sabry M., *L'Empire Égyptien sous Mohamed - Ali et la Question d' Orient (1811-1849): Égypte - Arabie - Soudan - Morée - Crète - Syrie - Palestine: Histoire diplomatique d' après des sources privées et des documents inédits recueillis aux archives du Caire, de Paris, de Londres et de Vienne*, Librairie Orientaliste Paul Geuthner, Παρίσι 1930.

β. Εφημερίδες

- *La Gazette de France*, Παρίσι 1822

- *Le Courrier Français*, Παρίσι 1822

- *Le Moniteur Universel*, Παρίσι 1822

- *Le Spectateur Oriental*, Σμύρνη 1822-1823

- *Morning Chronicle*, Λονδίνο 1822

- *Morning Post*, Λονδίνο 1822

- *Österreichischer Beobachter*, Βιέννη 1822

- *The Courier*, Λονδίνο 1822

- *The Times*, Λονδίνο 1822

- *Γενική Εφημερίς της Ελλάδος*, Αίγινα 1827-1828

- *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως*, Αθήνα 2010

- *Εφημερίς*, Ερμούπολη 1911
- *Πρόοδος*, Χίος 1949
- *Εβδομάς*, Αθήνα 1886
- *Η Γνώμη της Χίου*, Χίος 2011
- Σκίνος, Χίος (Σεπτ. 1998 & Δεκ. 2001)
- *Κρητική Εστία*, Χανιά 2000-2001

γ. Απομνημονεύματα, υπομνήματα, συνθήκες, επιστολές, ταξιδιωτικά έργα κλπ.

- Αλιφέρης Νικόλαος. (εισαγ. - μτφρ.), *Γράμματα του Φλωμπέρ απ' την Ελλάδα 1850-51*, Άγρα, Αθήνα 1995.
- Ανώνυμος, «Η Χίος κατά το 1810», μτφρ. Κ. Α. Σγουρός, στο Κ. Ν. Κανελλάκης (επιμ.), *ΧΑ*, Χίος Ημερολόγιο, Χίος 1983, σ. 487-515.
- Bayron-Gordon G., *Λόρδου Μπάϋρον Επιστολές από την Ελλάδα 1809-1811 και 1823-1824*, μτφρ. Δημοσθ. Κούρτοβικ, (Leslie A. Marchand επιμ., εισαγ., σχόλια), Ιδεόγραμμα, Αθήνα 1996.
- Δασκαλάκης Απ., *Κείμενα-Πηγαί της Ιστορίας της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. 2, Μέρος δεύτερον (1827-1832), Αθήνα 1967.
- Δέλτα Π., *Πρώτες Ενθυμήσεις*, Π. Α. Ζάννας (επιμ.), Ερμής, Αθήνα 2000.
- Δαφνής Κ. (ανθολόγηση), *Ι. Καποδίστρια Κείμενα*, Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων, Αθήνα 1976.
- Δημαράς Κ.Θ., Αγγέλου Α., Κουμαριανού Αι., Φραγκίσκος Εμμ. (επιμ.), *Κοραής Αδ., Αλληλογραφία (1817-1822)*, τόμ. Δ', Ερμής, Αθήνα 1982
- Δημητριάδης (Δηρμήτογλου) Δ. Ν., *Ιερονομικόν – Κληρονομικόν των Μωαμεθανών Δίκαιον ΦΕΡΑΪΖ*, Ν. Τζάκα και Στεφ. Δελαγραμμάτικα, Αθήνα 1915.
- Δρούλια Λουκία, «Προς την ανάκτηση της Χίου, Ανέκδοτα κείμενα του Κοραή και άλλων», *Ελληνικά* 17 (Θεσσαλονίκη 1960), σ. 307-317.
- Επενεκίδης Π., *Γράμματα προς τη Βιέννη 1825-1843, Από την αλληλογραφία του πρώτου πρεσβευτή στην Αθήνα Άντον φον Όστεν*, Ωκεανίδα, Αθήνα, 2007.
- Ζώρας Γ., *Η εν έτει 1822 καταστροφή της Χίου κατά άγνωστον περιγραφή του Ολλανδού προξένου: (Μία ενδιαφέρουσα εξιστόρησις των τραγικών γεγονότων)*, Αθήνα 1973.

- Ιερό Κοράνιο, μτφρ. και έκδ. Συγκρότημα του Βασιλιά Φαχγτ, Μεδίνα Μουνάββαρα 2000.
- Κανελλάκης Κ., *Χιακά Ανάλεκτα ήτοι Συλλογή ηθών, εθίμων, παροιμιών, δημοδών ασμάτων, αινιγμάτων, λεξιλογίου, ιστορικών και άλλων χειρογράφων, χρυσοβούλων, σιγιλλίων, κλπ*, Χίος Ημερολόγιο, Χίος 1983³.
- Castanis Christophorus Plato, «The Greek Exile», Μ. Γιατράκου μτφρ. του Δ' κεφαλαίου, *Χιακά Χρονικά*, τόμ. Θ', Τυπογραφείον Ε. Χατζημπάρμπας - Χ. Ροδίτης, Αθήνα 1977, σ. 46-55.
- Κοραής Αδ., *Επιστολαί Αδ. Κοραή*, (Ν. Δαμαλάς επιμ.), τόμ. Β', Αθήνα 1885.
 _____, «Επιστολαί από την αλληλογραφίαν με Έλληνες (1803-1832)», Π. Κοντογιάννης (επιμ.), *Χιακά Χρονικά*, τχ. 5, Αθήνα 1923, Μέρος Α', Π.Δ. Σακελλάριος, σ. 14-130.
- Κοραή Αλληλογραφία, Κ. Δημαράς, Άλκης Αγγέλου, Αικ. Κουμαριανού, Εμμ. Φραγκίσκος (επιμ.), τόμ. 4 (1817-1822), Εστία, Αθήνα 1964-1984.
- Κούταλης Β. (μτφρ.), *Από τη Σμύρνη στην Ελλάδα του 1821: Η αφήγηση του Πέτρου Μέγγου*, Ισνάφι, Ιωάννινα 2009.
- Μάμουκας Α., «Η καταστροφή της Χίου (εν έτει 1822). (Εξ επιστολής του Έλληνος Α. προς τον φίλον και συμπατριώτην του Ν. περί της καταστροφής της Χίου)», έτος Γ', *Εβδομάς* 3 (Αθήνα 1886), σ. 123-125, 135-136, 147-148, 159-160.
 _____, «Παράγραφος γραφής ενός Γραικού Α. προς τον φίλον του Ν. περί της καταστροφής της Χίου», *Χιακόν Αρχείον*, τόμ. Α', ό. π., σ. 295-319.
 _____, *Παράγραφος γραφής ενός Γραικού Α. προς τον φίλον του Ν. Περί της καταστροφής της Χίου*, χ. ε., Σμύρνη 1822, σ. 1-38.
- Μίτσης Ν. (επιμ.), *Τα συμβάντα στη Χίο το 1822 από το χέρι του Βαχίτ Πασά, «Μεταφρασθέντα υπό Δ.Ε.Δ(ανιήλογλου)»*, Άλφαπι, Χίος 2007.
- Noradounghian Gabriel Effendi, *Recueil d'Actes internationaux de l'Empire ottoman*, t. deuxième 1789-1856, Παρίσι 1900.
- Νικόδημος Κ., *Υπόμνημα της νήσου Ψαρών*, τόμ. Α', Αθήνα 1862.
- Παπαδόπουλος Γ.Σ. (επιμ.), «Επιστολαί Ι. Ψυχάρη, (Εφόρου των Χίων εις Κωνσταντινούπολιν) προς την Δημογεροντίαν Χίου», ανάτ. από τα *Χιακά Νέα*, Π.Α. Ιατρίδης, Χίος 1953, σ. 85-87.
- Πρίντζης Γ., «Η Χιώτικη παροιμία τη Σύρου», *ΧΕ* 1 (1963), σ. 199-200.

- Ράλλης Λ., *Αναμνήσεις περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, (Ι. Βλαχογιάννης επιμ.), Π.Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1910².
- Σπηλιάδης Ν., *Απομνημονεύματα*, τ. Α΄, Αθήνα 1851.
- Testevuide Ad.-L., *Το νησί της Χίου*, μτφρ. Μαρία-Ευγενία Πλατή και Νίκος Πλατής, Ιππόκαμπος, Χίος 2003.
- Τρικούπης Σπ., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. Β΄, Λονδίνο 1861².
- Υψηλάντης Αθ. Κομν., *Εκκλησιαστικών και Πολιτικών των εις δώδεκα*, βιβλ. Η΄ Θ΄ και Ι΄ ή *Τα Μετά την Άλωσιν*, Κωνσταντινούπολη 1870.
- Fauriel Cl., *Ελληνικά δημοτικά τραγούδια, Α΄, Η έκδοση του 1824-1825*, (Αλέξης Πολίτης επιμ.), Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007.
- Φιλήμων Ι., *Δοκίμιον ιστορικών περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, τόμ. 3^{ος} – 4^{ος}, Αθήνα 1860-1861.
- Ψυχάρης Γ., *Το ταξίδι μου*, Εστία Αθήνα 1905².
- Argenti Ph. P., *Chief primary sources for the medieval and modern history of Chios*, Μηνάς Μυρτίδης, Αθήνα 1960.
- _____, *The Massacres of Chios as reported in the contemporary British Press, (11th May 1822 – 14th September 1822)*, (Ανατύπωση άρθρων βρετανικών εφημερίδων του 1822, δεμένων σε τεκμήριο από τον Φ. Αργέντη), χ.τ., χ.χ., Συλλογή Αργέντη της Βιβλιοθήκης Χίου ‘Κοραΐς’.
- Bessan J. F., *Souvenirs de l’expédition de Morée en 1828, suivis d’un mémoire historique sur Athènes, avec le plan de cette ville*, Henri Gomont, Βαλώνη 1835.
- Blaquière Ed., *Histoire de la revolution actuelle de la Grèce*, Παρίσι – Λειψία 1825.
- Bouchier B. J., *Memoire of the life of Admiral Sir Edward Codrington with selections from his public and private correspondance*, τόμ. 1-2, Longmans, Green & Co, Λονδίνο 1873.
- Castanis Chr. Pl., «The Greek Exile, or a Narrative of the Captivity and Escape of Christophorus Plato Castanis, during the Massacre on the Island of Chios by the Turks», μτφρ. του Δ΄ κεφαλαίου Μ. Γιατράκου, XX Θ΄ (1977).
- Castanis Chr. Pl., *The Greek Exile, or a Narrative of the Captivity and Escape of Christophorus Plato Castanis, during the Massacre on the Island of Chios by the Turks*, Φιλαδέλφεια 1851.
- Coran (le), trad. de l’arabe par R. Blachère, éd. Maisonneuve & Larose, Παρίσι 1980.
- Coray A., *Mémoire sur l’état actuel de la civilisation dans la Grèce*, Παρίσι 1803.

- Gordon Th., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασης*, μτφρ. Αλ. Κατσώνη, τόμ. 1-2, Αθήνα 2010.
- Droulia Loukia, *Philhellénisme: Ouvrages inspirés par la guerre de l' Indépendance Grècque 1821 – 1833*, Αθήνα 1974.
- Griffiths J. M. D., *Travels in Europe, Asia Minor, and Arabia*, [Edinburgh], T. Cadell and W. Davis [Peter Hill], Λονδίνο 1805.
- Hughes T. S., *An address to the People of England in the Cause of the Greeks, occasioned by the late inhuman Massacre in the Isle of Scio*, Λονδίνο 1822.
- Jourdain J. P., *Mémoires historiques et militaires sur les événements de la Grèce depuis 1822 jusqu' au combat de Navarin*, par Jourdain, capitaine de frégate de la Marine Royale, colonel au service du Gouvernement Grec, vol. A', Παρίσι 1828.
- Justiniani J., *Histoire et Description de l' île de Chios*, χ.τ., 1606.
- Loti P., *Les Desenchantées*, Calmann Lévy, Παρίσι 1906.
- Mouradja d' Osson, Ign., *Tableau Général de l' Empire Ottoman*, τόμ. 1-7, Παρίσι 1788-1824.
- Pernot H., *En pays turc. L'île de Chio par Hubert Pernot. Avec 17 mélodies populaires et 118 simili-gravures*, J. Maisonneuve (libraire - éditeur), Παρίσι 1903.
- Raybaud M., *Mémoires sur la Grèce: Pour servir à l' histoire de la guerre de l' Indépendance, accompagnés de plans topographiques avec une introduction historique d' Alph Rabble*, vol. I-II, Παρίσι 1824-1825.
- Voutier Ol., *Mémoires du Colonel Voutier sur la guerre actuelle des Grecs*, Bossange Frères, Παρίσι 1823.
- _____, *Lettres sur la Grèce, notes et chants populaires: extraits de portefeuille du Colonel Voutier: Au profit de la Grèce*, Firmin Didot père et fils, Παρίσι 1826.
- Waddington G., *A visit to Greece in 1823 and 1824*, Λονδίνο 1825.
- Walsh R., *A residence at Constantinople during a period including the commencement, progress and termination of the Greek and Turkish revolutions*, τόμ. I-II, Λονδίνο 1836.
- Young G., *Corps de Droit Ottoman, Recueil des Codes, Lois, Règlements, Ordonnances et Actes les plus importants du Droit Intérieur, et d' Études sur le Droit Coutumier de l' Empire Ottoman*, vol. I-III, Οξφόρδη 1905.

II) ΜΕΛΕΤΕΣ

1. Ελληνόγλωσσες

-Αγγελομάτη – Τσουγκαράκη Ελένη, «Ιστορικές πηγές του Αγώνα: έγγραφα, απομνημονεύματα, πρώτες ιστορίες», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, Ελληνικά Γράμματα, τόμ 3, Αθήνα 2003, σ. 371-388.

_____, «Εμείς οι Έλληνες αφού εχάσαμε το βασίλειο, εχάσαμεν όλα. Πώς αυτοπροσδιορίζονταν οι υπό ξένη κυριαρχία Έλληνες: η μαρτυρία των κειμένων», στο *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες*, Ιστορήματα 7/ Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 247-265.

-Α. Γ. Ζ., «Μία εικόν εκ της χιακής παλωνεθρίας του 1825», *Εφημερίς*, αριθ. φ.126, έτος Γ', Ερμούπολη 14 Ιανουαρίου 1911.

- Αγνώστου, *Η σφαγή της Χίου και τα πεπραγμένα αυτής κατά το έτος 1821*, 'ο Τύπος', Αθήνα 1896.

-Αγουρίδης Σ., *Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στο Δυτικό Κόσμο, Ιστορική και Κοινωνική Ανασκόπηση – Θεολογία – Φιλοσοφία*, Φιλίστωρ, Αθήνα 1998.

-Άμαντος Κ., «Δημώδης χιακή ποίησις», *Χιακά Χρονικά* 6 (Αθήνα 1926), σ. 193-195.

_____, «Η άλωσις της Χίου υπό των Τούρκων (1566)», *ΧΧ*, Δ' (1919), σ. 52-78.

_____, «Η αναγνώριση υπό των Μωαμεθανών θρησκευτικών και πολιτικών δικαιωμάτων των Χριστιανών και ο ορισμός του Σινάν πασά», *Ηπειρωτικά Χρονικά* Γ' (1930), σ. 197-210.

_____, «Οι προνομιακοί ορισμοί του Μουσουλμανισμού υπέρ των Χριστιανών», *Ελληνικά* 9 (1936), σ. 103-166.

_____, «Χαμδή Βέης», *ΧΧ* 1 (1911), σ. 147-149.

_____, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, τ. Α', Αρχιπέλαγος, Αθήνα 2008.

_____, *Χίος και Χίοι: σημειώματα Ι*, τύποις Φρίξου Α. Μπουκούρη Αθήνα 1959.

-Ανδρεάδης Α., «Κορνηλία Δ. Ροΐδου, το γένος Ροδοκανάκη», *ΧΧ* 1 (1911), σ. 18-25.

-Ανδρεάδης Ι., *Ιστορία της εν Χίω Ορθοδόξου Εκκλησίας*, α' μέρος, Πυρσός, Αθήνα 1940.

-Αντζουλάτου - Ρετσίλα Ευρυδίκη, *Μνήμης τεκμήρια*, Παπαζήσης, Αθήνα 2004.

-Ανώνυμος, *Η σφαγή της Χίου και τα πεπραγμένα αυτής κατά το έτος 1821*, Αθήνα 1896.

_____, «Λαογραφικά, Δημώδες ποίημα εκ Συκιάδος. Της Σούσας το τραγούδι», *ΧΜ Α'* (1911), σ. 68-69.

-Αξιωτάκης Α., *Ο Ανάβατος της Χίου*, Χίος 1976.

-Αξιώτης Μ., *Εγώ, ο Μανώλης Αξιώτης. Η περιπετιώδης ζωή του ήρωα των 'Ματωμένων χωμάτων'*, Μπαλτά, Αθήνα 2016.

-Αργέντης Φ. Π. –Κυριακίδης Στ. Π. (επιμ.), *Η Χίος παρά τοις γεωγράφοις και περιηγηταίς από του ογδόου μέχρι του εικοστού αιώνας*, τόμ. 3, Εστία, Αθήνα 1946.

-Ασδραχάς Σπ., «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην τουρκοκρατία», *Τα Ιστορικά* 3 (1986), σ. 229-258.

_____, *Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1995.

-Βακαλόπουλος Απ., *Αιχμάλωτοι Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821*, Θεσσαλονίκη 1941.

_____, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. Β', Ε', ΣΤ', Η', Θεσσαλονίκη 1976, 1980, 1982, 1988.

_____, *Ο χαρακτήρας των Ελλήνων*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2001.

_____, *Τα ελληνικά στρατεύματα του 1821 – οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Ελληνική Ιατρική, Θεσσαλονίκη 1948.

_____, *Πρόσφυγες και προσφυγικό ζήτημα κατά την επανάσταση του 1821*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2001².

-Βαλτικός Ν. Μ., *Τα δράματα και τα θάματα του 1822 και του 1881 στη Χίο, Οικογενειακές αναμνήσεις*, (Μπάστας – Πλέσσας, Μαρία Κυρτζάκη επιμ.), χ.ε., χ.τ., χ.χ.

-Βασιλάκης Μ. Πρωτοπρεσβύτερος, «Γρ. Φωτεινός», *ΧΕΧ Γ'* (1957), σ. 3-30.

_____, «Το Λωβοκομείον Χίου και ο παπά Άνθιμος Πουλιάκης», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη* 2 (1939), σ. 189.

_____, «Ο Σκλαβωμένος», *Το Λεύκωμα του Βροντάδου του έτους 1936*, Χίος 1936, σ. 45-47.

_____, «Έγγραφα από τα χρόνια της σκλαβιάς», *Το λεύκωμα του Βροντάδου του έτους 1936*, Χίος 1936, σ. 33-40.

_____, «Ο Ιάκωβος Πιτζιπίος (1800- 1869) και η Χίος», *ΦΧ* 11 (2014), σ. 41-56.

_____, «Χίοι Κληρικοί, Αγωνισθέντες, σφαγιασθέντες και δράσαντες κατά την Ελληνικήν Επανάστασιν του 1821», *ΧΕΧ, Α'* (1950), σ. 5-64.

_____, *Η δράσις των Βρονταδούσων κατά την Επανάστασιν του 1821, Το Λεύκωμα του Βροντάδου του έτους 1936*, Χίος 1936, σ. 57-77.

-Βερέμης Θ. (εισαγωγή – επιμ.), *Εθνική ταυτότητα και εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, μτφρ. Γιάννης Στεφανίδης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003³.

-Βίος Στ., «Η Χιώτισσα από την αρχαία εποχή ως τη σύγχρονη», *Χιόνη*, τχ. 134 (Χίος, Απρίλιος 2003), σ. 21-26.

_____, «Περί καθηκόντων και δικαιωμάτων της Δημογεροντίας», *XX ΙΣΤ΄* (1984), σ. 12-15.

_____, *Η σφαγή της Χίου εις το όνομα του Χιακού λαού*, Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο Δήμου Χίου, Χίος 2006.

_____, *Λαϊκή Λαογραφία*, (εισαγ. – επιμ. Σ. Φασουλάκης), εκδ. Φιλοτεχνικός Όμιλος Χίου και Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο, Χίος 1997.

-Βλαστός Αλ., *Χιακά ήτοι Ιστορία της νήσου Χίου από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι της έτει 1822 καταστροφής αυτής παρά των Τούρκων*, Χαβιάρας – «Χίος Ημερολόγιο», Χίος 2000.

-Βλαστός Στέφανος (Étienne), *Σύμμικτα, Μετά προλεγομένων υπό Αλέξ. Σ. Κάσδαγλη*, Ι.Κ. Λαγουδάκης, Αλεξάνδρεια 1904.

-Βόγλη Ελπίδα, *Έλληνες το γένος: Η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2007.

-Βρυώνης Σπ., *Η παρακμή του Μεσαιωνικού Ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11^{ος} -15^{ος} αι.)*, μτφρ. Κάτια Γαλαταριώτου, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2008.

-Γαλανός Αλ., *Άγιος Γεώργιος ο Συκούσης*, Παγχακή, Χίος 1958.

-Γιαννακούδης Δημήτριος, *Ο θεσμός της δουλείας στην όψιμη Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Μεταπτυχιακή εργασία, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Νομική Σχολή, Τομέας Διεθνών Σπουδών ΜΠΣ, Κομοτηνή 2016.

-Γαρδίκια Κατερίνα - Λούκος Χρ. κ. ά., «Η Ελλάδα και ο Ανατολικό Ζήτημα (1821-1923)», στο *Η Συγκρότηση του Ελληνικού Κράτους. Διεθνές πλαίσιο, εξουσία και πολιτική τον 19^ο αιώνα*, Νεφέλη, Αθήνα 2008.

-Γαρδίκια-Κατσιαδάκη Ελένη, «Δουλεία και διπλωματία. Η σύμβαση της Αλεξάνδρειας (9 Αυγούστου 1828)», *ΔΚΕΙΝΕ* 2 (2000), σ. 45-67.

-Γατανάς Χρ., *Απέ τη Χιο*, Χίος 1991.

_____, *Σ' ένα κομμάτι Ιωνικής Γης*, Ε.Κ. Ζήσιμος, Χίος 1973.

_____, *Τραγούδια από τη Χώρα, τα Καρδάμυλα, τη Βολισσό, το Πυργί και χωριά της Χίου*, Δήμος Καρδαμύλων της Χίου, Χίος 2009.

-Γεωργής Γ., *Αιχμάλωτοι και αγνοούμενοι της Ελληνικής Επανάστασης 1827-1832*, (υπό δημοσίευση).

-Γιατράκου Κ. Μαρία, «*Αναλυτική βιβλιογραφία περί της Επανάστασεως και Καταστροφής της Χίου (1822)*», *ΔΙΕΕΕ*, τ. ΚΑ' (1978), σ. 8-41.

_____, «*Ειδήσεις περί της Επανάστασεως της Χίου (1822)*», *ΔΙΕΕΕ*, τ. ΚΒ' (1979), σ. 166-180.

_____, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας, των σφαγών και του εξισλαμισμού των Χίων κατά την καταστροφήν της νήσου υπό των Τούρκων (1822) και περί του ρόλου των Ευρωπαίων προξένων*, Αθήνα 1980.

-Γιούργαλις Ι., «*Άγνωστοι Μάρτυρες και Ήρωες του 1822 – Είντα Χιώτης είντα Σουλιώτης – Κόψε με Αγά μου ν' αγιάσω*», *ΧΕ* 9 (1971), σ. 147-156.

_____, «*Η ανταπόδοσις εις την σφαγήν και τους απαγχονισμούς της Χίου – Το Συμβούλιον του Βράχου*», *ΧΕ* 8 (1970), σ. 181-185.

_____, «*Οι υπό των Τούρκων εν Χίω απαγχονισμοί κατά το έτος 1822*», *ΧΕ* 9 (1971), σ. 256-270.

-Γριτσόπουλος Τ. Αθ., *Ιστοριογραφία του Αγώνος (1821)*, Αθήνα 2003.

-Δαλακούρα Κατερίνα, *Ισλάμ, φιλελευθερισμός και ανθρώπινα δικαιώματα*, (Ευάνθη Χατζηβασιλείου επιμ.), Πατάκης, Αθήνα 2008.

-Δαμαλάς Γ. (επιμ.), *Καλαμωτή, Ένα Παραδοσιακό Μεσαιωνικό Μαστιχοχώρι της Χίου*, Σύλλογος Καλαμωτούσων-Χίου Αττικής, Αθήνα 1989.

-Δασκαλάκης Απόστολος, *Κοραής και Καποδίστριας. Οι κατά του Κυβερνήτου λίβελλοι*, Λαβύρινθος, Αθήνα 2018 (α' έκδ. 1958).

-Δεσποτόπουλος Αλ., «*Τελική ρύθμιση του ελληνικού ζητήματος*», *ΙΕΕ*. τόμ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1975, σ. 575-577.

-Δημάκης Ι., «*Η σφαγή της Χίου - Αντίκτυπος - Η συμβολή στο Φιλελληνικό Κίνημα*», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, αριθ. φ. 131 (25 Απριλίου 2002), σ. 30-33.

_____, «*Μαρτυρίες για την τύχη μερικών ορφανών από τη Χίο που γλύτωσαν από τη σφαγή του 1822*», *ΧΕ* 3 (1965) σ. 159-168.

_____, «*Τα δραματικά γεγονότα της Χίου του 1822 δια μέσου των στηλών του Γαλλικού τύπου της εποχής*», *ΧΕ* 2 (1964), σ. 167-182.

_____, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και ετεροχθόνων*, Θεμέλιο, Αθήνα 1991.

-Δημητριάδης Γ., *Ιστορία της Σάμου*, Χαλκίδα 1862.

-Δημητρόπουλος Δ., «Η κατάσταση των Ελλήνων: Β. Ο πληθυσμός», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3^{ος}, σ. 75-86.

-Δουλαβέρας Αρ., «Το ζήτημα της ετερότητας στα δημοτικά μας τραγούδια», στο Δημήτριος Γ. Μαγριπλής (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα: Εμείς και οι Άλλοι*, Επιστημονική Σειρά: Θεός – Άνθρωπος – Κοινωνία 4, Αθήνα 2011, σ. 230.

-Δρακάκης Α., «Οι πρώτοι Χιώτες πρόσφυγες που καταφύγανε στη Σύρα μετά την Επανάσταση του 1821», *Συριανά Γράμματα* 6 (Απρίλιος 1989), σ. 103-114.

_____, «Πρωτότυποι νομικοί θεσμοί εις την οικιζομένην Ερμούπολιν (1821-1830)», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης και Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών* 18 (1971), σ. 169-220.

_____, *Ιστορία του οικισμού της Ερμούπολης (Σύρας)*, τόμ. Β΄, *Η Ερμούπολις (1826 - 1827)*, Αθήνα 1983.

-Ζακυνθινός Δ. Α., *Η Τουρκοκρατία – Εισαγωγή εις την Νεωτέραν Ιστορίαν του Ελληνισμού*, Αθήνα 1957.

-Ζαχαρού-Λουτράρη Αθηνά, *Κωνσταντίνος Ν. Κανελλάκης (1840-1916). Ο αυτοδίδακτος λόγιος της Χίου και η πολύπλευρη προσφορά του στο χιακό πολιτισμό, Το Τοπογραφικό και Χαρτογραφικό έργο*, τόμ. Ε΄, Άλφαπι, Χίος 2017.

-Ζερβούδης Γεώργιος, *Χίος, Από τις χώρες και την πόλη, στη χώρα και τα χωριά*, Αιγέας, Χίος 2008.

-Ζερλέντης Π., *Νησιωτική Επετηρίς*, τυπογραφείο Ν. Φρέρη, Ερμούπολη Σύρου 1918, σ. 32-34.

-Ζησιμόπουλος Γ. Μ., «Βαχίτ πασάς: πτυχές του χαρακτήρα του και ο ρόλος του στις σφαγές της Χίου με βάση τα ‘Απομνημονεύματά’ του», *ΦΧ* 8 (2000-2001), σ. 119-126.

-Ζολώτα Αιμιλία, «Η Χίος κατά το 1820», *Χιακόν Μουσείον* 3 (1911), σ. 66-68.

-Ζολώτας Γ. Ι., *Ιστορία της Χίου*, (Αιμιλία Σάρου επιμ.), τόμ. Β΄ 1824, τόμ. Γ΄ Μέρος α΄ 1826, τόμ. Γ΄ Μέρος Β΄ 1828, Π. Δ. Σακελλάριος, Αθήνα.

-Halbwachs M., *Η συλλογική μνήμη*, μτφρ. Τίνα Πλυτά, (Αργυρώ Μαντόγλου επιμ.), Παπαζήσης, Αθήνα 2013.

- Θεοδωρίδης Γ. Κ., *Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος – Ένας φιλελεύθερος στα χρόνια του εικοσιένα*, ΕΙΕ/ΠΕ, Αθήνα 2012.
- Θεοτοκάς Γ., «Μελέτη περί των προνομίων και της διοικήσεως της Χίου από του 1566 μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *ΧΧ ΙΖ'* (1985), σ. 20-42.
- Θέου Ροδούλα, «Διά την θιγατέραν της...διά τὰ πεδιά της... Μετά τις σφαγές της Χίου», *ΦΧ 11* (2014), σ. 175-177.
- Ιορδανίδου Μαρία, *Λωζάντρα*, Εστία, Αθήνα 1999⁴⁴.
- Ιορδάνογλου Αν., «Ένας άγνωστος τουρκικός κώδικας για την καταστροφή της Χίου το 1822», *ΧΧ ΙΓ'*(1981), σ. 64-73.
- Ιωάννου Γ. (επιμ.), *Το δημοτικό τραγούδι. Παραλλαγές*, Ερμής, Αθήνα 1975.
- Καββάδας Στ. (επιμ.), *Αρμολούσικα* (από χειρογράφους κώδικας), Αθήνα 1976.
- _____, *Η εν Χίω Βιβλιοθήκη Κοραή (Ιστορία – Κατάλογος Χειρογράφων)*, Κ. Λ. Κυριακούλης, Αθήνα 1933.
- _____, (επιμ.), *Θυμιανούσικα έγγραφα*, Χίος 1956.
- _____, «Χιακά Ανάμεικτα», *Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη*, Δ' (1951), σ. 97-122.
- Καζαντζάκης Ν., *Ταξιδεύοντας: Ιταλία, Αίγυπτος, Σινά, Ιερουσαλήμ, Κύπρος, Μοριάς*, Αθήνα 1965.
- Καιροφύλλας Κ., «Σκλάβοι Χίοι εις την Κωνσταντινούπολιν – Άγνωστα δράματα από την καταστροφή της Χίου», *Αιγαίον 1* (1935), σ. 217-236.
- Καλβοκορέσης Γ. Κ., *Οι σφαγές του 1822 και η ζωή μου*, Φιλοπρόοδος Όμιλος Κάμπου (Χίος), Αθήνα, 1992.
- _____, *Ανδρέας Ζαννή Μάμουκας*, *ΔΙΕΕΕ ΙΓ'*(1958), σ. 384-414.
- _____, *Η Ιστορία του παππού 1822*, (Στέρ. Φασουλάκης εισαγωγή-ευρετήριο), Φιλοπρόοδος όμιλος Κάμπου (Χίος), Αθήνα 1983².
- Καμπερίδου Ειρήνη, *Η θέση της γυναίκας στο οθωμανικό χαρέμι, κατά την επιτόπια παρατήρηση ξένων περιηγητριών του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα. Η πραγματική καθημερινή ζωή στο χαρέμι και η θέση της έγκλειστης γυναίκας στο Ισλάμ*, Αθήνα 2002.
- Κανελλάκης Κ., «Κων. Σταμ. Χωρέμης βιογραφικών ενθύμιον - συγγραφέν εν Χίω 1897», *ΧΧ ΙΒ* (1980), σ. 54-60.
- _____, *Τοπογραφία της νήσου Χίου, Συγγραφείσα κατά το 1901*, Περ. Α. Ιατρίδης, Χίος 1926.

- Κανελλόπουλος Π., *Οι νέοι παράγοντες της ιστορίας και το μέλλον του ανθρώπου*, Εστία, Αθήνα 1960.
- Καραβόλου Ειρήνη, *Ειρηνική συνύπαρξη Μνημείων και Πολιτισμών: Η τύχη των ισλαμικών λατρευτικών μνημείων της Χίου και των ορθοδόξων ναών στην παρακείμενη μικρασιατική ακτή (περιοχή Ερυθραίας). Μία μελέτη περίπτωσης*, Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αθηνών – Πελοποννήσου, Αθήνα 2012.
- Καραλής Βρ., *Ο Νίκος Καζαντζάκης και το παλίμνηστο της Ιστορίας. Δοκίμιο επί της οντοποιΐας και της καλλιτεχνικής δημιουργίας*, Κανάκης, Αθήνα 1994.
- Καραμουσλής Θ., «Οι Χιώτες στην Ερμούπολη της Σύρου», *Πελinnaίο* 10 (1999), σ. 20-25.
- Καρατζάς Κ., «Το ολοκαύτωμα και η σφαγή του Αγίου Μηνά στην ποίηση», *ΦΧ* 11 (1914), σ. 59-74.
- Καραφωτιάς Π., «Η σφαγή της Χίου – Έγκλημα Γενοκτονίας», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, αριθ. 131 (25 Απρ. 2002), σ. 44-45.
- Καρδάσης Β., *Σύρος: Σταυροδρόμι της Ανατολικής Μεσογείου:1832-1857*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2003.
- Καρολίδης Π., *Ιστορία του ιθ' αιώνας*, τόμ. Β', Αθήνα 1892.
- Cartledge P., *Οι Έλληνες – Εικόνες του εαυτού και των άλλων*, μτφρ. Πάρης Μπυρλάκης, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2002, σ. 22.
- Καρυώτογλου Αλ., *Ορθοδοξία και Ισλάμ*, Δόμος, Αθήνα 1994.
- Καστάνης Χρ, «Η ιστορία των σφαγών της Χίου (1822)», *ΧΧ Θ'* (1977), σ. 48-55.
 _____, «Ιστορία των σφαγών της Χίου», *ΧΧ, ΙΑ'/ΧΙ'* (1979), σ. 44-64.
 _____, *Ο Έλληνας Εξόριστος*, μτφρ. Χρήστος Γιατράκος, Επικοινωνίες, Αθήνα 2001.
- Κατλά Κ. Μ., *Η Χίος υπό τους Γενοησιούς*, εκ του τυπογραφείου «Δαπόλλων», τόμ. Α', μέρος Α', Αθήνα 1908.
- Κατσιαρδή-Hering Όλγα, *Η ελληνική παροικία της Τεργέστης (1751-1830)*, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Φιλοσοφική Σχολή, τόμ. Α', Αθήνα 1986.
 _____, «Έλλην, Γραικός, Ρωμηός: από το πολυεθνικό στο εθνικό» στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, Συλλογικοί Προσδιορισμοί και*

Ταυτότητες, Ιστορήματα 7/ Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 19-36.

-Καψωμένος Ερ., *Δημοτικό τραγούδι. Μια διαφορετική προσέγγιση*, Πατάκης, Αθήνα 2008.

- Κόκκαλης Παντελής (επιμ.), *Ανδρέας Ι. Πολεμίδης. Συμβολή εις την ιστορίαν της Χίου*, τόμ. 1, τυπ. Κλαπάκης, Αθήνα 1974.

_____, «Ο Αστυνόμος Μπεσίμ Αγάς», *ΧΕ* 8 (1970), σ. 101-104.

-Κόκκωνας Γ., *Οι μαθητές του Κεντρικού Σχολείου (1830-1834)*, Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας, Γενική Γραμματεία Νέας Γενιάς, ΚΝΕ/ΕΙΕ, Αθήνα 1997.

-Κολάκης Ι., «Ιμπραήμ Εντέμ Πασάς 1819 – 1893, Μύθος και Ιστορία - Από τα Αρχεία και την Προφορική Παράδοση της Χίου», *Η Γνώμη της Χίου*, αριθ. φ. 887 (14 Απριλίου 2011), σ. 4.

-Κολάκης Ι., κ. ά, «Γρίζες ταυτότητες: προφορικές μαρτυρίες και αρχειακή έρευνα για τους εξισλαμισθέντες της Χίου. Το παράδειγμα του Ibrahim Edhem Paşa (Πυρίκης) και του Mustafa Khaznadar (Γεώργιος Στεφάνου Στραβελάκης)», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Γεφυρώνοντας τις Γενιές: διεπιστημονικότητα και αφηγήσεις ζωής στον 21^ο αιώνα. Προφορική ιστορία και άλλες βιο-ιστορίες*, Ρ. Βαν Μπούσχοτεν, Τ. Βερβενιώτη, Κ. Μπάδα, Ε. Νάκου, Π. Πανταζής, Π. Χαντζαρούλα (επιμ.), Ένωση Προφορικής Ιστορίας, Βόλος, 25-27 Μαΐου 2013, σ. 183-204.

-Κολοβός Η., «Όνομάτων επίσκεψις του Εβλιά Τσελεμπί», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες, Ιστορήματα 7/ Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 283-297.*

-Κόμης Κ., «Η Χίος στη δεκαετία του 1820. Ένα υπόμνημα (1828) από το στατιστικό έργο της Καποδιστριακής εποχής», *Δωδώνη ΚΓ'* (1995), σ. 5-16.

_____, «Προσφυγικές εγκαταστάσεις: πολεμικές καταστροφές και νέες εγκαταστάσεις», στο Βασ. Παναγιωτόπουλος (επιμ.), *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τόμ. 3^{ος}, ό. π., σ. 235-244.

_____, *Κοινωνικές Δομές και Συλλογικές Συμπεριφορές. Όροι και Όρια Ερμηνείας των Ιστορικών Πηγών*, Παπαζήσης, Αθήνα 2015.

_____, *Ιστορία και Ιστορικά Τεκμήρια. Παραδείγματα από τον ελλαδικό χώρο στους νεότερους χρόνους (16^{ος} - 20^{ος} αιώνας)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2017.

-Κοντογιάννης Π. Μ., «Συμβολή εις την ιστορίαν των προνομίων της Χίου», *ΧΧ* 3 (1917), σ. 74-79.

_____, *Η πυρπόλησις της τουρκικής ναυαρχίδος υπό του Κανάρη εν Χίω*, Αθήνα 1925.

_____, *Ιστορικά διηγήσεις*, Σιδέρης, Αθήνα χ.χ.

-Κορδάτος Γ., *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, τόμ. Β΄, Αθήνα 1957.

-Κορνούτος Γ., *Το απομνημόνευμα 1453-1953*, Αθήνα 1953.

-Κοταρίδης Ν., *Περί της Επανάστασεως των λεγομένων ελλήνων. Η μαρτυρία του ιερομονάχου Γερασίμου (1836)*, Ορportuna, Πάτρα 2017.

-Κούκκου Ελένη, «Ανέκδοτοι επιστολαί του Ι. Καποδίστρια περί των εν Ευρώπη ορφανοπαίδων», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 31, Αθήνα 1956, σ. 445-454.

-Κούκος Ανδρ., «Η εκπαιδευτική πολιτική του Ιωάννη Καποδίστρια», *Φιόρα Τιμής για τον Μητροπολίτη Ζακύνθου Χρυσόστομο Β' Συνετό*, (τιμητικός τόμος), Ζάκυνθος 2009, σ. 489-498.

_____, «Ιωάννης Καποδίστριας: Ο κορυφαίος Έλληνας-Ευρωπαίος», *Πρακτικά Ημερίδας*, Σχολή Εθνικής Άμυνας, Αθήνα 2013, σ. 98-106.

-Κουκουρίδης Β., «Λόγος εις τα αποκαλυπτήρια των Χίων Προκρίτων Μαρτύρων», *Λόγοι και άρθρα*, Κ. Κουκουρίδης (επιμ.), Αθήνα 1986, σ. 147-152.

-Κουκουρίδης Κ., «Οι Μουσουλμανικοί υπέρ των Χριστιανών ορισμοί και τα προνόμια της Χίου», *ΦΧ* 7 (1998-1999), σ. 117-133.

_____, «Ο Κοραής και η Χίος», *Διαβάζω* 82 (30/11/1983), σ. 37-40.

-Κουμαριανού Αικατερίνη κ. ά, «Το ταξίδι στη Χίο: Ταξιδιώτες Γάλλοι συγγραφείς», στο: Ξένοι ταξιδιώτες στη Χίο, *Πρακτικά Γ' διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού, στα πλαίσια του προγράμματος Columbus '92*, Εταιρεία Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος 1992, σ. 29-40.

_____, «Κοραής και Χίος: Τα γεγονότα του 1822», *Πρακτικά Συνεδρίου «Κοραής και Χίος»*, (Χίος 11-15 Μαΐου 1983), τόμ. Β΄, Αθήνα 1985, σ. 287-302.

-Κουνέλλης Ι. Ιακ., *Εν μάθημα περί της Καταστροφής της Χίου τω 1822*, Χαρακιάδης, Χίος 1962.

-Κουμπουρλής Ι., «Εθνική ταυτότητα, εθνικός χαρακτήρας και εθνικό αφήγημα: Ζητήματα ερμηνείας της ιστορίας του ελληνικού έθνους κατά τη μετάβαση από τον Διαφωτισμό στον ιστορισμό», στο Όλγα Κατσιαρδή-Hering, Αναστασία Παπαδιά-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός*,

Γραικός, *Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες*, Ιστορήματα 7/ Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 615-631.

-Κουτζακιώτης Γ., «Μία αφανής εξέγερση νησιωτών στη γειτονιά του Καπουδάν Πασά. Αρχαιακή τεκμηρίωση των γεγονότων της Σαμοθράκης», στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821*, Δ. Δημητρόπουλος, Χρ. Λούκος, Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), *Πρακτικά Συνεδρίου*, (Αθήνα 12-13 Ιουνίου 2015), Περιοδικό *Μνήμων*, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2018, σ. 59-86.

-Κουφοδήμος Απ., *Χιώτες πρόσφυγες στη Σύρο – Η συμβολή τους στη δημιουργία και στην οικονομική ανάπτυξη της Ερμούπολης*, Θεατρικός Πολιτιστικός Όμιλος Σύρου «Απόλλων», χ. τ., 2016.

-Κρίνος Δ., *Η αληθινή Ερμούπολις επαγωγικώς: μία άλλη γνωριμία με τη Σύρο*, Ακτίνα, Ερμούπολη 2003.

-Λαμέρας Κ., «Περί του θεσμού των επί Τουρκοκρατίας Δημογεροντιών», *ΜΧ Γ'* (1940), σ. 1-73.

-Λαμπάκης Στ., «Η λειτουργία του ιστορικού αρχείου του Λουκή Λάρα του Βικέλα», *ΧΧ ΙΗ'* (1987), σ. 45-57.

-Λαμπροπούλου Βασιλική, «Με σεβασμό και πόνο - Η καταστροφή της Χίου στη λογοτεχνία», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, αριθ. 131 (25 Απρ. 2002), σ. 40-43.

-Le Goff J., *Ιστορία και μνήμη*, μτφρ. Γιάννης Κουμπουρλής, Νεφέλη, Αθήνα 1998.

-Λινός Δ. Ζ., «Η απονομή της δικαιοσύνης επί Τουρκοκρατίας», *ΧΕ 6* (1968), σ.163-175.

_____, «Η απονομή της δικαιοσύνης στη Χίο επί Τουρκοκρατίας», *Χιόνη*, αριθ. 146 (Απρίλιος 2004), σ. 8-17.

-Λούκος Χ., *Η αντιπολίτευση κατά του Κυβερνήτη Ιω. Καποδίστρια 1828-1831*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988.

_____, «Η επανάσταση του 1821 από κυρίαρχο αντικείμενο έρευνας και διδασκαλίας στην υποβάθμιση και σιωπή», στο *Ιστοριογραφία της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας (1833-2002)*, ΚΝΕ/ΕΙΕ, τόμ. Α', Αθήνα 2004, σ. 579-594.

_____, «Ερωτικές σχέσεις και σεξουαλικές πρακτικές κατά την Επανάσταση του 1821», στο *Ώψεις της Επανάστασης του 1821*, *Πρακτικά Συνεδρίου*, (Αθήνα 12-13 Ιουνίου 2015), Δ. Δημητρόπουλος, Χρ. Λούκος, Π. Μιχαηλάρης (επιμ.), Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, *Μνήμων*, Αθήνα 2018, σ. 357-383.

- Λουφάκης Φ., «Η Χίος προ της σφαγής», εφ. *Πρόοδος*, αριθ. φ. 5540 (11. 5. 1949), αριθ. φ. 5559 (2. 6. 1949), & «Σκλάβοι στα χέρια των δημίων», αριθ. φ. 5563 (7. 6. 1949), αριθ. φ. 5607 (28. 7. 1949), αριθ. φ. 5732 (20. 12. 1949), (διασκευή Δημ. Φραγκούλη. Οι σελίδες δεν έχουν αρίθμηση).
- Μαγριπλής Δημήτριος (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα: Εμείς και οι Άλλοι*, Επιστημονική Σειρά: Θεός- Άνθρωπος-Κοινωνία-4, Αθήνα 2011, σ. 214-235.
- Μ. Π., (επιμ.), *Καρδάμυλα*, Αρίων, χ. τ., χ. χ.
- Marquis de Nointel Ch. M. Fr. Ol., «Οι Ξένοι περί Χίου», μτφρ. Δ. Π. Πετροκόκκινος, *ΧΧ Δ΄* (1917) σ. 44-53.
- Μάμουκας Α., *Αδαμάντιος Κοραής. Βίος και έργα*, εισαγ. Στερ. Φασουλάκης, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989.
- Μανδουλαρά Άννα, *Το ταξίδι τους. Οι πολλαπλές ταυτότητες των Ελλήνων της διασποράς: Μασσαλία, 19ος αιώνας*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2015.
- Μαντόγλου Άννα, *Κοινωνική μνήμη, Κοινωνική λήθη, Έκδηλες και λανθάνουσες μορφές κοινωνικής σκέψης*, Πεδίο, Αθήνα 2010.
- Μαρδάς Κ. (επιμ.), *Θολοποτάμι*, Εκπολιτιστικός Σύλλογος «Η Αναγέννηση», Χίος, 1984.
- Μαυρογιώργης Π.Α., *Το χωριό Άγιος Γεώργιος Συκούσης, Α΄ μέρος: Ιστορικά*, εκδ. Αποδήμων Αγιοργούσων της Αμερικής, Χίος 1990.
- Μελαχροινούδης Δ., «Από την Ιστορία μας: αιχμαλωτισμένοι και εξισλαμισθέντες Θολοποταμούσοι», *Σκίνος* 16 (Σεπτ. 1998), σ. 18-19 & 17 (Νοεμ. 1998), σ. 8.
- _____, «Από την Ιστορία μας: Ο Εσάτ πασσάς», *Σκίνος* 29 (Δεκ. 2001), σ. 3.
- _____, *Η Καλλιμασιά της Χίου*, Χίος 2015.
- Μήλλας Ηρ., *Εικόνες Ελλήνων και Τούρκων, σχολικά βιβλία - ιστοριογραφία - λογοτεχνία και εθνικά στερεότυπα*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2005.
- _____, *Τι πρέπει τι δεν πρέπει, οδηγός συμπεριφοράς για καλύτερες ελληνοτουρκικές σχέσεις*, Παπαζήσης, Αθήνα 2002.
- Μιχαηλίδης Α. Φρ., «Τα υγειονομικά της Χίου κατά τις Σφαγές του 1822 (Ιδρύματα, επιστήμονες ιατροί, ασθένειες και δημόσια θεραπευτική)», *ΦΧ* 11, (2014), σ. 97-118.
- Μονιούδη-Γαβαλά Δώρα, *Η πόλη της Χίου: Κοινωνία – Πολεοδομία – Αρχιτεκτονική*, εκδ. Δήμος Χίου, Αθήνα 1996.
- _____, *Το κάστρο της Χίου: Οι οχωρώσεις και η περιτειχισμένη πόλη από το Μεσαίωνα στις μέρες μας*, Πάπυρος, Χίος 2001.

-Μοσχονάς Θ., «Πληροφορίες περί των εν Αιγύπτω Ελλήνων δούλων της Ελληνικής Επανάστασεως», *ΕΦ* 46 (Αλεξάνδρεια 1947), σ. 228-253.

_____, «Η συμβολή και συμπαράστασις του Πατριαρχείου Αλεξανδρείας εις τον Αγώνα της Εθνικής Παλιγγενεσίας του 1821», *Θεολογία* (1971), σ. 5-24.

-Μοσχόπουλος Ν., *Ιστορία της Ελληνικής Επανάστασεως κατά τους Τούρκους ιστοριογράφους εν αντιπαραβολή προς τους Έλληνας ιστορικούς*, Αθήνα 1960.

-Μουρατίδης Γιάννης (εισαγωγή, μτφρ., σχόλια), *Terdjuman Effendi (Étienne A. Vlasto), Η νήσος Χίος υπό οθωμανική κυριαρχία. Ανέκδοτο στα ελληνικά κείμενο για το διοικητικό σύστημα της Χίου επί Τουρκοκρατίας και τη Σφαγή του 1822*, Τυπογραφία, Χίος 2017.

-Μπαλάνος Δ., «Ο Καποδίστριας δια τα ορφανά. Τέσσαρες ανέκδοτοι επιστολαί του», *Πρακτικά Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 19, Αθήνα 1944, σ. 314-318.

_____, *Η Περίθαψη των ορφανών εν τῷ ἐλληνικῷ κράτει*, Αθήνα 1919.

-Μπαλάττα Ευαγγελία, «Πρόσληψη και χρήση της θρησκευτικής ετερότητας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία – Ζιμμί – Ρωμιοί και Μουσουλμάνοι – Τούρκοι», *Σύγχρονα Θέματα* 93 (Απρίλιος – Ιούνιος 2006), σ. 71-75.

-Μπαμπινιώτης Γ., *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, Κέντρο Λεξικολογίας, Αθήνα 2010.

-Νίδερ - Κουβαρά Τερέζα, «Δύο Γερμανοί συγγραφείς για τη Χίο (1810/1833, 1821)», *ΧΧΗ'* (1976), σ. 26-32.

-Νικολάου Γ. Β., «Η παράσταση του Τούρκου στα Απομνημονεύματα των Ελλήνων αγωνιστών του Αγώνα της Ανεξαρτησίας (18^{ος} – πρώτες δεκαετίες του 19^{ου} αι.)», στο: *Εμείς και οι Άλλοι, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Βερολίνο 2-4 Οκτωβρίου 1998, *Ελληνικά Γράμματα*, Αθήνα 1999, τόμ. Β', σ. 421-437.

_____, *Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα περίπου του 17^{ου} αιώνα έως το 1821*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2006.

_____, «Εξισλαμισμοί στην Πελοπόννησο από τα μέσα περίπου του 17^{ου} αιώνα έως το 1821», στο *Νεομάρτυρες Πελοποννήσου, Πρακτικά Ιστορικού Συμποσίου στη μνήμη του Νεομάρτυρα Δημητρίου, Τρίπολη (19-21 Σεπτεμβρίου 2003)*, Τρίπολη 2008, σ. 105-154.

_____, *Μελέτες ιστορίας του Πελοποννησιακού χώρου από τα μέσα του 17^{ου} αιώνα ως τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους*, Ηρόδοτος, Αθήνα 2009.

- Νοταράς Μ., κ.ά., *Νέον Χιακόν Λειμωνάριον*, Αθήνα 1930.
- Ορφανίδης Θ., *Άγιος Μηνάς*, (επεισόδιον της Ελληνικής Επανάστασεως - ποίημα λυρικο-επικόν εις άσματα τέσσερα), Π. Σούτσας & Α. Κτενάς, Αθήνα 1980.
- Παϊδούσης Μ., «Μαρτυρίες από τη σφαγή της Χίου», *ΧΕ* 10 (Ιούνιος 1972), σ. 92-102.
- Παπαγεωργίου Στ., *Από το Έθνος στο Γένος. Η Θεμελίωση του ελληνικού κράτους (1821-1862)*, Παπαζήσης, Αθήνα 2003.
- Παπαηλιάκη Νίκη, *Μια αιχμάλωτη κοινότητα – επιστολές από τη Χίο πριν την καταστροφή*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003.
- Peirce Leslie, *Το σουλτανικό χαρέμι. Γυναίκες και εξουσία στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, μτφρ. Άννα Πλατάκη, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2018.
- Πεπονάκης, Μ., «Ανέκδοτος ‘Κατάλογος των εκ της νήσου Ψαρών από καιρού εις καιρόν αιχμαλωτισθέντων Ψαριανών’», *ΦΧ*, τ. 2 (1993), σ. 118-132.
- _____, «Κρήτες αιχμαλώτοι της επανάστασης του 1821», *Κρητική Εστία* 8 (2000-2001), σ. 159-205.
- Περιοδικόν του εν Χίω Συλλόγου Αργέντη Α΄* (1939).
- Pernot H., *Η νήσος Χίος*, μτφρ. Κ. Χωρεάνθης, Χίος Ημερολόγιο, Αθήνα 1981.
- Περρής Ν. Ζ., *Ο Κάμπος της Χίου*, Αφοί Χαβιάρα, Χίος 1972.
- _____, «Η γυναίκα της Χίου», *ΧΕ* 9 (1971), σ. 129-137.
- _____, *Η Χίος στην Εθνεγερσία*, Χίος 1974.
- Πεσμαζόγλου Στ., «Η Ευρωπαϊκή Μήτρα της Νεοελληνικής απόρριψης «του Τούρκου» στο *Ευρώπη και Νέος Ελληνισμός* (Επιστημονικό συμπόσιο), Σχολή Μωραΐτη-Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα 2003, σ. 187-196.
- Πετροκόκκινος Δ. (Δήμης) Π., «Η Χιακή αριστοκρατία επί Γενοατοκρατίας και Τουρκοκρατίας» (απόσπασμα ανέκδοτης συγγραφής:Τα παλαιά αρχοντικά γένη της Χίου), *ΧΧ Γ΄* (1917), σ. 54-65.
- Petrooulos J., *Πολιτική και συγκρότηση κράτους στο ελληνικό Βασίλειο (1833-1843)*, τόμ. Α΄, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1997².
- Πιτζιπίος Ι., «Πολιτική ιστορία της νήσου Χίου κατά τους εσχάτους αυτής χρόνους», *Ο Φανός της Μεσογείου Α΄* (Μάϊος 1844), σ. 45-76.

-Πλουμής Γ. Κ., «Νουρή Μπέης: Ένας φιλέλληνας και πολιτισμένος Τούρκος», *ΧΕ* 8 (1970), σ. 113-115.

-Πολίτης Αθ., *Ο Ελληνισμός και η Νεωτέρα Αίγυπτος*, τόμ Α΄, Γράμματα, Αλεξάνδρεια 1928-1930.

-Πολίτης Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1989.

-Πουλής Ι. Μ. Πρωτοπρεσβύτερος, *Το Χαλκειός της Χίου*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1982.

-Ραΐζης Μ. Β., «Η Χίος στην αγγλική και αμερικανική ποίηση της ρομαντικής εποχής», *ΧΕ* 8 (1970), σ. 145-152.

-Ρέππας Χρ., «Η γυναίκα της Χίου στα περιηγητικά χρονικά από τα μέσα του 16^{ου} αιώνα έως τις αρχές του 19^{ου}», στο *Ξένοι ταξιδιώτες στη Χίο, Πρακτικά Γ΄ διεθνούς Συνεδρίου Χίου για την ιστορία και τον πολιτισμό του νησιού, στα πλαίσια του προγράμματος Columbus '92*, Εταιρεία Μελετών Ανατολικού Αιγαίου, Χίος 1992, σ. 57-64.

_____, «Γενική απογραφή του πληθυσμού του Ναυπλίου κατά το 1825», *Μνημοσύνη* 9 (1982-1984), σ. 318-342.

-Ροδοκανάκης Δ. Πρίγκηψ, *Ιουστινιάναι – Χίος*, τύποις Ρενιέρη – Πρίντζη, Σύρος 1900, σ. 700-718.

-Ροδοκανάκης Δ., «Παράγραφος γραφής ενός γραϊκού Α. προς τον φίλον του Ν. περί της καταστροφής της Χίου», *Χιακόν Αρχείον*, τ. Α΄, Αθήνα 1924, σ. 295-319.

-Σακελλαρίου Μ., *Ένας συνταγματικός δημοκράτης ηγέτης κατά την Επανάσταση του '21, Ο Γ. Λογοθέτης Λυκούργος της Σάμου (1772-1850)*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2014.

-Σάρρου Αιμιλία, *Το Κάστρον της Χίου*, Αθήνα 1916.

-Said Ed., *Οριενταλισμός: Η πιο προκλητική σύγχρονη πολιτισμική μελέτη. Μια έντονη πολεμική της αντιμετώπισης που παραδοσιακά επιφυλάσσει η Δύση στην Ανατολή*, μτφρ. Φ. Τερζάκης, Νεφέλη, Αθήνα 1996.

-Σβολόπουλος Κωνσταντίνος, «'Η Ευρώπη' του Ιωάννη Καποδίστρια», *ΔΚΕΙΝΕ* 2 (2000), σ. 7-17.

Selahvarzi Chrysostom, *Ισλάμ και ανθρώπινα δικαιώματα*, μτφρ. Μελίτα Αντωνιάδου, Δορκάς, 2002.

-Σιμόπουλος Κ., *Ξενοκρατία, Μισελληνισμός και Υποτέλεια*, Στάχυ, Αθήνα 1999¹⁹.

_____, *Πώς είδαν οι ξένοι την Ελλάδα του '21*, τόμ. Β΄ (1822-1823), Πιρόγα, Αθήνα 2007.

- Σκοπετέα Έλλη, *Η Δύση της Ανατολής. Εικόνες από το τέλος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- Σπανός Γρ., «1821-1922 Η Επανάσταση και η αποτυχία της», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, αριθ.125 (13 Απριλίου 2002), σ. 10-15.
- _____, «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. Γ'. Το Προξενείο ως πηγή ειδήσεων», *ανάτ. από το περιοδικό ΦΧ 3* (1994), σ. 135-156.
- _____, «Το ελληνικό προξενείο της Χίου. Ε'. Ανέκδοτα έγγραφα του Ιστορικού Αρχείου του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας», *ανάτ. από το περιοδικό ΦΧ 7* (1998-1999) σ. 135-166.
- Σπηλιοπούλου Ιωάννα, «Ο Καζαντζάκης, η Φραγκοκρατία στην Πελοπόννησο και το πρόβλημα της εθνικής ταυτότητας του Νεοέλληνα μέσα από το έργο του Ταξιδεύοντας - Ο Μοριάς», στο Δ. Γ. Μαργιπλής (επιμ.), *Πολιτισμός και Διαφορετικότητα: Εμείς και οι Άλλοι*, Επιστημονική σειρά: Θεός-Άνθρωπος – Κοινωνία - 4, Αθήνα 2011, σ. 174-213.
- Στάθη Πηνελόπη, «Η αντιμετώπιση του οθωμανικού παρελθόντος στην τουρκική ιστοριογραφία», *ΔΚΕΙΝΕ 2* (2000), σ. 287-299.
- Στακιάς Δ. Χρ., «Σαν παραμύθι», *ΧΕ 8* (1970), σ. 210-212.
- _____, «Το γάλα της χανούμισσας», *ΧΕ 8* (1970), σ. 119 - 122.
- Σταματιάδης Επ., *Σαμιακά ήτοι Ιστορία της Σάμου από των παναρχαίων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, τόμ. Β', Σάμος 1881.
- Σταματιάδης Ν., *Σαμιακά ήτοι Ανέλιξις της νεωτέρας ιστορίας της Σάμου δι' επισήμων εγγράφων, ων προτάσσονται αι βιογραφίαι των Λογοθέτου Λυκούργου και Κωνσταντίνου Λαχανά*, εκ του Ηγεμονικού Τυπογραφείου, Σάμος 1899.
- Στεφανίδης Μ., «Ντελακρούα – Ένας μεγάλος πρίγκιπας στο νησί της μαστίχας», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας* αριθ. 131, (25 Απριλίου 2002), σ. 34-39.
- Στεφάνου Αντ. Π., «Τα σπήλαια της Χίου», *ΧΕ Β'* (1964), σ. 54-70.
- Στρατής Δ., ιερέας, *Νεομαρτυρολογικά και υμνολογικά κείμενα του Ανδρέα Ζ. Μάμουκα*, Π. Πουρνάρας, Θεσσαλονίκη 2002.
- Συριώτης Μ., «Ο Γλάδστων περί Χίου», *ΧΧ Α'* (1911) σ. 101-124.
- Σφυρόερας Β., «Σταθεροποίηση της Επαναστάσεως 1822-1823», *ΙΕΕ*, τόμ. ΙΒ', Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1977, σ. 212-286.
- Σωτηράκης Ν. Δ., «Ανέκδοτα Χιακά Δημοτικά», *ΧΕ 4* (1966), σ. 133-139.

_____ *Η ματωμένη Χίος του 1822 – Τρία χρονικά της Επανάστασης, χ.ε., Χίος* 1991.

-Τασούλας Μ., *Μαντώ Μαυρογένη*, Ιστορικό Αρχείο, Δήμος Μυκονίων 'Ατραπός', χ.τ. 1997.

-Τέττερη - Βούλγαρη Ζηνοβία, «Γιάννη Π. Παϊδούση-Λίλα: Η ιστορία του παππού μου (Ένα χαρακτηριστικό περιστατικό από τη σφαγή της Χίου)», *ΦΧ* 4 (Χίος 1995), σ. 85-90.

-Thompson P., *Φωνές από το παρελθόν – Προφορική ιστορία*, μτφρ. Ρίκι Β. Μπούσχοτεν - Ν. Ποταμιάνος, (επιμ.), Κων/να Μπάδα – Ρίκι Β. Μπούσχοτεν, Πλέθρον, Αθήνα 2008.

-Τόμπρος Ν. – Πανταζόπουλος Στ., «Δημόσια και ιδιωτική μέριμνα για τα ορφανά του Αγώνα στο νεότευκτο ελληνικό κράτος: Τα Ορφανοτροφεία της Αίγινας και της Άνδρου», *Πρακτικά ΑΓ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (25-27/5/2012)*, Θεσσαλονίκη 2014, σ. 74-96.

_____, «Οι Τρόφιμοι, η Στελέχωση και η Διοίκηση του Ορφανοτροφείου της Αίγινας (1829-1834)», *Πρακτικά ΚΔ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (30/5-1/6 2003)*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 255-293.

-Τσάκωνα Ιωάννα, *Στα χρόνια της Κιοσέμ Σουλτάν. Μια Ελληνίδα Σουλτάνα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία του 17ου αιώνα*, Αιώρα, Αθήνα 2017.

-Τσελεπίδης Μ. Γ., «Η φορολογία της Χίου επί Τουρκοκρατίας», *ΧΧ* 3 (1917), σ. 7-20.

-Φασουλάκης Στ., «Ένα άγνωστο έργο του Κ. Ν. Κανελλάκη για τον Κ. Σ. Χωρέμη», *ΧΧ. ΙΒ'* (1980), σ. 52-53.

_____, «Από την καταστροφή του 1822», *ΧΕ* 13 (1975), σ. 67-68.

_____, «Οδυνηρός περίπατος στις πηγές για τις σφαγές», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, αριθ. 131 (25 Απριλίου 2002), σ. 46-49.

_____, «Οι ξένοι περί Ελλάδος - ίδια περί Χίου: Άγνωστα και παρημελημένα έντυπα – συμβολή δευτέρα», *ΧΧ Η'* (1976), σ. 20-25.

-Φραγκάκη - Syrret Έλενα, *Το εμπόριο της Σμύρνης τον 18^ο αιώνα (1700-1820)*, μτφρ. Δημήτρης Σωτηρόπουλος, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2010.

-Φραγκομίχαλος Κ., «Η σφαγή της Χίου – Σφαγές και θύματα, Η Γενοκτονία», *Ιστορικά της Ελευθεροτυπίας*, 131 (25 Απρ. 2002), σ. 16-27.

_____, «Νεομάρτυρες στη Χίο: Το ιδιότυπο ρεύμα της μαρτυρικής εθελουσίας στους δύο τελευταίους αιώνες της Τουρκοκρατίας», *ΦΧ* 12, Χίος 2016-17, σ. 31- 84.

_____, *Οι σφαγές της Χίου του 1822. Ποιος ο ακριβής αριθμός των θυμάτων τους*, Πολιτιστικός Σύλλογος Κάβου Μελεν(ε)ιούς 'Η Μέλαινα Άκρα', Χίος 1999.

_____, «Οι σφαγές της Χίου του 1822», *ΦΧ* 6 (Χίος 1997), σ. 5-59.

-Φωτιάδης Κ., *Οι εξισλαμισμοί της Μικράς Ασίας και οι Κρυπτοχριστιανοί του Πόντου*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2008.

-Χανιώτης Ι. Δ., *Η Χίος του 1822, Η συμβολή της εις την Αναγέννησιν της Ελλάδος προ και κατά την Επανάστασιν του 1821, Προσφορά εις Πνεύμα – Χρήμα – Αίμα*, Αθήνα 1972-73.

-Χαρλαύτη Τζελίνα, «Εμπόριο και Ναυτιλία τον 19^ο αιώνα. Το επιχειρηματικό δίκτυο των Ελλήνων της Διασποράς: Η «Χιώτικη» φάση (1830-1860)», *Μνήμων* 15 (1993), σ. 69-119.

_____, *Η ιστορία της ελληνόκτητης ναυτιλίας:19^{ος} – 20^{ος} αιώνας*, Νεφέλη, Αθήνα 2001.

-Χαροκόπος Αντ., *Ο θεσμός της Δημογεροντίας εν Χίω επί Τουρκοκρατίας*, Ελευθερία, Χίος 1960.

_____, *Η Περιώνυμη Μεγάλη Σχολή της Χίου: Το ιστορικό 'Γυμνάσιο Χίου'*, Αφοί Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2006.

-Χασιώτης Ι., «Αναζητώντας εσωτερικές και εξωτερικές μαρτυρίες για τον εθνικό προσδιορισμό των Ελλήνων κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία», στο Όλγα Κατσιαρδή-Heing, Αναστασία Παπαδία-Λάλα, Κατερίνα Νικολάου, Βαγγέλης Καραμανωλάκης (επιμ.), *Έλλην, Ρωμηός, Γραικός, Συλλογικοί Προσδιορισμοί και Ταυτότητες*, Ιστορήματα 7/ Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, Ευρασία, Αθήνα 2018, σ. 299-316.

-Χατζή Μουσταφά (ή Κιατίπ Τσελεμπή), *Εγχειρίδιον των μεγάλων ναυμαχιών*, Κωνσταντινούπολη 1329 (1911)³, σ. 81-82.

-Χριστοδούλου Χρ. Κ., *Ο Έλληνας Τούρκος*, Επίκεντρο Α.Ε., Θεσσαλονίκη 2016.

-Χριστοφιλόπουλος Αν. Π., «Ο φιλελληνισμός του Σταντάλ», *Νέα Εστία* 1043 (1970), σ. 79-86.

-Χωρεάνθης Κ., *Χιακά και Μικρασιατικά Δημοτικά Τραγούδια*, Χίος Ημερολόγιο 1979, Αφοί Χαβιάρα, Αθήνα 1979.

-Ψαρρού Σταυρούλα (Εύη), «Η διοίκηση της Χίου μετά τη σφαγή του 1822 και ο Ιωάννης Ψυχάρης», *Μνημοσύνη* 16 (2003-2005), σ. 62-82.

2. Ξενόγλωσσες

- Allula M., *The Colonial Harem*, University of Minnesota Press, Λονδίνο 1986.
- Ανωνύμου, «Turkish Captives. Harem life in Constantinople», *Blackwood's Magazine* CLXXX (Δεκ. 1906), σ. 733-749.
- Argenti Ph. P. – Rose H. J., *The Folk –Lore of Chios*, vol. II, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1949.
- _____, *Bibliography of Chios from classical times to 1936*, The Clarendon press, Οξφόρδη 1940.
- _____, *The occupation of Chios by the Genoese and their administration of the island 1346-1566, described in contemporary documents of the official dispatches*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1958.
- _____, *The religeous minorities of Chios Jews and Roman Catholics*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1970.
- _____, *Chios Vincata or the occupation of Chios by the Turks (1566) and their administration of the island (1566-1912)*, Αργέντης Φ. Π. (επιμ.), The University Press, Καίμπριτζ 1941.
- Augé M., *Les sens des autres – Actualité de l'Antropologie*, Fayard, Παρίσι 1994.
- Ben - Naeh Y., «Blond, Tall, with Honey-Colored Eyes: Jewish Ownership of Slaves in the Ottoman Empire», *Jewish History* 20 (2006).
- Bennassar B.– Bennassar L., *Les chrétiens d' Allah. L' histoire extraordinaire des renégats (XVIe – XVIIe siècle)*, Perrin, Παρίσι 1989.
- Billig M., «Nationalism as an international ideology: Imaging the nation, others and the world of nations» στο *Changing Eyropean identities: Social Psychological Analyses and Social Change*, Οξφόρδη 1996.
- Bloch M., *Apologie pour l'histoire ou Métier d'historien*, Παρίσι 1974.
- Braude B. and Lewis B., *Christians and Jews in the Ottoman Empire. The functioning of a Plural Society*, τόμ. I-II, Holmes & Meier, Νέα Υόρκη – Λονδίνο 1982.
- Brown C., *The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East, Imperial Legacy*, Columbia Univerity Press, Κολούμπια 1996.

- Candau J., *Anthropologie de la mémoire*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1996.
- Clemence Al., *La mémoire collective, identités et représentations sociales*, Presses Universitaires de Rennes, Ρεν 2002.
- Eco U., «Préalable, in Academie Universelle des Cultures», στο *Pourquoi se souvenir?*, Colloque, Grasset, Παρίσι 1999, σ. 237-240.
- Erdem H., *Slavery in the Ottoman Empire and its Demise 1800-1809*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 1996.
- Fattal A., *Le statut légal des non-musulmans en pays d'Islam*, Βηρυτός 1958.
- Finley G., *A History of Greece from its conquest by the Romans to the present time B.C., 146 to A.D. 1864*, vol A', Clarendon Press, Οξφόρδη 1877.
- Gordon M., *Slavery in the Arab World*, New Amsterdam, Νέα Υόρκη 1989.
- Guadalupi G., *Republica di Genova. Colonie di Levante (1300-1566)*, τόμ. 3, Franco Maria Ricci, Μιλάνο 2002.
- Hammer J. von, *Histoire de l'Empire ottoman depuis son origine jusqu' à nos jours*, τόμ. 11, Παρίσι 1938.
- Houssaye M. H., «L'île de Chio - Les Massacres de 1822», *Revue de Deux Mondes* 46 (Ιούλιος - Αύγουστος 1881), σ. 175-195.
- İnalçık H., «L'Empire ottoman», *Actes du Premier Congrès Internationale des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes* 3 (1969), σ.75-103.
- Isambert G., *L'Indépendance Grecque et l' Europe*, Παρίσι 1900.
- Jorga N., *Geschichte des oschmanischen Reiches, nach den Quellen Dargestellt*, τόμ. 3, Γοτθίδη 1908.
- Khadduri M., *War and Peace in the Law of Islam*, Βαλτιμόρη 1955, σ. 162-169, 225 κ. εξ., 243 κ. εξ.
- Kecia Ali, *Marriage and Slavery in Early Islam*, Cambridge 2010.
- Kotaridis N. – Théotokas N., «La révolution nationale grecque de 1821: perceptions ottomanes», στο Maria Efthymiou (επιμ.), *La société grecque sous la domination ottoman: économie, identité, structure sociale et conflits*, Hérodotos, Athènes 2010, σ. 210-227.
- Lévi-Strauss Cl., *Anthropologie structurale*, Plon, Παρίσι 1958.
- Lewis B., *Le langage politique de l'Islam*, Gallimard, Παρίσι 1988.
- Mantran R. (επιμ.), *Histoire de l'Empire ottoman*, Fayard, Παρίσι 1989.

- Mauss M., *Sociologie et Anthropologie*, précédée de l' «Introduction à l' oeuvre de Marcel Mauss», par Claude Lévi-Strauss, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1996³.
- Moačanin N., «Some Remarks on the Supposed Muslim Tolerance Towards dhimmis», *Südost Forschungen*, XLVIII (Μόναχο 1989), σ. 209-215.
- Monceaux Paul, *Les Proxénies Grecques*, éd. Ernest Thorin, Παρίσι 1886.
- Moritz B., *Beiträge zur Geschichte des Sinai – Klosters im Mittelalter nach arabischen Quellen* (Abhandlungen der Berliner Akademie), Βερολίνο 1918, σ. 18.
- Nikolaou G., *Islamisations et christianisations dans le Péloponnèse (1715-ca. 1832)*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Université des Sciences Umains de Strasbourg / U.F.R. des Sciences Historiques, Στρασβούργο 1997.
- Noradounghian Gabriel Effendi, *Recueil d'Actes internationaux de l'Empire ottoman*, t. deuxième 1789-1856, Παρίσι 1900.
- Passadis Aug., *La question d'Orient et la Grèce*, Les Presses Modernes, Παρίσι 1929.
- Perilla Fr., *Chio, l'île heureuse - Ses Légendes, son Histoire, ses Tragédies, ses Beautés naturelles, ses Moeurs, ses Richesses*, A. Lahure, Παρίσι 1928.
- Pernot H., *Études de linguistique néo-hellénique, II. Morphologie des Parlers de Chio, III. Textes et Lexicologie des Parlers de Chio*, Collection de l'Institut Néo-Hellénique de l'Université de Paris, vol. V-VI, Les Belles Lettres, Παρίσι 1946.
- Psarrou Stavroula (Evi), «The administration of Chios 1822-1868: An Aegean Island under Ottoman rule», Centre for Byzantine, Ottoman and Modern Greek Studies, University of Birmingham, 2003.
- _____, «The announcement of the Hatt-i Şerif in Chios: Conflicts over an imperial decree», *Middle East FORUM, Issue 7, January 2018*, Institute of Continuing Adult Education, Ministry of Education and Religious Affairs, Athens, Greece, σ. 65-80.
- Ricoeur P., «La marque du passé», *Revue de Méthaphisique et de Morale* 1 (1998), σ. 7-15.
- Politis Ath., *Les rapports de la Grèce et de l'Égypte pendant le règne de Mahamed Aly (1833-1849)*, Istituto Poligrafico dello stato per la Reale Società di Geografia d' Egitto, Ρώμη 1935.
- Salamone S.D., *Hellinism and the Nationalist Crisis in Greco-Turkish Historiography*, Council on International Studies, Νέα Υόρκη 1981.

- Schacht J., "Aman", *Encyclopédie de l'Islam*, 2e éd., t. 1 (1960), σ. 441-442.
- _____, *Introduction au droit musulman*, traduit d'anglais, Maisonneuve & Larose, Παρίσι 1983.
- Spyropoulos Yannis, «The creation of a homogeneous collective identity: towards a history of the black people in the Ottoman Empire», in *International Journal of Turkish Studies*, τόμ. 16, Nos. 1 & 2, (Πέθυμνο 2010), σ. 25-46.
- _____, «Slaves and Freedmen in 17th- and early 18th – century ottoman Crete», in *Turcica*, τόμ. 46 (2015), σ. 177-204.
- Todorova M., *Imaging the Balkans*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1997.
- Toledano Eh., *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression 1840-1890*, Princeton University Press, Πρίνστον 1982.
- _____, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge University Press, Καίμπριτζ 1990.
- _____, *Slavery and Abolition in the Ottoman Middle East*, University of Washington Press Σιάτλ 1998.
- _____, *As If Silent and Absent: Bonds of Enslavement in the Islamic Middle East*, New Haven, Yale University Press, Λονδίνο 2007.
- _____, «The Imperial Eunuchs of Instabul: From Africa to the Heart of Islam», *Middle Eastern Studies*, vol. 20, No 3, (1984), σ. 379-390.
- Tsatsos C., «La lutte de Chateaubriand pour la Grèce», *NE* 995 (Χριστούγεννα 1968), σ. 13-26.
- Ulken H. Z., *Turkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*, Nadirkitap, τόμ. 1, Ικόνιο 1966.
- Wheatcroft And., *Infedels. A history of a conflict between Christendon and Islam*, Random House, Νέα Υόρκη 2004.
- Vlastos Stefanos (Terdjuman Effendi), *Grecs et Turcs: études hisroriques, avec préface de G. Derepas*, éd. H. Aubertin & G. Rolle, Μασσαλία 1899.
- Yasar F., *Yunan bağımsızlık savaşı'nda sakiz adasi*, Phoenix Yayınevi, Άγκυρα 2006.
- Zilfi M., *Women and Slavery in the Late Ottoman Empire*, Cambrdge University Press, Καίμπριτζ 2010.

γ. Ηλεκτρονική

<http://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk/> (15.11.14)

<http://www.greek-genocide.net> (25. 2. 2016)

https://www.amazon.com/Slavery-Abolition-Ottoman-Middle-Publications/dp/029597642X/ref=asap_bc?ie=UTF8 (18.8.2016)

<https://press.princeton.edu/titles/2065.html> (11.2.2015)

<https://www.history.ac.uk/1807commemorated/links.html> (17/10/2006)

<http://www.archive.org/search.php?query=ahmet%20cevdet> (18. 5. 2014)

http://www.jstor.org/stable/4283016?seq=1#page_scan_tab_contents (21/05/2013)

<https://www.archaiologia.gr/members/ValiaKasri> (21/11/2013)

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Α. ΙΣΤΟΡΙΕΣ ΚΑΙ ΑΦΗΓΗΣΕΙΣ ΑΥΤΟΠΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΩΝ

70

-{...} και πε μου, κόρη μου, πόθθεν είσαι
και τώνομάν σου πώς το λαλούν.
- Από την Χιον την μακελλεμένην
και τώνομάν μου λαλούν μ' Ελένην.
-Και πκοιοι, κορούλλα μου, σ' ετουρκέψαν
και πκοιοι σου κάμαν τουν' το κακόν;
γονιούς δεν είχες, κ' εν σε γυρέψαν;
μάγκου* δεν είχες μακροδικόν;

80

-{...}θωρώ νεκρούς 'κόμα μπροστά μου'
κ εν ο βασμός 'κόμα μεσ' στα φκια μου'
ήτουν της σόρτας μου, θκεια, κ' εμέναν
να δω την Χιον μου μακελλειόν,
να πέσω δίχως γονιούς στα ζένα
και να με τρώη το νεκαλειόν**{...}
Βασίλης Μιχαηλίδης, «Η Χιώτισσα».¹

Στην ενότητα αυτή θα παραθέσουμε μικρά αποσπάσματα από αφηγήσεις Χίων αιχμαλώτων. Από τις διάφορες μαρτυρίες που μελετήσαμε, επιλέξαμε αυτές του Χριστόφορου Καστάνη, του Λεωνή Ι. Καλβοκορέση, του Κωνσταντή Παϊδούση - Λίλα και της Κορνηλίας Ροΐδου Ροδοκανάκη, διότι εμφανίζουν πληρότητα και απαντούν σε όλα σχεδόν τα ερωτήματα στα οποία ο μελετητής θα ήθελε να λάβει απαντήσεις.

Επιπλέον, θα δώσουμε μία σύντομη βιογραφία του Έλληνα-Τούρκου, του Μεγάλου βεζίρη İbrahim Edhem Paşa, αυτού του Χιώτη σκλάβου του οποίου η ζωή ισορροπούσε επικίνδυνα στο τεντωμένο σχοινί της τουρκικής διπλωματίας και ο οποίος βίωσε σιωπηρά τον εσωτερικό διχασμό. Ο Τούρκος πασάς που 'μπολιάστηκε με ελληνικό αίμα', αρνήθηκε την ελληνική καταγωγή του και «αποβλήθηκε» από την ημέτερη ιστοριογραφία. Θα εστιάσουμε, κυρίως, στις τουρκικές και ξένες πηγές για

¹ *μάγκου= τουλάχιστον, **νεκαλειόν= θρήνος· Βασίλης Μιχαηλίδης, «Η Χιώτισσα», ΦΧ., εκδ. Σύλλογος Φιλολόγων Χίου, τ. 4, Χίος 1995, σ. 95-109.

την ταυτότητά του, που σίγουρα θα ενέτειναν την εσωτερική του διαπάλη για το θέμα του αυτοπροσδιορισμού του. Στόχος μας είναι να προσεγγίσουμε, κατά το δυνατόν, το ψυχισμό του και να βγάλουμε τα συμπεράσματά μας.

Στη συνέχεια θα παρουσιάσουμε ένα μικρό απόσπασμα από την αγωνιώδη προσπάθεια του άλλοτε επιφανούς Χίου εμπόρου, Κωνσταντίνου Σεβαστόπουλου, για την απολύτρωση της οικογένειάς του και τη συγκινητική έκκληση που απευθύνει προς το αγγλικό έθνος για συνδρομή προς αυτή την κατεύθυνση. Ως κατακλείδα, θα παραθέσουμε τρεις σύντομες μαρτυρίες πρώην σκλάβων, που επισκέπτονται τη Χίο χρόνια μετά την καταστροφή, ο καθένας με διαφορετική ιδιότητα και για διαφορετικούς λόγους, στις οποίες εμφανίζεται καθαρά η σχέση τους με το περιβάλλον του νησιού.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Αρ. 1

α. Η ιστορία του Λεωνή Ι. Καλβοκορέση²

Η ιστορία του Λεωνή Ι. Καλβοκορέση (1814/5-1903) είναι μία από τις πλέον χαρακτηριστικές. Την αφήγηση της ζωής του κατέγραψε ο αείμνηστος εγγονός του Λ. Μ. Καλβοκορέσης (1884-1962) το 1902, όταν ο παππούς του ήταν ηλικίας 87/88 ετών και εξέδωσε ο ίδιος το 1914.³ Ο Λεωνής, παιδί 7-8 ετών το 1822, περιγράφει τα γεγονότα της σφαγής, τη σύλληψη της οικογένειάς του, τη θανάτωση του πατέρα του από τους Τούρκους και την αιχμαλωσία των υπολοίπων. Αναφέρεται με πολλές με λεπτομέρειες στις συνθήκες διαβίωσης κατά την αιχμαλωσία του και στη μεταφορά του στην Κων/πολη, στην προσπάθεια εξισλαμισμού του και στη μεταπώλησή και διάσωσή του από μία χριστιανική οικογένεια της Πόλης υπό δυτική προστασία.

Τέλος, περιγράφει τον εντοπισμό του από τους Χιώτες εμπόρους, Ζωρζή Ροδοκανάκη και Μικέ Σκαπινάκη, γνωστούς του θείου του και την απολύτρωσή του από τον θείο του που τον αναζητούσε από τη Σμύρνη, όπου και κατέληξε. Παραθέτουμε ορισμένα χαρακτηριστικά αποσπάσματα από την αφήγηση του γέροντα πλέον Λεωνή, γιατί θεωρούμε ότι ρίχνουν φως σε πολλές πτυχές της έρευνάς μας και κυρίως στη λειτουργία του δικτύου εντοπισμού των αιχμαλώτων. Σίγουρα και πολλοί άλλοι αιχμάλωτοι θα είχαν παρόμοιες εμπειρίες, όχι όμως με την ίδια ευτυχή κατάληξη.

Συγκλονιστική είναι η αφήγηση της απαγωγής του Λεωνή από έναν Τούρκο, από την αυλή του σπιτιού στην Φραγκοπαροικιά, όπου είχε καταφύγει με τη μητέρα και τα αδέρφια του, Παντελή και Δημήτρη, για να σωθούν από τη σφαγή. Στη συνέχεια περιγράφει την πώλησή του σε έναν Οθωμανό αξιωματικό και το ταξίδι του στην Κωνσταντινούπολη ως εξής: «{...}Μια μέρα κατέβηκα στον Αυλόγυρο με ένα συντροφάκι να παίζωμε {...}. Ένας Τούρκος με αρπάζει {...}. Εγώ έβαλα τις φωνές· μα εκείνος με σώπασε {...}. Με πηγαίνει στο Βουνάκι, σ' ένα Τουρκοκαφενέ {...}. Ήταν κι ένας άλλος Τούρκος από την Αρμάδα και εξουρίζονταν {...}. Αφ' ου ελογάριάζαν κάμποση ώρα εσηκώθηκε ο Τούρκος της Αρμάδας να φύγη και εκείνος που με είχε μαζί του, μ' έκαμε ρεγάλο εις τον αξιωματικό. Αυτός με παίρνει από το

² Λ. Μ. Καλβοκορέσης, *Η Ιστορία του παππού 1822*, ό. π., σ. 1-30.

³ Λεπτομέρειες για την οικογένεια Καλβοκορέση δίνει ο Φασουλάκης στο προλογικό σημείωμα· στο ίδιο, σ. δ-ε.

χέρι και πηγαίνομε στον επάνω γιαλό {...} έρχεται μια βάρκα, μπαίνομε και πηγαίνομε σ' ένα τριπόντε. Δίπλα μου ήταν κι άλλα παιδιά {...}. Εκεί ήμουν ως τρεις ή τέσσερες μέρες {...}. Ύστερα με κατεβάζει σε μια βάρκα και πηγαίνομε σ' ένα καϊκι με οκτακόσια γυναικόπαιδα. Με βάζει μέσα στ' αμπάρι που ήταν γεμάτο από σκλάβους σαν κ' εμένα και μου δίδει ένα μανδύλι παξιμάδια {...}».

Στη συνέχεια περιγράφει τη διαδικασία πώλησης των σκλάβων: «Άμα εφθάσαμε στην Πόλη μ' εκλείδωσαν με πολλούς άλλους σκλάβους σε μια κάμαρα και για φαγί μου έδιδαν ψωμί και λίγο τυρί {...}. Εκεί κάθε μέρα ήρχονταν Τούρκοι έδειχναν τα γράμματά τους και έπερνε ο καθένας το σκλάβο του. Μια Τουρκάλα κάθε μέρα ήρχονταν και ηφώναζε από το παράθυρο «Λονί» μα κανείς δεν παρουσιαζόταν κι έτσι έφευγε. Εγώ εκατάλαβα πως για μένα ήταν' {...} έκαμνα όμως πως δεν καταλάβαινα και δεν απαντούσα, γιατί ο νους μου ήταν πώς να ξεκόψω. Λίγο λίγο επήραν ο καθ' ένας τους σκλάβους του και απομείναμε δυο ή τρεις στην κάμαρα. Τότε άρχισα να φοβούμαι μη με βρουν και γι' αυτό ένα πρωί που ήλθεν η Τουρκάλα και εφώναζε «Λονί», «Λεωνή» λέγω. Ναι απαντά. Δείχνει τα γράμματά της και με πέρνει».

Η Τουρκάλα αποδείχθηκε καλή και στοργική γυναίκα και ήθελε να υιοθετήσει τον μικρό Λεωνή, με την προϋπόθεση όμως να τουρκέψει. Η άρνησή του τον έβαλε σε νέες περιπέτειες: «Ο αδελφός της την αρμήνευε να με πουλήση. Επιτέλους το απεφάσισε και ένα πρωί με πηγαίνει εις το Γεσίρ παζάρι, που ήταν πολύς κόσμος και γύρω γύρω καφενεία». Στο σημείο αυτό ο Λεωνής περιγράφει τον τρόπο αγοραπωλησίας στο παζάρι: «Φωνάζει ενός μεσίτη που τον έλεγαν Μεμέτ αγά και με παραδίνει σ' αυτόν. Αυτός με εκύταξε καλά καλά πρώτα, μ' επήρε από το χέρι και μούκαμε τον γύρο της αγοράς φωνάζοντας. «Γιους γουρούς» (εκατό γρόσια). Μα εγώ από την αρρώστια ήμουν ελεεινός και αφ' ου μ' εγύρισε δυο τρεις φορές στο παζάρι μ' επήγε πίσω στην κυρία μου και της λέγει: «Ούτε εκατό γρόσια δε δίνουν, γιατί αυτός θα πεθάνη».

Η Τούρκισσα τον ξαναπαίρνει στο σπίτι της, αλλά, καθώς εκείνος εμμένει στην απόφασή του να μην τουρκέψει, ούτε να φορέσει τούρκικα ρούχα, αποφασίζει πάλι να τον πουλήσει στον ίδιο τον μεσίτη του Γεσίρ παζαριού. Το παζάρεμα αρχίζει: «Με επαζάρευαν μα δεν συμφωνούσαν». Τότε ο μεσίτης ρωτά το μικρό αν είναι από τα Μαστιχοχώρια ή από τη Χώρα: «'Χώρα', του είπα στο τέλος. Ήλθαν σε συμφωνία και μ' αγόρασε ο Μεμέτ Αγάς κι επλήρωσε την Τούρκισσα». Η εικόνα του καλού και

συμπονετικού «Άλλου» αποτυπώνεται στο πρόσωπο της γυναίκας αυτής: «Εκείνη η καυμένη μου γέμισε ένα μαντύλι κουλουράκια με φιλούσε έκλαιε κι έλεγε: ‘εγώ θέλω παιδί μου να γίνης. Μα συ δε θέλεις’».

Ο επόμενος σταθμός ήταν το σπίτι μιας Ρωμιάς από τη Νάξο, Tardieu (;) (Ταρντιού) στο επίθετο, υπό Γαλλική προστασία, που ζούσε στην Πόλη με την κόρη της: «Εκεί με φραγοφόρεσαν {...}». Στο σπίτι αυτό αναγνωρίζεται από ένα φίλο του πατέρα του, τον Παυλή Κοκκάλη. Στη συνέχεια, έρχεται στο σπίτι της Tardieu ο Κρόκιας, Χιώτης επίσης, που αναζητούσε παιδιά από τη Χίο. Σ’ αυτόν είχε γράψει ο θεός του Λεωνή από τη Σμύρνη παρακαλώντας τον να αναζητήσει τα χαμένα μέλη της οικογένειάς του. Στο σημείο αυτό ο αιχμάλωτος αποκαλύπτει έναν από τους τρόπους εντοπισμού των αιχμαλώτων: «Μα ο Κρόκιας, που τούχε γράψη ο θεός μου από τη Σμύρνη να φροντίσει μήπως μας εύρη, είχε πη εκτός του Ταρντιού και σε μια άλλη οικογένεια να μας γυρεύη. Κι’ αυτή η φαμέλια, άμα έμαθε πως ο Γεσιρτζής (μεσίτης) με επήγε εις του Ταρντιού, τούταξε δυο χιλιάδες γρόσια να με πάγει στο δικό της σπίτι». Ο Μεμέτ Αλή (ο μεσίτης) αλλάζει γνώμη και θέλει να κρατήσει το παιδί. Οι δύο γυναίκες φυγαδεύουν τον μικρό: «Την νύκτα μ’ εφευγάτισαν σ’ ένα μοναστηράκι, δεν ξέρω μέσον τίνος {...}. Εκεί ήταν κρυμμένοι κι άλλοι Χιώτες που φοβούνταν μη τους κρεμάσουν {...}. Σε δέκα μέρες, επάνω κάτω με πήραν και με πήγαν σ’ ένα Ελληνοδουτικό σπίτι και από κει ξανά στις Tardieu».

Χαρακτηριστική είναι η προσπάθεια των Δυτικών ιερέων να τον «φραγκέψουν», όπως χαρακτηριστικά λέει ο ίδιος: «Μ’ έστελλαν και στην Εκκλησία του Αγίου Αντώνη να μάθω γράμματα, μα εκεί γυρεύανε να με φραγκέψουν». «Μαζή με τους Ταρντιού έμεινα σχεδόν δύο χρόνια. Σ’ αυτό το μεταξύ μούστειλεν ο θεός μου αφ’ τη Σμύρνη δύο γράμματα και τα είχα φυλαγμένα, μα στο σεισμό εχαθήκαν». (Εννοεί το σεισμό του 1881 που ισοπέδωσε τη Χίο). Από τον Κρόκια και την οικογένεια Παντζείρη στο Αρναούτ-Κιοϊ μαθαίνει για το θάνατο της μητέρας του.

Η απολύτρωση του παιδιού πραγματοποιείται μέσω του Χίου εμπόρου, Ζωρζή Ροδοκανάκη, ο οποίος είχε συνεννοηθεί με το θείο του να πάρει τον Λεωνή μαζί του στη Σμύρνη: «Σε λίγο καιρό έτυχε ναρθή στην Πόλι ο Μικές Σκαπινάκης και ο Ζωρζής Ροδοκανάκης για υποθέσεις που είχε με την Κυβέρνησι που τούχε δημέψη της πραγματείες και το μαγαζί και είχαν έλθη να παρακαλέση μήπως σωθή το μαγαζί του {...}. Ο Ζωρζής είχε γράμμα μαζί του από τον θείον στην Κα Ταρντιού για να με πάρη μαζί του άμα εγύριζε στη Σμύρνη. Εκείνες δεν ήθελαν να με αφήσουν {...}».

Εγώ τότε τις παρακάλεσα και τους είπα πως θέλω να δω τον μικρό μου αδελφό που είνε στη Σμύρνη και ύστερα για χατήρι τους επιστρέφω {...}. Έτσι μ' άφησαν». Με πλοίο, υπό ρωσική σημαία, ο μικρός Λεωνής έφθασε τελικά στη Σμύρνη και οδηγήθηκε στο σπίτι του θείου του. «Έτσι ελευθερώθηκα».

Πολύ σημαντικές είναι επίσης οι πληροφορίες που δίνει ο Λεωνής για την τύχη της οικογένειάς του. Η μητέρα του είχε πεθάνει και ο πατέρας του είχε σκοτωθεί από τους Τούρκους: «Από τα αδέρφια μου ο μεγαλύτερός μας, ο Παντελής, έγινε αξιωματικός στον Ελληνικό στρατό και ήτανε στο Ναύπλιο όταν σκότωσαν τον Καποδίστρια. Τον δεύτερο τον Ζωρζή τον πήραν σκλάβο στην Κόνια (Ικόνιο) και τον ετούρκεψαν. Αυτός άμα ησύχασαν τα πράγματα ήρθε στη Χίο για να μοιράσωμε το κτήμα. Του πρότεινα να ξετουρκέψη και του είπα να πάμε στη Σύρο να ξαναβαπτισθῆ, μα εκείνος δεν ήθελε γιατί είχε γυναίκα τούρκισσα και εσυλλογίζουσαν τι θα γίνουν τα παιδιά του. Ο ένας του γιός που επωλούσε σαπούνια ήρχονταν στη Σμύρνη και μας έβρισκε {...}. Έπειτα ήρχουμουν εγώ την ιστορία μου σας τη διηγήθηκα. Ο Νικολής μας εχάθηκε ολότελα στην Καταστροφή και ούτε ποτέ εμάθαμε γι' αυτόν τι έγινε. Ο Δημήτρης απέθανε μικρός στο Τριέστι. Τον τελευταίο μας τον Μικέ τον βρίκαμε στα χέρια μιανής Αραπίνας όπου τον είχανε δη κάποιες γυναίκες που μας τόπανε και τον αγοράσαμε για πενήντα γρόσια. Αυτός εμπορεύουσαν στη Ρωσσία όπου απέθανε και είνε το μόνο αδέρφι που εγνώρισα καλά».

«Επέρασαν τόσα χρόνια {...}».

β. Η αφήγηση του Χριστόφορου Πλάτωνος Καστάνη⁴

«Ένα βόλι σφύριξε δίπλα στο αυτί μου. Σηκώθηκα βογγώντας. Μπροστά μου στεκόταν ένας Τούρκος κρατώντας τό χωρίς σώμα κεφάλι ενός από τους γείτονές

⁴ Καστάνης, «Η ιστορία των σφαγών της Χίου (1822)», *XX*, τ. Θ' (1977), ό. π., σ. 48-55. (Μετάφραση Μαρίας Γιατράκου από το βιβλίο του Καστάνη *The Greek Exile*, ό. π., κεφ. Δ'). Ο Φασουλάκης δίνει πληροφορίες για τη ζωή του Καστάνη: «Ο Χριστόφορος Καστάνης γεννήθηκε στα Λειβάδια της Χίου το 1814. Οι γονείς του, εκτός από τον Χριστόφορο, είχαν και άλλα επτά παιδιά: πέντε αγόρια και δύο κορίτσια. Στις τρομερές σφαγές ο Χριστόφορος ήταν 8 χρόνων. Αφού άλλαξε τέσσερα αφεντικά, τελικά ξέφυγε από το τελευταίο και βρήκε καταφύγιο στο αγγλικό προξενείο». Αφού φυγαδεύθηκε από τη Χίο και έζησε τις δυσκολίες της Επανάστασης σε διάφορα μέρη της Ελλάδος, με τη βοήθεια του Αμερικανού φιλέλληνα Howe, κατέληξε στην Αμερική. Το 1845 δημοσιεύει τα απομνημονεύματά του στη Μασσαχουσέτη· Φασουλάκης, «Ο Χ. Καστάνης και το έργο του», *XX*, τ. Θ', ό. π., σ. 46-47· βλ. επίσης, Χριστόφορος Πλάτωνος Καστάνης, *Ο Έλληνας Εξόριστος*, μτφρ. Χρήστος Γιατράκος, εκδ. Επικοινωνίες, Αθήνα 2001, σ. 44-112· Καστάνης, «Η ιστορία των σφαγών της Χίου (1822)», *XX* τ. ΙΑ'/τχ. XI', ό. π., σ. 44-63. (μτφρ. Μαρία Γιατράκου από το βιβλίο του Καστάνη *The Greek Exile*, ό. π., κεφ. Ε')· Μαρία Γιατράκου, *Ειδήσεις περί της αιχμαλωσίας*, ό. π. σ. 25-44.

μας. Το αίμα έσταξε πάνω μου και ο Μουσουλμάνος είπε: ‘Μη φοβάσαι είσαι δικός μου’. Με διέταξε να αποκαλύψω τους υπόλοιπους θησαυρούς μας. Αφού τους εξασφάλισε, έφαξε κάθε σημείο του σπιτιού πυροβολώντας με τα πιστόλια του τους καθρέφτες και τα εύθραυστα έπιπλα. Μετά από αυτό το βανδαλισμό, επετέθη με το μαχαίρι του κατά των εικόνων των αγίων και με ανάγκασε να προφέρω αναθέματα εναντίον τους. Η βιβλιοθήκη μας, που την κοίταξε θεωρώντας την ως έμπνευση των εχθρών του, δέχθηκε επίθεση με ασυνήθιστο μίσος. Τράβηξε το γιαταγάνι του και αφού κομμάτιασε τα βιβλία, διέταξε τους αιχμαλώτους να ανάψουν φωτιά με τα φύλλα τους για να καεί το σπίτι. Αφού φόρτωσε τα μουλάρια και τους σκλάβους με λάφυρα, μας οδήγησε στο σπίτι του πατέρα μου το οποίο είχε την ίδια τύχη με το προηγούμενο». Η ομάδα των αιχμαλώτων πριν οδηγηθεί στο Φρούριο, στην πόλη της Χίου, περνάει μέσα από τον εξοχικό οικισμό των Λειβαδίων, αφού πρώτα οι Τούρκοι που τους συνοδεύουν βεβηλώνουν τον εξαίρετο ναό της Παναγίας της Λατομίτισσας.

Ο μικρός αιχμάλωτος παρουσιάζει την εικόνα του κυρίου του και περιγράφει τα συναισθήματά του: «Λυπήθηκα που έμαθα ότι είχα αγορασθεί με αντάλλαγμα έναν άλλο δούλο και δέκα δολλάρια, από έναν εκτελεστή (Jelat) ονόματι Delhi Mustapha, έναν πλούσιο από το Χαλέπι, όπου είχε στείλλει με караβάνι, μέσω Σμύρνης, δώδεκα θήλεις αιχμαλώτους. Το επάγγελμά του με έκανε να τρέμω, και ο τίτλος του Δελλή, που σημαίνει τρελλός διόγκωσε το φόβο μου ότι θα γινόμουν θύμα του παροξυσμού, της παραφροσύνης του {...}. Η κατοικία μας ήταν ένα μεγάλο πυροστεγές κτίριο έξω από το φρούριο, απέναντι από την καινούρια μαρμαρένια βρύση του Πασά, με πλήρη θέα του Βουνακιού (Βουνάκι ονομάζεται η κεντρική πλατεία της Χίου). Το αφεντικό μου ήταν πάνω από έξι πόδια ψηλός, με τεράστια φρύδια, μάτια αιματοβαμμένα και μακριά μαύρα γένια, με αρχοντική εμφάνιση και αξιοπρεπή συμπεριφορά. Αλλά η διάθεσή του ήταν θηριώδης εις το έπακρον και γινόταν πιο έκδηλη εξαιτίας κάποιας ασθένειας που τον εμπόδιζε να βγει έξω και να δοκιμάσει το γιαταγάνι του. Επειδή ήταν κάποτε δήμιος για λογαριασμό του Πασά, κατεχόταν από τέτοιο πάθος να καταστρέψει ανθρώπινες ζωές, ώστε αισθανόταν άβολα που δεν είχε την ευκαιρία να εξασκήσει το θανατηφόρο ταλέντο του {...}».

Αν και οι ασχολίες του μικρού Χριστόφορου στο σπίτι δεν είναι σκληρές, είναι ιδιαίτερα ταπεινωτικές και του δημιουργούν έντονη δυσφορία και αγανάκτηση. Μία από τις αρμοδιότητές του ήταν να φέρνει νερό στο σπίτι από η βρύση του πασά που ήταν μέσα στο Φρούριο. Μία άλλη ήταν να διασκεδάσει τα παιδιά της

οικογένειας υπακούοντας σε κάθε παράλογη επιθυμία τους: «Όταν οι δυσκολίες μου τελείωσαν, διατάχθηκα να παίζω για τη διασκέδαση των παιδιών. Το σπορ μου έμοιαζε πολύ με εργασία, γιατί είχα χρησιμοποιηθεί για εργασία σαν άλογο, από εκείνα τα οκνηρά αλητόπαιδα, τα οποία με οδηγούσαν να έρπω με τα τέσσερα οπουδήποτε τους ευχαριστούσε. Μια μέρα, επειδή διατάχθηκα να παίζω το άλογο, αναλογίσθηκα ένα τέχνασμα για να δημιουργήσω σ' αυτούς μια αποστροφή, για τέτοια επίπονη ευχαρίστηση που τους προκαλούσα. Κατ' αρχήν, ξεκίνησα σαν αληθινό αραβικό άλογο», χρεμέτησα {...}, κλώτσησα κάτω από το μαστίγιο κι έρριξα ένα από αυτούς σ' ένα λάκκο γεμάτο από λασπώδες νερό. Το παιδί έτρεξε προς το σπίτι, κλαίγοντας και παραπονούμενο στη μητέρα του, που μ' έναν απειλητικό τόνο απαιτούσε το λόγο μιας τέτοιας συμπεριφοράς». Η ευστοφία, η ετοιμολογία και η επινοητικότητα έσωσαν τον μικρό αιχμάλωτο: «Εάν είμαι άλογο, δεν μπορείς να περιμένεις από εμένα να πηγαίνω ίσια και χωρίς χαλινάρι! Η εξαγριωμένη κυρία ξεχύθηκε σ' ένα αθέλητο ξέσπασμα γέλιου, μ' ένα τρόπο χαρακτηριστικό των Τούρκων, που αγαπούν το καλό παιχνίδι {...}».

Ο νεαρός δούλος περιγράφει και τα υπόλοιπα καθήκοντά του, καθώς και εκείνα του συντρόφου του στην αιχμαλωσία: «Οι ασχολίες του συντρόφου μου, (ενός κατοίκου του Βροντάδου πριν από τη δουλεία του) ήταν να φτιάχνει τον καφέ, και να γεμίζει ένα μπρίκι ή κατσαρόλα με νερό την ώρα της προσευχής, να τον υπηρετή, να πλύνει τα χέρια του, τα πόδια κ.λ.π». Ο Λεωνής ήταν επιπλέον επιφορτισμένος να ετοιμάζει τον αργιλέ του κυρίου του και να του τον προσφέρει με συγκεκριμένο τελετουργικό τρόπο, ζώντας συνεχώς υπό το κράτος του φόβου: «Όσο για μένα εφοδιάστηκα με μια σακκούλα καπνού και την τοποθέτησα σε μια γωνιά του δωματίου, με τα χέρια μου σταυρωμένα, περιμένοντας διαταγές, με τα μάτια μου πάντοτε κατευθυνόμενα προς τον Delhi Mustapha. Όταν πρόσφερα το τσιμπούκι, το κρατούσα με το δεξί μου χέρι, βημάτιζα στο πάτωμα όσο το δυνατόν πιο χαριτωμένα και το πρόσφερα γονατίζοντας και θέτοντας το αριστερό μου χέρι στο στήθος μου. Για να εμπνεύσει προθυμία, πρόφερε με ζωνρότητα τη λέξη 'arslàn gibée' = σαν λιοντάρι».

Καθώς τα δεινοπαθήματα του μικρού Χριστόφορου δεν έχουν τέλος, αποδέχεται το σχέδιο δραπέτευσης που είχε επινοήσει ο σύντροφός του στην αιχμαλωσία, ένα δεκαεπτάχρονο παιδί, πολύ όμορφο και τολμηρό. Περιγράφει λοιπόν την απόδραση ως εξής: «{...} Καθώς ήταν κακοκαιρία, συμφωνήσαμε να φύγουμε

από το σπίτι, εκείνο ακριβώς το βράδυ και να ζητήσουμε καταφύγιο στα προξενεία. Είχαμε ζήσει με το Μουσταφά κάτω από τέτοιο συνεχή φόβο θανατώσεως από εκείνο το γιαταγάνι, το οποίο χρησιμοποιούσε με τόση περιφρόνηση προς τον κοινό οίκτο, ώστε θεωρήσαμε ότι μπροστά σ' αυτό δεν υπήρχε μεγαλύτερος κίνδυνος». Η αφορμή ήταν η εξής: «Τη βραδιά που διαλέξαμε για το σχέδιό μας, ο σύντροφός μου δέχθηκε ένα χτύπημα από το Μουσταφά, με τη ράχη του γιαταγανιού. Το κτύπημα ήταν τόσο σφοδρό, ώστε το θύμα μόλις και μετά βίας κατόρθωσε να συγκρατήσει ένα ξέσπασμα θυμού. Η δικαιολογία γι' αυτή τη βαναυσότητα ήταν ότι απλά ότι ο καφές δεν είχε καϊμάκι».

«Εκείνο το βράδυ, αφού δόθηκε στο Μουσταφά το όπιο που διέταξε ο γιατρός Δομήνικος, ένας Χιώτης Ρωμαιοκαθολικός, για να του φέρει ύπνο, ο σύντροφός μου ήλθε στο κρεβάτι μου και με κάλεσε να βγούμε από την πόρτα {...}. Απάντησα καταφατικά {...}. Ορμήσαμε μέσα στο σκοτάδι, τη βροχή και τον άνεμο και διασχίσαμε απαρατήρητοι το Βουνάκι, το πιο επικίνδυνο μέρος, και μετά περάσαμε από χωράφι σε χωράφι μέχρι που φθάσαμε στο αγγλικό προξενείο. Πηδήσαμε πάνω από την εξώπορτα και κτυπήσαμε την πόρτα όπου είχε καταφύγει η μητέρα μου {...}». Ακολουθεί η συγκινητική σκηνή του ανταμώματος: «Εκείνη άνοιξε και, αφού με αγκάλισε με ανείπωτη συγκίνηση, ύψωσε τα χέρια της προς τον ουρανό και με χαμηλή φωνή πρόφερε: '-Μέγας ει Κύριε, ο σώζων ημάς εκ των υιών της Άγαρ'. Ο σύντροφος του Χριστόφορου τής έδειξε το γυμνό μαχαίρι που κρατούσε και είπε: '- Να η απόδειξη της εκδίκησης και η εγγύηση της απελευθέρωσης' {...}. Μας οδήγησε μέσα και μπορείτε να φαντασθείτε πόσο ευτυχείς ήταν οι αδελφοί μου και οι αδελφές μου ξαναβλέποντας αυτόν που θεωρούσαν χαμένο. Κρατηθήκαμε εδώ επί δύο ολόκληρες εβδομάδες χωρίς να το ξέρει ο Άγγλος Πρόξενος {...}».

Η μητέρα του, από φόβο μήπως ξανασυλληφθεί, τον φυγαδεύει: «Εγώ είχα μεταμφιεστεί σε Φράγκο για να αποφύγω να αναγνωρισθώ ως δραπέτης. Η μητέρα μου έψαχνε ευκαιρία να με βγάλει από το νησί, από φόβο μήπως ξανασυλληφθώ {...}. Η διαταγή του Σουλτάνου, που απαγόρευε στους Χιώτες να εγκαταλείψουν το νησί, δεν θα εμπόδιζε την αποχώρησή μου». Κατά την περιπλάνησή του στην Ελλάδα, πριν καταλήξει τελικά στην Αμερική, συναντά χαμένους συγγενείς και μιλάει για τη διασπορά των Χίων περιγράφοντας παράλληλα τις συνθήκες διαβίωσής τους. Στην Πάρο συναντιέται με τη θεία του: «Όταν κάποιος Παριανός έμαθε σε ποια οικογένεια ανήκω, με πληροφόρησε ότι μια θεία μου, η Λούλα (Σκυλίτση),

βρισκόταν στην πόλη. Κατά τη σφαγή στο Μελανιός, έφυγε πέφτοντας στη θάλασσα, από όπου τη μάζεψε ένας ψαριανός ναυτικός με μια βαρκούλα και έτσι σώθηκε {...}».

Σε ένα ταξίδι του στη Σύρο συναντά, σε μεγάλη πια ηλικία, ένα Χιώτη, σπουδαίο έμπορο, τον Ζυγομαλά: Ο γέροντας «{...} με τη βοήθεια ενός πλούσιου γιου του στην Τεργέστη, ίδρυσε έναν εμπορικό οίκο στην Ερμούπολη και ελευθέρωσε δύο από τις κόρες του από την τουρκική σκλαβιά, πληρώνοντας λύτρα {...}». «Στη Νάξο βρήκαμε πρόσφυγες από την Ασία, τη Χίο, την Κρήτη και άλλα μέρη {...}. Πού να φανταθώ ότι εκεί θα συναντούσα τον αδελφό μου τον Στέφανο, ο οποίος είχε αναλάβει από τις ατυχίες του και είχε καταλάβει μια επίσημη θέση ανάμεσα στους πολίτες της Νάξου. Γλυκάναμε το ποτήρι της εξορίας με μερικά δάκρυα χαράς και ετοιμαστήκαμε να χωρίσουμε {...}».

Ο Καστάνης, στην αφήγησή του, κάνει και τον απολογισμό της καταστροφής: «Εξήντα χιλιάδες Χιώτες έχασαν τις ζωές τους και σαράντα χιλιάδες σκλαβώθηκαν. Τα θλιβερά απομεινάρια πέθαναν από την πείνα». Στη συνέχεια περιγράφει την εικόνα του νησιού και των ανθρώπων του, Ελλήνων και Τούρκων, μετά την καταστροφή και τις λεηλασίες: «Τίποτα ελληνικό δεν παραμένει άθικτο {...}. Ομάδες Τούρκων και Φράγκων μαζεύουν και την τελευταία καρφίτσα από τα ερείπια {...}. Τώρα δεν υπάρχει τίποτα εμπορεύσιμο εκτός από τα υπολείμματα αυτού που κάποτε έκανε τις επιχειρήσεις να ανθούν! Ρομαντικοί περιηγητές και φιλάργυροι έμποροι οικειοποιούνται εκείνα τα μαυρισμένα απομεινάρια {...}».

Μετά από αυτές τις θλιβερές περιπέτειες ο Χριστόφορος ταξιδεύει στην Αμερική, όπου παραμένει και συνεχίζει τη ζωή του....

γ. Η αφήγηση του Κωνσταντίνου Παϊδούση – Λίλα⁵

Ο Γιάννης Παϊδούσης αφηγείται την ιστορία του παππού του, Κωνσταντίνου Παϊδούση –Λίλα, όπως ακριβώς την άκουγε από τον ίδιο. Ο γέροντας περιγράφει με λόγο μεστό και ζωντανό τη σφαγή πολλών συμπολιτών του, τη σύλληψη, την αιχμαλωσία και την πώλησή του σε ένα Τούρκο που τον αγάπησε πολύ: «{...} Εκατεβήκαμεν στη Χώραν! Εκεί μας εβάλανε μέσα σ' έναν οντά με κάτι άλλα παιδιά

⁵ Τέττερη-Βούλγαρη, «Γιάννη Π. Παϊδούση-Λίλα: Η ιστορία του παππού μου», ΦΧ, τ. 4, ό. π., σ. 85-87. Ακολουθεί το βιογραφικό της οικογένειας του Κωνσταντή Παϊδούση - Λίλα: στο ίδιο, σ. 89-90.

και μας εφέρανε ένα κανάτι νερό, από μια φέτα ψωμί και λίγο τυρί {...}. Δε μας είχανε κλειδωμένα {...} εβγήκαμε ένα-δυο φορές και είδαμε και περνούσανε κάτι τουρκαλάδες με τα σαρίκια και τις βράκες και φοβόμασταν μη μας πάρουνε και δε βγαίναμε {...}. Εμείναμε, που λες, επτά – οκτώ μέρες {...}». Ακολουθεί το ταξίδι προς τη Σμύρνη, στο αμπάρι ενός καϊκιού μαζί με άλλα παιδιά από τη Χίο και η πώλησή του στο σκλαβοπάζαρο της πόλης: «Εκεί μας πήγανε στο παζάρι και μας πουλούσανε. Εκατό γρόσια, μια λίρα, αναλόγως με τον πελάτη. Εγώ είχα την καλή τύχη και με αγόρασε ένας Τούρκος καλός. Αυτός με πήρε στο σπίτι του, είχε και μια Χανούμα καλή και περνούσα καλά». Περιγράφει την εργασία που του είχε αναθέσει ο αφέντης του: «Αυτού, η δουλειά του ήταν το ‘Εμιρί’ τω ψαριώ. Και κάθε μέρα με ‘παιρνε και μένα και κρατούσα ένα τεφτέρι και πηγαίναμε στο Μπαλουχανά, στα Ψαράδικα και μάζευεν το ‘Εμιρί’. Και σαν ήπαιρνε και τίποτα παραπάνω, μου ‘δινε και μένα κάνα – δυο μεταλίκια και πήγαινα κι έτρωγα καμιά μπουγάτσα. Επερνούσα πολύ καλά {...}».

Μιλάει για την προσπάθεια του κυρίου του να τον μάθει τουρκικά και τη δική του επίμονη άρνηση: «Επολεμούσε να με μάθει τούρκικα, όμως εγώ ελληνικά του μιλούσα {...}». Περιγράφει τη συναναστροφή του με τους χριστιανούς της Σμύρνης, που αποτελούσαν πηγή πληροφοριών των Χίων για τους αιχμαλώτους συγγενείς τους: «Εκεί μέσα στα ψαράδικα, ε γνώρισα κάτι χριστιανούς καλούς. Και με συμβουλευανε και μου λέγανε: ‘- Βρε Κωνσταντή, έχει το νου σου, γιατί το αφεντικό σου σ’ αγαπά πολύ και θα σε τουρκέψει’. Εγώ τους έλεγα: ‘- Όχι, εγώ δεν τουρκεύω, γιατί εγώ κάμνω και την προσευχή μου, που μου ‘μαθε η μάνα μου. Και σαν περνώ – λε κι έξω από την Αγιά – Κατερίνα, κάνω και το σταυρό μου κρυφά από το αφεντικό μου’».

Μετά από χρόνια πληροφορείται από έναν χριστιανό στα Ψαράδικα όπου δουλεύει, ότι ο Σουλτάνος δίνει χάρη στους Χιώτες και ότι μπορεί να επιστρέψει στον τόπο του. Περιγράφει μάλιστα το τέχνασμα που χρησιμοποιεί για να πείσει τον Τούρκο να του επιτρέψει να πάει για λίγο στο νησί: «- Ξέρεις, μου αρέσει η Σμύρνη και θα ήθελα να μείνω εδώ, αλλά καλέ αφεντικό, τον πατέρα μου και τη μάνα μου, όλους τους εσφάξανε και είχενε ένα κτήμα ο πατέρας μου, τώρα ποιος θα το πάρει; να εμπόρουμου να πάω εγώ στη Χίο να το πουλήσω {...}». Ο Τούρκος συμφωνεί και του απαντά ότι μόλις επιστρέψει θα τον κάνει συνέταιρό του: «- Να πας να το πουλήσεις, να πάρεις τα γρόσια και γω μερδικάρη να σε κάνω». Στη Χίο δε βρήκε

κανένα συγγενή του ζωντανό, εκτός από ένα μακρινό του θείο, τον Λίλα, ο οποίος τον πήρε κοντά του και του έμαθε να γράφει και να κάνει λογαριασμούς. Ο Κωνσταντής εκφράζει στο θείο του το φόβο, μήπως ο Τούρκος που τον αγαπούσε πολύ και είχε ξοδέψει χρήματα για να τον αγοράσει τον αναζητήσει και ο θείος τού απαντά: « - Βρε Κωνσταντή, τον καιρό που' σουνα κεί, τι του λεγες πως σε λένε; - Του λεγα, Κωνσταντής Παϊδούσης. – Τώρα δε σε ξέρει κανένας! Θα λες πως είσαι Λίλας! Κι αν έρτει θα γυρέψει Κωνσταντής Παϊδούσης, δε θα σε βρει {...}».

δ. Η ιστορία της Κορνηλίας Ροΐδου-Ροδοκανάκη⁶

Η Κορνηλία Ροΐδου-Ροδοκανάκη ήταν γόνος μίας εκ των επιφανεστέρων οικογενειών της Χίου. Ο πατέρας της, ο Εμμανουήλ Ροδοκανάκης ή Φραγκομανώλης και η μητέρα της το γένος Βούρου - Μαλουκάτου, ανήκαν στη χιακή εμπορική αριστοκρατία. Ο Ανδρεάδης παραθέτει ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το υψηλό βιοτικό επίπεδο της οικογένειας, την εμπορική δραστηριότητα του πατέρα της Κορνηλίας, αλλά και των δύο αδελφών του, Σταματίου και Φραγκίσκου, την αγάπη τους στα γράμματα και την προοδευτικότητά τους. Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του πύργου της οικογένειας Ροδοκανάκη στον Κάμπο της Χίου, όπου η Κορνηλία πέρασε τα παιδικά της χρόνια, καθώς και σκηνών από την καθημερινότητά της, που μας διασώζει ο κόμης de Marcellus, πρώτος γραμματέας στη γαλλική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης, κατά την επίσκεψή του στη Χίο το 1820. Η εκπληκτική τοποθεσία του Κάμπου, η πολυτέλεια της οικίας, η ζεστή φιλοξενία και η πλούσια σε σπάνια βιβλία βιβλιοθήκη εντυπωσιάζουν τον υψηλό προσκεκλημένο.⁷

Στην Επανάσταση η Κορνηλία ήταν μόλις επτά ετών. Τα γεγονότα του 1822 επέφεραν πλήρη καταστροφή στην οικογένεια. Ο πατέρας συνελήφθη, κρατήθηκε όμηρος και απαχρονίσθηκε από τους Τούρκους και η μητέρα, έγκυος, με πέντε ανήλικα τέκνα, σύρθηκε στην αιχμαλωσία. Ο Ανδρεάδης περιγράφει τη μεταφορά της αιχμάλωτης πλέον οικογένειας της Κορνηλίας στο Κάστρο της Χίου και τη σαδιστική συμπεριφορά ενός Τούρκου στρατιώτη: «Ολίγας ημέρας βραδύτερον στρατιώτης τις λαβών τα τέκνα ταύτα από της χειρός, υπό την πρόφασιν να τα πάρη εις μικρόν περίπατον, τα έφερε προ του δένδρου από του οποίου εκρεμάτο ο απαχρονισθείς

⁶ Ανδρεάδης, «Κορνηλία Δ. Ροΐδου», ΧΧ, τχ.1(1911), ό. π., σ. 18-25.

⁷ «Θαυμάζει τους ωραίους αυτής κήπους, την πλουσίαν αυτής διακόσμησιν, την θαυμασίαν θέαν, προ παντός όμως εκίνησεν τον θαυμασμόν του η βιβλιοθήκη εκ δισχιλίων και πλέον τόμων κομισθέντων εκ Γαλλίας υπό του Νεοφύτου Βάμβα»· στο ίδιο, σ. 19-20.

πατήρ των {...}. Η Κορνηλία είχε κρατήση ζωηράν ανάμνησιν της αποτροπαίας ταύτης σκηνής». Αμέσως μετά ξεκινά η περιπέτειά της. Πωλείται δούλη, καθώς και τα αδέρφια της. Εκείνη την αγοράζει ένας Τούρκος της Σμύρνης, «όστις, διαγνώσας την μέλλουσαν αυτής έκτακτον καλλονήν, την προώρισε δια το χαρέμιόν του, προς το παρόν δε την έστειλε εις εν υποστατικόν του εν τῷ εσωτερικῷ της Μικράς Ασίας».

Εκεί την εντόπισε ένας παλαιός υπηρέτης της οικογένειας, επαγγελλόμενος κατά το συγκεκριμένο χρονικό διάστημα τον μεταπράτη. Μέσω αυτού, ξεκίνησαν οι πρώτες διαπραγματεύσεις μεταξύ του κυρίου της νεαρής Χίας και των συγγενών της στο εξωτερικό. Οι διαπραγματεύσεις διήρκεσαν αρκετά λόγω του τεραστίου ποσού λύτρων που απαιτούσε ο Τούρκος. Τελικά, «η Κορνηλία εξηγοράσθη αντί του μεγάλου δια την εποχήν ποσού των 6.000 ταλλήρων. Τούτο συνέβη το 1826 {...}». Τα τέσσερα χρόνια της αιχμαλωσίας της, που η νέα ζούσε στο υποστατικό του Τούρκου αφέντη της, στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, οι φύλακές της, ένα άτεκνο ζεύγος Τούρκων γερόντων, την ονόμασαν Αϊσσή και την αγάπησαν σαν παιδί τους. Όταν μάλιστα δόθηκε η εντολή από τον κύριό της να ταξιδέψει στη Σμύρνη, από όπου επρόκειτο να επιβιβασθεί σε πλοίο για το Λιβόρνο όπου θα συναντούσε τους συγγενείς της, οι γέροντες Τούρκοι «την συνώδευσαν κλαίοντες μέχρι της πρωτευούσης της Ιωνίας».

Η Κορνηλία, μετά από τέσσερα χρόνια αιχμαλωσίας, φθάνει στο Λιβόρνο έχοντας ξεχάσει την ελληνική γλώσσα, γεγονός το οποίο «εσκανδάλιζε ποικιλοτρόπως τους απομεμακρυσμένους συγγενείς της, ων εις, εμουρμούριζεν αδιακόπως: -δια μία τέτοια 'Τουρκοπούλα' να δώσωμε 6.000 τάλληρα!». Ο συγγραφέας, στον οποίο η Κορνηλία διηγήθηκε τις περιπέτειες της αιχμαλωσίας της αναφέρει: «Συχνάκις και μετά συγκινήσεως ενεθυμείτο επίσης τα έτη, άτινα διήλθε διάγουσα βίον χωρικής και το πόσον ηγάπησεν αυτήν το γεροντικόν ζεύγος {...}. Ότε δε την ημέραν του θανάτου του υιού της Εμμανουήλ ευρέθη μόνη εις τον κόσμον, μου έλεγε στενάζουσα ότι, ευτυχέστερος ήθελεν είσθαι ο βίος της, εάν είχε μείνει λησμονημένη εις εν τουρκικόν χωρίον {...}. 'διατί δεν έμεινα σκλάβα!'».

ε. İbrahim Edhem Paşa⁸

Ο μικρός Χιώτης σκλάβος, όταν ξεριζώθηκε από τη γενέτειρά του το 1822 με τη σφαγή, μεταφέρθηκε σε κάποιο σκλαβοπάζαρο, μάλλον στην Κωνσταντινούπολη, αγοράστηκε και στη συνέχεια υιοθετήθηκε από τον άτεκνο Χιουρσέβ Πασά, αντιναύαρχο και Μεγάλο Βεζίρη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο İbrahim Edhem, του οποίου οι χιώτικες ρίζες, αν και αμφισβητήθηκαν, είναι πραγματικές,⁹ στάλθηκε από τον θετό του πατέρα στο Παρίσι για σπουδές μαζί με άλλα τρία αγόρια, τον Χουσεϊν, τον Αχμέτ και τον Αμπντουλλατίφ -δούλοι, ίσως, κάποιοι από αυτούς όπως και εκείνος - κατά τη συνήθεια των πλούσιων Πασάδων και του ίδιου του Σουλτάνου.

Εξαιτίας της αμφιλεγόμενης προέλευσής του, όλες οι βιογραφίες του παρουσιάζουν ελλιπή τεκμηρίωση. Επιπλέον, δεν υπάρχει ούτε ένα έγγραφο, ελληνικό ή τουρκικό, που να αποδεικνύει την καταγωγή του και να αναφέρει την ημερομηνία και τη χρονολογία γέννησής του. Τα οθωμανικά αρχεία, παρά την εμμονή στη λεπτομερή καταχώρηση και αρχειοθέτηση, δε διαθέτουν κανένα στοιχείο, ενώ τα κοινοτικά αρχεία της Χίου καταστράφηκαν κατά τη σφαγή. Ο ελληνικός και ξένος τύπος της εποχής αναφέρονταν συχνά στην ελληνική καταγωγή του, πράγμα που τον έφερνε σε δύσκολη θέση και δημιουργούσε αντιδράσεις από τους φανατικούς μουσουλμάνους, καθώς είχε αναρριχηθεί στα υψηλότερα αξιώματα της οθωμανικής διοίκησης.

Την αξιοθαύμαστη καριέρα του όφειλε, αφενός στην ιδιαίτερη ευφυΐα του και αφετέρου, στο γεγονός ότι βρέθηκε από πολύ μικρός στο περιβάλλον της Υψηλής Πύλης, της οποίας γνώριζε πολύ καλά τη δομή και την ιεραρχία, αλλά και το πώς να αποφεύγει τους τρομερούς σκοπέλους των μηχανορραφιών και των ύποπτων συμμαχιών του παλατιού. Ο ίδιος επέδειξε οξυδερκή ικανότητα επιβίωσης μέσα στον σουλτανικό λαβύρινθο και υπήρξε ευνοούμενος του Σουλτάνου. Ανατράφηκε στο περιβάλλον των σημαντικότερων μεταρρυθμιστών του Τανζιμάτ, Ρεσίντ και Μιντχάτ Πασά, στην αρχή ως προστατευόμενός τους, ενώ στη συνέχεια ακολούθησε την ίδια πορεία, όχι όμως με τον ίδιο ζήλο.

⁸ Τις πληροφορίες αντλούμε κατά κύριο λόγο από το βιβλίο του Χριστοδούλου, *Ο Έλληνας Τούρκος*, ό. π.

⁹ Έχουμε ήδη αναφέρει σε οικείο τόπο τις τρεις εκδοχές για την ελληνική καταγωγή του πασά: Από την οικογένεια Πυρική (η επικρατέστερη), Σκαραμαγκά και Κόκκινου. Ο ίδιος υποστήριζε ότι ήταν Τσερκέζος (Μουσουλμάνος του Καυκάσου), όπως ο θετός του πατέρας· ούτε Έλληνας ούτε Τούρκος.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τουρκικές πηγές για την καταγωγή του, καθώς και οι δηλώσεις του ξένου τύπου, που αναφέρονταν στο θέμα ανάλογα με τα συμφέροντά τους, για να δημιουργήσουν εντυπώσεις. Θα παραθέσουμε ορισμένες από τις πηγές αυτές: Ο Γάλλος συγγραφέας Μ. Ντεστρίλ, στο βιβλίο του «Εξομολογήσεις για την Τουρκία», που εκδόθηκε το 1855-56, κάνει λόγο για «ένα Τούρκο μπουλιασμένο πάνω σ' έναν Έλληνα». Η εφημερίδα *New York Times* σε ένα άρθρο της το 1877, όταν ο Ρωσοτουρκικός πόλεμος είχε ήδη αποφασιστεί, σημειώνει με νόημα: «Ο Μέγας Βεζίρης είναι Έλληνας στην καταγωγή και σώθηκε από τα τουρκικά στρατεύματα κατά της σφαγής των Χριστιανών κατοίκων του νησιού {...}». Ο ιστορικός και βιογράφος Κεμάλ Ινάλ στο κλασικό βιβλίο του «Οι τελευταίοι Μεγάλοι Βεζίρηδες» αναφέρει: «Ο Ιμπραήμ Εντχέμ πασάς γεννήθηκε το 1818 (1234 της Εγίρας) στη Χίο. Στη διάρκεια του ξεσηκωμού των ραγιάδων της Χίου μεταφέρθηκε ως αιχμάλωτος στην Ισταμπούλ. Εκεί αγοράστηκε από τον Αρχιναύαρχο Χουρβέβ Πασά {...}». Ο Ινάλ ζητάει από τον γιο του Εντχέμ, Χαλίλ Μπέη, ένα σύντομο βιογραφικό του πατέρα του. Ο Χαλίλ, σε αντίθεση με τον πρωτότοκο γιο, Οσμάν Χαμντί Μπέη, που έχει αποδεχθεί την 'ελληνικότητα' του πατέρα του, συντηρεί το ψέμα και παρουσιάζει την εξής αναληθή εκδοχή: «Ένας άνθρωπος ονόματι Χατζή Εφέντης, που υπηρετούσε πλάι στον Χουρσέβ Πασά, αντιναύαρχο, αρχιστράτηγο και Μεγάλο Βεζίρη του Σουλτάνου Μαχμούτ Β', βρήκε τον ενός έτους Εντχέμ κάπου στις ακτές της Ανατολίας, στη Μαύρη θάλασσα, τον έφερε στο ανάκτορο του Πασά και η γυναίκα του ανέθρεψε το ορφανό αγόρι σαν δικό της παιδί {...}». Την ίδια εποχή η Επιθεώρηση *Χαγιάτ* υπογραμμίζει ότι «τα περί δήθεν καταγωγής εκ Χίου, είναι ανακριβείς φήμες».

Ο συγγραφέας Αλλαεντίν Γκοβσά στο βιβλίο του «Μεγάλοι Άνδρες» και ο Οσμάν Εργκίν στο δικό του «Οι δήμαρχοι της Ισταμπούλ» επαναλαμβάνουν την εκδοχή της καταγωγής του Εντχέμ πασά από τα παράλια της Μαύρης Θάλασσας. Ο Γάλλος γεωλόγος Γκαμπριέλ Ωγκύστ Ντυπρέ, συμφοιτητής του Εντχέμ στη Σχολή Μηχανικών Μεταλλειολόγων στο Παρίσι θυμόταν ότι: «ο Πασάς είχε ελληνική καταγωγή και είχε γεννηθεί στη Χίο, όπου γλύτωσε ως εκ θαύματος από τις σφαγές του 1822». Η «Εγκυκλοπαίδεια Μπριτάνικα», στην έκδοση του 1911 γράφει: «Εντχέμ Πασάς (1815- 1893). Τούρκος πολιτικός ελληνικής καταγωγής. Λέγεται ότι οδηγήθηκε σε έναν τουρκικό οίκο κατά τη σφαγή της Χίου το 1822 και εκεί ανετράφη ως μουσουλμάνος {...}».

Τη χιακή καταγωγή του Εντχέμ Πασά υποστηρίζει και ο Τζων Φρήλλυ στο βιβλίο του «Τα παιδιά του Αχιλλέα», το οποίο αναφέρεται στη διαχρονική παρουσία των Ελλήνων στη Μικρά Ασία. Ο Τούρκος ιστορικός Σελήμ Ντερινγκίλ στην μελέτη του «Προσηλυτισμός και Αποστασία» (2012) επισημαίνει ότι στη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα οι οθωμανικές - μουσουλμανικές ελίτ άρχισαν να βλέπουν με καχυποψία τους προσήλυτους στο Ισλάμ. Αναφέρεται δε στη θλιβερή, όπως την χαρακτηρίζει, προσπάθεια του Εντχέμ να αποκρύψει τις ρίζες του και να αποδεχθεί ότι υπήρξε Έλληνας σκλάβος, καθώς και στην προσπάθεια του γιου του Χαλίλ να συντηρήσει την εκδοχή για μία ψεύτικη κερκασιανή-μουσουλμανική ταυτότητα. Και διερωτάται: «Γιατί άραγε ήταν αναγκασμένος να το κάνει;» Σε αυτό το ερώτημα απαντά ο τρισεγγονός τού İbrahim Edhem Paşa καθηγητής Εντχέμ Ελντέμ.

«Από ελληνικής σκοπιάς ο Ιμπραήμ Εντχέμ Πασάς ήταν τελειωμένος αφ' ης στιγμής πέρασε σε μία καινούρια ταυτότητα προδίδοντας έτσι τα τελεολογικά στερεότυπα του ελληνικού έθνους. Η ιστορία της ζωής του Εντχέμ Πασά, συγκρινόμενη με την ιστορία του ελληνόπουλου της Χίου, που στο ποίημα του Βίκτωρος Ουγκώ ζητά 'βόλια και μαρούτι', μοιάζει βέβαια σαν ασυγχώρητο ατόπημα, το οποίο τότε μόνο μπορεί να γίνει κατανοητό, αν υπερβεί κανείς τις μανιχαϊστικές κατηγοριοποιήσεις (ιδέα της διαρκούς σύγκρουσης μεταξύ καλού και κακού) της μεταμοντερνιστικής και εθνικιστικής ιστοριογραφίας».

Δεν είναι αναγκαίο να συνεχίσουμε την καταγραφή των πηγών που αναφέρονται στο θέμα της καταγωγής του Μεγάλου Βεζίρη για να κατανοήσουμε τη δυσκολία που αυτό θα του προκαλούσε σε προσωπικό και κοινωνικό επίπεδο. Πώς είναι δυνατόν ένα μικρό παιδί αρχικά και ένας νέος άνδρας στη συνέχεια, ο οποίος φέρει όλα τα εφόδια μιας εξαιρετικής ευρωπαϊκής παιδείας, με ευνοϊκότατες προοπτικές εξέλιξης και σταδιοδρομίας, προερχόμενος από τον ομφαλό της κεντρικής εξουσίας της Αυτοκρατορίας, γαλουχημένος με τις αρχές και τις αξίες του Οθωμανισμού και του Ισλάμ και χωρίς μνήμες από την πατρίδα, να προστατεύσει τον εαυτό του τόσο απέναντι στον σκληρό και δύσπιστο Αμπντούλ Χαμίτ, αλλά και απέναντι στον μουσουλμανικό όχλο και την οθωμανική ελίτ που αντιδρούσαν στην παρουσία ενός πρώην σκλάβου, προσήλυτου ή εξωμότη στο ανώτατο αξίωμα;

Η μόνη λύση ήταν η δημιουργία μίας ψεύτικης, αλλά 'βολικής' ταυτότητας, αυτή του Κιρκάσιου μουσουλμάνου, που τον συνέδεε άμεσα με τον πάτρωνά του, Χουρσέβ Πασά, ο οποίος ήταν Κιρκάσιος και ο ίδιος και αναμφισβήτητα ήξερε την

αλήθεια. Δε μπορούμε να γνωρίζουμε την εσωτερική διαπάλη ή τις μύχιες σκέψεις του Μεγάλου Βεζίρη, τις οποίες άλλωστε δεν εξέφρασε ποτέ ούτε στο οικογενειακό του περιβάλλον, το οποίο ήταν και αυτό διχασμένο. Ο ίδιος πάντως δεν προσπάθησε ποτέ να προσεγγίσει τους Ρωμιούς της Πόλης, αντιθέτως ήταν πολύ προσεκτικός και επιφυλακτικός στις συναντήσεις του μαζί τους, ενώ δεν αναφέρεται καμία συνάντησή του με τον Πατριάρχη Ιωακείμ τον Γ΄.

Η επαφή του με τους επιφανείς Έλληνες της Πόλης αφορούσε πάντοτε κρατικές υποθέσεις και δεν υπέκρυπτε καμία προσπάθεια προσέγγισης, από την πλευρά του, του ελληνικού – ορθοδόξου περιβάλλοντος. Θα ήταν λάθος επομένως να ερμηνεύσουμε τη συνεργασία του για κρατικά ζητήματα με μία επίλεκτη ομάδα Ρωμιών της Πόλης ως προσωπική επιλογή λόγω κοινής καταγωγής, καθώς δεν ήταν παρά προϊόν μίας απλής χρονικής συγκυρίας, που πηγάζε από την ανάγκη να στελεχωθεί η Αυτοκρατορία από τα πιο ικανά στελέχη. Άλλωστε, εκτός από τον ίδιο, πολλοί είναι οι ελληνικής καταγωγής Οθωμανοί Φαναριώτες που στελέχωσαν την ομάδα εκσυγχρονισμού και μεταρρύθμισης που αντιπροσώπευε το Τανζιμάτ, στην οποία ανήκε και ο ίδιος.¹⁰

Ωστόσο, ακόμη και η εμφάνιση του Ιμπραήμ Εντχέμ Πασά μαρτυρούσε την αμφισημία της καταγωγής του. Πάντοτε σοβαρός, εσωστρεφής, οξύθυμος και λιτός στους τρόπους και στην εμφάνιση, ντυμένος σαν μουσουλμάνος σουφί ή σαν μοναχός του Αγίου Όρους, τήρησε με ζήλο μία αυστηρά προδιαγεγραμμένη πορεία ακολουθώντας τη μοίρα του. Πέθανε στην Κωνσταντινούπολη και ετάφη στο Σκούταρι, στην ασιατική πλευρά του Βοσπόρου ως πιστός μουσουλμάνος. Ακόμη και αν υπήρξε από τους λιγοστούς ‘τυχερούς’ Έλληνες σκλάβους, ήταν αναμφισβήτητα ένας τραγικός άνθρωπος, διχασμένος ανάμεσα σε δύο κόσμους, σε δύο ταυτότητες, που, ακόμη και αν επικράτησε η οθωμανική – μουσουλμανική, η ελληνική δεν έπαψε ποτέ να τον καταδιώκει.

¹⁰ Ο Αλέξανδρος Καραθεοδωρής Πασάς (Υφυπουργός Εξωτερικών), ο Κωστάκης Αδοσίδης Πασάς (Ηγεμόνας της Σάμου - Υφυπουργός Εσωτερικών), ο Ιωάννης Φωτιάδης Πασάς (Γενικός Διοικητής Ρόδου, Οθωμανός πρέσβης στην Αθήνα, Γενικός Διοικητής Κρήτης), ο Ιωάννης Σάββας Πασάς (Γενικός Διοικητής Ρόδου και αργότερα Κρήτης), ο Αριστάρχης Μπέης (Πρέσβης στην Ουάσινγκτον), ο Μουσούρος Πασάς (Πρέσβης στο Λονδίνο) και άλλοι διαπρεπείς Ρωμιοί διπλωμάτες και νομομαθείς, ελληνικής καταγωγής, ικανοί γραφειοκράτες με παράδοση στην υπηρεσία του Σουλτάνου, ανέλαβαν καίριες θέσεις της οθωμανικής διοίκησης, σε μία προσπάθεια ανασύνταξής της, σε μία εξαιρετικά κρίσιμη για την Αυτοκρατορία χρονική στιγμή. Όλοι αυτοί οι περισπούδαστοι Φαναριώτες ανήκαν στους πεφωτισμένους Οθωμανούς της εκσυγχρονιστικής μεταρρύθμισης του Τανζιμάτ. Χριστοδούλου, *ό. π.*, σ. 296-299.

στ. Ο Κωνσταντίνος Σεβαστόπουλος αναζητεί την αιχμάλωτη οικογένειά του¹¹

Ο Στέριος Φασουλάκης παρουσιάζει ένα μονόφυλλο, που εξεδόθη στην Αγγλία το 1825 (ή αργότερα), με τίτλο «Address to the British Nation»,¹² το οποίο έχει σχέση με τον φιλελληνισμό και αφορά τις περιπέτειες του επιφανούς Χίου εμπόρου, του εγκατεστημένου στην Κωνσταντινούπολη, Κων/νου Σεβαστόπουλου, το οποίο συνέταξε ο ίδιος, με σκοπό να συγκινήσει την αγγλική κοινή γνώμη. Ο συγγραφέας, σε τρίτο πρόσωπο, σε μία αφήγηση όχι άψογη από πλευράς συντάξεως και ύφους, περιγράφει τις περιπέτειες της οικογένειάς του κατά την ελληνική Επανάσταση και καταλήγει σε μία έκκληση συνδρομής προς τους Άγγλους φιλέλληνες. Με πόνο αφηγείται το περιπετειώδες ταξίδι του μέχρι να φθάσει στην Αγγλία με σκοπό να συλλέξει χρήματα για να απελευθερώσει τη σύζυγο και τις δύο θυγατέρες του από τους Τούρκους. Η αφήγησή του είναι λιτή και συγκλονιστική: «Constantine Sevastopulo, once an illustrious Greek, but now an indigent wanderer {...}. In one unexpected moment he lost his all, his wealth, his rank, and he fears his wife and children {...}».

Αφού κάνει μία σύντομη αναφορά στην μέχρι τότε οικογενειακή ευτυχία, κάνει λόγο για την έναρξη της Επανάστασης και τη διάσωσή του με τη βοήθεια δύο Τούρκων, τους οποίους παλαιότερα είχε ευεργετήσει: «{...} two Turks, whom he had some time before relieved from distress, rushed forward, and at the peril of their own lives, rescued him from the hands of his executioner {...}». Μοναδικό του μέλημα αποτελεί η απελευθέρωση των δικών του ανθρώπων που υποφέρουν στην αιχμαλωσία: «{...} the iniquitous, cruel, and barbarous Turkish Government seized upon all his effects, both in cash and in lands, first turning his wife and daughter into the streets, where for many days they were obliged to wander without a soul to relieve them {...}».

Τονίζει την υπεράνθρωπη προσπάθεια της γυναίκας του να προστατεύσει με κάθε τρόπο τα επίσης αιχμάλωτα μέλη της οικογένειάς της: «{...} his wife, in order to protect the honor and character of her family, was forced to compromise with the Turk who had taken possession of her house, by borrowing the sum of 15,000 francs, for the recovery of the same, which sum she bound herself to repay with enormous interest, amounting in the whole to 25,000 francs, and continue a close prisoner in her

¹¹ Φασουλάκης, «Οι ξένοι περί Ελλάδος - Ιδία περί Χίου», XX, τ. Η' (1976), ό. π., σ. 21-24 και υποσημ. 1-4, σ. 21.

¹² Στο ίδιο, σ. 21 και σημ. 1-4.

house, until that sum is paid {...}». Ολοκληρώνει με μία έκκληση ευσπλαχνίας προς το γενναιόδωρο αγγλικό έθνος: «Relaying therefore on the well known benevolence of the British Public, Constantine Sevastopulo begs leave humbly, yet respectfully, to submit the present list for Subscriptions». Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στην αφήγησή του ο Σεβαστόπουλος κάνει λόγο για ωμότητα και βαρβαρότητα της τουρκικής Κυβέρνησης «cruel and barbarous Turkish Government» και δεν καταφέρεται εναντίον του τουρκικού λαού.

ζ. Τρεις ενδιαφέρουσες μαρτυρίες

Θεωρούμε ενδιαφέρον στο σημείο αυτό, στις αφηγήσεις των Χίων αιχμαλώτων, να συμπεριλάβουμε ενδεικτικά και μαρτυρίες Χίων που επισκέφθηκαν το νησί χρόνια μετά την αιχμαλωσία τους, όχι απαραίτητα για να εγκατασταθούν μόνιμα, αλλά για προσωπικούς λόγους (1^η και 3^η μαρτυρία). Η πρώτη και τρίτη μαρτυρία αποτελούν παραδείγματα καλής μεταχείρισης των αιχμαλώτων από το μουσουλμανικό περιβάλλον, ενώ η δεύτερη προβάλλει τη σκληρότητα του Τούρκου αφέντη απέναντι στη χριστιανή σύζυγό του και στο περιβάλλον της.

Η πρώτη μαρτυρία παρουσιάζει μία εξαιρετικά θετική εικόνα του Οθωμανού «Άλλου». Πρόκειται για την ιστορία μίας Χιώτισσας, η οποία κατά την αιχμαλωσία της παντρεύεται ένα βαθύπλουτο Τούρκο, ο οποίος της φέρεται με αγάπη και σεβασμό, ενώ δεν εκφράζει την απαίτηση να ασπασθεί τη μουσουλμανική θρησκεία. Η ίδια μάλιστα, προτρέπει τις ανηψιές της στη Χίο, όπου πάει για να ρυθμίσει κληρονομικές εκκρεμότητες, να ακολουθήσουν το παράδειγμά της, τονίζοντας ότι ο γάμος με Τούρκο δε σημαίνει απαραίτητα και μεταστροφή στο Ισλάμ.

Η δεύτερη μαρτυρία αφορά την προσπάθεια μίας Χίας να βαπτίσει το ανήλικο παιδί της στη Σύρο, κρυφά από τον Τούρκο σύζυγό της, πράγμα το οποίο προκαλεί την οργισμένη αντίδραση του και έχει σαν αποτέλεσμα το παιδί τελικά να ανατραφεί ως μουσουλμάνος. Η εναντίωση στη βούληση του αφέντη, την οποία εκφράζει η συγκεκριμένη γυναίκα, σίγουρα θα στοίχιζε τη ζωή σε εκείνη και στο περιβάλλον της, εάν τελικά δεν υπάκουε στη θέλησή του. Αν και ο γάμος της συγκεκριμένης χριστιανής με τον μουσουλμάνο γίνεται με βίαιο τρόπο, ο απόγονος, αναδεικνύεται ως ένας από τους σημαντικότερους ιατρούς της επικράτειας, λαμβάνει τον τίτλο του

Πασά στην Κων/πολη και επιστρέφει στη Χίο, όπου πανδρεύεται και αποκτά απογόνους.

Η τρίτη μαρτυρία αφορά την επίσκεψη στο νησί μετά από χρόνια του πασά της Μαγνησίας, εξισλαμισμένου Χίου από την Καλαμωτή, ο οποίος αιχμαλωτίστηκε σε τρυφερή ηλικία με την οικογένειά του και επέστρεψε στα πάτρια εδάφη, μεγάλος πια, αναζητώντας τις ρίζες του. Ο ίδιος εκφράζει την επιθυμία να επισκευθεί το χωριό του. Στο κείμενο είναι έντονη η συγκίνηση και η νοσταλγία· ωστόσο, ο πασάς δεν αποκαλύπτει το χριστιανικό του όνομα. Αναφέρει δε ότι όλα τα μέλη της οικογένειάς του έπεσαν σε χέρια καλών και συμπονετικών Τούρκων.

Οι αφηγήσεις μεταφέρονται όπως ακριβώς καταγράφηκαν από τον Ι. Πολεμίδα και συγκεντρώθηκαν στο βιβλίο που επιμελήθηκε ο Π. Κόκκαλης, το οποίο περιλαμβάνει διατριβές, άρθρα και χρονογραφήματα του Πολεμίδα γύρω από θέματα που αφορούν τη Χίο. Το υλικό για τους εξισλαμισθέντες συγκέντρωσε ο Πολεμίδης από αφηγήσεις παλαιών Χίων.¹³ Πρόκειται λοιπόν για αυθεντικές και σημαντικές μαρτυρίες, καθώς μας δίνουν πληροφορίες για τις σχέσεις των Χίων με τους εξισλαμισμένους συγγενείς τους μετά την καταστροφή (ειδικά η πρώτη), αλλά και για τις σχέσεις τους με το μουσουλμανικό περιβάλλον στο οποίο, αναγκαστικά, εντάχθηκαν με την αιχμαλωσία τους. Τα στοιχεία αυτά παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Η μόνη μας παρέμβαση αφορά τη στίξη, σε ελάχιστα σημεία των αφηγήσεων, για να διευκολυνθεί η κατανόησή τους.

α. Αφήγησις της εκ Καταρράκτου Μαρούλας, χήρας Παντελή Παγορή

«Η Ελένη Καρύδα ή Τουρκολενιά αιχμαλωτίστηκε στον Καταρράκτη τω 1822 περίπου, σε ηλικία 18-20 ετών. Στην Κωνσταντινούπολη που την πήγαν την πανδρεύθηκε ένας μεγιστάν Τούρκος από τον οποίον απέκτησεν τρεις υιούς. Κατά το έτος 1855 περίπου ήλθε στην Χίο μαζί με τον μικρόν της υιό, τον Εμίν. Επώλησε το μερίδιόν της εις τα αδέρφια της και των έλεγε ότι, αν χρειασθούν ποτέ τίποτε, είχε τους δύο υιούς της, τους μεγαλύτερους, ανωτέρους υπαλλήλους της Τουρκικής Αυτοκρατορίας. Έλεγε της ανηψιάς της, της Λεμονιάς της Θωμάδαινας: ‘ - δώσε μου

¹³ Παντελής Κόκκαλης (επιμ.), *Ανδρέας Ι. Πολεμίδης. Συμβολή εις την ιστορίαν της Χίου*, ό. π., σ. 397-406.

μωρή ανεψιά την κόρη σου να την κάμω μεγάλη αρχόντισσα'. ‘ - Όχι θεία μου, γιατί θα μου την τουρκέρψης’. ‘ - Μωρή ανεψιά, εγώ δεν τούρκεψα, παρά προσκυνώ τον Χριστό μας και την κόρη σου θα αλλαξοπιστήσω; Δεν ρωτάς μωρή τον Σταμάτη τον Βαρκάρη, τον Ταλιχούλη που λεν, πόσες φορές του δίνω λαμπάδες και πηγαίνει στην Παναγιά του Βαλουκλή, καθώς και λιβάνι και πότε-πότε κανένα μετζήτι. Γραφτό μου ήτανε να με πάρη Τούρκος, μα ποτέ του δεν μου είπε ενάντια στην θρησκεία μου. Με έχει μη στάξει και μη βρέξει, μα και τα παιδιά μας, που δεν τα βάφτισα, το έκαμεν ο άνδρας μου για να μην δυσαρεστήση τους πασσάδες φίλους’. Αφού έφυγε, μόνον από χωριανούς Καταρρακτούσους που πηγαينوερχόταν στην Πόλι μαθαίναμε ότι οι υιοί της οι μεγάλοι είχαν τίτλους ανώτερους και σε πολλούς ήσαν χρήσιμοι. Η Τουρκολενιά απέθανε σε βαθύ γήρας».

β. Αφήγησις του Μανώλη Ρέτου

«Η αδελφή του Μανώλη Ρέτου είχε δια βίας τεκνοποιήσει με τον εν Χίω Ισμαήλ Αγάν τέκνον άρρεν, το οποίον κατώρθωσε να αποστείλη εις Σύρον και να το βαπτίση με το όνομα Γιάννης. Ο Ισμαήλ Αγάς όμως ηθέλησε το παιδί και ηπειλήσεν αυτήν και τον αδελφόν της, ότι, αν δεν του φέρουν το παιδί, θα τους αποκεφαλίση. Ούτω δε ηναγκάσθησαν να φέρουν το παιδί από την Σύρον και να το παραδώσουν εις τον πατέρα του Ισμαήλ Αγά, όστις του έδωκε το όνομα Ριφάτ. Ούτος εμαθήτευσεν εις το μικρόν τουρκικόν σχολείον της Χίου και κατόπιν, λόγω της ευφυίας του, εφοίτησε εις το Γαλατά Σεράϊ της Κωνσταντινουπόλεως, ο δε Σουλτάνος τον εξέλεξεν με άλλους 7, αριστεύσαντας και αυτούς αποφοίτους του Γαλατά Σεράϊ, και τους απέστειλεν εις Αγγλίαν προς ευρυτέρας σπουδάς, όπου ο Χίος Γιάννης (τουρκιστί Ριφάτ) έγινε εις, των σπουδαιοτέρων ιατρών της τουρκικής επικρατείας· έλαβε δε τον τίτλον του Πασά. Ο Ριφάτ Πασάς ενθυμούμενος την Χίον, ενυμφεύθη την Χίαν κόρην του Τούρκου Τρέμη, εξ ης απέκτησε δύο τέκνα, εξελιχθέντα εις επιστήμονας τούρκους».

* Πρέπει να επισημάνουμε ότι σε πολλές μαρτυρίες αναφέρεται η Σύρος ως ο τόπος όπου πολλοί Χίοι μετά την Καταστροφή έστειλαν τα παιδιά τους για να βαπτισθούν κρυφά· σε μία μάλιστα περίπτωση γίνεται λόγος και για αναβαπτισμό (Μαρτυρία Λεωνή Ι. Καλβοκορέση· Βλ. Παράρτημα αρ. 1/α).

γ. Διήγησις Πέτρου Πουλμέντη

Ο Πασάς της Μαγνησίας επί 20 έτη, όταν έγινε απόμαχος ήλθεν εις Χίον. Ξεναγός του έγινε ο κουρεύς Πέτρος Πουλμέντης και τακτικός σύντροφός του, οπότε μίαν ημέραν, ως αφηγήθη εις τον Πολεμίδην ο Πέτρος Πουλμέντης, του λέγει ο Πασάς εις καθαράν ελληνικήν: « - Πέτρο εφέντημ' το χωριό Καλαμωτή είναι μακριά απ' εδώ;». Όταν ο Πουλμέντης του είπε ότι είναι 2 ½ ώρες με το αμάξι, του απήντησε: « - Θέλω Πέτρο εφέντημ' να πάμε να δω το χωριό αυτό, γιατί κατάγομαι από την Καλαμωτή. Όλη η φαμέλια μας στο γιουρούσι (1822) επέσαμε σε καλά τουρκικά χέρια, τον πατέρα, την μητέρα μου και εμάς τα δυο παιδιά, 3 και 5 χρονών, μας πήρε ένας καλός άνθρωπος, μας εγραμμάτισε και εγώ κατήντησα να γίνω Πασάς της Μαγνησίας». Δυστυχώς, το χριστιανικόν όνομά του δεν το απεκάκαλυσεν. Πιθανολογούμε ωστόσο ότι πρόκειται για τον Cavid Pasha, τον οποίο αναφέρει ο Κολάκης.¹⁴

¹⁴ Κολάκης, «Γκρίζες ταυτότητες», ό. π., σ. 184, υποσημ. 2.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ αρ.2/α.

*Το Παράρτημα περιλαμβάνει περιλήψεις εγγράφων από το ιστορικό Αρχείο του Υπ. Εξ. (Φάκελος 60.1) για αιχμαλώτους από τη Χίο. Γίνεται αναφορά σε καταλόγους ανασήττησης αιχμαλώτων, καθώς και σε έγγραφα που αφορούν ανταλλαγές αιχμαλώτων. Παραθέθενται επίσης έγγραφα που αφορούν τη διαχείριση του θέματος των αιχμαλώτων από τους θύοντες.

** Διατηρείται το ύφος, αλλά όχι η ορθογραφία των πρωτοτύπων. Επιπλέον, έχει αλλάξει η στίξη για διευκόλυνση της κατανόησης. Στις περισσότερες επιστολές η απόδοση είναι ελεύθερη.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ ΤΟΝ	ΠΡΟΣ ΤΟΝ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1 1827 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	135 BAEDA () 30.12.1827	J.R COMANDO DEL BRIEK DI L.M IL VENETO	SIGNOR COLONELLO HEIDECK DI L.M. IL RE DI BAVIERA	ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΣΤΑ ΙΤΑΛΙΚΑ. Σχόλιο: Αναφέρεται μόνο διότι σχετίζεται με την επόμενη. (Σχετικό με το προηγούμενο).
Φ. 60/1 1827 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	18.12.1827 NABARINO			ΕΙΝΑΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ, ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ ΒΡΕΘΗΚΑΝ ΣΕ ΝΗΩΙΑ ΤΟΥ ΒRIEK, ΣΕ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΠΛΟΙΑΡΙΟ ΑΓΚΥΡΟΒΛΗΜΕΝΟ ΣΤΟ ΝΑΒΑΡΙΝΟ, ΕΞΑΡΤΩΜΕΝΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΙΜΠΡΑΗΜ ΠΑΣΑ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΜΕΤΑΦΕΡΘΟΥΝ ΣΤΟΝ ΠΟΡΟ. ΔΙΑΤΙΘΕΝΤΑΙ ΣΤΟΝ HEIDECK. ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΟΝΟΜΑ-ΠΑΤΡΙΑΔΑ-ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ. Σχόλιο: Γίνεται αναφορά σε 50 ονόματα κυρίως από το Μοριά. Δεν σημειώνεται πάντα ο τόπος καταγωγής.
Φ. 60/1, 1827 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	235	ΤΟΝ Γ. ΓΛΑΡΑΚΗ, ΓΡΑΜ. ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΠΕΡΙΚΩΝ, ΑΙΓΙΝΑ, 22.12.1827.	ΤΟΝ ΧΕΥΔΕΝ	ΤΟ ΕΙΓΤΑΦΟ ΑΝΑΦΕΡΕΤΑΙ ΣΕ ΔΙΑΚΗΡΥΞΗ ΠΟΥ ΠΡΟΚΕΙΤΑΙ ΝΑ ΕΚΔΟΘΕΙ ΣΕ ΟΛΗ ΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΚΑΙ ΣΧΕΤΙΖΕΤΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΤΩΝ ΤΟΥΡΚΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ, ΟΠΟΥΔΗΠΟΤΕ ΚΑΙ ΑΝ ΑΥΤΟΙ ΕΥΡΕΣΚΟΝΤΑΙ. ΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΑΚΟΛΟΥΘΩΣ ΘΑ ΑΝΤΑΛΛΑΣΣΟΝΤΑΙ, ΚΑΤΟΠΙΝ ΔΙΑΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗΣ ΤΟΥ ΧΕΥΔΕΝ, ΜΕ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥΣ. ΗΔΗ ΕΧΟΥΝ ΑΠΟΣΤΑΛΕΙ 50 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΣΤΗ ΧΙΟ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1827 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	71	την Η ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΠΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑ- ΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ 8.8.1827	των ΚΟΔΡΙΓΚΤΟΝ	<p>ΤΟΥΡΚΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΧΟΥΝ ΚΑΤΑΦΥΓΕΙΣΤΟ ΑΙΤΓΛΙΚΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ ΤΗΣ ΜΗΛΟΥ. Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΤΗΝ ΕΥΚΟΛΙΑ ΝΑ ΣΤΕΙΛΕΙ ΠΛΟΙΟ ΓΙΑ ΝΑ ΤΟΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ ΚΑΙ ΝΑ ΣΥΛΛΑΒΕΙ ΤΟΝ ΦΟΝΙΑ ΕΝΟΣ ΕΞ ΑΥΤΩΝ. ΩΣ ΕΚ ΤΟΥΤΟΥ, ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΟΝ ΚΟΔΡΙΓΚΤΟΝ ΝΑ ΔΡΑΣΕΙ ΣΧΕΤΙΚΩΣ ΚΑΙ, ΑΝ ΣΥΛΛΑΒΕΙ ΤΟΝ ΦΟΝΙΑ, ΝΑ ΤΟΝ ΟΔΗΓΗΣΕΙ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΓΙΑ ΝΑ ΔΙΚΑΣΤΕΙ ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΝΟΜΟΥΣ ΤΟΥ ΚΑΘΕΣΤΩΤΟΣ.</p> <p>Σχόλιο: Το έγγραφο αφορά κυρίως την προσπάθεια του Κυβερνήτη για δίκαιη μεταχείριση των αιχμαλώτων.</p>
Φ. 60/1, 1829 Υποφ. ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΧΙΟΝ	132 και 13270 (στο οπισθόφυλλο)	την ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΑΙΓΙΝΑ, 2 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1829	των ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	<p>Η ΜΗΤΕΡΑ 3 ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΙ ΤΗ ΣΚΗΝΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΤΗΚΑΝ ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΗΣ (2 ΚΟΡΙΤΣΙΑ ΚΑΙ 1 ΑΓΟΡΙ). ΚΑΤΟΠΙΝ ΜΑΘΑΙΝΕΙ ΟΤΙ ΤΟ ΚΟΡΙΤΣΙ ΒΡΕΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ, ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΕΝΟΣ ΘΩΩΜΑΝΟΥ ΕΜΠΟΡΟΥ, ΟΝΟΜΑΤΙ ΚΑΣΑΝΤΖΟΓΛΟΥ. ΠΗΓΑΙΝΕΙ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ ΝΑ ΤΟ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙ, ΑΛΛΑ ΕΠΙΣΤΡΕΦΕΙ ΑΠΡΑΚΤΗ. ΜΑΘΑΙΝΕΙ ΩΣΤΟΣΟ ΟΤΙ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΔΥΝΑΤΑΙ ΝΑ ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΕΙ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙΟΥ ΤΗΣ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ (ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ) ΝΑ ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΣΘΕΙ ΟΠΟΙΟ ΜΕΣΟΝ ΕΓΚΡΙΝΕΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ. Η ΙΔΙΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΖΕΤΑΙ ΩΣ ΧΙΟΠΟΛΙΤΗΣ). (ΛΥΡΙΚΟΤΑΤΟ)</p>
Φ. 60/1, 1829 Υποφ. ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΧΙΟΝ	170 ΚΑΙ 13940 (στο οπισθόφυλλο)	την ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΡΙΝΕΝΑ ΑΙΓΙΝΑ, 23 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1829	των ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	<p>Η ΜΗΤΕΡΑ 3 ΑΝΗΛΙΚΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΙ ΤΗ ΣΚΗΝΗ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΤΗΚΑΝ ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΗΣ (2 ΚΟΡΙΤΣΙΑ ΚΑΙ 1 ΑΓΟΡΙ). ΚΑΤΟΠΙΝ ΜΑΘΑΙΝΕΙ ΟΤΙ ΤΟ ΕΝΑ ΚΟΡΙΤΣΙ ΒΡΕΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ, ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΕΝΟΣ ΘΩΩΜΑΝΟΥ ΕΜΠΟΡΟΥ ΟΝΟΜΑΤΙ ΚΑΣΑΝΤΖΟΓΛΟΥ. Η ΙΔΙΑ ΠΗΓΑΙΝΕΙ ΣΤΗ ΣΜΥΡΝΗ ΓΙΑ ΝΑ ΣΥΝΑΝΤΗΣΕΙ ΤΗΝ ΚΟΡΗ ΤΗΣ, ΗΛΙΚΙΑΣ ΠΛΕΟΝ 13 ΕΤΩΝ, ΑΛΛΑ ΕΠΙΣΤΡΕΦΕΙ ΑΠΡΑΚΤΗ, ΚΑΘΟΤΙ ΔΕ ΔΙΕΘΕΤΕ ΑΡΚΕΤΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΛΥΤΡΩΣΗ ΤΗΣ. ΤΟ ΚΟΡΙΤΣΙ ΓΡΑΦΕΙ ΣΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ ΟΤΙ, ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ ΟΙ ΙΔΙΟΙ ΟΙ ΤΥΡΑΝΝΟΙ ΑΡΧΙΣΑΝ ΝΑ ΣΕΒΟΝΤΑΙ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ (!) ΚΑΙ ΟΤΙ ΑΥΤΟΣ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ. (ΛΥΡΙΚΟΤΑΤΟ)</p> <p>Σχόλιο: Η επιστολή αυτή έχει πολλές ομοιότητες με την προηγούμενη, με ορισμένες επιπλέον πληροφορίες. Ωστόσο, ο αποστολέας στην πρώτη περίπτωση είναι η Αικατερίνη Ευστράτιου και στη δεύτερη η Αικατερίνη Μαρίνενα. Παρατηρούμε επίσης ότι οι επιστολές έχουν διαφορά λίγων ημερών. Υποθέτουμε λοιπόν ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο, κρίνοντας από το περιεχόμενο των δύο επιστολών. Δεν είναι όμως δυνατόν να εξηγήσουμε την αλλαγή του ονόματος.</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1829 Υποφ. ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΧΙΟΝ	4984	τον ΕΚΤΑΚΤΟ ΕΠΙΤΡΟΠΟ ΤΩΝ ΒΟΡΕΙΩΝ ΚΥΚΛΑΔΩΝ 30 ΟΚΤ. 1829	τον ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ	<p>ΠΟΛΛΑ ΠΛΟΙΑ ΕΥΡΩΠΑΪΚΑ ΑΠΟ ΧΙΟ, ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΚΑΙ ΜΕΡΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ ΜΕΤΑΦΕΡΟΥΝ ΣΥΝΕΧΩΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ ΑΛΒΑΝΟΥΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ, ΑΠΟ 10-30 ΑΤΟΜΑ, ΜΕ ΟΝΟΜΑΤΑ ΕΜΠΟΡΩΝ. ΕΝΑ ΑΓΓΛΙΚΟ ΜΠΡΙΚΙ ΔΙΕΝΕΡΓΕΙ ΝΗΟΣΙΑ. Ο ΑΝΤΙΠΡΟΞΕΝΟΣ ΑΝΑΦΕΡΕΙ ΟΤΙ ΔΕΝ ΕΧΕΙ ΤΗΝ ΕΞΟΥΣΙΟΔΟΤΗΣΗ ΝΑ ΜΗΝ ΤΟΥΣ ΕΠΙΤΡΕΨΕΙ ΤΟΝ ΑΠΟΠΛΟΥ. ΤΗΝ ΙΔΙΑ ΗΜΕΡΑ, ΕΝΑ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΜΕΤΑΦΕΡΕΙ 350 ΓΡΙΣΑΛΙΔΕΣ ΚΑΙ ΑΛΒΑΝΟΥΣ. ΓΙΑ ΝΑ ΑΠΟΤΡΕΨΕΙ ΕΠΙΘΕΣΗ ΣΕ ΚΑΠΟΙΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΜΕΡΟΣ (ο Επίτροπος Β. Κονιάδων) ΤΟΥΣ ΣΥΝΟΔΕΥΣΕ ΜΕ ΕΘΝΙΚΟ ΠΟΛΕΜΙΚΟ ΠΛΟΙΟ ΜΕΧΡΙ ΤΗ ΝΗΣΟ ΘΑΣΟ. ΠΟΛΛΟΙ ΧΙΟΙ ΤΟΥ ΑΝΕΦΕΡΑΝ ΟΤΙ ΣΤΟ ΕΝ ΛΟΓΩ ΠΛΟΙΟ ΕΙΧΑΝ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥΣ ΚΑΙ ΠΑΙΔΙΑ ΤΟΥΡΚΙΣΑΝΤΑ. Ο ΕΠΙΤΡΟΠΟΣ ΕΛΑΒΕ ΟΛΑ ΤΑ ΑΠΑΡΑΙΤΗΤΑ ΜΕΤΡΑ ΓΙΑ ΝΑ ΔΙΟΡΘΩΘΕΙ ΚΑΙ ΑΥΤΟ ΧΩΡΙΣ ΚΑΝΕΝΑ ΑΔΙΚΗΜΑ. ΖΗΤΑΕΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΟΔΗΓΙΕΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥΤΟΥ ΚΑΙ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΠΛΟΙΩΝ ΠΟΥ ΜΕΤΑΦΕΡΟΥΝ ΣΤΡΑΤΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΡΗΤΗ.</p> <p>Σχόλιο: Ο έκτακτος επίτροπος συννομίλησε με τον αντιπρόξενο και του είπε ότι δεν έπρεπε να δοθεί άδεια απόπλου, από φόβο μήπως οι στρατιώτες επιτεθούν σε κάποιο ελληνικό μέρος ή νησί.</p> <p>Γρισάλιδες: Μάλλον από την περιοχή Κίρτζαλι της Βουλγαρίας</p>
Φ. 60/1 1829 Υποφ. ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΧΙΟΝ		τον ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΝΑΥΠΑΛΙΟΝ, 3/15. 2. 1829	τον ΚΟΜΗΤΑ ΠΑΝΙΝ	<p>Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΘΑ ΕΚΔΟΣΕΙ ΔΙΑΤΑΓΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΟΙΡΧΑΡΧΟ ΣΑΧΙΝΗ, ΣΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ ΤΩΝ ΔΙΑΛΑΜΒΑΝΟΜΕΝΩΝ ΜΕ ΤΟΝ ΚΟΜΗΤΑ ΑΝΤΙΝΑΥΑΡΧΟ ΧΕΪΔΕΝ. ΤΟΝΙΖΕΤΑΙ ΟΤΙ, ΑΝ Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΑΠΟΛΥΤΡΩΘΕΝΤΩΝ ΧΙΩΝ ΕΙΝΑΙ ΜΕΓΑΛΟΣ, ΔΕΝ ΘΕΩΡΕΙΤΑΙ ΣΥΝΕΤΟ ΝΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΘΟΥΝ ΦΟΡΤΗΓ'Α ΠΛΟΙΑ ΙΚΑΝΑ ΝΑ ΜΕΤΑΦΕΡΟΥΝ ΤΟΥΣ ΧΙΟΥΣ ΣΕ ΕΝΑ ΜΟΝΟ ΤΑΞΕΙΔΙ. ΑΡΜΟΔΙΟ ΘΑ ΗΤΑΝ ΝΑ ΕΠΙΛΕΓΕΙ ΕΝΑ ΚΑΤΑΛΛΗΛΟ ΜΕΡΟΣ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΠΙΒΙΒΑΣΜΟ* ΤΟΥΣ, ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΝΑ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΚΟΝΤΑ ΣΤΑ ΠΑΡΑΛΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΑΣ. ΟΠΩΣ ΚΑΙ ΝΑ ΧΕΙ ΤΟ ΠΡΑΓΜΑ, Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ ΠΕΡΙΜΕΝΕΙ ΝΑ ΧΟΡΗΓΗΘΕΙ ΣΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ Η ΣΧΕΤΙΚΗ ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΑΝΑΦΕΡΘΕΙΣΑ ΔΡΑΣΗ.</p> <p>Σχόλιο: Στο κείμενο γράφει 'επιβιβασμό'. Προφανώς εννοεί την επιβίβαση.</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1 1829 ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΔΙΑΦΟΡΑ ΜΕΡΗ	412	των ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 7.12.1829	των ΑΡΧΕΙΟΦΥ- ΛΑΚΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΒΑΪΟ ΓΕΩΡΓΙΟΥ () ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 9 .12.1829	Ο ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΟΝ ΑΡΧΕΙΟΦΥΛΑΚΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΝΑ ΒΡΕΙ ΟΣΑ ΕΓΓΡΑΦΑ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΙΣ ΑΙΤΗΣΕΙΣ ΠΟΛΙΤΩΝ ΠΕΡΙ ΑΝΕΥΡΕΣΗΣ ΣΥΓΓΕΝΩΝ ΤΟΥΣ ΣΕ ΟΛΗ ΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ.
Φ. 60/1, 1829 ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΔΙΑΦΟΡΑ ΜΕΡΗ	10/492 ΣΤΟ ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ	των ΑΡΧΕΙΟΦΥ- ΛΑΚΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΒΑΪΟ ΓΕΩΡΓΙΟΥ () ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 9 .12.1829	των ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ	Ο ΠΡΩΤΟΣ ΕΝΗΜΕΡΩΝΕΙ ΤΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟ ΟΤΙ ΒΡΗΚΕ ΣΤΟ ΑΡΧΕΙΟ 56 ΕΓΓΡΑΦΑ ΑΦΟΡΩΝΤΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΑΝΕΥΡΕΣΗΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ ΣΤΗΝ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ, ΜΑΖΙ ΜΕ ΔΙΑΦΟΡΕΣ ΕΓΚΥΚΛΙΟΥΣ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΟΓΟΥΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ, ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΤΟΝ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΝΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΕΙ, ΟΤΑΝ ΠΛΕΟΝ ΔΕ ΘΑ ΤΟΥ ΕΙΝΑΙ ΧΡΗΣΙΜΑ. ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ, ΤΟΝΙΖΕΙ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΟΤΙ ΠΟΛΛΟΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥΣ ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗΚΑΝ ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΗΣ ΓΑΛΛΙΑΣ ΚΑΙ ΟΤΙ Ο ΙΜΠΡΑΗΜ ΠΑΣΑΣ, ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΕΚΚΕΝΩΣΗ ΤΗΣ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ, ΥΠΟΧΡΕΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ 3 ΝΑΥΑΡΧΟΥΣ ΝΑ ΑΦΗΣΕΙ ΤΟΥΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.
Φ. 60/1, 1829 ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΔΙΑΦΟΡΑ ΜΕΡΗ	ΣΤΟ ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ:16/502	των ΑΡΧΕΙΟΦΥ- ΛΑΚΑΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΒΑΪΟ ΓΕΩΡΓΙΟΥ () ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 12 .12.1829	των ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ	Ο ΑΡΧΕΙΟΦΥΛΑΚΕ ΠΑΡΑΙΟΝΕΙΤΑΙ ΟΤΙ ΑΠΟ ΤΑ ΕΠΙΣΤΡΑΦΕΝΤΑ ΣΕ ΑΥΤΟΝ ΕΓΓΡΑΦΑ, ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΙΧΕ ΣΤΕΙΛΕΙ ΣΤΟΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ, ΛΕΙΠΕΙ ΕΝΑ. ΩΣ ΕΚ ΤΟΥΤΟΥ, ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΟΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΝΑ ΒΑΛΕΙ ΤΟΥΣ ΥΠΑΛΛΗΛΟΥΣ ΤΟΥ ΝΑ ΤΟ ΕΝΤΟΠΙΣΟΥΝ. ΕΙΔΑΛΛΩΣ, ΝΑ ΤΟΥ ΔΩΣΕΙ ΜΙΑ ΑΠΟΔΕΙΞΗ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΠΑΛΛΑΓΗΣ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΥΘΥΝΗ. Σχόλιο: Το συγκεκριμένο έγγραφο, καθώς και το προηγούμενο, αφορούν την επιμελημένη και καλά οργανωμένη από τον Κυβερνήτη – στα πλαίσια του δυνατού – προσπάθεια για συγκέντρωση και καταχώριση-αρχαιοθέτηση όλων των στοιχείων που αφορούν την απολύτρωση των Ελλήνων αιχμαλώτων.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1829 ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΔΙΑΦΟΡΑ ΜΕΡΗ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ:466/890 ΣΠΕΛΙΑΔΗΣ: ΝΑ ΔΙΕΥΘΥΝΘΕΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗ- ΣΕΩΣ ΝΑΥΠΛΙΟ, 19.ΝΟΕΜ.1829	τον ΑΝΤΩΝΙΟ ΣΚΟΡΔΗ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 14.ΝΟΕΜ.1829	τον ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΣΚΟΡΔΗΣ, ΕΤΩΝ 17, ΣΤΟΝ ΠΡΟΣΦΑΤΟ ΠΟΛΕΜΟ ΕΠΕΣΣ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΩΝ ΕΧΘΡΩΝ ΚΑΙ ΕΥΡΙΣΚΕΤΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΣ ΣΤΗ ΝΑΥΑΡΧΙΑ ΤΟΥ ΕΧΘΡΙΚΟΥ ΣΤΟΛΟΥ, ΥΠΗΡΕΤΩΝΤΑΣ ΩΣ ΠΟΡΦΩΜΕΙΟΣ ΣΑΛΠΗΚΤΗΣ. (Ο πατέρας του Αντώνιος Σκορδής) ΠΛΗΡΟΦΟΡΕΙΤΑΙ ΑΠΟ ΠΡΟΣΦΑΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΤΟΥ ΟΤΙ Ο ΑΝΔΡΕΑΣ ΑΙΣΘΑΝΕΤΑΙ ΛΗΣΜΟΝΗΜΕΝΟΣ, ΠΑΡΑΠΟΝΕΙΤΑΙ ΚΑΙ ΤΟΥ ΖΗΤΑΕΙ ΝΑ ΤΟΝ ΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ, ΟΠΩΣ ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗΚΑΝ ΚΑΙ ΤΟΣΟΙ ΑΛΛΟΙ. ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΝΑ ΤΟΝ ΒΟΗΘΗΣΕΙ. (ΛΥΡΙΚΟΤΑΤΟ)
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 1349 ΜΠΟΥΡΑΣ ΖΑΝΝΗΣ	τον ΜΠΟΥΡΑ ΖΑΝΝΗ	τον ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	Ο ΧΙΟΣ ΖΑΝΝΗΣ ΜΠΟΥΡΑΣ ΕΧΑΣΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΤΟΥ. ΤΩΡΑ ΒΓΑΖΕΙ ΤΟ ΨΩΜΙ ΤΟΥ ΣΤΗ ΣΥΡΟ. ΕΝΑΣ ΧΙΟΣ ΤΟΝ ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕ ΟΤΙ ΤΑ ΔΥΟ ΤΟΥ ΚΟΡΙΤΣΙΑ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΓΙΑΣΜΑΤΙ (ΣΤΗΝ ΑΠΕΝΑΝΤΙ ΑΣΙΑΤΙΚΗ ΑΚΤΗ), ΣΕ ΕΝΑ ΧΩΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΙ ΚΑΤΩ ΜΠΕΓΓΙΟΡ(ς). Ο ΜΠΟΥΡΑΣ ΠΗΓΕ ΝΑ ΤΙΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙ ΚΑΙ ΒΡΙΣΚΕΙ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟ ΤΗΣ ΜΙΑΣ, ΤΟΝ ΑΓΑ ΜΕΧΜΕΤ ΕΦΕΝΤΗ, ΙΜΑΜΗ ΔΙΑΒΑΣΜΕΝΟ. ΑΥΤΟΣ ΤΟΥ ΕΙΠΕ ΟΤΙ ΘΑ ΤΗΝ ΣΚΟΤΩΣΕΙ ΚΑΙ ΔΕΝ ΤΟΥ ΤΗΝ ΔΙΝΕΙ Η ΗΛΙΚΙΑ ΤΗΣ ΣΗΜΕΡΑ ΕΙΝΑΙ 15 ΕΤΩΝ. Ο ΑΓΑΣ ΤΟΥ ΕΙΠΕ ΟΤΙ ΤΟ ΑΛΛΟ ΤΟΥ ΚΟΡΙΤΣΙ ΤΟ ΠΗΡΕ Ο ΚΑΔΗΣ ΤΗΣ ΠΕΡΓΑΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΕΙ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ. ΑΥΤΟ ΕΙΝΑΙ ΤΩΡΑ ΣΤΑ 13. ΤΗΝ ΑΛΛΗ ΤΟΥ ΚΟΡΗ, 11 ΕΤΩΝ, ΤΗ ΜΙΚΡΟΤΕΡΗ, ΤΗΝ ΕΧΕΙ ΕΝΑΣ ΑΓΑΣ ΣΤΟ ΜΠΕΓΙΑΖΗΤΙ. Η ΔΕ ΛΟΙΠΗ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΤΑΣΦΑΧΗΤΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΤΥΡΑΝΝΟΥΣ. ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΛΟΙΠΟΝ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΝΑ ΤΟΥ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ ΕΣΤΩ ΚΑΙ ΕΝΑ ΠΑΙΔΙ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 2018 ΜΑΡΤΥΡΙΚΟΝ 862	ΤΟΝ ΠΟΛΙΤΗ ΓΕΩΡΓΙΟ ΛΑΜΠΡΟ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 3 ΔΕΚ. 1830	ΤΟΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΕΜΠΟΡΙΚΟΥ ΝΑΥΤΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕ- ΩΣ	«ΕΠΙΦΟΡΤΙΣΜΕΝΟΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΡΑ ΜΟΥ (μητέρα μου ?), ΑΓΓΕΛΙΚΑ ΝΙΚΟΡΟΖΙΔΕΝΑ, Η ΟΠΟΙΑ ΘΕΛΕΙ ΝΑ ΛΑΒΕΙ ΕΝΑ ΓΡΑΜΜΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΓΙΑ ΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΕΙ Ο ΑΔΕΛΦΟΣ ΜΟΥ, ΝΙΚΟΡΙΖΟΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, ΧΙΟΣ, ΕΤΩΝ 15, Ο ΟΠΟΙΟΣ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΟΝ ΕΝ ΜΑΓΝΗΣΙΑ ΕΜΠΟΡΟ ΧΑΦΙΖ ΑΓΑΗΤΖΕΝΚΟΡΟΓΛΟΥ». Ο ΣΥΝΤΑΞΑΣ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΑ ΤΟΝ ΕΦΟΔΙΑΣΕΙ ΜΕ ΤΟ ΕΝ ΛΟΓΩ ΕΓΓΡΑΦΟ. Σχόλιο 1: Από αυτό το έγγραφο κάνει την εμφάνισή της ο όρος 'μαρτυρικών'. Σχόλιο 2: «Ο υποσημειούμενος, επιφορτισμένος από τη μητέρα μου Αγγέλικά Νικοροζίδενα για να λάβω ένα έγγραφο από την Γραμματεία, δύνάμει του οποίου να απελευθερωθή ο αδελφός μου Νικορίζος Παναγιώτης, Χίος, ετών 15, ος τις εβρίσκειται εις τον εν Μασνησία έμπορον Χαφίζ αγά Ητζένκοργλου. Παρακαλώ την Γραμματεία να με εφοδιάση με εν τοιούτον έγγραφο και με το προσήκον σέβας υποφενόμενον».
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 2027 ΜΑΡΤΥΡΙΚΟΝ ΑΕ 883 456 ΔΙΑΦΟΡΟΙ ΧΙΟΙ	ΤΗ ΖΑΝΟΥ ΧΙΑ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 3 ΔΕΚ. 1830	ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	Η ΖΑΝΟΥ ΑΙΤΕΙΤΑΙ ΘΕΡΜΩΣ ΝΑ ΔΙΑΤΑΞΕΙ Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΤΕΚΝΩΝ ΤΗΣ, 2 ΘΥΓΑΤΕΡΩΝ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΩΝ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΚΑΙ ΕΝΟΣ ΑΓΟΡΙΟΥ ΕΥΡΙΣΚΟΜΕΝΟΥ ΣΤΗΝ ΠΕΡΓΑΜΟ.
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 942/4047 ΦΥΛ.33 Ο ΓΡΑΜΜΑΤΕ- ΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΔΙΝΕΙ ΕΝΤΟΛΗ ΝΑ ΕΝΕΡΓΗΣΟΥΝ 1201/24 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1830 Ν. ΣΠΕΛΙΑΔΗΣ	ΤΟΝ ΙΩΑΝΝΗ ΑΝΤ. ΕΥΜΟΡΦΟ- ΠΟΥΛΟ, ΧΙΟ, ΑΙΓΊΝΑ, 21 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1830	ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΣΦΑΓΗΝ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΟΙ ΤΥΡΑΝΝΟΙ ΚΑΤΕΣΦΑΞΑΝ ΤΟΝ ΠΑΤΕΡΑ ΤΟΥ ΚΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΗΣΑΝ ΤΑ ΛΟΙΠΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΟΥ, ΑΠΟΤΕΛΟΥΜΕΝΗΣ ΑΠΟ ΔΕΚΑ ΨΥΧΕΣ. ΜΕ ΤΗΝ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΘΕΙΑΣ ΠΡΟΝΟΙΑΣ ΚΑΤ'ΑΦΕΡΕ ΝΑ ΕΞΑΓΟΡΑΣΕΙ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΓΕΡΟΝΤΙΣΣΑΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΤΟΥ, 4 ΑΔΕΛΦΕΣ ΚΑΙ 2 ΑΔΕΛΦΟΥΣ. ΕΙΧΕ ΞΑΝΑΣΤΕΙΛΕΙ ΑΙΤΗΣΗ ΤΟΝ ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟ ΤΟΥ 1828 ΓΙΑ ΤΟ ΙΔΙΟ ΘΕΜΑ, ΣΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΠΕΡΙΕΓΡΑΦΕ ΤΙΣ ΗΛΙΚΙΕΣ ΤΩΝ ΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΥ ΚΑΙ ΑΛΛΑ ΣΧΕΤΙΚΑ, ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΠΑΝΑΛΑΜΒΑΝΕΙ ΚΑΙ ΣΕ ΑΥΤΗ ΤΗΝ ΑΝΑΦΟΡΑ: ΖΑΝΝΗΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΕΥΜΟΡΦΟΠΟΥΛΟΣ, ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, ΣΤΟ ΠΑΛΑΤΙ ΤΟΥ ΙΜΠΡΗΜ ΠΑΣΑ. ΕΙΝΑΙ ΣΧΕΔΟΝ 24 ΕΤΩΝ. ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΕΙ ΜΑΖΙ ΤΟΥ, ΑΛΛΑ Ο ΤΥΡΑΝΝΟΣ ΔΕΝ ΤΟΝ ΑΦΗΝΕΙ ΟΥΤΕ ΚΑΝ ΝΑ ΒΓΕΙ ΕΞΩ ΧΩΡΙΣ ΣΥΝΟΔΕΙΑ. ΘΕΟΔΩΡΟΣ 17 ΕΤΩΝ. ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΑ ΓΡΑΦΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΠΡΩΤΟΥ (του Ζαννή), ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ. ΟΜΩΣ ΔΕΝ ΞΕΡΕΙ ΠΟΘ' ΑΚΡΙΒΩΣ. ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΕΤΩΝ 14 ΣΧΕΔΟΝ. Γ' ΑΥΤΟΝ ΕΙΧΕ ΜΑΘΕΙ ΟΤΙ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗΝ (ΙΜΠΡΑΗΛΑ) ΒΡΑΪΛΑ, ΠΡΙΝ ΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΨΗ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΡΩΣΣΟΥΣ. ΤΩΡΑ ΕΧΟΥΝ ΧΑΘΕΙ ΤΑ ΙΧΝΗ ΤΟΥ. ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΗΤΗ ΝΑ ΜΕΣΙΤΕΥΣΕΙ, ΚΑΘΟΤΙ Ο ΙΔΙΟΣ ΔΕΝ ΜΠΟΡΕΙ ΝΑ ΣΗΚΩΣΕΙ ΤΑ ΙΕΡΑ ΒΑΡΗ ΜΕ ΤΟΝ ΜΙΣΘΟ ΤΩΝ 160 ΦΟΙΝΙΚΩΝ ΤΟΝ ΜΗΝΑ. (ΛΥΡΙΚΟΤΑΤΟ)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 1986 (ΤΗΣ ΔΟΘΗΚΕ ΙΔΙΑΙΤΕΡΟ ΣΥΣΤΑΤΙΚΟ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΕΙ ΡΟΗΜΑΝ (·))	τη ΓΙΑΓΚΟΥΛΑ ΧΗΡΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΖΟΥΛΩΤΑ, ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 23 ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1830	τον ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	Η ΓΙΑΓΚΟΛΑ ΖΟΥΛΩΤΑ, ΧΗΡΑ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ, ΕΧΕΙ 2 ΚΟΡΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕΙΣΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΣΦΑΓΗΝ ΤΗΣ ΧΙΟΥ. Η ΜΙΑ ΕΙΝΑΙ 16 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΖΕΤΑΙ ΦΡΑΓΚΑ ΚΑΙ Η ΑΛΛΗ 14 ΕΤΩΝ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΖΕΤΑΙ ΜΑΡΙΑ. ΣΥΜΦΩΝΑ ΜΕ ΤΙΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΥΟ ΕΥΡΗΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΣΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ ΕΝΟΣ ΤΟΥΡΚΟΥ ΠΟΥ ΟΝΟΜΑΖΕΤΑΙ ΧΑΤΖΗ ΣΕΪΤΗΣ. ΣΚΟΠΕΥΕΙ ΝΑ ΠΑΕΙ ΕΚΕΙ ΝΑ ΤΙΣ ΒΡΕΙ. ΕΠΙΚΑΛΕΙΤΑΙ ΜΕ ΔΑΚΡΥΑ ΤΗΝ ΦΙΛΕΣΠΙΛΑΧΝΙΑΝ ΤΟΥ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΝΑ ΠΡΟΝΟΗΣΕΙ ΣΧΕΤΙΚΑ. Σχόλιο: Η ίδια επιστολή σπανιτάται δύο φορές.*
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 963.4091 ΔΙΕΥΘΥΝΕ- ΤΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕ- ΩΣ ΑΙΓΙΝΑ, 25.4.1830	τον ΠΑΝΤΟΛΕΟ- ΝΤΑ ΠΛΑΤΙΑ ΣΥΡΑ, 10 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1830	τον ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	Ο ΓΙΟΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΛΕΟΝΤΟΣ ΠΛΑΤΙΑ ΕΥΡΗΣΚΟΜΕΝΟΣ ΣΤΟ ΠΑΡΙΣΙ ΕΝΗΜΕΡΩΝΕΙ ΟΤΙ Ο ΡΩΣΣΟΣ ΠΡΕΣΒΗΣ ΣΤΗΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΗ, ΡΙΜΠΟΠΕΡ, ΕΠΙΘΥΜΕΙ ΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ 3 ΑΙΧΜΑΛΩΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΜΕΣΟΛΑΒΗΣΗ ΤΟΥ ΦΙΛΕΛΛΗΝΑ ΕΥΝΕΡ. ΚΑΤΟΠΙΝ ΠΑΡΑΙΝΕΣΗΣ ΤΟΥ ΕΥΝΕΡ, Ο ΡΙΜΠΟΠΕΡ ΕΓΡΑΨΕ ΣΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΖΗΤΩΝΤΑΣ ΝΑ ΜΑΘΕΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ. Ο ΠΛΑΤΙΑΣ ΠΑΙΡΝΕΙ ΤΟ ΘΑΡΡΟΣ ΝΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΕΙ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΣΧΕΤΙΚΑ: Ο ΦΡΑΓΓ ΤΟΥ ΔΗΣ 20 ΕΤΩΝ, ΕΥΡΗΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΩΝ/ΠΟΛΗ, ΣΤΟ ΚΟΝΑΚΙ ΤΟΥ ΝΕΤΣΠ ΕΦΕΝΤΗ. Η ΜΑΡΙΑ 17 ΕΤΩΝ, ΣΤΗΝ ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑ, ΣΕ ΕΝΑΝ {...}, ΣΤΟΝ ΕΚΕΙ ΤΕΚΕ. Ο ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ 12, ΣΤΗ ΧΙΟ, ΣΤΟΝ ΜΕΜΕΤ ΤΡΕΜΛΗ, ΚΑΤΟΙΚΟ ΧΙΟΥ.
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 2027 ΜΑΡΤΥΡΙΚΟΝ 883 ΝΑΥΠΛΙΟ, 884	τη ΖΑΝΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΙΟ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 3 ΔΕΚ.1830	τον ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	Η ΖΑΝΟΥ, ΑΠΟ ΤΗ ΧΙΟ, ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΟΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ ΝΑ ΔΙΑΤΑΞΕΙ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΘΥΓΑΤΕΡΩΝ ΤΗΣ, ΟΙ ΟΠΟΙΕΣ ΕΥΡΗΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΣΕ ΕΝΑΝ ΑΡΣΕΝΙΚΟ ΟΝΟΜΑΤΙ ΜΙΧΑΛΙΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΕΡΓΑΜΟ. (ΛΥΡΙΚΟ)
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 1986 ΜΑΡΤΥΡΙΚΟΝ 883 ΝΑΥΠΛΙΟ, 884 ΣΥΣΤΑΤΙΚΟ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΡΟΗΜΑΝ Κ(ων/πολ)η.	τη ΓΙΑΓΚΟΥΛΑ ΖΟΥΛΩΤΑ, ΧΗΡΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 23 ΝΟΕΜ. 1830	τον ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	Η ΓΙΑΓΚΟΥΛΑ, ΧΗΡΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΖΟΥΛΩΤΑ, ΑΠΟ ΤΗ ΧΙΟ, ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΝΑ ΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ ΤΙΣ 2 ΘΥΓΑΤΕΡΕΣ ΤΗΣ ΠΟΥ ΚΡΑΤΟΥΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΑΦΟΥ ΠΑΣΤΗΚΑΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ. Η ΜΙΑ ΕΙΝΑΙ 16 ΕΤΩΝ ΟΝΟΜΑΤΙ ΦΡΑΓΚΑ ΚΑΙ Η ΑΛΛΗ 14 ΟΝΟΜΑΤΙ ΜΑΡΙΑ. ΚΡΑΤΟΥΝΤΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΕΣ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ ΧΑΤΖΗ ΣΕΪΤΗ. Η ΙΔΙΑ ΣΚΟΠΕΥΕΙ ΝΑ ΠΑΕΙ ΝΑ ΤΙΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΕΙ. (ΛΥΡΙΚΟΤΑΤΟ) Σχόλιο: Βρέθηκαν δύο επιστολές με τον ίδιο αποστολέα και παραλήπτη, όπως προαναφέρθηκε.*

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ. ΑΣΙΑΣ	ΟΠΙΣΘΟΦΥΛ- ΛΟ 922. Ο ΚΥΒΕΡΝΗΤΗΣ ΠΑΡΑΙΝΕΙ ΤΟΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΝΑ ΖΗΤΗΣΕΙ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΩ- ΠΟΥΣ ΣΥΣΤΑΤΙΚΩΝ ΑΙΓΙΝΑ, 20 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1830.	ΤΟΝ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥ- ΛΟ ΙΩΑΝΝΗ ΣΟΒΑΤΖΗ ΑΓΡΑΜΜΑ- ΤΟ ΚΑΡΑΛΗΣ () ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ ΣΥΡΑΣ, 17.4.1830	ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	Ο ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΙΩΑΝΝΗ ΣΟΒΑΤΖΗΣ, ΑΠΟ ΤΗ ΧΙΟ, ΑΝΑΦΕΡΕΙ ΔΕΙΝΟΠΑΘΩΣ ΣΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΟΤΙ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΗΚΑΝ ΔΙΣ· ΜΙΑ ΦΟΡΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΤΟΥ ΧΙΟΥ ΚΑΙ ΜΙΑ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΨΑΡΡΩΝ. ΕΚΤΟΤΕ, ΠΕΡΙΦΕΡΤΑΙ ΕΔΩ ΚΑΙ ΚΕΙ ΓΙΑ ΝΑ ΜΠΟΡΕΣΕΙ ΝΑ ΕΞΑΓΟΡΑΣΕΙ ΤΗΝ ΣΥΖΥΓΟ ΚΑΙ ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΤΟΥ, ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΙΝΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΑ ΣΤΗΝ ΚΑΛΛΙΠΟΛΗ. Ο ΙΔΙΟΣ ΕΠΙΘΥΜΕΙ ΝΑ ΠΑΙΕΙ ΕΚΕΙ ΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ ΤΑ ΠΑΙΔΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΣΥΖΥΓΟ ΤΟΥ. ΤΟ ΕΝΑ ΤΟΥ ΠΑΙΔΙ, Η ΑΝΕΖΟΥ (), ΗΛΙΚΙΑΣ 10 ΕΤΩΝ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΕ ΕΝΑΝ ΓΡΑΙΚΟ, ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟ ΓΑΒΛΑΡΗ. ΤΟ ΑΛΛΟ, Η ΜΑΡΙΑ, ΗΛΙΚΙΑΣ 13 ΕΤΩΝ, ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΕ ΕΝΑΝ ΘΩΦΜΑΝΟ. ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΛΟΙΠΟΝ ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΝΑ ΤΟΝ ΠΡΟΜΗΘΕΥΣΕΙ ΜΕ ΣΥΣΤΑΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΑΝΤΙΠΡΟΣΕΕΝΟΥΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΣΥΜΜΑΧΙΚΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΕΙ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ.
Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ. ΑΣΙΑΣ	ΑΝΕΥ ΠΡΩΤΟΚΟΛ- ΛΟΥ	380 ΧΙΟΙ, ΕΡΜΟΥΠΟΛΗ, 10.2.1830	ΤΟΝ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ ΙΩ. ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ	380 ΧΙΟΙ ΥΠΟΓΡΑΦΟΥΝ ΕΚΚΛΗΣΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑ, ΝΑ ΜΕΣΙΤΕΥΣΕΙ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΠΡΕΣΒΕΙΣ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΟΥΝ ΟΙ ΧΙΛΙΑΔΕΣ ΧΙΟΙ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ, ΣΕ ΔΙΑΦΟΡΑ ΜΕΡΗ ΤΗΣ ΤΟΥΡΚΙΑΣ. ΕΠΕΙΔΗ ΟΙ ΙΔΙΟΙ ΔΕΝ ΔΥΝΑΝΤΑΙ ΝΑ ΤΟΥΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΟΥΝ. ΓΙ' ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΛΟΓΟ ΠΡΟΣΤΡΕΧΟΥΝ ΣΤΟΝ ΑΓΡΥΠΙΝΟ ΚΗΔΕΜΟΝΑ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΛΛΟΥ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ/ ΥΠΟΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
<p>Φ.60/1Ε 1830 ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΚ ΝΗΣΩΝ ΑΙΓΑΙΟΥ, ΚΡΗΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΨΑΡΡΩΝ, Μ.ΑΣΙΑΣ</p>		<p>ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΗΣ ΠΡΟΦΟΡΙΚΗΣ ΜΑΡΤΥΡΙΑΣ ΤΗΣ ΓΥΝΑΙΚΑΣ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΑΚΗ, ΧΙΟΥ, ΚΑΤΑΓΟΜΕ- ΝΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΧΙΟΥ, ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΠΟ ΓΕΩΡΓΙΟ ΤΗΣ ΑΠΛΩΤΑΡΙΑΣ ΚΟΡΗ ΧΑΤΖΗΔΗ- ΜΗΤΡΙΟΥ ή Χατζή - Δημητρίου (?)</p>		<p>ΤΟΝ ΙΑΝΟΥΑΡΙΟ ΤΟΥ 1830 ΗΛΘΑΝ ΔΥΟ ΧΙΟΙ ΓΕΡΑΛΛΑΙΟΙ ΝΕΟΧΩΡΙΤΕΣ, ΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΕΣ ΠΡΟ ΕΤΩΝ ΕΙΚΟΣΙ ΣΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΜΙΣΙΡΙ, ΠΕΡΙΒΟΛΑΡΗΔΕΣ, ΣΤΗΝ ΚΑΘΕΔΡΑΝ ΤΟΥ ΙΜΠΡΑΗΜ ΠΑΣΣΑ. ΑΥΤΟΙ ΕΙΧΑΝ ΠΕΡΙΒΟΛΙΑ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ. ΟΝΟΜΑΖΟΝΤΑΙ ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΕΦΑΝΗΣ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, ΤΟΥ ΣΥΓΧΩΡΕΜΕΝΟΥ ΠΑΠΑ ΙΩΝΑΝΝΗ ΑΠΟ ΤΟ ΧΩΡΙΟ ΒΕΡΒΕΡΑΤΟ. ΑΥΤΟΙ ΕΙΧΑΝ ΧΑΜΕΝΕΣ ΤΙΣ ΦΑΜΙΛΙΕΣ ΤΟΥΣ ΓΙΑ ΔΕΚΑ ΧΡΟΝΙΑ. ΗΡΘΑΝ ΣΤΗΝ ΎΔΡΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΒΡΗΚΑΝ. ΕΙΧΑΝ ΚΑΙ ΜΙΑ ΑΔΕΛΦΗ. ΒΡΗΚΑΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ ΓΕΩΡΓΑΚΗ. ΑΥΤΗ ΤΟΥΣ ΡΩΤΗΣΕ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΙΠΑΝ ΟΤΙ ΕΙΧΑΝ ΔΙΑΤΑΓΗ ΝΑ ΠΑΝΕ ΣΤΟ ΜΙΣΙΡΙ, ΜΕ ΠΛΟΙΟ ΦΡΑΓΚΙΚΟ, ΧΩΡΙΣ ΝΑΥΛΟ. ΤΗΣ ΕΙΠΑΝ ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΗ ΚΑΚΑΝΗ, Ο ΟΠΟΙΟΣ ΕΙΝΑΙ ΜΕΣΑ ΣΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΜΙΣΙΡΙ, ΣΤΑ ΜΟΥΝΤΡΟΥΜΙΑ ΚΑΙ ΟΤΙ ΕΧΟΥΝ ΚΑΙ ΕΝΑ ΓΡΑΜΜΑ ΑΠ' ΑΥΤΟΝ ΜΕ ΒΟΥΛΩΜΕΝΟ ΚΕΡΙ, ΩΣ ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΟ ΚΑΙ ΝΑ ΔΩΣΕΙ Η ΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ, ΟΤΑΝ ΛΑΒΕΙ ΑΥΤΟ ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ, ΙΟ ΤΑΛΛΑΡΑ. ΤΟ ΓΡΑΜΜΑ ΔΙΑΒΑΣΤΗΚΕ ΚΑΙ ΕΛΕΓΕ ΓΙΑ ΙΟ ΤΑΛΛΑΡΑ. ΟΙ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΜΑΡΤΥΡΕΣ ΗΤΑΝ ΓΥΡΩ ΣΤΑ 60 ΚΑΙ 45 ΚΑΙ ΒΙΑΖΟΤΑΝ ΝΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΟΥΝ. (Δεν είναι σαφές εάν βιάζονταν να επιστρέψουν στην Αίγυπτο ή στη Χίο).</p>

1. Ορισμένες στήλες δεν είναι συμπληρωμένες. Αυτό σημαίνει ότι δεν υπάρχει στο έγγραφο η σχετική πληροφορία.
2. Η μελέτη των εγγράφων παρουσίασε ιδιαίτερες δυσκολίες, διότι πολλά από αυτά είναι πολύ εφθαρμένα.
3. Η ταξινόμηση των εγγράφων έγινε με βάση την αρχαιολογική καταλογογράφηση του ιστορικού Αρχείου του ΥΠ.Ε.Ξ.
4. Τα έγγραφα παρατίθενται με τη σειρά που βρέθηκαν στους φακέλους.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ αρ.2/β

Ο πίνακας περιλαμβάνει κατά κύριο λόγο περιπτώσεις Χίων αιχμαλώτων. Το υλικό αντλείται από το ιστορικό Αρχείο του Υπ. Εξ. Ενδεικτικά παρατίθενται και κάποια έγγραφα που αφορούν τον τρόπο διεκπεραίωσης από τους θύνοντες της Αντιβασιλείας (1833-1835) και από την Οθωνική Κυβέρνηση των σημαντικών προβλημάτων που αφορούν αιχμαλώτους.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ	141	τον ΕΥΜΑΝ, ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 20.1/1.2/1834	ΔΥΣΑΝΑΓΝΩΣΤΟ Επί των εξωτερικών Γραμματείαν (.)	(Σχετικά με την υπόθεση Γεωργίου Κοπέλλου. Το κείμενο παρατίθεται αυτούσιο). ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΠΟ 20 ΔΕΚ. 1833/1 ΙΑΝ. 1834 ΑΝΑΦΟΡΑ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΚΥΡΙΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΚΟΠΕΛΛΟΥ, ΑΠΑΝΤΩΜΕΝ ΤΗ ΕΠΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΙ ΟΤΙ ΠΕΡΙΜΕΝΟΜΕΝ ΠΡΟΤΕΡΟΝ ΑΚΡΙΒΕΣΤΕΡΑΝ ΕΚΘΕΣΙΝ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΕΑΝ ΔΕΝ ΔΥΝΑΤΑΙ ΝΑ ΠΡΑΓΜΑΤΟΠΟΙΗΘΗ, ΑΛΛΩΣ ΠΩΣ, Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΘΥΓΑΤΕΡΩΝ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΙΟΝ ΚΑΙ ΠΟΙΑ ΥΠΑΡΧΗ ΕΠΓΥΗΣΙΣ, ΟΣΟ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΛΗΘΕΙΑΝ ΤΩΝ ΔΕΔΟΜΕΝΩΝ, ΤΟΣΟ ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΙΡΗΜΕΝΟΝ ΣΚΟΠΟΝ ΧΡΗΣΙΝ ΤΗΣ ΕΠΙ ΤΩΙ ΤΑΞΙΔΙΩΙ ΕΞΟΙΚΟΝΟΜΗΣΕΩΣ 100 ΔΡΧ, ΑΝ ΗΘΕΛΕ ΠΑΡΑΧΩΡΗΘΗ. Σχόλιο: Το κείμενο είναι στα γερμανικά. Αυτό που παρατίθεται είναι η ελληνική μετάφραση που επισυνάπτεται στο έγγραφο. Το γερμανικό έγγραφο υπογράφει ο Μάουερ. Στην ελληνική μετάφραση δεν αναφέρεται παραλήπτης.
Το Γ΄ αναφέρεται στη Χίο				

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
<p>Φ. 60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ</p>	<p>118</p>	<p>το MINISTÈRE DE LA MAISON DU ROI ET DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES. (ΥΠΟΓΡΑΦΗ ΔΥΣΑΝΑΙΩΝΙΣΤΟΣ) ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 29.1.1834</p>	<p>τον ΝΟΜΑΡΧΗΝ ΕΥΒΟΙΑΣ</p>	<p>{βλ. το προηγούμενο έγγραφο}.</p> <p>ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΕΡΩΤΗΜΑΤΩΝ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΗΝ ΧΟΡΗΓΗΣΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΚΟΠΕΛΛΟΝ, ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΟΠΟΙΟΥ ΕΠΙΝΕ ΛΟΓΟΣ ΣΤΗΝ ΑΝΑΦΟΡΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ:</p> <p>1. Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΘΥΓΑΤΕΡΩΝ ΤΟΥ ΘΑ ΓΙΝΕΙ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΤΟΥΣ.</p> <p>2. ΔΕΝ ΥΠΑΡΧΕΙ ΑΜΦΙΒΟΛΙΑ ΟΤΙ Ο ΚΟΠΕΛΛΟΣ ΘΑ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΕΙ ΤΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΑΥΤΗ ΓΙΑ ΝΑ ΠΑΕΙ ΣΤΗΝ ΧΙΟ ΚΑΙ ΝΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΕΙ ΜΕ ΤΙΣ ΚΟΡΕΣ ΤΟΥ.</p>
<p>Φ. 60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ</p>		<p>την ΠΕΡΑΙΚΑ ΚΕΦΑΛΑ, ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 21 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1834</p>	<p>τον ΜΕΓΑΛΕΙΩΤΑΤΟΝ</p>	<p>ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΟΙ ΤΟΥΡΚΟΙ, ΑΝΑΜΕΣΑ ΣΤΟΥΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΥΣ ΠΟΥ ΕΣΦΑΞΑΝ, ΣΚΟΤΩΣΑΝ ΚΑΙ ΤΟΝ ΑΝΔΡΑ ΤΗΣ ΥΠΟΣΗΜΕΙΟΥΜΕΝΗΣ, ΣΤΡΑΤΗ ΚΕΦΑΛΑ ΚΑΙ ΑΦΗΡΙΑΣΑΝ ΜΙΑ ΣΗΜΑΝΤΙΚΗ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΑΝ ΑΥΤΗΝ, ΕΝΑ ΓΙΟ ΤΗΣ ΚΑΙ ΜΙΑ ΚΟΡΗ ΤΗΣ, ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΤΑΦΕΡΕ ΝΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΘΕΙ ΟΤΙ Ο ΓΙΟΣ ΤΗΣ, ΑΝΩΝΙΟΣ, ΜΕΤΑΦΕΡΘΗΚΕ ΕΚ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΙΚΟΥ ΣΤΟΛΟΥ ΚΑΙ ΧΑΘΗΚΕ ΜΑΖΙ ΜΕ ΑΥΤΟΝ ΣΤΗΝ ΝΑΥΜΑΧΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟ {.....}. ΓΙΑ ΤΗΝ ΤΥΧΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ ΔΕΝ ΓΝΩΡΙΖΕΙ ΤΙΠΟΤΑ.</p> <p>Η ΠΑΙΑ, ΑΦΟΥ ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ, ΕΠΕΣΕ ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΩΝ ΑΡΑΒΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟ, ΚΑΘΩΣ ΑΥΤΟΙ ΛΕΗΛΑΤΟΥΣΑΝ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΚΑΙ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΚΟΠΟΥΣ ΚΑΙ ΒΑΣΑΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗΚΕ. ΛΟΓΩ ΤΩΝ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΩΝ ΑΥΤΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΤΗΣ, ΣΤΕΡΗΘΗΚΕ ΟΛΑ ΤΑ ΜΕΛΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΛΑΝΗΘΗΚΕ ΑΡΚΕΤΑ ΓΙΑ ΝΑ ΜΑΘΕΙΝΕΑ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ, ΕΛΕΗΜΟΝΟΥΣΑ, ΕΞΑΙΤΙΑΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΥΣ ΑΝΕΧΕΙΑΣ. ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΛΙΓΟ ΚΑΙΡΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΘΗΚΕ ΟΤΙ Η ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΤΗΣ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, ΣΤΟ ΓΚΙΟΥΖΕΛ ΣΕΡΑΙ, ΣΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΑΦΙΚ ΕΦΕΝΤΗ, ΓΙΟΥ ΤΟΥ ΑΠΟΘΑΝΟΤΟΣ ΜΟΥΝΙΠ ΕΦΕΝΤΗ, ΚΑΖΑΣΚΕΡΗ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ. ΑΔΥΝΑΤΟΥΣΕ ΟΜΩΣ ΝΑ ΠΑΕΙ ΠΡΟΣ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ, ΚΑΘΟΤΙ Η ΑΠΟΛΥΤΡΩΣΗ ΤΗΣ ΘΑ ΗΤΑΝ ΑΔΥΝΑΤΗ ΜΟΝΟ ΜΕ ΤΙΣ ΔΙΚΕΣ ΤΙΣ ΔΥΝΑΜΕΙΣ. ΚΑΤΑ ΣΥΝΕΠΕΙΑ, ΠΡΟΣΦΕΥΓΕΤΕΙ ΣΤΗ ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΟΥ ΠΑΤΕΡΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΤΑΤΗ ΤΩΝ ΟΡΦΑΝΩΝ, ΓΙΑ ΝΑ ΔΙΑΤΑΞΕΙ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟΝ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΝΑ ΕΛΕΗΣΕΙ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΙΑ ΜΕ ΚΑΠΟΙΑ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΕΞΟΙΚΟΝΟΜΗΣΗ.</p> <p>Σχόλιο: Η τελευταία σελίδα περιέχει δυσανάγνωστο κείμενο.</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ.60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ	1199/1579	τον ΑΣΤΥΝΟΜΟ ΝΑΥΠΛΙΑΣ Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 12 ΜΑΡΤΙΟΥ 1834	την ΑΥΤΟΥ ΜΕΓΑΛΙΟΤΗ- ΤΑ, ΤΟΝ ΣΕΒ. ΗΜΩΝ ΑΝΑΚΤΑ	(βλ. το προηγούμενο έγγραφο). ΕΠΤΑ ΑΤΟΜΑ ΥΠΟΓΡΑΦΟΥΝ ΚΑΙ ΕΠΙΒΕΒΑΙΩΝΟΥΝ ΟΤΙ Η ΠΕΡΔΙΚΑ, ΧΙΟΠΟΛΙΤΙΣΣΑ, ΕΙΝΑΙ ΓΥΝΑΙΚΑ ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΤΗ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑ, Ο ΟΠΟΙΟΣ ΠΕΘΑΝΕ ΔΕΣΜΙΟΣ ΤΟ 1822, ΣΥΛΛΗΦΘΕΙΣ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΘΩΩΜΑΝΟΥΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ. ΣΥΓΧΡΟΝΩΣ ΚΑΙ Ο ΥΙΟΣ ΤΗΣ, ΑΝΤΩΝΙΟΣ, ΠΕΘΑΝΕ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΣ ΕΝΤΟΣ ΤΟΥ ΘΩΩΜΑΝΙΚΟΥ ΣΤΟΛΟΥ. ΤΗΣ ΔΙΝΕΤΑΙ Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΝΔΕΙΞΗ, ΚΑΤΟΠΙΝ ΖΗΤΗΣΗΣ ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, ΓΙΑ ΝΑ ΤΗΝ ΧΡΗΣΙΜΕΥΣΕΙ ΟΠΟΥ ΘΕΛΕΙ. ΑΚΟΛΟΥΘΟΥΝ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΑ (των υπογεγραμμένων).
Φ.60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ	1579	την ΠΕΡΔΙΚΑ ΧΗΡΑ ΚΕΦάΛΑ ΕΚ ΧΙΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 13 ΙΟΥΝΙΟΥ 1834	την ΑΥΤΟΥ ΜΕΓΑΛΙΟΤΗ- ΤΑ, ΤΟΝ ΣΕΒ. ΗΜΩΝ ΑΝΑΚΤΑ	(Σε συνέχεια των δύο προηγούμενων εγγράφων). Η ΥΠΟΣΗΜΕΙΟΥΜΕΝΗ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΟΝ ΒΑΣΙΛΙΑ ΝΑ ΤΗΣ ΑΝΑΓΝΩΡΣΕΙ ΜΕΣΟΝ ΒΟΗΘΕΙΑΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΒΑΣΗ ΤΗΣ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΜΠΟΡΕΣΕΙ ΝΑ ΜΕΤΑΒΕΙ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΕ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΔΥΣΤΥΧΟΥΣ ΘΥΓΑΤΡΟΣ ΤΗΣ. ΓΙ' ΑΥΤΟΝ ΤΟ ΛΟΓΟ ΚΑΤΑΦΕΥΓΕΙ ΣΤΟ ΑΠΕΙΡΟ ΕΛΕΟΣ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ, ΓΙΑ ΝΑ ΤΗΝ ΣΠΛΑΧΝΙΣΘΕΙ, ΧΟΡΗΓΟΝΤΑΣ ΤΗΣ ΟΠΟΙΑ ΑΥΤΟΣ ΚΡΙΝΕΙ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ. Σχόλιο: Το 4β είναι εξαιρετικά δύσανάγνωστο.
Φ. 60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΕ- ΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ	1579	την ΠΕΡΔΙΚΑ ΧΗΡΑ ΚΕΦάΛΑ ΕΚ ΧΙΟΥ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 13 ΙΟΥΝΙΟΥ 1834	την Α. Μ. ΤΟΝ ΣΕΒ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ	(Σε συνέχεια της προηγούμενης επιστολής). ΑΠΟ ΤΟ ΕΣΩΚΛΕΙΣΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΚΟ ΠΛΗΡΟΦΟΡΕΙΤΑΙ Η Υ.Μ. ΟΤΙ Ο ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΗΣ (Κεφάλαια) ΠΕΘΑΝΕ ΣΤΑ ΔΕΣΜΑ ΚΑΙ Ο ΓΙΟΣ ΤΗΣ ΣΤΗΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ. ΜΙΑ ΚΟΡΗ ΣΤΑΝΑΖΕΙ ΣΤΗΝ ΔΟΥΛΕΙΑ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗΣ. «ΠΗΓΑ ΕΚΕΙ. ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΠΕΡΙΠΟΥ ΕΞΙ ΜΗΝΕΣ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΛΑΒΩ ΔΙΑΤΑΓΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΠΡΕΣΒΥ ΤΗΣ Α.Υ. ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΜΟΥ, ΑΛΛΑ ΔΕΝ ΜΟΥ ΔΟΘΗΚΕ». ΖΗΤΗΣΕ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΒΟΗΘΕΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΕΞΟΔΑ ΤΟΥ ΤΑΞΕΙΔΙΟΥ ΤΗΣ ΚΑΙ ΔΕΝ ΕΛΑΒΕ ΠΙΠΟΤΑ. ΑΠΕΛΙΠΣΜΕΝΗ ΠΡΙΝ ΑΠΟ 8 ΗΜΕΡΕΣ ΕΠΙΚΑΛΕΣΤΗΚΕ ΤΗΝ ΚΡΑΤΑΙΑ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΤΗΣ Υ.Μ. ΜΕ ΤΗΝ ΕΝ ΛΟΓΩ ΑΝΑΦΟΡΑ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ.60/1 Α-Η, 1834 ΛΙΧΜΑΛΩΤΙ- ΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ		»» {...}24 ΙΟΥΝ. (.) 1834		(Σε συνέχεια της προηγούμενης). «...ΑΛΛΑ ΕΚΕΙ ΔΕΝ ΒΡΗΚΑ ΘΕΡΑΠΕΙΑ ΣΤΑ ΔΕΙΝΑ ΜΟΥ. ΕΠΙΚΑΛΟΥΜΑΙ ΔΙΑ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΗΣ ΤΗΝ ΒΟΗΘΕΙΑΝ ΚΑΙ ΤΟ ΕΛΕΟΣ ΤΗΣ Α.Υ. ΔΙΑ ΝΑ ΜΟΥ ΔΟΘΕΙ ΚΑΠΟΙΑ ΕΞΟΙΚΟΝΟΜΗΣΗ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ, ΜΕ ΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΝΑ ΕΠΑΡΚΕΣΩ ΓΙΑ ΤΙΣ ΑΝΑΓΚΕΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΔΙΟΥ ΜΟΥ».
Φ.60/1 Α-Η, 1834 ΛΙΧΜΑΛΩΤΙ- ΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΓΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ		την ΠΕΡΑΙΚΑ ΧΗΡΑ ΤΟΥ ΣΤΡΑΤΗ ΚΕΦάΛΑ, ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 15 ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΥ 1834	την Β' ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ	ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΣΦΑΙΡΗΝ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΟΛΗ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΧΑΘΗΚΕ, ΚΑΘΟΤΙ ΣΚΟΤΩΘΗΚΕ Ο ΑΝΔΡΑΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΧΑΘΗΚΕ Ο ΓΙΟΣ ΤΗΣ. Η ΚΟΡΗ ΤΗΣ, ΚΑΤΕΡΙΝΑ, 20ΕΤΗΣ ΤΟΤΕ, ΔΟΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΚΑΖΑΣΚΕΡΗ ΜΟΥΝΠΙ ΕΦΕΝΤΗ, ΣΤΟ ΓΚΙΟΥΖΕΛ ΣΑΡΑΪ, ΕΝΩ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ, ΔΟΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΥΙΟ ΤΟΥ ΣΕΣΤΗ ΕΦΕΝΤΗ, ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ. Η ΚΕΦΑΛΑ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΝΑ ΜΕΣΙΤΕΥΣΕΙ Ο ΠΡΕΣΒΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΛΥΤΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ. Σχόλιο: Στην εν λόγω επιστολή δίνονται και κάποια επιπλέον στοιχεία για την αγμάλωτη κόρη της Πέρδικας Κεφάλα (όνομα, ηλικία, καθώς και πληροφορίες για αλλαγή ιδιοκτητών). Επίσης, στην προηγούμενη επιστολή (σ. 422), ο νέος της ιδιοκτήτης ονομάζεται Ταφίκ και όχι Σεστή εφένδης.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙ- ΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΙΤΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ	258(·)	τον ΕΙΒΕΛ ΝΑΥΤΙΛΙΟΝ, 11.2.1834	τον κ. [δυσανήγιστο] ΠΑΗΡΕΞΟΥΣΙΟΝ (·) ΥΠΟΥΡΓΟΝ της Α.Μ. ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ	(Σε συνέχεια των προηγουμένων σχετικών με την υπόθεση της Κεφάλαια) ΜΙΑ ΚΑΠΟΙΑ ΠΕΡΔΙΚΑ (Κεφάλαια), ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΙΟ, ΕΣΤΕΙΛΕ ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ, Η ΟΠΟΙΑ ΚΡΑΤΕΙΤΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΗ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ. (Οι αριθμοί) ΑΠΟΣΤΕΛΛΟΥΝ ΣΥΝΗΜΜΕΝΩΣ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΟΛΗ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΒΕΒΑΙΩΘΕΙ ΤΟ ΑΛΗΘΕΣ ΤΗΣ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΗΣ.
Φ. 60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙ- ΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΙΤΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΟΥΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ	897/1093, 10923/4 Μάουρερ, Ναύπλιον, 12/24 Φεβ. 1834. Επί την επί των Εξωτερικών Γραμματείαν: να δώσει (·) ακριβείς πληροφορίες: 1. Περί των σχέσεων της αναφερομένης και του εν αιχμαλωσία, ως λέγεται, ευρισκόμενου υιού της 2. Περί της αρμοδιότητας οδού και μέσου απελευθέρωσός του και των απαιτούμενων διαπραγματεύσεων	την ΒΑΣΙΛΙΚΗ χθρα ΝΙΚΟΛΑΚΗ ΜΠΑΛΑΚΗ 27.1834	τον ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΑΤΟΝ	Η ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΙΟ, ΧΘΡΑ ΝΙΚΟΛΑΚΗ ΜΠΑΛΑΚΗ, ΦΟΝΕΥΘΕΝΤΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ, ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΗΝ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΝΑ ΤΗΝ ΒΟΗΘΗΣΕΙ ΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ ΤΟΝ ΓΙΟ ΤΗΣ. ΕΧΕΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΟΤΙ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΗ ΜΑΓΝΗΣΙΑ. ΕΔΩΣΕ ΟΣΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΕΙΧΕ ΣΕ ΜΙΑ ΦΙΛΗ ΤΗΣ ΓΙΑ ΝΑ ΤΟΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ ΚΑΙ ΖΗΤΑ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΕΝΙΣΧΥΣΗ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1 Α-Η, 1834 ΑΙΧΜΑΛΩΤΙ- ΣΘΕΝΤΕΣ ΕΙΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΝ, ΣΤΕΡΕΑΝ ΕΛΛΑΔΑ, ΧΙΟΝ, ΜΕΣΟΛΟΓΙΤΙ, ΨΑΡΡΑ, ΚΑΣΣΟΝ, ΠΕΛΟΠΟΝΗΣΟΝ, ΔΙΑΦΟΡΑΣ ΠΕΡΙΟΧΑΣ	897	ΤΟΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΣΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΙΩΑΝΝΗΝ [ΔΥΣΑΝΑΓΩΣΤΟ ΕΠΩΝΥΜΟ] ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 18.2.1834	ΤΟΝ ΝΟΜΑΡΧΗΝ ΑΡΤΟΛΙΔΑΣ	(Σε συνέχεια της προηγουμένης επιστολής σχετικό με την Πέρδικα Κεφάλαια). ΤΟ ΣΥΝΗΜΜΕΝΟ ΑΠΕΥΘΥΝΕΤΑΙ ΣΤΟ ΝΟΜΑΡΧΗ ΑΡΤΟΛΙΔΑΣ ΚΑΙ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΔΟΘΟΥΝ ΤΑΧΥΤΕΡΑ ΑΚΡΙΒΕΙΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΥ ΤΗΣ Α΄ ΠΑΡΑΓΡΑΦΟΥ ΤΗΣ ΣΗΜΕΙΟΥΜΕΝΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΑΠΟΦΑΣΗΣ, ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΜΕΝΗΣ ΤΗΣ ΠΑΡΟΥΣΗΣ.
Φ. 60/1, 1835 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	953/243	ΤΟΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΑΘΗΝΑΙ, 6.5.1835	ΤΟΝ ΖΩΓΡΑΦΟΝ (), ΠΡΕΣΒΥΝ ΤΗΣ Α.Μ. ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ- ΠΟΛΕΙ	ΑΝΑΦΟΡΑ ΣΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΠΡΟΚΑΤΟΧΟΥ ΤΟΥ, ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΕΡΔΙΚΑΣ (Κεφάλαια) ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΙΟ. ΕΠΕΙΔΗ Η ΚΟΡΗ ΤΗΣ ΕΙΝΑΙ ΦΥΛΑΚΙΣΜΕΝΗ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ, Η ΙΔΙΑ ΑΝΕΛΑΒΕ ΠΡΩΤΟΒΟΥΛΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ. ΖΗΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΝΑ ΤΗΝ ΕΝΕΣΧΥΣΕΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1835 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	2945/5 ΔΕΚ. 1835	την ΛΩΣΑΝΔΡΙΤΣΑ ΚΑΛΒΟΚΟΡΕ- ΣΗ, 28 ΝΟΕΜ. 1835 ΑΘΗΝΑΙ	α) τον ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΑΤΟΝ ΒΑΣΙΛΕΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΙ β) την ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ, ΔΙΑ ΤΗΝ ΣΥΝΔΡΟΜΗΝ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΙ, 4/16 ΔΕΚ. 1835 ΚΑΘ’ ΥΨΗΛΟΤΑΤΗΝ ΕΠΙΤΑΓΗΝ	<p>(Πρόκειται για δύο επιστολές της Λοξάνδριτσας Καλβοβορέστη, με το ίδιο θέμα, προς δύο διαφορετικούς παραλήπτες).</p> <p>α) ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ Ο ΑΝΤΡΑΣ ΤΗΣ, ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΛΒΟΚΟΡΕΣΗΣ, ΕΠΙΕΣΕ ΜΑΧΟΜΕΝΟΣ ΥΠΕΡ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΡΑΓΜΑΤΟΣ, ΕΝΩ Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ (η υποσημειωμένη) ΑΙΧΜΑΛΩΤΣΘΗΚΕ ΜΕ ΤΑ ΤΡΙΑ ΤΕΚΝΑ ΤΗΣ. ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗΚΕ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΛΙΓΟ, ΜΟΝΟ ΜΕ ΤΟ ΜΙΚΡΟΤΕΡΟ ΤΕΚΝΟ ΤΗΣ, ΜΕ ΜΥΡΙΟΥΣ ΤΡΟΠΟΥΣ. ΤΑ ΑΛΛΑ ΔΥΟ ΤΕΚΝΑ, ΑΡΡΕΝ ΚΑΙ ΘΗΛΥ, ΕΜΕΙΝΑΝ ΣΤΗΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ. ΜΕΤΑ ΑΠΟ 4 ΕΤΗ Ο ΓΙΟΣ ΤΗΣ ΣΩΘΗΚΕ ΔΙΑ ΤΗΣ ΦΥΓΗΣ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΤΗΣΕ ΣΤΟ ΤΑΚΤΙΚΟ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΟ ΣΩΜΑ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ, ΓΙΑ ΤΡΙΑ ΕΤΗ, ΜΕ ΖΗΛΟ ΚΑΙ ΤΙΜΙΟΤΗΤΑ.</p> <p>Η ΙΔΙΑ ΑΝΑΦΕΡΕΙ ΟΤΙ ΓΝΩΡΙΖΕΙ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ Η ΚΟΡΗ ΤΗΣ. ΑΠΕΥΘΥΝΟΜΕΝΗ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΑΤΟ ΥΠΕΝΘΥΜΙΖΕΙ ΟΤΙ, ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΕΝΑ ΜΗΝΑ, ΕΘΕΣΕ ΣΤΑ ΠΟΔΙΑ ΤΟΥ ΘΡΟΝΟΥ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΕΙΟΤΗΤΑΣ ΤΟΥ ΑΝΑΦΟΡΑ, ΜΕ ΣΥΝΗΜΜΕΝΟ ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΟ ΤΩΝ ΠΡΟΚΡΙΤΩΝ - ΠΑΡΟΙΚΩΝ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ ΤΗΣ, ΧΙΟΥ, ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΥΤΥΧΟΥΣ ΠΡΟΤΕΡΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ ΚΑΛΒΟΚΟΡΕΣΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΛΕΙΝΗΣ ΤΩΡΙΝΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΗΣ, ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΗΣ ΕΚΔΟΥΛΕΥΣΗΣ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΤΗΣ. «ΑΛΛΑ ΜΕ ΛΥΠΗ ΜΟΥ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ ΔΕΝ ΕΙΔΑ ΟΥΤΕ ΑΠΑΝΤΗΣΗ ΟΥΤΕ ΠΟΥ {...} Μ’ ΟΛΕΣ ΤΙΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΜΟΥ».</p> <p>ΖΗΤΑΕΙ, ΔΙΑ ΤΗΣ ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ ΧΑΡΙΤΟΣ, ΝΑ ΤΗΣ ΧΟΡΗΓΗΘΕΙ ΒΟΗΘΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ.</p> <p>β) Ο ΑΝΤΡΑΣ ΤΗΣ ΣΚΟΤΩΘΗΚΕ ΚΑΤΑ ΤΗ ΣΦΑΓΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ, ΕΝΩ Η ΣΥΖΥΓΟΣ ΤΟΥ ΑΙΧΜΑΛΩΤΣΘΗΚΕ ΜΕ ΤΑ ΤΡΙΑ ΤΕΚΝΑ ΤΗΣ. ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗΚΕ ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΛΙΓΟ ΜΟΝΟ ΜΕ ΤΟ ΜΙΚΡΟΤΕΡΟ ΤΕΚΝΟ ΤΗΣ, ΜΕ ΜΥΡΙΟΥΣ ΤΡΟΠΟΥΣ. ΤΑ ΑΛΛΑ ΔΥΟ ΤΕΚΝΑ, ΑΡΡΕΝ ΚΑΙ ΘΗΛΥ, ΕΜΕΙΝΑΝ ΣΤΗΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ. Ο ΓΙΟΣ ΤΗΣ ΔΡΑΠΕΤΕΥΣΕ ΜΕΤΑ ΑΠΟ 4 ΧΡΟΝΙΑ ΚΑΙ ΥΠΗΡΕΤΗΣΕ, ΕΠΙ ΤΡΙΕΤΙΑ, ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ. ΖΗΤΑ ΝΑ ΤΗΣ ΧΟΡΗΓΗΘΕΙ ΒΟΗΘΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ, ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΕΛΕΙΝΗΣ ΠΑΡΟΥΣΑΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΘΗΤΕΙΑΣ ΤΟΥ ΓΙΟΥ ΤΗΣ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ.</p>
Φ. 60/1, 1835 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	2945	τον ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΑΘΗΝΑΙ, 16/22 ΔΕΚ. 1835 (ΤΗΝ 18ην ΔΕΚ. ΕΛΟΘΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΝΑΦΕΡΟ- ΜΕΝΗΝ)	το ΠΡΟΣΕΝΕΙΟΝ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ	<p>(Σε συνέχεια των προηγουμένων)</p> <p>ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ Α. Α. Η ΕΚ ΧΙΟΥ ΛΩΣΑΝΔΡΙΤΣΑ ΚΑΛΒΟΚΟΡΕΣΗ ΕΚΘΕΤΕΙ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΖΗΤΑ ΤΗΝ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΟΛΥΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ, Η ΟΠΟΙΑ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΟ ΓΙΑΛΙΑΚΙΟΪ ΤΗΣ ΜΑΓΝΗΣΙΑΣ. Η ΙΔΙΑ ΠΗΓΕ ΣΤΗΝ ΣΜΥΡΝΗ. Η Γορμιαρεία προς το Προξενείο Σμύρνης: «ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕ ΟΠΩΣ ΣΥΝΔΡΑΜΗΤΕ ΠΡΟΣ ΕΠΙΤΕΥΞΙΝ ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥ ΤΗΣ, ΚΑΤΑΒΑΛΛΟΝΤΕΣ ΠΑΣΑΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΝ».</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1835 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	2905	7 ΠΡΟΚΡΙΤΟΥΣ ΑΘΗΝΑΙ 8 ΔΕΚ. 1835		(Σε συνέχεια των προηγουμένων) - ΕΓΓΡΑΦΗ ΑΝΑΦΟΡΑ - ΒΕΒΑΙΩΣΗ ΤΗΣ ΧΙΑΚΗΣ ΠΑΡΟΙΚΙΑΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΥΠΟΘΕΣΕΩΣ ΤΗΣ ΚΑΛΒΟΚΟΡΕΣΗ. Ο ΑΝΔΡΑΣ ΤΗΣ ΣΚΟΤΩΘΗΚΕ ΣΤΗ ΣΦΑΓΗ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΤΟΥ ΑΠΟΤΕΛΟΥΜΕΝΗ ΑΠΟ 1000 ΔΙΣΤΗΛΑ ΑΡΙΠΑΧΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΧΘΡΟ. Ο ΓΙΟΣ ΤΗΣ ΔΡΑΠΕΤΕΥΣΕ ΚΑΙ ΚΑΤΕΦΥΓΕ ΣΤΟ ΝΑΥΠΛΙΟ. ΥΠΗΡΕΤΗΣΕ ΤΡΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΣΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΣΤΡΑΤΟ. Η ΚΟΡΗ ΤΗΣ ΒΡΙΣΚΕΤΑΙ ΣΤΟ ΧΩΡΙΟ ΓΙΑΛΙΑΚΙΟΪ, ΕΝΩ ΤΟ ΜΙΚΡΟΤΕΡΟ ΠΑΙΔΙ ΤΗΣ ΠΕΘΑΝΕ ΠΕΡΙΦΕΡΟΜΕΝΟ ΣΤΗΝ ΑΓΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΜΗΤΕΡΑΣ ΤΟΥ. (ΛΥΡΙΚΟΤΑΤΟ).
Φ. 60/1, 1835 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	1751	την ΑΓΓΕΡΟΥ, ΧΙΩΠΙΣΣΑ, ΣΥΖΥΓΟ ΤΟΥ ΔΗΜΗΡΤΙΟΥ ΜΥΡΣΙΝΙΑ	τον ΒΑΣ. ΟΙΚΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΚΡΑΤΕΙΑΣ	Σχόλιο: Η επιστολή δεν αναφέρει αν το παιδί ήταν αγόρι ή κορίτσι. Αναγράφεται απλά ως 'τέκνο'.
Φ. 60/1, 1835 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ		τον ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ, ΑΘΗΝΑΙ, 27 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1835 ΔΙΑ ΤΟΥ ΕΠΑΡΧΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ [:]	τον ΠΡΟΞΕΝΟΝ ΤΗΣ Α.Μ. ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΜΥΡΝΗΝ	(Σε συνέχεια της προηγουμένης). Η ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΤΗΣ ΑΓΓΕΡΟΥΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΜΥΡΣΙΝΙΑ, ΑΠΟ ΤΗ ΧΙΟ, ΣΥΝΕΛΗΦΘΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΩΝ ΨΑΡΩΝ ΚΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΠΙΣΤΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΘΩΩΜΑΝΟΥΣ ΣΕ ΗΛΙΚΙΑ 5 ΕΤΩΝ. Η ΜΗΤΕΡΑΤΗΣ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΤΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΑ ΣΥΝΔΡΑΜΕΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ.
Φ. 60/1, 1836 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	1836/1283	την ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ (:) ΘΩΩΝΟΣ, ΑΘΗΝΑΙ, 2/14 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1836	την ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ	ΤΟ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΔΙΑΤΑΣΣΕΤΑΙ ΔΙΑ ΤΟΥ ΠΑΡΟΝΤΟΣ ΝΑ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΙ, ΔΙΑ ΤΗΣ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΟΔΟΥ, ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΝ ΤΗΣ ΕΝ ΤΟΥΡΚΙΚΗ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ ΕΥΡΕΣΚΟΜΕΝΗΣ ΘΥΓΑΤΡΟΣ ΤΗΣ ΧΗΡΑΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΤΣΑΣ ΚΑΛΟΒΟΚΟΡΕΣΗ, ΧΙΑΣ, ΗΤΙΣ ΚΑΤΟΙΚΕΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΥΡΑΝ. Σχόλιο: Για την υπόθεση της Α. Καλόβοκορέση.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1836 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	5796	τον ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΑΘΗΝΑΙ, 19/31 ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1836	τον ΤΟΣΙΤΣΑΝ, ΓΕΝ.ΠΡΟΞΕΝΟΝ ΤΗΣ Α.Μ. ΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΝ	Ο ΕΚ ΧΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗΣ ΕΥΜΟΡΦΟΠΟΥΛΟΣ, ΥΠΗΚΟΟΣ ΤΗΣ Α.Μ., ΔΙΑΜΕΝΩΝ ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ, ΑΠΕΡΧΕΤΑΙ ΕΙΣ ΑΓΝΩΣΤΟΝ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΙΝ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΙ ΤΑ ΤΡΙΑ ΑΔΕΡΦΙΑ ΤΟΥ ΕΚ ΤΗΣ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑΣ. «ΖΥΣΤΗΝΟΝΤΑΣ ΕΞΑΣ ΣΕ ΑΥΤΟΝ, ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕ ΝΑ ΤΟΥ ΧΟΡΗΓΗΣΕΤΕ ΚΑΘΕ ΣΥΝΔΡΟΜΗ – ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΗ, ΠΡΟΣ ΕΠΙΤΕΥΞΙΝ ΤΟΥ ΣΚΟΠΟΥΝΤΟΣ, ΜΕΤΑΧΕΙΡΙΖΟΜΕΝΟΙ ΠΡΟΣ ΑΥΤΟ ΟΠΟΙΟΔΗΠΟΤΕ ΝΟΜΙΜΟΝ ΜΕΣΩΝ». ΠΑΡΑΤΙΘΕΝΤΑΙ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΑ ΤΩΝ ΑΔΕΡΦΩΝ ΤΟΥ, ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ
Φ. 60/1, 1836 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	5796	τον ΙΩΑΝΝΗ ΕΥΜΟΡΦΟΠΟΥ- ΛΟ ΛΟΝΔΙΝΟΝ, 26. ΝΟΕΜ. 1836	τον ΣΠ. ΤΡΙΚΟΥΠΗ, ΕΚΤΑΚΤΟΝ ΥΠΟΥΡΓΟΝ ΤΗΣ Α.Μ. ΕΝ ΛΟΝΔΙΝΩ	(Σε συνέχεια της προηγούμενης). ΟΛΟΚΛΗΡΗ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΑΠΟΤΕΛΟΥΜΕΝΗ ΑΠΟ 10 ΑΤΟΜΑ, ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΘΗΚΕ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ, ΕΝΩ Ο ΠΑΤΕΡΑΣ ΣΚΟΤΩΘΗΚΕ. ΜΕ ΔΙΟΛΟΥ ΕΥΚΑΤΑΦΡΟΝΗΤΑ ΠΟΣΑ ΚΑΤΑΦΕΡΕ (ο ΙΩ. Ευμορφόπουλος) ΝΑ ΑΠΟΛΥΤΡΩΣΕΙ ΤΟΥΣ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟΥΣ. ΩΣΤΟΣΟ, ΤΡΕΙΣ ΑΚΟΜΗ ΑΔΕΛΦΟΙ ΤΟΥ ΕΙΝΑΙ ΣΤΗΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ. Ο ΤΟΠΟΣ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΤΕΡΟΥ ΕΙΝΑΙ ΑΓΝΩΣΤΟΣ, ΕΝΩ ΤΑ ΑΛΛΑ ΔΥΟ ΑΔΕΡΦΙΑ ΕΙΝΑΙ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ. ΠΡΟΣΤΡΕΧΕΙ ΛΟΙΠΟΝ ΣΤΟΝ Σ. ΤΡΙΚΟΥΠΗ, ΜΕ ΤΗΝ ΠΑΡΑΚΛΗΣΗ, ΝΑ ΔΙΑΤΑΧΘΕΙ Ο ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩ ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΡΟΞΕΝΟΣ ΝΑ ΒΟΗΘΗΣΕΙ ΚΑΙ ΝΑ ΠΡΟΣΤΑΤΕΥΣΕΙ ΤΟΥΣ ΑΔΕΛΦΟΥΣ ΤΟΥ. ΑΝΑΦΕΡΕΙ ΤΑ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΑ ΚΑΙ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΑ ΤΟΥΣ ΟΝΟΜΑΤΑ ΚΑΙ ΤΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΠΟΥ ΑΥΤΟΙ ΚΑΤΕΧΟΥΝ ΣΤΟΝ ΚΡΑΤΙΚΟ ΜΗΧΑΝΙΣΜΟ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ. (ΛΥΡΙΚΟΤΑΤΟ).

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
<p>Φ. 60/1, 1836</p> <p>ΠΕΡΙ</p> <p>ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩ- ΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ</p> <p>ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ</p> <p>(επισυνάπτεται ο πίνακας των απελευθερωθέντων Ελλήνων, εκ των οποίων ο ένας είναι Χίος. Στον πίνακα, εκτός των άλλων στοιχείων, αναφέρεται και το επάγγελμα).</p>	<p>676</p>	<p>το</p> <p>ΓΕΝ. ΒΑΣ. ΠΡΟΕΣΕΙΟΝ</p> <p>ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ</p> <p>ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩΙ</p> <p>ΚΑΙ</p> <p>ΥΠΑΓΟΜΕΝΑ</p> <p>ΜΕΡΗ</p> <p>ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, 20.12 (:) 1836</p> <p>ΕΠΙ ΤΟΥ</p> <p>ΕΓΓΡΑΦΟΥ 5267</p> <p>ΤΗΣ 15.11.1836</p>	<p>την</p> <p>ΕΠΙ ΤΟΥ</p> <p>ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ</p> <p>ΚΑΙ ΕΠΙ ΤΩΝ</p> <p>ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ</p> <p>ΣΕΒ.ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ</p> <p>ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ</p> <p>ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ</p>	<p>ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ ΣΗΜΕΡΑ ΕΙΣ ΤΟ ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟΝ ΤΗΣ ΣΥΡΟΥ, ΔΙΑ ΤΗΣ ΘΩΩΜΑΝΙΚΗΣ ΓΟΛΕΤΑΣ 'ΕΥΤΥΧΙΑ', ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΑΡΧΟΥ ΔΗΜΗΤΡΙΟΥ ΠΑΤΡΙΚΗ (:), ΤΡΕΙΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΕΝΤΕΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΥΝΑΙΤΟΜΕΝΗΝ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΝ ΚΑΙ ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕΝ ΤΗΝ ΒΑΣΙΛΙΚΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΝΑ ΚΙΝΗΘΕΙ (:) ΠΡΟΣ ΕΞΟΦΛΗΣΙΝ ΤΟΥ ΠΟΣΟΥ ΤΩΝ 145,36 (γροστών?) ΕΙΣ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΜΕΣΤΕΝΕΝ.</p>
<p>Φ. 60/1, 1836</p> <p>ΠΕΡΙ</p> <p>ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩ- ΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ</p> <p>ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ</p>	<p>5267</p>	<p>ΑΘΗΝΑ, 20.11.1836</p> <p>των ΤΟΣΙΤΣΑΝ, ΓΕΝ. ΠΡΟΕΣΕΙΟΝ</p> <p>ΤΗΣ Α.Μ. ΕΙΣ</p> <p>ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΝ</p> <p>(Υποθέτουμε τον αποστολέα από το περιεχόμενο της επιστολής. Δεν αναγράφεται στο έγγραφο.)</p>	<p>τον</p> <p>ΔΙΟΙΚΗΤΗΝ ΣΥΡΟΥ</p>	<p>Ο ΓΕΝΙΚΟΣ ΠΡΟΕΣΕΙΟΣ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ ΜΑΣ ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕ ΔΙ' ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΟΤΙ, ΔΙΑ ΤΗΣ ΘΩΩΜΑΝΙΚΗΣ ΓΟΛΕΤΑΣ 'ΕΥΤΥΧΙΑ', ΑΠΕΣΤΑΛΗΣΑΝ ΠΡΟΣ ΥΜΑΣ 3 ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΕΝΤΕΣ ΕΛΛΗΝΕΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ (ΠΕΡΙΕΧΕΙ ΤΑ ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΑ). ΕΠΙΘΥΜΟΥΜΕ ΝΑ ΜΑΘΟΥΜΕ, ΕΑΝ ΟΙ ΕΝ ΛΟΓΩ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΕΦΘΑΣΑΝ ΕΚΕΙ ΚΑΙ ΕΑΝ ΓΝΩΡΙΖΕΤΕ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΔΙΑΜΟΝΗΣ ΤΩΝ ΣΥΓΓΕΝΩΝ ΤΟΥΣ (ΓΟΝΕΩΝ ή ΑΔΕΛΦΩΝ). ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕ ΝΑ ΜΑΣ ΔΩΣΕΤΕ ΤΙΣ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ. ΕΠΙΣΗΣ, ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΠΟΥ ΜΑΘΕΤΕ ΟΤΙ ΣΩΖΟΝΤΑΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΤΩΝ (ΓΟΝΕΙΣ ή ΑΔΕΛΦΙΑ), ΝΑ ΠΛΗΡΟΦΟΡΗΘΕΙΤΕ, ΕΑΝ ΕΙΝΑΙ ΔΥΝΑΤΟΝ, ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΕΝΕΣΤΩΣΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΝΑ ΜΑΣ ΕΙΔΟΠΟΙΗΣΕΤΕ.</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1837 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩ- ΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	562/565	τον ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ, ΑΘΗΝΑ, 18 ΦΕΒΡ. /2 ΜΑΡΤΙΟΥ 1837	τον ΤΟΣΙΤΣΑΝ, ΓΕΝΙΚΟΝ ΠΡΟΞΕΝΟΝ ΤΗΣ Α.Μ. ΕΙΣ ΑΙΓΥΠΤΟΝ	<p>ΟΙ ΑΡΜΟΔΙΟΙ ΕΛΑΒΑΝ ΤΗΝ ΑΝΑΦΟΡΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΧΙΑΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥ. ΣΥΜΦΩΝΟΥΝ ΝΑ ΓΙΝΟΥΝ ΕΝΕΡΓΕΙΕΣ, ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟΥΣ ΠΡΟΞΕΝΟΥΣ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΜΕΓΑΛΩΝ ΔΥΝΑΜΕΩΝ, ΜΕ ΦΙΛΙΚΟ ΤΡΟΠΟ, ΓΙΑ ΝΑ ΑΠΟΦΕΥΧΘΟΥΝ ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ. ΕΙΝΑΙ ΓΕΓΟΝΟΣ ΟΤΙ, ΠΑΡΑ ΤΙΣ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ, ΤΟ ΠΡΟΞΕΝΙΟ ΘΑ ΣΥΝΕΧΙΣΕΙ ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗΣ ΤΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ.</p> <p>ΛΟΓΩ ΤΩΝ ΠΡΩΤΟΚΟΛΛΩΝ, Η ΧΙΟΣ ΘΕΩΡΕΙΤΑΙ ΜΗ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΕΛΛΑΦΟΣ. ΩΣΤΟΣΟ, ΟΙ ΚΑΤΟΙΚΟΙ ΤΗΣ ΕΧΟΥΝ ΤΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑ ΤΗΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΕΩΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΘΕΩΡΟΥΝΤΑΙ ΥΠΗΚΟΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ</p> <p>ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΤΑΙ ΤΟ ΠΡΟΞΕΝΙΟ ΝΑ ΕΝΗΜΕΡΩΣΕΙ ΤΗΝ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑ ΓΙΑ ΤΑ ΤΕΚΤΑΙΝΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΜΦΩΝΙΑ.</p> <p>Σχόλιο 1: Ο Δεληγιάννης υπογράφει παραπλευρώς. Η υπογραφή στο τέλος του εγγράφου είναι δύσαναγνωστή.</p> <p>Σχόλιο 2: Σχετικά με τη Χία αιχμάλωτη, εικόζουμε ότι είναι η σκλάβια της κόρης του Μεχμέτ Αλή. Ωστόσο δεν αναγράφεται όνομα ή κάποιο άλλο στοιχείο.</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1837 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩ- ΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	425/ 11.ΑΥΓ.1837	των ΒΑΣ. ΟΙΚΟΝ ΑΘΗΝΑΙ, 7/19 ΑΥΤΟΥΣΤΟΥ 1837 (ΥΠΟΓΡΑΦΗ ΟΘΩΝΟΣ)	την ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ	ΕΠΙ ΤΗΣ ΠΡΟΤΑΣΕΩΣ, ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΗΜΩΝ ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ, ΑΠΟ ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ 6/18 ΜΑΪΟΥ ΚΑΙ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ.2036, ΕΓΚΡΙΝΟΥΜΕ ΝΑ ΠΛΗΡΩΣΕΤΕ ΤΟΝ ΥΜΕΤΕΡΟΝ ΓΕΝΙΚΟΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΝ Κον ΤΟΣΙΤΣΑΝ 46 ΔΡΧ. 9/100, ΔΙΑ ΤΙΣ ΔΑΠΑΝΑΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ ΤΟΥ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΑΛΑΦΑΤΗ, ΕΚ ΧΙΟΥ.
Φ. 60/1, 1837 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩ- ΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	3923	των ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΑΘΗΝΑΙ, 12/22 ΑΥΤΟΥΣΤΟΥ 1837	των Μ.ΤΟΣΙΤΣΑΝ, ΓΕΝΙΚΟΝ ΠΡΟΞΕΝΟΝ ΤΗΣ Α.Μ. ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩΙ	ΕΙΣ ΑΠΑΝΤΗΣΙΝ ΤΗΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 149 ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΣΑΣ, ΣΑΣ ΕΙΔΟΠΟΙΟΥΜΕΝ ΟΤΙ ΑΙ ΔΙΑ ΤΟΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΝ Χ. ΝΙΚ.ΚΑΛΑΦΑΤΗΝ ΔΑΠΑΝΘΕΙΣ ΑΙ ΔΡΧ 46 9/00 ΕΠΛΗΡΩΘΗΣΑΝ ΕΙΣ ΤΟΝ ΕΝΤΑΥΘΑ ΕΠΙΤΡΟΠΟΝ ΣΑΣ ΚΥΡΙΟΝ ΜΕΣΤΕΝΕΝ.
Φ. 60/1, 1837 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩ- ΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	149/30	το ΓΕΝ. ΒΑΣ. ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟΝ ΚΑΙ ΥΠΑΓΟΜΕΝΑ ΜΕΡΗ. ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, 16.3 1837	την ΕΠΙ ΤΟΥ ΒΑΣ. ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΕΒ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ	ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΕΙΣ Ο ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΣ, Ο ΠΑΡΑ ΤΩΙ ΕΝ ΚΑΪΡΩΙ ΧΑΪΡΟΥΛΑΧ ΕΦΕΝΤΗ ΕΥΡΕΣΚΟΜΕΝΟΣ, ΚΩΝΣΤΑΝΤΗΣ Χ. ΝΙΚ. ΚΑΛΑΦΑΤΗΣ, ΑΠΟ ΤΗΝ ΝΗΣΟΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΝ ΧΙΟ, ΕΤΩΝ 18, ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗΚΕ ΔΙΑ ΤΟΥ ΠΛΟΙΑΡΧΟΥ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΠΑΥΛΙΝΗ, ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΟΛΕΤΑΣ 'ΑΡΤΕΜΙΣ' ΚΑΙ ΑΠΕΒΙΒΑΣΘΗ ΕΙΣ ΤΟ ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟΝ ΣΥΡΟΥ. ΔΑΠΑΝΗΘΗΣΑΝ ΔΙΑ ΤΟΝ ΕΝ ΛΟΓΩΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΝ, ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΥΨΗΛΟΝ ΛΟΓΑΡΙΣΜΟΝ ΚΑΙ ΤΑΣ ΑΠΑΡΤΩΜΕΝΑΣ ΑΠΟΔΕΙΞΕΙΣ, ΔΡΧ 46-9, ΤΑΣ ΟΠΟΙΑΣ ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΤΑΙ Η ΣΕΒ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΝΑ ΜΕΤΡΗΣΗ ΕΙΣ ΤΟΝ Κον ΕΜΜ.ΜΕΣΤΕΝΕΝ {....} ΑΥΣΗΜΕΝΟΝ ΠΡΟΣ ΕΞΙΣΩΣΙΝ. Στόλιτο: Στο έγγραφο παρουσιάζονται ενδεικτικά τα έξοδα της κυβέρνησης για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων. Επειδή όμως, κάθε περίπτωση είχε τις ιδιαιτερότητές της, δε μπορούμε να θεωρήσουμε κάμια ως αντιπροσωπευτική του μέσου όρου, αναφορικά πάντοτε με το απαιτούμενο ποσό της εξγοράς.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1837 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩ- ΤΩΝ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ ΕΛΗΦΘΗ ΤΗΝ 16 ^{ην} ΙΟΥΝΙΟΥ 1837 ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΧΙΟΥ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΜΩΡΑΪΤΗ, ΔΙΑΜΕΝΟΝΤΟΣ ΕΙΣ ΣΥΡΑΝ, ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩ- ΣΕΩΣ ΤΩΝ ΑΥΤΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ ΤΩΝ ΚΡΑΤΟΥΜΕΝΩΝ ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩι ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΘΗΝΑΙ, 15 ΙΟΥΝΙΟΥ 1837	ΠΡΟΣ την ΕΠΙ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΗΝ ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΚΡΑΤΕΙΑΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΧΙΟΥ ΑΙΧΜΑΛΩΤΙΣΤΗΚΕ Ο ΥΠΟΣΗΜΕΙΟΥΜΕΝΟΣ, ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΖΑΥΤΑΔΕΛΦΕΣ ΚΑΙ ΕΝΑΣ ΑΥΤΑΔΕΛΦΟΣ ΤΟΥ. Ο ΑΔΕΛΦΟΣ ΚΑΙ Η ΜΙΑ ΑΔΕΛΦΗ ΤΟΥ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗΚΑΝ ΠΡΟ ΠΟΛΛΟΥ ΚΑΙ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΗ ΣΥΡΟ. ΟΙ ΑΛΛΕΣ ΔΥΟ ΕΙΝΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΕΣ. Η ΜΙΑ ΣΤΗΝ ΠΟΛΗ ΚΑΙ Η ΑΛΛΗ ΣΤΗΝ ΧΙΟ. Ο ΙΔΙΟΣ, ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΣΥΝΕΧΕΙΣ ΜΕΤΑΠΙΩΛΗΣΕΙΣ, ΚΑΤΕΠΕΣΕ ΓΥΡΩ ΣΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟ, ΟΠΟΥ ΠΗΓΕ ΣΤΟΝ ΕΠΙΤΕΤΡΑΜΜΕΝΟ ΤΟΥ ΕΛ. ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΥ ΚΑΙ ΑΥΤΟΣ ΤΟΝ ΕΣΤΕΛΕ ΣΤΟ ΣΗΠΤΙ ΕΝΟΣ ΛΗΜΝΙΟΥ ΕΜΠΟΡΟΥ. Ο ΕΜΠΟΡΟΣ ΠΑΡΑΚΡΑΤΗΣΕ ΤΑ ΥΠΑΡΧΟΝΤΑ ΤΟΥ Μ. (Μωράφιτη) ΑΝΤΩΝΙΟΥ, ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΙΧΕ ΑΠΟΚΤΗΣΕΙ ΑΠΟ ΔΩΡΕΕΣ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΠΟ ΤΟΥ. ΤΟΤΕ, ΕΠΙΚΟΙΝΩΗΣΕ ΜΕ ΤΟΝ ΚΛΗΤΗΡΑ ΤΟΥ ΓΑΛΛΙΚΟΥ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΥ, Ο ΟΠΟΙΟΣ ΤΟΝ ΣΥΜΒΟΥΛΕΥΣΕ ΝΑ ΑΝΑΦΕΡΕΙ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ, ΟΤΑΝ ΦΘΑΣΕΙ ΣΤΗΝ ΧΙΟ. Ο ΜΩΡΑΪΤΗΣ ΖΗΤΑ: 1. ΝΑ ΒΟΗΘΗΣΕΙ Η ΠΡΕΣΒΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ ΣΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΑΔΕΛΦΗΣ ΤΟΥ. 2. ΝΑ ΠΑΕΙ, ΜΕ ΤΗΝ ΒΟΗΘΕΙΑ ΤΟΥ ΕΛ. ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΥ, ΕΝΑΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΧΙΟ, ΟΠΟΥ Η ΑΔΕΡΦΗ ΤΟΥ ΕΤΟΙΜΑΖΕΤΑΙ ΝΑ ΠΑΝΤΡΕΥΤΕΙ ΕΝΑΝ ΟΘΩΜΑΝΟ. (Ενδεχομένως για να παρειμυροδοτήσει τον γάμο). 3. ΝΑ ΤΟΥ ΕΠΙΣΤΡΑΦΟΥΝ ΤΑ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΑ ΤΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΑ. {ΑΝΑΦΕΡΕΙ ΤΑ ΚΑΤΑΚΡΑΤΗΘΕΝΤΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΗΜΝΙΟ ΕΜΠΟΡΟ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑΚΑ ΤΟΥ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΚΑΙ ΤΗΝ ΧΡΗΜΑΤΙΚΗ ΑΞΙΑ ΑΥΤΩΝ}.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1837 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	2852	τον ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩ- ΣΕΩΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ 11/24 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1837	τον ΖΩΓΓΡΑΦΟΝ, ΠΡΕΣΒΗΝ ΤΗΣ Α.Α ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ- ΠΟΛΕΙ	(Σε συνέχεια των προηγουμένων). ΑΠΟΣΠΑΣΜΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΤΟΥ ΜΩΡΑΪΤΗ, ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΦΕΝΤΟΣ ΕΚ ΤΗΣ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑΣ ΚΑΙ ΕΞΑΙΤΟΥΜΕΝΟΥ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ ΤΩΝ 2 ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ ΑΥΤΑΔΕΛΦΩΝ ΤΟΥ, ΑΙ ΟΠΟΙΟΙ ΕΥΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ, Η ΜΙΑ ΕΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΙ ΚΑΙ Η ΑΛΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΧΙΟΝ. ΠΑΡΑΚΑΛΕΙ ΝΑ ΚΑΤΑΒΛΗΘΟΥΝ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΤΕΡΑΝ: «ΝΑ ΠΡΑΞΕΤΕ ΤΑ ΔΕΟΝΤΑ», ΚΑΘΩΣ Ο ΕΙΡΗΜΕΝΟΣ ΣΚΟΠΕΥΕΙ ΝΑ ΜΕΤΑΒΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΧΙΟΝ ΠΡΟΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ ΤΗΣ.
Φ. 60/1, 1837 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	1215	το ΥΠ.Ε.Ε., Ο ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΣ ΔΗΛΗΓΙΑΝΗΣ ΑΘΗΝΑΙ, 8/20 ΑΠΡΙΛΙΟΥ () 1837	τον ΚΥΡΙΟΝ ΤΟΣΙΤΣΑΝ, ΓΕΝΙΚΟΝ ΠΡΟΞΕΕΟΝ ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩι	«ΜΕ ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟ ΕΓΓΡΑΦΟ ΕΧΕΤΕ ΕΝΗΜΕΡΩΘΕΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΝ ΤΗΣ ΔΥΣΤΥΧΟΥΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΗΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΙΟΝ. ΤΑ ΔΕΙΝΑ ΤΗΣ ΣΥΝΕΚΕΝΤΡΩΣΑΝ ΤΟΝ ΟΙΚΤΟ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΙΩΝ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΙΓΥΠΤΟΝ ΚΑΙ ΣΑΣ ΠΑΡΑΚΑΛΟΥΜΕ, ΚΑΤΟΠΙΝ ΤΗΣ ΕΣΩΚΛΕΙΣΤΟΥ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ, ΝΑ ΠΡΑΞΕΤΕ ΤΑ ΔΕΟΝΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ ΤΗΣ ΕΠΙΣΗΣ, ΝΑ ΠΡΟΣΕΧΘΕΙ ΤΟ ΕΣΩΚΛΕΙΣΤΟΝ ΕΓΓΡΑΦΟΝ ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΠΡΑΚΤΟΡΟΣ ΖΑΜΠΕΛΙΟΥ, ΓΙΑ ΤΟΝ ΟΠΟΙΟΝ ΔΕΝ ΘΕΛΟΥΜΕ ΝΑ ΚΡΙΝΟΥΜΕ ΟΡΙΣΤΙΚΩΣ. ΑΝΑΜΕΝΟΥΜΕ ΤΗΝ ΕΓΥΜΗΓΟΡΙΑΝ ΣΑΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΣΤΑΣΗΣ ΤΟΥ ΕΝ ΛΟΓΩι ΥΠΑΛΛΗΛΟΥ.» Σχόλιο: Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για τη Χία σκλάβο της κόρης του Μεχμέτ Αλή, Αργεντού, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα συμφοράζόμενα.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
<p>Φ. 60/1, 1837</p> <p>ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ</p>	<p>820</p>	<p>το ΓΕΝ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩΙ ΚΑΙ ΥΠΑΓΟΜΕΝΑ ΜΕΡΗ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ, 24 9ΒΒΡΙΟΥ 1837</p> <p>Μ.ΤΟΣΙΤΣΑΣ</p>	<p>τον ΒΑΣ(ΔΙΚΟΝ) ΟΙΚΟΝ ΚΑΙ την ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ Σ(ΕΒΑΣΤΗΝ) ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ</p>	<p>ΤΟ ΓΕΝ. ΒΑΣΙΛΙΚΟΝ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΝ ΑΙΓΥΠΤΩΙ ΕΝΗΜΕΡΩΝΕΙ ΤΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΟ ΤΗΣ ΧΙΑΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΗΣ, Η ΟΠΟΙΑ ΗΤΑΝ ΣΤΗΝ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΟΥ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΩΣ. Η ΚΟΠΕΛΑ, ΓΙΑ ΝΑ ΑΝΑΡΡΩΣΕΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΣΘΕΝΕΙΑ ΤΗΣ, ΚΑΤΕΦΥΓΕ ΣΤΗΝ ΠΡΑΚΤΙΚΗ ΟΙΚΙΑ (στην οικία του Πράκτορος), ΖΗΤΟΥΣΑ ΝΑ ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΕΙ. Ο ΠΡΑΚΤΟΡΑΣ ΗΤΑΝ ΑΠΩΝ. ΤΗΝ ΥΠΟΔΕΧΘΗΚΑΝ ΟΙ ΕΥΒΡΙΣΚΟΜΕΝΟΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΟΙΚΙΑ ΤΟΥ. ΑΚΟΜΗ ΚΑΙ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΙ ΣΤΟΥΣ ΑΠΕΣΤΑΛΜΕΝΟΥΣ ΤΗΣ ΑΝΤΙΒΑΣΙΛΕΙΑΣ Η ΙΔΙΑ ΑΠΑΝΤΗΣΕ ΟΤΙ ΕΙΝΑΙ ΓΡΑΙΚΙΔΑ, ΟΤΙ ΕΦΥΓΕ ΜΕ ΣΚΟΠΟ ΝΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΕΙ ΣΤΟΥΣ ΓΟΝΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΟΤΙ ΠΡΟΤΙΜΑ ΝΑ ΔΙΚΑΣΘΕΙ ΠΑΡΑ ΝΑ ΥΠΟΦΕΡΕΙ ΤΙΣ ΤΙΜΩΡΙΕΣ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΣ ΤΗΣ. Ο ΠΡΑΚΤΟΡΑΣ ΠΡΟΣΠΑΘΗΣΕ ΝΑ ΤΗΝ ΜΕΤΑΠΕΙΣΕΙ ΑΠΕΙΛΗΤΙΚΩΣ, ΚΑΙ ΑΛΛΩΣ ΠΩΣ, ΑΛΛΑ ΧΩΡΙΣ ΒΙΑ. ΩΣΤΟΣΟ, ΔΕΝ ΤΑ ΚΑΤΑΦΕΡΕ. ΑΛΛΑ ΚΑΙ ΟΙ ΑΡΧΕΣ ΕΙΝΑΙ ΑΜΕΤΑΠΕΙΣΤΕΣ ΚΑΙ ΘΕΛΟΥΝ Η ΣΚΛΑΒΑ ΝΑ ΕΠΑΝΕΛΘΕΙ ΣΤΗΝ ΚΥΡΙΑ ΤΗΣ. Ο ΠΡΑΚΤΟΡΑΣ ΠΡΟΤΕΙΝΕ ΝΑ ΠΑΕΙ ΣΕ ΑΛΛΟ ΣΠΙΤΙ «ΚΑΙ ΑΣ ΤΗΝ ΚΑΝΟΥΝ Ο,ΤΙ ΘΕΛΟΥΝ ΕΚΕΙ», ΕΝΩ Ο ΤΟΠΟΤΗΡΗΣ ΕΠΕΜΕΝΕ ΝΑ ΠΑΕΙ ΜΑΖΙ ΤΗΣ ΚΑΙ Ο ΔΙΕΡΜΗΝΕΑΣ. ΤΕΛΙΚΑ Η ΝΕΑ ΡΙΧΘΗΚΕ ΣΤΟΝ ΝΕΙΛΟ (ωτοκτόνησε), ΠΡΑΓΜΑ ΤΟ ΟΠΟΙΟ ΔΕΝ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΕ Ο ΠΡΑΚΤΟΡΑΣ ΣΤΟΝ ΤΟΣΙΤΣΑ. Η ΑΝΤΑΛΛΑΓΗ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΤΟΣΙΤΣΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ ΔΕΝ ΗΤΑΝ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΕ ΤΟ ΣΥΜΒΑΝ ΤΕΛΙΚΑ, ΤΟ ΘΕΜΑ ΗΤΑΝ Η ΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΡΑΚΤΟΡΑ ΚΑΙ Η ΜΗ ΚΑΛΗ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΗ ΜΕΤΑΞΥ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ. ΕΝ ΚΑΤΑΚΛΕΙΔΙ, ΟΠΩΣ ΓΡΑΦΕΙ Ο ΤΟΣΙΤΣΑΣ: «Η ΒΙΑΙΟΠΡΑΓΙΑ ΕΙΝΑΙ ΣΥΝΗΘΗΣ ΣΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΚΡΑΤΗ ΚΑΙ ΩΣ ΕΚ ΤΟΥΤΟΥ ΟΦΕΙΛΕΙΝΑ ΡΥΘΜΙΣΕΙ ΤΗΝ ΔΙΑΓΩΓΗ ΤΟΥ» (αναφέρεται στον υπάλληλο).</p>
<p>Φ. 60/1, 1839</p>	<p>2435/390</p>	<p>ΠΕΡΑΝ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ, 28^η ΝΟΕΜΒΡΙΟΥ 1838</p>		<p>Ο ΜΠΕΛΙΣΑΡΑΚΗΣ (?) ΑΠΑΙΤΕΙ ΤΑ ΧΡΗΜΑΤΑ ΠΟΥ ΞΟΔΕΥΕ ΓΙΑ ΤΟ ΤΑΞΕΙΔΙ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑ, ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΕΚΕΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ. Ο ΕΙΡΗΜΕΝΟΣ ΠΗΓΕ ΣΤΗΝ ΚΙΟΥΤΑΧΕΙΑ ΚΑΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕ 3 ΑΙΧΜΑΛΩΤΕΣ ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΙΟ, ΙΔΙΟΙΣ ΕΞΟΔΟΙΣ. ΕΞΟΔΕΥΣΕ 1200 (γροσια?) ΚΑΙ ΖΗΤΑΕΙ 400, ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΠΡΕΠΕΙ ΝΑ ΤΟΥ ΔΟΘΟΥΝ ΜΑΖΙ ΜΕ 100 ΓΡΟΣΙΑ ΓΙΑ ΤΟΥΣ ΚΟΠΟΥΣ ΤΟΥ. Ο ΙΔΙΟΣ, ΑΦΟΥ ΕΜΕΙΝΕ ΚΑΛΙΝΗΡΗΣ ΓΙΑ 8 ΜΗΝΕΣ, ΜΕΤΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΧΙΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ, ΠΕΡΑΣΕ ΠΟΛΛΕΣ ΦΟΡΕΣ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟ ΠΡΟΒΑΛΛΟΝΤΑΣ ΤΙΣ ΑΠΑΙΤΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΕΝΗΜΕΡΩΣΕ ΟΤΙ, ΕΑΝ ΔΕΝ ΑΠΟΖΕΙΜΩΘΕΙ, ΕΝ ΜΕΡΕΙ ΤΟΥΛΑΧΙΣΤΟΝ, ΘΑ ΑΝΑΦΕΡΘΕΙ ΣΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΠΡΕΣΒΕΙΑ, ΣΤΗΝ ΟΠΟΙΑ ΥΠΑΓΕΤΑΙ.</p> <p>Σχόλιο: Οι υπογράφοντες φαίνονται στο τέλος της δεξιάς στήλης.</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1839 ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	2023	την ΧΡΗΣΗ ΜΑΡΤΑΚΑΙΝΑ ΑΘΗΝΑΙ, 21 ΜΑΪΟΥ 1839 ΑΘΗΝΑΙ, 22 ΜΑΪΟΥ 1839 και 23 ΜΑΪΟΥ 1839 Γ. ΦΡΑΚΑΡΤΗΣ Σ. Γ. ΣΑΜΑΡΑΣ	την ΕΠΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΒΑΣ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ	Η ΧΡΗΣΗ ΜΑΡΤΑΚΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΧΙΟ, ΕΝΔΕΗΣ ΕΙΣ ΑΚΡΟΝ, ΖΗΤΑΕΙ ΧΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ. ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΤΑΙ ΑΠΟΔΕΙΞΗ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΩΣ 10 ΔΡΑΧΜΩΝ ΣΤΗΝ ΠΡΟΑΝΑΦΕΡΘΕΙΣΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΠΑΡΑΠΑΝΩ ΣΚΟΠΟ. Σχόλιο: «Καταγράφεται απόδειξη περί παράδοσης 10 δραχμών στην προαναφερθείσα για τον παραπάνω σκοπό». Παρουσιάζει των Φρακάρτη και Σαμαρά η Μαρτάκαινα παίρνει τις 10 δραχμές και βάζει υπογραφή με σταυρό.
Φ. 60/1, 1840 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	1023 ΕΠΙ ΤΗΣ ΥΠ' ΑΡΙΘΜ. 510 ΑΠΟ 19- {?} ΔΙΑΤΑΓΗΣ 1877 ΕΛΗΦΘΗ 11 ΜΑΡΤΙΟΥ 1840 ΑΡ. 731 {ΤΟ ΚΕΙΜΕΝΟ ΣΤΑ ΔΕΞΙΑ}	τον ΔΙΟΙΚΗΤΗΝ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ Ι. ΚΟΝΤΟΣΤΑΜΟ ΕΝ ΝΑΥΠΛΙΩΙ, 7 ΜΑΡΤΙΟΥ 1840	την ΕΠΙ ΤΟΥ ΒΑΣ. ΟΙΚΟΥ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΒΑΣ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ	ΑΝΑΦΟΡΑ-ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΜΠΟΛΙΤΩΝ ΤΟΥ ΜΠΟΥΡΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΙΧΜΑΛΩΣΙΑ ΤΗΣ ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΦΤΩΧΕΙΑ ΤΟΥ. ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΤΑΙ Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ ΝΑ ΚΟΙΝΟΠΟΗΣΕΙ ΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΙΔΙΩΝ ΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΣΥΖΥΓΟΥ ΤΟΥ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1840 ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	731 ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 7 ΜΑΡΤΙΟΥ 1840	ΑΘΗΝΑΙ, 21 ΜΑΡΤΙΟΥ 1840 (ΑΝΥΠΟΓΡΑΦΟ)	τον ΔΙΟΙΚΗΤΗΝ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΥΙΩΝ ΜΠΟΥΡΑ, ΧΙΟΥ	ΕΠΙΣΤΡΕΦΟΝΤΑΙ, ΕΠΙ ΑΝΤΕΠΙΣΤΡΟΦΗΣ, ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΗΝ ΑΡΓΟΛΙΔΟΣ, ΓΙΑ ΝΑ ΚΟΙΝΟΠΟΗΘΟΥΝ ΤΑ ΠΡΟΑΝΑΦΕΡΘΕΝΤΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ, ΠΡΟΤΟΥ ΑΠΟΦΑΣΙΣΤΕΙ Η ΒΟΗΘΕΙΑ. Σχόλιο: Σχετικά με τον Μπούρα.
Φ. 60/1, 1840 ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΙΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	731	τους ΘΕΟΔΟΣΙΟΝ ΣΜΥΡΝΙΩΤΗΝ, ΙΩΑΝΗΝ ΤΖΙΜΠΗΝ, Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΝ ΝΑΥΠΛΙΟΝ, 2ΜΑΡΤΙΟΥ 1840 (ΤΑ ΑΛΛΑ ΔΥΟ ΕΠΩΝΥΜΑ ΕΙΝΑΙ ΔΥΣΑΝΑΓΝΩΣΤΑ)		(Σε συνέχεια των προηγουμένων). ΑΝΑΦΟΡΑ-ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΩΝ ΣΥΜΠΛΗΡΩΤΩΝ ΤΟΥ ΜΠΟΥΡΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΠΡΟΤΕΡΑΣ ΚΑΛΗΣ ΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΝΥΝ ΑΘΙΑΣ.
Φ. 60/1, 1840 ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΙΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	1056 ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩ- ΤΩΝ ΘΥΓΑΤΕ- ΡΩΝ ΤΟΥ ΖΑΝΝΗ ΜΠΟΥΡΑ	τον ΓΡΑΜΜΑΤΕΑΝ Κ. ΖΩΓΡΑΦΟΝ (ΥΠΑΡΧΕΙ ΚΑΙ ΥΠΟΓΡΑΦΗ ΤΟΥ ΔΗΛΠΙΑΝΝΗ) ΑΘΗΝΑΙ, 7/14 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1840	τον Κ. ΞΕΝΟΝ, ΠΡΟΕΣΟΝ ΤΗΣ Α.Μ. ΕΙΣ ΣΜΥΡΝΗΝ	(Σε συνέχεια της αναφοράς του Μπούρα περί των δύο θυγατέρων του). ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΤΑΙ Η ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΝΑ ΣΥΝΔΡΑΜΕΙ ΣΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΘΥΓΑΤΕΡΩΝ ΤΟΥ ΖΑΝΝΗ ΜΠΟΥΡΑ ΠΟΥ ΒΡΙΣΚΟΝΤΑΙ ΣΤΙΣ ΚΥΔΩΝΙΕΣ. ΤΟ ΟΛΟ ΘΕΜΑ ΘΑ ΤΟ ΑΝΑΛΑΒΕΙ ΤΟ ΕΚΕΙ ΠΡΟΕΣΕΙΟ. ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΠΡΟΚΑΛΕΣΕΙ ΤΗΝ ΔΥΣΑΡΕΣΚΕΙΑ ΤΩΝ ΑΡΧΩΝ, ΕΙΔΙΚΑ, ΑΦΟΥ ΟΙ ΔΥΟ ΚΟΠΙΛΕΣ ΕΙΝΑΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΕΣ ΤΟΥ ΙΜΑΜΗ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
<p>Φ. 60/1, 1842</p> <p>ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ</p>	<p>4288</p>	<p>ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΤΗΣ ΜΑΖΟΥΡΗ ΕΚ ΧΙΟΥ</p> <p>ΑΙΤΗΣΙΣ () ΔΙ' ΕΠΙΧΟΡΗΓΗΣΙΝ ΠΡΟΣ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ ΤΗΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥ ΘΥΓΑΤΡΟΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΙ,</p> <p>16 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1842</p>	<p>τον ΔΙΟΙΚΗΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗΣ</p>	<p>ΠΑΡΑΚΑΛΕΙΤΑΙ Ο ΔΙΟΙΚΗΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ ΝΑ ΠΡΟΣΚΑΛΕΣΗ ΤΗΝ ΜΑΖΟΥΡΗ, ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΛΑΒΕΙ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΘΕΣΗ ΤΗΣ, ΠΡΙΝ ΔΟΘΟΥΝ ΧΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ. ΝΑ ΕΞΕΤΑΣΘΗ, ΕΑΝ (η κοπέλα) ΕΙΝΑΙ ΕΞΟΜΩΤΡΙΑ, ΕΑΝ ΕΧΕΙ ΛΑΒΕΙ ΤΟΥΡΚΙΚΟ ΟΝΟΜΑ ΚΑΙ ΠΟΙΟΝ ΕΧΕΙ ΩΣ ΚΥΡΙΟ ΤΗΣ.</p>
<p>Φ. 60/1, 1842</p> <p>ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ</p>	<p>4424</p> <p>2061</p>	<p>τον ΤΡΑΠΕΖΙΤΗΝ Ι. ΒΕΗ</p> <p>ΑΘΗΝΑΙ, 31 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1842</p> <p>ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΥ ΘΥΓΑΤΡΟΣ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΤΗΣ ΜΑΖΟΥΡΗ</p> <p>ΑΘΗΝΑΙ, 24 8ΒΡΙΟΥ 1842</p>	<p>την ΒΑΣ. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΙΝ, ΔΙΑ ΛΥΤΡΩΝ, ΔΥΟ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ</p>	<p>(Σε συνέχεια της προηγούμενης)</p> <p>ΑΠΟΣΤΕΛΛΕΤΑΙ ΧΡΗΜΑΤΙΚΟΝ ΠΟΣΟΝ ΕΙΣ ΤΟ ΠΡΟΕΞΕΙΟΝ ΤΗΣ ΣΜΥΡΝΗΣ ΠΡΟΚΕΙΜΕΝΟΥ ΝΑ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΘΗ Η ΚΟΡΗ ΤΗΣ ΜΑΖΟΥΡΗ. ΧΡΕΙΑΖΕΤΑΙ Η ΜΕΓΙΣΤΗ ΠΡΟΣΟΧΗ ΓΙΑ ΝΑ ΜΗΝ ΔΗΜΙΟΥΡΓΗΘΟΥΝ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΚΑΙ, ΕΑΝ ΑΠΑΙΤΟΥΝΤΑΙ ΛΥΤΡΑ, ΝΑ ΑΝΑΦΕΡΘΟΥΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ.</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΔΙΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1843 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	3669	το ΒΑΣ. ΠΡΟΕΞΕΝΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΜΥΡΝΗΝ, 21.4.1843 ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΤΗΣ ΜΑΖΟΥΡΗ	τον ΒΑΣ(ΔΙΚΟΝ) ΟΙΚΟΝ ΚΑΙ ΤΗΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ	(Σε συνέχεια των προηγουμένων) ΤΟ ΠΡΟΕΞΕΝΕΙΟ ΑΠΑΝΤΑ ΣΤΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΚΑΤΑΒΟΛΗΣ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΜΑΖΟΥΡΗ ΚΑΙ ΤΗΣ ΑΦΑΙΡΕΣΗΣ ΤΟΥ ΠΟΣΟΥ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΙΣΠΡΑΞΕΙΣ ΤΟΥ ΕΤΟΥΣ. ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΝΑΖΗΤΗΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ, Η ΜΑΖΟΥΡΗ ΕΥΤΥΧΗΣΕ ΝΑ ΒΡΕΙ ΤΟΝ ΥΙΟΝ ΤΗΣ, ΔΙΑΤΡΙΒΟΝΤΑ ΕΙΣ ΙΚΟΝΙΟΝ. Ο ΝΕΟΣ ΑΠΟΦΑΣΙΣΕ ΝΑ ΑΚΟΛΟΥΘΗΣΕΙ ΤΗΝ ΜΗΤΕΡΑ ΤΟΥ, ΑΛΛΑ ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΜΕΓΑΛΗΣ ΑΠΟΣΤΑΣΗΣ, ΚΑΤΑΝΗΣΕ ΠΕΝΗΣ. ΩΣ ΕΚ ΤΟΥΤΟΥ, ΤΟΥΣ ΔΟΘΗΚΑΝ ΧΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΝΑ ΜΕΤΑΦΕΡΘΟΥΝ ΣΤΗΝ ΣΥΡΟ ΜΕ ΑΥΣΤΡΙΑΚΟ ΑΤΜΟΠΛΟΙΟ, ΕΝΩ Η ΜΑΖΟΥΡΗ ΕΦΟΔΙΑΣΤΗΚΕ ΚΑΙ ΜΕ ΕΙΤΡΑΦΟ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΔΙΟΙΚΗΤΗ ΣΥΡΟΥ, ΔΙΑ ΤΑ ΠΕΡΑΙΤΕΡΩ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΑΘΗΝΑ.

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
<p>Φ. 60/1, 1843</p> <p>ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ</p>	<p>373</p>	<p>το ΒΑΣ. ΠΡΟΕΝΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΜΥΡΝΗΝ, 2.2.1843</p> <p>ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΜΑΖΟΥΡΗ</p>	<p>την ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ</p>	<p>Ο ΕΠΙΤΡΑΜΜΕΝΟΣ ΕΣΠΕΥΣΕ, ΑΜΕΣΩΣ ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΔΙΑΤΑΓΗ ΤΗΣ Α.Υ., ΝΑ ΕΝΕΡΓΗΣΕΙ ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΛΕΥΘΕΡΩΣΗ ΤΗΣ ΚΟΡΗΣ ΤΗΣ ΜΑΖΟΥΡΗ ΑΠΟ ΤΟ ΚΙΡΚΑΓΑΤΣ ΚΑΙ ΧΡΗΣΙΜΟΠΟΙΗΣΕ ΦΙΛΙΚΟ ΜΕΣΟΝ, ΚΑΘΩΣ ΤΟΥ ΕΛΕΠΕ Η ΔΥΝΑΜΗ ΕΚ ΤΗΣ ΘΕΣΕΩΣ ΤΟΥ. Η ΜΑΖΟΥΡΗ, ΑΠΕΦΑΣΙΣΕ ΝΑ ΠΑΕΙ Η ΙΔΙΑ ΣΤΟ ΚΙΡΚΑΓΑΤΣ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΕΝΟΣ ΤΗΝ ΠΡΟΜΗΘΕΥΣΕ ΜΕ ΣΥΣΤΑΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΟΛΗ ΠΡΟΣ ΕΝΑΝ ΟΜΟΙΕΝΗ ΦΙΛΟ ΤΟΥ, ΓΙΑ ΝΑ ΤΗΝ ΔΙΕΥΚΟΛΥΝΕΙ.</p> <p>ΩΣΤΟΣΟ, Η ΣΤΟΡΙΑ ΠΕΡΙΠΛΕΚΕΤΑΙ ΚΑΘΩΣ, Η ΚΟΠΕΛΑ ΕΙΝΑΙ ΦΑΝΑΤΙΚΗ ΟΘΩΜΑΝΙΔΑ ΚΑΙ ΜΗΤΕΡΑ ΔΥΟ ΠΑΙΔΙΩΝ, ΤΑ ΟΠΟΙΑ ΕΚΑΝΕ ΜΕ ΤΟΥΡΚΟ. Ο ΚΥΡΙΟΣ ΤΗΣ ΔΕΝ ΤΗΝ ΑΠΟΧΩΡΙΖΕΤΑΙ, ΟΣΑ ΛΕΦΤΑ ΚΑΙ ΑΝ ΤΟΥ ΥΠΟΣΧΕΘΟΥΝ. Η ΜΑΖΟΥΡΗ, ΓΙΑ ΝΑ ΑΠΟΣΠΑΣΕΙ ΤΗΝ ΘΥΓΑΤΕΡΑ ΤΗΣ ΑΠΟ ΤΑ ΧΕΡΙΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΥ, ΤΗΝ ΕΠΕΙΣΕ ΤΗΣ ΝΑ ΠΑΝΕ, ΜΕΣΩ ΣΜΥΡΝΗΣ, ΣΤΗΝ ΧΙΟ ΝΑ ΔΕΚΔΙΚΗΣΟΥΝ (ΔΗΘΕΝ) ΤΑ ΚΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥΣ ΚΑΙ ΜΕΤΑ, ΑΝΤΙ ΝΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΟΥΝ, ΝΑ ΠΑΝΕ ΜΕ ΑΥΤΟΠΟΛΙΟ ΣΤΗΝ ΣΥΡΟ, ΟΠΟΥ Η ΜΑΖΟΥΡΗ ΕΙΧΕ ΤΗΝ ΠΕΠΟΙΘΗΣΗ ΟΤΙ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΘΑ ΑΠΟΣΠΟΥΣΕ ΤΗΝ ΚΟΠΕΛΑ ΑΠΟ ΤΟΝ ΟΘΩΜΑΝΟ.</p> <p>Ο ΠΡΟΕΝΟΣ ΑΝΑΦΕΡΕΙ: «ΒΡΗΚΕ ΚΑΙ ΜΕΝΑ Η ΜΑΖΟΥΡΗ ΠΑΡΑΚΙΝΗΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΥΣ ΕΝ ΚΙΡΚΑΓΑΤΣΙΩΙ ΣΥΓΓΕΝΕΙΣ ΤΗΣ ΚΑΙ ΑΠΟ ΔΕΘΗΜΑ ΜΗΤΡΙΚΟ ΚΑΙ ΑΓΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑΣ. ΤΡΟΜΟΣ ΜΕ ΚΑΤΕΛΑΒΕ ΟΤΑΝ Η ΜΑΖΟΥΡΗ ΕΦΤΑΣΕ ΜΠΡΟΣΤΑ ΣΤΟ ΠΡΟΕΝΕΙΟ ΚΑΙ ΖΗΤΗΣΕ ΧΡΗΜΑΤΑ ΓΙΑ ΝΑ ΠΛΗΡΩΣΕΙ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΑΓΩΓΙΑΤΕΣ, ΟΙ ΟΠΟΙΟΙ ΑΡΧΙΣΑΝ ΝΑ ΦΩΝΑΖΟΥΝ ΓΙΑ ΝΑ ΠΛΗΡΩΘΟΥΝ ΤΑ ΑΓΩΓΙΑ ΠΟΥ ΕΙΧΑΝ ΣΥΜΦΩΝΗΣΕΙ ΜΕ ΤΗΝ ΜΑΖΟΥΡΗ. ΓΙΑ ΝΑ ΑΠΟΦΕΥΧΘΟΥΝ ΤΑ ΧΕΙΡΟΤΕΡΑ, ΕΔΩΣΑ ΣΤΗΝ ΜΑΖΟΥΡΗ 254 ΓΡΟΣΙΑ. ΕΝΑΣ ΦΙΛΟΣ ΜΟΥ ΚΑΤΟΦΩΣΕ ΝΑ ΠΕΙΣΕΙ ΤΗΝ ΜΑΖΟΥΡΗ ΟΤΙ, ΕΑΝ Ο ΟΘΩΜΑΝΟΣ ΦΘΑΣΕΙ ΣΤΗΝ ΣΥΡΟ ΚΑΙ ΚΑΤΑΛΑΒΕΙ ΤΗΝ ΑΠΑΤΗ, ΘΑ ΕΞΟΡΓΙΣΘΕΙ. ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΟΤΙ Ο ΟΘΩΜΑΝΟΣ ΚΑΙ Η ΚΟΡΗ ΤΗΣ ΠΙΣΤΕΥΟΥΝ ΟΤΙ ΘΑ ΠΑΡΟΥΝ ΤΗΝ ΚΑΡΗΝΟΜΙΑ, ΔΕΝ ΜΟΥ ΕΠΙΤΡΕΠΕΙ ΝΑ ΤΗΝ ΦΕΡΩ ΣΤΟ ΣΠΙΤΙ ΜΟΥ. ΕΠΙΣΗΣ, ΕΝΩ ΣΥΜΠΑΣΧΩ ΜΑΖΙ ΤΗΣ, ΛΟΓΩ ΤΗΣ ΜΗΤΡΙΚΗΣ ΑΓΑΠΗΣ, ΜΕ ΑΝΗΣΥΧΕΙ ΚΑΙ ΜΕ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΖΕΙ ΤΟ ΓΕΓΟΝΟΣ ΟΤΙ ΕΧΕΙ ΜΕΤΑΧΕΡΙΣΘΕΙ ΤΕΤΟΙΑ ΜΕΣΑ, ΤΗΝ ΩΡΑ ΠΟΥ ΥΠΑΡΧΟΥΝ ΤΟΣΟΙ ΑΙΧΜΑΛΩΤΟΙ ΠΟΥ ΘΕΛΟΥΝ ΝΑ ΕΛΕΥΘΕΡΩΘΟΥΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΖΥΓΟ. ΠΑΡΑ ΝΑ ΚΟΙΤΑΞΟΥΝ ΤΑ ΣΥΜΦΕΡΟΝΤΑ ΤΟΥΣ. ΓΙ ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΛΟΓΟ ΘΑ ΠΡΟΣΠΑΘΗΣΩ ΝΑ ΤΟΥΣ ΔΙΩΞΩ ΜΕ ΔΙΚΑ ΜΟΥ ΕΞΟΔΑ ΚΑΙ ΘΑ ΚΡΑΤΩ ΤΗΝ ΥΨΗΛΟΤΗΤΑ ΣΑΣ ΕΝΗΜΕΡΗ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΜΑ ΑΥΤΟ».</p> <p>Σχόλιο: Δεν αναφέρεται το όνομά του Προξένου. Πρέπει να είναι ο Θεόδωρος Ξένος, Πρόξενος της Ελλάδας στη Σμύρνη, όπως κρίνω από τη συνέχεια του εγγράφου. Η υπογραφή του είναι δυσανάγνωστη.</p>
<p>Φ. 60/1, 1843</p> <p>ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ</p>	<p>3577</p>	<p>το ΒΑΣ. ΠΡΟΕΝΕΙΟΝ ΕΙΣ ΤΗΝ ΣΜΥΡΝΗΝ 11/23.2.1843</p>	<p>την ΕΠΙ ΤΟΥ ΒΑΣ. ΟΙΚΟΥ ΚΑΙ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΝ ΤΗΣ ΕΠΙΚΡΑΤΕΙΑΣ</p>	<p>(Σε συνέχεια της προηγούμενης εμπιστευτικής αναφοράς για την αιχμάλωτη κόρη της Σεβαστής Μαζούρη).</p> <p>ΚΑΙ ΑΥΤΗ ΚΑΙ Η ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΤΗΣ (ο υιός της) ΚΑΤΟΦΩΣΑΝ ΝΑ ΕΠΙΣΤΡΕΨΟΥΝ ΧΩΡΙΣ ΝΑ ΕΠΙΒΑΡΥΝΘΕΙ Ο ΠΡΟΥΠΟΛΟΓΙΣΜΟΣ ΤΟΥ ΠΡΟΕΝΕΙΟΥ, ΚΑΘΩΣ (ο πρόξενος) ΖΗΤΗΣΕ ΤΗΝ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΟΡΙΣΜΕΝΩΝ ΦΙΛΩΝ ΤΟΥ ΚΑΙ ΕΒΑΛΕ ΧΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΑΠΟ ΤΗΝ ΤΣΕΠΗ ΤΟΥ. ΕΥΕΛΠΙΣΤΕΙ ΣΤΗΝ ΔΕΟΥΣΑ ΕΚ ΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ ΔΙΑΓΩΓΗΣ ΤΟΥ ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΜΕΝΕΙ Η ΕΠΙΣΤΡΟΦΗ ΤΗΣ ΜΑΖΟΥΡΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.</p>

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΑΚΕΛΟΥ	ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΓΓΡΑΦΟΥ	ΑΠΟ	ΠΡΟΣ	ΠΕΡΙΛΗΨΗ
Φ. 60/1, 1843 ΠΕΡΙ ΑΠΕΛΕΥΘΕ- ΡΩΣΕΩΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΑΙΧΜΑΛΩΤΩΝ	1318	ΣΜΥΡΝΗ, 10/22.4.1843 Υπεύθυνη Δήλωση της ΜΑΖΟΥΡΟΥ (Σε προηγουμένο έγγραφο αναφέρεται ως Μαζούρη)		(Σε συνέχεια των προηγουμένων). «Η ΥΠΟΦΑΙΝΟΜΕΝΗ ΣΕΒΑΣΤΗ ΜΑΖΟΥΡΟΥ ΕΛΛΑΒΟΝ ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΚΥΡΙΟΝ Θ. ΞΕΝΟΝ, ΠΡΟΞΕΝΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ, ΔΡΧ. 81 50/100, ΔΙΑ ΠΡΟΛΑΒΟΝΤΑ ΕΞΟΔΑ ΜΟΥ, ΚΑΘΩΣ ΚΑΙ ΕΤΕΡΑΣ ΔΡΧ. 59 ΔΙΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΞΟΔΑ ΜΟΥ ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΟΝ ΝΑΥΛΟΝ ΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΜΟΥ, ΕΝΤΕΥΘΕΝ ΔΙΑ ΣΥΡΟΝ, ΜΕ ΤΟ ΑΥΣΤΡΙΑΚΟΝ ΑΤΜΟΠΛΟΙΟΝ· ΣΥΜΠΟΣΟΥΜΕΝΗΣ ΟΛΩΣ ΟΜΟΥ ΔΡΑΧΜΑΙ ΕΚΑΤΟΝ ΤΕΣΣΑΡΑΚΟΝΤΑ ΚΑΙ ΗΜΙΣΕΙΑΝ ΔΡ. 140 50/100 ΚΑΙ ΕΙΣ ΕΝΔΕΙΞΙΝ ΕΔΩΞΑΝ ΤΟ ΠΑΡΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ. ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ, ΤΗ 10/22 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1843». ΔΙΑ ΤΗΝ ΑΓΡΑΜΜΑΤΟΝ ΣΕΒΑΣΤΗΝ ΜΑΖΟΥΡΗ (ΡΟΥ), ΥΠΟΓΡΑΦΩ ΕΥΑΓΓΕΛΙΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ. ΑΥΤΗ ΔΕ ΔΙΑ ΣΤΑΥΡΟΥ ΣΗΜΕΙΟΥ. ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ ΤΗΣ ΣΕΒΑΣΤΗΣ ΜΑΖΟΥΡΟΥ ΠΕΡΙ ΠΑΡΑΛΑΒΗΣ ΧΡΗΜΑΤΩΝ ΑΠΟ ΤΟ ΠΡΟΞΕΝΕΙΟΝ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΕΝ ΣΜΥΡΝΗ, ΔΙΑ ΤΑ ΕΞΟΔΑ ΤΗΣ ΚΑΙ ΔΙΑ ΤΟΝ ΝΑΥΛΟΝ ΤΟΝ ΔΙΚΟΝ ΤΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΥΙΟΥ ΤΗΣ.

1. Στον Φ. 60/1 Α-Η 1834 (Αιχμαλωτισθέντες εις Μακεδονίαν, Στερεάν Ελλάδα, Χίον, Μεσολόγγι, Ψαρρά, Κάσσον, Πελοπόννησον, Διαφόρους περιοχάς), το Γ' αναφέρεται στη Χίο.
2. Συγγνά η χρονολογία του εγγράφου είναι διαφορετική από τη χρονολογία διεκπιρώσεώς του, όπως φαίνεται και από τους πίνακες.
3. Παρατηρούμε επίσης ότι για πολλούς αιχμαλώτους εμφανίζονται περισσότερες από μία επιστολές.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ αρ. 3.

Έγγραφα Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραΐς» με ονόματα εξισλαμισθέντων Χίων*

Χειρόγραφο 902

Ενοικιαστήριον εις τον Γιοσέφ Χαχαμάκη δια το εργαστήριον της Κοινότητος. Χίος 1 Μαΐου 1848.

Αριθ. Χειρογράφων 1609

Πωλητήρια έγγραφα ακινήτων κτημάτων αναφερόμενα εις τα έτη 1820-1879 ήτοι:

Χειρόγραφο 1609 (έτος 1832), ζ΄

Πώληση ακινήτου στο χωριό Νεοχώρι της Θεοδωρίας Σακάδενας προς τον Νικόλαον Μουσαν(;) και Αγ. Κουτζουράδη (Απρίλιος 1832).

Αριθ. Χειρογράφων 1610

Συμφωνητικόν: Ιδιαίτεροι συμφωνία επί ιδιωτικών και κοινών υποθέσεων συνταχθείσαι υπό των μνημονείων Χίου από 1829- 1879 ήτοι:

Χειρόγραφο 1610 (έτος 1845)

Αλή Κουζού Κοπανακιού μετά του Ιωάννου Γεωργαλά δι' ανοικοδόμησιν οικίας.

Χειρόγραφο 1610 (έτος 1848)

Ζεταά Μουσαά Ρειζάκη μετά Παντελή Σωτηράκη δια κατασκευήν οικίας.

Χειρόγραφο 1610 (έτος 1863) νδ΄

Συμφωνητικόν: του Ανδρέα Ιωάννου Κοκκινάκη μετά Κασουμαά Μουνανάκη.

Χειρόγραφο 1610 (έτος 1865) ξ΄

Συμφωνητικόν Αλή Κουζού Κοπανάκη μετά των «Μαγίστρων» δι' οικοδομήν οικίας.

Αριθ. Χειρογράφων 1611

Επιτροπικά αντιπροσώπων ιδιωτών δι' αντιπροσώπευσιν αυτών εις διαφόρους υποθέσεις συνταχθέντα κατά τα έτη 1835-1880 ήτοι:

Χειρόγραφο 1611 (έτος 1837)

Ασμά Χανούμ Πάνενα (τουρκιστί).

Αριθ. Χειρογράφων 1618:

Παχτωχάρτια δια μίσθωσιν διαφόρων αγροκτημάτων και ακινήτων εν γένει κατά τα έτη 1813-1886 συνταχθέντα εν Χίω ήτοι:

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1844)

Η Σαντέ Καντί Μενεζελίδενα προς Δημήτριον Λαγώνικον.

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1858) ιθ΄

Ενοικιαστήριο του Κουσεϊναά Γιομελακιού προς Σταμάτιον Κουρπάν.

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1860) κ΄

Μαχμούτ Εφέντη Μαραμουτάκη προς Νικ. Απέσσον.

*Τα έγγραφα έχουν καταχωρισθεί στη Βιβλιοθήκη Χίου «Κοραΐς» ως χειρόγραφα.

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1863) κγ΄
Χασαναά Λιμάν Ρειζάκη προς Παντελήν Στρουμπάκην.

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1864) κζ΄
Αϊσέ Τρεμάκενας προς Κωνστ. Α. Γλόψην.

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1864) λγ΄
Λουμαναά Πάπια προς Γεώργιον Καρακατζάνην.

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1865) λξ΄
Βεκηραά Πάπια προς Δημ. Καραμαούναν.

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1865) λη΄.
Χαφοιζή Χανούμ Αλή Τσελεπίδενας προς Μιχαήλ Λαζαράκην.

Χειρόγραφο 1618 (έτος 1866) μβ΄
Νικόλας Καβύλης σύζυγος Αλαμαναά. (Χριστιανός παντρεμένος με Μουσουλμάνα)

Αριθ. Χειρογράφων 1620: Αποδείξεις οφειλετών δια δανεισθέντα χρήματα εντόκως δια μικρά χρονικά διαστήματα, συνταχθείσαι εν Χίω κατά τα ακόλουθα έτη:

Χειρόγραφο 1620 (έτος 1819)
Νικολή Σεκερτζή προς Μουσταφαγά Μενημένογλου (:).

Χειρόγραφο 1620 (έτος 1836)
Ιωάννου Δροσινού προς Αμεταά Μπαμπακά.

Αριθ. Χειρογράφων 1673: Αποφάσεις εμπειρογνομόνων και εκτιμητών της Δημογεροντίας Χίου επί διαφόρων Κοινοτικών ή ιδιωτικών ζητημάτων κατά τα έτη 1830-1840.

Χειρόγραφο 1673 (έτος 1836) ρμστ΄
Απόφαση των εμπειρογνομόνων Χίου σχετικά με αγροτικές διαφορές μεταξύ του Οσμάν Βασίλη και του Παντελή Κωσταρίδη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ αρ. 4.

Γ. Πίνακας 6:

Έγγραφές σκλάβων και αγαθών τα οποία βρέθηκαν στην κατοχή λαφυραγωγούντων Οθωμανών κατά τη διάρκεια του πολέμου στο νησί της Χίου το έτος 1822. Filiz Yasar, *Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda Sakız Adası*, Phoenix Yayınevi, Ankara 2005, σ. 187.

Είδος	Ιδιοκτήτης και δήλωση	Αριθμός	Αξία	Φόρος του 1/5
Σκλάβος	Karacasulu Hafiz Ismail	2	500	100
Σκλάβος	Huseyin Efendi	1	300	60
Σκλάβος	Izmirli Osman	1	150	30
Σκλάβος	Izmirli Mehmet	1	150	30
Σκλάβος	Recep Aga	1	100	20
Σκλάβος	Σημαιοφόρος του Vahid Pasa	5	1500	300
Σκλάβος	Manisali Haci Mehmet	1	100	20
Σκλάβος	Alaiyeli Mehmet	2	400	80
Σκλάβος	Manisali Haci Mehmet	1	100	20
Σκλάβος	Konyali Mustafa Bese	3	265	53
Σκλάβος	Επικεφαλής εφοδιασμού του Vahid Pasa	1	200	40
Σκλάβος	Molla Mustafa	1	100	20
Σκλάβος	Molla Hasan	1	150	30
Σκλάβος	Kizilhisari Hamit	1	115	23
Σκλάβος	Alaiyeli Osman	5	1.015	203
ΣΥΝΟΛΟ				1.117**
Δικάταρτο ιστοφόρο	Ικανότητα μεταφοράς 7 κίουπιών	1	-	300

Τράτα	Στο Κουμκαπί	1	-	30
Τράτα	Ικανότητα μεταφοράς 10 κιουπιών	1	-	100
Δικάταρτο ιστιοφόρο	Ικανότητα μεταφοράς 700 κιουπιών	1	-	200
Δικάταρτο ιστιοφόρο	Ικανότητα μεταφοράς 700 κιουπιών	1	-	200
Τράτα	-	1	-	25
Δικάταρτο ιστιοφόρο	Ικανότητα μεταφοράς 200 κιουπιών	1	-	100
Δικάταρτο ιστιοφόρο	Ικανότητα μεταφοράς 500 κιουπιών	1	-	130
Δικάταρτο ιστιοφόρο	-	1	-	50
-	Επικεφαλής του παζαριού Mustafa Aga	-	-	90
-	Πασάς Μαγνησίας	-	1690	326**
ΓΕΝΙΚΟ ΣΥΝΟΛΟ				2.580

Επιπλέον, συγκεντρώθηκαν σε 2 ημέρες 1500 γρόσια προκειμένου να δοθεί έγγραφο αδείας (ruhsat tezkeresi) για να ιδιοποιηθούν τη λεία.

*Το πραγματικό σύνολο ανέρχεται σε 1.119. Το νόμισμα δεν αναφέρεται στο κείμενο. Εικάζουμε ότι θα πρέπει να είναι γρόσια. Μόνο τα πρωτότυπα οθωμανικά έγγραφα θα μπορούσαν ενδεχομένως να το διασαφηνίσουν.

**Το 1/5 του 1690 δεν είναι 326 αλλά 338 γρόσια.

*** Στη νομική παράδοση του Ισλάμ ο φόρος του 1/5 خمس Khums, humus, σχετίζεται με την απαίτηση απόδοσης από το μουσουλμανικό στράτευμα στον Σουλτάνο ή στον Χαλίφη, έπειτα από στρατιωτική εκστρατεία, του 1/5 εκ των λαφύρων πολέμου. Στην σουνιτική ερμηνεία του νόμου την οποία ακολουθούσαν οι Οθωμανοί, ο προαναφερθής φόρος προσδιορίζεται ως λαφυραγωγία (ganimet). Να τονίσουμε ότι, όπως προκύπτει από τις πηγές, οι έννοιες *pençik* και *humus* θεωρούνται ταυτόσημες. Βλ. σχετικά Spyropoulos, «Slaves and Freedmen», ό. π., σ. 184.

Πρός τήν Σ(εβαστήν) Κυβέρνησιν

Ἡ ὑποφαινόμενη Χιοπολίτις κατά τήν ἀτυχῆν περίστασιν τῆς πρώτης καταστροφῆς τῆς πατρίδος μας Χίου ἐξωγρίθην ἀπό τοὺς ἐχθρούς μέ τρία παιδιά, ἕν ἄρσεν καί δύο θύλαα, ἐκ τῶν ὁποίων τό ἕν, ἤδη κοράσιον 13 ἐτῶν, μέ ἔσφυγγε τήν ἀριστεράν χειράν πάσχον νά ἀποφύγη τήν ἐχθρικήν αἰχμαλωσίαν· τό ὅποιον ὡσαύτως κρατοῦσα καί ἐγώ πάσχουσα νά τό διαφυλάξω, μοῦ τό ἀπέσπασαν τῆς χειρός διά τῆς αἰμοσταγοῦς μαχαίρας των, ὥστε κατακόπτοντάς μου χεῖρας, στήθος, κοιλίαν, κεφαλῆν, τό ἔλαβον μετά τῶν λοιπῶν δύο. Ἐγώ δέ πεσοῦσα ἡμιθανῆς καταγῆς καί νομίζοντάς με, ἐκ τοσοῦτων πληγῶν φονευθεῖσαν, καί ἐλευθερωθεῖσα κατά δυστυχίαν ἀπό τοῦ θανάτου (διά νά πλήττωμαι καθημερινῶς ἀπό τήν τρομεράν ἐκείνην θεάν καί τήν στέρησιν τῶν σπλάγχων μου ζοῦσα τόν ἀβίωτον βίον) μανθάνω ἤδη ὅτι τό ἀνωτέρω κοράσιόν μου εὐρίσκεται εἰς Σμύρνην εἰς τάς χεῖρας τοῦ ἐκεῖσε Καπαντζόγλου, ἐμπόρου ὀθωμανοῦ, τό ὅποιον, ἀφοῦ παντοιοτρόπως ἐζήτησα νά τό ἀπελευθερώσω, καί ἡ ἰδία ἀπελθοῦσα καί μή δυνηθεῖσα, ἐπέστρεψα ἄπραγος· καί ἤδη πληροφοροῦμαι ἐκεῖθεν ὅτι μόνη ἡ Σ(εβαστή) Κυβέρνησις δύναται νά εὐκολύνῃ τόν τρόπον τῆς ἀπελευθερώσεώς του. Διό προσπίπτω μετά θερμῆς εἰς τό ἔλεος τῆς Σ(εβαστῆς) Κυβερνήσεως, παρακαλοῦσα νά εὐαρεστηθῆ καί νά μεταχειρισθῆ ὅποιον τρόπον ἐγκρίνει πρὸς ἀπελευθέρωσιν τοῦ κορασίου μου, ἀξιοῦσα με νά γένω αἷθις μήτηρ τέκνου ἀπολλώτος καί νά ὑποστηρίξω εἰς αὐτό τάς ἐλπίδας τῶν μητρικῶν ὀδυνῶν μου.

Ὑποσημειοῦμαι μέ βαθύτατον Σέβας

Ἐν Αἰγίνῃ τῇ 2^α Ἀπριλίου 1829

Ἡ πολίτης

Αἰκατερήνη Εὐστρατίου
δη ἐμοῦ Παράσχου Ναστάση

Βηρυτός τήν 3/15 Ἀπριλίου 1858

Ἀξιότιμοι Κύριοι Δημογέροντες Χίου !

Ὁ δευτερεύων τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας, ἀδελφός καί Ἀρχιδιάκονος τοῦ ἰδίου Πατριάρχου, μέ τήν ἀπό 27 Μαρτίου πατρικήν του, μοί ἐσύστησε πατριώτισσάν μας τινά ὀνόματι Λωξάνδραν Κωνσταντίνου Χασιάδενα, αἰχμαλωτισθεῖσαν ἀπό τῆς καταστροφῆς τῆς πατρίδος μας καί διαμείνασαν ὑπό τόν Τουρκικόν ζυγόν μέχρι σήμερον, ὅτε, θεία χάριτι συνδρομῇ συγγενῶν της ἐν Ὁδησσῷ καί συμπράξει τοῦ Μακαριωτάτου, ἀπελευθερώθη καί ἀποστέλλεται εἰς τήν φίλην πατρίδα της ὅπου ἐπιθυμεῖ καί νά μείνη καί ἐπί τούτῳ μέ ἐπεφόρτισεν ἡ Αὐτοῦ Μακατιότης νά συμπράξω τό κατά δύναμιν διά τήν αὐτῶσε μεταφοράν της, τό ὅποιον καί ἠκολούθησα, ἐπιβιβάσας αὐτήν ἐπί τοῦ σημερινοῦ ἀτμοπλοίου ἀποπλέοντος διά Σμύρνην καί ἐκεῖθεν, διά τῆς συμπράξεως τοῦ φίλου καί πατριώτου μας Νικολάου Παρώδη θέλει ἐξαποσταλῆ εἰς τήν πατρίδα μας. Τό κατ' ἐμέ, Κύριοι, ἔκαμα τό κατά δύναμιν, καί δέν μοί μένει παρά νά τήν συστήσω εἰς τήν καλοκαγαθίαν σας, ὅπως φροντίσητε Ὑμεῖς τά περαιτέρω ὡς Ἄρχοντες τῶν πατριωτῶν μας καί κηδεμόνες τῶν ἀπελευθερωμένων ἀδελφῶν μας. Ἐσώκλειστον εὐρίσκετε καί τήν πρωτότυπον καί πατρικήν τοῦ ρηθέντος Ἀρχιδιακόνου.

Μέ τήν ἐπιθυμίαν ἀπαντητικῆς σας
Σᾶς προσκυνῶ καί μένω

Ὁ πατριώτης Θεόδωρος Σκρηνηῆς

Πρός τούς έντιμοτάτους δημογέροντας

Σμόρνη τῆ 10^η Ἀπριλίου 1841

Ἀφοῦ ἐρωτήσω τό αἴσιον τῆς περισπουδάστου υἰείας σας, σᾶς εἰδοποιῶ ὅτι τούτη τῆ στιγμῆ μέ ἐφώναξεν ὁ πρόην Πατριάρχης Ἄνθιμος, ὁ ὁποῖος εὐρίσκεται ἐδῶ κάτοικος, καί μοῦ εἶπεν ὅτι ἐμπαρκάρισεν ἕνας Τοῦρκος μίαν σκλάβα Χιώτισσα μέσα εἰς τό καῖκι τοῦ Μουσταφᾶ Λαφαζάνη, διορίζοντάς τον νά τήν τρανσπορτάρει ἀπ' αὐτοῦ καί νά τήν στείλει πάλι εἰς τό Μισίρι διά νά πουληθεῖ. Αὐτή ἦλθεν ἀπ' ἔξω ἀπό τήν Ἀνατολήν προχθές καθῶς πληροφοροῦμαι, καί ἐζήτησεν ἐκεῖνος ὅπου τήν εἶχεν νά τήν πουλήσει ἐδῶ καί ἐπειδή δέν ἐθέλησεν κανένας νά τήν πάρει, ἀπεφάσισεν νά τήν στείλει εἰς Ἀλεξάνδραν. Λοιπόν ἐάν θέλετε καί ἔχετε εὐχαρίστησιν, διότι ἴσως κατορθώσετε κανέναν τρόπον καί δέν τήν ἀφήσετε νά φύγει ἀπ' αὐτοῦ· ἐμένα μοῦ εἶπεν ὁ Πατριάρχης διά νά σᾶς εἰδοποιήσω καί διά τοῦτο κάμνω τό χρέος μου καί σᾶς εἰδοποιῶ διά ταύτης μου καί ἡ τιμότη σας πράξετε ὅπως ἀγαπᾶτε. Ἴσως εἶναι καί ἀπό χρήσιμη φαιμέλιαν. Ὁ Λαφαζάνης ἔφυγε σήμερον τό πρωί ἀπό ἐδῶ δι' αὐτοῦ καί ἐγώ, πρὸς εἰδησίην σας, σᾶς προσκυνῶ μέ ὄλον τό σέβας καί μένω.

Δοῦλος σας
Μιχαήλ Κατινάκης

Ἐντιμότατοι δημογέροντες τῆς Νήσου Χίου

Δύο ἀδελφαί, ἡ μία Ἀργυρή καί ἡ ἄλλη Μαρία, θυγατέρας τοῦ Διακογιάννη, ἀπό τό χωρίον Λειβάδια, ἐν καιρῷ τῆς δεινῆς ἐκείνης περιστάσεως τῆς Χίου περιπεσοῦσαι σκλάβαι, ἐδέχθησαν τήν ὀθωμανικήν θρησκείαν καί ὀνομάσθησαν ἡ μὲν Ταλάτ ἡ δέ Νεβσηκιάρ. Ἐχουσαι οὖν αὗται καί αἱ δύο εἰς τό ρηθὲν χωρίον Λειβάδια, πατρικάς καί μητρικάς κληρονομικάς ἰδιοκτησίας, παχτσέδες, χωράφια κλπ, τά ὅποια [λέλη δυσανάγνωστη] τῷ λόγῳ ἀπαρτενεύωσι εἰς αὐτάς, καθὼς ὁ πατήρ καί ἡ μήτηρ αὐτῶν ἐτελεύτησαν οὕσαι αὐταί ἔτι χριστιαναί καί πρὶν ἐνηγκαλισθῶσι τήν ὀθωμανικήν θρησκείαν, ἐρχεται ἡ μία ἐξ αὐτῶν, δηλαδή ἡ Ταλάτ, ἡ πρότερον Ἀργυρή, νά ζητήσῃ καί νά λάβῃ εἰς τήν αὐτῆς ἐξουσίαν τὰς πατρικάς καί μητρικάς κληρονομικάς ἰδιοκτησίας. Τόσον διὰ τό ἴδιον καί νόμιμον μερίδιον αὐτῆς, ὅσον καί ἐπιτροπικῶς ἀπό μέρους τῆς αὐτάδελφῆς τῆς Νεβσηκιάρ καί πρότερον Μαρίας.

Διό σᾶς παρακαλῶ στενά, καθὼς εἶναι συστημέναι εἰς ἐμέ ἀπό ὑπεροχικόν μέρος, νά λάβετε τήν ἀνήκουσαν πρόνοιαν καί προστασίαν καί ὑπεράσπισιν τοῦ δικαίου, ὅπου ἐάν ὡς αὐταί αἱ δύο ὁμολογῶσιν ὅτι ἔχωσι αὐτάς τὰς ἰδιοκτησίας, δικαίως καί νομίμως ἀπαρτενεύουσι εἰς αὐτάς, νά κρίνετε τήν ὑπόθεσιν μέ εὐθδικεῖαν μακράν ἀπό κάθε χάριν, ἐπὶ ὀποιαδήποτε οὖν προφάσει, διὰ νά τὰς λάβωσιν εἰς τήν ἐξουσίαν των καί νά γένωσιν αἱ ἴδιαι οἰκοκυραὶ νόμιμαι, καί ἐν καιρῷ νά μέ ἀποτανθεῖτε περὶ τούτου εἰς πλάτος, εἰς τήν ἐκτέλεσιν τῆς ὑποθέσεως ὅποια ἐστάθη.

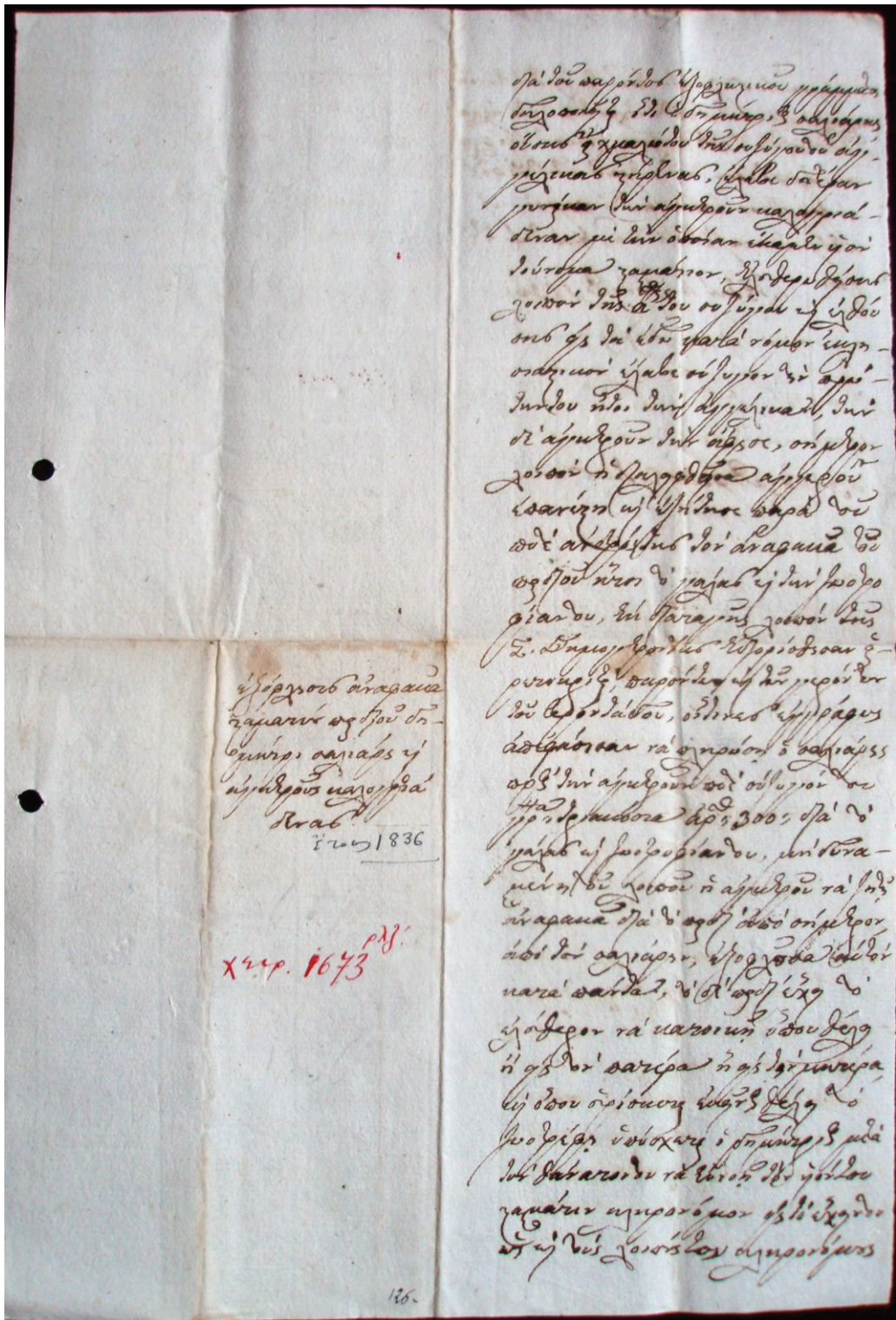
Ἀσπαζόμενός σας μένω

Κωνσταντινούπολις 1844 Μαρτίου 10

τῆς ἐντιμότητός σας

πρόθυμος ὡς ἀδελφός

Ἰωάννης Ψυχάρης

ΧΦ Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» υπ' αριθμ. 1673 ρλζ', 1836 (σελίδες 2)

Handwritten text in a cursive script, likely a list or account. The text is written on aged, yellowed paper with a vertical crease down the center. The script is dense and difficult to decipher, but appears to be organized into several lines or entries. A date "1836" is visible in the middle section. There are some faint purple circular marks or stamps at the bottom of the page.

Ἐξόφλησις

Ἀναφακά (τροφεΐα) Σταματίου παιδιοῦ Δημήτρη Σαλιάρη καί Ἀγκεροῦς
Καλογριάδενας

Διά τοῦ παρόντος ἐξοφληστικοῦ γράμματος δηλοποιεῖται ὅτι ὁ Δημήτριος Σαλιάρης οὔσης αἰχμαλώτου τῆς συζύγου του Ἀγγέλικας Στήρενας, ἔλαβε δευτέραν γυναῖκαν τήν Ἀγκερούν Καλογριάδεναν μέ τήν ὁποίαν ἔκαμεν υἷόν τοῦνομα Σταμάτιον. Ἐλευθερωθείσης λοιπόν τῆς Α΄ του συζύγου καί ἐλθούσης εἰς τά ἐδῶ, κατά νόμον ἐκκλησιαστικόν ἔλαβε σύζυγον τήν πρώτην του, ἥτοι τήν Ἀγκέλικαν, τήν δέ Ἀγκερούν τήν ἄφησε. Σήμερον λοιπόν ἡ διαληφθεῖσα Ἀγκεροῦ ἐπανεῖστη καί ἐζήτησε παρά τοῦ ποτέ ἀνδρός της τόν ἀναφακά τοῦ παιδιοῦ, ἥτοι τό γάλας [sic] κα τήν ζωοτροφίαν του. Ἐκ διαταγῆς λοιπόν τῆς Σ(εβαστῆς) Δημογεροντίας ἐδιορίσθησαν ἐρετοκριταί, παρόντων καί τῶν γερόντων τοῦ Βροντάδου, οἵτινες ἐγγράφως ἀπεφάσισαν νά πληρώσῃ ὁ Σαλιάρης πρός τήν Ἀγκερούν ποτέ σύζυγόν του γρ(όσια) τριακόσια ἀριθ. 300 διά το γάλας καί ζωοτροφίαν του, μή δυνάμενη τοῦ λοιποῦ ἡ Ἀγκεροῦ νά ζητῇ ἀναφακά διά τό παιδί ἀπό σήμερον, ἀπό τόν σαλιάρην, ἐξοφλοῦσα αὐτόν κατά πάντα. Τό παιδί ἔχει τό ἐλεύθερον νά κατοικῇ ὅπου θέλει ἢ εἰς τόν πατέρα ἢ εἰς τήν μητέρα καί ὅπου εὐρίσκεται ἐκεῖνος θέλει τό ζωοτρέφῃ. Ὑπόσχεται ὁ Δημήτρις μετά τόν θάνατό του νά ἐννοῇ τόν υἷόν τοῦ Σταμάτι κληρονόμον εἰς τό ἔχειν του, ὡς καί τούς λοιπούς του κληρονόμους παρομοίως καί ἡ Ἀγκεροῦ θέλει τόν ἐννοῇ κληρονόμον της εἰς τό ἔχειν της, ὡς τά ἄλλα της παιδιά. Πρός τελείαν λοιπόν ἐξόφλησιν ἀμφοτέρων τῶν μερῶν, ἥτοι τοῦ ποτέ ἀνδρογόνου, ἐποίησαν τό παρόν καί μένει ἀκαταζήτητος ὁ εἶς ἀπό τήν ἑτέραν.

Χῖος τήν 4 Ἰουνίου 1836

Διμήτριος τσιγλής μάρτυρας

Ζανῆς μανός μάρ(τυρας)

αντώνιος κουδῆς

Νικόλαος Φιορέντης

60/1

Αρ. 46. 149.

Περ. Β. Αποζημιωτική
Εγκύλιος της Αγιότητας 3'
καταπομπή κτλ.

Ε. Μ. Β. Μαΐου 1837

Ε. Μ. Β. Μαΐου 1837
Αρ. 2036

Αρ 30. Προς τον κ. Β. Ούρα 3' εως των Επιδεικνών Feb.
Β. Καρμυλάρα της Επικρατείας.
Εις Αθήνας

Γενεαρχία ανθρωπότητας της, κατά την της Κρίσης κρίση,
εφ' όσον κρινομένη, νόμος Κωνσταντίνου & Κωνσταντίνου
αυτ. της Μ. Β. της Αγιότητας της 18. 7. 1837. ο οποίος αναφέρεται
στα δύο αιτήματα της Κρίσης της Κρίσης της Κρίσης της Κρίσης
από την της Αγιότητας της Κρίσης της Κρίσης της Κρίσης της Κρίσης
από την της Αγιότητας της Κρίσης της Κρίσης της Κρίσης της Κρίσης

Επισημαίνονται οι αλλαγές κατά τον χρόνο της Κρίσης
β' αναφορικά με τον αριθμό 46: 9. Τα στοιχεία αναφέρονται
επισημαίνονται να μελετηθούν από τον κ. Β. Ούρα. Κρίση,
από την της Αγιότητας της Κρίσης της Κρίσης της Κρίσης της Κρίσης.
Επισημαίνονται οι αλλαγές κατά τον χρόνο της Κρίσης.

Επισημαίνονται οι αλλαγές κατά τον χρόνο της Κρίσης.
Ε. Μ. Β. Μαΐου 1837

Προς τον κ. Β. Ούρα 3' εως των Επιδεικνών Feb.
Β. Καρμυλάρα της Επικρατείας.

Άρ. Πρ. 149.
Γεν. Β. Προξενεῖον τῆς
Ἑλλάδος εἰς Αἴγυπτον &
ὑπαγόμενα μέρη

Εἰς τὴν 3^η Μαΐου 1834
ἄρ. 2036
Ἐν Αλεξανδρείᾳ τῇ 16^η Μαρτίου 1837

Άρ. 30 Πρὸς τὴν ἐπὶ τοῦ Β(ασιλικοῦ) Οἴκου & ἐπὶ τῶν Ἐξωτερικῶν Σεβ(αστῆν)
Β(ασιλικῆν) Γραμματεῖαν τῆς Ἐπικρατείας.

Εἰς Ἀθήνας

Ἐλευθερωθεὶς αἰχμάλωτος τις, παρά τῳ εἰς Κάϊρον Χαῖρουλάχ ἐφένδη
εὐρισκόμενος, ὀνόματι Κωνσταντῆς Χατζῆ Νικολή Καλαφάτη ἐκ τῆς Νήσου καὶ
Πόλεως Χίου ἐτῶν 18, στέλλεται σήμερον ἐλευθερωθεὶς διὰ τοῦ πλοιάρχου Γεωργίου
Παυλίνη τῆς Γολέτας ἑλληνικῆς ὀνόματι Ἄρτεμις εἰς τὸ Διοικητήριον Σύρου ὅπως
ἐνεργήσῃ τὰ περαιτέρω, σύμφωνα μὲ τὴν θέλησιν τῆς Σεβαστῆς ταύτης Γραμματείας.

Ἐδαπανήθησαν δι' αὐτόν κατά τόν ἐγκλειστον λογαριασμόν καὶ
ἀπαρτωμένας ἀποδείξεις δρ. 46:9· τὰς ὁποίας παρακαλεῖται ἡ Σεβ(αστῆ) Γραμματεία
νά μετρήσῃ εἰς τόν κύριον Ἐμμ(ανουήλ) Μεστενέ, ἐν Πυρρανᾷ (;) συστημένον, πρὸς
ἐξίσωσιν.

Ἐν τούτοις εἰμί μὲ σέβας βαθύτατον.

Περὶ ἀποστολῆς καὶ δαπάνης τοῦ αἰχμαλώτου
Κωνσταντῆ Χατζῆ Νικολή Χίου

Εὐπειθέστατος δούλος
Μ. Τοσίτσας

Άναφορά τῆς Σεβαστῆς Μαζούρη(ου) Χίας
Αἴτησις δι' ἐπιχορήγησιν πρὸς ἀπελευθέρωσιν
τῆς αἰχμαλώτου θυγατρὸς τῆς.

Ἀθῆναι 16 Ὀκτωβρίου 1842

Πρὸς τὴν Διοίκησιν Ἀττικῆς διὰ νὰ προσκαλέσῃ τὴν ἀναφερομένην καὶ λάβῃ
ὑπ' αὐτῆς ἀκριβεστέρως πληροφορίας ἐπὶ τῆς διαλαμβανομένης ὑποθέσεως. Πρὶν ἢ
αποφασίσῃ ὁ Γραμματεὺς νὰ δαπανήσῃ χρήματα διὰ τὴν προκειμένην περίστασιν
θέλω προσκαλέσει τὸν ἀρμόδιον Πρόξενον νὰ ἐξετάσῃ ἐάν ὑπάρχῃ τῶ ὄντι εἰς τὴν
ζωὴν ἢ περὶ ἧς ὁ λόγος νέα, ἂν θέλῃ νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἂν ἀπαιτοῦνται
πρὸς τοῦτο χρήματα γιὰ νὰ δαπανηθῶσι ὡς λύτρα. Ὅφειλει λοιπὸν ἡ μήτηρ νὰ δώσῃ
λεπτομερεῖς πληροφορίας περὶ τοῦ ἂν ἢ νέα ἐξώμωσεν, ἂν φέρῃ ἤδη ὄνομα
τουρκικόν καὶ ποῖον, ποῖος εἶναι κύριος αὐτῆς καὶ πῶς ὀνομάζεται κλπ.

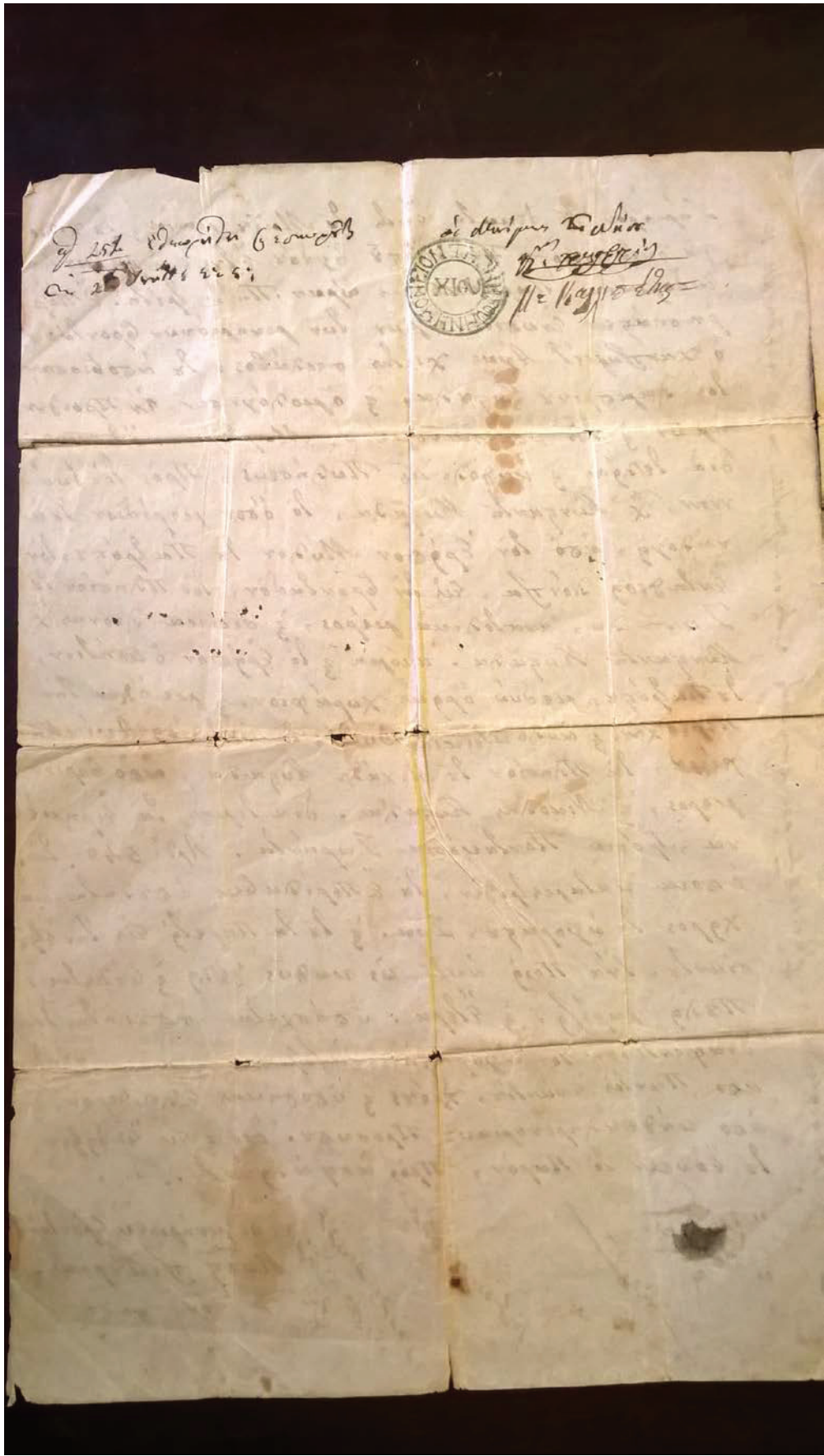
Ἀθῆναι 20 Ὀκτωβρίου 1842

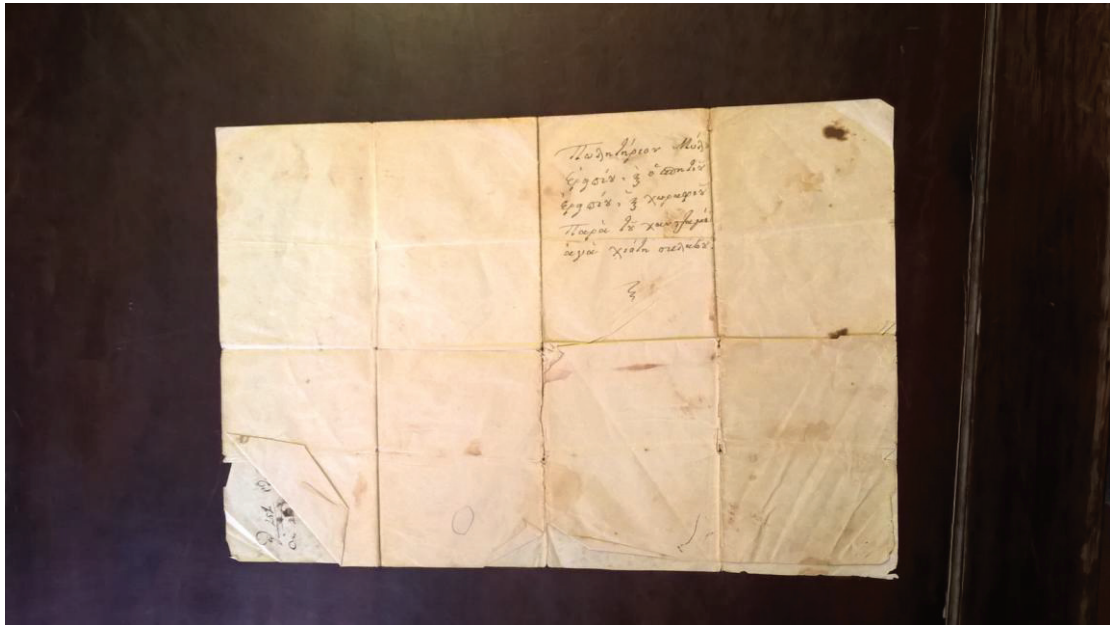
Ζητήσαντες δὲ δευτέρῃ εὐχῇ τὴν Μοῖνάν, ἵνα χιλιό-
 τω δὲ ἀποδοσῶντα Πεντακτὴν ἀγρῶν ἔβας, ἢ μέρους τῆς
 Ευδοκμαίας, Παραιοειδίου, ἄρην Π.Μ. Ζίβη. Ἐπαρ-
 ρησάμενοι ἐν αὐτοῖς ἡμῶν τῶν μενησιῶντων Βρονλιῶν,
 ὁ καρποφύλλης Ἄγναις χιλιῶν σελήβας, ἵνα ἀποδοσῶν
 τὸς λαοκορινθῶν Κωζῶνας, ἔμοδογῶσεν ἐν προσδην
 ἡμῶν ἔδω ἰσορροποῦντων Μορφοῦ. 19 π. 03
 διὰ Βελγίας ἔμοδογῶσεν Πωδύσεως, πρὸς τὸν Ἰωάν-
 νην. Ἐκ Κωνσταντῆ Κωζῶνας, ἵνα ὅσον μερίδιον ἵνα
 ναδαργῶ, ἀπὸ τὸν Ἐργῶν Μύδων ἵνα Παλρόξω, τὸν
 ἐν τῇ θεῶν δότημα, ἐν τὸν Βρονλιῶν, τὸν Πηλοσίον ἵνα
 Ζαντῶν, ἀναδοκμαία μέρους, ἔμοδογῶσεν Διονῆος Ἐ
 Κωνσταντῆ Κωζῶνας. ἀπὸ τῆς ἔμοδογῶσεν ὁ ἑσπέριον,
 ἵνα Παλρόξω, μεθυστῶν ὄργων χωράφιον, ἔμοδογῶσεν τὸν
 μερῶν ἔμοδογῶσεν ἀναδοκμαία ἀπὸ τῆς ἐν τῇ θεῶν Ἄγναις
 ρίμα, ἵνα Πηλοσίον ἵνα Μεχάδα Κωζῶνας, ἀπὸ τῶν
 μέρους, ἔμοδογῶσεν Μικαδῶν Κωζῶνας. διὰ τῆς τῆς ἄρην
 να, τῶν Πεντακτῶν Σαρῶνλα. Ἄρθ: 540 = ἵνα
 ὁ δὲ καλαμερῶν, ἵνα ἔμοδογῶσεν ὁ δὲ τῶν, διὰ
 χηρῶν ἵνα ἀγορῶν, Σύναι. ἔμοδογῶσεν τὸν Παρῶν εἰς τὸν ἐξ
 σίαντα, ἵνα ποιῶν αὐτῶν ὡς καδῶς δέλη ἔμοδογῶσεν
 Πηλοσίον χερῶν, ἔμοδογῶσεν ἔμοδογῶσεν ὁ δὲ τῶν ἵνα
 διαφεντοῦσεν τὸν ἀγορῶν, ἀπὸ τῆς ἔμοδογῶσεν ἀπὸ τῆς
 ἀπὸ Πηλοσίον ἐναντίον, χιλιῶν ἔμοδογῶσεν ἔμοδογῶσεν, ἔμοδογῶσεν
 ἀπὸ καδῶν ἀπὸ τῆς Προσῶν. διὰ τῆς εἰς ἀνδῶν,
 ἵνα ἔδωσεν ἵνα τῶν, πρὸς ἀπὸ τῆς ἀνδῶν.

" οἱ μενησιῶντων Βρονλιῶν
 Κωντῆ Σιμερίων.
 τῆς τῶν παραφῶν

"

ΓΑΚ Χίου, ΧΦ, ΑΒΕ 1189/4, Συλλογή Στεφάνου Ανδρεάδη (σελ. 2)

Σήμερα τῆ δεκάτῃ ἕκτῃ τοῦ Μαΐου μηνός, τοῦ χιλιοστοῦ ὀκτακοσιοστοῦ πεντηκοστοῦ ὀγδόου ἔτους, ἡμέραν τῆς ἐβδομάδος, Παρασκευῆν, ὥραν π. μ. τρίτην, ἐπαρησιάσθη ἐνώπιον ἡμῶν τῶν μνημόνων Βροντάδου ὁ Χαντζηαχμέτ Ἀγάς, Χιότης σκλάβος τοῦ ἀποβιώσαντος Λαμπρινοῦ Κωστάλα, καί ὁμολόγησεν ἔμπροσθεν ἡμῶν καί τῶν ὑποφαινομένων μαρτύρων ὅτι πωλεῖ διά τελείας καί καθολικῆς πωλήσεως, πρὸς τὸν Ἰωάννην Χατζηκωνσταντῆ Κωστάλα, τό ὅσον μερίδιον τοῦ ἀναλογεῖ, ἀπὸ τὸν ἐρείπιον μύλον τοῦ πατρός του, τὸν ἐν τῆ θέσει Λόντζα, εἰς τὸν Βροντάδον, τὸν πλησίον τοῦ Ζανῆ Λῶ, ἀνατολικά μέρος καί δυτικά Λεονῆς Χατζηκωνσταντῆ Κωστάλα. Ἀκόμη καί τό ἐρείπιον ὀσπήτιον τοῦ πατρός του, μέ δύο ὀργαῖς χωράφιον καί μέ ὅλην τὴν περιοχὴν καί αὐτοκατοικίαν αὐτοῦ, τὰ ἐν τῆ θέσει Ἁγίου Κηρίκου, τὰ πλησίον τοῦ Μιχάλη Κωστάλα, ἀπὸ βόριον μέρος, & Νικολῆς Κωστάλας, διά τιμῆς τὰ εἰρημένα γρόσια πεντακόσια σαράντα, ἀριθ. 540, τὰ ὅποια καταμετρηθέντα τὰ ἐπεριέλαβεν ὁ πωλητής, διά χειρὸς τοῦ ἀγοραστοῦ, σῶα & τοῦ τὰ παρετεῖ εἰς τὴν ἐξουσίαν, ἵνα ποιῇ αὐτὰ ὡς καθὼς θέλει καί βούλεται, πουλεῖ, χαρίζει καί ἕτερα. Ὑπόσχεται ὁ πωλητής ἵνα διαφεντεύσῃ τὸν ἀγοραστὴν ἀζήμιον καί ἀνενόχλητον ἀπὸ παντός ἐναντίου χρέους & ὑποθήκης ἐλεύθερον & ἀπὸ κάθε κληρονομικοῦ προσώπου. Διό & εἰς ἔνδειξιν τοῦ ἔδωσεν τό παρόν, πρὸς ἀσφάλειάν του.

(τουρκικὲς υπογραφές)

Οἱ μνήμονες Βροντάδου

Κωνστ. Τζικούριας

Χατζηκωνσταντῆς Πασαλῆς

Handwritten text in a cursive script, likely a historical document or manuscript. The text is written on aged, yellowed paper and is mostly illegible due to fading and bleed-through from the reverse side. A circular stamp is visible in the center of the page, partially overlapping the text. The stamp contains the text "BIBLIOTHECA MUSEI HISTORICO-NATURALIS" around the perimeter and "MUSEUM HISTORICO-NATURALIS" in the center.

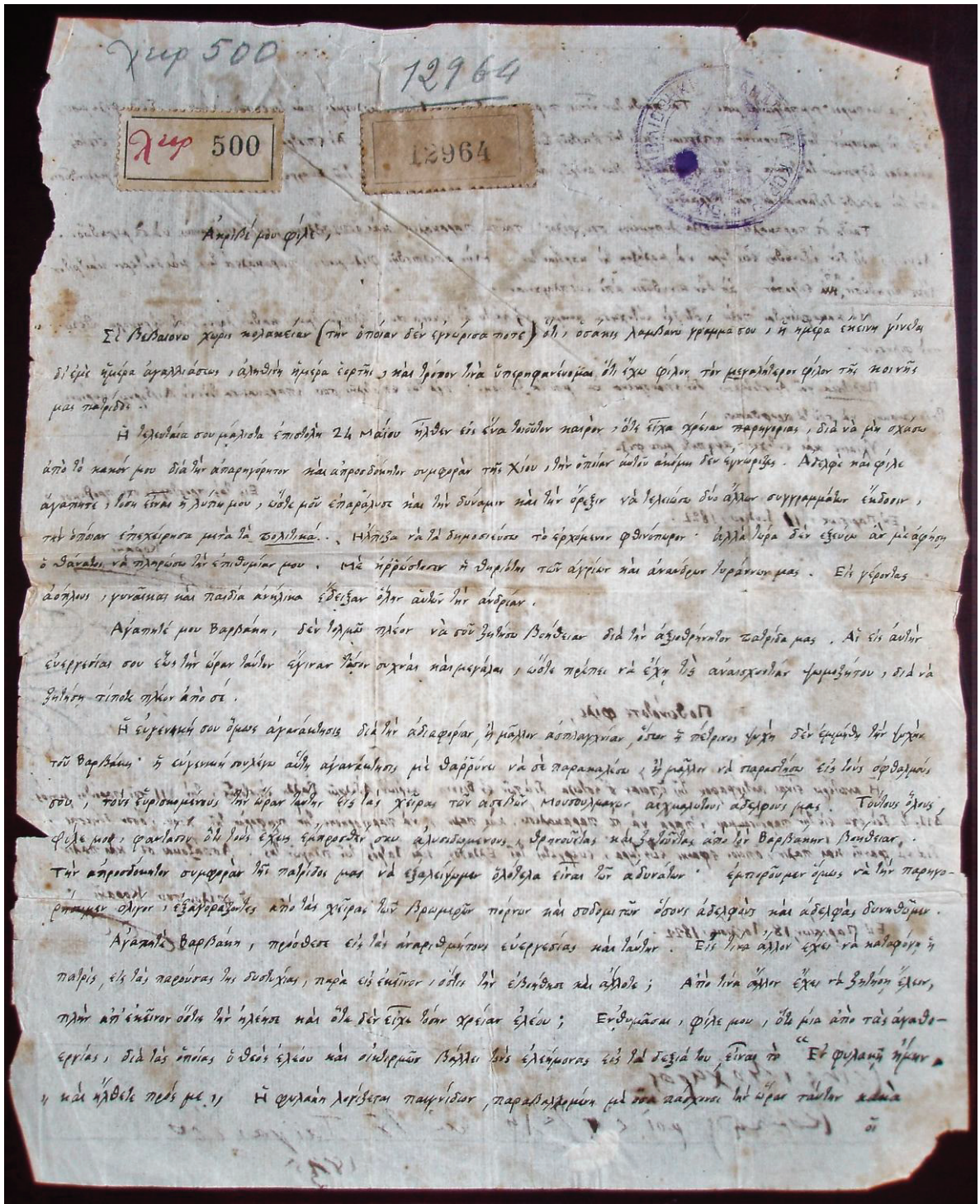
272

12736

Sup 272

12736

Sup. 272

Αδαμάντιος Κοραής: Επιστολή προς Βαρβάκη. Παρίσι 10 Ιουλίου 1822
(Η πρώτη από τις 2 σελίδες)

ΧΦ Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» υπ' αριθμ. 500

Χειρ. 606

Χειρ. 606.

Παρά τον Σεβαστήν Δημογεροντήν της Χίου

Έχω την τιμήν να σας εύχομαι να έχετε καλώς
και μου δύο γράμματα, εφόσον είναι μίαν δολω
χιν δημοσφραγισμένην μιας Λοξάνδρας Χαψιάδου γε
ρομένην, η' από αυτά έβγαίτε τα' ωρίστα.

Αυτήν έχω ελπίαν συμπεριεστώ με' τήν αγρίοις
Ασπίδων Πεδίων, δυστηρητέον σας η' ωρί' έμου, η' η
εργασί' άλλου δημοσφραγιστή' μας.

Επίθε, κύριε, οι πατέρες του κένου της Χίου!
προσέβητε μαζύτερα σαν τή' άλλου την περιελασμένην αυ
τήν, η' δια' τούτο σας παρακαλώ τόσο ένύ, να δώτε η' η
αγγί' άλλου του δημοσφραγιστή' μας, να' ούτως η' η
η' την παραύουσαν δολωχί'ν, μήνους τέθουσι ό'η ό
νάμους έμύ, διότι σας ανταμείψω.

Εν Γενεύη, την 10/22 Μαΐου 1858.

ο' Ούζι'ος

Νικόλαος Μ. Παπαδόπουλος

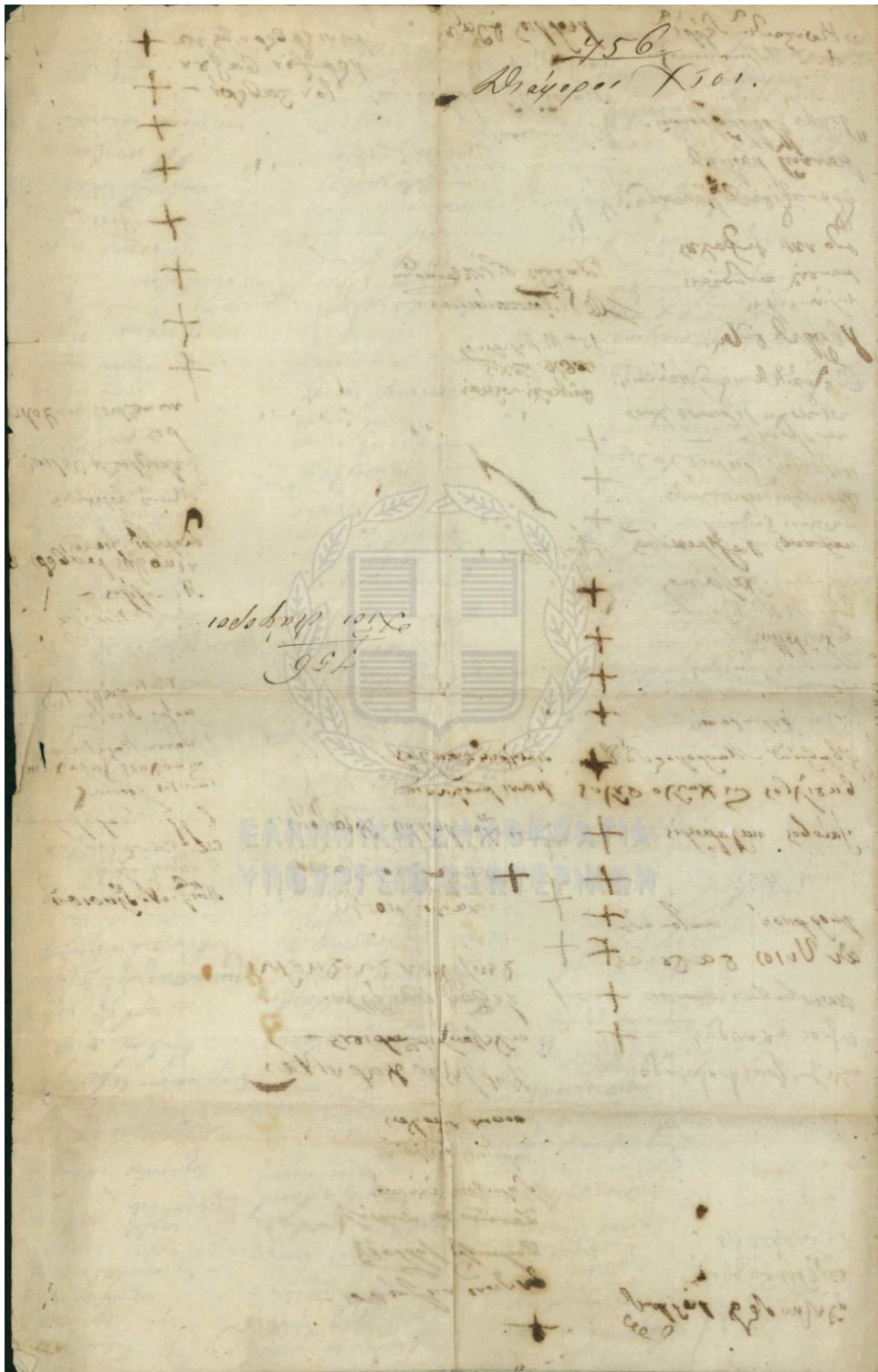
Από τον Εφ. Κιό'ου.

Γεώργιος Δ. Πελοποννήσιος
Ιωάνη Λίβου.

Γεώργιος Δ. Παπαδόπουλος

Παρώδης Νικόλαος: Συστατική επιστολή προς τους Δημογέροντες της Χίου για την
απελευθέρωση της αιχμάλωτης Λοξάνδρας Χαψιάδου.

ΧΦ Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» υπ' αριθμ. 606, Σμύρνη 1858

Ms. A. 9. 2. 6
Ag. 28

Dear Sir

Monticello. Oct. 31. 23.

Your favor of July 10. is lately received. I recollect with pleasure the short opportunity of acquaintance with you afforded me in Paris by the kindness of Mr Paradise. and the fine editions of the classical writers of Greece, which have been announced by you from time to time, have never permitted me to lose the recollection. until those of Aristotle's Ethics, and the Sixty legikos of Onesander, with which you have now favored me, and for which I pray you to accept my thanks, I had seen only your lives of Plutarch. These I had read, and profited much by your valuable Scholia, and the aid of a few words from a modern Greek Dictionary, would, I believe, have enabled me to read your patriotic addresses to your countrymen.

You have certainly begun at the right end towards preparing them for the great object they are now contending for, by improving their minds and qualifying them for self-government. For this they will owe you lasting honors. nothing is more likely to forward this object than a study of the fine models of science left them by their ancestors; to whom we also are all indebted for the lights which originally led ourselves out of Gothic darkness.

No people sympathise more feelingly than ours with the sufferings of your countrymen, none offer more sincere ~~prayers~~ and ardent prayers to heaven for their success: and nothing indeed but the fundamental principle of our government, never to entangle us with the broils of Europe, could restrain our generous youth from taking some part in this holy cause. possessing ourselves the combined blessings of liberty and order, we wish the same to other countries, and to none more than yours, which, the first of civilised nations, presented examples of what man should be. not indeed that the forms of government, adapted to their age and country, are practicable, or to be imitated in our days; altho prejudices in their favor would be natural enough in your people. the circumstances of the world are too much changed for that. the government of Athens, for example, was that of the people of one city making laws for the whole country subjected to them.

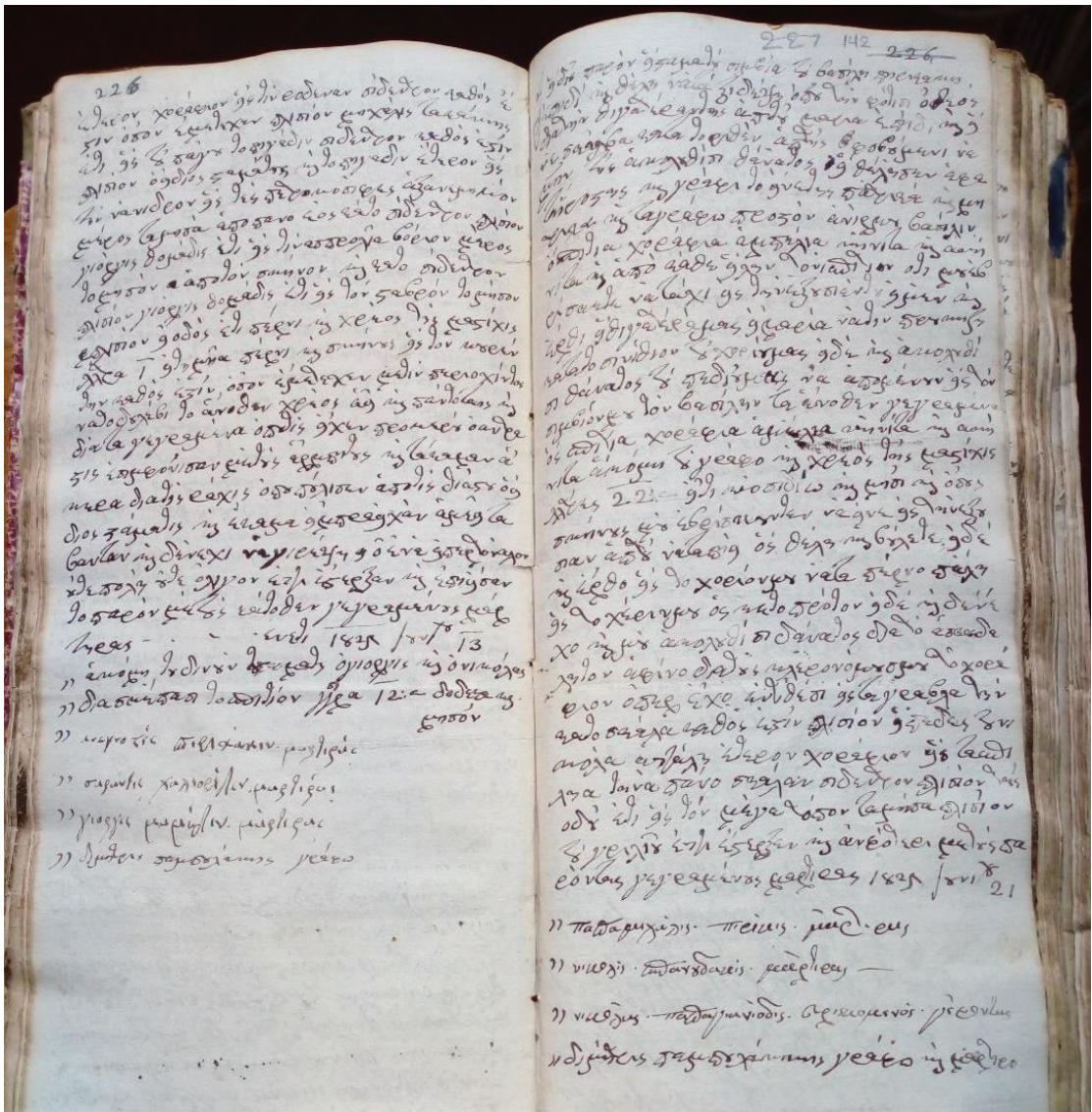

13003
Χίος 539

13003
Χίος 539

Jefferson Th: Απάντηση στην προς αυτόν υπ' αριθμ. 537 επιστολή του Κοραή.

ΧΦ Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής» υπ' αριθμ. 539, Monticello, 18/31 Οκτωβρίου 1823 (Η πρώτη από τις 8 σελίδες)

Κώδικας Βέσσας, ΓΑΚ Χίου, ABE 526, σ.142r.

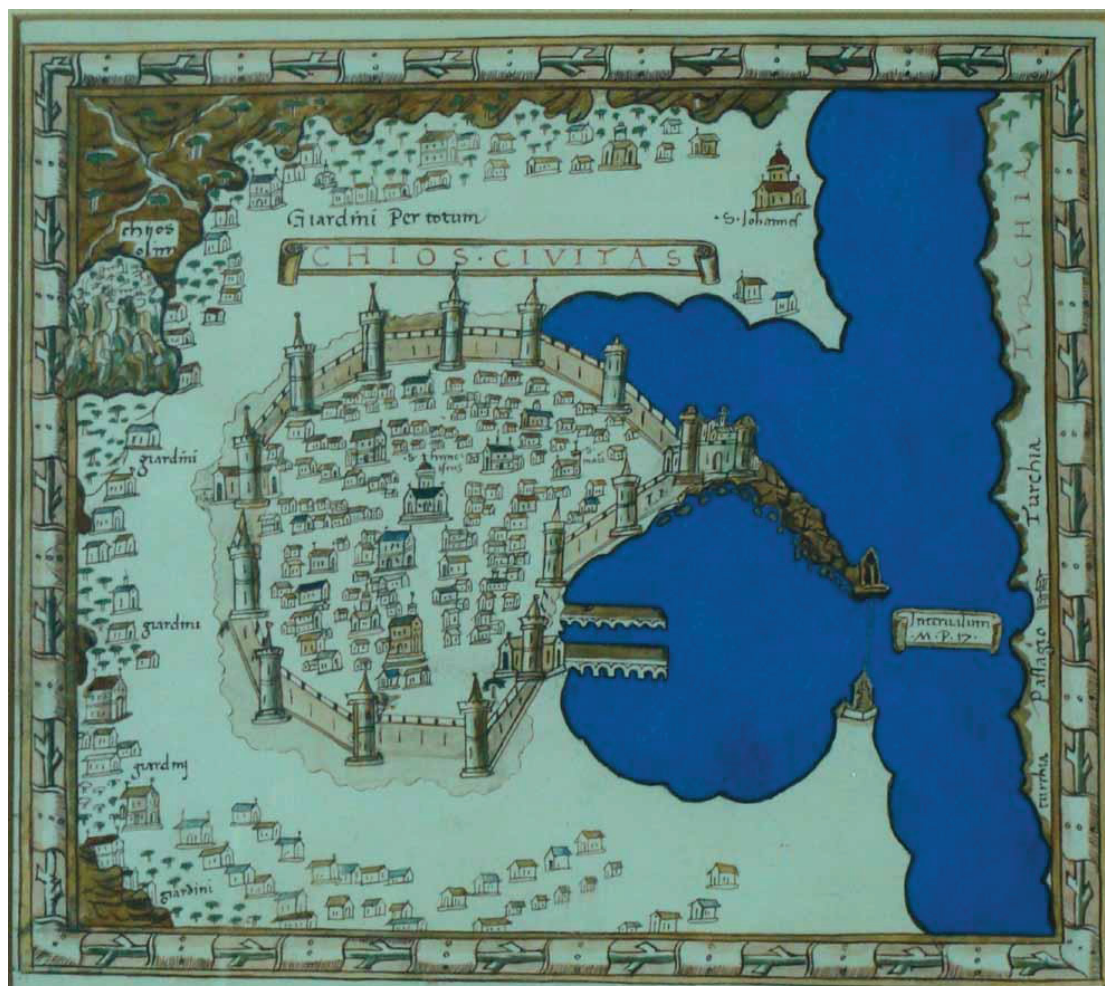
(Πράξη μεταβίβασης της περιουσίας της Σταματούς Πυρικήκη στον σύζυγό της Βασιλή Πυρικήκη, πριν από την αναχώρησή της για την αναζήτηση της αιχμάλωτης κόρης τους).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΕΙΚΟΝΩΝ αρ. 6

Πίνακες από τη συλλογή της Βιβλιοθήκης Χίου «Κοραής»

Facsimilé de la carte de l' Isle de Chio de la Bibliothèque du Musé Condé à Chantilly

Η πόλη της Χίου. Από το χειρόγραφο: *Insularium Illustratum Henrici Martelli Germani* (1470). Αρχική πηγή: Συλλογή Αργέντη, Βιβλιοθήκη Κοραή. (Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά, *Το κάστρο της Χίου: οι οχυρώσεις και η περιτειχισμένη πόλη από το Μεσαίωνα στις μέρες μας*, σ. 17)

Η πόλη της Χίου σε απεικόνιση του 16^{ου} αιώνα. Από το έργο “Civitates Orbis Terrarum G. Braun et F. Hohenberg”, Κολωνία 1573. Αρχική πηγή: Συλλογή Αργέντη, Βιβλιοθήκη Κοραή. (Δώρα Μονιούδη-Γαβαλά, *Το κάστρο της Χίου: οι οχυρώσεις και η περιτειχισμένη πόλη από το Μεσαίωνα στις μέρες μας*, σ. 30)

Η πλατεία Βουνακίου της Χίου στην οποία δημιουργήθηκαν τα πρώτα αυτοσχέδια σκλαβοπάζαρα.

Αποψη της πόλης με την κεντρική κρήνη και το Κάστρο

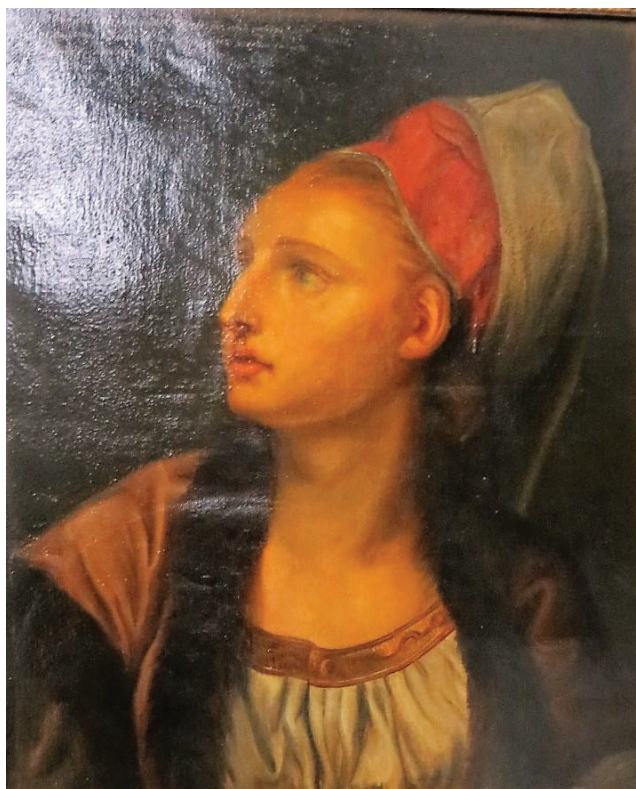
Comte de Choiseul Gouffier. Voyage pittoresque de la Grèce. Paris, 1782

Εικόνα από την καθημερινή ζωή πριν την καταστροφή

Comte de Choiseul Gouffier. Voyage pittoresque de la Grèce. Paris, 1782

Οι γυναίκες της Χίου .

**Femme de Chio. École française XIXe siècle par artiste anonyme. Musée des Beaux Arts
Marseille. Copie facsimilée par Robert Massia**

**Fascimile of original oil painting in Collection of Damianos Kyriazis..., No 74 «Fille de Chio»,
published by Charles de Ferriol, in Recueil de cent Estampes... Paris 1714**

Πίνακες με θέμα την καταστροφή της Χίου

Δύο ελαιογραφίες με θέμα τη φυγή των Χίων του L. Gavagnin

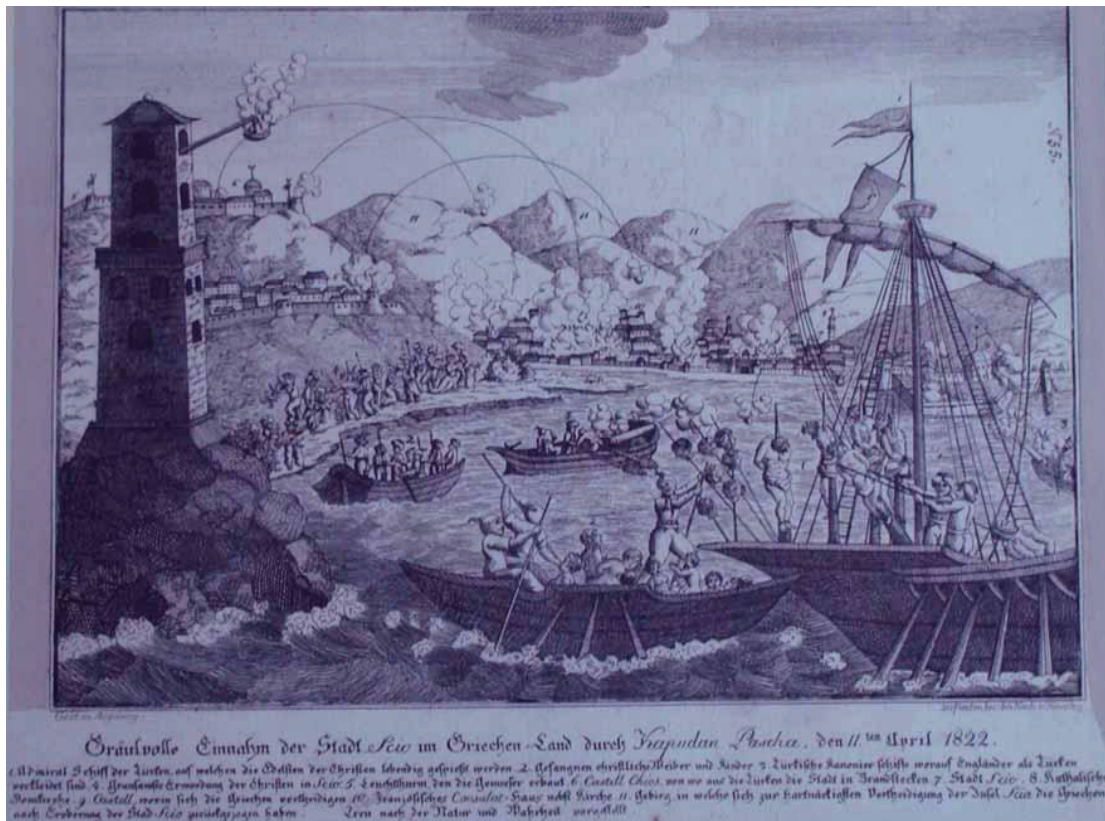
«Σφαγές της Χίου», Υδατογραφία 1880-1900, αγνώστου καλλιτέχνη θαυμαστού του Ευγ. Ντελακρουά

Η σφαγή της Χίου από τον Χιώτη Κωνσταντίνο Κανελλάκη

Ελαιογραφία, αντίγραφο της τοιχογραφίας του Thomas Barker με τίτλο «Η σφαγή της Χίου»

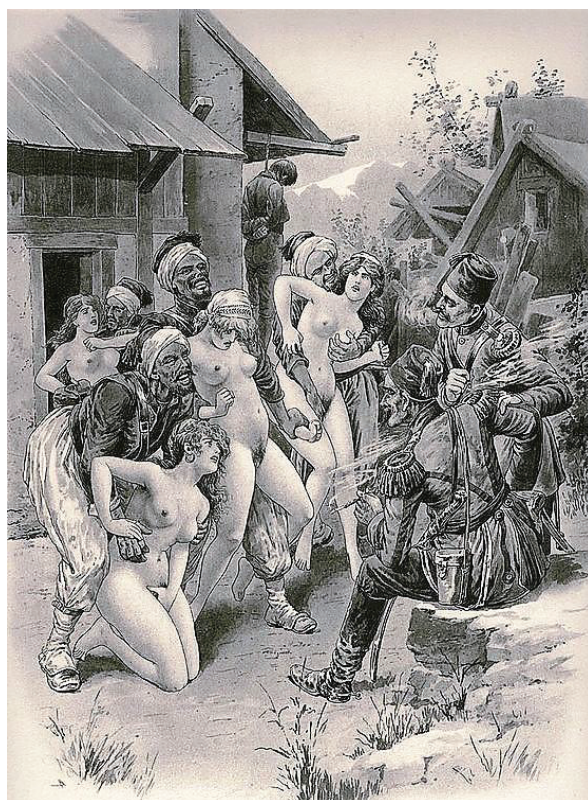
Χίος, Απρίλιος/ Ιούνιος 1822

Εικόνες από σκλαβοπάζαρο

Από το αρχείο του Χρίστου Κ. Χριστοδούλου

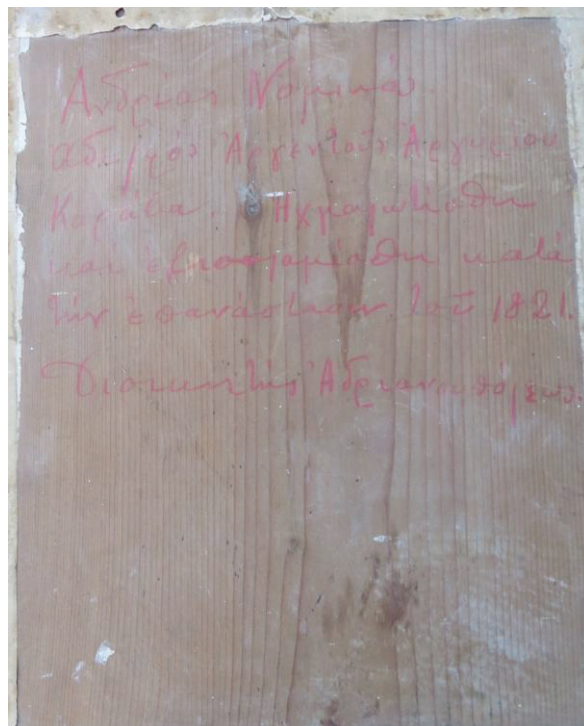

Ibrahim Edhem pasha 1890. Εικόνα από το αρχείο του Χρίστου Κ. Χριστοδούλου

Πορτρέτο του εξισλαμισμένου αιχμαλώτου από τον Κάμπο της Χίου Ανδρέα Νομικού με την στολή Οθωμανού αξιωματούχου

Το πίσω μέρος της ξύλινης εικόνας πάνω στην οποία είναι ζωγραφισμένο το πορτρέτο του Νομικού με πληροφορίες για την καταγωγή του (αδημοσίευτη)

ΑΠΟΓΡΑΦΙΚΟ ΔΕΛΤΙΟ του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών

Το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης (ΕΚΤ) είναι βάσει Νόμου (άρθρο 70, παρ. 15 του Ν. 1566/1985) ο υπεύθυνος φορέας για τη δημιουργία και τήρηση του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών (ΕΑΔΔ)

Το Α.Δ. βρίσκεται στη διεύθυνση: <http://www.didaktorika.gr/apografiko> και συμπληρώνεται με ευθύνη του διδάκτορα σε έντυπη και σε ηλεκτρονική μορφή.

Αριθμός Εισερχόμενης Διατριβής _____
(συμπληρώνεται από το ΕΚΤ)

1. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ

Καραβόλου

Ειρήνη

Λουκάς

Karavolou

Eirini

Lucas

Αλεξάνδρου
Παπαναστασίου 14 Ν.
Ψυχικό

irenexios@yahoo.gr

6936722547

2. ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

2.1 ΤΙΤΛΟΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

Συμβίωση Ελλήνων και Οθωμανών στη Χίο πριν από το 1822. Η τύχη των αιχμαλώτων και η εικόνα των Οθωμανών Τούρκων ως 'Άλλων' στις αφηγήσεις της καταστροφής και σε άλλες πηγές του 19^{ου} αιώνα.'

Συμπληρώστε τον τίτλο της Διατριβής, όπως εμφανίζεται στη σελίδα τίτλου.

2.2 ΓΛΩΣΣΑ ΤΙΤΛΟΥ Ελληνικά.....

Συμπληρώστε τη γλώσσα στην οποία είναι γραμμένος ο τίτλος της Διατριβής

2.3 ΜΕΤΑΦΡΑΣΜΕΝΟΣ ΤΙΤΛΟΣ

The co-existence of Greeks and Ottomans in Chios before 1822. The fate of the captives and the picture of the Ottoman Turks as 'Others' in the narratives of the destruction of Chios and other relevant sources of the 19th century.

2.3.2

Εάν η γλώσσα τίτλου (2.2) είναι η ελληνική, ο μεταφρασμένος τίτλος (2.3.1) θα πρέπει να είναι στα Αγγλικά
Εάν η γλώσσα τίτλου (2.2) δεν είναι η ελληνική τότε ο μεταφρασμένος τίτλος (2.3), θα πρέπει να είναι απαραίτητα στην ελληνική γλώσσα (2.3.1) και στην αγγλική γλώσσα (2.3.2)

2.4 ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΜΕΛΩΝ ΕΞΕΤΑΣΤΙΚΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ

ΕΠΩΝΥΜΟ ΟΝΟΜΑ

1	Νικολάου Γεώργιος
2	Κόμης Κωνσταντίνος
3	Αναστασόπουλος Νίκος
4	Μανδουλαρά Άννα
5	Ευθυμίου Μαρία
6	Χρήστου Αθανάσιος
7	Φλιτούρης Λάμπρος

Συμπληρώστε τα ονόματα των μελών της εξεταστικής επιτροπής

2.5 ΑΝΩΤΑΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΧΟΡΗΓΗΣΗΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΟΥ ΤΙΤΛΟΥ

Πανεπιστήμιο
Ιωαννίνων

Φιλοσοφική
Σχολή

Τμήμα
Ιστορίας και
Αρχαιολογίας

Συμπληρώστε το εκπαιδευτικό ίδρυμα που χορήγησε το διδακτορικό, με τη σειρά:

ΑΕΙ: π.χ. ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΘΗΝΩΝ

ΣΧΟΛΗ: π.χ. ΘΕΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ: π.χ. ΜΑΘΗΜΑΤΙΚΩΝ

2.6 ΧΩΡΑ:

Συμπληρώστε τη χώρα που χορήγησε το διδακτορικό. (Συμπληρώνεται μόνο από όσους απέκτησαν το διδακτορικό σε ΑΕΙ του εξωτερικού).

2.7 ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΥΝΕΡΓΑΖΟΜΕΝΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ

Να συμπληρωθεί, μόνο εφόσον η εκπόνηση της διατριβής έγινε σε κάποιο Ερευνητικό Ίδρυμα ή Εργαστήριο π.χ. ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ.

2.8 ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΕΓΚΡΙΣΗΣ ΤΗΣ ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

ΕΤΟΣ 2013

ΜΗΝΑΣ 10

Συμπληρώστε το έτος και τον μήνα επιτυχούς υποστήριξης του διδακτορικού π.χ. Έτος: 1996 Μήνας: 05

2.9 ΗΜΕΡΟΜΗΝΙΑ ΑΠΟΔΕΣΜΕΥΣΗΣ

ΕΤΟΣ 2019

ΜΗΝΑΣ 03

Βλέπε δήλωση Αποδέσμευσης της Διδακτορικής Διατριβής στη σελίδα 6

3. ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

3.1 ΚΩΔΙΚΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΥ ΠΕΔΙΟΥ

1. 6.1 2. .

Από τα επιστημονικά πεδία (που δίνονται στο τέλος του Απογραφικού Δελτίου-σελ 8), επιλέξτε έως 2 κωδικούς που χαρακτηρίζουν καλύτερα το θεματικό αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής σας (π.χ. 3.1).

3.1 ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ (στα Ελληνικά)

«Χίος», «Καταστροφή», «Σφαγή», «Αιχμαλωσία», «Αιχμάλωτοι», «Δουλεία», «Οθωμανός», «Οθωμανική κατάκτηση», «Εξισλαμισμός», «Αμαχοί», «Μεγάλες Δυνάμεις», «Ελληνική Επανάσταση», «1822», «Ανθρώπινα Δικαιώματα», «Αυτόπτης μάρτυρας», «Μαρτυρίες», «Σκλαβοπάζαρα», «Το δίκτυο των Χίων εμπόρων», «Επανάσταση», «Απολύτρωση».

3.2 ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ (στα Αγγλικά)

«Chios», «Destruction», «Massacre», «Captivity», «Captives», «Capture», «Slavery», «Ottoman», «Ottoman conquest», «Islamization», «Non-combatants», «Great Powers», «War of Independence», «1822», «Human Rights», «Eyewitness», «Narratives», «Slave-markets», «The network of Chian merchants», «Re-integration», «Liberation».

Με τον όρο ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ χαρακτηρίζονται λέξεις ή εκφράσεις περισσότερες της μιας λέξης, που προσδιορίζουν το θέμα.

Παράκληση, οι λέξεις κλειδιά στα Ελληνικά να γραφούν στην ονομαστική πτώση ενικού ή πληθυντικού, εφόσον αποδίδουν το νόημα.

Κάθε λέξη κλειδί ή έκφραση να μην υπερβαίνει τους 60 χαρακτήρες και να διαχωρίζεται από την επόμενη με το σύμβολο «;»

3.3 ΠΕΡΙΛΗΨΗ (στα Ελληνικά)

Η σφαγή της Χίου και η μαζική αιχμαλωσία του Ορθόδοξου πληθυσμού του νησιού που ακολούθησε, αποτελεί μία μελανή σελίδα στη νεότερη ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία. Η ειρηνική συμβίωση των Χριστιανών και των Μουσουλμάνων κατοίκων του νησιού μέχρι το 1822, σε καμία περίπτωση δεν προοιωνίζει την καταστροφή που ακολούθησε. Η πολιτισμική, οικονομική και πνευματική ανάπτυξη της Χίου, απότοκο ως ένα βαθμό, των προνομίων που παραχωρήθηκαν από το Σουλτάνο το 1567, ένα χρόνο μετά από την οθωμανική κατάκτηση, κατέστησαν τη Χίο «Παράδεισο της Ανατολής», σύμφωνα με τα λεγόμενα των περιηγητών. Σε αυτό το περιβάλλον, δημιουργήθηκε ένας ιδιαίτερος τύπος γυναίκας, η Χιώτισσα, η οποία, κατά τη διάρκεια των γεγονότων θα υποστεί την πιο τραγική μοίρα. Η μορφή συμβίωσης Ελλήνων και Τούρκων, σε όλες της τις εκφάνσεις, περιγράφεται με τον πιο εκφραστικό και άμεσο τρόπο στα χιακά δημοτικά τραγούδια. Η τραγωδία της αιχμαλωσίας των αμάχων, κατά κύριο λόγο γυναικών και παιδιών, η σχέση των ιδιοκτητών με τους δούλους τους και οι προσπάθειες εξισλαμισμού των περισσοτέρων, παρουσιάζονται μέσα από τις αφηγήσεις των ιδίων των πρωταγωνιστών, αφήνοντας ελάχιστα περιθώρια αμφισβήτησης για την αλήθεια που εμπεριέχουν ακόμη και στους πιο δύσπιστους μελετητές. Οι τιμές των αιχμαλώτων ποικίλουν, ανάλογα με την ηλικία, την ομορφιά, τη σωματική διάπλαση και φυσικά την καταγωγή.

Ακολουθούμε τους αιχμαλώτους από τη στιγμή της σύλληψης, κατά τη μεταφορά τους στα σκλαβοπάζαρα στα μεγάλα κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, κυρίως στη Σμύρνη, την Κων/πολη, την Αλεξάνδρεια και το Κάιρο, αλλά και στα ενδότερα. Παρακολουθούμε τη

διαβίωσή τους στο χαρέμι και -σε ορισμένες περιπτώσεις- τις απεγνωσμένες προσπάθειές τους να δραπετεύσουν. Επιπλέον, περιγράφουμε το δίκτυο κινητοποίησης για τον εντοπισμό και την απολύτρωση των Χίων αιχμαλώτων με τη συνδρομή των συγγενών τους, των Πατριαρχείων της Κων/πολης, της Αλεξάνδρειας και της Αντιόχειας, του δικτύου των Χίων και ξένων εμπόρων και των Χίων των παροικιών. Η ένταξη των Χίων -πρώην αιχμαλώτων- στο περιβάλλον της πατρίδας έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και είναι μία παράμετρος που έχει ελάχιστα μελετηθεί λόγω έλλειψης πηγαϊκού υλικού. Οι προσπάθειες του Καποδίστρια και του Όθωνα αργότερα, καθώς και η συνδρομή των Μεγάλων Δυνάμεων για την απολύτρωση όλων των Ελλήνων αιχμαλώτων του Αγώνα της Ανεξαρτησίας, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Παρά τις καλές προθέσεις, οι οποίες, στην περίπτωση των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν αδιαμφισβήτητα συνδεδεμένες με τα συμφέροντά τους, τα αποτελέσματα του εντοπισμού και της απολύτρωσης των Ελλήνων αιχμαλώτων δεν ήταν τα αναμενόμενα.

Δυστυχώς, η δουλεία ως φαινόμενο δεν εξαλείφθηκε τον 19^ο αι, αλλά εξακολουθεί να υφίσταται μέχρι σήμερα, με θύματα κυρίως γυναίκες και παιδιά, παρά τους αιματηρούς αγώνες για τη διασφάλιση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Η προσπάθειά μας να προσεγγίσουμε την αλήθεια μέσα από τη βιωμένη εμπειρία των αυτοπτών μαρτύρων θεωρούμε ότι, ως ένα βαθμό, επετεύχθη. Πιστεύουμε ωστόσο ότι η μελέτη για την τύχη των Χίων αιχμαλώτων πρέπει να συνεχιστεί μέσα από πηγές που δε συμπεριλήφθηκαν στην παρούσα έρευνα, οι οποίες θα ολοκληρώσουν την εικόνα της αιχμαλωσίας ή θα την ανατρέψουν εν μέρει.

3.4 ΠΕΡΙΛΗΨΗ (στα Αγγλικά)

The massacres of Chios and the ensuing capture of the Christian Orthodox inhabitants of the island, constitutes a tragic scar on the face of Modern Greek and European history. The peaceful co-existence of the Christian and Muslim communities of the island until 1822, could, in no way, foreshadow the disaster that followed. The cultural, economic and intellectual blossoming of Chios, resulting, up to a point, from the privileges granted by the Sultan in 1567, a year after the ottoman conquest of the island, renders credible the appellation 'Paradise of the East', which travelers ascribed to Chios. In this milieu, a special genre of woman was created, the Chian woman, who, during the events of that period, was to suffer a most tragic fate: the capture and loss of her beloved people. The form of coexistence of the Greeks and Turks of Chios, in all its manifestations, is described in the most vivid and expressive way in the folk songs of the island. The tragedy of the capture of the non-combatants, mainly women and children, the relationships between masters and slaves, the attempts at islamization (which was the avowed aim of their masters) are presented through the narrations of the protagonists themselves, leaving no room for doubt, even to the most skeptical researcher, about the reality of the description. At the slave-markets the selling price varied according to the age, the beauty, the robustness and especially the origin of the human merchandise.

We have been watching the captives from the very first moments of their arrest, their transportation to the trade-markets of the big cities of the Ottoman Empire (mainly Smyrna, Constantinople, Alexandria, Cairo), but also further island, their daily life in the harems and -sometimes- their desperate attempts to escape. Further, we describe the mobilization network for the identification, tracing and liberation of the Chian captives with the assistance of their relatives, of the Patriarchates of Constantinople, Alexandria and Antiocheia and of the network of Chian merchants and the Chian communities in Europe. The re-integration of the Chian captives back into the life of the homeland is a subject of particular interest and is a parameter which has barely been researched into, due to the scarcity of relevant evidence.

The efforts by Capodistria, and later by Othon, and the involvement of the Great Powers in the cause of liberating all Greeks captured during the War of Independence are also of particular interest. Despite good intentions, which, in the case of the Great Powers, were undoubtedly linked to their own interests, the results of the efforts for the tracing and liberation of the captives of the Greek War of Independence did not live up to expectations.

Unfortunately, slavery was not eliminated in the 19th century and it still exists with victims, mainly women and children, as if the blood-stained struggles for human rights never took place.

We believe that, in this study, our effort to reach the truth through the research and citing of the personal experience of the captives was, as far as possible, successful. In conclusion, we believe that the research into the fate of the Chian captives must be carried on, using sources that are not included in this present study. This will complete the picture of captivity or even undo it to a certain extent.

Η περίληψη να περιλαμβάνει τον στόχο, τη μεθοδολογία και τα αποτελέσματα - συμπεράσματα της διατριβής. Συστήνεται να είναι έως 2.500 χαρακτήρες μαζί με τα κενά ή ~450 λέξεις.

4. ΦΥΣΙΚΗ ΠΕΡΙΓΡΑΦΗ ΕΝΤΥΠΟΥ ΤΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

4.1 ΑΡΙΘΜΟΣ ΣΕΛΙΔΩΝ 493 _____

Συμπληρώστε τον αριθμό των σελίδων της διατριβής

4.2 ΠΡΟΣΑΡΤΗΜΑΤΑ (ΣΥΝΟΔΕΥΤΙΚΟ ΥΛΙΚΟ) ΝΑΙ ΟΧΙ

Αν ΝΑΙ, προσδιορίστε προσάρτημα (π.χ. χάρτες, datasets): _____

4.3 ΑΡΙΘΜΟΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΑΝΑΦΟΡΩΝ _____ 315 _____

Συμπληρώστε το πλήθος των βιβλιογραφικών αναφορών που χρησιμοποιήσατε κατά την εκπόνηση της διατριβής π.χ. 142.

4.4 ΥΠΑΡΧΕΙ ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ; ΝΑΙ ΟΧΙ

Συμπληρώστε αν υπάρχει ευρετήριο όρων, πινάκων, εικόνων, χαρτών κ.λπ.

4.5 ΤΟΜΟΙ _____ 1 _____

Συμπληρώστε τον αριθμό των τόμων της διατριβής

4.6 ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΝΑΙ ΟΧΙ

Υπάρχει ελληνική μετάφραση της διατριβής;
(Συμπληρώνεται μόνο από όσους έχουν αποκτήσει το διδακτορικό τους σε ΑΕΙ του εξωτερικού).

Πολιτική Πρόσβασης και Αξιοποίησης του ΕΑΔΔ

Η ανοικτή πρόσβαση στην επιστημονική γνώση αποτελεί κεντρικό πυλώνα του Ευρωπαϊκού Ψηφιακού Θεματολογίου με ορίζοντα το 2020, κυρίαρχη τάση στη διεθνή επιστημονική κοινότητα και βασικό όρο ανάπτυξης σύμφωνα με τις εθνικές και ευρωπαϊκές πολιτικές για την επιστημονική και πολιτιστική γνώση και παραγωγή.

Το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης, εκπληρώνοντας τον θεσμικό του ρόλο, δημιουργεί την υποδομή για τη συγκέντρωση, τεκμηρίωση και διάθεση έγκριτου επιστημονικού και πολιτιστικού περιεχομένου στην ελληνική και διεθνή επιστημονική κοινότητα.

Βασικό σημείο της δράσης αυτής του ΕΚΤ αποτελεί και η υπηρεσία του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών (ΕΑΔΔ) στο οποίο συγκεντρώνονται, τεκμηριώνονται και διατίθενται διδακτορικές διατριβές.

Οι βασικές αρχές που διαμορφώνουν την πολιτική διάθεσης του περιεχομένου του ΕΑΔΔ είναι:

- η προάσπιση και ενίσχυση της ανοικτής πρόσβασης στην ερευνητική γνώση και παραγωγή
- η ενίσχυση των νέων ερευνητών στην προσπάθειά τους να καταστήσουν το έργο τους γνωστό και προσβάσιμο στην ελληνική και διεθνή επιστημονική κοινότητα, αλλά και το ευρύ κοινό
- η σαφήνεια σε σχέση με τους όρους διάθεσης των διδακτορικών διατριβών.

Οι βασικές αρχές αντικατοπτρίζονται τόσο στους [«Όρους κατάθεσης μιας διδακτορικής διατριβής στο ΕΑΔΔ»](#), όσο και στους [«Όρους πρόσβασης και διάθεσης των διδακτορικών διατριβών του ΕΑΔΔ»](#).

ΔΗΛΩΣΗ ΑΠΟΔΕΣΜΕΥΣΗΣ Διδακτορικής Διατριβής

Σήμερα στις χχ/χχ/χχ καταθέτω στο ΕΚΤ το παρόν Απογραφικό Δελτίο και ένα αντίγραφο σε έντυπη και ψηφιακή μορφή της διδακτορικής διατριβής, προκειμένου να ενταχθεί στο Εθνικό Αρχείο Διδακτορικών Διατριβών. Δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι:

- Είμαι ο δικαιούχος των πνευματικών δικαιωμάτων επί της διατριβής
ή
 Κατέχω τις κατάλληλες άδειες χρήσης που μου επιτρέπουν να διαθέσω
τη διδακτορική διατριβή στο ΕΑΔΔ.

Επίσης, δηλώνω ρητά και ανεπιφύλακτα ότι η διδακτορική διατριβή δεν προσβάλλει πνευματικά δικαιώματα τρίτων, καθώς όπου υφίστανται δικαιώματα τρίτων έχει γίνει εκκαθάριση αυτών, δηλαδή έχουν διασφαλισθεί όλες οι αναγκαίες άδειες χρήσης ή η χρήση αυτών είναι επιτρεπτή σύμφωνα με το σύστημα περιορισμών του δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας του Ν. 2121/1993.

Επιτρέπω στο ΕΚΤ να παρουσιάζει, αναπαράγει και διαθέτει το σύνολο του περιεχομένου της διδακτορικής διατριβής, μέσω του Εθνικού Αρχείου Διδακτορικών Διατριβών, με κάθε πρόσφορο μέσο, ψηφιακό, αναλογικό ή άλλο και μόνο με τις τροποποιήσεις εκείνες που είναι απολύτως αναγκαίες για την πραγματοποίηση της αποστολής του ΕΚΤ και της διάθεσης της διατριβής.

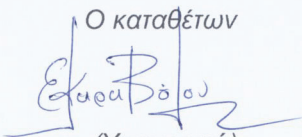
Επιπλέον επιθυμώ να διαθέσω τη διδακτορική διατριβή με τη Δημόσια Άδεια:

- Creative Commons Αναφορά Δημιουργού 3.0 Ελλάδα
 Creative Commons Αναφορά Δημιουργού Παρόμοια Διανομή 3.0 Ελλάδα
 Creative Commons Αναφορά Δημιουργού Μη εμπορική Χρήση 3.0 Ελλάδα
 Creative Commons Αναφορά Δημιουργού Μη εμπορική Χρήση Παρόμοια Διανομή 3.0 Ελλάδα
 Creative Commons Αναφορά Δημιουργού Όχι Παράγωγα Έργα 3.0 Ελλάδα
 Creative Commons Αναφορά Δημιουργού Μη εμπορική Χρήση Όχι Παράγωγα Έργα 3.0 Ελλάδα

Η επιλογή μίας από τις ανωτέρω άδειες είναι προαιρετική αλλιώς ισχύει μόνο η άδεια που παραχωρώ προς το ΕΚΤ, όπως ορίζεται παραπάνω.

Η άδεια που παραχωρώ προς το ΕΚΤ, καθώς και η Δημόσια Άδεια με την οποία διαθέτω τη διδακτορική διατριβή (εφόσον επιλέξω τέτοια) ισχύει:

- από την ημέρα παραλαβής της διατριβής από το ΕΚΤ
 __ __ μήνες μετά από την ημερομηνία παραλαβής της διατριβής από το ΕΚΤ
 με την πάροδο 3 ετών από την ημερομηνία παραλαβής της διατριβής από το ΕΚΤ

Ο καταθέτων

(Υπογραφή)

Όροι πρόσβασης και διάθεσης των διδακτορικών διατριβών του ΕΑΔΔ

- Επιτρέπεται η πρόσβαση στα κείμενα και τις βιβλιογραφικές εγγραφές των διδακτορικών διατριβών του ΕΑΔΔ για μελέτη και ανάγνωση.
- Η διάθεση έντυπων ή ηλεκτρονικών αντιγράφων των διδακτορικών διατριβών επιτρέπεται μόνο σε [εγγεγραμμένους χρήστες του ΕΑΔΔ](#).
- Η πρόσβαση σε και η διάθεση διδακτορικών διατριβών του ΕΑΔΔ είναι δυνατή μόνο εφόσον παρέλθει η ημερομηνία αποδέσμευσής τους.
- Επιτρέπεται μόνο η προσωπική, μη εμπορική χρήση των διδακτορικών διατριβών για εκπαιδευτικούς ή ερευνητικούς σκοπούς, εκτός αν έχει επιλεγεί άδεια (π.χ. Creative Commons) που ορίζει διαφορετικά.
- Δεν επιτρέπεται η διασκευή, αναπαραγωγή ή περαιτέρω διάθεση μέρους ή του συνόλου μιας διδακτορικής διατριβής από τους χρήστες του ΕΑΔΔ, εκτός αν έχει επιλεγεί άδεια (π.χ. Creative Commons) που ορίζει διαφορετικά.
- Σε περίπτωση που επιτρέπεται η διασκευή, αναπαραγωγή ή περαιτέρω διάθεση μιας διδακτορικής διατριβής, θα πρέπει να λαμβάνει χώρα σύμφωνα με την άδεια που έχει διατεθεί προς τούτο από τον δικαιούχο των πνευματικών δικαιωμάτων επί αυτής, κατόπιν ενημέρωσης του ΕΚΤ, αποστέλλοντας ηλεκτρονικό μήνυμα στη διεύθυνση rhdttheses@ekt.gr, με τη βιβλιογραφική αναφορά της δημοσίευσης, η οποία θα πρέπει να είναι ως εξής: Επίθετο, Αρχικό ονόματος, Έτος σε παρένθεση, *Τίτλος διατριβής με πλάγια γράμματα*. Διδακτορική Διατριβή, Πανεπιστήμιο. Τόπος, Χώρα.
Παράδειγμα: Watkins, M. (1986). *The influence of involvement and information search on consumer's choice of recreation activities*. Doctoral Dissertation, University of Oregon. Eugene, Oregon, USA.
- Ο δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών του δικαιωμάτων, ανεξαρτήτως της άδειας που επιλέγει.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΑ ΠΕΔΙΑ

Τα επιστημονικά πεδία είναι απόδοση στα ελληνικά των Revised Fields of Science and Technology (FOS) Classification in the Frascati Manual, OECD 2007, που έχουν υιοθετηθεί για τη θεματική κατηγοριοποίηση των διατριβών του ΕΑΔΔ¹.

1 Φυσικές Επιστήμες

- 1.1 Μαθηματικά
- 1.2 Επιστήμες Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής
- 1.3 Φυσική
- 1.4 Χημεία
- 1.5 Γεωεπιστήμες & Επιστήμες Περιβάλλοντος
- 1.6 Βιολογικές Επιστήμες
- 1.7 Άλλες Φυσικές Επιστήμες

2 Επιστήμες Μηχανικού & Τεχνολογία

- 2.1 Επιστήμες Πολιτικού Μηχανικού
- 2.2 Επιστήμες Ηλεκτρολόγου Μηχανικού, Ηλεκτρονικού Μηχανικού & Μηχανικού Η/Υ
- 2.3 Επιστήμες Μηχανολόγου Μηχανικού
- 2.4 Επιστήμες Χημικού Μηχανικού
- 2.5 Μηχανική Υλικών
- 2.6 Βιοϊατρική Μηχανική
- 2.7 Μηχανική Περιβάλλοντος
- 2.8 Περιβαλλοντική Βιοτεχνολογία
- 2.9 Βιομηχανική Βιοτεχνολογία
- 2.10 Νανοτεχνολογία
- 2.11 Άλλες Επιστήμες Μηχανικού & Τεχνολογίας

3 Ιατρική και Επιστήμες υγείας

- 3.1 Βασική Ιατρική
- 3.2 Κλινική Ιατρική
- 3.3 Επιστήμες Υγείας
- 3.4 Ιατρική Βιοτεχνολογία
- 3.5 Άλλες Ιατρικές Επιστήμες

4 Γεωργικές Επιστήμες

- 4.1 Γεωπονία, Δασολογία, και Αλιεία
- 4.2 Επιστήμη Ζωικής Παραγωγής
- 4.3 Κτηνιατρική
- 4.4 Γεωργική Βιοτεχνολογία
- 4.5 Άλλες Γεωργικές Επιστήμες

¹http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/nomenclatures/index.cfm?TargetUrl=LST_NOM_DTL&StrNom=FOS_2007&StrLanguageCode=EN&IntPckKey=&StrLayoutCode=HIERARCHIC

5 Κοινωνικές Επιστήμες

- 5.1 Ψυχολογία
- 5.2 Οικονομικά και Διοίκηση Επιχειρήσεων
- 5.3 Εκπαίδευση
- 5.4 Κοινωνιολογία
- 5.5 Νομική Επιστήμη-Δίκαιο
- 5.6 Πολιτικές Επιστήμες
- 5.7 Κοινωνική & Οικονομική Γεωγραφία
- 5.8 ΜΜΕ και Επικοινωνίες
- 5.9 Άλλες Κοινωνικές Επιστήμες

6 Ανθρωπιστικές Επιστήμες

- 6.1 Ιστορία & Αρχαιολογία
- 6.2 Γλώσσες & Λογοτεχνία
- 6.3 Φιλοσοφία, Ηθική, Θρησκεία
- 6.4 Τέχνες
- 6.5 Άλλες Ανθρωπιστικές Επιστήμες